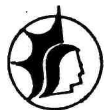
Istoria literaturii române vechi
De N. Cartojan
•

Coperta: *Dumitru Verdeş*

Postfață şi bibliografii finale de DAN SIMONESCU
Prefață de DAN ZAMFIRESCU



EDITURA MINERVA Bucureşti-1 980

UN TRATAT CLASIC DE ISTORIA LITERATURII ROMÂNE VECHI

Studiul literaturii române vechi s-a constituit ca disciplină ştiinţifică independentă, cu specialişti şi catedre universitare, abiaînprimele decenii ale secolului nostru. Pînă atunci literatura veche a făcut obiectul interesului unor străluciţi filologi şi istofici cu o arie de preocupări mult mai largă (Timotei Cipariu, B. P. Hasdeu, Al. Lambrior, M. Gaster, Ovid Densusianu, Ioan Bogdan, N. Iorga), după ce valoarea documentară şi artistică a cronicilor fusese descoperită de generaţia paşoptistă, aceea care a şi iniţiat editarea şi valorificarea, pentru literatura modernă, a scrisului vechi românesc.

în învăţămînt, literatura veche a fost multă vreme înglobată fie istoriei generale a poporului român, fie studiului, comun, al limbii *şi* literaturii, *pînă ce, atît la Bucureşti, în 1901, cît şi la Iaşi, în 1508, s-au diferenţiat cele două domenii, creîndu-se catedre deosebite pentru fiecare.* [1] *Cursurile de istoria literaturii române au fost încredinţate la Bucureşti lui Ion Bianu şi la Iaşi lui G. Ibrăileanu. De aci înainte, pînă cînd o nouă diferenţiere, de data aceasta în însuşi cuprinsul cursului de istoria literaturii române, va duce la crearea de catedre dedicate în exclusivitate studierii literaturii vechi şi altora rezervate studiului literaturii moderne (în 1919 la Cluj, în 1920 la Iaşi şi în 1930 la Bucureşti), obligaţia de a înfăţişa cele peste patru secole de cultură cuprinse în aşa-numita „epocă veche" a revenit unor profesori care, ca Ibrăileanu, erau mai familiarizaţi cu perioada modernă, sau, ca Ion Bianu, cu epoca veche, privită însă din perspectiva unei formaţii de bibliograf şi mai puţin de istoric literar propriu-zis. Această situaţie s-a reflectat foarte clar în evoluţia disciplinei însăşi, care n-a mai dat, în decurs de patru decenii, adică pînă la tipărirea primului volum al* Istoriei literaturii române vechi *de N. Cartojan, nici o expunere de ansamblu asupra epocii vechi comparabilă, ca valoare, cu sintezele — unele fundamentale —- ale perioadei anterioare.*

O sumară retrospectivă a evoluţiei disciplinei, necesară pentru a aprecia locul major ocupat de lucrarea ce se retipăreşte acum, după patru decenii, duce la constatarea că, între 1858, data cîni Timotei Cipariu tipărea la Blaj Crestomaţia *sa—prima crestomzţie a scrisului vechi românesc — însoţind-o*

[1] Pentru vicisitudinile pred&rii literaturii române la Universitatea din Iaşi înainte de Ibrăileanu a se vedei studiul lui G. A^avriloiie în *Contribuţii la istoria dezvoltării Universi-tăţii din Iaşi, 1860-1960,* voi. II, Bucureşti, 1950, p. 263-275.

de o „notiță literară" care este și prima schiță de istoria literaturii noastre vechi, și 1501, cînd apare monumentala Istorie a literaturii române în secolul al XVIII-lea *de Nicolae Iorga, se înregistrează o etapă de remarcabile progrese în cunoașterea literaturii vechi. Apar excelente ediții* (Psaltirea Scheiană, *ediția Ion Bianu,* Psaltirea *lui Coresi, ed. Hasdeit,* Codicele Voronețean, *ed. I. G. Sbiera,* Psaltirea în versuri *a lui Dosoftei, ed. Bianu,* Cronograful *lui Moxa și cronica lui Zilot Românul editate de Hasdeu ș.a.), admirabile* Crestomații *(Pumnul, Lambrior, Gaster), utilizabile și azi, monografii și studii de amănunt. Paralel cu acestea asistăm la un efort, din ce în ce mai fericit în rezultatele sale, de a* sistematiza *cunoștințele dobîndite în ample expuneri de ansamblu sau în manuale de uz școlar.*

în centrul acestei activități stă, fără îndoială, personalitatea și opera genialului Hasdeu, de la care, pe lingă zeci de contribuții mai mărunte sau mai însemnate, ne-au rămas două lucrări fundamentalei indispensabile și azi cercetătorului literaturii vechi: Arhiva istorică a României *și* Cuvente den betrani, *ambele, mine inepuizabile de informații și sugestii. Opera lui Hasdeu este străbătută de patosul unei aprinse admirații pentru vechea, cultură românească, în care el vedea o dovadă a aptitudinilor creatoare ale poponâui român în trecutul său și o certitudine a realizărilor sale în viitor. Hasdeu este nu numai un dascăl, ci și un perpetuu emul și exemplu pentru o nouă generație de cercetători, care-l continuă, încercînd să-l depășească și să-l corecteze acolo unde fantezia romantică a unui geniu universal intră în coliziune cu rigorile unor metode mai severe. Metode deprinse în frecventarea centrelor ilustre și maeștrilor de talie europeană ai diferitelor . discipline pe care noii veniți le reprezintă. M. Gaster, Ion Bianu, Ioan Bogdan, Ovid Densusianu, N. Iorga sînt numele care se vor săpa cel mai adînc în istoria studiilor asupra vechii culturi românești, și toți sînt marcați, în diferite feluri, de prezența fecundă, deși uneori negeneroasă, a genialului bătrîn.*

M. Gaster devine continuatorul lui Hasdeu în studierea așa-numitelor „cărți populare", domeniu în care este veritabilul fondator al unei ramuri speciale de cercetare, prin temeinica monografie Literatura populară română *(București, 1883).* Crestomația română, *tipărită în 1891, cu introducere și explicații în română și franceză, rămîne încă nedepășită și este utilizată pînă azi de romaniștii de pretutindeni. Introducerea este o excelentă schiță de istoria literaturii române, prima de acest fel, accesibilă și cititorilor de peste hotare. Ea va fi apoi prelucrată și amplificată de autor în limba germană pentru* Grober's Grundriss der romani-schen Philologie, , *voi. II, 1898, și va reprezenta, multă vreme, principala sursă de informare a străinătății asupra literaturii române.*

Ion Bianu se consacră comasării și descrierii tezaurului național de tipărituri și manuscrise, din care va scoate^ cu concursul unor harnici și bine aleși colaboratori, Bibliografia românească veche, *al cărei prim volum apare abia în 1903, dar al cărei material putea fi consultat, în, bună rînduială, încă din 1500, de către N. Iorga pentru cartea sa. Același I. Bianu pune bazele* Catalogului manuscriselor românești, *din care apar trei volume în timpul vieții sale (I—III, 1507—1931).*

Ioan Bogdan descoperă, editează și studiază istoriografia română dinainte de Ureche, postulată de Hasdeu, lărgind astfel, cu încă un secol, aria scrisului românesc original, fie și într-o limbă universală de cultură a evului mediu, ca slavona. Tot el demonstrează utilitatea cercetărilor slavo-române pentru a

înțelege contextul în care s-a dezvoltat cultura română veche şi a-i aprecia valoarea în comparație cu produsele popoarelor vecine de tradiție culturală bizantină. Elevul său, C. Giurescu, se va impune ca autor al unor studii fundamentale de istorie socială şi al primelor studii ştiințifice asupra tradiției manuscrise a cronicilor româneşti.

întîiele încercări de a face bilanțul cunoştințelor acestei epoci rodnice sînt legate direct de nevoile învățămîntului. Cum era firesc, ele îşi sporesc valoarea în progresie geometrică, paralel cu progresul cercetării.

în 1858, pe cînd funcționa la Iaşi ca profesor la „Academia Mihăileană", iar istoria literaturii naționale nu se desprinsese încă din istoria generală, V. A. U rec hi a crease întîiul curs de istoria literaturii române, pe care, din 1864, l-a continuat la Bucureşti, după ce publicase cîteva prelegeri în Ateneul român *din Iaşi (n-rele din 15 sept. 1860 — dec. 1861. Lecția I: „Literatura română de la 1800 pînă la 1830"; Lecția II: „Literatura română de la 1830 pînă la 1840"* ; *Lecția III: „Literatura română de la 1840 pînă în zilele noastre"). Abia în 1885 el tipări, la Bucureşti, o „reducție" a acestui curs universitar, destinată elevilor şcolilor secundare:* Schițe de istoria literaturii române. Carte didactică secundară. Partea I-a. *Expunerea materiei, care se opreşte la sfîrşitul veacului al XVII-lea (partea a Ii-a ce urma să o continue n-a mai apărut niciodată) alătură istoria* limbii *de a* literaturii, *cum era încă obiceiul. Lipsită de valoare ştiințifică încă de la apariție, cartea lui V. A. Urechia atestă însă un spirit viu, capabil de observații interesante, deşi copleşit de carențele pregătirii, pe care poza erudită nu face decît să le scoată şi mai mult în evidență. Azi, cartea sa nu. mai este decît un document de epocă.*

în acelaşi an 1885, în care se tipăreau la Bucureşti Schițele... *lui V. A. Urechia, apărea la Iaşi* Istoria limbii şi a literaturii române *de Aron Densusianu, profesor de limba şi literatura latină la Universitatea locală, dar care a suplinit şi cursul de limba şi literatura română al lui Andrei Vizanti, un politician absenteist, de o nulitate absolută.*

Deşi astăzi înveshită cu desăvîrşire în privința informației, şi plină de aprecieri veninoase la adresa scriitorilor mai noi (ceea ce l-a făcut pe Maior eseu să o întîmpine cu celebrul în lături \)*, cartea lui Densusianu deține un loc aparte, în evoluția istoriografiei noastre literare ; este cea mai completă şi mai vehementă expresie a* latinismului *în acest domeniu, echivalentul celebrului dicționar al lui Laurian şi Massim. Este de fapt unica sinteză de istoria literaturii române pe care a produs-o acest curent, şi aici se pot depista, în forma lor cea mai acuzată şi ca stil, o serie de idei ce n-au rămas consemnate doar în filele ei. Credința că adoptarea alfabetului chirilic şi frecventarea izvoarelor culturale bizantino-slave a constituit o calamitate pentru cultura română, că tot ceea ce a precedat deşteptării naționale prin „Şcoala Ardeleană" a fost negură şi barbarie, scheme pe cît de false pe atît de îndărătnice în persistența lor pînă tîrziu (ecouri răzbat în mai toate sintezele ulterioare) se întîlnesc aici pentru prima oară formulate în „sistem" şi aplicate evoluției culturii noastre. Vigoarea tonului şi a limbii, competența incontestabilă a autorului în epocile mai vechi, o anumită unitate a perspectivei, oricît de greşită, precum şi faptul că dădea curs unor idei şi unei mentalități curente în epocă şi chiar după aceea, a asigurat cărții o nouă ediție, revăzută, în 1894. Dacă astăzi nici specialistul şi nici omul de cultură în genere nu mai au ceva de reținut din această carte, cel ce urmăreşte* istoria ideilor *care*

au circulat în cultura noastră modernă, punîtfdu-şi pecetea pe diferite discipline, nu trebuie să o ocolească.

înainte de a deveni, la Iaşi, titularul celei dintîi catedre de filologie română din învăţămîntul nostru superior, Alexandru Philippide a publicat, în 1888, o Introducere în istoria limbii şi literaturii române, *care este, la data apariţiei, cea mai completă şi mai exactă sistematizare a cunoştinţelor bibliografice şi biografice asupra epocii vechi şi mai noi (pînă la Heliade) a literaturii noastre. Absenţa oricărei tentative de valorificare estetică şi chiar de analiză a conţinutului acordă însă, astăzi, acestui sever repertoriu de informaţii, mult sporite de atunci,*

0 importanţă numai istorică.

în. 1897 vede lumina tiparului întîia sinteză de literatură română veche demnă de atenţia cercetătorului pînă azi: Mişcări culturale şi literare la românii din stînga Dunării în restimpul de la 1504—1714, *subintitulată „Frînturi din cursul manuscris asupra istoriei limbii şi literaturii româneşti". Autorul cărţii,*

1 o an G. Sbiera, începuse lecţiile sale de literatură română la gimnaziul din Bucovina în 1861 şi avusese printre ascultători pe însuşi Mihai Eminescu. Transferat, din 1875, la Universitatea locală, ridicase cursul la nivelul noului auditoriu şi-l ţinuse la curent cu ultimele cercetări, tipărindu-l la capătul a 35 de ani de experienţă pedagogică şi de investigaţii personale, ceea ce explică temeinicia acestei cărţi, despre care Nicolae lor ga putea scrie, în 1901, aceste cuvinte de omagiu: „Că forma d-lui Sbiera nu atrage totdeauna pe cititor, aceasta se ştie. Dar nu se ştie în de ajuns cîtă muncă stăruitoare şi cinstită, cîtă precizie în date, cită pătrundere în dezbaterea amănuntelor se găseşte în lucrarea de care vorbim". într-adevăr, nu este cu putinţă a face istoria diferitelor ipoteze, infirmate sau verificate, cu privire la o serie întreagă de „probleme deschise" ale literaturii vechi, fără a porni de la această lucrare, admirabil informată şi dovedind an deosebit discernămînt. Din păcate, „forma" de care vorbea Iorga, mai exact, absenţa oricărei aptitudini şi chiar preocupări pentru valorificarea scrisului nostru vechi ca literatură, *rezervă această carte pentru lectura restrînsă a specialiştilor, ea nemai-putînd stîrni azi curiozitatea omului de cultură sau a studentului. Să reţinem, totuşi, faptul că. I. G. Sbiera a inaugurat o nobilă tradiţie: a sintezelor de specialitate tipărite după o viaţă de cercetare şi profesare de la catedră. Pînă acum, numai două scrieri similare se mai pot încadra în această tradiţie: a lui N. Carto-jan şi Ştefan Ciobanu.*

Tabloul perioadei de pionierat n-ar fi complet dacă am omite manualele şcolare alcătuite de neuniversitari, dar care şi-au avut rostul la vremea lor. Astfel, în 1875, Vasile Gr. Popu din Bucureşti tipăreşte al său Conspect asupra literaturii române şi literaţilor ei de la început şi pînă astăzi în ordine cronologică, *„servind junimei studioase de a poseda în rezumat idee de mişcarea noastră literară, şi în genere fiecărui român de a-şi cunoaşte scriitorii săi". Cum această carte devansează cu un deceniu manualele lui Urechea şi Densusianu, fiind de fapt întîia istorie tipărită a literaturii române, ea a devenit „cap de bibliografie" în materie. Şi nu fără bucurie constatăm că acest modest autor, de mult bun simţ, îşi însuşea la 1876 (cînd apare partea a doua a* Conspectului, *rezervata scriitorilor noi) judecata lui Maiorescu asupra lui Eminescu, numindu-l „unul din cele mai frumoase talente şi am putea zice chiar cel mai imposant talent ivit pe scena noilor mişcări a literaturii noastre", în vreme ce, mult mai tîrziu, Aron*

Densuşianu şi Anghel Demetriescu îl repudiau vehement. (V. Gr. Popu dă aici şi prima notiță biografică despre marele poet.)

Pe temeiul bibliografiei sărace de care dispunea atunci şi bazîndu-se mai ales pe Lepturariul *lui Pumnul, pe lucrările lui Cipariu şi pe* Conspectul *lui V. Gr. Pop, precum şi pe un curs manuscris al „profesorului Dr. Silaşi", de care nu s-a mai ştiut în alt fel, ardeleanul Ion Lăzăriciu publică la Sibiu, în 1884.* Istoria literaturei române. în uzul tinerimei studioase, *care, alături de manualul similar al altui ardelean, Iosif Hodosiu, şi de excelentul manual-crestomație al lui Ioan Nădejde, tipărit la Iaşi în 1886, îşi iau locul într-o istorie a manualelor de istoria literaturii române pentru şcolile secundare, istorie ce ar fi, poate, profi (abilă noilor autori de asemenea lucrări.*

Veactd se apropia însă de sfirşit fără să fi produs o lucrare de ansamblu asupra literaturii române la nivelul dezvoltării literelor naționale, sau al istoriografiei care, datorită lui A. D. Xenopol, îşi dăduse marea sinteză reprezentativă. Rohd de a umple acest gol revine celor doi tineri profesori universitari de la Bucureşti, dintre care nici unul nu împlinise 30 de ani, Ovid Densuşianu şi N. Iorga.

în toamna lui 1838, adică 28 de ani după Istoria literaturii italiene *a lui De Sanctis, 18 ani după* Istoria literaturii germane *de Wilhelm Scherer,* patru *ani după* Istoria literaturii franceze *a lui Lanson şi în acelaşi an în care începea să apară întîia mare sinteză de* Istoria literaturii ruse *(de la origini pînă la Gogol) a lui A. N. Pîpin^ Ovid Densuşianu, pe atunci în vîrstă de 25 de ani, începea cursul său de istoria literaturii române, încheiat, cu scriitorii epocii cehi mai noi, în 1S01. G. Călinescu a caracterizat pe bună dreptate acest curs* „întîia organizare documentată şi cu criterii strict artistice de istorie literară modernă". *Litografiat imediat — epoca veche, din păcate, numai după notițele studentului Filip Drugescu — acest curs s-a tipărit mult mai tîrziu şi numai pentru epoca modernă, ale cărei prelegeri fuseseră stenografiate* ^Literatura română modernă, *voi. I, 1920, II, 1921, III, 1933, apoi ediții succesive dintre care a IV-a, într-un singur volum, în 1942). El a exercitat însă,* în total, *o influență enormă asupia evoluției ulterioare a istoriografiei noastre literare, influență ce se poate înregistra pînă în monumentala sinteză călinesciană. Este de fapt* prima sinteză de istoria literaturii române alcătuită în spiritul şi cu metodele la care ajunsese istoriografia şi critica literară pe plan european. *Cu acest curs, faza arhaică, patriarhală, a disciplinei, lua sfîrşit, şi adevăratele istorii ale literaturii române începeau să-şi facă apariția.*

Cursul despre epoca veche (pînă la 1780), singurul care ne interesează aici, n-a fost tipărit, probabil din cauza inconvenientelor create de modul cum a fost consemnat. El n-a fost, pentru aceasta, mai puțin prezent în formația viitorilor cercetători ai literaturii vechi,între care şi N. Cartojan. Ovid Den sus ian ti este întîiul istoric al acestei epoci din cultura noastră care a oferit studenților şi cititorilor exemphd unei adevărate analize şi aprecieri a scrierilor vechi ca produse aparținînd literaturii. *Cursul său creează de fapt* perspectiva estetică, *acolo unde domnise în mod absolut filologia singură şi bibliografia. Este prima încercare de a aborda domeniul literaturii vechi cu o formație de critic literar modern$_t$ nutrit cu Sainte-Beuve, Taine şi ideile literare de ultimă oră ale Franței vremii, dar şi înzestrat cu o solidă pregătire de filolog în accepția cea mai strictă a termenului. Densuşianu poseda, deci, toate mijloacele pentru a revoluționa disciplina, şi afăcut-o. De la el începe obiceiul de a rezuma alert şi detaşat conținutul „cărților*

im

populare", cu intenţia de a reliefa pitorescul şi culoarea de epocă naivă şi credulă şi de a le urmări ecourile în folclor. El este primul care încearcă să depisteze valori literare şi de stil în cronici şi în celelalte scrieri vechi ce pot fi considerate literatură, rezervîndu-şi în schimb consideraţii strict filologice pentru primele tipărituri şi neentuziasmîndu-se decît „cultural" în faţa unui Molitvelnic. Tot el introduce metoda lungilor citate *ilustrative alese pentru a-şi întemeia descrierile operelor şi judecăţile de valoare. Cînd G. Călinescu va relua examenul estetic al literaturii vechi, el va reface, cu mijloacele superioare ale momentului şi ale geniului, lucrarea de precursor a strălucitului tînăr din 18L 8, profesorul său de peste cîteva decenii. Aşadar,* aici *trebuie căutată originea unei direcţii care, este drept, şi-a dobîndit maxima strălucire şi forţă de influenţare odată cu* Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent.

Evident, sînt multe lucruri depăşite, infirmate şi contestabile în lumina cercetărilor ulterioare şi a orizonturilor actuale, dar frecventarea acestui curs, vechi de aproape trei sferturi de secol, nu rămîne fără folos specialistului care vrea să ia contact cu unul din spiritele cele mai alese din cîte s-au aplecat vreodată asupra domeniului literaturii vechi. Este dealtfel interesant de constatat şi faptul că Densusianu a reuşit să introducă unele idei greşite, dar cu viaţă lungă. El împarte etapele dezvoltării literaturii noastre după influenţele externe (la fel procedase dealtfel şi Gaster), „slavonă", „greacă", „occidentală" (un ecou se întîl-neşte în subtitlurile celor două volume ale marii monografii a lui Cartojan despre Cărţile populare în literatura românească) *şi tot el exclude din literatura română textele originale scrise în limba slavonă, pentru a decreta apoi că în secolul XVI caracterul naţional nu este bine conturat, şi că literatura română începe cu primele traduceri de texte biblice, nu cu viguroasele creaţii naţionale, fie şi într-o limbă de împrumut, de la sfîrşitul secolului al XV-lea şi din primele decenii ale secolului XVI. Dimensiunile exigui rezervate aceleiaşi perioade în sinteza călinesciană urmează schema lui Densusianu, care, deşi cunoştea la data cînd redacta cursul cronicile slavone şi faptul că* învăţăturile lui Neagoe *se scriseseră în slavoneşte, nu le menţionează pe primele decît în calitate de izvoare ale lui Ureche, iar despre ultima operă vorbeşte în capitolul despre literatura veacului al XVII-lea, cînd ea a fost tradusă în româneşte (deşi nu-i contestă paternitatea !). Va fi meritul lui Nicolae Cartojan — lor ga însuşi a privit fără simpatie „epoca slavonă" — de a face locul ce i se cuvine într-o expunere de ansamblu asupra evoluţiei culturii noastre, etapei literare numite de el „suflet românesc în limba slavă".* [1]

Exact în momentul în care Ovid Densusianu continua cursul său la Universitate, Nicolae lor ga lucra, stimulat de un premiu academic (pe care, din cauza opoziţiei lui Hasdeu, nu l-a luat), la prima realizare de dimensiuni cu adevărat monumentale — prin vastitatea erudiţiei, forţa de înnoire a subiectului, geniul caracterizărilor lapidare de oameni, opere şi epoci —, a istoriografiei literare româneşti. Istoria literaturii române în secolul al XVIII4ea *s-a tipărit în două volume, în 1G01. Ea mai conţinea, în volumul al doilea, două „Excursuri" asupra perioadei neincluse în cerinţele premiului academic: despre* Cronicile moldovene înainte de 1688 *şi* Cronicile muntene înainte de 1688, *adică, de*

[1] Pentru marea importanţă, caracterul *românesc* şi valoarea înfăptuirilor acestei aşa-nuniite „epoci slavone" a se vedea studiile lui P. P. Panaitescu, reunite în volumul *Contribuţii la istoria culturii româneşti,* Ed. Minerva, 1971.

fapt, despre cea mai însemnată latură a creației originale vechi, de la origini pînă în momentul în'care începea expunerea manuscrisului prezentat Academiei. îi mai rămînea autorului să completeze expunerea cu. aşa numita „literatură religioasă" — tipărituri, traduceri şi cîteva scrieri originale — de pînă la 1688 şi să ne dea, în felul acesta, o istorie completă a literaturii vechi şi a epocii „Şcolii Ardelene", pînă la 1821. Acest al treilea „excurs" s-a tipărit într-o carte apartej trei ani mai tîrziu, şi astfel disciplina numită „istoria literaturii române vechi" & dobîndit o temelie documentară, o viziune asupra trecutului nostru cultural şi un simț al acestui trecut, ce răsar în mijlocul întregii producții istoriografice a epocii asemeni unui munte uriaş creat de erupția unui vulcan. lor ga a absorbit, într-adevăr, tot ce se făcuse pînă la dînsul, răscolind totodată arhivele şi bibliotecile din țară şi străinătate şi dînd întregului forța demiurgică a spiritului său. Dacă sub aspectul formal această epocală sinteză[1] poate să deruteze pe"cei grăbiți şi neobişnuiți cu maniera de a scrie a marelui istoric, pentru destinele ulterioare ale istoriografiei literare româneşti ea a fost masivul central din care au izvorît toate apele.

Ceea ce realizase Ovid Densusianu fusese — pentru epoca veche — un bilanț la zi al cunoştințelor dobîndite şi un inventar de valori literare *descoperite pentru prima oară ca atare. Ceea ce înfăptuieşte Nicolae Iorga este proiectarea fenomenului cultural şi literar pe fundalul întregii existențe naționale multiseculare şi o îngrămădire colosală de date noi, toate insuflate cu acel duh de mâţă care făcea să retrăiască vremurile şi oamenii. Din amîndouă aceste monumente ce încheie secolul al XlX-lea şi deschid pe al nostru se împleteşte o tradiție, o personalitate distinctă a istoriografiei literare româneşti în cadrul istoriografiei europene, care va duce, cîteva decenii după aceea, la sinteza călinesciană, datorită căreia cultura română îşi are capodopera sa, comparabilă cu cele mai celebre creații ale genului.*

Oricît de curios ar părea, primele decenii ale secolului XX, care asistă la o continuare fără hiatusuri a progresului cercetării *în sectorul literaturii vechi, bibliografia disciplinei îmbogățindu-se substanțial şi înregistrînd chiar noi des?-coperiri* (Letopisețul lui Azarie, *publicat de Ioan Bogdan în 1909,* Codicele de la Ieud, *care confirmă intuiția lui Hasdeu cu privire la existența catehismului tipărit la Braşov,* Cronica moldo-germană *descoperită de Olgierd Gorka la Munchen în 1911 şi tipărită de acelaşi la Cracovia în 1931), multă vreme nu mai vedem apărînd sinteze capabile, dacă nu să egaleze pe Densusianu sau Iorga, măcar să păstreze ritmul cu progresele cercetării. Datorită lui Constantin Giurescu, Demostene Russo, Ilie Bărbulescu, Nicolae Drăganu, Vasile Grecu, Ştefan Ciobanu, N. Cartojan, Ilie Minea, P.P. Panaitescu, Al. Rosetti şi mulți alții, informația este mereu împinsă mai departe şi perspectivele se adîncesc, relațiile culturii noastre vechi cu alte culturi — bulgară, rusă, sîrbă, polonă, maghiară — sînt puse într-o lumină nouă de cunoscători specializați ai limbilor slave sau de cercetători cu bună cunoaştere a limbii maghiare. Toate aceste progrese sînt numai pe alocuri asimilate de N. Iorga în a doua ediție a sintezei sale, care, în cea mai mare partd este o simplă reeditare a celei din 1901—1904- (N. Iorga,* Istoria literaturii româneşti, *ediția a doua revăzută şi larg întregită, Bucureştii*

[1] Reeditată în 1969, dar numai secolul al XVIII-lea, de Barbu Theodorescu la Editura didactică *şi* pedagogică.

voi. I, 1925, voi. II, 7826, voi. III, 1933). Densitsianu nu se mai ocupă de literatura veche în cursurile sale decît în funcție de problemele lingvistice (istoria limbii, evoluția estetică a limbii).

Singura apariție notabilă (lucrări de popularizare ca aceea a lui Gh. A damescu nu pot fi luate în considerație) este ciclul de prelegeri cu destinație populară pe care S extil Pus car iu îl ține în 1911 la universitatea unde profesase Sbiera. Ele apar în volum abia după război, în li/20, la Sibiu, însoțite de o utilă bibliografie sistematizată şi de numeroase ilustrații. Era prima istorie a literaturii române editată în condiții grafice superioare, bogat şi frumos ilustrată, şi totodată prima care încearcă să arunce priviri în domeniul celorlalte manifestări de artă ale culturii vechi (arhitectură, broderie, miniaturi, picturi, legătură de carte). Două exemple pe care N. Cartojan le va urma, preocupîndu-se la rîndu-i de evoluția paralelă a artelor prin care se defineşte fizionomia întreagă a unei epoci, şi dînd cărții sale — cu sprijinul directorului editurii, Al Rosetti — înfățişarea unui veritabil monument al artei tipografice naționale.

Faptul că această Istorie a literaturii române *subintitulată, la prima ediție, „Cursuri populare", a cunoscut trei ediții în timpul vieții autorului (ed. a Ii-a, „revăzută şi întregită, completată cu o bibliografie critică şi un indice, cu 82 de ilustrații dintre care şase planşe în culori în afară de text", Sibiu, 1£30 ; ed. a Hl-a „neschimbată", Sibiu, 1136), este o mărturie a calităților ei, dar şi a penuriei ce domnea la data aceea. Studenții, elevii din clasele superiore şi oamenii culți, dornici să se informeze asupra epocii vechi a literaturii române de altundeva decît din manualul elementar al lui Adamescu, nu aveau nici o altă sursă. Ibrăilea-nun-a ținut, din H 08 şi pînă în H 20 cînd se înființează catedra de literatură veche din Iaşi, nici un curs de literatură veche, şi profesa convingerea că „noi putem studia literatura modernă fără a ne raporta la cea veche, ceea ce la alte popoare nu se poate face", convingere combătută mai tîrziu de G. Călinescu, în prefața marii sale istorii. Referirile lui Ibrăileanu la scrierile vechi sînt exclusiv de ordin* lingvistic, *iar opiniile sale despre această epocă din dezvoltarea noastră literară dovedesc o defectuoasă percepere a devenirii spiritului românesc şi a literaturii prin care s-a exprimat în secolele XV—XVIII. Cîtpriveşte pe Ion Bianu, el n-a lăsat decît unsingur curs litografiat în întreaga sa carieră didactică de aproape trei decenii şi acest curs, din %25, nu se remarcă prin calități speciale.*

Față de caracterul stufos şi — cel puțin la început — greu accesibil, al sintezei lui N. lor ga, prelegerile lui Puşcariu aduceau o limpezime, o ordonare a materiei, o dozare a informației şi o agrementare a ei prin bogata ilustrație, care a cîştigat imediat pe cititori. Ca informație, acest excelent instrument de inițiere nu aducea nimic nou, iar analizele literare nu străluceau prin originalitate sau forță de expresie, la temelie stînd — cum avertizează însuşi autorul— marea sinteză a lui N. Iorga, adusă însă la nivelul de accesibilitate cerut de Publicul căruia se adresa. Astăzi, specialistul nu mai are nimic de cules dintr-însa, dar pentru publicul larg s-ar putea să nu-şi fi pierdut cu totul forța de atracție.

în vreme ce se succedau edițiile cărții de popularizare a lui Sextil Puşcariu (singura care a cunoscut un asemenea succes), la Iaşi, Giorge Pascu, titularul catedrei de literatură veche şi dialectologie, elabora, unul după altul, volumele celei dintîi istorii literare ieşite din nevoile acestei catedre. Istoriea literaturii şi limbii române din secolul XVI, *tipărită la Bucureşti în 1921, urmată de* Istoriea literaturii române din secolul XVIII. I. Cronicarii moldoveni şi

munteni, *Bucureşti, 1926, completata cu* Viaţa şi operele lui D. Cantemir, *Bucureşti, 1924, este o lucrare paradoxală, ce uimeşte — în ciuda incontestabilei competenţe a autorului şi a perspicacităţii sale în soluţionarea unor probleme de amănunt — pentru modul cum reuşeşte să dea impresia că nici Ovid Densusianu şi nici Iorga n-au existat vreodată. Ea păstrează întocmai şi reeditează, cu sporul de informaţie intervenit între timp, stilul de repertoriu sec al* Introducerii... *lui Al. Philippide, dispreţuind sistematic orice analiză literară chiar şi în cazul unui scriitor atît de artist ca Ion Neculce. Literalmente ilizibilă şi nu o dată greşită; această carte; în a cărei consultare numai specialiştii, con-strînşi de obligaţia informaţiei exhaustive, se pot aventura, mai este şi presărata uneori cu izbucniri polemice de o violenţă oarbă, care explică în felul lor afilierea finală a autorului ei la cele mai negre mişcări politice ale vremii.*

în 1940, cînd apare primul volum din Istoria literaturii române vechi *de Nicolae Cartojan, cercetătorul, studentul sau omul de cultură nu dispuneau, practic, de nici un tratat în care să se afle, adunată şi sistematizată, decantată şi analizată în lumina ultimelor rezultate toată agonisita unei ştiinţe ce avea deja în urma ei aproape un secol de existenţă. Rămasă în cea mai mare parte la forma sa iniţială, sinteza lui Iorga reprezenta, chiar în noua ediţie, momentul 1901, ca şi a lui Densusianu, iar strălucita „Introducere sintetică" din 1929, care se ocupase în 7 din cele 14 prelegeri de epoca veche, nu putuse face altceva decît să arunce deasupra materiei cîteva fulgere revelatorii ce-şi aşteptau pe acela în stare să le capteze şi să le confere o finalitate mai aproape de nevoile imediate.*

Nicolae Cartojan a fost omul chemat să dea unei discipline ce-şi cîştigase de-acum un statut onorabil în sistemul de învăţămînt şi în conştiinţa publică opera reprezentativă, de autoritate incontestabilă şi totodată de largă accesibilitate, sinteză şi bilanţ al unui moment şi totodată model şi lecţie de metodă din care să se desprindă învăţămintele pentru viitor. De la început sinteza sa a dobîndit prestigiul la care o menea exemplara ţinută ştiinţifică şi etică a celui ce închinase o viaţă acestei literaturi vechi. Iată de ce în conştiinţa urmaşilor „literatura veche" şi-a îngemănat numele, pentru totdeauna, cu al ilustrului profesor de la Universitatea din Bucureşti.

Personalitatea, cariera didactică şi opera ştiinţifică de reputaţie şi răsunet internaţional a lui Nicolae Cartojan sînt evocate, în postfaţa ediţiei de faţă, de către cel mai apropiat elev şi colaborator al său, profesorul dr. docent Dan Simonescu[1]*. Din partea noastră nu vrem să insistăm în această notă lămuritoare, decît asupra unui singur aspect: utilitatea şi valoarea* actuală *a sintezei pe care Editura Minerva a hotărît să o readucă în circuitul larg al culturii de azi. Pe de altă parte, fără a intra în amănunte cu privire la raportul dintre lucrarea lui N. Cartajan şi progresele ulterioare ale cercetărilor şi interpretării ştiinţifice a literaturii vechi, vrem să prevenim pe cititor faţă de unele confuzii la care s-ar preta o lectură mai puţin atentă a textului.*

în ceea ce priveşte actualitatea *pe care şi-o păstrează, peste patru decenii,* Istoria literaturii române vechi, *ea rezultă în primul rînd din însăşi condiţia acestei opere care este produsul unei familiarizări îndelungate şi desăvîrşite cu*

[1] Noi înşine am făcut-o în prefaţa la *Cărţile populare in literatura românească,* **ediţie** îngrijită de Al. Chiriacescu, Editura Enciclopedică Română, 197-1.

problemele de ansamblu *şi de* amănunt *ale disciplinei — marca evidentă a* specialistului -—■ *precum şi rodul unei minţi cumpănite, căreia orice exagerare şi opinie hazardată, necontrolată sau rezultînd dintr-o impresie de moment, îi erau străine. După cum îi era străin orice exclusivism şi impuls subiectiv, ceea ce l-a făcut să îmbrăţişeze cu spirit critic, dar cu egală solicitudine, orice contribuţie, indiferent cine o semna şi în ce raporturi se afla cu semnatarul. Acest fapt l-a ajutat pe N. Cartojan să stabilească o hartă amănunţită şi exactă a cunoştinţelor despre literatura veche la dala respectivă, din care nimeni şi nimic nu lipseşte, bibliografia sa fiind unică prin bogăţia şi varietatea informaţiei. Este adevărat că domeniul slav i-a rămas în parte străin, ca şi predecesorilor săi, dar dacă n-a putut consulta curent bogata bibliografie slavă, el s-a putut informa din lucrări traduse în limbi ce-i erau accesibile, astfel încît să poată aşeza dezvoltarea culturii noastre şi în contextul Europei sud-estice. Dealtfel,, această latură mai puţin consolidată a viziunii sale asupra evoluţiei culturii noastre vechi a fost suplinită de activitatea celuilalt eminent specialist în literatura veche, coleg o vreme la aceeaşi catedră, Ştefan Ciobanu, a cărui* Istorie a literaturii române vechi *sperăm că se va reedita în viitor.*

Pe Ungă modul cum a ştiut să adune şi să ordoneze o extrem de bogată informaţie, să deschidă capitole pe măsura realei importanţe unor personalităţi trecute pînă atunci în fugă, sau să rectifice erori de situare şi judecare, admirabile rămîn, în această carte, analizele *de opere. Dacă n-au sclipirile de geniu ale unui lor ga sau Călinescu, ele prezintă, în schimb, calitatea de a urmări îndeaproape conţinutul operelor respective şi de a-l face accesibil din unghiul cel mai favorabil unei vizionări nedeformante. Tocmai de aceea, sinteza lui Cartojan este căutată în continuare de toţi cei ce se iniţiază în disciplina literaturii vechi, ca o călăuză demnă de încredere.*

în sfîrşit nu trebuie să trecem cu vederea privirile de ansamblu, consideraţiile sale în legătură cu aşezarea culturii române la răscruce de civilizaţii şi originalitatea ei în contextul culturilor sud-estului european. Unele ne pot apărea astăzi stîngace sau prea de suprafaţă, sînt şi erori vădite de judecată, în care se arată solidar cu o mentalitate mai veche, de care am vorbit. Vrem să spunem din nou că aceste erori se relevă mai ales în eludarea sau numai în diminuarea factorului slav în geneza sintezei spirituale româneşti. Acest constituent a îndeplinit o funcţie importantă şi a-l desconsidera prin sintagma „pîcla slavonismuliii" ni se pare o soluţie neştiinţifică în ultimă instanţă. Dar, după cum se ştie, aceste erori de apreciere au fost suplinite de cercetările unor alţi reputaţi specialişti ca Ioan Bogdan, P.P. Panaitescu, Emil Petrovici, Şt. Ciobanu, citat mai sus, I. C. Chiţimia, Dan Simonescu, Emil Turdeanu, G. Mihăilă şi alţii. Cititorul de azi, care doreşte să aibă o imagine cuprinzătoare asupra formulei spirituale româneşti, trebuie să întregească deci opiniile lui N. Cartojan cu cele rezultate din cercetările paralele sau ulterioare.

Valoroase rămîn temele de meditaţie în sine, care între timp au fost părăsite, şi care se cer reluate. Există o problematică *a unei sinteze de literatură veche, care aici apare în formularea unui maestru al acestei discipline, şi chiar atunci cînd răspunsurile sale ne par insuficiente sau chiar greşite, rămîne enunţul şi îndemnul de a continua şi corecta. De aceea* Istoria literaturii române vechi *nu este numai o carte de informare, ci şi una care dă prilejul de a medita asupra*

unei aproape jumătăţi de mileniu de cultură românească. Apariţia unor sinteze ulterioare, în anii noştri, rectificînd erorile de fond sau de perspectivă, îmbogăţind informaţia şi aplicînd metode noi de interpretare, nu au împins în afara interesului această cartei şi oricine poate constata că noile sinteze, fără a-l urma servil, îi datoresc, nu o dată, foarte mult.

Poate mai mult decît orice, cuceritoare în această carte este prezenţa umană ce o impregnează şi căldura cu care autorul ei se apropie de tot ceea ce i se înfăţişează cercetării. Nicolae Cartojan şi-a iubit *obiectul; cum şi-a iubit profesia de dascăl de literatură veche şi elevii; fiind unul dintre puţinii* creatori de şcoală, *pasionat şi generos educator de urmaşi în meserie. îndrăgostit de trecutul de glorie al poporului nostru, vibrînd cu cronicarii la amintirea faptelor de vitejie ale strămoşilor, el se înduioşează deopotrivă şi contemplînd modestele începuturi ale culturii, în mănăstiri pierdute prin sălbăticii şi expuse jafurilor năvălitorilor, îl simţim coborîndu-se pînă la naivitatea cititorului de basme fantastice, inspirate din Biblie sau din istoria minunată a lui Alexandru Machedon, lăsîndu-se încîntat şi el — ca şi Eminescu sau Iorga ■— de „eresurile" bătrînilor, în care, evident, ca om al veacului modem, nu mai credea.*

Dar tocmai această participare afectivă, aceasă identificare simpatetică cu vremurile şi oamenii altor mentalităţi, care citeau în loc de romane vieţi de sfinţi („nuvela şi romanul evului mediu", cum le numea Iorga) şi credeau în minunile sfîntului Sisinie, a creat opinia curioasă după care Istoria literaturii române vechi *ar fi o carte impregnată pe alocuri de... misticism. Nimic mai puţin întemeiat. Este drept că N. Cartojan nu are detaşarea rece a unui Densusianu, sau zîmbetul ironic al lui Al. Pini atunci cînd povesteşte conţinutul cutărui apocrif sau cutărei vieţi de sfînt, rămasă din „vremurile naive de înflăcărat misticism ale evului mediu"[1], dar nu fiindcă ar fi vrut să transforme opera sa într-o predică, ci fiindcă temperamental era înclinat spre o altă manieră, mai caldă, mai lirică şi mai îngăduitoare. Nimeni nu l-a întîlnit însă pe Cartojan între teoreticienii — atît de numeroşi în epocă —■ ai unui misticism pe cît de nesincer pe atît de gălăgios. Şi nicăieri cartea sa nu ia aspectul unei pledoarii pentru teoriile gîndirismului ortodoxist. Nicolae Cartojan a rămas un savant profund raţional şi raţionalist căruia înclinaţiile mistice nu i-au fost proprii şi nici nu răzbat în vreun fel în scrisul său. Eminescu a putut scrie cîteva emoţionante rugăciuni* ca artist; *ca om a fost şi a rămas pînă la capăt un sceptic. Dacă la Cartojan nu găsim manifestări clare de ateism, rezerva sa faţă de climatul îmbîcsit de misticism al epocii rămîne un indiciu care nu se poate trece cu vederea. Şi dacă nimeni nu se contaminează de misticism citind* Divina Comedie, *operă a unui credincios fervent, om al veacului său, cine ar fi expus la acest pericol ascultînd pe Cartojan povestind conţinutul „Zapisului lui Adam"* ? *Evident, sîntem în faţa unor păreri care, departe de a sublinia o realitate, nu fac decît să-i creeze acestei opere, care continuă să servească drept manual generaţiilor de studenţi ce o consultă în biblioteci, o reputaţie dubioasă, pentru care nu există nici o îndreptăţire. E ceea ce ne-a şi determinat să ridicăm această problemă, atît de lăturalnică marii valori ştiinţifice şi didactice a unei sinteze clasice de literatură română veche.*

[1] N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească,* voi. II, Bucureşti, 1974.

Publicînd o nouă ediție a celei mai importante sinteze de literatură română veche alcătuite vreodată de un specialist ce şi-a consacrat viața şi cariera acestui domeniu, Editura Minerva va contribui la reactivarea unei strălucite tradiții de cercetare, cu atît mai necesară în acest moment; cînd, de pe pozițiile noi ale unei metode ştiințifice superioare, şi în perspectiva conştiinței de sine pe care ***tte-a*** *dat-o istoria contemporană a poporului nostru, ne străduim să stabilim drumul parcurs de cultura română de-a lungul veacurilor, suma valorilor ei, experiențele şi îndemnurile ce se desprind pentru creația prezentă şi viitoare. Exemplul lui Nicolae Cartojan este menit să cîştige şt să călăuzească vocații noi, atît de aşteptate într-o disciplină în care numărul celor ce i se dedică în mod consecvent este foarte mic. Pe de altă parte, publicul larg va descoperi în această carte unul din monumentele perene închinate literaturii noastre, va dobîndi o nouă certitudine în valoarea unui trecut de cultură ce îndreptățeşte ți sprijină cele mai legitime aspirații de viitor.*

DAN ZAMFIRESCU

NOTĂ

Prima ediție a acestei **lucrări a apărat, în** trei volume, între anii 1940— 1945, cuprinzînd **literatura română** veche pînă la Stolnicul Constantin Cantacuzino.

N. Cartojan şi-a **revăzut textul tipărit al** primelor două volume, făcînd adnotări, **completări, revizuiri (mai** cu seamă la **voi. I).** Volumul al **treilea al lucrării a apărut însă** după moartea autorului. Familia **profesorului Cartojan a avut** amabilitatea să ne pună la dispoziție **aceste exemplare, după** care am făcut corectările de rigoare. **Acolo unde observațiile** marginale nu se încadrau perfect, ca sens, **în contextul paginii** respective, le-am transcris în subsoM **paginii, cu această indicație.** „Tabla de materii" este analitică şi **se reproduce ca în** original. Am adăugat un Indice de nume **alcătuit de Gabriela Duda.**

Textul prezentei **ediții a fost îngrijit în** redacție de Rodica Rotaru şi Andrei Rusu.

Editu-ra exprimă **gratitudine, si pe această** cale, prof. univ. Dan Simonescu pentru **ajutorul şl sfatul competent,** acordate cu o mare solicitudine, ori **de cîte ori a fost nevoie,** pentru finisarea acestei ediții.

REDACȚIA

DE LA ORIGINI PÎNĂ LA EPOCA LUI MATEI BASARAB ŞI VASILE LUPU

LA RĂSPÎNTIA A DOUĂ LUMI: OCCIDENTUL LATIN ŞI ORIENTUL BIZANTINO-SLAV

LITERATURILE **ROMANICE PÎNĂ ÎN VEACUL AL XIII-LEA**

Poporul românesc, **plămădit din romanizarea triburilor** trace, s-a format în primele veacuri ale erei creştine, **de ambele ţărmuri** ale Dunării, între Balcani şi Carpaţii nordici, între **Tisa şi Nistru, în** strînsă legătură teritorială cu lumea romană din apus. Era **astfel ca o prelungire** a latinităţii pînă la pragul Europei orientale. Invaziile **popoarelor nomade** din stepele Asiei şi ale răsăritului european către cele două **centre de civilizaţie** din epoca de agonie a lumii antice, Roma şi Bizanţul, **au prefăcut în ruine** şi cenuşă aşezările romane şi au dezorganizat viaţa de **cultură în Dacia şi** Moesia, dar n-au putut distruge structura etnică a **noii naţionalităţi în** devenire. Revărsarea slavilor peste ţinuturile dunărene şi **contopirea lor în masa** romanică din nordul Dunării a desăvîrşit, după strămutarea **lor în sud,** procesul de formaţie al poporului românesc. Dar strămutarea **slavilor — şi** mai tîrziu a bulgarilor — în dreapta Dunării, cucerirea **ţinuturilor romanice** din nordul Peninsulei Balcanice şi întemeierea statelor **slave sud-dunărene** a sfărîmat, în acelaşi timp, unitatea geografică a **poporului românesc,** despărţindu-1 în două grupe mari: dacoromânii în nordul **Dunării, macedoromânii** în regiunea Pindului. De altă parte, întinderea croaţilor **peste cuprinsurile** romanice ale Dalmaţiei a rupt legăturile romanităţii **orientale cu latinitatea** occidentală. Mai tîrziu aşezarea ungurilor în Panonia — pe **urmele mai vechi** ale hunilor şi avarilor — a ridicat un alt stăvilar către apus **şi a încheiat** izolarea noastră de lumea romană.

Astfel, din secolul al **Vll-lea pînă la mijlocul** secolului al IX-lea, cînd bulgarii intră în zona religioasă a **Bizanţului ortodox,** şi chiar pînă în secolul al Xl-lea, cînd ungurii sînt cuprinşi **în sfera** catolicismului latin, poporul românesc, deşi creştinat din epoca **romană, trăieşte** înconjurat de popoare păgîne. Nici după secolul al **Xl-lea nu se înseninează** zările la Dunăre pentru o temeinică aşezare românească. **Expansiunea ungurilor** în Ardeal şi valurile ultimelor invazii barbare ale pecenegilor, **cumanilor** şi tătarilor au împiedicat înfiriparea organizaţiilor politice **româneşti. Abia în** veacul al XlII-lea apar în lumina istoriei primele înjghebări de state româneşti. Dar la această dată noi ne găseam cuprinşi între două **lumi, între două** tipuri de cultură diferită: de o parte lumea Occidentului catolic **de cultură latină,** în care intraseră şi vecinii noştri unguri şi poloni, de altă **parte lumea** Răsăritului ortodox de

cultură bizantină, care se întinsese pînă la Dunăre. Pentru a ne da seama mai bine şi de împrejurările istorice în care poporul românesc, cu toată factura lui romanică, s-a alipit la zona de cultură bizantino-slavă, în timp ce vecinii noştri de rasă finică ori slavă — ungurii şi polonii — au intrat în sfera culturii romane, şi de caracterele distinctive ale culturii vechi româneşti, să vedem ce era la epoca întemeierii principatelor noastre cultura romanică din apus ajunsă pînă la hotarele noastre şi ce era cultura bizantino-slavă din sudul dunărean.

La data cînd, în cuprinsurile muntoase ale Maramureşului, un preot sau călugăr român, cucerit de ideile noi ale Reformei, transpunea în limba neamului său învățăturile Sfintelor Scripturi, Europa occidentală se afla pe pragul unei noi epoci literare: Renaşterea. Dar această nouă fază în cultura popoarelor occidentale fusese pregătită îndelung printr-o viață literară de mai multe secole.

întîia, în timp, şi cea mai însemnată prin valoarea ei intrinsecă şi prin influența ei asupra celorlalte literaturi romanice este literatura franceză.

Această timpurie şi bogată dezvoltare a literaturii franceze este rezultanta a doi factori puternici, care au mişcat adînc în evul mediu sufletul maselor populare.

Primul este sentimentul religios. în evul mediu, sentimentul acesta era o puternică realitate; mănăstirile erau pline de călugări pioşi, iar drumurile care duceau către centrele în care se găseau sanctuarele ridicate în cinstea sfinților erau împînzite de convoiuri nesfîrşite de pelerini. în acest mediu de adînc misticism au început să se ridice, prin munca închinată Domnului a unor generații întregi de artişti anonimi, acele minunate catedrale gotice, şi tot pe atunci clericii au versificat în limba națională, pentru „la sainte plebe de Dieu", miraculoasele legende hagiografice, păstrate pînă atunci în limba latină.

Al doilea factor care a grăbit apariția literaturii franceze este instinctul național. Puternica personalitate a lui Carol cel Mare, care a extins hotarele imperiului său peste Germania, peste Italia şi peste o parte din Spania, a trezit în sufletul popular virtuțile războinice şi dragostea pentru „la dulce France". Figura şi vitejia lui Carol cel Mare au rămas în amintirea poporului, crescînd necontenit în proporții legendare.

Din îmbinarea acestor două sentimente avea să crească cea mai frumoasă şi mai bogată producție epică a evului mediu occidental.

în secolul al Xl-lea, cînd Franța, ajunsă într-o epocă de prosperitate economică şi de înflorire culturală, îşi întinsese dominația în Anglia, în sudul Italiei, în Ierusalim şi ajunsese să impună o dinastie franceză în Portugalia, sufletul popular francez nu se mai putea mulțumi numai cu vieți de sfinți, ci simțea nevoia unor noi orizonturi literare.

Spre a satisface aceste noi cerințe sufleteşti ale societății, jongleurii, care trăiau pe atunci în tovărăşia acrobaților şi a muzicanților şi care desfătau mulțimea în castele, în piețele publice, în popasurile de la mănăstirile jalonate de-a lungul drumurilor de pelerini, au început să evoce în acordurile viorilor vitejia vremurilor apuse, în aşa-numitele *chansons de geste.* Eroii centrali ai acestor poeme sînt Carol cel Mare şi nepotul său Roland le Preux.

Aceştia, idealizaţi de mai multe generaţii de clerici, deveniseră prototipul eroismului francez pus în serviciul luptei pentru creştinătate, împotriva păgînismului amenințător: *gesta Dei per Francos.* Sîmburele acestor poeme se dezvoltă în imaginaţia jongleurilor şi dă naştere unei bogate eflorescente epice, care a durat în Franţa mai multe veacuri: Baronii lui Carol cel Mare, ctitori de mănăstiri, unde-şi aveau morminte mărețe ce deşteptau curiozitatea credulă a maselor populare, sînt prinşi şi ei în jocul fanteziei creatoare a truverilor. Astfel se formează, în jurul mănăstirilor şi bisericilor de la răspîn-tiile marilor drumuri de pelerini, cicluri întregi de poeme care cîntă vitejiile baronilor lui Carol cel Mare în luptele cu sarazinii şi nobila ambiţie a urmaşilor lor de a-şi cîştiga şi ei un loc de cinste în istoria legendară a Franţei.

Cu timpul însă prefacerile aduse în structura societăţii prin instituirea cavalerismului şi prin frămîntările cruciatelor, au modificat şi sufletul claselor conducătoare şi au impus un nou ideal de artă.

Mila pentru cei năpăstuiţi, respectul şi cultul femeii, pe care cavalerismul le pusese pe primul plan al preocupărilor sale, adusese o îndulcire a raporturilor sociale şi mai multă delicateţe şi rafinare în sentimente. De altă parte, povestirile miraculoase şi descrierile despre frumuseţea feerică a Orientului îndepărtat, puse în circulaţie de cruciaţi şi de pelerini, aţîţaseră curiozitatea, încălziseră imaginaţia, deşteptaseră gustul pentru aventuri şi miraculos, în sfîrşit, un curent de înviorare a studiilor clasice, pornit din şcolile clericale ale Franţei — cu deosebire din Orleans — îndrepta atenţia către lirica lui Horaţiu, către *Ars Amandi* şi *Metamorfozele* lui Ovidiu, către *Aeneida* lui Virgiliu şi *Thebaida* lui Statiu. Şi atunci, din rîndurile tineretului ieşit din aceste şcoli şi care nu-şi mai găsea loc în cler, fiindcă era o adevărată pletoră, s-a recrutat o nouă generaţie de truveri. Aceştia s-au străduit să transpună în literatură năzuinţele către o nouă viaţă literară a lumii elegante din castelele feudale: idealul cavalerismului.

Astfel şi-a luat naştere un alt ciclu de poeme, cunoscute sub numele de *ronians courtois,* cu subiecte din lumea antică, din Orientul fantastic sau din ţara legendară a Bretaniei, ca bunăoară: regele Artur şi cavalerii mesei rotunde, *Les Chevaliers de la Table ronde,* sau *Parceval,* cu atmosfera de mister şi misticism a sfîntului Graal. Tema acestor romane era, în genere, o acţiune de vitejie cavalerească, scăldată în lumina feeriei şi îmbinată cu o dragoste sinceră, curată, plină de loialitate şi curtoazie, potrivit cu gustul timpurilor nouă.

în contrast cu această literatură, care exalta sentimentul de vitejie cavalerească şi cultul pentru femeie, evul mediu francez a mai cunoscut şi un alt gen de poeme versificate, care înfăţişau farse picante, menite să scoată în lumină aspectele ridicole ale unor situaţii sau tipuri reprezentative din societatea timpului, cu deosebire însă viclenia femeilor necredincioase. Sînt aşa-numitele *fableux* sau *fabliaux.*

O întreagă galerie de tipuri luate din toate clasele sociale ale Franţei medievale — cavaleri, ţărani, burghezi, călugări, clerici — sînt expuse cu o jovialitate robustă, cu o maliţiozitate fină şi cu un rar simţ al efectelor comice.

Poezia lirică este mai slab reprezentată în Franţa medievală. „Les Fran-ţais n'ont pas la tete lyrique", spunea Lanson. Această poezie a ajuns totuşi

la frumoase realizări în sud, **în Provence, de** unde a radiat apoi în toate țările romanice ale Occidentului.

în mijlocul haosului **produs de societatea** feudală, cavalerismul crease, cu deosebire în sudul **Franței, o societate** aristocratică, rafinată, iubitoare de viață frumoasă, de serbări **fastuoase şi de** petreceri intelectuale, în care femeia ocupa primul plan al **interesului. Acest cult** pentru femeie al societății cavalereşti din Provence îşi **găseşte expresiunea** sa cea mai aleasă în domeniul poeziei lirice pe care autorii **înşişi, trubaduri** — *trohadori,* cum se numeau în provensală, sau *joglarii* — **le cîntau în sălile** somptuoaselor castele, întovărăşiți de instrumente **muzicale. Tema** acestor cîntece este dragostea curată concepută ca un omagiu **pe care îndrăgostitul îl'**închină adoratei, asemănător cu acela pe care **cavalerul îl datora** seniorului său.

Din Provence, poezia **lirica s-a răsfirat** în toate țările învecinate. Prin căsătoria Eleonorei de **Aquitania cu Ludovic** al VH-lea şi prin numeroasele relații care uneau sudul de **nordul Franței, în** timpul cruciadelor, lirica provensală a trecut în nordul **Franței, unde a dobîndit** o notă realistă cu Rutbeuf şi mai ales cu Villon, acea **bizară figură din a** cărei viață de cabareturi şi de temniță, în aşteptarea **spînzurătorii, a țîşnit** poezia cea mai mişcătoare prin sinceritatea şi duioşia ei.

Din Franța, imbolduri **şi modele pentru** literatura în limba națională s-au răspîndit în toate **celelalte țări romanice.**

în Spania, ca în **toate provinciile** romanizate, s-a întrebuințat limba latină pînă tîrziu în plinul **ev mediu. Deşi** elementele din noua limbă plămădită din fuziunea latinei cu **idiomele iberice** şi germanice se furişează încă din veacul al Vl-lea în gramatici **latine, în** compilațiuni juridice, în cartulare şi titluri de proprietăți ale **mănăstirilor şi** ale vechilor familii feudale, totuşi limba spaniolă nu începe să **fie scrisă în** literatură decît abia în veacul al VH-lea, sub influența epicei **franceze. Vechile** poeme epice ale Franței au fost aduse în Spania prin jongleurii **ce** însoțeau convoiurile de pelerini francezi care veneau în fiecare an să se închine la mormîntul sfîntului Iacob din Com-postella, prin numeroasele mănăstiri întemeiate de călugării benedictini în regatele creştine ale Spaniei **şi prin seniorii** francezi atraşi de cruciatele deschise împotriva musulmanilor. **Sub** aceste influențe au început şi în Spania cîntăreții populari — *juglares* — să recite şi ei, în sunetul instrumentelor muzicale, isprăvile războinice **ale regilor** spanioli în lupta contra maurilor, sau fapte de senzație care **au zguduit** imaginația maselor populare, ca de pildă povestea celor şapte **copii ai lui Lara** — o vendetă de familie din vechea Castilie. O mare parte din această **materie** epică a pierit din amintirea poporului. Totuşi din această producție populară a răzbătut pînă la noi în întregime *Poema* sau *Cântar del Cid,* al cărui erou principal, Rodrigo Diaz de Bivar — zis El Cid Campeador — este învingătorul maurilor şi cuceritorul Valenciei, precum şi poema **înrudită** *El Rodrigo,* care povesteşte vitejiile din tinerețe ale Cidului, căsătoria lui cu Ximena —- tema dramatizată mai tîrziu în literatura spaniolă de Guilen de Castro şi reluată în literatura franceză de Corneille.

Răsunetul mare pe care l-au **avut** în societatea spaniolă aceste „can-tares de gesta" ale juglarilor a ațîțat ambiția clericilor, care au fost inițiatorii

unui nou gen de poeme, cunoscute în istoria literaturii spaniole sub numele de „meşter de clerecia"—opera clericilor. Aceste nouă producţii epice, care se disting prin elemente mistice şi romaneşti, printr-o compoziţie mai savantă şi printr-un stil mai personal, se inspiră din izvoare variate, ca de exemplu din virtuţile ascetice — învăluite în aureola miracolelor — ale legendelor hagiografice, sau din vechiul fond al tradiţiilor naţionale şi creştine, exaltînd patriotismul castilian, ca, de pildă, poema *Femăn Gonzdles,* scrisă la 1236. în sfîr-şit, alte poeme clericale ne transpun pe tărîmul fabulos al antichităţii, ca poema lui Alexandru cel Mare, inspirată din izvoarele latine şi franceze, sau *Libro de Apolonio,* al cărui miez este luat din romanul grecesc al prinţului sirian Apollonius de Tyr, cel ce îşi pierde şi, în cele din urmă, regăseşte soţia şi fiica.

Paralel cu influenţa literaturii franceze, care venea din nord, o altă influenţă de un caracter cu totul deosebit s-a exercitat asupra literaturii spaniole din sud. Era influenţa arabă. Arabii cuceriseră Spania, care se afla sub stăpînirea regilor vizigoţi, trecuţi la creştinism în anul 711, şi întemeiaseră acolo califatul de Cordoba. Ei aduseseră în Europa strălucitoarea civilizaţie arabă: împînziseră pămîntul Spaniei cu canale de irigaţie, aduseseră şi sădiseră pomi roditori din ţările calde ale Asiei, ridicaseră moschei şi palate mărețe, clădite în stilul lor propriu şi înfiinţaseră şcoli înfloritoare în Cordoba şi Toledo, în care se studiau, pe lîngă Coran, medicina, ştiinţele, filozofia şi poezia. Cu toată diferenţa de rasă şi religie, totuşi prin mijlocirea mozara-bilor — creştinii care primiseră de bunăvoie stăpînirea arabă — a maurilor rămaşi în provinciile recucerite de spanioli şi a evreilor, intermediari între creştini şi musulmani, limba, arta şi literatura spaniolă au suferit o puternică influenţă arabă. Din această epocă, limba spaniolă păstrează pînă astăzi o mulţime de cuvinte maure; monumentele spaniole, numite „mozarabe" şi „mudejare", se resimt de influenţa stilului arab în construcţia lor, în bogăţia şi fineţea ornamentaţiei, iar literatura s-a îmbogăţit cu o sumedenie de parabole, de poveşti şi de proverbe orientale.

Această literatură cu caracter didactic şi romantic, tradusă în limba latină şi spaniolă de către evreii convertiţi la creştinism, a trecut şi în celelalte literaturi ale Europei occidentale. Ea a avut o influenţă puternică asupra literaturii spaniole din vremea regelui Alfons al X-lea, regele înţelept, care a dat un puternic imbold culturii, luînd el însuşi parte activă la promovarea ei.

Literatura franceză a trecut de timpuriu şi graniţele Alpilor. Trubadurii şi truverii duceau o viaţă de vagabondaj, trecînd dintr-o curte seniorială într-alta, dintr-un oraş într-altul, oprindu-se mai îndelung acolo unde erau primiţi cu mai multă căldură şi generozitate. Ei însoţeau convoiurile de credincioşi pe drumurile lor de pelerinaj către Spania şi Roma şi, în locurile unde mulţimile poposeau ca să se odihnească, le desfătau recitind, în sunetele vioarelor, poemele epice. Italienii, care trăiau pe atunci încă sub stăpînirea literaturii latine medievale, încep să prindă şi ei gust pentru astfel de distracţii şi încă din secolul al Xll-lea se citează comune care plăteau truveri francezi pentru a desfăta poporul în pieţele publice cu cîntecele lor. Epica franceză se răspîndeşte în felul acesta în nordul Italiei şi ea pune atîta stăpînire pe spirite, încît se ivesc poeţi italieni care, utilizînd materialul epic francez, încep să traducă, să prelucreze şi compună poeme, într-o limbă pe jumătate

italiană, pe jumătate franceză—aşa-numitele texte franco-venețiene. Dealtfel clasele superioare citeau roamanele franceze cavalereşti şi în original şi unii scriitori, ca bunăoară profesorul lui Dante, Brunetto Latini, au scris opere în limba franceză, pe care o considerau superioară limbii italiene.

Dar, pe cînd nordul Italiei stătea sub influența epicei franceze, sudul primea impulsiunile şi înrîuririle liricii provensale. Truverii provensali găsiseră o primire generoasă în regatul pitoresc al Siciliei, la curtea strălucitoare din Palermo a lui Frederic al II-lea. Acesta, crescut de papă, era un adevărat poliglot, care se complăcea nu numai în discuțiuni ştiințifice cu oameni învățați, pe care-i căuta, dar gusta din plin şi fastul sărbătorilor de curte: luptele de *tournoi,* farmecul poetic al cantilenelor, cîntate de trovatorii provensali cu care el însuşi se lua la întrecere; şi nu numai el, ci şi socrul său şi copiii săi. în acest mediu aşa de prielnic, sub influența liricii provensale, înfloreşte prima şcoală poetică în literatura italiană, cunoscută sub numele de şcoala siciliana.

Prin numeroasele legături politice şi comerciale care uneau Sicilia cu restul peninsulei, şcoala siciliana se ramifică şi în celelalte curți cavalereşti şi episcopale din Italia nordică, cu deosebire în Bologna, unde Guido Guini-zelli transformă concepția poetică a dragostei, şi apoi în Florența, unde, cu Guido Cavalcanti, ajunge la deplină înflorire „ii dolce stil nuovo". Este conceptul dragostei idealizat printr-un fior de misticism, în care icoana femeii adorate apare învăluită ca într-un nimb divin, asemenea Sfintei Fecioare şi îngerilor. Această dragoste adîncă şi curată, neîntinată prin nici un gînd pămîntesc, şi care nu poate încolți — după concepția lor — decît în inimi nobile şi delicate, transformă sufletul poetului, îl înnobilează şi-1 ridică pe un plan superior între divin şi uman. „II dolce stil nuovo" a introdus în literatura italiană nu numai un nou concept de dragoste, dar a creat în acelaşi timp şi nouă forme poetice pline de gingăşie şi el şi-a găsit cea mai desăvîr-şită expresiune în lirica dantescă din *Vita nuova* şi din *Convivium* şi în evocarea Beatricei din *Divina Commedia.*

Deşi ivită cea din urmă între literaturile romanice, totuşi literatura italiană într-un secol şi ceva se emancipează de influențele latine, franceze şi provensale şi îşi croieşte un drum propriu, care-i va asigura un loc de cinste între literaturile occidentale.

De la acel *Cantico di frate sole* al lui San-Francesco d'Assisi, în care, în sufletul serafic al sfîntului, evlavia pentru creator se contopeşte cu dragostea frățească pentru natură, în toată splendoarea şi armonia ei intimă, de la acest psalm mişcător prin simplitatea lui plină de gingăşie şi prin adîncimea lui mistică — „le plus beau morceau de poesie reUgieuse depuis Ies Evangiles", cum 1-a caracterizat Renan — s-a ajuns, printr-o frămîntare de aproape un veac, la minunata poemă alegorică a lui Dante, în care se răsfrînge în ceea ce are mai adînc nu numai sufletul lui Dante, ci şi viața întreagă a Italiei medievale.

Dar la data cînd apare în Italia *Divina Commedia,* pe plaiurile noastre, după un mileniu de zbuciumări, după vălmăşagul produs de invazii, abia se limpezeau zările şi se iveau cele dinții înjghebări de stat românesc.

înainte însă de întemeierea statelor noastre, raze de lumină, din Apus ajunseseră, fireşte, din ce în ce mai palide, pînăla hotarele noastre, căci ungurii şi polonii intraseră şi ei în sfera de cultură a Occidentului. Ungurii se creştinaseră la începutul secolului al Xl-lea, cînd regele Ştefan cel Sfînt primise de la papă coroana de rege apostolic. Cu toate că masele populare stăruiau încă multă vreme într-o dîrză împotrivire faţă de noua credinţă, totuşi creş-tinismul în forma catolică se înrădăcinează tot mai adînc la curtea regilor unguri.

Prin creştinarea Ungariei în formă catolică, ordine de călugări franciscani, benedictini şi dominicani se aşază în ţară şi aduc cu ei preocupările erudite ale umaniştilor şi atîta cunoştinţă de limba latină, încît din secolul al XH-lea încep să se scrie în Ungaria cronici latineşti — între care şi aceea a „notarului" regelui Bela al V-lea (f 1196), cu primele ştiri despre formaţiunile de stat românesc din Ardeal. Pe această cale s-a pregătit pătrunderea Renaşterii italiene în epoca şi la curtea strălucitoare a lui Matei Corvinul şi în perioada următoare, care va fi ilustrată, între alţii, şi de un vlăstar din viţă domnească a Ţării Româneşti, Nicolae Olahus, corespondentul lui Erasm.

Polonia a intrat în zona culturii latine după creştinarea ei sub regele Mieschka, în anul 966. Pătrunderea germanilor, din veacul al XH-lea, în ţinuturile polone şi colonizarea oraşelor au atras după ele clerici şi şcoli, care au întărit cultura latină în această ţară slavă. în secolul al XV-lea, legăturile economice cu Italia deschid drumul Renaşterii în Polonia. Căsătoria lui Sigismund I (1506—1548) cu Bona Sforza şi solicitudinea acordată culturii şi artei de Sigismund August (1548—-1572) şi de Ştefan Bâthory (1575— 1585) au înlesnit trimiterea tineretului polon la Universitatea din Padova şi venirea erudiţilor şi artiştilor italieni la curtea regilor poloni.

Dar, înainte de aceste vremuri, în secolul al XlII-lea, faţă de cultura latină pe care ne-o ofereau vecinii unguri şi poloni, mult mai interesante erau perspectivele pe care ni le deschidea Sudul dunărean bizantino-slav.

ORIENTUL BIZANTINO-SLAV

LITERATURA BIZANTINĂ

Literatura bizantină, în zona căreia am fost cuprinşi de la începuturile organizării noastre în stat, în împrejurări pe care le vom vedea îndată, este cu mult anterioară literaturilor romanice din Occident.

Se ştie că, după căderea Romei, graniţele imperiului roman au fost invadate de barbari, care s-au aşezat şi au luat în stăpînire provinciile imperiului de apus. A trebuie să treacă vreme de cîteva veacuri pînă ce popoarele germanice cuceritoare să fie convertite la creştinism şi pînă să se facă fuziunea deplină între cuceritori şi cuceriţi. Limbile neolatine, ale căror urme se văd timid în documentele latine din secolul al VI-lea, apar scrise abia din secolul al VlII-lea, iar cele dintîi manifestări literare apar în Franţa secolului al X-lea.

Cu totul altfel se înfăţişează lucrurile în Bizanţ. După împărţirea imperiului roman în două, sub urmaşii lui Teodosiu cel Mare, la anul 395, imperiul de răsărit cu capitala sa Constantinopolul şi-a continuat existenţa de sine stătătoare încă un mileniu după căderea Romei sub barbari. Pînă în secolul al VH-lea imperiul de răsărit avea un caracter roman: împăratul era roman, înalţii demnitari, administraţia, organizaţia armatei şi a marinei, legislaţia, cu un cuvînt, întreaga structură a statului era romană. După secolul al VH-lea, cînd partea de nord a Peninsulei Balcanice este cucerită de slavi, şi prin aceasta populaţia romanică a imperiului este scăzută, statul pierde repede caracterul roman. Masele populare ale imperiului erau din punctul de vedere al rasei foarte amestecate. Grecii nu aveau, fireşte, majoritatea, dar civilizaţia, cultura, limba, literatura erau toate greceşti la pătura cultă a tuturor raselor. De aceea, după secolul al VH-lea, imperiul se grecizează repede. Limba de stat vorbită în toată întinderea imperiului de răsărit rămîne greaca. Aceasta a contribuit ca legătura cu cultura clasică elină să fie neîntreruptă în Bizanţ, cu atît mai mult cu cît Bizanţul reunea în graniţele sale toate metropolele lumii vechi în care înflorise elenismul: Atena, Alexandria, Antiohia. Literatura greacă era, alături de Sfînta Scriptură şi de sfinţii părinţi, baza educaţiei tineretului în şcoalele Bizanţului. Bibliotecile bizantine cuprindeau toate comorile scriitorilor antici, copiate frumos şi îngrijit în manuscrise preţioase; numai Biblioteca imperială din Constantinopol conţinea peste 30 000 de volume.

Pe acest fond străvechi de cultură elenică s-a suprapus apoi creştinismul, care a pătruns aşa de adînc în sufletul poporului, încît a format, după cum vom vedea îndată, una din trăsăturile caracteristice ale culturii bizantine.

în sfîrşit, vecinătatea imperiului cu vechile culturi ale Orientului şi ramificaţiile lumii elenice în Asia Mică şi Egipt au înlesnit pătrunderea elementelor asiatice şi africane în civilizaţia bizantină. încă de pe timpul cînd Alexandru cel Mare cucerise Asia Mică şi Egiptul, cultura greacă, superioară culturilor autohtone, s-a impus în Asia apuseană şi în nordul Africii. în marile centre din Siria, Asia Mică şi Egipt, în Antiohia, Alexandria, Edesa, erau scoale superioare greceşti, în care se comentau Platon şi Aristotel şi în care se îngrămădea la studii, alături de greci, tineretul neelenic. în epoca de tranziţie de la cultura grecească la cea bizantină, cei mai de seamă scriitori, un Plotin, întemeietorul neoplatonismului, un Origen, un Ioan Hrisostomul, un Romanos, un Ioan Damasceanul, sînt greci din Orient sau orientali grecizaţi. Este lesne de înţeles că orientalii grecizaţi, evrei, sirieni, armeni, copţi, persani, care, cîştigaţi la elenism, scriau în limba Bizanţului, introduceau în operele lor, de multe ori fără să-şi dea seama, elemente din cultura şi limba lor maternă. De altă parte, relaţiile politice şi economice ale Bizanţului cu curţile strălucitoare din Bagdad şi Damasc au adus în civilizaţia bizantină şi influenţe arabe, care au atins, după cum s-a observat în timpurile din urmă,

chiar şi marea epopee populară *Digenis Akritas* [1].

Astfel, pe cînd în Occidentul romanic popoarele ieşite din contopirea elementului barbar cuceritor cu cel latin autohton abia îşi căutau în tradiţia

[1] H. Gregoire, *Byzantion,* X (1935), p. 336.

romană şi creştină sîmburii unei culturi proprii, Bizanţul, prin fuziunea literaturii şi a filozofiei greceşti cu tradiţii literare latine, cu creştinismul şi cu literaturile vechiului Orient, devenise farul celei mai strălucitoare civilizaţii care a luminat evul mediu european între veacurile al V-lea şi al Xl-lea.

în acest răstimp literatura bizantină s-a manifestat cu deosebire pe trei tărîmuri: istoric, religios şi beletristic.

Mai întîi în istorie.

Bizanţul, aşezat la graniţele de răsărit ale civilizaţiei europene şi în punctul ei cel mai primejduit, a avut o viaţă dramatică plină de zbuciumări. El a îndeplinit în istoria omenirii o dublă menire: .a apărat creştinismul împotriva ereziilor care veneau să-i surpe mereu temeliile şi a apărat civilizaţia europeană împotriva necontenitelor asalturi date de popoarele barbare din nordul Dunării şi de musulmanii din Asia Mică. Acest rol milenar în apărarea creştinismului şi a culturii europene a fost cu atît mai greu de îndeplinit cu cît împăraţii bizantini au avut de cîrmuit popoare de rasă şi civilizaţie diferite peste care se suprapunea tot mai mult cultura grecească. Acest mozaic pitoresc de popoare diferite, aceste necontenite conflicte de rase, de religii, de civilizaţii, precum şi tragediile din jurul scaunului imperial au oferit unor scriitori de real talent cele mai interesante subiecte din cîte a cunoscut istoria omenirii. Şi ceea ce nu trebuie pierdut din vedere e că mai toţi aceşti istorici au văzut desfăşurîndu-se sub ochii lor evenimentele pe care le-au povestit şi la care au luat parte activă ei înşişi. Astfel Procop era secretarul generalului Belisarie, pentru care avea o profundă admiraţie şi pe care 1-a însoţit pe cîmpurile de luptă din Asia, Africa şi Italia. Mihail Psellos, un om de o cultură vastă, şi variată, profesor la Academia din Constantinopol, a fost secretarul împăratului Mihail Calafatul, educatorul lui Mihail al VH-lea Parapinakes şi a devenit prim-ministru şi arbitru al politicii imperiale în domnia mai multor împăraţi. George Akropolites a primit din partea elevului său, împăratul Teodoros, sarcina de a conduce războiul împotriva despotului de Epir şi a căzut prizonier în mîinile duşmanilor. După liberarea sa, sub Mihail al VUI-lea, a renunţat la militărie, pentru care nu prea avea aptitudini, şi a ocupat un loc de frunte în diplomaţia imperiului. Nikifor Vrie-nios, pentru valoarea lui militară şi pentru abilitatea lui oratorică, a fost ales de împăratul Alexie Comnenul ca soţ al fiicei sale, Ana. Ana însăşi, soţia lui Vrienios, femeie de o rară cultură, a completat opera soţului său, reconsti-tuind, după mărturiile celor ce au însoţit pe tatăl său în războaie şi după acte oficiale din arhivele statului, cu un simţ firesc de pietate, domnia tatălui său. Un alt istoric de seamă a fost împăratul Ioan Cantacuzino, care, după o domnie zbuciumată de necontenite lupte, a renunţat la tron, retră-gîndu-se într-o mănăstire din Muntele Athos, şi, în sfîrşit, ultimul cronicar bizantin, George Frantzes, pe care-1 va folosi la noi Constantin Căpitanul Filipescu, a fost secretarul lui Manuel al II-lea şi mare logofăt la curtea lui Ioan al VUI-lea; el a părăsit patria fugind în Italia după căderea Constanti-nopolului sub turci.

Cum se poate vedea din această simplă înşirare a cîtorva din cei mai de seamă cronicari, istoria Bizanţului a avut norocul să fie scrisă de oameni care nu numai că au fost părtaşi la evenimente, dar care au condus chiar

destinele imperiului. Chiar dacă obiectivitatea şi sinceritatea este la unii pe planul al doilea, totuşi înţelegerea evenimentelor, povestirea lor însufleţită de episoade caracteristice şi de situaţiuni dramatice, expusă într-un stil format după modelul istoriografiei clasice greceşti, au smuls accente de preţuire şi de admiraţie celor mai de seamă bizantinologi ai vremurilor noastre.

„Dacă se compară — spune unul din ei — marii istorici din secolul al Vl-lea bizantini: Procop, Agathias, Menandru şi mai tîrziu un Psellos, un Cinnamus, un Nicetas, cu marii istorici ai Occidentului latin, care fură contemporanii lor, incontestabil că grecii se aşază la un nivel intelectual cu mult superior, prin priceperea politică, prin fineţea psihologiei, prin simţul compoziţiei, prin talentul stilului" [1].

Nici măcar nu începuse în Occident istoriografia în limba naţională cînd în Bizanţ cronografi ca Ioan Malalas din Antiohia în secolele VI—VII, Gheorghe Amartolos *(amartolos* = păcătosul, atribut de umilinţă purtat de călugări) din secolul al IX-lea sau Constantin Manasses din secolul al Xll-lea, compilînd Sfintele Scripturi cu textele apocrife, cu istoria antică şi legendele bizantine, au întocmit, pe gustul maselor populare, vaste repertorii de istorie universală, începînd de la creaţiunea lumii şi mergînd pînă în vremea lor.

După istoriografie, un alt domeniu literar în care s-a manifestat în chip strălucit cugetarea şi sufletul bizantin, pasionat pentru probleme de ordin mistic, a fost teologia. Una din grijile constante ale marilor teologi bizantini a fost lupta contra ereziilor, care ameninţau creştinismul în forma lui ortodoxă. Ereziile s-au născut, după cum se ştie, din încercările de a fuziona creştinismul cu filozofia şi dialectica elină şi cu credinţele religioase ale popoarelor convertite. Elementele eterogene care se infiltrau pe această cale în creştinism în epoca formaţiunii sale erau în unele ţinuturi aşa de importante, încît îl deviau necontenit de la linia statornicită prin tradiţia evanghelică. Aceste devieri de la tradiţia fixată, care stricau puritatea învăţăturilor Mîntuitorului, au constituit ceea ce se numeşte în istoria bisericii ereziile. Cea mai răspîndită erezie a fost gnosticismul, născut în primele trei veacuri în mediul îmbibat de sincretism religioas al ultimelor curente de filozofie elină ce căutau în mitologiile vechiului Orient alegorii şi simboluri.

Gnosticii, pretinzînd că deţin o revelaţie specială de la apostoli, puseseră în circulaţie, sub numele persoanelor biblice, mii de scrieri apocrife: Apocalipsul lui Adam, Evanghelia Evei, Evanghelia lui Andrei, a lui Barto-lomei, Tadeu, Filip, Petre etc.

împotriva acestei literaturi eretice luaseră poziţie marii părinţi ai bisericii din secolul al IV-lea şi al V-lea care au constituit epoca de aur a patristicei greceşti: sf. Atanasie, Grigore de Nazianz, sf. Vasile cel Mare, Grigore de Nissa, a cărui operă a intrat de timpuriu în literatura românească, Ciril de Alexandria, sf. Ioan Hrisostomul, sf. Epifaniu. Ei au dus, prin scrierile lor polemice, luptă înverşunată împotriva ereziei şi au fixat, prin scrierile lor dogmatice, principiile fundamentale ale credinţei, socotite apoi de urmaşi ca fiind de o autoritate indiscutabilă, deci de nestrămutat.

Charles Diehl, *Byzance. Grandeur et clecadence,* Paris, Flammarion, p. 271.

în epoca bizantină biserica a continuat să fie zguduită necontenit de forme nouă ale ereziilor: monofizism, care susținea că Domnul nostru Isus a avut o singură natură, cea divină; monotelism, care nu recunoştea în Mîntuitorul decît o singură voință, deşi admitea în el două naturi, cea divină şi cea umană ; iconoclasm, care nu admitea cultul Sfintei Fecioare şi al icoanelor, considerate ca idolatrie; bogomilismul, o erezie născută din fuziunea dualismului persan cu creştinismul.

Teologii bizantini, întemeindu-se pe scrierile patristice, au continuat lupta împotriva acestor noi erezii pînă la deplina lor exterminare. Lupta aceasta împotriva ereziilor şi pentru fixarea punctului de vedere ortodox în chestiunile atacate a dat naştere unei bogate literaturi de polemică şi dogmatică, în care s-au distins teologi de frunte, ca Leontius din Bizanț în secolul al Vl-lea, Maxim Confesorul în secolul al VH-lea; din opera lui avem traduceri în literatura noastră încă din secolul al XVII-lea; în secolul al VHI-lea: Ion Damasceanul şi Teodor Studitul, patriarhul Fotios; în secolul al IX-lea: Euthimie Zigabene, contemporanul lui Alexe Comnenul, a cărui operă, *Panoplia dogmatică,* a fost tipărită pentru întîiaşi dată, în limba greacă, la noi, în Tîrgovişte, la 1711; şi, în sfîrşit, Palamas, Cantacuzino şi Caba-silas, în secolul al XlV-lea.

însă genul în care literatura bizantină s-a ridicat pe culmile cele mai înalte e poezia religioasă, menită să însoțească serviciul divin: imnografia. Lirismul religios bizantin este atît de bogat, atît de variat şi aşa de frumos, încît a stîrnit admirația chiar a adversarilor bisericii ortodoxe. Iată ce spune în această privință un călugăr francez, Edmond Bouvy [1]:

„Occidentul nostru are nevoie de poezie; lumea profană este foarte îmbă-trînită, foarte dezamăgită *(desenchante)* pentru a ne mai da poeți lirici, ştiința sacră este ea însăşi amenințată prin pozitivismul năvălitor. Trebuie să căutăm undeva într-o literatură încă necunoscută elanurile inimii, efuziunile sufletului în rugăciune. Ori, Orientul păstrează în rezervă, în cărțile sale liturgice, acest lirism care ne lipseşte...; în Grecia bizantină, o ceată nenumărată de melozi, cu principele lor, care formează un cor, şi corifeul lor, sfîntul Romanos, cel mai mare dintre poeții noştri creştini. Trebuie să salutăm toate aceste nume, să aplaudăm toate aceste glorii, să ascultăm cu transport toate aceste cîntece."

Producția imnografică bizantină se leagă în obîrşia ei de poezia religioasă siriacă şi prin aceasta de poezia semitică, în special de psalmii ebraici. Fruntaşul poeziei sacre din Bizanț, Romanos —■ despre care a fost vorba şi pe care toți bizantinologii şi chiar teologii catolici îl consideră ca pe cel mai mare poet sacru, nu numai al Bizanțului, ci şi al întregii lumi medievale — era evreu din Siria trecut la creştinism şi stabilit apoi ca diacon în Constanti-nopol. El a adoptat pentru imnul sacru versificația populară, care se întemeia nu pe cantitatea silabelor — lungi sau scurte — ci pe ritmul silabic care se obține căutînd efectul muzical în numărul egal al silabelor din aceeaşi

[1] *Etudes preparatoires au pelerinage eucharistique de Jerusalem,* Paris, Boeme Presse, 1893, p. 226; vezi *Poetes et melodes,* Nîmes, 1886, p. 347.

strofă şi în succesiunea regulată a silabelor accentuate şi a celor neaccentuate. [x] De la el ne-a rămas, între altele, condacele şi icoasele de la Naşterea Mântuitorului, din Duminica Floriilor, din Vinerea Patimilor şi din Duminica Paştilor.

Opera lui a fost continuată de alţi melozi, Teodor Studitul, care a compus cea mai mare parte din cîntările prohodului, Casia, despre care legenda spune că era gata să se urce pe tronul Bizanţului, dar îl pierdu din pricina unui răspuns mîndru pe care-1 dădu împăratului ce-i oferea, cu mărul de aur, mîna sa.

Poezia religioasă bizantină capătă un nou avînt cu Andrei de Creta, alcătuitorul canonului —• formă complexă a cîntecului religios, alcătuită din nouă ode modelate după strofe tipice numite irmoase, constituind toate laolaltă un grup organic, cu o melodie unică — ■ şi apoi cu continuatorii acestuia: Ioan Damasceanul, întocmitorul octoihului, care este şi azi în uzul ritualului ortodox, precum şi al cîntărilor de înmormîntare, Cosma Damasceanul, Iosif Imnograful, alcătuitorul canoanelor pentru fiecare zi a săptămînii. Ba, ceea ce este semnificativ, în această muncă de slăvire a Mîntuitorului au adus contribuţia lor chiar împăraţii bizantini, ca Constantin Porfiro-genetul şi Leon înţeleptul, autorul canonului din Duminica Floriilor.

Şi în omiletică bizantinii stau pe o treaptă mai înaltă decît occidentalii. Marii lor oratori bisericeşti, crescuţi în filozofia şi retorica elenică, dar inspiraţi de puritatea învăţăturilor evangelice, au pus în lumină înălţimea dogmei şi moralei creştine cu o vervă care, peste veacuri, a avut şi are încă o rezonanţă puternică în sufletul lumii ortodoxe. Efrem Şirul, Vasile cel Mare, Grigore de la Nisa, Ioan Hrisostomul, Ioan Damasceanul, Ioan Caleca, a cărui operă stă la baza *Evangheliei cu învăţătură* a lui Coresi, Mihail Peloponesianul, Ilie Miniat, contimporanul lui Antim Ivireanu, şi mulţi alţii au ilustrat amvonul bisericii ortodoxe şi ne-au lăsat predici de o rară frumuseţe, care se răsfrîng, după cum se va vedea, în cazaniile noastre.

Pentru a stimula virtuţile creştineşti în sufletul maselor populare, bizantinii au plăsmuit legendele învăluite în nimbul miraculosului creştin ale sfinţilor martiri şi asceţi, colecţionate în mineele care se citesc azi în bisericile noastre sau patericurile schitice, lavsaicurile sau limonariile, mărginite numai la viaţa şi gîndurile marilor asceţi.

Şi pe tărîmul literaturii de imaginaţie bizantinii au produs opere de seamă. în secolul al XH-lea rapsozii bizantini ai maselor populare au alcătuit o mare epopee, *Digenis Akritas,* în care se cîntă viaţa de aventuri şi eroism a comandanţilor de la graniţele imperiului.

Poezia epică şi-a găsit însă expresiunea ei cea mai nimerită în roman. Romanul şi-a luat naştere în epoca de decadenţă a culturii clasice greceşti. Deşi în germene era cuprins în unele episoade din poemele homerice, în idila

[1] Legenda povesteşte că venind din Siria în Constantinopol ca diacon în biserica Sfînta Născătoare, a început să compună imnuri sacre, a căror melodie era însă aşa de stîngace, încît stîrnea rîsul. într-o noapte din ajunul Crăciunului, pe cînd dormea, îi apare dintr-o dată în vis Sfînta Fecioară, care-i întinde un sul de hîrtie, silindu-1 să-1 înghită. îl înghite şi deş-teptîndu-se, sub stăpînirea unei puternice emoţii mistice, intră în biserică şi urcîndu-se în amvon cîntă celebrul imn " HjtapGevoţ ar|H6pou *{—Astăzi, Sfînta Fecioară).* Astfel, prin darul divin — după legendă — a alcătuit el mii de imnuri care au pătruns în liturghia ortodoxă şi i-au asigurat un loc între sfinţi.

din perioada alexandrină, în poveştile milesiane sau în miturile alegorice plăsmuite de filozofii greci, pentru a expune în forma plăcută a ficțiunii o doctrină metafizică sau morală, totuşi, ca gen literar de sine stătător, romanul nu s-a constituit decît la începutul erei creştine. Cel mai vechi, din care însă nu ni s-a păstrat decît un fragment, este romanul istoric al lui *Ninus şi Semi-ramida,* alcătuit, după toate probabilitățile, la jumătatea secolului I al erei noastre. Cel mai izbutit, după pastorala *Daphnis şi Chloe,* şi cel care a avut un răsunet mai puternic în literatura bizantină şi chiar în literaturile moderne, este *Aethiopica* lui Heliodor sau *Teagen şi Haricleea,* care a sugerat lui Dimitrie Cantemir, după cum însuşi o spune, planul operei sale *Istoria ieroglifică.* Acest roman de dragoste, prin înlănțuirea de incidente multiple şi variate, prin tendința de a încorda atenția în desfăşurarea unor situațiuni senzaționale şi a unor conflicte neaşteptate, încheiate, spre satisfacția cititorilor, printr-un deznodămînt fericit, a fost mult gustat şi a găsit imitatori în literatura bizantină. Scriitori ca Teodor Prodromos, Nicetas Eugenianos, Estațiu Macrembolites şi alții — unii în versuri, alții în proză — imitînd pe Heliodor, au scris peripețiile încurcate ale perechilor de îndrăgostiți, care, surprinşi pe mare de furtună, cad în mîna piraților, ajung sclavi şi în cele din urmă^ dobîndesc libertatea, se regăsesc şi se căsătoresc.

In secolul al XlII-lea, cînd Constantinopolul cade sub latinii cruciatei a IV-a şi cînd Imperiul bizantin este împărțit între cuceritori, împreună cu cultura şi obiceiurile popoarelor romanice din occident încep să pătrundă în limanurile bizantine şi influențe literare.

In aceste împrejurări, romane cavalereşti franceze ajung să fie prelucrate şi traduse în versuri bizantine, precum: *'O npeapuTtjQ nrnâ-crjq, Bă-trînul cavaler,* un roman din ciclul legendelor arturiene, cu cavalerii mesei rotunde (Ies chevaliers de la table ronde), prelucrarea liberă şi prescurtata a romanului francez de la sfîrşitul secolului al XH-lea *Gyron le courtois* sau *Florio şi Plaziaflora,* o reelaborare a legendei provensale *Floire ei Blanche-fleure* sau *Imberie şi Margarona,* o altă prelucrare în versuri a celebrului roman cavaleresc de la sfîrşitul evului mediu *Pietre de Provence el la belle Maguelonne,* intrat şi în limba română, sau, în sfîrşit, traducerea în versuri a *Romanului Troiei,* alcătuit în Franța în secolul al XH-lea de truverul normand Benoist de Sainte-Maure, după izvoare latine.

Anterioară cu cinci veacuri literaturilor romanice din Occident, literatura bizantină ajunsese deci la o înflorire mai bogată.

Şi în artă Bizanțul era la această epocă superior Occidentului. Elemente din arta bizantină au pătruns de timpuriu prin Veneția şi prin stăpînirile bizantine din Italia, în arta evului mediu occidental.

De altă parte, capitala imperiului, aşezată într-unui din cele mai pitoreşti decoruri, cu țărmul Asiei în față, era cea mai frumoasă cetate a evului mediu. Cupolele aurite ale bisericilor, galeriile şi arcadele palatelor de marmoră, cu splendide grădini pe țărmul Mării de Marmara, piețele largi ca, de pildă, vestita Augusteon — un fel de San Marco a vechiului Bizanț — toată acea bogăție de marmoră, aur şi mozaicuri ne face să înțelegem prestigiul de care se bucura pe timpul său civilizația bizantină. Măreția şi frumusețea Constantinopolului erau cîntate în romanele courtois ale Franței medievale şi în bîlinele ruseşti. Iar mai tîrziu, în secolul al XlII-lea, cînd latinii cruci-

atei a IV-a cuceresc Constantinopolul, rămîn uimiți de cele ce văd în capitala imperială; unul dintre aceştia, cronicarul francez Villehardouin, scrie: „Rien de pareil ne se peut trouver en un autre pays".

BIBLIOGRAFIE

Pentru istoria literaturii bizantine cea mai bună operă este pînă acum tot K r u m b a -«ber, *Geschichte der byzantinischen Litteratur,* care are pentru fiecare capitol o bogată biblio-.grafie, II. Aufl. Mttnchen, 1897. O lucrare sumară, mai nouă: Giovanni Montelatici, *Storia delta letteratura bizantina (324—1453),* Milano, Ulrico Hoepli, 1916. O sinteză asupra •civilizației bizantine: C h. D i e h 1, *Byzance. Grandeur et ddcadence,* Paris, Flammarion, p. 271. Foarte prețioase date privitoare la importanța Bizanțului pentru noi şi la legăturile literaturii noastre cu cultura bizantină se găsesc la D. Eusso, *Elenismul în România,* Bucureşti, 1912, reprodus şi în *Studii istorice greco-romane. Opere postume,* II, p. 487—541, Bucureşti, 1935, Fundația pentru literatură şi artă „Regele Carol II"; N. I o r g a, *Byzance aprSs Byzance,* Bucarest, 1935. Pentru imnografie în legătură cu ritualul nostru: preotul prof. Petre Vinii 1 e s c u, *Despre poezia imnografică din cărțile de ritual si cîntarea bisericească,* Bucureşti, 1937.

LITERATURA SLAVILOR SUD-DUNĂRENI

Din cele expuse în capitolele precedente s-a putut vedea că literaturile romanice, emancipîndu-se de sub tutela limbii latine, apar tîrziu, abia în secolul al X-lea. Pînă la această epocă Bizanțul însă, care îşi plămădise o civilizație proprie din fuziunea clasicismului grec cu creştinismul şi cu străvechile culturi ale Orientului, avusese o evoluție literară de cinci veacuri. în secolul al Vl-lea, cînd în Italia şi în Spania abia se furişau în documente latine urmele noilor limbi romanice, Bizanțul se putea mîndri cu melozi ca Romanos, pe care nu numai bizantinologii, ci chiar şi teologii catolici îl socotesc ca pe cel mai mare poet al creştinătății din toate vremurile. Pînă în veacul al XHI-lea, cînd în Occidentul romanic apar primii cronicari — în Spania Alfons al X-lea cu cronica generală a Spaniei, în Franța cronicarii cruciadei a IV-a cu Villehardouin în frunte — istoriografia bizantină dăduse pe cei mai de seamă reprezentanți ai săi.

Şi în ceea ce priveşte epica literatura bizantină putea sta ou cinste alături de literaturile romanice, căci dacă bogata eflorescentă a chanson-elor de geste *şi* a romanelor courtois din Franța medievală s-a răsfirat în toate literaturile Occidentului neolatin, Bizanțul în schimb produsese marea epopee populară *Digenis Akritas,* precum şi o serie de romane imitate după *Etkiopica* lui Heliodor, care încep să se eşaloneze încă din veacul al V-lea.

Şi dacă după căderea Constantinopolului sub latinii cruciadei a IV-a pătrund în literatura bizantină cîteva teme din ciclul romanelor courtois, nu-i mai puțin adevărat că şi literatura bizantină a transmis epicei franceze medievale o serie de motive în opere ca: *Cliges* a lui Chretien de Troyes, *Athis et Prophilias* a lui Alexandre, *Partenopeu, Hippomedon et ProtesUaus ale* lui Huon de Rotelande, *Cleomades* a lui Adenet le Roi, *Florimont* al lui Aimon de Varenne şi acel celebru în evul mediu *Roman de sept-sages — Sin-dipa* al nostru — care a colindat prin toate literaturile Occidentului.

Privită astfel în întregul său, literatura bizantină, anterioară cu cinci veacuri literaturilor romanice, s-a dezvoltat pe o linie de evoluţie ascendentă şi atinsese în evul mediu în unele domenii — ca, de exemplu, în cel religios-şi în cel istoric — culmi mai înalte decît literaturile Occidentului.

Dacă la această strălucire culturală adăugăm frumuseţea pitorească a Constantinopolului, atunci înţelegem farmecul pe care Bizanţul îl exercita asupra popoarelor păgîne de la graniţele imperiului. Cel dintîi dintre popoarele slave din sudul Dunării care au îmbrăţişat creştinismul oficial au fost bulgarii, în 864 principele Boris al Bulgariei, folosindu-se de încheierea păcii cu bizantinii, se botează avînd ca naş pe însuşi împăratul bizantin MihaiL Creştinismul dobîndeşte însă un puternic avînt în Bulgaria sub fiul lui Boris,. sub ţarul Simion, prin munca de cultură a discipolilor lui Chirii şi Metodiu. Fraţii Chirii şi Metodiu erau fiii unui înalt funcţionar grec din Salonic. Cunoşteau probabil limba slavă din copilărie, fiindcă în veacul al IX-lea populaţia slavă se întindea pînă sub zidurile Salonicului. Dobîndiseră la Constan-tinopol o solidă educaţie religioasă sub călăuza marelui patriarh Fotie; călătoriseră apoi pe la mănăstirile din Asia Mică, unde se iniţiaseră în viaţa ascetică şi încercaseră să aducă la creştinism pe cazării de la nordul Mării Negre. Ei aveau astfel reputaţia unor adevăraţi apostoli cînd, în anul 860, principele Moraviei, Rostislav, cere din Bizanţ misionari creştini care să cunoască îimba slavă.

Creştinismul pătrunsese în Moravia din ţările germanice, dar întîlnea obstacole în expansiunea lui, nu numai din pricină că moravii păgîni erau în lupte continue cu germanii, dar şi din pricină că misionarii germani nu cunoşteau limba poporului pe care voiau să-1 evanghelizeze.

Fraţii Chirii şi Metodiu petrecuseră vreo trei ani pentru a traduce Sfintele Scripturi în limba slavă, inventînd pentru aceasta alfabetul glagolitic, şi în 863 plecară în Moravia. Propaganda lor avu un succes strălucit, dar, după ce moare Rostislav, în zbuciumările politice care urmează, liturghia slavă începe să fie atacată din ce în ce mai înverşunat de către clerul german catolic.

Persecutaţi şi izgoniţi din Moravia, discipolii lui Metodiu se refugiază în Macedonia şi apoi în Bulgaria, care tocmai fusese cîştigată la creştinism. Ei găsesc aci, sub domnia lui Simion, care se urcase pe tronul Bulgariei după Boris în 893, tărîmul prielnic pentru o spornică activitate culturală. Simion îşi făcuse educaţia în Bizanţ, se deprinsese din copilărie cu operele lui Aristotel şi cu discursurile lui Demostene si dobîndise atîta cultură grecească, încît un sol contemporan german al regelui Otto I, de origine longobardă, Luitprand, ne spune că bizantinii îl socoteau pe jumătate grec. Hotărît să ridice starea culturală a poporului său, el introduce la curtea din Preslav, capitala ţării, pompa şi ceremonialul bizantin, înalţă arhiepiscopatul bulgar la rangul de patriarhie, proclamînd autocefalia bisericii bulgare (917), zideşte biserici şi palate, organizează biblioteci şi stimulează cu avînt opera de transplantare a literaturii bizantine, punîndu-se el însuşi la muncă. De la el a rămas în literatura bulgară traducerea a 135 de discursuri ale sf. Ioan Hrisostomul, reunite sub numele de *Zlatostruj {Valul de aur).*

Sub acest principe înţelept, pe care un panegirist bulgar contemporan îl numeşte „noul Ptolomeu", discipolii lui Metodiu sînt bine primiţi. încurajaţi

de țar în munca lor de cultură, ei dau atîta strălucire domniei lui Simion, încît toți slaviştii o numesc epoca de aur a literaturii bulgare. Biserica bulgară recunoscătoare pentru munca lor îi cinsteşte în frunte cu cei doi apostoli Chirii şi Metodiu sub numele de „svetii sedmipocetni" (grupul celor 7 sfinți).

în fruntea acestor discipoli stă Climent, care a dat ființă slavă în Macedonia episcopatului din Ohrida. El a lăsat o serie de discursuri şi biografia apostolilor Chirii şi Metodiu, alcătuite cu elemente legendare după modelul hagiografiei bizantine, cuprinzînd discuțiuni dogmatice ca de pildă disputa lui Chirii cu sarazinii, cu cazării, cu clerul latin din Veneția.

în aceeaşi epocă a lui Simion trăieşte şi Ioan Exarhul, un fel de patriarh al Bulgariei, care a transpus în literatura bulgară partea care interesa mai mult poporul său din opera fundamentală de dogmatică a sfîntului Ioan Damasceanul.

Era firesc ca în epoca de creştinare a poporului bulgar toată strădania cărturarilor să fie pusă cu deosebire în serviciul operei de tălmăcire a tot cea ce putea întări noua credință. Munca desfăşurată în această privință este uriaşă pe toate tărîmurile literaturii religioase. Astfel, în afară de cărțile fundamentale ale Bibliei, de textele liturgice, s-au tradus de către scriitori anonimi numeroase cărți de dogmatică, ca de pildă opera sfîntului Ioan Damascean, comentarii privitoare la textele biblice, ca de exemplu comenta-rul sf. Athanasie din Alexandria, sau comentarul lui Hippolit asupra cărții lui Daniil; literatură ascetică şi mistică, ca de pildă operele lui Efrem Şirul, ale lui Ioan Klimax (a cărui scriere *Lestvica,* scara posturilor pe care trebuie să le urce omul pentru a ajunge la desăvîrşire morală, a fost tradusă la noi în secolul ?.l XVII-lea de mitropolitul Varlaam), ale lui Teodor Studitul, regeneratorul vieții monahale bizantine din veacul al IX-lea, ale lui Ioan Moshos *(Limonarion,* foarte răspîndită şi la noi); şi, în sfîrşit, o bogată literatură omi-letică culeasă din operele sf. Vasile cel Mare, ale lui Grigore de Nazianz, Ioan Hrisostomul ş.a.

Dar asemenea discuțiuni dogmatice şi speculațiuni teologice nu puteau mulțumi imaginația naivă a poporului, care, în faza de copilărie a culturii sale, era mai bucuros după poveşti şi legende în legătură cu noua lui credință şi cu lumea înocnj urătoare. De aceea din bogata şi variata materie religioasă a Bizanțului, aceea care s-a bucurat de mai multă trecere în literatura bulgărească a fost literatura apocrifă. Această literatură s-a născut în vremurile de decadență ale poporului evreu şi în primele veacuri ale creştinismului, fie din nevoia de a ridica moralul deprimat al poporului, fie din năzuința de a lămuri unele puncte lăsate în întuneric de Biblie din viața patriarhilor, a profeților, a Mîntuitorului, a apostolilor, fie, în sfîrşit, de a dezvălui enigmele privitoare la creațiunea şi sfîrşitul lumii, la viața de dincolo de moarte.

Lăsînd la o parte legendele privitoare la Vechiul Testament, moştenite din vechiul iudaism, literatura apocrifă a Noului Testament a fost alcătuită mai toată din legende populare formate în comunitățile primitive ale creştinismului — fiindcă cea plăsmuită de sectele eretice a fost distrusă — şi a apărut sub numele unui patriarh, a unui profet, a Mîntuitorului sau a unuia din apostoli, cu pretenția că a stat multă vreme ascunsă ca o literatură postumă, pînă ce împrejurări fericite au scos-o la lumină. De aceea literatura aceasta a fost numită apocrifă (de la gr. *âno%pimza* — acopăr, ascund, *ăn6%pmzoq* =

ascuns). Şi fiindcă pretenţia acestei noi literaturi că ea este opera marilor personalităţi ale Bibliei este neîntemeiată, ea fiind o literatură neautentică, falsă, termenul apocrif are două note caracteristice: literatură care ar fi stat ascunsă, ca un fel de operă postumă, dar în acelaşi timp o literatură neautentică, pseudoepigrafică, falsă. Literatura aceasta este alcătuită dintr-o vastă materie de legende ţesute de imaginaţia naivă a poporului în jurul Mîntui-torului şi a familiei sfinte: aşa-numitele evanghelii apocrife, ca de pildă *Pro-toevanghelia lui Iacob,* fratele cel mic al Domnului, care, inspirată de dogma concepţiunii imaculate a Mîntuitorului, învăluie într-un nimb de castitate şi sfinţenie naşterea, copilăria şi tinereţea Sfintei Fecioare; sau *Evanghelia copilăriei,* atribuită apostolului Toma, în care se arată pribegia familiei sfinte spre Egipt prin pustiu, precum şi copilăria Mîntuitorului în Nazaret, sînt înfăţişate cu elemente de miraculos într-o adevărată apoteoză şi, în sfîrşit, *Evanghelia lui Nicodim,* în care se povestesc chinurile Mîntuitorului, moartea lui şi scoborîrea în infern pentru liberarea celor drepţi. Ciclul acestor legende apocrife se încheie apoi cu o serie de viziuni apocaliptice privitoare la sfîrşitul lumii şi la contrastul dintre rai şi iad, ca: *Apocalipsul sfîntului Ioan Bogoslovul, Apocalipsul sfîntului Pavel, Călătoria Maicii Domnului la iad, Ascensiunea lui Isaia la cer, Cuvîntul lui Melodie al patarilor,* care vor trece apoi şi în literatura noastră, unele chiar din secolul al XVI-lea.

Cronicile bizantine, care povesteau, după modelele clasice, toată viaţa zbuciumată a imperiului şi a curţii din Constantinopol, nu au interesat pe cărturarii de la începutul literaturii bulgare. Dimpotrivă, aceştia gustau mai mult cronografele scrise de călugării bizantini, care începeau povestirea de la creaţiune şi care întreţesau în urzeala biblică şi istorică legende apocrife, tradiţii populare privitoare la împăraţi şi alte multe elemente de folclor bizantin. Din bogata literatură de cronografe bizantine au trecut în literatura bulgară: hronograful lui Ioan Malalas, un siriac grecizat, care povesteşte istoria lumii pînă la anul 574; cronica lui Gheorghe Monahul Amartolos (— păcătosul), care duce povestirea pînă la moartea împăratului Teofil; cîteva fragmente din *xpovoypx<pixov Zvviofiov* a patriarhului Nikifor şi cronograful lui Manasses încărcat de podoabe stilistice, care în originalul bizantin era scris în versuri, dar care în slavă este tradus în proză şi care va avea, după cum vom vedea, o mare influenţă asupra călugărilor cronicari ai Moldovei Macarie şi Azarie.

La începuturile creştinării sale, nivelul cultural al poporului nu era desigur aşa de ridicat încît să poată gusta frumuseţea capodoperelor literaturii clasice greceşti, nici să poată preţui floarea poeziei bizantine. Cărturarii bulgari — şi în primul rînd clericii care stăteau în fruntea activităţii de transplantare a culturii bizantine — au ales din comoara literară a Bizanţului, în afară de ceea ce putea întări credinţa, numai acele opere cu caracter estetic care puteau fi pe placul maselor naive ale poporului. Aşadar, în primul rînd romanele populare. Astfel s-a tradus, încă din secolul al XlII-lea: o versiune a romanului lui Alexandru cel Mare, care apoi a fost încorporată în Rusia în aşa-numitele cronici greceşti, eleniskii letopisec (Malalas); romanul lui *Varlaam şi Ioasaf,* o prelucrare bizantină a legendei lui Buda, „cel mai bun roman spiritual al evului mediu", tradus la noi de Udrişte Năsturel, cumnatul lui Matei Basarab ; o versiune din vestita carte de fabule indiene, tradusă în literatura arabă sub numele de *Kalilah şi Dimnah,* iar în literatura bizantină şi slavă sub numele

de *Stefanites şi Ihnilates* (numele a doi şacali, eroi ai romanului); apoi o povestire cu elemente enigmatice, dar hazlii în acelaşi timp, din cercul legendelor solomonice, intitulată *Solomon şi Kitovras,* care a circulat şi în literaturile medievale ale Apusului sub numele de *Solomon şi Mar coif* şi care stă la baza prelucrării lui Croce, *Bertoldo.* Din acelaşi ciclu de poveşti venite din vechiul Orient în literatura bizantină, bulgarii au mai transpus în literatura lor romanul înțesat de proverbe, fabule şi enigme al lui *Archirie şi Anadan,* a cărui formă, cea mai veche, a fost descoperită în zilele noastre de o misiune arheologică germană pe o insulă de la cataractele Nilului, într-un papirus scris cu *5* veacuri înainte de Hristos în limba armeană. Romanul a fost tradus în slavo-neşte în secolul al Xl-lea sau al XH-lea, probabil în ținuturile Macedoniei, înăbuşită prin cucerirea bizantină, activitatea culturală renaşte în Bulgaria sub al doilea imperiu româno-bulgar, la curtea țarilor din Tîrnova, prin munca neobosită a marilor patriarhi Theodosie şi mai ales Efthimie.

Către sfîrşitul secolului al XH-lea literatura sud-slavă îşi strămută punctul de greutate în Serbia, care, închegîndu-se într-o unitate politică, devine, sub conducerea lui Ştefan Nemanja, unul din statele cele mai puternice ale Peninsulei Balcanice.

Trezită mai tîrziu la viața literară proprie. Serbia a împrumutat limba bisericească, şi împreună cu aceasta şi literatura tradusă, din Bulgaria, dar -copiştii sîrbi, copiind texte religioase, legende şi poveşti bulgare, au introdus în textele ce copiau limba țării şi a vremii lor. Bulgaria însăşi intră în sfera de influență a culturii sîrbeşti, căci documentele scrise în Bulgaria la această epocă se resimt de influența sîrbească. La curtea din Vidin a țarului bulgăresc Sracimir se întrebuințează în documente limba sîrbo-slavă şi în această limbă •este scris şi sbornicul copiat la anul 1360 cu ajutorul Anei, soția țarului şi fiica lui Basaraba al nostru.

Literatura bulgărească venea în Serbia prin mijlocirea mănăstirilor din Muntele Athos. Legăturile vieții de cultură a sîrbilor cu Muntele Athos au fost înnodate în secolul al XH-lea prin fiul lui Ştefan Nemanja, Ratko. Acesta, părăsind strălucirea de la curtea domnească a tatălui său, s-a retras în Muntele Athos, îmbrăcînd haina monahală sub numele de Sa va. Cîțiva ani după aceasta tatăl său. Ştefan Nemanja, renunță şi el la tron şi, venind cu sufletul umilit pe urmele fiului său, îşi caută un loc de odihnă între călugării Muntelui Athos sub numele de Simion. Simion şi Sava au întemeiat în Muntele Athos mănăstirea sîrbească Hilandarul, care a înnodat viața religioasă a poporului sîrb cu viața ascetică şi culturală a Muntelui Athos.

Muntele Athos este o peninsulă stîncoasă şi abruptă, acoperită numai de mănăstiri ridicate de împărați bizantini, de țari bulgari, de cnezi sîrbi, de domni români şi de țari ruşi. Aceste mănăstiri adăpostesc în ele călugări de neamuri diferite, care trăiesc în umilință o viață de adevărată frățietate creştinească, uniți laolaltă într-un fel de republică, sub conducerea celui mai destoinic din soborul egumenilor: protul Muntelui Athos. Această republică de mănăstiri a jucat un rol important în viața Răsăritului ortodox, căci ea era nu numai inima din care pulsa viața religioasă din Răsărit, dar şi un fel de bibliotecă

centrală a popoarelor ortodoxe, cum spune unul din cei mai buni cunoscători ai literaturii sud-slave, profesorul Murko.

Din Muntele Athos au plecat textele şi misionarii culturii către ţările slave. Un popas în drumul lor l-au format mănăstirile din Macedonia, leagănul literaturii bulgăreşti din epoca de aur, unde populaţia bulgărească se încrucişa cu populaţia sîrbească. Din răsadurile bizantine aduse din Athos a crescut pe pămînt sîrbesc o literatură originală de hagiografie şi cronici naţionale.

în afară de curentul acesta ortodox şi bizantin care se revărsa în Serbia din mănăstirile Muntelui Athos, un alt curent, de un caracter cu totul deosebit, venea să înviorеze literatura sîrbească. Era un curent de cultură occidentală care pătrundea dinspre ţărmurile Mării Adriatice. Litoralul adriatic, vechea Ilirie şi o parte din Panonia, fusese ocupat de croaţi cu cîţiva ani mai înainte de strămutarea sîrbilor în sudul Dunării. încă de la începutul aşezării lor pe coastele dalmatine, croaţii sînt cîştigaţi la creştinism prin misionari trimişi din Roma, după cererea împăratului bizantin Heraclie. După o perioadă de ezitări între Roma şi Bizanţ, regele croaţilor, Branimir, recunoscu în cele din urmă, în 879, autoritatea bisericii papale.

în 1102 croaţii, după o serie de zbuciumări interne, se alipesc la Ungaria şi intră în acest fel tot mai mult în sfera de influenţă a Ungariei şi a bisericii catolice.

Cu un veac mai înainte ţinuturile croate din jurul Dubrovnikului de azi — Ragusa de altădată — căzuseră sub influenţa Italiei. La începutul secolului al Xl-lea dogele Veneţiei, Petru al II-lea Urseolo, cucereşte o parte a ţărmului adriatic al Croaţiei, unde cu timpul republica Sf. Marco izbuteşte să stăpî-nească centre însemnate ca Zara, Veglia, Spalato, Lagosta şi cîtva timp Ragusa. Ragusa a fost cu deosebire poarta prin care influenţele occidentale au pătruns în literatura şi în arta sîrbească. Deşi Ragusa şi-a redobîndit libertatea, pe care cu mici întreruperi a izbutit să o păstreze pînă în 1815 (congresul din Viena), cînd a fost cedată o dată cu Veneţia Austriei, totuşi ea a rămas sub influenţa veneţiană şi limba oficială a republicii dalmatine a fost multă vreme limba latină, sau mai exact un dialect italian. Legăturile politice şi economice ale Veneţiei cu Ragusa au înlesnit în cetatea dalmatină aşezarea italienilor, care au adus cu ei în societatea slavă obiceiuri rafinate, gustui pentru artele frumoase şi literatură. Pe de altă parte, slavii dalmatini, atraşii de farmecul Veneţiei, se duc în Italia pentru completarea studiilor la Universitatea din Padova. Ragusanii încep să scrie chiar în limba latină şi italiană.. Un tînăr dalmat, Ilja Crejevic, primeşte în 1478, la Roma, coroana de poet, şi versurile lui latine sînt socotite ca cele mai frumoase dintre ale scriitorilor contemporani.

Paralel cu influenţa politică şi culturală a Veneţiei pe ţărmurile dalmatine,, se întinde şi influenţa bisericii. în Antivari şi în Ragusa se întemeiaseră, din veacul al Xl-lea chiar, episcopate catolice de care depindeau numeroase biserici şi mănăstiri, ca de exemplu: Sancta Măria de Reteco, lîngă Ragusa, sau Sancta Măria de Mljet (Meleda), aşezată pe vîrful unei insule stîntoase înconjurată de păduri de pini. Prin aceste mănăstiri în care călugării croaţi trăiau sub ascultarea Romei şi oficiau serviciul religios în limba latină, precum şi prin numeroase legături politice, comerciale şi culturale, multe elemente

din arta şi literatura Occidentului medieval au pătruns în literatura croată. Astfel croaţii au cunoscut de timpuriu acele drame liturgice ale evului mediu —■ — misterele, cum le numeau occidentalii, prikazanje sau skazanje, cum le numeau croaţii — au avut poeţi care s-au inspirat din lirica lui Petrarca şi au cunoscut de timpuriu binefacerile Renaşterii. Prin legăturile cu Serbia, o parte din aceste elemente de artă şi literatură occidentală a pătruns în literatura sîrbească, venind astfel să sporească tezaurul cultural al slavilor sud-dunăreni.

BIBLIOGRAFIE

Pentru literaturile sud-slave în general o bună operă de sinteză este tot D r. M. M u r k o, *Geschichts der ălteren sudslavischen Litteraturen,* Leipzig, 1908, în colecţia „Die Literaturen des Ostens in Einzeldarstellungen".

Pentru literatura bulgărească: Boian Penev, HcTopua EtJirapcxaTa jiHTepaiypa, Sofia, 1933.

Informiţis şi bibliografie şi la A n g e 1 o v şi G e n o v, Crapi EiJiraprca jlaTepaTypa (IX-XVIII B), Sofia, 1922.

Pentru literatura sîrbească manualul lui P a v 1 e P o p o v i c, npsrjiefl cpncse KHHMfeB-HOCTH, ed. a Ii-a, Belgrad, 1913, este încă util, fiindcă are la sfîrşit pentru fiecare capitol o bibliografie bogată; Milivaje B a g i c, H3 crape cpnCKe KHbHJKeBHOCTH, ed. a IlI-a, Beograd, 1926.

Pentru literatura croată: Dr. Drag u ti n Prohaska, *Das kroatisck-serbische Schrifttum in Bcsnien v.nd dir Herzegcnina,* Zagreb, 1914.

Pentru influenţele italiene asupra literaturii iugoslave un bun articol de sinteză: M i r k o Deanovic, *Les influences italienncs sur l'ancicnne litterahire ycugoslave,* în *Rcvue de litterature comparee,* XVI, 1934, pp. 30 —^2.

INTRAREA ROMÂNILOR ÎN CULTURA BIZANTINO-SLAVĂ

Izolați de romanitatea occidentală prin unguri, care pînă tîrziu, la începutul secolului al Xl-lea, erau păgîni, şi de imperiul bizantin prin slavii de la sudul Dunării, care din secolul al IX-lea erau ortodocşi, românii au trebuit să primească în biserică liturghia slavă. Această liturghie fusese înființată de către frații Chirii şi Metodiu, greci din Salonic, dar care cunoşteau încă din ca-sa părintească limba slavă şi care convertiseră la creştinism pe moravii principelui Rostislav. Limba în care ei traduseseră Sfintele Scripturi era însă, după cum s-a dedus din particularitățile fonetice, limba bulgărească vorbită pe timpul lor, deci în secolul al IX-lea, în jurul Salonicului. Dar cum eîmpul lor de activitate apostolică se întindea peste ținuturile slavilor occidentali (strămoşii slovenilor actuali), ei au trebuit să introducă în traducerile lor şi elemente slave occidentale, dintre care unele de origine latină, altele de origine germană. Traducerile fraților Chirii şi Metodiu, revizuite în Bulgaria în epoca de aur a țarului Simion, au fost curățate de elementele străine şi de tot ce părea poporului de neînțeles.

Copii de pe aceste texte au trecut desigur şi în nordul Dunării şi ele vor fi servit la oficierea cultului divin într-o vreme cînd pătura de populație românească era străpunsă de numeroase infiltrații slave, care nu fuseseră încă asimilate şi care au lăsat urme puternice în limba şi chiar în toponimia noastră: *Gorj* (Jiul de munte), *Dolj* (Jiul de cîmpie), *Rîmnic* (din Rîbnic, de la ryba = peşte, deci „rîul cu peşti"), *Dîmbovița* (de la A^5^ = stejar), *Bucovina* (țara fagilor), *Bistrița* (apă repede) etc. Oficierea ritualului creştin nu se putea, desigur, săvîrşi în toată plinătatea lui fără evanghelii şi fără texte liturgice. Era deci firesc ca texte slavoneşti religioase din sudul Dunării să fi trecut în nord şi chiar să se fi copiat şi pe pămîntul nostru. Hasdeu şi I. Bărbulescu cred chiar că unul din cele mai vechi monumente ale literaturii bulgare, *Codex Suprasliensis,* s-ar fi scris în țările noastre.

Organizarea bisericii bulgare şi extensiunea ei în nordul Dunării, într-o vreme cînd noi încă nu eram consolidați, a contribuit şi ea să înnoade viața noastră religioasă cu a slavilor sud-dunăreni. Ne lipseşte materialul documentar necesar pentru a lumina această epocă întunecată din istoria poporului românesc. în anul cînd, după distrugerea taratului bulgar, Vasile al II-lea

reorganizează ierarhia bisericească în Bulgaria cucerită, ținuturile vlahilor

sînt menționate ca aflîndu-se sub jurisdicțiunea bisericească a episcopatului de Vidin, dar din actul împăratului bizantin, publicat de Gelzer, nu se poate şti dacă este vorba şi de vlahii din nordul Dunării. înglobarea noastră în zona religioasă slavă de nuanță bizantină este apoi întărită de împrejurările politice în care s-a desfăşurat firul vieții noastre istorice pînă la epoca năruirii statelor balcanice.

Principatele româneşti apar în lumina Răsăritului european abia cu cîteva decenii înainte ca turcii să pună piciorul în Europa. Lipsa de mărturii documentare învăluie viața poporului nostru din evul mediu într-o negură deasă. Din puținele ştiri, pe care le culegem din documentele ieşite din cancelariile regilor unguri, reiese că în secolul al XlII-lea se găseau pe meleagurile noastre formațiuni mărunte de state, din care aveau să se închege cu timpul, prin contopirea lor, prin alungarea tătarilor care invadaseră şesurile şi prin înlăturarea ungurilor care aveau pretenție de suzeranitate asupra ținuturilor din nordul Dunării, principatul Țării Româneşti şi al Moldovei.

Cel dintîi voievod care ridică steagul independenței pe plaiurile noastre este voievodul de la Jiu, Litovoi. El cucereşte părți din Banatul unguresc al Severinului, refuză să plătească tributul cuvenit regelui Ladislau Cumanul, dar plăteşte cu viața această încercare, murind pe cîmpul de luptă în anul 1279.

Abia după o jumătate de veac, cînd, în urma stingerii dinastiei arpadiene. Ungaria era zguduită de mari frămîntări şi cînd stăpînirea tătarilor la Dunăre se clatină, se întemeiază, ca stat de sine stătător, principatul muntean. Basa-raba, unind — în ce împrejurări nu ştim, fiindcă ne lipsesc ştiri documentare— voievodatele mărunte sub sceptrul său, curățind şesurile Dunării de stăpînirea tătărască şi distrugînd în 1330, în văile de la Posada, oştirea lui Carol Robert, este, cu drept cuvînt, socotit ca ctitorul Țării Româneşti.

Cam în acelaşi timp se întemeiază şi Moldova prin Bogdan, voievodul românilor din Maramureş, care, răzvrătindu-se împotriva ungurilor, trece cu credincioşii săi peste munți în Moldova, ia în stăpînire țara lui Sas, căzut pe cîmpul de luptă, atrage de partea lui pe moldoveni şi distruge oştirile ungureşti trimise împotriva lui.

Principatul Țării Româneşti şi al Moldovei nu s-au putut deci închega ca state independente decît prin lupte cu regii Ungariei, care ridicau pretențiuni de suzeranitate asupra ținuturilor din sudul şi răsăritul Carpaților.

în acele vremuri de mari zbuciumări, cînd principatele române erau în necontenite lupte cu regii catolici ai Ungariei şi ai Poloniei pentru salvgardarea independenței lor, se constată între conducătorii Țării Româneşti şi ai statelor slave sud-dunărene strînse legături politice, întărite prin înrudiri dinastice. Fiul -şi urmaşul lui Basarab, Nicolae Alexandru, a avut o fiică pe care a căsătorit-o cu Ştefan Uroş, regele Sîrbiei, şi o alta, Anca, pe care a căsătorit-o cu Sracimir, dinastul din Vidin. Aceste legături de familie încheiate pe temeiul comunității de credință au consolidat şi relațiile politice. Cînd, după moartea lui Alexandru Basarab, Ludovic, regele Ungariei, trece Dunărea şi cucereşte Vidinul, luînd în captivitate şi pe Sracimir, cumnatul domnului român, acesta, ca să-1 răzbune, atacă oraşele de graniță din Ardeal, pînă cînd, în cele din urmă.

intervine o împăcare între unguri şi români; şi Vidinul, cucerit de români, este redat lui Sracimir, liberat din temniţa ungurească.

Legăturile dinastice dintre voievozii români şi conducătorii statelor slave din Balcani, precum şi comunitatea de credinţă care unea popoarele lor au făcut ca românii să ia parte alături de popoarele slave în luptele comune contra turcilor la rîul Mariţa (1371), la Cosovo, unde a căzut pe cîmpul de luptă bătrî-nul cneaz al Serbiei, Lazăr, ducînd cu el în mormînt independenţa ţării sale, şi mai tîrziu, după căderea statelor slave, în luptele de la Nicopole şi de la Varna.

Aceste strînse legături religioase, politice şi dinastice au sfîrşit prin a ne alipi şi mai strîns de lumea ortodoxă a sudului dunărean bizantino-slav.

Am văzut mai sus împrejurările în care a pătruns la noi cultul divin în limba slavă încă din secolul al IX-lea probabil. Mai tîrziu, cînd procesul de asimilare a elementelor slave din ţinuturile noastre se încheiase şi cînd din haosul evului mediu şi-a făcut apariţia în lumina istoriei principatele noastre, limba în care se oficia serviciul divin a fost introdusă la noi şi în cancelaria domnească. Era pe timpul acela, ca dealtfel în tot cursul evului mediu, o strînsă corelaţie între limba de biserică şi limba de stat: limba în care se oficia serviciul divin era în acelaşi timp şi limba în care se redactau actele oficiale ale cancelariilor princiare: în Apus latina, în Răsărit greaca şi slava.

Intrarea ţărilor noastre în zona culturii sud-slave este un fapt capital în istoria românească, căci a avut consecinţe din cele mai însemnate pentru destinele viitoare ale neamului.

Ea a fost fatală pentru toată cultura noastră veche. în secolul al XlV-lea, cînd noi, abia ieşiţi din haosul invaziilor, începem să ne organizăm viaţa de stat, Occidentul străbătuse timp de patru veacuri un drum destul de lung şi de bogat în literatură şi se ridicase pînă la *Divina Commedie* a lui Dante, în care vibrează sufletul Italiei medievale în ceea ce are el mai adînc şi mai etern omenesc. Un veac mai tîrziu, cînd pe plaiurile noastre călugărul sîrb Nicodim şi tovarăşii săi clădeau cele dintîi mănăstiri de piatră, pentru ca, în chiliile lor să înceapă munca de copiere a manuscriselor de evanghelii slave, în Occident se încheia faza medievală a marilor literaturi europene şi, prin reluarea tradiţiilor cu antichitatea greco-latină, se iveau zările Renaşterii. Literatura care se dezvoltă mai departe în Occident, pe temeliile Renaşterii, o literatură bogată şi variată, difuzată prin invenţia tipografiei, rămîne străină sufletului românesc, închis în formulele învechite ale culturii bizantino-slave, pînă la jumătatea veacului al XVII-lea, cînd se deschide prin Polonia o fereastră către Occident. Ortodoxia şi slavismul ne-au izolat în bună parte de marile frămîntări culturale ale Apusului.

Alte popoare din jurul nostru, de rasă finică sau slavă, ungurii, polonii, cehii, primind şi stînd în legătură cu creştinismul din Roma, au adoptat în biserică şi în cancelaria de stat limba latină, care a deschis perspectivele unei strălucite culturi antice şi care a înlesnit, mai tîrziu, răspîndirea umanismului şi a Renaşterii. Noi, cu toată latinitatea fiinţei noastre etnice, despărţiţi de romanitatea occidentală prin unguri, care pînă la începutul secolului al Xl-lea erau încă păgîni, am intrat în sfera de cultură a popoarelor sud-dunărene. Dar cu toate neajunsurile ce au decurs pentru noi din această situaţie şi pe care le

vom vedea îndată, totuşi slavismul — oricît s-ar părea de paradoxal la prima vedere — a contribuit într-o măsură oarecare la păstrarea intactă a unităţii noastre etnice. Căci dacă noi, în epoca de aşezare a vieţii noastre româneşti, am fi avut în biserică şi în viaţa de stat aceeaşi limbă ca şi ungurii, atunci este probabil că precum o parte din pătura conducătoare a poporului nostru din Ardeal — care, sub presiunea statului, primind catolicismul şi mai tîrziu calvi-nismul, s-a pierdut în nobilimea maghiară şi a fost deznaţionalizată — tot astfel nu ar fi fost exclus ca în aceleaşi împrejurări şi o parte din pătura populară să fi fost pierdută pentru românism. Ortodoxia şi slavismul nostru au format, într-o vreme în care credinţa religioasă era o puternică realitate sufletească, cimentul care a ţinut strîns legate sufleteşte ramurile neamului răzleţite şi încăpute sub stăpîniri diferite.

Dar dacă din punctul de vedere al integrităţii etnice ortodoxismul ne-a adus servicii incontestabile, alipirea noastră la cultura slavilor sud-dunăreni a restrîns însă în chip simţitor orizontul vieţii noastre literare.

Mai întîi, limba slavă în care preoţii noştri săvîrşeau slujba bisericească era o limbă vorbită în veacul al IX-lea în jurul Salonicului şi în ţinuturile Macedoniei, dar care în epoca întemeierii principatelor noastre ajunsese o limbă învechită, o limbă moartă. Numai cei care erau ţinuţi, prin profesiunea lor, să o cunoască se străduiau să o înveţe; de aceea singura clasă cultă era la noi, pe acele timpuri, ca dealtfel şi la începutul evului mediu occidental, clerul.

în al doilea rînd, cultura slavă care stătea la dispoziţia clerului nostru era ea însăşi săracă. Am văzut într-un capitol precedent în ce consta literatura slavilor sud-dunăreni, alimentată, pe de o parte, din cultura Bizanţului, pe de altă parte, prin mijlocirea croaţilor, din cultura Italiei. în patru veacuri de influenţe bizantine şi de legături cu ţărmurile italiene, slavii sud-dunăreni transpuseseră în limba lor în primul rînd Sfînta Scriptură şi cărţile necesare serviciului liturgic, la care adăugaseră cîteva cărţi de dogmatică şi de mistică ascetică, menite să întărească credinţa cea nouă în masele populare. De *o* deosebită trecere s-au bucurat apoi la popoarele slave legendele apocrife privitoare la materia Vechiului şi a Noului Testament şi mai ales legendele apocaliptice, care zugrăveau în colori vii antagonismul dintre cele două ţărmuri spre care se duc sufletele oamenilor după moarte: iadul şi raiul.

în locul cronicilor bizantine, care nu prezentau mult interes pentru ei, s-au mulţumit cu cîteva cronografe, care, începînd povestea lumii de la crea-ţiune, amestecau continuu elementul biblic cu cel apocrif şi istoria veridică cu fondul legendar al folclorului bizantin.

Din capodoperele literaturii clasice greceşti nu a păjtruns nimic în literatura slavilor de sud, iar din literatura de imaginaţie a Bizanţului au trecut numai cîteva romane cu caracter popular.

Prin legăturile coastelor adriatice ale Serbiei cu Veneţia şi cu celelalte cetăţi italiene, literatura slavilor sud-dunăreni se îmbogăţise cu cîteva cărţi de florilegii, cu romanul lui Alexandru cel Mare, cu o versiune a romanelor bretone *Tristan şi Isolda, Lancelot,* şi în sfîrşit cu cîteva mistere religioase.

Literatura religioasă canonică şi apocrifă, cronografe cu elemente apocrife şi folclorice, romane populare bizantine şi occidentale, cîteva colecţii de florilegii şi cîteva cronici sîrbeşti originale, acesta era orizontul literar pe. care-1 deschidea poporului nostru adoptarea limbii slavone ca limbă de cultură.

Dar dincolo de granițele lumii slave sud-dunărene era acel Bizanț a cărui strălucitoare civilizație luminase evul mediu într-o vreme în care focarele de cultură ale Romei vechi fuseseră stinse prin invazia barbarilor. Era cetatea imperială a Constantinopolului a cărei frumusețe şi ale cărei comori de artă uimise într-atîta lumea încît era cîntată în bîlinele ruseşti şi în romanele courtois ale Franței medievale.

Printr-un instinct superior de cultură, ctitorii principatelor noastre au căutat, dincolo de lumea slavă din sudul Dunării şi într-o vreme în care nu se putea prevedea prăbuşirea Peninsulei Balcanice sub turci, legături directe cu Bizanțul, pe două căi: religioase şi politice. Astfel Alexandru Basarab, ale cărui fiice erau măritate, una după Sracimir, despotul bulgăresc din Vidin, alta după Ştefan Uroş, regele Serbiei, — cum s-a văzut mai sus — a cerut patriarhului din Constantinopol un mitropolit. Pentru a satisface această cerere a domnului valah, patriarhul ridică în 1359 la rangul de mitropolit pe episcopul bizantin Iachint din Vicina, un orăşel în Dobrogea, astăzi dispărut, şi-i dă ca scaun de reşedință capitala de atunci a Țării Româneşti, Curtea de Argeş. Legăturile religioase cu Bizanțul se continuară şi după moartea lui Iachint, căci urmaşul său, Haritcn, fusese egumen al mănăstirii Cutlumus şi protos al Muntelui Athos, iar succesorul lui Hariton, Antim, este şi el tot bizantin.

Aceşti mitropoliți bizantini ai Țării Româneşti înnoadă şi mai strîns legăturile noului stat cu mănăstirile Muntelui Athos. Docmentele descoperite recent la Muntele Athos ne dezvăluie sprijinul acordat de domnii români pentru refacerea mănăstirilor din sf. Munte, prădate şi arse de pirați în acele vremuri de agonie ale imperiului bizantin. Basarab dăduse „nu puțin", spune documentul, pentru a se rezidi din temelie mănăstirea Cutlumus, iar fiul său, Vlaicu-vodă, a rezidit din temelie mănăstirea, i-a făcut castru de apărare, i-a înălțat turnuri de priveghere, a zidit biserica, trapezăria şi chiliile şi a dăruit-o cu moşii din Țara Românească. Recunoscător pentru aceste daruri frumoase, egumenul Hariton, viitorul mitropolit al țării, propune domnului să fie împreună ctitori: „sct^su oi 5uo %(xt' icou xtiÎ[T0]P[3]?"- După zidirea mănăstirii, mulți călugări români, în frunte cu mitropolitul Mihail şi ieromonahul Iacob, se duc în noua mănăstire pentru a deprinde acolp tipicul de viață athonită. Afluxul călugărilor români devine din ce în ce mai numeros şi mănăstirea începe *a* fi recunoscută în documentele posterioare cu numele de „lavra Țării Româneşti."

După Vlaicu-vodă, Radu cel Mare are şi el o parte însemnată în rezidirea mănăstirii; dar marele binefăcător, nu numai al mănăstirii Cutlumus, ci şi al întregului Munte Athos a fost însă Neagoe Basarab. Gavril, protosul mănăstirilor din sfîntul Munte, după ce înşiră toate daniile făcute de voievodul român mănăstirilor din țările balcanice, din Ierusalim şi din Sinai, adaugă: „Şi fu ctitor mare a toată Sfetagora ... şi în toate laturile de la răsărit pînă la apus şi de la amiazăzi pînă la amiazănoapte ... şi toate sfintele biserici le hrănia". La sfințirea mănăstirii Curtea de Argeş au fost de față toți egumenii Muntelui Athos în frunte cu protul Gavril.

Vestea despre sfințenia vieții ascetice din Muntele Athos ajunsese chiar pînă în ținuturile nord-vestice ale Ardealului, în Maramureş. în anul 1391 se afla la Constantinopol Drag, fiul lui Sas, descălecătorul Moldovei. El

străbătuse drumul pînă acolo — după cum aflăm din gramata patriarhului Antonie — ca să închine ctitoria familiei lui, mănăstirea Sf. Mihail din Peri, patriarhiei din Constantinopol.

Paralel cu aceste legături religioase merg şi legăturile politice.

Vestea despre măreţia Bizanţului ajunsese pînă la curţile domnilor noştri şi avem mărturii contemporane din izvoare bizantine că înainte de căderea Constantinopolului sub turci, domnii noştri îşi trimiteau copiii în marea cetate de cultură. Cronicarul bizantin Duca ne spune că unul din fiii lui Mircea cel Bătrîn îşi făcea ucenicia armelor, în tovărăşia unor tineri compatrioţi, la curtea împăratului bizantin Ioan al VlII-lea, ca ofiţer în garda imperială. Acelaşi cronicar bizantin adaugă mai departe că în luptele pe care bizantinii le-au purtat cu turcii, care puseseră piciorul în Europa, a luat parte şi un nepot al lui Mircea, Dan, care s-a luptat cu atîta vitejie, încît împăratul i-a pus la îndemîna una din cele mai mari corăbii ca să se întoarcă în patrie.

Dar, din nenorocire, aceste legături directe cu Bizanţul, aceste frumoase perspective care se deschideau pentru cultura noastră sub Mircea cel Mare sînt în curînd rupte prin invazia turcească şi prin cucerirea Constantinopolului. Prăbuşirea Constantinopolului a hotărît definitiv aşezarea turcilor în răsăritul Europei.

începînd cu anul 1393, cînd Bulgaria intră în stăpînire turcească, şi sfîr-şind cu anul 1498, cînd Zeta, ultimul colţ de stăpînire creştină, îşi pierde independenţa, toată Peninsula Balcanică ajunge sub dominaţie musulmană. Cu aceasta se pune capăt culturii strălucitoare a Bizanţului.

Abia intraserăm în zona culturii bizantine, şi aceasta se stinse sub apăsarea turcească. Bizanţul mort nu mai putea înviora literaturile sud-slave la care noi ne adăpaserăm şi care, ele însele, lipsite de sprijinul statului, intraseră în agonie. Izolaţi de latinitatea catolică a Occidentului prin ortodoxismul nostru, noi continuăm să vieţuim timp de cîteva veacuri din fărîmiturile unei culturi formate în plin evul mediu şi care la începuturile culturii moderne se stinsese. De aci caracterul atît de deosebit faţă de literaturile Apusului şi, în acelaşi timp, atît de medieval al literaturii noastre pînă în pragul secolului al XlX-lea.

CUCERIREA TURCEASCĂ ŞI CONSECINŢELE PENTRU CULTURA POPOARELOR BALCANICE

Căderea imperiului bizantin şi a statelor sud-dunărene sub turci a pus capăt literaturii bizantine din care se alimentau culturile slave ortodoxe şi a schimbat cu totul faţa Răsăritului european.

Aşezarea turcilor pe ţărmurile Bosforului, după căderea eroică sub zidurile cetăţii a ultimului împărat bizantin, a avut consecinţe catastrofale pentru cultura popoarelor creştine din Peninsula Balcanică. „în aceste zile fatale multe capodopere ale spiritului omenesc fură pierdute pentru civilizaţie", spune unul din istoricii imperiului bizantin. [1] Cărţile au fost arse, evangheliile ferecate în aur şi argint au fost rupte pentru ca să scoată aurul; icoanele sfinte au fost aruncate în foc pentru ca turcii să-şi fiarbă pe rugul lor carne.

Impresionată de aceste sacrilegii, pătura intelectuală a Bizanţului a apucat drumul exilului. Unii cărturari bizantini s-au refugiat în insula Creta şi către celelalte insule ale Arhipelagului, care se găseau încă sub stăpînirea latinilor din cruciada a IV-a; cei mai mulţi s-au îndreptat însă către ţărmurile Italiei,, unde, încă înainte de căderea Constantinopolului, în epoca de înflorire a umanismului, dominată de năzuinţa întoarcerii către antichitatea clasică, erau căutaţi ca profesori în universităţile italiene, ca editori şi corectori de texte greceşti pe lîngă tipografiile de curînd întemeiate, ca preceptori în familiile nobile. O falangă întreagă de erudiţi ca Marc Musurus, profesorul savantului Pic de la Mirandola, Ioan Arghyropulos, Dimitrie Halcondylos, Theodor Gaza Ioan şi Constantin Lascaris, Visarion de Niceea şi mulţi alţii s-au aşezat astfel în principalele centre de cultură ale Italiei.

O parte din ei trec în Franţa, unde Francisc I, sedus de eleganţa aristocratică a societăţii italiene, de gustul ei pentru clasicismul grec şi latin, de strălucirea artelor şi literaturii în cetăţile italiene, a adus la curtea sa din Paris poeţi, arhitecţi şi pictori, ca Leonardo da Vinci, şi a pus la cale întemeierea unui colegiu de profesori pentru aprofundarea limbilor vechi: latina, greaca şi ebraica.

Aceşti erudiţi bizantini au adus cu ei în Occidentul Europei manuscrisele preţioase ale literaturii clasice greceşti şi le-au răspîndit cu ajutorul tipogra-

[1] A. A. V a s i l i ev, *H istoire de Vempire byzantin,* trad. du russe par P. A. Brodia, A. Bourguina, Paris, Picard, 1932, II, p. *iii.*

fiilor de curînd întemeiate. Ei au introdus în universitățile şi în clasele aristocratice curentele de idei care înviorau, din secolul al XH-lea, cultura bizantină: aprofundarea clasicismului elin şi idealismul filozofiei platonice.

Aceste curente aduse de principalii reprezentanți ai culturii bizantine, încrucişîndu-se cu preocupările de întoarcere către clasicismul latin al veacului al XlV-lea, pun capăt în Occident filozofiei scolastice insuflată prea mult de spiritul teologic şi, întărind umanismul, înlesnesc apariția epocii cunoscută în literaturile Occidentului sub numele de Renaştere. Studiul scriitorilor antici pasionează într-atît societatea acelui timp, încît modelele pentru literatură nu mai sînt căutate în producțiile anterioare ale evului mediu, cu caracterul lor romanesc şi cu nota lor de frăgezime copilărească, ci în literatura clasicismului greco-latin, cu spiritul ei de maturitate, de echilibru şi de armonie.

Atît de mare era entuziasmul epocii pentru clasicismul greco-latin încît reprezentanții noului curent considerau literatura evului mediu ca o literatură necioplită, barbară, căci, pretindeau ei, odată cu năruirea imperiului roman sub loviturile barbarilor, fuseseră înmormîntate în ruinele lumii antice şi artele frumoase. Inspirîndu-se din modele latine şi eline, ei reluară firul tradiției clasice şi, deosebindu-se fundamental de predecesorii lor şi prin subiectele tratate şi prin.arta compoziției, au reprezentat în literatura timpului o adevărată renaştere.

Astfel cărturarii Bizanțului, emigrați în Occident, unde erau căutați, cu manuscrisele în care se aflau comorile de cultură ale strămoşilor lor, deş-teptînd şi ținînd treaz interesul pentru vechea literatură grecească, au avut partea lor de muncă în aşezarea temeliilor Renaşterii.

Dar, pe cînd Occidentul se folosea de munca şi cultura cărturarilor greci, în limanurile bizantine, părăsite de luminile acestora şi inundate de puhoiul turcesc, cultura se stinge. Numai în insulele rămase sub stăpînirea franceză şi venețiană mai pîlpîia încă o viață literară proprie, dar şi acestea au căzut, cu timpul, sub stăpînirea musulmană. După căderea Peninsulei Balcanice sub turci, vechile legături culturale şi literare dintre Occident şi Orient, stabilite după cruciada a IV-a prin stăpînirea franceză şi venețiană în imperiul bizantin, sînt rupte. De altă parte, cultura adusă de turci în Europa, întemeiată pe culturile asiatice şi în bună parte pe cea persană şi arabă, era cu totul deosebită de cultura creştină a Bizanțului şi a Occidentului. în aceste noi condiții politice şi sociale, limba bizantină, pierzîndu-şi coeziunea ei, începe să se schimbe tot mai mult şi ia aspectul unei limbi deosebite: este greaca modernă. Viața poporului grec, concentrată de aci înainte în jurul patriarhului, căruia turcii îi concedascră o parte din drepturile împăraților bizantini asupra credincioşilor lor, se desfăşura de acum pe o linie nouă. Cu căderea Constantinopolului, cultura şi literatura bizantină se încheie.

Tot atît de fatală a fost invazia turcească şi pentru literatura statelor slave sud-dunărene. Cucerirea turcească s-a înfăptuit pe cînd se desfăşura faza inițială din procesul de formație şi evoluție al organizării lor sociale şi culturale. Nimicirea independenței politice a pus capăt şi acestei evoluții abia începute.

Cruzimea cu care turcii au înăbuşit năzuințele de libertate ale popoarelor slave a răscolit adînc sufletul maselor populare. Oraşe ca Trapezica, arse

pînă în temelie, fruntaşii oraşului măcelăriţi în biserică, tineretul despărţit cu sila de părinţi şi strămutat în Asia-Mică, bisericile transformate în geamii sau în grajduri — asemenea represiuni sîngeroase au îngrozit populaţia şi au introdus panica în rîndurile ei.

Ca să scape de urgia turcească, o parte din ea a trecut la mohamedanism, altă parte a renunţat la bunurile strămoşeşti şi a luat drumul exilului. Cu deosebire pătura conducătoare, nobilimea şi clerul, care erau pîrghiile de susţinere ale statului, urmărite de turci, fiindcă susţinuseră războiul sfînt împotriva paginilor, au fost nevoite să-şi caute altă patrie. Şi cum singurele state ortodoxe din vecinătate care mai păstrau încă autonomia lor erau principatele române, la iioi şi-au găsit limanul de adăpost. înrudirea voievozilor noştri cu ultimele dinastii sîrbeşti şi bulgăreşti, precum şi comunitatea de credinţă religioasă a cultului divin în formele limbii slavone erau împrejurări prielnice pentru această migraţiune.

In ţările noastre pribegii au fost primiţi cu generoasă ospitalitate. Pe tronurile principatelor noastre s-au urcat ca soţii ale voievozilor români şi cîteva reprezentante din aceste ultime vlăstare ale familiilor domnitoare din Serbia, precum: despina Milita, soţia lui Neagoe Basarab, despina Elena, o rudă mai tînără sau chiar sora despinei Milita, crescută şi măritată în Moldova cu Petru Rareş; Ştefan cel Mare însuşi se înrudea prin una din soţiile sale, Măria de. Mangop, cu ultima dinastie sîrbească.

Emigrarea păturii conducătoare a popoarelor slave — nobilimea şi mai ales clerul — va contribui, după cum vom vedea mai pe larg în capitolul următor, la întărirea culturii în forma slavonă în ţările noastre.

MĂNĂSTIRILE, FOCARE DE CULTURĂ

Siliți să se expatrieze, pribegii slavi au luat cu ei, spre a scăpa de dezastru, comorile lor de cultură: manuscripte, odăjdii scumpe, aere, icoane. Astfel se explică acele manuscrise slave din veacul al XHI-lea pe care le-a aflat în vechile noastre mănăstiri şi pe care le-a descris în catalogul său de manuscrise slavoneşti din bibliotecile româneşti un învățat rus, Iacimirskij. Şi tot pe această cale a ajuns la mănăstirea Putna un aer vechi cu inscripție grecească, brodată cu fir, care fusese lucrat de „călugărița Eufemia, împărăteasa Serbiei şi de fiica acesteia, care în călugărie se numea Eupraxia".

Călugării slavi, care îşi făcuseră ucenicia în atmosfera de misticism şi de cultură a Muntelui Athos, refugiați pe plaiurile noastre, au reorganizat viața monahală la noi, întemeind mănăstiri trainice de piatră, care au devenit adevărate focare de cultură ale trecutului nostru.

Cel dintîi dintre aceştia a fost Nicodim, care, încă înainte de dezastrul din Cîmpia Mierlei (1389), s-a stabilit în Țara Românească şi a zidit, sub Vlaicu-Vodă (1364—1374), mănăstirile Vodița şi Tismana. Nicodim era originar din Macedonia sîrbească. Născut la Prelep dintr-un tată grec din Castoria şi dintr-o mamă sîrbă, el îmbrăcase de timpuriu rasa monahală în Muntele Athos. Mai tîrziu a intervenit chiar într-un moment critic al vieții religioase a poporului sîrb, ajutînd să se împace conflictul dintre patriarhie şi biserica sîrbească, conflict care ajunsese aşa de departe, încît patriarhia aruncase anatema asupra bisericii sîrbeşti. Nicodim îşi căutase împreună cu ucenicii săi un adăpost la noi şi aci, cu sprijinul lui Vlaicu-Vodă, a ridicat mănăstirea Vodița. Ni s-a păstrat actul de danie al lui Vlaicu-Vodă — cel mai vechi document intern — către mănăstire, prin care ni se spune că domnul român „după îndemnare dumnezeiască ... ascultînd pre cinstitul întru călugări Nicodim ... cu a lui < a domnului > cheltuială şi dăruire... iar cu munca lui Kyr Nicodim şi a fraților lui a zidit şi a zugrăvit mănăstirea".

Nicodim, care îşi făcuse probabil ucenicia la mănăstirea Hilandar din Muntele Athos, a introdus la noi normele de viață monahală şi tradițiile de cultură ale călugărilor athoniți. Pentru ca munca lor de cultură să se poată săvîrşi nestingherită, domnul le dăruieşte, pe lîngă odăjdiile şi ©doarele necesare, moşii: „satul Jidoviştița şi cîte galete vor fi de la satul lui Costea Topolnița, şi pe Dunăre de la 8 vărşii venitul domnesc şi toată viitoarea

din mijloc cu toate, şi Dunărea de la povîrnişul Orehova, ce duce la podul cel mai de sus la Ruşava, şi Vodița cea mare pe amîndouă laturile cu nucii, cu livezile şi cu Ţerovăţul, cu siliştea Bahnei". Deosebit de aceasta, el mai dăruieşte, pe fiecare an, din casa domnească, la hramul mănăstirii, cîte 1 000 de perperi, precum şi burdufuri de brînză, caşuri, maje de ceară, îmbrăcăminte şi 12 pături.

în acelaşi document domnul mai rînduieşte ca nimeni dintre urmaşii săi să nu se amestece în administrația interioară a mănăstirii, ci călugării înşişi, după chibzuință lor, să-şi aleagă stareţul.

Această grijă deosebită pe care domnul o pune la întemeierea şi consolidarea mănăstirii se explică prin faptul că, într-o vreme în care limba de cultură a neamului era o limbă străină, pe care o înțelegea numai clerul şi pisarii din cancelariile domneşti, mănăstirile erau singurele instituțiuni de cărturărie, în mănăstiri se aflau bibliotecile de manuscrise slave aduse de fugarii sud-dună-reni, în mănăstiri se aflau şcoli în care se putea învăța limba slavă şi, în sfîrşit, în mănăstiri se învăța şi arta caligrafiei.

Caligrafii erau în mare vază, fiindcă se îndeletniceau cu copierea şi râs-pîndirea manuscriselor necesare cultului divin într-o epocă în care tiparul nu era încă cunoscut. Nicodim însuşi, care era un călugăr de o cultură aleasă pentru timpul lui, era în acelaşi timp şi un caligraf de mare talent. De la el ne-a rămas o frumoasă evanghelie, scrisă pe pergament, împodobită cu miniaturi şi viniete, cu o notă de „Popa Nicodim ... în al şaselea an al persecuțiunii sale, iar socotit de la începutul lumii 6913 < = 1405 >".

Normele şi tradițiile vieții culturale din sf. Munte au fost introduse apoi şi în Moldova, prin ucenicii lui Nicodim, care aduseseră şi acolo tradițiile de muncă ale monahismului athonit. Un rol important pare să fi jucat aci călugărul bulgar Grigore Ţamblac, de origine din Tîrnova, scriitor de seamă, trimis de patriarhia din Constantinopol la Suceava ca să refere asupra cererii lui Alexandru cel Bun de a se întemeia o mitropolie în Moldova. El a fost mare dascăl al bisericii moldoveneşti, predicator la curtea lui Alexandru cel Bun şi egumen al mănăstirii Neamțului. Sub imboldul primit, se începe în Moldova opera pioasă de copiere a manuscriselor religioase.

CALIGRAFI şi MiNiATURiŞTi. Arta caligrafiei capătă astfel şi la noi, în aceste timpuri premergătoare tiparului, un puternic avînt. în liniştea patriarhală a lăcaşurilor de reculegere sufletească, călugări harnici copiau cu răbdare, pentru slava lui Dumnezeu şi pentru mîntuirea sufletului lor, textele Sfintelor Scripturi, împodobindu-le cu viniete, miniaturi şi inițiale colorate frumos în bronz, roşu, verde, negru şi albastru.

Cheltuielile pentru procurarea materialului — chinovar, colori, pergament, sau hîrtie adusă din fabricile Veneției, ale Sileziei, ori, mai tîrziu, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, din fabrica de hîrtie a lui Hans Benkner, de la Braşov — erau suportate de domni şi de mitropoliți, de episcopi şi de egumeni, de boieri şi de negustori, care, asociindu-se astfel la o operă necesară sfintelor altare, înțelegeau să îndeplinească o faptă creştinească. în sufletul celui care plătea cheltuielile şi în al artistului care îndeplinea munca de migă-leală nu intra nici un gînd de deşertăciune omenească, ci totul se săvîrşea pentru slava lui Dumnezeu. De aceea mulți dintre cei ce s-au muncit să

copieze şi să ilustreze cu miniaturi şi frontispicii colorate manuscrisele nici nu şi-au semnat numele, iar cei ce au cutezat să-şi însemne numele au făcut-o cu multă umilinţă: „Prea păcătosul şi netrebnicul şi umilitul şi blestematul caligraf, monah Silion, a scris acest sfînt tetraevanghel în sfîntul locaş Deal, din porunca robului lui Dumnezeu ieromonah Ieremia egumen"; „Am scris cu păcătosul şi cel din urmă între preoţi, caligraf protopop Ion Sîrbul". Erau florile evlaviei creştine pe care sufletele româneşti ale veacurilor trecute le-au adus ca prinos Domnului.

Aceste opere închinate sfintelor altare reprezintă în cultura şi arta românească a secolelor XV—XVII aportul cel mai preţios. în evoluţia miniatu-risticei din marea slavonească a Răsăritului ortodox care ne înconjura, munca de artă săvîrşită pe pămînt românesc de anonimi călugări „robi ai lui Dumnezeu" reprezintă o treaptă superioară şi ea a servit în secolele al XV—lea şi al XVI-lea de model vecinilor noştri ortodocşi de la răsărit. N-o spunem numai noi aceasta, ci o recunosc înşişi învăţaţii ruşi. „în a doua jumătate a secolului al XV-lea şi la începutul secolului al XVI-lea — spune Iacimirskij — stilul moldovenesc predomină şi în manuscrisele ruseşti, dar aci totul iese oarecum ţipător şi mîzgălit şi ornamentaţiile ruseşti stau foarte departe de modelele lor, de acele manuscrise luxoase moldoveneşti, care la timpul lor au fost dăruite vechilor mănăstiri de domnitori şi ierarhi şi care acum împodobesc cele mai bune biblioteci de manuscrise" (trad. d-nei Piscupescu).

Textul era copiat cu pană de gîscă cu roşu şi cu negru într-o caligrafie care era ea însăşi o operă de artă, dar toată frumuseţea manuscriselor o alcătuia decorarea.

Paginile care deschideau un capitol erau împodobite cu frontispicii. Acestea, foarte variate ca desen şi colorit, se pot reduce la trei tipuri principale: unele erau *geometrice,* alcătuite totuşi din linii fine care se împletesc în formă de romburi, de cercuri, de dreptunghiuri; altele *botanice,* alcătuite din flori stilizate: lujere, lalele, garoafe, crini, miosotis; multe *zoomorfice,* pasări sau animale reale sau fantastice: vulturi, păuni, corbi cu crucea în gură (stema Ţării Româneşti), lei, urşi, balauri înaripaţi, aspide ş.a. De multe ori aceste trei tipuri de frontispicii se combină armonios între ele, încheindu-se sus cu o cruce păzită de lei sau de aspide, ori umbrită de flori şi de păuni.

Un deosebit farmec îl dădeau manuscriselor miniaturile care deschideau textul şi care erau împrăştiate în cuprinsul marilor diviziuni ale scripturilor biblice şi liturgice. Ele înfăţişau —- adesea pe un fond bronzat sau pe un roşu de purpură — în chenare de portaluri împodobite cu flori, chipul evanghe-liştilor sau al marilor liturgişti, scene din viaţa Mîntuitorului sau chiar chipul voievozilor sau al boierilor, uneori şi al mitropoliţilor care porunciseră copierea şi iluminarea manuscrisului. Evanghelia scrisă în 1473 din porunca lui Ştefan cel Mare pentru mănăstirea Humor — păstrată azi în mitropolia din Cernăuţi — înfăţişează pe marele domnitor, cu plete blonde, ochi albaştri, oferind în genunchi evanghelia copiată Maicii Domnului, protectoarea mănăstirii, într-un manuscris în care se află o evanghelie scrisă în Craiova la 1583 de protopopul caligraf Ioan Sîrbul, dăruită de marele armaş Danciul şi de Radul Postelnicul mănăstirii Gura Motrului, şi o alta de la biserica Sf. Nicolae din Chilia şi scrisă în 1593 şi ferecată în 1644 de Matei Basarab, se găseşte pe o pagină portretul domnului în picioare, cu pletele şi barba albă, îmbrăcat în

mantie îmblănită de brocard cu fir de aur peste costumul înflorat cu fir de argint, iar pe altă pagină, portretul doamnei Elina purtînd peste învelişul alb al capului cununa domnească, îmbrăcată ca şi soțul cu aceeaşi manta blănită cu fir, sub care se vede rochia argintie cu flori şi rîuri verzi şi cu dungi aurii pe poale.

De o deosebită varietate era ornamentarea literei inițiale cu care se începea un capitol. Litera, pe un fond albastru, roşu sau bronzat, mărită mult, era alcătuită din linii şi spirale care se întrețes în forme de vrejuri sau de petale, de sepale şi de flori, ori cuprindeau între liniile ei pasări şi animale reale sau fantastice: păuni, lei, urşi, pelicanul care îşi sfîşie pieptul pentru ca din sîngele lui să-şi hrănească puii, imaginea Mîntuitorului din *Fisiolog;* sau aspide — motiv împrumutat din acelaşi *Fisiolog* — şerpi uriaşi care numai cu privirea înveninată pot ucide vietățile de la distanță.

Modelele pentru ornamentarea manuscriselor veniseră din Bizanț, care suferise în această privință influența artei asiatice, mai ales a celei persane şi a celei armene. Ele fuseseră aduse din Muntele Athos prin călugării slavi şi greci, pripăşiți în țările noastre. Cel mai vechi caligraf miniaturist în Țara Românească a fost călugărul sîrb Nicodim, ctitorul mănăstirii Tismana, care ne-a lăsat un evangheliar, copiat şi ornamentat în 1405, păstrat înainte de război în Muzeul de antichități, dar transportat în zilele de restrişte ale războiului la Moscova, de unde nu ne-a mai fost restituit. în Moldova, cel mai vechi caligraf şi miniaturist pare să fi fost Grigore Țamblac, dar manuscrisele atribuite lui de Iațimirskij sînt de fapt ale lui Gavril Urikovici.

între călugării greci pripăşiți la curțile domnilor noştri unii erau adevărați artişti în meşteşugul împodobirii manuscriselor. Aşa, de pildă, Matei Mitropolitul Mirelor, care ne-a lăsat o cronică în versuri greceşti a evenimentelor petrecute în Țara Românească între anii 1602—1618, a copiat în 1610, cu cheltuiala Cătălinei, mare bănească a Craiovei, o evanghelie grecească, ajunsă, acum în mănăstirea Sfîntul Sava.

între caligrafii şi miniaturiştii străini care au lucrat în țările sau pentru țările noastre se găsesc şi femei, ca de exemplu Melania din Leontopol.

Prima şcoală de caligrafi miniaturişti pare să fi înflorit în mănăstirea Neamțu, unde, în 1429, călugărul Gavril Urikovici — în care N. Iorga vede un reprezentant al familiei Ureche, care şi-ar fi transcris numele în formă slavonă •— copia din porunca lui Alexandru cel Bun şi a soției sale Marina ua evangheliar greco-slavon. O deosebită înflorire a avut arta miniaturii în vremea lui Ştefan cel Mare. Viteazul domn a ținut să veşnicească numele său nu numai prin strălucirea armelor şi prin tenacitatea cu care a apărat pămîntul Moldovei, dar şi prin impulsul dat culturii. Pe timpul său şi din porunca lui,, în marile mănăstiri atunci întemeiate, lucrau numeroşi artişti ai scrisului. Astfel în mănăstirea Putna găsim pe Palade monahul de la care ne-a rămas. un evangheliar care se păstrează în biblioteca mănăstirii, pe Spiridon ieromonahul de la care se cunoaşte un evangheliar slavon, aflat acum la Moscova, şi pe Filip ieromonahul, care, în 1502, copia un evangheliar slavon pentru mănăstirea Zografu din Muntele Athos. în mănăstirea Humor aflăm lucrînd în 1473 un alt caligraf, Nicodim, care ne-a lăsat între altele un frumos evangheliar slavon, păstrat acum în mitropolia din Cernăuți. Şi în vechea mănăs-

tire de la Neamțu găsim în 1493 un caligraf de talent, pe Teodor M[i]rişescul, care a lucrat în 1493 o evanghelie, păstrată acum în Biblioteca din Munchen.

Dintre mitropoliții ulteriori ai Moldovei, merită să fie amintit aci ca un •caligraf de mare talent Atanasie Crimca sau Crimcovici, care a împodobit ctitoria lui de la Dragomirna cu cîteva din cele mai frumoase produse ale -caligrafiei şi miniaturii româneşti.

Şi în Țara Românească au fost caligrafi iscusiți de la care ne-au rămas manuscrise împodobite frumos cu miniaturi, ca: Radu Drăghici din Măniceştii județului Teleorman, care copiază în 1574 un evangheliar pentru Petru Şchiopu şi fiul său Marcu, sau Popa Ion Sîrbu, care lucrează la Craiova din porunca lui Mihnea-vodă, sau mitropolitul Anania de pe vremea lui Matei Basarab .şi alții.

Introducerea tiparului în țările noastre a dat o lovitură puternică dezvoltării frumoase pe care o luase arta caligrafiei şi a miniaturii la noi. Totuşi <ea reînvie în epocile domniilor, relativ liniştite, ale lui Matei Basarab şi Vasile Lupu şi mai ales în vremea lui Brîncoveanu, cînd gustul pentru migală şi frumos se vădeşte şi în hrisoavele scrise în cancelaria domnească.

Merită să fie subliniat şi aci — ca o trăsătură a poporului românesc, care In tot cursul atît de dramatic al istoriei sale a compătimit cu suferințele vecinilor — gîndul creştinesc al domnilor, mitropoliților şi boierilor noştri de a trimite, împreună cu ajutoare de bani, şi manuscripte copiate frumos mănăstirilor obidite sub apăsare turcească din sud-răsăritul Europei. Unul dintre cei mai generoşi domni în această privință a fost însuşi Ştefan cel Mare. Un minunat evangheliar copiat şi împodobit cu miniaturi din porunca lui, de ieromonahul Filip, în 1502, a fost dăruit mănăstirii Zografu din Muntele Athos şi se păstrează acum în Biblioteca Naționala din Viena. Petru Rareş, urmînd pilda tatălui său, a dăruit şi el o frumoasă evanghelie mănăstirii Xeropotamul şi o alta mănăstirii Vatopedi, amîndouă în sfîntul Munte. Fiica lui Petru Rareş, doamna Chiajna, şi soțul ei, Mircea Ciobanul, trimiteau în dar, la 1545, mănăstirii Dionisiu din Muntele Athos un evangheliar ferecat în aur şi argint, cu chipul donatorilor. Astfel de donațiuni au fost numeroase.

Călătoriile făcute în anii din urmă de d-1 Marcu Beza au scos la iveală un prețios material de manuscrise cu miniaturi împrăştiate pe această cale în tot Orientul grecesc: în mănăstirile din Muntele Athos, din arhipelagul grecesc, din Siria, din Ierusalim. Studii întreprinse de d-1 Em. Turdeanu în Serbia au învederat cît de întinsă a fost generozitatea românească şi în această direcție. Manuscripte româneşti cu miniaturi din vremea lui Ştefan cel Mare se găsesc pînă în Cetinje din Muntenegru, altele de la diferiți domni se găsesc :în mănăstirea Krusedol (din vremea lui Mihai Viteazul), la äisatovac, la Remetea, la Milesevo, Hopovo, Studenica şi multe altele.

Se întîmpla uneori chiar ca unul din iscusiții caligrafi ai țărilor noastre, mutîndu-şi rosturile vieții monahale în Muntele Athos, să continue acolo munca de glorificare a domnului prin arta scrisului. Aşa, de exemplu, pe vremea lui Vasile Lupu, care luase sub ocrotirea sa mănăstirea Zograful din Muntele Athos, dăruind-o cu moşii din Basarabia, un călugăr moldovean. Chirii Hluboceanu, fiul lui Ursu dintr-un neam de hatmani, încheia în mănăstirea Zografu, în ajunul Crăciunului din anul 1639, din porunca ieromonahu-

lui Paisie, un apostol; în vara anului următor un mineiu pe luna mai, iar la sfîrşitul anului 1640, o psaltire.

Cîteva din capodoperele miniaturii româneşti împodobesc azi marile biblioteci ale Apusului. Evangheliarul copiat în 1429 de Gavril Urikovici se aflâ tocmai în Biblioteca Bodleiana din Oxford; un evangheliar, copiat din porunca lui Ştefan cel Mare pentru mănăstirea Zografu, se găseşte în Biblioteca Imperială din Viena; un altul copiat în 1492 a ajuns în Biblioteca din Munchen.

LEGĂTORi DE MANUSCRISE şi CĂRŢI. în legătură cu arta miniaturii a înflorit în umbra mănăstirilor noastre şi arta legătoriei. Deşi e sigur că meşteri iscusiţi în legătura cărţilor se aflau în marile centre de viaţă românească ale trecutului, ca acel „Ioachim, zlătarul din Suceava", a cărui „mînă de ţarină" a ferecat în argint pentru Gheorghe Izlozeanu, pîrcălabul din Hotin, evanghelia pe care acesta a dăruit-o bisericii din cetatea sa, totuşi e probabil că şi în mănăstiri se găseau călugări legători de cărţi. Manuscrisele, caligrafiate frumos şi împodobite cu splendide miniaturi, erau legate în scoarţe de lemn, îmbrăcate în piele sau în atlas, ori ferecate în aur sau argint. Chenarele ornamentelor, săpate în piele sau în metal preţios, sînt de o rară frumuseţe şi fineţe, iar scenele biblice, în care se amestecă adesea motive apocrife, pot sta cu cinste alături de cele mai frumoase exemplare ale Occidentului. Iată;, de pildă, una din cele mai vechi legături din cîte cunoaştem pînă acum, aceea a evangheliei dăruită în 1519 mănăstirii Bistriţa de marele jupîn Mareea şi de soţia sa Marga. Pe prima copertă e săpată în aur scena coborîrii Mîntui-torului în infern pentru a sfărîma lanţurile robiei şi a mîntui din împărăţia veşnicului întuneric pe primii oameni, scenă inspirată din evanghelia lui Nicodim. Această scenă simbolică a jertfei lui Hristos pentru mîntuirea omenirii — „cu moartea pre moarte călcînd" — se găseşte imprimată foarte adesea în aurul sau argintul copertelor de evanghelii, ca bunăoară pe legătura unei evanghelii greceşti din 1598, lucrată cu cheltuiala domnului Iere-mia Movilă şi a soţiei sale Elisaveta, aflată acum la mănăstirea Sinai din Siria; pe dosul unei evanghelii copiată de mitropolitul Ungrovlahiei Luca în 1516, aflată acum la Ierusalim; pe coperta unei evanghelii a doamnei Elena, soţia lui Petru Rareş, şi pe aceea a lui Ştefan Rareş, ambele la Ierusalim[1]; pe alta, pe care Brîncoveanu o dăruia în 1697 mănăstirii din insula Patmos. Deşi scena este aceeaşi, totuşi chenarele în care este încadrată, dispoziţia grupului, mişcarea personalelor, desenul dau fiecărui exemplar o individualitate aparte.

în Biblioteca Academiei Române se găsesc cărţi din epoca lui Coresi legate în aur şi argint, care sînt prin migala lor o minune de artă. Merită apoi o menţiune specială legăturile care îmbracă splendidele manuscrise cu miniaturi ale mitropolitului Crimca. Unele ne dau, în colţul din dreapta şi din stînga al scenei cu coborîrea Mîntuitorului în iad, chipul mitropolitului Crimca şi al domnului ţării, Ieremia Movilă. Cîteodată, în scenele biblice, apar în colţul de jos din dreapta sau din stînga şi chipurile donatorilor.

[1] V. Marco B e z a. *Urme româneşti în răsăritul ortodox,* p. 7, 2&, 119.

BIBLIOTECI. în mănăstirile noastre se aflau pe timpuri biblioteci bogate, care însă, în viitoarea vremurilor, s-au împrăştiat şi pierdut. Numai cîteva mănăstiri, ca Neamţu, bunioară, mai păstrează ceva din zestrea culturală de altădată. Multe rămăşiţe din această viaţă de cultură mănăstirească au trecut graniţa, chiar sub ochii noştri— e destul să amintim cazul cronografului lui Moxa, pe care profesorul rus Grigorov 1-a cumpărat în Bucureşti şi 1-a dus la Moscova, sau evangheliarul cu miniaturi al lui Nicodim, trimis în timpul războiului la Moscova şi rămas acolo. în mijlocul indiferenţei generale, Academia Română, preţuind importanţa manuscriselor slavoneşti pentru luminarea unei epoci destul de interesantă din cultura veche românească, dar, din nenorocire, prea puţin cunoscută, a început să le adune. Depozitul ei numără pînă acum 650 de manuscripte, inventariate sumar de regretatul slavist I. Bogdan şi copiate într-un catalog scris de d-1 Iuliu Tuducescu. Cercetarea aprofundată a acestor texte -ridică probleme din cele mai interesante.

în primul rînd ele ne ajută să determinăm curentele slave care s-au încrucişat în cultura românească din veacurile al XV-lea şi al XVI-lea. Fără să anticipăm o concluzie pe care numai un studiu aprofundat ar putea-o da, observăm totuşi, după datele inventarului, că pînă în secolul al XVI-lea textele slave din ţările noastre sînt de redacţie mediobulgară şi paleosîrbă, în Moldova predominînd influenţa mediobulgară, în Muntenia cea paleosîrbă. In nordul Ardealului apar şi texte de redacţie rusească, probabil ucraineană. De la sfîrşitul secolului al XVI-lea, adică după căsătoria lui Ştefan cel Mare cu Eudoxia, sora cneazului Simeon Olelkovici din Kiev, şi mai ales din epoca lui Vasile JLupu şi Matei Basarab, cînd se întinde în principatele româneşti influenţa kieviană a lui Petru Moghilă, încep să apară în Muntenia şi Moldova Şi texte de redacţie rusească.

Un interes deosebit îl înfăţişează apoi, prin vechimea ei, psaltirea în slava bisericească, copiată pe pergament din porunca lui Branko Mladeno-vici în 1346, cunoscută în lumea slaviştilor prin descrierea lui Fr. Miklosic şi folosită de Iagic în ediţia dată de el *Psaltirii din Bologna* (nr. 205)[/]; dar mai ales o serie de texte în redacţie paleosîrbă copiate pa pergament încă din veacul al XlII-lea, precum; o evanghelie (nr. 4), un apostol (nr. 20) şi două foi în interiorul scoarţelor unui manuscript adus de la mănăstirea Neamţu. Prezenţa unor asemenea texte, anterioare întemeierii principatelor, în mănăstirile româneşti mi poate fi un fapt banal, fiindcă dacă unele pot fi şi achi-ziţiuni tîrzii, altele au fost aduse de valul călugărilor slavi sud-dunăreni care şi-au părăsit patria în faţa invaziei turceşti. Aceste manuscrise slavone aduse din sudul dunărean constituiesc primul fond al vechilor biblioteci mănăstireşti din ţările noastre.

Cîteva exemplare deschid o perspectivă interesantă asupra circulaţiunii textelor şi copiştilor în cuprinsurile româneşti. Un manuscript de evanghelie (nr. 204) în mediobulgară a fost copiat în 1651 de „Vasile Bosie, dascălul din Tara Moldovei", din porunca boierului Radu, marele comis, care 1-a dăruit apoi mănăstirii Cozia. Un molitvenic (nr. 32) copiat în Moldova, proprietate

[1] Vezi şi descrierea lui A 1. Odobesc u, în *Revisti română,* I, 1861, p. 709—725.

a unei biserici cu hramul Sfîntul Nicolae, a fost găsit tocmai în comuna Sîn-giorgiu din Ardeal. .

Alte manuscripte dezvăluie un colț din viața dramatică a culturii româneşti: un minei pentru sărbători, căzut în mîinile turcilor, a fost cumpărat la 25 noiembrie 1620 de uricariul Lucaci şi dăruit mănăstirii Vizantia din Moldova (nr. 49).

, Cît priveşte cuprinsul, textele sînt foarte variate. Mai întîi, cum e firesc, multe evanghelii şi texte liturgice; apoi scrieri patristice şi opere ascetice; vieți de sfmți — mineie — şi patericuri schitice, adică vieți de asceți, unele de origine bizantină, ca *Lavsaicul* lui Paladie din secolul al IV-lea, sau *Limo-nariul* lui Ioan Moshos din Sinai (secolul al VlII-lea) — altele de origine rusească, precum *Prologul* lui Dimitrie, mitropolitul Rostovului (1689—1705).

Alături de texte religioase se găsesc şi colecții de legi, precum *Pravila mare* sau *Nomocanonul* lui Mihail Vlastaris, în redacție mediobulgară, copiat de monahul Ghervasie pe timpul lui Ştefan cel Mare, la 1472 (nr. 131); o colecție de legi cu caracter monahal, al cărui text stă la baza *Pravilei de la Govora* a lui Moxa, colecția copiată din porunca mitropolitului Theofan al Moldovei la 1618. O altă serie de texte din Biblioteca Academiei aparțin istoriografiei, precum: Amartolos din secolul al XVI-lea (nr. 320); Manasses şi Vrienios (nr. 147) şi, în sfîrşit, cîteva romane populare, ca *Varlaam şi Ioasaf* în redacție mediobulgară din secolul al XlV-lea, la care e de adăogat şi cea mai veche versiune a *Alexandriei* copiată în mănăstirea Neamțu.

Pe lîngă această zestre a culturii slavone răsădită pe pămînt românesc, mai găsim în colecția Academiei Române şi creațiuni româneşti în limbă slavă, ca: analele de la Putna; o copie de pe cel mai vechi pomelnic românesc — de la Bistrița — început în 1407, cu numele domnilor Moldovei şi al doamnelor lor, cu al familiilor domnitoare înrudite din Țara Românească, cu al mitropoliților, episcopilor...; imnuri religioase create de Filothei monahul, fost logofăt al lui Mircea cel Bătrîn (nr. 209); în sfîrşit, cîteva opere ale mitropolitului kievian Petru Moghilă, vlăstar de domni moldoveni, şi o viață a sfîntului Ioan cel Nou de la Suceava, operă a lui Grigore Țambîac.

Ceea ce avem azi este o slabă rămăşiță din ceea ce a fost odinioară cultura slavă în mănăstirile noastre. Vestea despre bogăția bibliotecilor noastre trecuse încă din timpurile vechi granița. în 1556 țarul Ivan cel Groaznic, avînd nevoie de o sintagmă cu materia aşezată după ordinea literelor chirilice, trimitea după exemplare în Moldova lui Alexandru Lăpuşneanu.[1] Şi marele mitropolit al Kievului, Petru Moghilă, căuta manuscrise pentru tipăriturile sale în mănăstirile româneşti.

ŞCOLILE. Din numeroase notițe păstrate pe filele manuscriselor vechi rezultă că cei mai de seamă cărturari şi copişti ai veacurilor trecute s-au format în şcolile din mănăstiri: Bistrița, Neamțu, Putna, Voroneț, Slatina, Sucevița din Moldova; Tismana, Cozia, Bistrița din Oltenia; Dealul, Govora ş.a. în Muntenia.

Mănăstirile erau depozitarele de cultură slavonă şi, într-o vreme în care serviciul divin şi actele de cancelarie domnească se redactau într-o limbă

[1] Iacimirskij, CJiaBHHCKHH H pyCCKHfl pyKOnHCH PyMMHCKHXl BH6JIHOTeK'b, p. 288.

străină — moartă — era firesc ca viitorii clerici şi dieci sau pisari să deprindă rudimentele de instrucţie slavonă în şcolile mănăstireşti. Din aceste şcoli au ieşit în bună parte vechii dieci de cancelarie — care poartă nume româneşti, ca: Oţel, Oanţă, Lupul, Vulpaş, Buzdugan, Căţelean, Ion Marjire — pisarii lui Petru Rareş, Muşat şi Crăciun, pisarii lui Mihai Viteazul.

Instrucţia în mănăstiri avea desigur un caracter religios şi ea se va fi mărginit la scris şi citit, la deprinderea limbii slavone pe textele Sfintelor Scripturi şi la cîntările bisericeşti. La aceste şcoli veneau, pe vremea lui Alexandru Lăpuşneanu, în Moldova, să înveţe cîntările, dascăli şi dieci ruteni din Przemysl şi din Lwow[1], într-o vreme cînd biserica ortodoxă era ameninţată în Galiţia de propaganda iezuită.

Pentru uzul copiilor care învăţau o limbă străină şi pentru nevoile celor ce tălmăceau din limba slavonă în limba română, s-au alcătuit cu vremea şi dicţionare slavo-române, cum este dicţionarul lui Mardarie de la mănăstirea Cozia, alcătuit pe la anul 1649, sau al lui Mihail Logofătul din Tîrgovişte, scris pe la 1678.

BRODERIA RELIGIOASĂ. în mănăstiri erau şi ateliere de broderie religioasă, din care a ieşit o întreagă artă minoră de o rară frumuseţe dar care, din nenorocire, nu ne este cunoscută în toate detaliile ei. Un studiu recent al d-lui Emil Turdeanu despre epitafele moldoveneşti în secolele al XV-lea şi al XVI-lea aruncă o lumină vie asupra acestei laturi din viaţa artistică a vechilor noastre mănăstiri. Şi aici modelele veneau din Bizanţ, prin mijlocirea slavilor din sudul Dunării.

Cel mai vechi exemplar de epitaf găsit pe pămint românesc este cel păstrat azi în mănăstirea Putna şi care a fost lucrat de regina Euthimia, soţia despotului sîrb Ioan Ugliesa, fratele lui Vukasin, şi de fiica ei, Eupraxia. După moartea soţului, regina văduvă şi cu fiica ei şi-au căutat liniştea sufletului în pacea unei mănăstiri sîrbeşti. Aci, cu gîndul la jertfa Mîntuitorului [şi după] gustul lor artistic, au migălit cu acul, după un model bizantin, un splendid epitaf, pe care, cînd valul invaziei turceşti a năpădit ţinuturile sîrbeşti, călugării fugari ai mănăstirii l-au adus în Moldova, la începutul secolului al XV-lea. Epitaful a servit apoi ca model pentru o întreagă serie de exemplare. Motivul este de o simplitate mişcătoare: pe cîmpul înstelat al cerului, trupul mort al Mîntuitorului, cu capul nimbat de o aureolă de pietre preţioase, este înconjurat de îngeri îndureraţi.

Acest motiv de origine bizantină, transplantat în Moldova şi contaminat cu alte motive, a servit apoi ca punct de plecare pentru o întreagă înflorire, care se poate desface în două ramuri principale, în două şcoli. Una, arhaizantă, reprezintă vechiul model sîrbesc, reprodus, fireşte, cu variante, într-un epitaf lucrat pe vremea lui Alexandru cel Bun, la 1428, prin stăruinţa mitropolitului grec Macarie. A doua şcoală pare să fi pornit de la mănăstirea Putna, ctitoria lui Ştefan cel Mare, care a fost în acelaşi timp şi unul din atelierele cele mai active ale miniaturii moldoveneşti. Exemplarul creat la Putna umanizează drama Mîntuitorului, căci aduce la căpătîiul lui fiinţele de care i-a fost

Hurmuzachi, *Documente,* I, p. 209.

legată viața pămîntească: de o parte Maica Preacurată şi Măria Magdalena, de alta sfîntul Iosif, Nicodim, mironosițele si, în sfîrşit, detaliu interesant, sfîntul Ioan, strîngînd mîna Mîntui torului. In jurul scenei: îngerii; iar în unghiuri: simbolurile evangheliştilor. Modelul a trecut apoi la alte ctitorii ale lui Ştefan cel Mare, la mănăstirea Dobrovățul (epitaful din 1504—1506) şi la mănăstirea Voroneț.

După moartea lui Ştefan cel Mare, evoluția broderiei religioase se continuă în trei etape succesive sub domniile lui Petru Rareş, Alexandru Lăpuş-neanu şi Ieremia Movilă. Ca o inovație, în compoziția epitafelor din timpul lui Petru Rareş apare în planul superior crucea bizantină încinsă de cununa de spini. Epitafe şi patrafire lucrate în mănăstirile moldoveneşti au fost trimise în dar de Petru Rareş la mănăstirile Muntelui Athos şi, un detaliu interesant, pictura capelei din mănăstirea Dionisiat, reclădită de Petru Rareş, reproduce, ca compoziție şi colorit, întocmai scena epitafelor din epoca lui Rareş.

în inscripțiile slave publicate de Emil Turdeanu *(Cercetări literare,* IV, p, 203—214) sînt amintite următoarele domnițe şi jupînițe: Marina lui Alexandru cel Bun (epitaf din 1428), Măria lui Ştefan cel Mare (1490), Elena Rareş cu ficele ei Chiajna şi Ruxanda (epitaf din 1445 dăruit mănăstirii Dionisiat din Athos), Ruxanda Lăpuşneanu (epitaf dăruit mănăstirii Milesevo, 1567), Elisabeta lui Ieremia Movilă (epitaful mănăstirii Sucevița, 1597), Mitrofana, mama cronicarului Ureche, Secul 1608. Pe un tetravanghel slav, frumos ornamentat, s-a păstrat o notiță de mitropolitul Macarie cronicarul lui Rareş, care spune că jupîneasa Frosina a logofătului Grigorie Fierie a țesut un patrafir în 1553 şi 1-a dăruit mănăstirii Neamțul. (Emil Turdeanu, *Buletinul Instit.* Sofia, I, 1941, p. 55).

Arta aceasta a broderiilor religioase țesute din fire de aur şi împodobite cu perle şi mărgăritare era destul de dezvoltată în trecutul nostru. O mulțime de alte obiecte, acopereminte pentru mormintele voievozilor cu chipurile lor, patrafire, zavese, odăjdii pentru preoți, prapore, dovedesc pe lîngă o migală de albine şi un deosebit simț artistic. Ele formează bogăția muzeelor noastre mănăstireşti.

PICTURA. E probabil că cei dintîi zugravi de biserici ai noştri să fi fost străini, poate slavi sud-dunăreni sau greci, care-şi învățaseră meşteşugul în Muntele Athos. Paul de Alep, vorbind de mănstirea Curtea de Argeş, ne spune că a fost zugrăvită de artişti cretani. Modelele după care meşterii zugrăveau bisericile noastre veneau fireşte din Bizanț. Ei lucrau după tradițiile transmise prin manualele de pictură religioasă, cunoscute sub numele de *Erminii* şi alcătuite în atelierele muntelui Athos. Din acestea, două tipuri au circulat în lumea zugravilor noştri — şi în traduceri româneşti: unul prelucrat de Frangos Cattelanos după manualul lui Panselinos, pictorul legendar al Muntelui Athos; altul prelucrat de ieromonahul Dionisie din Furna, care învățase meşteşugul din copilărie în Muntele Athos. De aceea pictura noastră veche, urmînd normele statornicite, este dominată de o concepție diametral opusă aceleia care a însuflețit arta Renaşterii. Pe cînd în pictura religioasă a Occidentului este o concepție grațioasă, plină de viață a grupurilor, de mişcare, de cadru pitoresc al naturii înconjurătoare, de tot ceea ce putea să

apropie sfîntul de omenesc, în arta ortodoxă este o concepţie ascetică: sfinţii sînt desprinşi de tot ceea ce este pămîntesc, cu trupul mortificat de asceză, cu chipul învăluit în nimbul divinităţii. Numai flacăra mistică licăreşte în lumina ochilor.

Dar deşi tehnica bizantină era predomnitoare, totuşi influenţe occidentale nu se pot tăgădui. Se ştie că Alexandru Lăpuşneanu cerea zugravi pentru bisericile sale din Italia. Meşterul Mina, care a zugrăvit mănăstirea Căluiul a Buzeştilor şi pe care Mihai Viteazul 1-a trimis în Veneţia ca să cumpere vopsele, nu se va fi întors din cetatea dogilor numai cu culori. Din încrucişarea acestor curente şi influenţe străine şi din selectarea armonică a elementelor lor esenţiale recreate prin geniul poporului s-a format cu timpul pe pămînt românesc o artă originală, cu caracterele ei distinctive, ce se vădeşte ca atare nu numai în picturile de pe zidurile bisericilor, ci şi în zugrăveala icoanelor.

Această artă românească a atras atenţia specialiştilor străini. Cunoscutul iconograf rus N. Kondakov, amintind de breslele de zugravi ai Moldovei din veacul al XVI-lea, care au pictat icoane şi fresce de biserici, vorbeşte de şcoala moldo-valahă din secolul al XVI-lea şi arată influenţa pe care a avut-o această şcoală asupra iconografiei din Rusia meridională. Frescele de pe zidurile exterioare ale mănăstirilor Voronеţul, Vatra Moldoviţei, Suceviţa, Humorul, zugrăvite în strălucita epocă de la Ştefan cel Mare la Petru Rareş, stîrnesc azi admiraţia celor mai de seamă cunoscători ai artei bizantine. Cunoscutul profesor de istoria artelor de la Universitatea din Viena dinaintea marelui război, Josef Sztrygowski, într-un articol din ziarul *Zeii* pe august 1913, vorbind de o călătorie în munţii Bucovinei ea de „una din plăcerile cele mai înviorătoare ale Europei", se întreba: „Dar ce este ceea ce ar trebui să atragă în aceste îndepărtate văi chiar pe cel mai umblat cunoscător al artei vechi? Sînt — răspunde el — tezaure ce el nu le poate vedea nicăieri în altă parte."[1] D-l Henri Focillon, profesor de istoria artelor la Sorbona, mărturiseşte: „Cine le-a văzut o dată aceste delicioase biserici ale Bucovinei nu le va putea uita niciodată. într-o ţară de verdeaţă şi de păduri, sub un cer luminos şi potolit, ele sînt florile primăverii eterne a imaginilor. Sub vechiul decor de arcaturi, iată distribuite (în fresce) ierarhiile cereşti: judecata din urmă, geneza, maeştrii înţelepciunii antice... marea dramă a istoriei creştinătăţii orientale, asediul Constantinopolului... Voroneţ, Moldaviţa, Humor, în finele dimineţi din ţara fagilor, în mijlocul pajiştilor lor înverzite, atîtea capodopere de poezie arhaică... în care se afirmă poezia vieţii româneşti întinerind formule antice."[2]

Şi nu sînt desigur simple flori retorice, ci cuprind şi un sîmbure de adevăr aceste cuvinte ale lui Sztrygowski: „Cine se osteneşte să pătrundă în aceste cicluri de icoane care se pot compara iarăşi numai cu mozaicurile din San Marco sau, considerînd numai interiorul, cu bisericile Muntelui Athos, acela recunoaşte numaidecît marea greşeală ce a săvîrşit pînă acum investigaţia ştiinţifică, nevăzînd în aceste fresce decît numai şi numai un răsad al artei athonice. Altfel însă judecă acela care ţine seamă de înrîurirea cea grozav de mare ce au avut asupra artei din Athos voievozii moldo-valahi cu ale lor aşeză-

[1] V. traducerea lui G. M u r n u din *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice,* 19 13, p. 129.

[2] *Revue de l'art,* Paris, mai 1925, p. 26.

minte, ctitorii şi danii, şi nu uită a socoti, pe de altă parte, belşugul de idei proprii teologice, precum ele se rostesc cu deosebire în manuscrisele şi picturile murale ale mănăstirilor Dragomirna şi Suceviţa; dacă e obişnuit din lungă experienţă să prindă cu privirea raporturile generale, el va fi silit să admită că nu atît Athosul asupra Moldovei, pe cît marea cultură din mănăstirile Bucovinei a trebuit să se repercuteze asupra sfîntului Munte."[1]

Mănăstirile au fost astfel în trecutul românesc, prin neîntrerupta activitate de cultură şi de artă, centrele din care pulsa viaţa spirituală în toate cuprinsurile neamului. Textele tălmăcite şi modelele de artă religioasă create în chiliile mănăstirilor erau copiate de preoţii de mir şi de cărturarii şi artiştii laici şi răspîndite mai departe în lumea satelor şi a oraşelor. Astfel s-a creat acea atmosferă de misticism în care a vieţuit poporul nostru mai multe veacuri, în această atmosferă în care învăţămîntul, pornit din curtea mănăstirilor, era dat de cler, s-a format sufletul românesc cu o puternică notă de religiozitate, pe care o găsim vibrînd pînă şi în filele vechilor cronici. Prestigiul pe care-1 dobîndiseră mănăstirile era aşa de mare, încît domni şi boieri se întreceau să le înzestreze cu sate şi moşii, cu mori şi prisăci şi cu sălaşe de robi*, între zidurile acestor lăcaşuri de asistenţă şi rugă, de cultură şi de artă, şi-au căutat, în anii bătrîneţii, pacea, în pregătirea pentru viaţa viitoare, membri ai familiilor domnitoare şi fruntaşi ai marii boierimi, precum: marele logofăt al lui Mircea cel Bltrîn, Filos; mama lui Ştefan cel Mare, Oltea Doamna; mama lui Mihai Viteazul, Theofana; Nistor şi soţia sa Mitrofana, părinţii marelui cronicar Grigore Ureche; marele logofăt al lui Nicolae Mavrocordat, cronicarul Radu Popescu, şi mulţi alţii.

Comorile de cultură şi artă pe care le păstrau mănăstirile ascunse departe de pînza drumurilor bătătorite, în plaiurile munţilor, explică în parte şi grija pe care au pus-o domnii de a le întări cu ziduri şi cu metereze, ca pe nişte adevărate cetăţi.

BIBLIOGRAFIE

Pentru cadrul istoric al chestiunilor tratate aici: C. C. G i u r e s c u, *Istoria românilor,* voi. I, Bucureşti, 193.", şi N. I o r g a, *Istoria românilor,* voi. III: *Ctitorii,* Bucureşti, 1937; N. I o r g a, *Histoire des Etats balkaniques ă l'epoque moderne,* Bucureşti, 1914, în special p. 1 — 58. Pentru cultura slavonă ct. şi I. Bogdan, *Cultura veche română,* Bucureşti, 1898 (cu bibliografie), şi Ilie Bărbulescu, *Curentele literare la români în perioada slavo-nismului cultural,* Bucureşti, 1928; A. Procopovici, *Introducere in studiul literaturii*

[1] *Buletinul Gcmisiunii monumentelor istorice,* 1913, p. 130.

* Aprecierea autorului este aici vădit eronată. Că mănăstirile au fost, în veacurile evului de mijloc, adesea, singurele lăcaşuri de cultură este perfect adevărat. Dar a afirma că de pe urma acestor fenomene culturale durate în mănăstiri s-a imprimat sufletului românesc o puternică undă de religiozitate este o prea puternică exagerare, contrazisă de realitate. De fapt, cum se ştie, cultura română are un profund caracter laic, iar sufletul românesc, înţeles ca spiritualitate şi mentalitate, prezintă —cum au demonstrat-o filozofi ai culturii români de orientare raţionalistă — o notă de ireligiozitate acuzată. Sufletului românesc, nici în perioada la care se referă N. Cartojan, nici în devenirea sa, nu-i este caracteristic misticismul de care se vorbeşte aici. (N. red.)

vechi, Cernăuți, 1922. Documentele privitoare la legăturile țărilor noastre cu Muntele Athos au fost publicate de: Grigore Nandriş, *Documente româneşti în limba slavă din mănăstirile Muntelui Athos, 1372—1658,* publicate după fotografiile şi notele lui Gabriel Millet, Bucureşti, Fundația Regele Carol II, 1937. Raporturile au fost studiate de d. N. I o r g a, *Muntele Athos in legătură cu țările noastre,* extras din *Analele Acad. Rom., Mem. secț. ist.,* Seria III, tom. XXXVI (1913), şi în alte memorii academice, pentru care vezi bibliografia dată de noi în *Cărțile populare în literatura românească,* II, 1938, p. 12. Pentru detalii vezi şi G. C i o r a n, Xjcecreig TWV Pounavi/âo x^pSv nexâ xoD "A6co xªi 8f| TISv noofflv KouxXounoocriou, Aa6pa<;, Aoxeiapîoo /al 'A-yiou IlaoTS? ef||iovog *f*\ xc5v Poaaffio, Atena, 1938.

Actul de danie al lui Vladislav pentru mănăstirea Tismana, la Al. Ş t e f u l e s c u. *Mănăstirea Tismana,* şi la P. P. P a n a i t e s c u, *Doc. Țării Româneşti,* Bucureşti, 1938, p. 35-38.

Biblioteci de mănăstiri. O listă a cataloagelor de biblioteci din mănăstirile româneşti la N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească,* II, p. 21, priveşte mai mult manuscriptele româneşti. Manuscrisele slavoneşti din bibliotecile româneşti au fost descrise de A. Iacimirskij, OiaBflHCKH H PycCKHH PvKOIIHCH PyMbiHCKHX3 EH6jlK>TeKl>, S. Petersburg, 1905. Manuscriptele din Biblioteca Academiei Române au fost inventariate de Iuliu Tuducescu într-un inventar păstrat la Academie în secția manuscriptelor. Damian P. Bogdan, *Pomelnicul mănăstirii Bistrița, Fundații,* 1941; *Despre manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Române,* extras din *Arhiva românească,* tom. IV, 1940; acelaşi *Despre daniile româneşti la Athos,* Bucureşti, 1941.

Un studiu asupra lor a dat Ecaterina Şt. Pi scupescu, *Literatura slavă din principatele române în veacul al XV-lea,* Bucureşti, 1939. Vezi însă şi recenzia d-lui P. P. Pana-i te seu, în *Revista istorică română,* IX (1939), p. 327—335. Despre manuscriptele slavoneşti de pravile: I. Peretz, *Istoria dreptului român,* Bucureşti, voi. II, p. 185 — 278. Pomelnicul de la mănăstirea Bistrița a fost publicat şi studiat de I. M i n e a, în *Cercetări istorice,* V—VII (1929-1931), Iaşi, 1932, p. 344-348, şi VIII-IX (1932-1933), Iaşi, 1933, p. 30-88, într-o tălmăcire românească din 1750, după o copie trimisă de Academia Română mănăstirei Bistrița. Fragmente din textul slavonesc a dat Miletic şi Agur a,ET>Jn>JKKH OTb eflHO Hayțmo m>Ty-Baabe *«b* PoMiHM, în coopHMKb HapoflHH iMOTBopeHHH, IX, p. 172—173; St. Nicolaescn, în *Documente slavo-române,* Bucureşti, 1905, p. 87. O ediție critică pregăteşte Damian P. Bogdan.

Şcoli. N. I o r g a, *Istoria învățămîntului românesc,* Editura Casei Şcoalelor, Bucureşti, 1928, p. 5—18. Pentru dicționare; G h. Crețu, *Dicționarul lui Mardarie Cozianul,* editat de Academia Română, Bucureşti, 1900; Şt. C i o b a n u, GiaBHHO-pyMbiHCKHft CJiOBapb 6H6jraoTeicn o6meCTBa MoCKOBCicaro HCTOPHH H ape.B. PoccaaCKHXb, nr. 240, Varşovia, 1914.

Miniaturi. I. Bogdan, *Manuscripte slavo-române în Chiev, Convorbiri literare,* XXV (1891), p. 503 — 511; I. Bogdan, *Cîteva manuscripte slavo-române din Biblioteca Imperială din Viena,* în *Analele Academiei Române,* s. II, ist., tom. XI (1888—89); I. B o g d a n, *Evangheliile de la Homor şi Voroneț,* facsimile şi frontispicii din evangheliare slavone de la Neamțu, in albumul editat de Comisia monumentelor istorice după fotografii luate de S t e 1 i a a Petrescu, *Odoarele de la Neamțu şi Secu,* Buc, 1912; Ion B i a n u, *Documente de artă românească din manuscripte vechi,* fasc. I. *Evanghelia slavo-greacă scrisă în Mînăstirea Neamțului din Moldova de Gavriil Monahul la 1429,* Bucureşti, 1922; C. K a r a d j a, *Notiță despre unele miniaturi înjățişînd pe Matei-vodă Basarab şi pe Doamna Elena,* în *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice,* 1926, p. 54—57; Magdalena Iorga, *Inițiale, litere ornate, chenare şi înflorituri din documentele munten e şi moldovene din veacul al XVII-lea şi al XVIII-lea,*

Craiova, 1928; N. I o r g a, *Miniaturi româneşti în secolul al XVII-lea,* în *Buletinul comisiunii monumentelor istorice,* Bucureşti, 1931, p. 145— 153; acelaşi, *LeS arts mineurs'en Roumanie, III, Miniatures,* Bucureşti, 1934; S. der Nersessian, *Une nouvelle riplique slavone du Paris, gr. 74 et Ies manuscrits d'Athanase Krimcovici,* în *Me'langes, N. lorga,* Paris, 1933; E m. Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre români şi jugoslavi,* în *Cercetări literare,* III, 1939, p. 192—206, Bucureşti, 1939; Victor Brătulescu, *Miniaturi şi manuscrise din Muzeul de artă religioasă,* Bucureşti, 1939, cu o introducere generală, descrierea manu-scriselor şi 71 de planşe colorate; Marcu Beza, *Urme româneşti în răsăritul ortodox,* ediţia a Ii-a mărită 24-29, Bucureşti, 1937, p. 6-7, 10, 14-15, 16, 18-19, 22-23, 32-33, 36-37, 46-47, 48, 49, 56, 57, 65, *66,* 84, 102- 103, 108-110, 130- 131, 135, 137, 138- 139, 150— 151, 163, 190— 191. Informaţiuni interesante se mai găsesc în A. I a c i m i r s k i j, opera citată mai sus, şi la M i 1 e t i 6 şi A g u r a, în С6орннкт> 3а НapoflНН yMOTВopeННa din Sofia, 1893, voi. IX; Şt. Berechet, *Comori slavo-române rispîndite,* publicat în *Biserica ortodoxă română,* seria II, voi. XL f 1922), p. 618 - 628.

Ţesături. O. T a f r a 1 i, *Le trişor byzantin et roumain du Monastere de Poutna,* Paris, 1925; N. Iorga, *Histoire de l'art roumain ancien;* N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie, II, Les tissus,* 1936; I. D. Ştefănescu, *Un chef d'oeuvre de l'art roumain: le voile de' calice brode du monastere de Vatra Moldaviţei,* în *L'art byzantin chez les Slaves des Balkans (Milanges Ouspensky, Orient et Byzance),* IV, Paris, Geuthnen 1930, p. 303 — 309; O. Taf-r a 1 i, *Le monastere Suceviţa et son tresar,* în *Melanges Charles Diehl,* II, p. 213 şi urm.; Emil Turdeanu, *La broderie religieuse en Roumanie. Les epitaphioi moldaves aux XV et XVI siecles,* în *Cercetări literare,* IV, 1940, p. 164 — 2 14; acelaşi. *La broderie religieuse en Roumanie, Les itoles des XV[e] et XVI siecles,* în *Bulet. Instit. român din Sofia,* I, 1941, p. 5—62.

Pictura religioasă. N. Iorga et G. B a 1 ş, *Histoire de l'art roumain ancien,* Paris, Boccard, 1922; a c el aş i, *Portretele domnitorilor români,* Sibiu, 1930; Şt. M e t e ş, *Zugravii bisericilor române,* în *Anuarul comisiunii monumentelor istorice, Secţiunea pentru Transilvania, 1926—1928,* Cluj, 1929, p. 1—168; P. Henry, *De Voriginalite des peintures bucdviniennes dans Vapplication des principes byzantins,* în *Byzantion,* I, 1924, p. 292 — 303; I. D. Ştefănescu, *L'evolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XlX-e siecle,* Paris (cu 96 planşe), Geuthner, 1928; acelaşi, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XlX-e siecle,* Paris, 1930— 1932, 2 voi.

Despre erminii. V. G r e c u, *Cărţi de pictură bisericească bizantină; introducere şi ediţie critică a versiunilor româneşti,* Cernăuţi, 1936; acelaşi, *Darstellungen altheidnischer Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes,* în *Bulletin de la section historique d* V Acadimie Roumaine,* tome XI, 1924.

CULTURA SLAVĂ ÎN ȚĂRILE NOASTRE. SUFLET ROMÂNESC **ÎN LIMBĂ** SLAVĂ

LITERATURA RELIGIOASĂ

în urma prăbuşirii statelor slave sub turci, călugări ca Nicodim şi alții, despre care vom vorbi în curînd, în năzuința lor de a scăpa de dezastru comorile de cultură ale poporului lor şi de a continua în limanuri mai adăpostite munca lor închinată Domnului, au adus în țările noastre vechile manuscrise slavone şi au pus temeliile vieții monahale după normele statornicite în Muntele Athos. în mănăstirile întemeiate de ei şi sporite prin grija pentru bunurile sufleteşti ale voievozilor noştri, s-a început o spornică activitate culturală în limba slavă, care era pe atunci la noi limba de cultură a neamului, precum în Occidentul evului mediu fusese, cu cîteva veacuri mai înainte, limba latină. în mănăstirile acestea se aflau şcolile de slavonie, bibliotecile şi călugării caligrafi, care au copiat cu un remarcabil simț de artă manuscrisele slave ale Sfintelor Scripturi, atît de prețioase într-o vreme în care tipografiile nu-şi făcuseră apariția la noi. în afară de textele Sfintelor Scripturi şi în afară de cărțile necesare serviciului divin, s-au mai copiat în mănăstirile noastre literatura dogmatică şi ascetică, care contribuia la întărirea credinței, literatura apocrifă, care satisfăcea curiozitatea călugărilor pentru atîtea chestiuni pe care Biblia le lasă în întuneric, precum şi o bună parte din literatura distractivă a slavilor sud-dunăreni, ca bunioară o versiune a romanului lui Alexandru cel Mare, copiată în 1562 din porunca mitropolitului Grigore al Moldovei şi care se păstra în biblioteca mănăstirii Neamțul.

Dar în aceste manuscrise copiate după originale venite din sudul Dunării, în afară de arta caligrafică şi miniaturistică, nu se poate găsi nici un alt adaus al sufletului românesc la noi. în schimb însă găsim în veacurile al XlV-lea, al XV-lea şi al XVI-lea, cînd cultura slavă de la noi, întărită continuu prin focarele din sudul Dunării, era în floare, un începiit de literatură românească în limba slavă. Precum în Occidentul medieval cărturarii din toate țările dădeau expresie concepției lor în limba latină, tot astfel găsim şi în țările noastre cărturari care, sub influența modelelor sud-dunărene, şi-au înveşmîn-tat gîndirea şi simțirea în formele limbii slavone. Avem astfel în primele veacuri ale statelor noastre un suflet românesc în formă slavonă.

Cel mai vechi dintre aceşti cărturari este un mare logofăt al lui Mircea cel Mare. Acesta, în asfințitul vieții sale, renunțînd la măririle deşarte, şi-a căutat un loc de linişte şi reculegere în lumea călugărilor, sub numele de Filo-

theiu. De la el ne-a rămas un polieleu, adică un fel de imn religios destinat să fie cîntat. Originalul s-a pierdut, dar se păstrează mai multe copii manuscrise din Țara Românească, Moldova şi Rusia, dintre care cea mai veche datează din veacul al XV-lea. în aceste copii se spune doar că autorul cîntecului este „monahul Filotheiu, care a fost logofăt mare al lui Mircea cel Mare". Cum se numea însă mai înainte nu ni se spune, dar dacă ţineam seama — după cum observă d-1 P. P. Panaitescu —■ că cei ce îmbracă rasa monahală sînt ţinuţi să-şi schimbe numele pe care l-au purtat în viaţa lumească şi să ia în sihăstrie un altul, care însă să înceapă cu aceeaşi literă cu care începea şi numele laic, atunci e probabil că sihastrul Filotheiu trebuie identificat cu marele logofăt Filcs, pe care-1 găsim semnînd în actele divanului domnesc al lui Mircea cel Mare prin 1394.

Cam în acelaşi timp se desfăşoară în Moldova activitatea lui Grigore Ţamblac. Deşi acesta era bulgar, trimis de patriarhia din Constantinopol în Moldova ca să refere asupra cererii lui Alexandru cel Bun de a se da Moldovei o mitropolie, deşi el a plecat apoi din Moldova în Rusia, unde a ajuns mitropolit şi apoi s-a întors în Bulgaria, totuşi, pe timpul cît a fost în Moldova ca egumen la mănăstirea Neamţu şi ca predicator la curtea lui Alexandru cel Bun, a ţinut un ciclu de 17 cuvîntări, unele cu caracter panegiric, în cinstea sfinţilor sărbă-toriţi, precum: cuvînt de laudă sf. Gheorghe, cuvînt de lauda sfinţilor apostoli Petru şi Pavel, cuvînt de lauda profetului Ilie; altele la comemorarea marilor evenimente din viaţa Mîntuitorului: la Duminica Floriilor, la Joia mare, la Vinerea mare, la înălţarea Maicii Domnului; sau în sfîrşit alte cîteva tratînd probleme de dogmatică, de asceză sau de morală creştină, precum: despre misterele Domnului, despre viaţa călugărească, despre milostenie şi săraci.

După cererea domnului, Ţamblac a scris pentru biserica moldovenească, în medio-bulgară, viaţa şi slujba sfîntului Ioan cel Nou, care fusese martirizat de tătari la Cetatea-Albă prin anul 1300 fiindcă nu primise să-şi lepede credinţa creştinească, şi ale cărui moaşte fuseseră transportate în 1402 de la Cetatea-Albă la Suceava. în urma acestei strămutări a moaştelor în cetatea de scaun a Moldovei, sfîntul a fost venerat de moldoveni ca protectorul şi apărătorul ţării lor. Sub pana lui Ţamblac, potrivit cu cerinţele genului, viaţa sfîntului este scăldată în culoarea miraculosului hagiografic (la moartea sfîntului coloane de foc ce se înalţă spre cer vestesc harul Mîntuitorului, coborîn-du-se asupra celui ce a primit cununa de martir). Un veac mai tîrziu, un succesor român al lui Gr. Ţamblac în egumenia de la mănăstirea Neamţului, arhimandritul Teodosie, inspirîndu-se din opera înaintaşului său, a scris pe la 1534, în limba slavă, un *Cuvînt panegiric al sfîntului şi cinstitului mare mucenic Ioan cel Nou (Pohvalnoe slovo svetomu i slavnomu veliko mucenikomu Iovaanny Novomy),* care în tipăriturile moldoveneşti se găseşte pînă tîrziu în veacul al XVII-lea.

Pe timpul lui Ştefan cel Mare cultura religioasă în formă slavă era aşa de satisfăcătoare pentru Moldova, încît în 1484 episcopul de Roman, Vasilie, se încumetă să intervie în problema de ordin teologic care iscase conflictul dintre mitropolitul Moscovei, Gheronte, şi principele Moscovei, Ivan al III-lea Vasilievici.

Trei decenii mai tîrziu întîlnim în mănăstirea Putna un protopsalt» Eustratie, care alcătuieşte şi el cîteva cîntece religioase, păstrate într-un manuscris semnalat de învățatul rus Iacimirskij.

BIBLIOGRAFIE

Pentru literatura scrisă de români în limba slavă: P. P. Panaitescu, Ia *Littera-ture slavo-roumaine (XV-e—XVII-e siecle) et son importance pour l'histoire ies litteratures tlaves,* comunicare făcută la l-iul congres al filologilor slavi din Praga (1931).

Despre Nicodim: Ilarion Ruvarac, *Pop Nikodim ier erste KlostergrUnder in Aer Walachei,* în *Archiv fiir slavische Philologie,* XI, 1888, p. 354—363.

Despre GrigoreȚamblac se găsesc ştiri mai noi în Murko, *Geschichte ier älteren sttislav Litteratur,* p. 127 şi 161, şi A. Iacimirskij.rpHropniâ I_țaM6jiairb, St. Petersburg, 1904; (în ruseşte). Un alt studiu mai bun: S. Kievskii, MHTponoJiHTi rpnropifi LțaM6naicfc, în *Bogoslovskii Vestnih,* Moscova, IV, 1895. Studiul lui Melchisedee, *Mitropolitul Grigore Țamblac,* publicat în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie,* an III (1884) este azi învechit.

ISTORIOGRAFIA SLAVONĂ ÎN MOLDOVA

CRONICA LUI ŞTEFAN CEL MARE

VERSIUNEA GERMANĂ. Domeniul literar slav în care cugetarea românească s-a manifestat mai activ şi mai continuu a fost în Moldova istoriografia.* începuturile ei trebuiesc aşezate, cred, în timpul şi la curtea lui Ştefan cel Mare.

Zic cred, fiindcă nu este în Europa o literatură mai zbuciumată în dezvoltare şi mai năpăstuită în soarta ei decît literatura românească. Nu ştiu să mai fie multe popoare care să-şi fi pierdut atîtea monumente de cultură ale trecutului său de cum am pierdut noi. Originalele primelor traduceri româneşti s-au pierdut; prototipul primelor noastre legende religioase apocrife nu se cunoaşte; primele traduceri ale romanelor populare au dispărut; *învățăturile lui Neagoe* nu le cunoaştem decît din copii tîrzii şi defectuoase; cronica scrisă pe timpul şi la curtea lui Mihai Viteazul nu ni s-a păstrat decît într-o traducere latină; cronica lui Grigore Ureche n-a ajuns pînă la noi decît în compilația lui Simion Dascălul; *De neamul moldovenilor* şi cronica lui Miron Costin

[1] Cea mai veche cronică internă a noastră este cronica „rusească" a lui Vlad Țepeş care, după concluziile lui Sedelnikov în *Izvestia* Academiei sovietice de ştiințe pentru limba şi literatura rusă. Leningrad, II, 1929, p. 621—659, e scrisă în limba slavonă întrebuințată pe atunci în Țara Românească. (V. P. P. Panaitescu, *Convorbiri literare,* mai—iunie 1943, LXXVI, p. 339.) (Text adăugat marginal — n. red.)

le avem în copii posterioare, dintre care cea mai veche copie a cronicii datează din 1720. Şi atîtea şi atîtea altele!

în marile frămîntări petrecute pe pămîntul românesc, cu incursiuni de armate ungureşti şi polone, cu numeroase invazii de oştiri turceşti şi tătăreşti, cu atîtea vechi mănăstiri şi cetăți de scaun arse din temelie şi apoi reconstruite, ca să fie din nou arse, atîtea din monumentele literaturii noastre vechi au fost distruse sau răpite, pentru a fi apoi aruncate în cine ştie ce colț de bibliotecă.

Numai norocul ne ajută să mai dăm peste ele. O întîmplare neaşteptată uneori ne scoate totuşi la iveală cîte unul din aceste monumente care aştepta de veacuri închis în cine ştie ce colț de bibliotecă şi care ne înfățişează munca de cultură a străbunilor îritr-o lumină cu totul nebănuită.

Una din cele mai importante descoperiri făcute în timpul din urmă este aceea a profesorului universitar Gorka de la Universitatea din Lwow. Cercetînd în Biblioteca de stat din Munchen (Bayerische Staatsbibliothek) manuscrise privitoare la istoria Poloniei şi a Ungariei, Olgierd G6rka a dat, în primăvara anului 1911, peste cea mai veche cronică românească din cîte se cunosc pînă azi. Cronica se păstrează într-un codice in quarto, cu signatura *Codex Latina-rum 952,* într-o traducere germană, care începe: „Ab Jesu Măria 1502 Jar, a<d> di<em> 28 Appril ist geschryben dy Cronycke des Stephan Voyvoda aus der Wallachey" (o greşeală evidentă: *Wallachey* în loc de *Moldau).* Titlul cronicii este: *Cronica breviter scripta Stephan(i} Dei grada voyvoda Terrarum Moldaviens(ium) necnon Valachyens(iutri).* *

După părerea lui Gorka, cronica ar fi fost adusă în Germania de solia moldovenească din 1502. La această dată Ştefan cel Mare, care era bolnav de diabet şi care era chinuit de rămăşițele rănii primite la Chilia, simțindu-se din ce în ce mai rău, trimisese după medici specialişti în centrele ştiințifice din Italia (Veneția) şi Germania. Misiunea trimisă în Germania şi compusă din Ulrich şi Antonius soseşte în Niirnberg la sfîrşitul lui februarie, cu o scrisoare de recomandare din partea regelui Ungariei, Wladislav Iagello.

Solia moldovenească a avut în Germania răsunetul cuvenit. Dintr-o scrisoare în limba latină adresată lui Ştefan cel Mare şi dintr-alta germană, către Wladislav Iagello, amîndouă trimise de către primarul oraşului Niirnberg — al cărui nume n-a putut fi identificat de către d-1 Gorka — reiese că s-a găsit un medic capabil, doctorul Ioan Klingesporn, care, rugat insistent, a primit să vină cu trimişii lui Ştefan cel Mare în Moldova.

Despre doctorul Klingesporn şi despre solia moldovenească nu se mai pomeneşte apoi nimic, nici în documentele moldoveneşti şi nici în cele germane. La curtea din Suceava nu avem ştiri să fi sosit doctorul Klingesporn; dimpotrivă, la 7 decembrie 1502 găsim la patul domnului pe doctorul venețian Mathias Muriano. într-o listă de opt-nouă medici iluştri din Niirnberg, întocmită ulterior, iarăşi nu se găseşte trecut Klingesporn, deşi a fost un medic distins. Ce s-a întîmplat, prin ce peripeții a trecut pe drumurile pe care le-a străbătut misiunea moldovenească şi doctorul german, nu ştim. Gorka presupune că au pierit ucişi pe drum, în nişte ținuturi unde domnea dreptul pumnului.

[1] Am admis lectura corectată a Iui Ion Const. Chițimia, *Cronica lui Ştefan cel Mare, în Cercetări literare,* III (1939), publicate de N. Cartojan, p. 228.

în Niirnberg, crainicii marelui domn au trebuit să intre în legături cu fizicianul Hartmann Schedel. Schedel îşi făcuse studiile la Universitatea din Leipzig şi la vîrsta de 20 de ani plecase în Italia să-şi desăvîrşească cultura la celebra Universitate din Padova, într-o vreme cînd umanismul era acolo în plină înflorire. în 1466 îşi luase doctoratul şi, după un popas prin Veneția, se reîntoarce în Germania, unde din 1484 se stabilise în Niirnberg ca medic. * în afară de profesiunea sa de medic, Schedel a fost în acelaşi timp un pasionat geograf şi istoric, care a adunat ştiri privitoare la Răsăritul Europei. în biblioteca lui s-a găsit şi un exemplar din cunoscuta narațiune alcătuită de un sas ardelean între 1477—-1491, *Geschichte Dracole Waide.* Schedel publicase în 1493 o cronică. *Liber Chronicarum*— numită şi *Chronicum mundi* — care a fost bine primită de contemporanii săi, fiindcă a fost retipărită într-o ediție nouă în 1497 şi fiindcă traducerea germană a cunoscut repede trei ediții (1493, 1496 şi 1500). A avut un mare răsunet între cărturarii din Apus. între altele, pasaje întregi din ea au fost încorporate în ediția din 1494 a operei lui Vincent de Bauvais, *Speculum historiale.* în această operă, neobositul cercetător, îm-prumutînd pe de-a întregul informațiile din (Papa Pius II) Enea Silvio Picco-lomini, *Historia rerum ubyque gestarum locorumque descripție-,* vorbeşte de luptele dintre Dăneşti şi Drăculeşti, de origina latină a neamului, şi se plînge că „difficillimum esse provinciarum (Walachiae) descriptionem" din pricina ştirilor contradictorii a izvoarelor. [2]

Acest umanist german a primit solia moldovenească şi, dornic de a smulge de la ea informații pentru a întregi ştirile despre țările noastre, ar fi profitat de acest prilej pentru a-şi scoate o copie de pe cronica lui Ştefan cel Mare. Această copie a trecut apoi, împreună cu întreaga lui bibliotecă, în moştenirea nepotului său Melchior, şi, în cele din urmă, a ajuns în biblioteca pincipelui Bavariei, Albrecht V (1550—1579). Biblioteca acestuia din urmă, un pasionat colecționar de manuscrise, a format temelia bibliotecii curții bavareze, care după revoluție a devenit bibliotecă de stat.

Copia lui Schedel, scrisă într-unui din dialectele Germaniei de nord, apropiat de „hochdeutsch" de azi, conține 22 de file manuscrise, de hîrtie veche, de pe la sfîrşitul veacului al XV-lea. Ea înşiră evenimentele petrecute în Moldova în ordine cronologică, începînd cu răsturnarea lui Petru Aron-Vodă şi urcarea pe tron a lui Ştefan cel Mare în anul 1457 şi sfîrşind cu anul 1499, înfrîngerea lui Malcoci.

Textul lui Schedel cuprinde, mai ales în transcrierea numelor proprii, o serie de greşeli, ca, de pildă, *Bognes* în loc de *Bogdan, Braut* în loc de *Prut* („Zwischen den Nester und der Braut"), sau *Warsarab* ori *Waserab* în loc de *Basarab,* ceea ce dovedeşte că el nu este un original ci o copie defectuoasă.

Cronica conține o mulțime de ştiri pe care nu le găsim în nici o altă cronică internă; ea pomeneşte şi de un ostaş Purice, despre care ne vorbeşte şi Neculce în *0 samă de cuvinte* şi care se constată pe această cale că a fost o figură istorică şi nu legendară. Ştirile nouă pe care le aduce cronica sînt foarte interesante şi

[1] **Grauert,** *Neue Danteforschungen,* în *Historische Jahresberichte,* **XVIII (1897), p. *16*; Chițimia,** *op. cit.,* p. 267.

[2] **V. şi** datele biografice date de I. C **h** i ț i m i a, *op. cit.,* p. 225 — 227.

ele pun într-o lumină vie — după cum mărturiseşte d-1 Gorka într-o comunicare făcută Academiei noastre în 1930 — „forța puternică a caracterului lui Ştefan cel Mare, marele său geniu militar", care în momente grele pentru țara sa nu-şi pierdea cumpătul, ştia să se ridice deasupra situației şi să folosească cu o rară abilitate împrejurările cele mai critice spre a-şi duce oştirile la bi ruință

Cronica înfățişează însă o vădită părtinire pentru Polonia; ea nu pomeneşte nimic de pătrunderea lui Ştefan cel Mare pînă în inima Poloniei la Lemberg şi despre celelalte ostilități ale lui Ştefan cel Mare cu polonii. în schimb, ea dă informații inedite cu privire la ajutorul atribuit polonilor în 1499, la răzbunarea lui Ştefan cel Mare împotriva turcilor pentru încălcarea Poloniei.

Aceste tendințe ale cronicii îl fac pe d-1 Gorka să admită că cel ce a alcătuit cronica în limba germană a fost Herman, pîrcălabul Cetății-Albe, care, mai tîrziu, apare la curtea din Suceava a lui Ştefan cel Mare ca jucînd un rol important în tratativele cu polonii din aprilie 1499, şi pe care d-1 Gorka îl socoteşte că era de origină sas. [1] El ar fi scris cronica cu intenția de a informa pe regele Ioan Albert (1492—1501) despre lucrurile moldoveneşti O copie de pe această cronică germană a intrat apoi în mîna lui Ulrich, solul trimis de Ştefan cel Mare la Nurnberg ca să-i aducă un doctor şi care probabil ar fi fost rudă cu Herman.

Argumentele aduse de d-1 Gorka pentru a susține paternitatea pîrcăla-bului Herman asupra versiunii germane a cronicii nu-mi par convingătoare. Din documentele contemporane nu reiese în mod cert că Herman — pe care documentele noastre interne îl transcriu Hrăman — era sas şi că ar fi cunoscut limba germană. Numele nu poate da în această privință o indicație concludentă căci îl găsim purtat de persoane a căror origine nu poate fi germană *(Herman frate cu Iațcu* sau chiar *Herman țiganul).*[2] De altă parte, tendința polonofilă a cronicii mai poate avea, chiar admițînd datele d-lui Gorka, şi altă explicație. Din moment ce ştim că solia moldovenească aducea cu sine şi o scrisoare a regelui de neam polon Wladislav Iagello, din moment ce Ştefan cel Mare recursese la ajutorul acestuia pentru a obține un medic din Germania, este de admis că, printr-un elementar simț de prudență, solia lui, alcătuită, după cîte se pare, din saşi, nu putea duce cu sine prin Polonia o cronică în care susceptibilitățile polone nu erau menajate. Făcînd aceste rezerve într-o lecție ținută la cîteva săptămîni după comunicarea d-lui Gorka la Academia Română, încheiam cu aceste cuvinte: „Oricine ar fi însă traducătorul german al cronicii, an lucru este sigur, că acesta a tradus-o după cronica oficială scrisă la curtea lui Ştefan cel Mare. Această cronică a fost scrisă după toate probabilitățile în limba slavonă şi ea înfățişează o mare asemănare cu cronica de la Bistrița."

în timpul din urmă, vechiul nostru elev, d-1 I. C. Chițimia, pornind pe drumurile noastre, a verificat punct cu punct după copii fotografice ale cronicii, procurate de noi, datele d-lui G6rka şi, rectificînd unele lecturi greşite, a ajuns la concluzii cu totul diferite de ale istoricului polon. Cronica a fost scrisă

[1] A se vedea şi 6. C. G i u r e s o u, *Istoria românilor,* II, Bucureşti, 1937, p. 596: „un militar sas în serviciul lui Ştefan".

[2] P. P. P a n a i t e s c u, în *Revista istorică română,* I (1931), p. 158.

într-adevăr în limba slavonă, fiindcă în numele proprii din textul german se păstrează urmele unui original slavon, de ex. oraşul *Rîmnic* este transcris în versiunea germană sub forma *Rybnyg,* care la rîndul ei transcrie exact forma slavonă PitHHKb, aşa cum o găsim şi în versiunile interne slavoneşti ale cronicii, într-alt loc găsim în textul german: „bey einem Bache der heyst Po-togk" = la un pîrîu ce se numeşte Potok. în versiunea slavonească a cronicii de la Bistrița e: „na mesto naricaemoe IIoTOKb BOflHa" = la localitatea ce se numeşte *Cursul Apei.* Polonul, găsind în textul slavon *vodna,* „de apă"| a crezut că trebuie să fie vorba de un pîrîu şi va fi tradus în latineşte „ad rivum qui nominatur Potok", ceea ce traducătorul german a reprodus apoi întocmai în limba sa. Acest original slavon, crede d-1 Chițimia, ajunsese probabil în Ucraina, unde un polon 1-a tradus în limba latină, precum se vede din urmele latine rămase în traducerea germană („in monde *Aprilis"*; „in dem mond *Julij"*; „in dem mond *Nouembris"*; „an dem 7 tag *Decembris"*; „am 17 tag *Octobris* in dem menet Octobry *primodie* ... do saczt Stephan voyvoda *Ysayam* <acuzativul latin) seinen Schwoger ... des *Radulli* voyvodess dochterr <Toch-ter> am dem tag sand *Dyonisij Dymyttry ...").* Dar asemenea expresii şi nume proprii declinate latineşte se găsesc adesea, precum arată d. P. P. Panaitescu, în operele umaniştilor germani din veacurile al XV-lea şi al XVI-lea. Traducătorul latin al cronicii slavone a fost, zice d. Chițimia^ un polon, căci deşi se întîmpină în documentele latine ale evului mediu din Ungaria, Franța, Germania fonetisme ca *grada* în loc de gratia, *creacionibus* în loc de creationibus, totuşi nume proprii în forma polonă ca *Colaczijn, Czessuy, Vylcza* pentru Vîlcea, *Mikoley* (forma polonă a numelui Nicolae Halytzky), *Repka*—în textul german Rebge — din *rzepka* = ridiche, porecla dată starostelui din Buczacz , trebuiesc să fie luate în considerare.

Traducătorul polon a modificat şi a amplificat însă datele originalului slavon cu ştiri privitoare la împrejurările polone, ca de pildă itinerariul armatei regelui Albert pe teritoriul polon, înainte de a intra în Moldova pentru a fi zdrobită în Codrii Cosminului.

Tot el a înlăturat altele din originalul slavon, care nu erau favorabile polonilor. în această formă cronica a ajuns în mîinile lui Schedel, nu adusă de solia moldovenească, ci cerută şi obținută de acesta poate în timpul călătoriei sale în Polonia, după strălucita victorie a domnului moldovean împotriva turcilor.

Deşi argumentele aduse de d. Chițimia nu sînt toate deopotrivă de convingătoare, totuşi ipoteza pusă în discuție de d-sa are meritul de a îndrepta cercetările pe o nouă pistă.

Cronica lui Schedel înfățişează în forma germană copia cea mai veche a cronicilor moldoveneşti, scrisă cu doi ani înainte de moartea marelui domnitor. Din nenorocire, această versiune nu este o traducere completă şi fidelă a cronicii de la curtea lui Ştefan cel Mare.

VERSIUNILE SLAVONEŞTI. Versiunea germană nu ne poate da, deci, icoana exactă a cronicii scrise la curtea lui Ştefan cel Mare. Va trebui, dar, să încercăm reconstituirea ei pe baza izvoarelor interne scrise în limba slavă.

Care sînt aceste izvoare?

în afară de această versiune germană care a stat închisă în bibMoteci străine pînă în timpurile noastre, cronica domniei lui Ştefan cel Mare ni s-a mai păstrat în următoarele cinci copii tîrzii în limbă slavonă:

Letopisețul de la **Bistrița,** care a fost descoperit de I. Bogdan în Biblioteca clubului bulgar din Tulcea, după indicațiile date de Alexandru Pop, profesor pe atunci la gimnaziul din Tulcea.

Este un manuscris in 8°, copiat la sfîrşitul veacului al XVI-lea sau începutul celui de al XVII-lea. Cea mai veche notiță de pe filele manuscrisului este din 1710, a lui Ierei Gheorghe din Băiceni. El spune că i-a „dat această carte preutiasa răposatului preotului Ursului", din neamul mitropolitului *Varlaam* [1], „carele au fost protopop în Iaşi; i-a dat-o ca să le hie pomană în veci". La 1861, un bulgar, Djudjov, a cumpărat manuscrisul cu 5 ruble de la un lipovean şi 1-a transmis apoi Bibliotecii bulgăreşti din Tulcea.

Codicele cuprinde, după o serie de texte apocrife şi poporane, cronica lui Manases în traducere slavă, urmată de letopisețul moldovenesc. Cronica lui Ştefan cel Mare — într-o versiune apropiată de versiunea germană a lui Schedel pînă la anul 1484 — este precedată de o altă cronică de întindere mai mică, a şasea parte din întreg, care începe de la descălecatul lui Dragoş (1359) şi merge pînă la urcarea în domnie a lui Ştefan cel Mare. Cronica marelui domn al Moldovei se înfățişează deci aci ca o continuare a acesteia din urmă, alcătuind cu ea un singur trup, un singur letopiseț, cu titlul care, tradus în româneşte, sună: *A cesta e letopisețul de cînd cu voia lui Dumnezeu s-a început Țara moldovenească.* Letopisețul acesta nu este însă complet, fiindcă lipsesc ultimele pagini. în forma în care îl avem el se întinde şi dincolo de domnia lui Ştefan cel Mare, pînă la războiul lui Bogdan cel Orb cu Radu, domnul Munteniei (1507). Despre structura acestei cronici, în care Bogdan distingea trei părți, şi despre caracterul ei particular vom reveni mai jos, cînd vom încerca, pe baza tuturor versiunilor, să reconstituim începuturile istoriografiei moldoveneşti.

Letopisețul de la Putna. A fost studiat şi publicat, cu traducere românească, de regretatul I. Bogdan în *Vechile cronici moldoveneşti pînă la Urechia* (p. 23—41; 143—148, 193—197). Originalul a fost găsit'în Biblioteca Academiei teologice din Kiev, între manuscrisele aduse de la lavra Pofiaevb (azi în Polonia), într-un sbornic de texte cu cuprins foarte variat: ascetice, hagiografice, apocrife, extrase din nomocanoane, tratate gramaticale şi materiale istorice. Materialele istorice sînt alcătuite din cele mai vechi anale sîrbeşti, din cea dintîi cronică bulgărească şi dintr-o versiune a cronicii moldoveneşti — singura care ne interesează aci. Cronica moldovenească cu care se încheie sbornicul este scrisă în mediobulgară şi poartă titlul: *Povestire în scurt despre domnii moldoveneşti.* Are o notiță prețioasă: Ore rmcaHTe rmcax Icaia COT OiaTHBa, care, tradusă în româneşte, înseamnă: „Această scriere a scris-o Isaia din Slatina". Versiunea acestui letopiseț este deci copiată de călugărul Isaia din mănăstirea Slatina a Moldovei. Originalul

[1] V. Augustin Z. N. Pop, în *Biserica ortodoxă română,* 1939, p. 319.

pare să fi venit din mănăstirea Putna, fiindcă în cuprinsul textului se găsesc numeroase amănunte privitoare la mănăstirea Putna *K*

Părerea lui Bogdan că letopisețul de la Putna este „o prescurtare şi o prelucrare a analelor de la Bistrița" nu se poate susține, deoarece, precum a arătat d. I. Vlădescu, în letopisețul putnean se găsesc numeroase ştiri care lipsesc din analele de la Bistrița. Dar nici părerea d-lui Vlădescu că nu există „nici @ înrudire cît de mică între letopisețul de la Putna şi cel de la Bistrița şi că letopisețul de la Putna ar fi fost *redactat,* nu prescurtat, de cineva cu admirație pentru Ştefan cel Mare... folosind notițe şi însemnări contemporane" nu poate fi primită. Identitatea de redacție a ştirilor în ambele letopisețe [2] dovedeşte în chip neîndoielnic că între ele este o filiație, întrucît ambele descind dintr-un prototip comun. între acest prototip şi între analele de la Bistrița şi cele de la Putna trebuie să admitem însă mai multe intermediare, într-unui din acestea lipseau ştirile care se găsesc în analele de la Putna. După acela au fost copiate analele de la Bistrița. Dar şi intermediarul după care a fost copiat letopisețul de la Putna avea lacune însemnate, căci din versiunea putneană lipsesc numeroase ştiri şi pasaje întregi. Dacă unele omisiuni se pot explica printr-o tendință de prescurtare, altele, care se înfățişează compact şi cuprind pasaje întinse, nu se pot explica, cred, decît admițînd că din intermediarele după care derivă letopisețul de la Putna se pierduseră cîteva pagini [3].

Versiunea **din letopisețul lui Azaiie** a fost descoperită de regretatul Bogdan, după indicațiile lui Iacimirskij, într-un codice din Biblioteca Imperială din St. Petersburg. Codicele, în format de 8°, a fost scris pe la sfîrşitul secolului al XVI-lea sau începutul celui de la XVII-lea şi cuprinde o serie de texte religioase apocrife şi istorice. Manuscrisul nu are nici o indicație de dată şi nume privitoare la original, autor sau copist; din cîteva notițe posterioare şi incomplete reiese că pe la 1639 se afla la Iaşi şi că la 1749 a fost trecut în zestrea mănăstirii Nicoriță. De acolo, în împrejurări necunoscute, a ajuns în Rusia.

[1] 1466, iunie în 4: „au început să zidească mînăstirea de la Putna"; 1470, august în 20: „venit-au Ştefan Voevod şi au sfințit hramul Prea Sfintei Născătoare de Dumnezeu de la Putna, cu mina preasfințitului mitropolit kir Teoctist şi episcopului Tarrsie, fiind de față egumenii tuturor mînăstirilor şi întreg clerul preoțesc în număr de 64 de inşi, septemvrie 3, sub arhimandritul Ioasaf"; 1484, „martie în 15, în miercurea mare pe la miază-noapte au ars întreaga mînăstire Putna pînă în temelie"; 1484, octom/rie 8: moartea arhimandritului Iosif al Putnei; 1486 numirea celui de al doilea arhimandrit al Putnei, Paisie.

[2] Iată cîteva pasaje paralele pe care le dăm în traducerea românească a lui Bogdan. între textele originale slave asemănarea este şi mai mare.

Bistriți	*Putna*
In anul 6867, veni Dragoş Voevod din	în anul 6867... venit-au Dragoş Voevod
Ţara Ungurească de la Maramureş la vînat	din Maramureş de la Ţara ungurească la
după un zimbru, şi au domnit 2" ani.	vînat după un zimbru, şi au domnit 2 ani.
După el, domni fiul său Sas Voevod 4 ani.	După el, domni fiul său Sas Voevod 4 ani...
După acesta, domni fiul său Laţcu Voevod	Fiul său Laţcu Voevod au domnit 8 ani
8 ani.	şi au murit.

[3] A se vedea de ex. lacunele dintre anii 6907 (1399) şi 6952 (1444), cele de la anul 7005 (lupta din Codrul Cosminului), cele de la anul 7015 (1507).

Partea istorică a codicelui conține: a) o scurtă cronică universală, urmată de nişte anale sîrbeşti cu note de istorie românească; b) letopisețul moldovenesc, purtînd în slavoneşte acelaşi titlu ca şi versiunea de la Putna: *Povestire în scurt despre domnii Moldovei,* urmată de letopisețele lui Macarie şi Azarie, de care ne vom ocupa în capitolul următor (vezi p. 63). Prima parte, care ne interesează deci, cuprinzînd istoria Moldovei de la descălecat pînă la moartea lui Ştefan cel Mare, se apropie mult de versiunea de la Putna — de aceea Bogdan o şi numeşte *Analele Putnene* — dar are şi părți comune cu analele de la Bistrița. Ea derivă deci dintr-un arhetip intermediar între versiunea de la Bistrița şi cea de la Putna. Are însă şi cîteva ştiri pe care nu le găsim nici în versiunea de la Bistrița, nici în cea de la Putna — *toate însă referitoare la viața internă a mănăstirii Putna.* Astfel aflăm din acest letopiseț că al doilea egumen al mănăstirii Putna, ales de Ştefan cel Mare în 1486, Paisie, se mai numea şi *Scurtul;* că în 1503, iulie 23, a răposat egumenul Paisie; că în luna următoare, „August în 4 marți, la miezul nopții", a decedat şi duhovnicul Antonie Bolsun şi că, în sfîrşit, în 1517, aprilie 22 a murit Bogdan-voievod, fiul lui Ştefan cel Mare, şi că a fost îngropat în mănăstirea de la Putna, „în biserica mare de partea stîngă".

Cronica anonimă —-numită aşa de regretatul I. Bogdan, care a studiat-o şi publicat-o în *Vechile cronici moldoveneşti* (p. 62—68, 185—192 şi 243—-290) — se găseşte încorporată într-o colecție de cronici ruseşti, cunoscută în istoriografia rusească sub numele de *Voskresenskaja letopisi,* alcătuită în imperiul moscovit pe la sfîrşitul secolului al XVI-lea. Partea românească, scrisă în mediobulgară cu numeroase rusisme, poartă, ca şi versiunea de la Putna, titlul care în româneşte sună: *Povestire în scurt despre domnii moldoveneşti, de cînd s-a început Țara Moldovenească.* Cronica este o transcriere, prescurtată în partea finală, după vechea cronică a Moldovei care mergea pînă la moartea lui Ştefan cel Mare. Bogdan credea că originalul fusese adus din Moldova, probabil de unul din solii lui Ivan al III-lea, marele cneaz al Moscovei, al cărui fiu, Ivan Ivanovici, luase în căsătorie pe fiica lui Ştefan cel Mare, domnița Elena. Pînă la Ştefan cel Mare, cronica anonimă dă lista domnilor Moldovei de la decscălecatul lui Dragoş, într-o formă foarte apropiată de versiunea cronicii de la Putna, cu care dealtfel, după cum am văzut, se aseamănă şi în titlu. De la Ştefan înainte, cronica este mult prescurtată, căci, în afară de data urcării pe tron a marelui voievod, nu ne mai dă decît patru date: 1465, luarea Chiliei de la unguri; 1484, smulgerea Chiliei şi Cetății-Albe de la moldoveni de către turci; 1497, lupta din codrul Cosminului, şi 1504, moartea lui Ştefan. Această ştearsă prezentare a domniei lui Ştefan cel Mare, care fusese cuscrul lui Ivan al III-lea, dovedeşte că partea de istorie românească a intrat în compilația rusească într-o vreme cînd interesul moscoviților pentru personalitatea marelui domn moldovean scăzuse. După data morții lui Ştefan cel Mare, cronica anonimă pomeneşte că Ştefan a avut patru feciori: Petru, Alexandru şi doi Bogdani, şi se încheie cu cuvintele: „După el începu a domni fiul său Bogdan". înregistrarea urcării pe tron a lui Bogdan ne confirmă şi ea ipoteza că originalul moldovenesc care se află la baza acestei cronici nu a fost adus în Rusia pe timpul lui Ştefan cel Mare, ci mai tîrziu, după moartea lui, poate la începutul domniei lui Bogdan.

Spre deosebire de toate celelalte versiuni slavoneşti, cronica începe cu două legende eponime. Prima, o ciudată fuziune de anacronisme istorice şi de născociri fanteziste, priveşte originea romană a românilor. „La anul 6867 <=1359>" — începe cronica anonimă — doi fraţi de legea creştinească, fugind din Veneţia de prigonirile „ereticilor" , au ajuns la Rîmul vechi şi şi-au zidit o cetate, pe care au numit-o după numele lor, Roman. Acolo au stat cu neamul lor pînă ce papa Formos a trecut de la credinţa pravoslavnică (ortodoxie) la legea latină (catolică). Atunci rîmlenii, trecuţi la legea catolică, şi-au fundat altă cetate. Noul Rim, şi au început lupta împotriva fraţilor lor rămaşi ortodocşi. Luptele au durat pînă în vremea craiului unguresc Vla-dislav, care „era nepot de frate lui Sava, arhiepiscopul sîrbesc" şi de care fusese chiar „botezat".

în vremea lui Vladislav, tătarii de la apa Prutului şi de la apa Moldovei, trecînd Carpaţii, s-au năpustit asupra Ardealului şi au ajuns pînă la Mureş. Vladislav a cerut atunci ajutor de la împăratul Rîmului şi de la papă. împăratul Rîmului i-a trimis ajutor de oaste, dar noii rîmleni au scris craiului Vladislav, cerîndu-i să aşeze în primele rînduri de bătaie pe vechii rîmleni, ca să scape de ei, iar dacă totuşi nu vor pieri în luptă, să-i oprească în ţara lui. în lupta încinsă cu tătarii pe apele Tisei, vechii rîmleni s-au purtat vitejeşte şi au înfrînt pe tătari. Vladislav, de bucurie, i-a cinstit bine şi, arătîndu-le scrisoarea noilor rîmleni, a stăruit de ei să rămînă în ţara lui, ceea ce ei au primit cu condiţia ca să li se îngăduie a-şi păstra credinţa ortodoxă. Vladislav îe-a dăruit atunci pămînt „în Maramureş, între apele Mureşului şi Tisei, locul ce să cheamă Criş". Rîmlenii, trăind acolo, „au început a-şi lua femei unguroaice de legea latinească şi a le întoarce la legea lor creştinească".

După această legendă eponimă — plăsmuită, după cum vom vedea mai tîrziu, într-un mediu unguresc, din anacronisme (zidirea Romei de doi fraţi creştini din Veneţia, luptele dintre rîmlenii vechi şi rîmlenii noi, craiul Vladislav nepot de frate al arhiepiscopului sîrb Sava etc.) şi din vagi şi confuze reminiscenţe istorice (invazia tătarilor, fuga regelui, ajutorul dat de români în luptele cu tătarii) — urmează apoi cunoscuta legendă menită să explice originea şi stema Moldovei. Cronica anonimă povesteşte mai departe cum dintre rîmlenii aşezaţi de Vladislav în Maramureş s-a ridicat „un bărbat cu minte şi viteaz cu numele Dragoş", care, pornind la vînătoare de fiare sălbatice şi luîndu-se cu tovarăşii săi pe urmele unui zimbru, au trecut munţii în nişte ţinuturi frumoase, unde au ucis zimbrul pe ţărmul unei ape. încîntaţi de frumuseţea locurilor, s-au întors în Maramureş, au cerut învoire de la craiul Vladislav, şi cu toţii — cu femei, cu copii —au trecut munţii, „au tăiat pădurile", au desţelinat locurile şi au întemeiat Moldova. Menţionată deci în cronica anonimă, legenda lui Dragoş cu zimbrul, care va trece apoi şi în cronica lui Ureche, era astfel formată pe vremea lui Ştefan cel Mare.

Cronica Moldo Polonă este o cronică tradusă în limba polonă după vechile cronici slavoneşti ale Moldovei. Ea a fost adusă în Polonia de Nicolae Brzeski, secretarul regelui polon Sigismund August. Acesta fusese trimis în 1566 de regele polon la Poartă cu plîngeri împotriva lui Alexandru Lăpuşneanu, care, spre a răzbuna sprijinul acordat de Polonia lui Despot, pustiise Pocuţia şi înteţise pe tătari să invadeze în acelaşi timp Podolia.

Momentul era critic, fiindcă sultanul amenința că dacă polonii se mai amestecă în viața internă a Moldovei o transformă în pașalîc turcesc, ceea ce ar fi constituit desigur o mare primejdie și pentru regatul vecin. Lăpușneanu simțise intențiile solului polon, căci, la sosirea acestuia în Iași, 1-a reținut într-o dulce captivitate 14 săptămîni, din august pînă la începutul lui decembrie, cînd a fost liberat de doi soli poloni și un trimis al sultanului Soliman. în arestul lui de la Iași, credea I. Bogdan, Brzeski „n-a găsit cu ce petrece mai bine vremea, decît căutînd să-și satisfacă curiozitatea de a cunoaște trecutul poporului moldovenesc" și astfel a fost adus să traducă un letopiseț moldovenesc, pe care 1-a completat cu știri culese de el la Iași. Publicînd această cronică în originalul polon și în traducerea românească, după un manuscris din secolul al XVl-lea, aflat în Biblioteca Imperială din Petersburg, fondul bibliotecii Zaluski (azi trecut la Universitatea din Varșovia), Bogdan credea, în *Cronici inedite* (p. 119—143), că acest manuscris este chiar autograful lui Brzeski. D-l P. P. Panaitescu, într-un articol publicat în *Revista istorică română* (I, 1931, p. 113—123), a arătat că aceste păreri sînt neîntemeiate. Manuscrisul Zaluski, publicat de Bogdan, nu este autograful lui Brzeski și acesta nu este nici traducătorul cronicii, ci traducătorul trebuie să fi fost un polonez de la curtea lui Alexandru Lăpușneanu cir care solul intrase în legături.

în două manuscrise (colecția Zaluski și colecția Iosif Rusiecki), cronica moldo-polonă este precedată de traducerea polonă a unei cronici sîrbești, cu interesante date privitoare și la țările noastre, scrisă de ienicerul sîrb Mihail Constantinovici din Ostravița. în manuscrisul Rusiecki textele au o notă interesantă, care în traducere românească sună: „Cronica turcească scrisă de Mihail Constantinovici din Ostravița, sîrb care a fost luat de turci între ieniceri, pe care *a căpătat-o* nobilul Nicolae Brzeski, secretar și curtean al majestății-sale regelui, cînd a fost sol în anul 1566. De asemenea și *un fragment al cronicii moldovenești."* Din această notă se vede că Brzeski a căpătat numai cronica, dar n-a tradus-o el.

Cronica moldo-polonă cuprinde vechile anale ale Moldovei pînă la anul 1527 urmate de cronica lui Macarie pînă la anul 1552. De aci înainte traducătorul polon a înnădit cîteva știri privitoare la prima și a doua domnie a lui Alexandru Lăpușneanu, la domnia lui Despot și a lui Tomșa — parte din propria lui știință, parte culese de la boierii cu care a fost în legătură. Cronica moldo-polonă se mîntuie cu cîteva informații despre „ținuturile din toată țara Moldovei" și despre „diregătorii voievodului moldovenesc".

Partea mai veche a cronicii, începînd de la descălecatul Moldovei pînă la Petru Rareș, traduce vechea cronică a Moldovei într-o versiune intermediară între analele de la Putna și cele de la Bistrița.

RAPORTURILE DINTRE VERSIUNI. DATA COMPUNERII ORIGINALULUI. După

cum s-a putut vedea mai sus, versiunile slavonești derivă toate dintr-un prototip comun, dar se deosebesc unele de altele prin omisiuni, adaose și date schimbate. Cronica de la Putna are prescurtări și omisiuni însemnate față de cronica de la Bistrița, care la rîndul ei are și ea lipsuri ce nu se găsesc în cronica de la Putna. Cronica anonimă, care se apropie mai mult de cronica de la Putna, dar care are și cîteva știri comune cu cronica de la

Bistriţa, ne-a păstrat singură, interpolate, două legende eponime care s-au răsfrînt şi în istoriografia în limba naţională din veacul al XVItlea. Cronica moldo-polonă, la rîndul ei, este intermediară între versiunea de la Putna şi cea de la Bistriţa, dar are şi ea elemente proprii.

Nici una deci nu poate fi considerată ca o copie fidelă a prototipului pierdut. Totuşi, cu toate lacunele ei, cronica cea mai exactă în date şi mai bogată în ştiri, şi deci cea mai apropiată de prototipul pierdut, este cea de la Bistriţa. Ea este în acelaşi timp şi cea care se apropie mai mult de versiunea germană a lui Schedel. Dar între versiunea germană şi între versiunile slavone — toate laolaltă inclusiv Bistriţa — există o deosebire fundamentală. Cronicile slavoneşti încep istoria Moldovei de la descălecatul lui Dragoş, pe cînd copia germană a lui Schedel, singură, ne dă numai domnia lui Ştefan cel Mare.

în întregul lor, cronicile slavoneşti sînt alcătuite din părţi inegale ca valoare istorică şi ca bogăţie de informaţie. Analiza atentă a cuprinsului distinge, precum observase de mult I. Bogdan, secţiuni diferite:

Prima parte cuprinde, pe o perioadă de 40 de ani, o expunere sumară şi seacă a domniilor moldoveneşti de la descălecat şi pînă la Alexandru cel Bun. Această parte are înfăţişarea unei simple liste de domni, ce pare a fi fost întocmită după pomelnice păstrate în mănăstiri şi după notiţe scrise de contemporani pe scoarţele manuscriselor de ceasloave ori de psaltiri. Nimic care să trădeze ceva din fiorul contemporaneităţii în această înşirare seacă de nume şi de ani de domnie.

„în anul 6867 <= 1359) veni Dragoş Voevod din Ţara Ungurească, de la Maramureş, la vînat după un zimbru şi domni doi ani.

După el, domni fiul său Sas Voevod 4 ani.

După acesta, domni fiul său Laţco Voevod 8 ani."

Şi astfel se continuă lista domnilor moldoveni pînă la Alexandru cel Bun. De la Alexandru cel Bun înainte, cronica începe să ia un caracter nou. Din timpul acestui domn ni se dau mai multe date: anul şi ziua urcării pe tron, timpul cît a domnit, anul şi ziua morţii, locul înmormîntării. Dar, lucru curios la prima vedere. După ce se pomeneşte moartea şi îngroparea lui Alexandru cel Bun la mănăstirea Bistriţa, se înşiră apoi naşterea fiilor lui Alexandru cel Bun. Este greu de admis ca un contemporan care ar fi făcut însemnări anuale de evenimentele la care ar fi luat parte să intervertească în aşa fel ordinea cronologică a faptelor, încît să noteze în primul rînd anul şi ziua cînd domnul a murit şi apoi să însemneze anii şi zilele în care i s-au născut copiii.

Partea care urmează după Alexandru cel Bun, a doua, povesteşte repe-zile schimbări de domnie, războiul civil care s-a desfăşurat sîngeros între urmaşii lui Alexandru cel Bun şi care era cît pe aci să nimicească Moldova, dacă nu s-ar fi ridicat geniala personalitate a lui Ştefan cel Mare. Această perioadă de 23 de ani din analele slavoneşti poartă — prin mulţimea amănuntelor şi prin precizia faptelor („Al doilea război a fost la Dărmăneşti în anul 6942 <=1434>, februarie 1, *lunia în săptămîna albă")*—timbrul contemporaneităţii. Se vede bine că în această parte a cronicii avem de-a face cu însemnări ale oamenilor care au fost martori la evenimente.

Dar în această parte se constată confuzii de date privitoare la lupta de la Podraga, la omorîrea lui Bogdan, intervertiri în succesiunea cronologică a faptelor şi lacune în înşirarea domniilor, căci nu sînt pomenite domnia lui Roman, fiul lui Ilie, a lui Petru, fratele lui Ilie, omorîrea lui Ştefan, fratele lui Ilie. Asemenea confuzii duc nu la concluzia la care se opreşte Vlădescu, că partea aceasta de letopiseţ n-a fost scrisă de contemporanii faptelor, ci numai la încheierea că eâ n-a fost scrisă de contemporani simultan cu desfăşurarea evenimentelor — şi se va vedea îndată mai clar interpretarea pe care o dăm faptelor.

Partea cea mai importantă a letopiseţului — a treia, care singură se răsfrînge în versiunea germană — ne înfăţişează domnia lui Ştefan cel Mare. Ea formează miezul cronicii şi are o întindere de 6 ori mai mare decît restul ei. Letopiseţul ne dă în această parte ştiri bogate şi preţioase, cu amănunte şi precizări de date pe care nu le putea şti decît un martor ocular:

„în anul 6971 <=H56>, luna lui ianuarie în 23, *joia pe la miezul nopţii,* intră Ştefan Voevod în Chilia şi impresură cetatea şi petrecu acolo *joia,* iar *vinerea de dimineaţa loviră şi începură a dărîma cetatea...* şi dărîmară toată ziua şi o bătură pînă seară; *sîmbătă* se închină cetatea; şi cu voia lui Dumnezeu intră Ştefan Voevod în cetate şi rămase acolo trei zile... şi le puse acolo pârcălabi pe *Isaia* şi pe *Buftea."*

Toate aceste amănunte de precizie pînă la zi, precum şi altele ca acestea:

„într-acelaşi an, august în 29, fost-au un mare cutremur peste tot pământul, pe vremea *cînd domnul şedea la prînz...",* toate amănuntele acestea bogate, strîns legate de personalitatea domnului, n-au putut fi scrise decît de cineva care se afla în imediata lui apropiere. Deşi faptele sînt povestite laconic, în ordine cronologică şi într-o limbă străină, totuşi din paginile letopiseţului transpiră adesea sentimentalitatea lui de moldovean şi creştin, alături de admiraţia pentru figura eroică a domnului, ca de pildă cînd ne povesteşte că „ungurii s-au întors ruşinaţi pe altă cale şi nu s-a întîmplat cum credeau aceia, ci s-a întîmplat cum a fost voia lui Dumnezeu", sau cînd ne înfăţişează întoarcerea triumfală a lui Ştefan cel Mare după strălucita victorie de la Rahova:

„Ştefan Voevod se întoarse cu toţi oştenii săi ca un biruitor în scaunul său de la Suceava, şi-i ieşiră spre întîmpinare mitropoliţii şi preoţii, purtînd în mîini sf. Evanghelie şi slujind şi lăudînd pe Domnul pentru darul cel de sus şi binecuvîntînd pe voevod ca să trăiască voevodul..."

„Fost-au atunci mare bucurie între oameni şi între toţi domnii vecini şi între toţi creştinii cu adevărat credincioşi, pentru că biruise domnul limbile păgîne cu mîna robului său Ioan Ştefan Voevod; iar Ştefan Voevod făcu mare ospăţ mitropoliţilor şi vitejilor săi şi tuturor boierilor săi, de la mare pînă la mic, şi multe daruri împărţi atunci oştirii sale întregi..."

Vibrează în aceste laconice cuvinte bucuria Moldovei întregi, care s-a văzut mîntuită de groaza de a nu cădea sub jugul paginilor trimişi de cuceritorul Constantinopolului.

Letopiseţul de la Bistriţa are, în partea privitoare la domnia lui Ştefan, după cum s-a spus, multe puncte de contact cu cronica germană a lui Schedel. Cu toate divergenţele pe care le-a atras după sine năzuinţa traducătorului

german de a prescurta textul originalului, precum şi transpunerea acestuia într-o limbă străină, totuşi versiunea germană urmează în structura ei, în succesiunea evenimentelor, letopisețul de la Bistrița, şi uneori textele se suprapun cuvînt de cuvînt.

Nu încape nici o îndoială că amîndouă versiunile decurg din acelaşi prototip, care a fost o cronică scrisă la curtea lui Ştefan cel Mare. Această genială personalitate istorică, venită într-o vreme de mari zbuciumări, în mijlocul unor sîngeroase şi neîntrerupte războaie pentru domnie, a oprit în loc Moldova de pe povîrnişul prăbuşirii, stăpînind-o cu mină de fier, împotriva competițiunii vecinilor, 47 de ani. Solii lui băteau drumurile nu numai la curțile regilor din Polonia şi Ungaria, dar şi în Occident, către republica Veneției şi către scaunul papal din Roma, cerînd o alianță a popoarelor creştine împotriva turcilor, pentru ca Moldova — „această poartă a creştinătății", cum o numeşte el însuşi — să nu fie pierdută, căci atunci „toată creştinătatea va fi în mare primejdie", şi făgăduind că el şi ai săi „vor sta în picioare" şi „ne vom lupta pîna la moarte pentru legea creştinească, noi cu capul nostru".

Vitejia, tenacitatea lui, extraordinarele lui însuşiri militare au stîrnit admirația vecinilor. Cronicarii unguri şi poloni nu contenesc în laude:

„O, bărbat minunat — spune cronicarul polon Ivan Dlugosz — cu nimic mai prejos decît comandanții eroi de care atît ne mirăm! în zilele noastre, cîştigă el, cel dintîi dintre principii lumii, o strălucită biruință asupra turcilor. După a mea părere, el este cel mai vrednic să i se încredinţeze conducerea şi stăpînirea lumii şi mai ales cinstea de comandant împotriva turcilor, cu sfatul, înțelegerea şi hotărîrea tuturor creştinilor, de vreme ce ceilalți regi şi principi catolici îşi petrec timpul numai în trîndăvii şi războaie civile."

Iar Wapowski, după ce povesteşte înfrîngerile suferite de regii poloni din partea lui Ştefan cel Mare, venind la moartea lui, spune: „A fost înzestrat cu virtuți de erou Ştefan, încît merită să fie socotit printre bărbații vestiți în arta războaielor".

O personalitate eroică aşa de mare, a cărei faimă a trecut peste hotarele înguste ale țării sale şi care se îngrijea cu rîvnă şi de cultura poporului, avea' tot dreptul să se gîndească a lăsa urmaşilor amintirea strălucitelor lui fapte şi a neostenitelor lui străduințe. El a însărcinat un cărturar de la curte — care, ținînd seamă şi de unele accente religioase ale cronicii, poate să fi fost cleric

— să scrie în limba oficială a statului, limba slavonă, cronica țării.

Este foarte probabil ca această cronică, scrisă la curtea domnească, să fi fost începută de-a dreptul cu urcarea în domnie a lui Ştefan cel Mare. Este greu de admis ca Schedel, istoricul de largă cultură umanistă, care se plîngea

— după Enea Silvio Piccolomini — de sărăcia şi contradicția izvoarelor cu privire la istoria românilor, şi chiar traducătorul polon, dacă îl admitem, să fi tăiat la copiere tocmai prima parte Cu începutul țării Moldovei, mai ales că această parte este mult mai redusă decît partea care cuprinde domnia lui Ştefan cel Mare (a 6-a parte). De altă parte, titlul pe care-] poartă versiunea germană —singura contemporană cu marele voievod: *Cronica Stephani Dei gradă vayvoda Terrarum Moldaviensium... (Cronica lui Ştefan,, cu voia lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei),* în care se străvede formula obişnuită în cancelariile domneşti, cu afirmarea principiului monarhiei de drept divin

— arată mai curînd titlul unei cronici independente, începută atunci, sub ochii domnitorului, decît continuarea unor anale mai vechi.

E posibil astfel ca cronica lui Schedel, mărginită numai la domnia lui Ştefan, să reprezinte prima versiune a cronicii oficiale. Mai tîrziu, cînd în viitoarea vremurilor nestatornice noua domnie s-a consolidat adînc, marele voievod care-şi întorcea cu pietate gîndul către strămoşii săi pentru a le restaura lespezile pe morminte va fi dat porunca să se completeze cronica cu istoria Moldovei de la întemeiere, ceea ce punea şi mai viu în lumină însemnătatea domniei lui. Astfel a putut lua naştere o a doua versiune care se răs-frînge în cronicile slavoneşti.

Din ce elemente a fost reconstituită istoria Moldovei pînă la domnia lui Ştefan cel Mare?

Evenimentele petrecute înainte de urcarea lui Ştefan cel Mare pe tron, în cei 23 de ani care s-au scurs de la moartea lui Alexandru cel Bun şi pînă la biruinţa de la Doljeşti (1434—1457), erau în bună parte cunoscute de boierii bătrîni care trăiau încă la curtea din Suceava a lui Ştefan cel Mare. Unele date se mai găseau notate şi pe scoarţele vechilor ceasloave.

Despre domnia lui Alexandru cel Bun nu se ştia decît foarte puţin, iar dincolo de această domnie, pînă la descălecat, care cădea cu vreo 74 de ani înainte de Ştefan cel Mare, nu se mai cunoştea decît numele domnilor şi în mod vag anii de domnie şi succesiunea lor, reconstituiţi poate şi după pomelnicele păstrate în vechile biserici şi mănăstiri domneşti, cum ar fi de exemplu pomelnicul de la Bistriţa, început în anul 1407.

Cronica oficială întocmită astfel la curtea lui Ştefan cel Mare a fost copiată în mai multe exemplare; unul, reprezentînd prima versiune, se află la baza traducerii germane a lui Schedel, fie că o copie de pe originalul latin a fost adusă în Polonia, cum crede d-1 Chiţimia, fie că a fost dusă de solia moldovenească din 1502 în Niirnberg; alte exemplare, reprezentînd a doua versiune, au fost date spre copiere în vechile mănăstiri, unde călugării au mai adăugat ştiri privitoate şi la mănăstirea lor. Astfel s-au născut diferite versiuni (de la Bistriţa, de la Putna). între aceste versiuni sînt desigur mici deosebiri, dar scheletul faptelor este acelaşi.

Foarte interesante sînt deosebirile dintre versiunea copiată sau tradusă de Schedel în Germania şi versiunea cea mai veche a copiilor slavoneşti, cunoscută sub numele de letopiseţul de la Bistriţa. Acest letopiseţ, are, după cum era de aşteptat, o serie de fapte care nu se găsesc în versiunea lui Schedel.

Dar lăsînd la o parte elementele acestea care se găsesc în letopiseţul de la Bistriţa, versiunea germană a lui Schedel cuprinde şi ea o serie de fapte foarte interesante, care nu se găsesc în nici una din versiunile slavone ale cronicii lui Ştefan cel Mare.

Astfel, sub anul 1467, versiunea germană ne spune că în lupta de la Baia, dacă Isaia, marele vornic al lui Ştefan cel Mare, „ar fi fost credincios şi dacă s-ar fi dus călare unde i-a fost poruncit, nici un ungur nu ar fi scăpat cu viaţă. De aceea el, cu mulţi alţii, trebuia să-şi dea capul."

Sub anul 1472, în lupta cu Radu cel Frumos de la Cursul Apei, aflăm din versiunea germană mijlocul de care s-a folosit Ştefan cel Mare ca să-1 surprindă pe domnul muntean: că din cele 48 de steaguri de oştire cîte avea, a plecat în întîmpinarea duşmanului numai cu 12 steaguri, că Radu-vodă şi

norodul său credeau că moldovenii sînt puţini la număr, dar că în toiul nopţii oastea lui Ştefan s-a strîns toată laolaltă, lîngă un pîrîu care se numeşte — zice cronicarul — Potoc [1]. Tot din versiunea germană mai aflăm că, după ce Ştefan cel Mare a intrat victorios în Bucureşti şi a luat, împreună cu comorile lui Radu cel Frumos, pe soţia şi pe unica lui fiică, aflã că acesta se întoarce cu oastea turcească. Ştefan se retrage lîngă o pădure pînă ce îi vine ajutor din Moldova şi, apoi, întîmpinînd vitejeşte pe duşmani, i-a bătut şi a tras în ţeapă vreo 2 300 dintre ei.

Ceva mai jos, sub anul 1474, cronica germană ne mai înşiră încă una din cauzele care au dezlănţuit campania sultanului Mahomet al II-lea, cuceritorul Constantinopolului, în Moldova. La 9 februarie turcii luaseră Caffa şi încărcaseră cu comori multe, jefuite din cetate, 32 corăbii mari, pe care le trimiseseră spre Constantinopol. în ultima corabie se aflau 12 copii de cetă-eni cu 4 turci. Tinerii se sfătuiesc între ei şi, după miezul nopţii, pe cînd turcii dormeau, îi ucid. Un vînt norocos întoarce corăbiile spre Chilia. Aci, Ştefan cel Mare încarcă bogăţiile în 400 de care şi le trimite împreună cu tinerii la Suceava. Locuitorii din Caffa şi veneţienii, aflînd despre copiii lor că sînt la Ştefan, s-au bucurat şi i-au trimis mulţi bani, cu rugămintea ca să dea drumul copiilor, ceea ce Ştefan a şi făcut. Sultanul trimite şi el soli la Ştefan cel Mare, cerînd, în zadar, să-i trimită comorile şi copiii.

Asemenea ştiri şi multe altele care se găsesc numai în versiunea germană, scrisă cu doi ani înainte de moartea marelui domn, au putut fi adăugate unele de traducător, altele se găseau poate în originalul alcătuit la curtea lui Ştefan cel Mare.

Acestea din urmă constituie o dovadă evidentă că acest prototip era mai bogat în ştiri decît putem deduce din versiunile slavone, precum şi din copia germană, care este ea însăşi o prescurtare.

Din nenorocire, cronica aceasta, scrisă la curtea lui Ştefan cel Mare, nu ne este cunoscută pînă acum în original. Se va găsi vreodată în cine ştie ce colţ de bibliotecă străină sau a pierit de mult în volbura vremurilor? Nu putem şti.

CRONICARII CĂLUGĂRI

în ultimul capitol am urmărit istoriografia moldovenească începută în vremea şi la curtea lui Ştefan cel Mare şi ne-am ocupat pe larg de cronica descoperită în arhivele din Munchen şi dusă în Germania, poate, de solia lui Ştefan cel Mare, care căuta în 1502, la Niirnberg, un doctor pentru marele domn moldovean, sau, poate, găsită de însuşi Schedel în timpul călătoriei sale în Polonia.

Această cronică ni s-a păstrat în traducerea germană şi în versiuni sla-voneşti, dar nici una din ele nu reproduce întocmai, nu este o copie fidelă a letopiseţului ţării scris la curtea moldovenească.

[1] în original va fi fost, cum observă d-1 C h i ţ i m i a, nOTOKB BoflHa = Cursul Apei, cum dealtfel are şi letopiseţul de la Bistriţa.

Acest letopiseţ, la care s-au mai adăugat ştiri contemporane sub urmaşul lui Ştefan cel Mare, Bogdan cel Orb, a fost continuat apoi de trei călugări moldoveni: Macarie, Eftimie şi Azarie.

MACARiE. Macarie fusese iniţiat şi crescut în tradiţiile ascetismului de Teoctist, marele episcop al Ţării de Jos din vremea lui Ştefan cel Mare, şi a ajuns egumen la mănăstirea Neamţului în 1523; la 1531 a fost înălţat de Petru Rareş în scaunul episcopal de Roman. A murit în 1558, lăsînd în urma sa reputaţia unui om învăţat.

Macarie scrie, după cum însuşi spune, din porunca lui Petru Rareş: „spre a împlini poruncile domneşti, adică ale slăvitului şi pentru duşmani înfricoşatului Petru, feciorul lui Ştefan Voevod cel Viteaz, şi ale marelui său logofăt Kir Teodor, căci ei mi-au poruncit nemerniciei mele celui mai de pe urmă dintre ieromonahi, smeritului Macarie, a nu lăsa faptele întîmplate în vremurile şi domniile trecute să rămînă învăluite în mormîntul uitării, ci a le preda istoriei".

Primind această însărcinare din partea lui Petru Rareş şi a marelui logofăt al Moldovei, el începe prin a copia o versiune prescurtată scrisă la mănăstirea Putna (căci cuprinde multe date referitoare la această mănăstire) a letopiseţului început, după toate probabilităţile, la curtea lui Ştefan cel Mare. Această versiune pe care a avut-o în faţă Macarie mergea pînă la anul 1525, septembrie 25, unde se încheia cu moartea lui Petru, fiul lui Bogdan cel Orb.

După această dată începe partea personală a lui Macarie, despărţită de restul analelor prin următoarele cuvinte: „Cele de pînă aci le-au adunat şi cu meşteşug le-au întocmit şi ni le-au lăsat nouă, copiilor lor, spre scumpă moştenire, scriitorii dinainte de noi; nu ştim cine anume, se vede însă oameni iubitori de Dumnezeu".

Este interesantă această notiţă, fiindcă ea ne arată că, la un sfert de veac după moartea lui Ştefan cel Mare, un egumen cărturar de la mănăstirea Neamţu, crescut de episcopul Ţării de Jos din ultimii ani de domnie ai marelui voievod, nu ne poate spune, din tradiţia călugărilor, cine anume a scris cronica ţării înaintea lui.

Macarie nu se mulţumea însă cu ştirile prea sumare pe care le găsise în letopiseţul înaintaşilor săi pentru perioada de timp care s-a scurs de la moarta lui Ştefan cel Mare pînă la urcarea pe tron a lui Petru Rareş. De aceea el reia povestirea acestei epoci, care cuprinde domniile lui Bogdan cel Orb şi Ştefăniţă, amplificînd expunerea cu ştiri nouă, ca de pildă: împăcarea celor două tabere vrăjmaşe, moldoveni şi munteni, ce stăteau faţă în faţă, gata să se încaiere, prin intervenţia mitropolitului, de origine sîrbească, Maxim; despre expediţia lui Bogdan în Polonia, înaintată pînă sub zidurile Lwowu-lui; despre invazia polonilor şi a tătarilor în Moldova; despre răscoala—repede înăbuşită — a lui Trifailă; despre urcarea în domnie a lui Ştefan cel Tînăr şi luptele lui cu tătarii; despre tăierea capului lui Luca Arbore; despre răzvrătirea boierilor; despre luptele cu muntenii şi despre moartea precipitată a lui Ştefăniţă la Hotin.

Domnia lui Petru Rareş, din ordinul căruia a scris cronica, este înfăţişată în trăsături vagi şi fără amănunte precise. Macarie povesteşte alegerea lui Petru Rareş ca domn la Hîrlău, pătrunderea lui în Ardeal, luptele cu

polonii, expediția lui Soliman al II-lea în Moldova, fuga lui Rareş, părăsit de ai săi, prin munți, pînă ce a dat peste nişte pescari care l-au dus la cetatea Ciceiului, plecarea lui Rareş la Constantinopol, împăcarea lui cu turcii şi reîntoarcerea în a doua domnie.

într-o primă versiune, păstrată într-un codice din Bibilioteca Academiei teologice din Kiev, publicat de I. Bogdan în *Cronicele moldoveneşti înainte de Ureche,* cronica lui Macarie se încheie la anul 1541, dar desigur că această versiune are o lacună aci; probabil că unele foi s-au pierdut deoarece într-o altă versiune — dintr-un sbornic, păstrat înainte de război în Biblioteca imperială din Petersburg — cronica lui Macarie se continuă pînă la anul 1551.

în această a doua versiune se povesteşte sumar ultimii ani ai domniei lui Petru Rareş, amintind doar campania acestuia în Ardeal împotriva lui Mailat; se notează apoi moartea lui Petru Rareş — de „boală rea, căci om era şi el" — la Sucea va şi înmormîntarea lui la mănăstirea Pobrata. Trece, în sfîrşit, la domnia lui Iliaş, pe care ni-l înfățişează în colorile cele mai negre: „moale şi mic la suflet", care întru nimic nu s-au arătat asemănător tatălui său ca şi cum nu l-ar fi crescut ca fiu"; se înconjurase de turci cu care-şi petrecea ziua şi-şi pierdea vremea prinzînd păsări în laț; a prădat țara, jefuind averile episcopilor şi ale mănăstirilor; era crunt cu boierii, căci îi orbea; punea să li se taie nasul, ori îi silea să-şi caute adăpost în țări străine şi, în cele din urmă, părăsi „domnia, mama şi frații" şi, ducîndu-se la Constantinopol, se turci.

în timpul acestui domn dezechilibrat, Macarie, care se găsea episcop de Roman încă din anul 1530, fu alungat din scaunul său în 1549—1550, în urma unor intrigi țesute pe lîngă doamna Elena şi pe lîngă domn, în care pare să fi avut un rol sfetnicii Mitrofan şi Nour. „Oameni pricepuți la vicleşuguri — spune el în graiul lui înflorit — țesură minciuni pline de clevetiri şi le spuse doamnei Elenei şi fiului ei Iliaş şi am căzut cu straşnică cădere. Despoiat am fost de scaun... şi cu grele ispite m-am luptat..."

Dar această urgie n-a durat mult, căci după un an sau doi, în primele zile ale domniei lui Ştefan Rareş, fratele lui Iliaş, fu restaurat în scaunul episcopal : „ întoreînd —■ spune el despre Ştefan — puternica sa mînă, pe mine surghiunitul, un mort între vii, mă chiamă şi cu mîna domniei sale îmi încredințează iarăşi cîrja".

De aceea şi Macarie îşi arată recunoştința în cronica sa față de noul domn, în cuvinte ca acestea:

„Şi după ce luă domnia, de la întîii paşi se arătă că n-au înşelat nădejdile celor ce l-au ales, şi pe toți îi întărea în nădejdile lor de bine. Şi iarăşi străluciră razele dreptei credințe, şi iarăşi străluciră zorile binefacerii şi toți deopotrivă lăudau pe voevod şi toți cu osîrdie iubeau pe domnul Ştefan, căci era milostiv şi iubitor de călugări şi hrănitor de săraci... Şi se auzi de la o margine a pămîntului la alta trîmbița cea mare şi în aur ferecată, care trîmbița peste tot locul credința lui în ziditor."

Cu iluzia acestei icoane, nimbată de glorie, Macarie închise ochii curînd după reînscăunare.

Imaginea pe care Macarie ne-a lăsat-o despre Ştefan Rareş este falsă. Ureche ne spune că era un domn destrăbălat şi că boierii şi locuitorii, înțele-gîndu-se între ei, s-au ridicat într-un rînd, pe cînd se aflau la podul de la

Țuțora, şi tăind sforile cortului asupra lui Ştefan-vodă, „l-au pătruns cu multe rane". Lipsa de obiectivitate este astfel unul din defectele principale ale operei lui Macarie.]

Alt defect este forma stilistică. în alcătuirea cronicii sale, Macarie şi-a luat ca model un cronograf bizantin foarte popular în lumea slavă, al lui Manases. Manases fusese, după cum s-a spus mai sus, un călugăr care prelucrase motive din cronografele anterioare, îmbogățindu-le cu apocrife biblice şi cu legende populare bizantine, într-o mare operă în versuri, care începe povestirea evenimentelor de la creațiune şi o duce pînă la moartea împăratului bizantin Nichifor Botniates, întîmplată la 1081. Trăind într-o epocă de erudiție şi rafinament literar, călugărul bizantin a căutat să dea o operă care să se impună prin stilul ei căutat, împodobit cu imagini îndrăznețe. Această operă a călugărului bizantin a fost tradusă în Bulgaria şi ni s-a păstrat, între altele, într-un vechi manuscris din Biblioteca Vaticanului, copiat în anul 1345. O copie a fost apoi adusă, prin refugiații slavi, în mănăstirile noastre şi a stat la baza prelucrării lui Moxa. Ea a plăcut aşa de mult egumenului Macarie, încît acesta, primind de la Petru Rareş sarcina de a scrie istoria țării, împrumută din ea pasaje şi epitete bombastice, pentru a le întrețese în povestirea sa. Astfel viața Moldovei cu zbuciumul ei, cu boierii şi domnul ei, în loc să fie înfățişată în lumina adevărată, este îmbrăcată în anacronice zorzoane de stil bizantin, care, prin bombasticitatea lor, lasă impresia a ceva artificial"şi uneori chiar ridicol. Zugrăvind, de exemplu, luptele lui Petru Rareş cu polonii, el împrumută din Manases podoabele stilistice cu care acesta descrie războiul troian; şi epitetele pe care călugărul bizantin le dă lui Achile, Macarie le potriveşte pentru Rareş. Descriind mai departe fuga lui Petru Rareş dinaintea lui Soliman al II-lea prin munții Moldovei, către Ardeal, el ia din Manases frazele cu care acesta descrie vînătoarea împăratului bizantin Marcian în munții Balcani, ca şi cum Petru Rareş ar fi împăratul bizantin şi Carpații identici cu Balcanii. Voind să ne arate starea de mulțumire sufletească în care se afla Petru Rareş în a doua domnie, încheie cu următoarea frază enigmatică: „Iar domnul Petru Voevod îşi hrăneşte cinstitele bătrînețe cu băi şi băuturi şi mîncări, întocmai ca o lebădă cu penele aurite, deasupra unei clădiri". Chiar atunci cînd este vorba de propriile lui dureri, ca de pildă cînd a fost răsturnat din scaunul episcopal, el recurge la arsenalul stilistic al lui Manases: „O zavistie, fiară crudă, tigru mîncător de oameni, săgeată fără de fier, suliță mai ascuțită decît toate..." în sfîrşit, în loc de a zice: în anul 7058, Macarie scrie, după modelul bizantin: „în anul ce se capătă dacă numeri de şapte ori cîte o mie si de cinci ori cîte cinci şi cîte cinci de cinci ori si a opta rotație de la facerea lumii" (7058 = 1550).

EFTIMIE. Cronica lui Macarie este continuată de Eftimie. „Pînă aici —începe noua cronică — s-au scris cu osteneala preasfințitului părinte al nostru Macarie, episcopul de Roman. Iar cele ce s-au întîmplat de aici înainte, evlaviosul Ioan Alexandru Voevod mi-au poruncit mie, ieromonahului Eftimie, celui din urmă dintre egumeni, a le scrie pe scurt." Domnul Alexandru-voievod este Alexandru Lăpuşneanu.

Autorul cronicii, Eftimie, a fost egumen la mănăstirea Neamțu prin 1553, cînd se găseşte pomenit într-o evanghelie. A trecut mai tîrziu în Ardeal,

unde a devenit episcop. Primind din partea lui Alexandru Lăpuşneanu porunca de a continua cronica lui Macarie, Eftimie începe prin a repovesti vremurile pline de frămîntări ale Moldovei de sub urmaşii lui Petru Rareş şi se opreşte brusc la al doilea an al domniei lui Alexandru Lăpuşneanu, la zidirea mănăstirii Slatina.

Eftimie nu pare să fi fost un călugăr aşa de erudit ca Macarie şi aceasta a fost un noroc pentru el, fiindcă 1-a scăpat de influenţa nefastă a stilului manasian.

După ce povesteşte ultimii ani ai domniei lui Petru Rareş, el se opreşte îndelung asupra urmaşului acestuia, Iliaş, pe care-1 numeşte „Iliaş Mahomet", spre a scoate în relief nelegiuirea lui. Ne înfăţişează cu amănunte interesante, pe care nu le găsim în alte izvoare, cum fiul lui Petru Rareş şi nepotul lui Ştefan cel Mare, trimis de tatăl său la 1541 la Constantinopol, se împrietenise acolo cu cîţiva tineri turci de care se legase aşa de mult, încît îi adusese cu sine în Moldova; pomeneşte de discuţiile religioase pe care Iliaş le avea cu prietenul său turc Hadăru, „stricat la năravuri", despre haremul de turcoaice pe care le adusese din Constantinopol, de ura lui împotriva preoţilor şi a călugărilor ; despre chipul cum a amăgit poporul, chemînd sfatul boieresc în grădina de la Huşi, pentru a-1 vesti că se duce la Poartă ca să stăruiască pentru micşorarea tributului; cum a jurat cu mîna pe cruce înaintea poporului întreg că se ţine de legea creştinească şi că n-are gînd să se turcească, după cum se zvonise; dar, în aceeaşi noapte, a sfărîmat crucea, şi cum apoi, încărcat de haraciu şi de bogăţii — „de vase de aur şi de argint, rămase de la domnii cei bătrîni ai Moldovei" — şi întovărăşit de boieri şi de ostaşi, a ieşit din ţară, dar, ajuns la Constantinopol, s-a turcit şi nu s-a mai întors în Moldova.

Domnia lui Ştefan Rareş este înfăţişată în colori antipatice, aşa cum o cunoaştem din Ureche.

în contrast cu fii lui Petru Rareş, Alexandru Lăpuşneanu este înfăţişat în colorile cele mai simpatice. După uciderea „ticălosului" de Joldea, el este împăciuitorul care deschide temniţele, pentru a pune în libertate pe cei închişi, şi care a iertat pe cei alungaţi din ţară: „Deci veneau din toate părţile şi din toate locurile oamenii, ca să se îndulcească de vederea feţei lui, de bunătatea, de blîndeţea şi de frumuseţea lui, şi se uitau la chipul voevodului ca la chipul lui Hristos, căci li se părea a fi în vis, iar nu aievea... în toată lumea se lăţi vestea înaripată despre evlavia, osîrdia şi iubirea lui de Dumnezeu şi de sfintele biserici."

Este în aceste rînduri acea notă panegirică, cu care călugărul cronicar se obişnuise din lectura vieţilor de sfinţi.

După ce pomeneşte expediţia moldovenească trimisă în Muntenia, sub conducerea vornicului Nădăbaicu, pentru instaurarea lui Pătraşcu, cronica se încheie cu zidirea mănăstirii Slatina. Dar şi aici iese în relief sentimentalitatea naivă a călugărului, cînd crede necesar să povestească un episod fără nici o însemnătate pentru noi, de mare importanţă pentru el, fiindcă era vorba de cursa pe care „vrăjmaşul neamului omenesc", diavolul, a întins-o „iubitorului de Dumnezeu domn", pentru a-1 întoarce din gîndul cel bun: anume, pe cînd călărea între satele Corlăteşti şi Todireşti, intrînd în rîul Moldovei, i s-a împiedicat calul şi a căzut în apă. Cu povestirea ridicării mănăstirii Slatina şi a înzestrării ei cu sate şi mitoace, cronica se încheie.

AZARiE. Ultimul cronicar al Moldovei care scrie în limba slavă este Azarie. Despre el nu se ştie decît ceea ce el însuşi spune în cronica sa, că scrie din porunca lui Petru Şchiopul, cu binecuvîntarea mitropolitului Anastasie şi cu mijlocirea marelui logofăt Ioan Golia.

Este posibil să fi fost călugăr chiar în mănăstirea întemeiată de familia logofătului Golia. El nu pomeneşte nimic în cronica sa de trădarea Golăeş-tilor, dimpotrivă, descrie în colorile cele mai antipatice domnia lui Ioan-vodă cel Cumplit şi caută să înfăţişeze într-o lumină simpatică figura lui Ieremia Golia, „boier mare, care nu s-a sfiit, din dragestea pentru ţară, să împiedice pe Ioan vodă cel Cumplit de la războiul cu turcii".

Azarie şi-a scris cronica între anii 1574—1577. înainte de a povesti vremea sa, el începe şirul anilor de la descălecat, copiind, ca şi predecesorii săi, vechiul letopiseţ al Moldovei, la care adaugă apoi cronica lui Macarie pînă la 1551, după care urmează partea sa proprie, care îmbrăţişează istoria Moldovei de la 1550 pînă la urcarea în domnie a lui Petru Şchiopul (1574).

Cronica lui Eftimie se pare că i-a rămas necunoscută, deoarece, conti-nuînd cronica lui Macarie, el introduce partea sa personală cu următoarele cuvinte :

„Pînă aci au mers alcătuirile ritoriceşti ale părintelui Macarie. Să încep dar şi eu fostul şi nemernicul lui ucenic Azarie."

De altă parte, el începe cronica de la domniile fiilor lui Petru Rareş, pe care le repovesteşte cu totul diferit de Eftimie, în alt spirit şi cu alte amănunte. Uciderea lui Ştefan Rareş de către boieri este înfăţişată cu groază, ca măcelul fără milă al unui miel. Alexandru Lăpuşneanu n-are nimic din trăsăturile fioroase cu care ne este cunoscută personalitatea lui din alte izvoade istorice. Despot Eraclidul este urît, pentru că „ţinea pe lîngă sine sfetnici de altă lege, luterani urîfi de Dumnezeu, a căror învăţătură o împărtăşia şi dînsul". De aceea apariţia lui Tomşa, „frumos la înfăţişare, viteaz, cu mîini puternice şi piept vîrtos" este salutată cu bucurie; dar simpatia pentru Tomşa scade dinaintea lui Alexandru Lăpuşneanu, care, căpătînd iarăşi cinstea domniei de la Poartă, „a stins tăciunele ce răspîndea fumul credinţei cele rele şi a ascuns iarna întunecată a necuraţilor luterani, făcînd să înflorească primăvara, adică — explică el — bunăstarea bisericilor".

Cronica se încheie cu răsturnarea şi pieirea lui Ioan-vodă cel Cumplit şi cu urcarea pe tron a lui Petru Şchiopul, în care se pun cele mai frumoase nădejdi:

„Bărbat de neam bun, evlavios, frumos, cu suflet luminat, milostiv din fire, darnic... Mănăstirile şi călugării s-au adăpat din undele răcoroase ale binefacerilor lui... viaţa tuturor a început să curgă lin şi toţi petreceau în linişte şi neturburaţi..."

Azarie este, în istoriografie, ucenicul lui Macarie. El, „nemernicul ucenic al lui Macarie" — cum se numeşte însuşi —, are pentru „alcătuirile retori-ceşti", pentru „cuvintele frumoase şi meşteşugite" ale dascălului său o adîncă admiraţie. Opera lui Macarie, despre care el vorbeşte cu adînc respect, e pentru el „un adevărat izvor de adevăr ce se varsă asupra inimilor noastre şi le adapă cu apa minţii, pe care, cu toate că o gustăm, nu ne săturăm de ea".

Azarie, ca bun ucenic, se străduieşte să imite toată arta retorică a lui Macarie. Ca şi acesta, Azarie împrumută din bogatul arsenal de amănunte

dramatice şi epitete stilistice ale lui Manases, pentru a le potrivi la situaţiile şi figurile istorice moldoveneşti pe care le înfăţişa. De exemplu, cuvintele pe care Azarie le pune în gura lui Ştefan Rareş, cînd cade la Ţuţora, sîngerat sub pumnalele boierilor: „Vai de tine, dreptate, pe tine te plîng şi după tine •oftez, căci înainte de mine tu ai pierit şi ai murit", sînt împrumutate din Manases. Aceleaşi cuvinte le pusese cronicarul bizantin, la episodul războiului troian, în gura lui Palamed, cînd era să fie ucis cu pietre, în urma insinuărilor viclene ale lui Odiseus.

Din această cauză, cronica lui Azarie, ca şi aceea a dascălului său Macarie, trebuie utilizată cu multă băgare de seamă.

Cronicile acestea scrise după moartea lui Ştefan cel Mare sînt lipsite de precizie şi obiectivitate, condiţii esenţiale oricărei opere istorice. Cîtă deosebire în această privinţă între ele şi cronica scrisă la curtea lui Ştefan cel Mare. Cîtă grijă de precizie avea aceasta din urmă: „în anul 6973, ianuarie în 23, joia pe la miazănoapte, înconjură Ştefan Voevod cetatea Chiliei, iar vinerea ^dimineaţa începură a surpa cetatea..." în cronicile lui Macarie, Eftimie, chiar Azarie, dimpotrivă, faptele sînt înecate în podoabe stilistice. Nici o grijă de cronologie: „în aceeaşi vreme...", „Dar nu mult după aceea..." etc, etc.

în cronica lui Ştefan cel Mare toţi boierii care s-au învrednicit, în clipe de cumpănă, de încrederea domnitorului şi au dus la capăt misiunea ce li s-a încredinţat sînt pomeniţi cu cinste; în cronicile călugărilor nu sînt pomenite nici măcar numele erorilor care au căzut pe cîmpul de luptă pentru mărirea Moldovei. Lucrurile îşi au explicaţia lor. Ştefan cel Mare, a cărui faimă trecuse peste hotarele înguste ale Moldovei, era o personalitate care intra în istorie. La curtea lui din Suceava se abăteau trimişii şahului persan şi solii veneţieni. S-a văzut în capitolul precedent paginile pline de admiraţie pe care i le-au consacrat cronicarii poloni. Orice mişcare a lui era astfel o pagină de istorie şi el ţinea ca istoria să fie scrisă aşa cum el a făcut-o.

Cu totul altfel se înfăţişează cronicile scrise după moartea lui. Autorii acestora, călugări retraşi departe de curtea domnească, unde se plămădea istoria ţării, trăind într-o atmosferă de misticism, nu aveau nici chemarea şi aici posibilitatea de a scrie istoria în lumina ei adevărată. Realităţile istorice, trecînd prin prisma mentalităţii lor ascetice, sînt în chip firesc deformate. Pentru ei căderea lui Alexandru Lâpuşneanu de pe cal, în drumul spre mănăstirea Slatina, e un fapt de senzaţie, fiindcă vedeau în el cursa întinsă de diavol — un eveniment mai important decît o luptă cu duşmanii pentru apărarea Moldovei. Sufletul lor, deprins a privi viaţa aceasta pămîntească, plină de ispite şi de deşertăciuni, ca un scurt popas către viaţa cea veşnică viitoare, nu putea vibra puternic pentru zbuciumul contemporanilor lor. Toate evenimentele, al căror ecou ajunge între zidurile mănăstirii stins, apar pentru ei pe acelaşi plan. Ei nu au luat parte la ele, nu le-au văzut petreeîndu-se sub ochii lor, nu le-au trăit ca să le poată înţelege. De aceea nu trebuie să ne surprindă faptul că, în loc să citim în paginile lor toate frămîntările timpului, întîlnim mai mult preocuparea de formă, de stil, de efect; că, în loc să povestească simplu şi precis cele ce aflau, recurgeau la cronograful lui Manases, pentru a împrumuta din el podoabe retorice.

Hrăniţi mai mult cu apocrife biblice şi cu legende hagiografice, în care eroul este înfăţişat într-o aureolă de miraculos şi misticism, călugării cronicari, neştiutori despre cele ce se petrec departe, la curte, sînt înclinaţi să vadă în domnul, a cărui viaţă o scriu din poruncă, un prototip ideal de virtuţi creştineşti. De aceea cronicile lor au un caracter panegiric, aşa cum se obişnuiseră din legendele hagiografice.

Dacă la cele de mai sus adăugăm şi faptul că aceste cronici erau scrise într-o limbă străină, neaccesibilă păturilor largi ale poporului, atunci este uşor de înţeles pentru ce nu le putem considera ca un instrument al deşteptării conştiinţei naţionale.

Dar, deşi sînt scrise într-o limbă străină, deşi sînt lipsite de valoare literară, totuşi trebuie să ţinem seamă şi de ele, fiindcă ele ne-au păstrat istoria Moldovei de la 1504—1574 şi pentru că — după cum vom vedea mai tîrziu — au intrat, ca izvoare, în alcătuirea cronicii lui Grigore Ureche.

BIBLIOGRAFIE

Cronica din Miinchen. Cronica germană a domniei lui Ştefan cel Mare, scrisă în 1502 şi descoperită de d-1 Olgierd Gorka, se păstrează în manuscrisul *Codex Laiinarum 952* din Biblioteca de stat din Miinchen, Bayerische Staatsbibliothek. Despre ea G6rka a prezentat Academiei Poloneze, în şedinţa din 17 iunie 1929, un memoriu, care a fost publicat în *Extrait du Bulletin de l'Acaddmie Polonaise des Sciences et des Lettres,* Cracovie, 1929, nr. 6 (iunie), p. 29 — 31, sub .titlul: O. G6rka, *Kronika czasăw Ştefana Wielkiego Moldawskiego Nieznane najstarsze zrodlo rumun'skiej historjografi (La chronique de l'e'poque d'Etienne le Grand de Moldavie, soit la source la plus ancienne, mais jusqu'ici inconnue de l'historiographie roumaine).* Despre această comunicare, o scurtă dare de seamă datorită d-lui I. N i s t o r, în *Codrul Cosminului, Buletinul Institutului de istorie şi limbă,* VI, Cernăuţi, 1930, p. 484 — 485. într-o nouă comunicare, făcută de data aceasta Academiei Române, în şedinţa din 8 noiembrie 1930, G6rka a dat detalii mai precise şi mai interesante, dar această comunicare nu a apărut pînă acum.

N. I o r g a, *în Buletinul Comisiei istorice a României,* IX, 1930, p. 187— 195, crede că opera este a unui sas, probabil de la Baia, care a utilizat un izvor intern de mănăstire în limba slavonă sau română, care mergea pînă la 1475, de unde apoi a adăugat cele ce ştia el personal.

în sfîrşit, textul cronicii a fost publicat, cu o introducere interesantă, în anul 1931: Olgierd G6rka, *Kronika czasăw Ştefana Wielkiego Moldawskiego (1457—1499) z trzema podobiznami w tekâcie,* Krakovia, 1931, în ediţia Academiei Polone din Cracovia *(Archiwum-komisji historycznej)*, seria II, tom. III, şi ediţie separată, 119 p. + II planşe-facsimile. Studiul a fost tradus în limba română de Dr. Emil Biedrzycki şi a fost publicat, cu textul german al cronicii şi cu o traducere în limba română făcută de domnişoara Irmertraud Briebrecher, absolventă a seminarului de istoria literaturii vechi, în *Revista istorică română,* IV (1934), p. 215-279, şi V-VI (1935-1936), p. 1-85. S-a publicat şi aparte în *Biblioteca Revistei istorice române,* I, cu titlul: Ol. G 6 r k a, *Cronica epocei lui Ştefan cel Mare (1457-1499),* Bucureşti, 1937, 160 p.

Un alt studiu aprofundat asupra cronicii, care ajunge la concluziuni diferite: Ion Const. C h i ţ i m i a, *Cronica lui Ştefan cel Mare,* în *Cercetări literare,* III, 1939, p. 219—293; a se vedea şi recenzia lui P. P. Panaitescu *în Revista istorică română,!* (1931), p. 156—160.

Cronicile slavoneşti. Grupul de cronici slavoneşti ale Moldovei au fost publicate de profesorul de slavistică de la Universitatea din Bucureşti, loan Bogdan, în următoarele trei lucrări importante:

loan Bogdan, *Vechile cronici moldoveneşti pînă la Ureche,* Bucureşti, 1891, care cuprinde: 1. *Codicele miscellaneu de la Kiew.* Este un manuscris de 504 file în 8°, păstrat în Biblioteca Academiei teologice din Kiev, scris pe hîrtie lucie, în veacul al XVI-lea, de Isaia din mănăstirea Slatina. 2. *Vechile anale slavoneşti ale Moldovei.* Publicaţia cuprinde în original şi traducere românească următoarele texte, însoţite de studii detaliate şi de note: a) Cronica şi analele putnene — *Povestire în scurt despre domnii moldoveneşti* (p. 23 — 41, 193 —198; 243 — 267); b) Cronica lui Macarie (p. 69-89, 198-212, 268-279); c) Cronica lui Eftimie (p. 90-103; 212-222, 280-283); Cronica anonimă (p. 62-68, 235-239). La acestea se adaugă cronica moldo-polonă (p. 42—61, 173—183, 223 — 233).

loan Bogdan, *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor,* Bucureşti, .1895; cuprinde următoarele patru texte însoţite de studii aprofundate: 1. Codicele de la Tulcea — numit astfel fiindcă se afla în biblioteca clubului bulgar de la Tulcea; azi e trecut în Biblioteca Academiei Române, nr. 649, *Letopiseţul de la Bistriţa,* în 8°; 2. O cronică sîrbo-moldovenească (sîrbească amestecată cu anale moldoveneşti) de la mănăstirea Neamţu, p. 81— 102; 3. Cronica moldo-polonă de N. Brzeski, p. 103— 137; 4. Cronica Ţării Moldovei şi a Munteniei de Miron Costin, p, 139-204.

loan Bogdan, *Letopiseţul lui Azarie,* în *Analele Academiei Române,* seria Il-a, tom XXXI, *Mem. secţ. ist,,* 1909, cronicile păstrate în ms. O, XVII, nr. 13 al Bibliotecii Imperiale din St. Petersburg, şi anume: 1. O cronică universală însoţită de analele sîrbeşti de la 1355 pînă la 1490 cu ştiri privitoare la ţările noastre (p. 62—66, 121—145); şi 2. Letopiseţul lui Azarie (p. 66—98), cu următoarele părţi: a) Analele putnene — *Povestire în scurt despre domnii Moldovei* (p. 69-76, 146-152, 181-187); b) Cronica lui Macarie (p. 76-84, 152-168, 187-202); c) Cronica lui Azarie (p. 84 — 98, 168— 181, 202 — 214). La aceste texte se mai adaugă o versiune românească din sec. al XVIII-lea a analelor putnene, după un ms. din Biblioteca Academiei Române, descoperit şi copiat de Al. Lapedatu (p. 107—119).

Cronica moldo-polonă a fost publicată pentru întîia dată de istoricul polon Wojcicki — după o copie făcută în secolul al XVII-lea de istoricul polon Adam Naruszewicz, din Muzeul Czartoryski (Cracovia) — în 1844, în *Biblioteka starozytna pisarzy polskich,* Varşovia, VI, p. 5 1 — 67. Ea a fost apoi reprodusă de B. P. H a s d e u în *Archiva istorică,* III, 1867, p. 5— 15, şidel. Bogdan — care credea că o „publică întîiaş dată" — în *Vechile cronici moldoveneşti pînă la Urechea,* textul polon la p. 173— 183 şi traducerea românească la p. 223—233. O a doua versiune din secolul al XVI-lea, descoperită de I. Bogdan în Biblioteca Imperială din Petersburg, fondul bibliotecii Zaluski (azi trecut la Universitatea din Varşovia),a fost publicată în *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor,* p. 119— 137. O a treia copie de la începutul secolului al XVII-lea, aflată în colecţia lui Iosif Rusiecki din Trojanka, a fost semnalată de filologul polon I. L o s, în studiul său *Pamietniki Ianczara (Amintirile ienicerului),* Cracovia, 1912, p. 38-40.

Studii. Textele publicate de I. Bogdan sînt însoţite de studii aprofundate. Contribuţii interesante la studiile lui Bogdan au adus:

Ştefan Orăşanu, în *Convorbiri literare,* XXXI, p. 513 şi urm., 648 şi urm.; N. I o r g a, *Istoria literaturii româneşti în secolul al XVIII-lea (1688—1821),* ed. I, voi. II (în ediţia a Il-a textul privitor la analele slave a fost prescurtat).

Părerea lui Bogdan că analele Moldovei au fost scrise în vechile mănăstiri de la Bistriţa (originalul versiunii păstrată în codicele de la Tulcea) şi de la Putna (originalul versiunii păstrata în codicele de la Petersburg) a fost pusă la îndoială pentru întîiaşi dată de d-1 I. Mine a.

care, într-o notiță publicată în *Anuarul liceului I. Maior eseu din Giurgiu pe anul* ***1919—1920,*** publicat de N. Cartojan, a arătat că letopisețul a fost scris la curtea lui Ştefan cel Mare. Chestiunea a fost reluată şi documentată pe larg de I. M i n e a, *Letopisețele moldoveneşti scrise slavoneşte,* Iaşi, 1925 (Extras din *Cercetări istorice,* I, p. 192 şi urm., unde se studiază şi raporturile dintre versiunile slavoneşti între ele şi dintre toate laolaltă şi Ureche de altă parte) şi **del.** Vlădescu, *Izvoarele istoriei românilor: letopisețul de la Bistrița şi letopisețul de la Putna,* Bucureşti, 1926. Despre letopisețele slavoneşti şi raporturile lor cu Ureche a se vedea şi G i or g e P a s c u, *Letopisețul cel moldovenesc, utilizat de Gligorie Vreache în legătură cu toate letopisețele moldoveneşti în slavoneşte,* Iaşi, 1938; acelaşi, *Die Anfänge der rumänischen Geschichtsschrei-bung,* în *Siidost-deutsche Forschungen,* 1939. Pentru Pomelnicul de la Bistrița, v. mai sus, p 44. Pentru cronica moldo-polonă: P. P. Panaitescu, *Revista istorică română,!,* 1931, p. 113 - 123.

Cronica lui Ştefan cel Mare scrisă de dieci la Curte, Al. Procopovici, *Dacoromania* X, p. I, 1941, p. 90-91.

V. G r e c u, *Originea cronicelor româneşti,* în *Omagiu lui I. Bianu,* din partea colegilor şi foştilor săi elevi, Bucureşti, 1927, p. 217 — 223.

ÎNVĂȚĂTURILE LUI NEAGOE BASARAB CĂTRE FIUL SĂU TEODOSIE

Nu cunoaştem împrejurările în care şi-au luat naştere cronicile muntene, deoarece, în afară de *Viața patriarhului Nifon* şi de o cronică scrisă în limba română în vremea lui Minai Viteazul şi păstrată într-o traducere latină, istoriografia munteană nu ne-a fost păstrată decît în compilații tîrzii din veacul al XVII-lea.

Ştirile pe care le găsim însă în aceste compilații trec dincolo de epoca lui Mihai Viteazul şi a lui Neagoe Basarab. Ele se referă la primii voievozi şi, deşi confuze şi lacunare, ne indică totuşi că şi în Țara Românească istoriografia trebuie să fi început de timpuriu. Cînd s-a început însă, în ce împrejurări şi în ce limbă nu putem şti precis, deoarece, dincolo de epoca lui Neagoe Basarab, nu ni s-a păstrat nimic şi pînă acum nu s-a descoperit şi nici nu avem din alte izvoare ştiință de vreo cronică slavonească pentru Țara Românească.

Cultura în limba slavă, inițiată de Nicodim şi ucenicii săi, era tot atît de înfloritoare în Muntenia ca şi în Moldova. Am amintit mai sus de unul din marii logofeți ai lui Mircea cel Mare, care, retras mai tîrziu din valurile lumii în liniştea mănăstirilor, a alcătuit un polieleu în limba slavă.

Cel mai de seamă monument al cugetării şi simțirii româneşti în limba slavă îl formează însă *învățăturile- lui Neagoe către fiul său Teodosie.* Acest prețios monument este legat de numele domnului care a ridicat minunata mănăstire de la Curtea de Argeş şi mitropolia din Tîrgovişte şi care a fost protectorul călugărului sîrb Macarie, patronînd imprimarea primelor cărți de slujbă bisericească pe pămînt românesc. Un adevărat voievod al culturii româneşti şi un mare sprijinitor, prin darurile trimise, al creştinătății din

întreg Răsăritul ortodox, oprimat sub apăsarea păgînă, „ctitor mare a toată. Sfetagora", cum îl numeşte Ga vrii, protul Muntelui Athos. *învăţăturile lui Neagoe* au fost utilizate şi de N. Bălcescu în studiul său despre *Puterea armatB şi arta militară la români,* apărut în 1844 în revista *Propăşirea* de la Iaşiv şi fuseseră publicate pentru întîiaşi dată cu un an mai înainte, în tipografia colegiului Sf. Sava. La epoca apariţiei, şi multă vreme mai tîrziu, se credea că aceste învăţături au fost scrise de evlaviosul domn al Munteniei în limba ţării. în 1894 învăţatul rus Lavrov, descoperind însă în Biblioteca Naţională din Sofia o redacţiune slavonească a *învăţăturilor,* a închis discuţia, deoarece, în urma acestei descoperiri, toţi istoricii noştri literari sînt astăzi de acord că *învăţăturile* au fost redactate în limba slavonă.

CUPRINSUL. Opera este împărţită în unsprezece părţi. în =tructura ei se întreţes însă două elemente distincte: unul alcătuit din material mai mult de ordin religios, altul din învăţături şi sfaturi cu caracter politic. Este ca un tratat menit să îndrumeze către viaţa creştinească şi mai ales să pregătească pentru domnie pe vlăstarul domnesc, o operă parenetică, asemănătoare cu cele cunoscute în literaturile bizantine sub numele de *Oglinzile domnitorilor,* imitate şi în literaturile slave şi cunoscute şi în Apus. O astfel de operă este şi *Ceasornicul domnilor,* despre care ne vom ocupa mai tîrziu şi pe care 1-a tradus Nicolae Costin după un original ce venea, prin intermediar latin, tocmai din Spania.

în prima parte, Neagoe sfătuieşte în cîteva pagini pe fiul său să păzească întotdeauna cu sfinţenie poruncile lui Dumnezeu, că dacă le calcă, chiar dacă s-ar ridica împăraţii lumii cu toată puterea lor să-i vină în ajutor, nimic nu-i foloseşte, pe cînd dacă le păzeşte, oricîţi vrăjmaşi s-ar stîrni împotriva lui, Dumnezeu îl va ajuta.

Pornind de la această temă, dezvoltată frumos din punct de vedere al moralei creştine, urmează, chipurile pentru exemplificare, un bogat material biblic împrumutat din *Cartea regilor,* despre Saul, despre David, despre Solo-mon, despre Ahia prorocul şi Ierovoam, feciorul lui Solomon, despre Ahav împăratul, despre Iue împăratul care a săgetat pe Ioaram feciorul lui Ahav şi pe împărăteasa Isavela, despre Senaherib împăratul Asiriei, despre Iezechia împăratul. După aceasta, fiindcă mai înainte se spusese că domnul trebuie să fie credincios lui Dumnezeu cum a fost sfîntul Constantin, se intercalează brusc *Viaţa sf. Constantin şi Elena* şi aflarea sfintei cruci, după care urmează alte capitole biblice: Avesalom şi lupta lui împotriva lui David şi, în sfîrşit, această primă parte se încheie cu cîteva parabole din *Varlaam şi Ioasaf:* a celor două cosciuge, a privighitoarei, a celor trei prieteni.

Partea a doua, consacrată mai mult sfaturilor privitoare la guvernă-mînt, începe cu două capitole care se leagă prin cuprinsul lor de materia primei părţi: unul privitor la cinstirea icoanelor, altul privitor la dragostea şi frica de Dumnezeu.

După aceasta urmează, fără o legătură strînsă cu precedentele, un capitol de o rară frumuseţe lirică: cartea lui Neagoe Basarab cînd şi-a transferat moaştele mamei sale, Neaga, şi a fiilor săi Petru, Ioan şi Anghelina în ctitoria de la Argeş, capitol care atrage după sine cîteva pagini din romanul lui *Var-*

ii

laam şi Ioasaf şi din *Fisiolog:* pilda pentru nimicnicia vieţii acesteia pămîn-teşti, precum şi pildele despre şarpe, porumbel şi struţocamil.

După aceste capitole în legătură cu suferinţele lui Neagoe, urmează o serie de sfaturi practice privitoare la opera de guvernare: „cum şi în ce chip :să cinstească boierii şi slugile" ce-1 vor servi „cu dreptate"; cum să-şi aşeze boierii şi slujitorii în locurile de cinste la curtea sa; reguli de bună-purtare la masă; norme privitoare la primirea solilor străini; chestiuni de tactică militară pe cîmpurile de luptă; sfaturi de cum să facă judecăţile şi să împartă dreptăţile; poveţe de milostivire şi de îndurare, de înlăturarea pizmei şi a gîndului de răzbunare şi, în sfîrşit, după un capitol referitor la „pecetluirea cărţii aceştia", opera se încheie cu rugăciunea, adică cu „cuvîntul de iertare" pe care domnul în ceasul morţii îl îndreaptă către „coconii săi şi către cocoane, şi către boierii săi cei mari şi cei mici şi către alte slugi ale sale către toate". Deoarece partea aceasta parenetică este miezul întregii lucrări, ne oprim puţin asupra ei.

Sîmburele acestor învăţături este ideea monarhiei absolute de drept divin, subordonată însă crezului creştin. Omul să nu-şi alipească cugetul de lucrurile amăgitoare şi deşerte ale acestei lumi trecătoare, căci „iubirea lucrurilor lumii acesteia deslipeşte ghidul şi cugetul de la Dumnezeu", iar cel care cearcă slava îşi pierde sufletul, „fiindcă, după cum mănîncă rugina pe fierj aşa mănîncă şi pe om slava cea omenească şi cum înfăşoară volbura sau curpe-nul viţa şi-i pierde roadă ei, aşa, fătul meu, pierd trufia şi mîndreţele roadă împăratului şi a domnului".

Cu o adevărată grijă părintească, voievodul recomandă pe boieri în paza fiului său: „Să fii gard grădinii mele şi sa o păzeşti cum am păzit-o şi «u, că dacă o vei păzi şi-i vei fi gard ca zidul de piatră, cum am fost şi eu> atunci cum cugetau ei să-şi verse sîngele şi să-şi puie capetele lor pentru mine, aşa îşi vor vărsa sîngele şi-şi vor pune capetele pentru tine". Dacă se întîmplă ca vreun boier să greşească, să nu se ia după sfatul uneltirilor viclene şi să nu se pripească cu pedeapsa, ci, întocmai ca grădinarul priceput, „să încerce mai întîi să cureţe crengile cele uscate, să sape gunoiul de la rădăcină", şi numai „dacă nu se va întoarce să dea roadă", atunci—sfătuieşte el cu multă înţelepciune şi discreţie —• „în mînă-ţi este să faci cum îţi este voia, întocmai ca pe pomul cel sterp."

Cînd va fi să-şi pună boierii în dregătoriile publice, atunci să nu ţină seamă de rudenii: „Domnul nu trebuie să aibă rudenii, ci numai slugi drepte", fiindcă — zice Neagoe — „nu te-au ales, nici te-au uns ei, ci Dumnezeu, ca să fii tuturor cu dreptate". înainte de a împărţi funcţiunile, să nu se ia după cei interesaţi, ci să cumpănească bine şi să ispitească vrednicia fiecăruia.

în domnia lui să fie cumpătat. Cînd se aşează la masă cu boierii, să ia parte cu sufletul" la veselia tuturor, dar să-şi păstreze firea şi cuviinţa domnească: să bea cu măsură, „ca să poată birui mintea pe vin, iar nu să biruiască vinul pe minte, şi să cunoască mintea ta pe minţile slugilor tale, iar nu să cunoască mintea slugilor pe mintea ta".

Un capitol din cele mai interesante, fiindcă,- dacă ar fi autentic, ne-ar introduce în intimitatea ceremonialului de la curtea lui Neagoe, este cel privitor la primirea solilor.

Solii veniți de la domnii creştini să fie primiți cu cinste. înaintea lor sase trimeată boieri cu mîncare şi băutură din destul, pînă ce vor sosi la scaunul domnesc. Ajunşi aci, să fie orînduiți la gazdă bună. După ce solul s-a odihnit două-trei zile, să aleagă oameni vrednici dintre curtenii lui şi să-i trimeată să aducă solul. Domnul şi curtea să se îmbrace în haine de gală; să se împodobească bine jilțul şi divanul, iar în jurul voievodului să se strîngă sfetnicii cei bătrîni şi boierii cei tineri. Şi cînd trimisul va da solia, domnul sa asculte cu luare-aminte, ca să nu piardă nimic din vorbele lui. Chiar dacă nu-i va aduce cuvinte plăcute, să nu răspundă nimic, deoarece „cuvîntul este ca vîntul: dacă iese din gură, nici într-un chip nu-1 mai poți opri, măcar de te-ai căi ziua şi noaptea". După ce solul pleacă, atunci să-şi adune boierii, să asculte sfatul fiecăruia şi să cîntărească bine spusele tuturora. După ce sfatul se va risipi, domnul, retrăgîndu-se în iatac, să se roage şi Mîntuitorului şi Maicii sale ca să-i lumineze mintea, să cumpănească sfaturile şi, după ce va alege pe cel mai bun, să-şi cheme din nou boierii în divan. Numai după ce va împărtăşi sfetnicilor gîndul său să dea răspuns solului.

Dacă vrăjmaşii vor năpădi în țară, atunci să nu pribegească peste hotare, căci — zice el — „eu am fost pribeag şi de aceea vă spui ce trai şi hrană cit nevoi este pribegia. Pentru aceea să nu faci aşa, că mai bună este moartea cu cinste decît viața cu amar şi cu ocară. Nu hireți ca pasărea aceea ce se cheamă cuc, care-şi dă ouăle de le clocesc alte pasări şi-i scot puii, ci fiți ca şoimul şi vă păziți cuibul vostru." Urmează apoi sfaturi privitoare la tactica de luptă. Să nu se teamă de ostile cele multe ale duşmanilor, ci să cheme pe Domnul în ajutor, să-şi îmbrace platoşa şi să pornească voios la luptă. Oastea să fie împărțită în trei corpuri: înainte străjile, apoi să vină a doua armată şi numai după aceea să urmeze grosul, „tabăra cea mare". Să nu fie însă prea depărtate, pentru că dacă straja va fi biruită, să nu se risipească şi să producă panică, ci să se poată retrage şi amesteca în armata a doua, iar cu aceasta, la rîndul ei, în „toiul taberei". Domnul să nu stea unde va fi temeiul oştirii, fiindcă într-acolo îşi vor îndrepta ostile străine tunurile, ci să stea între a doua şi a treia oaste. înconjurat de 60 de voinici devotați, care să nu se dezlipească niciodată de lîngă el, nici chiar atunci cînd steagurile lui sînt biruitoare. Dacă s-ar întîmpla din nenorocire să fie biruit, atunci să se retragă cu boierii în lbcuri de taină ale țării, unde are boieri credincioşi şi să aştepte acolo sorți mai norocoşi. Dacă va ieşi biruitor din război, atunci să-şi dăruiască ostaşii după vitejia şi vrednicia dovedită, iar pentru cei care au rămas pe cîmpurile de luptă să se roage la sfintele biserici în numele poporului întreg, pentru ca astfel toată suflarea țării să se ridice, ca un singur gînd, pentru slăvirea eroilor şi pentru apărarea pămîntului strămoşesc.

Miezul învățăturilor îl formează, cum am spus, sfaturile acestea politice, şi, am mai putea spune, de morală creştină, dar aceste precepte sînt înecate în mulțimea elementelor eterogene: capitole întregi din Biblie *(Cartea regilor),* pilde din *Fisiolog* şi din romanul *Varlaam şi Ioasaf,* părți din *Umilința* (KOIT&VII^ICJ lui Simion Monahul, din omiliile lui Ioan Hrisostomul.

Dacă unele din aceste elemente împrumutate de aiurea sînt bine țesute în urzeala învățăturilor, multe însă sînt stîngaci introduse în versiunea românească publicată şi nu se leagă armonic nici cu capitolele precedente şi nici cu cele următoare. Bucățile din care este alcătuit mozaicul nu sînt dar nici de

aceeaşi dimensiune şi nici nu se îmbină toate între ele astfel încît să formeze un întreg unitar. Concepția organică a operei este turburată prin mulțimea •elementelor străine, adesea rău aşezate la locurile unde se găsesc.

PATERNITATEA. Materialul acesta străin, care s-a suprapus peste redacția primă, complică şi rezolvarea problemei privitoare la autenticitatea operei.

în ce priveşte chestiunea paternității lui Neagoe, stau față în față două păreri: teza d-lui Iorga că *învățăturile* sînt opera lui Neagoe; teza regretatului ■coleg D. Russo că sînt opera unui călugăr admirator al lui Neagoe de la începutul secolului al XVII-lea.

D-l Iorga pleacă în considerațiile sale de la acele părți lirice în care Neagoe, în accente pline de duioşie, plînge durerile care-i sîngerează sufletul pentru moartea prematură a fiului său Petru:

„O, fiul meu Petru, iată că-ți trimit surguciul şi diademele pentru că iu-mi erai stîlparea <= ramura) mea cea înflorită, de care pururea se umbriau şi se răcoriau ochii mei. Iar acum stîlparea mea s-a uscat şi florile ei s-au veştejit şi s-au scuturat şi ochii mei au rămas arşi şi pîrliți de jalea înfloririi tale.

O, iubitul meu Petre, eu credeam şi cugetam să fii domn şi să veseleşti bătrînețele mele oarecînd cu tinerețele tale şi să fii biruitor pămîntului. Iar acum, fiul meu, te văz zăcînd sub pămînt..."

în al doilea rînd, d-l Iorga spune că sfaturile cu caracter politic cuprind norme de domnie caracteristice veacului al XVI-lea românesc, date privitoare Ia ceremonialul curții: cum să se primească solii, cum să şează la masă, cum să se poarte cu boierii, ce atitudine să aibă față de turci, cum să meargă la război— lucruri care nu puteau porni din mintea prea puțin ştiutoare de chestiuni de protocol a unui călugăr, nutrit cu lecturi ascetice. Este, mai ales în sfaturile privitoare la tactica militară, un suflu războinic care oglindeşte întreaga epocă de lupte cu turcii de la începutul veacului al XVI-lea.

Apoi, în secolul al XVII-lea, amintirea lui Neagoe se ştersese din mintea cărturarilor noştri şi ar fi de mirare cum un om de schit sau de mănăstire să desfunde din trecut această frumoasă, dar uitată figură de domn, cu toate amănuntele vieții sale şi cu atîtea trăsături care nu puteau fi surprinse decît de un contemporan.

Paternitatea lui Neagoe a fost pentru întîiaşi dată contestată de regretatul D. Russo, într-un articol publicat în *Studii bizantino-române* şi mai tîrziu într-o polemică cu profesorul bulgar Stojan Romansky, publicată în *Convorbiri literare* şi reprodusă apoi în *Studii şi critice.*

D. Russo pleacă de la constatarea că în miezul operei —■ în partea care cuprinde plîngerile lui Neagoe pentru pierderea mamei sale şi a fiilor lui, Petru şi Ioan — sînt o serie de inadvertențe şi de contraziceri care nu se pot explica admițînd că Neagoe este autorul *învățăturilor.* De pildă, se ştie că Neagoe a avut trei fii: Petre, Ioan şi Teodosie. în capitolul în care se vorbeşte de transportarea moaştelor mamei sale în ctitoria de la Argeş —■ unde însă nu se găseşte mormîntul ei —, Neagoe pomeneşte cu adîncă durere moartea prematură a fiilor săi Petru şi Ioan. Şi totuşi, cîteva pagini mai departe, în clipa în care Neagoe, presupunîndu-se pe patul morții, îşi ia rămas bun de la cei din jurul său, spune: „Chemați pe iubiții mei coconi... Chemați pe iubiții

mei coconi", cînd el nu mai avea decît un singur fiu, pe Teodosie. Este o inadvertență ce nu putea veni de la Neagoe. De altă parte, pasajul în care Neagoe plînge moartea fiului său Petru este inspirat dintr-o omilie atribuită lui Ioan Hrisostomul, omilie din care ia pagini întregi pe care le traduce şi le intercalează în altă parte a operei sale.[1] Inadvertențele şi contrazicerile sînt numeroase în textul publicat în 1843. Se ştie că Despina, soția lui Neagoe, a răposat în 1554, deci cu 23 de ani în urma lui, şi totuşi, în cuvîntul în care Neagoe în ceasul morții îşi ia iertare de la cei pe care-i lasă în viață, el găseşte pentru toți un cuvînt bun, o mîngîiere: pentru pustnici, patriarhi, preoți, călugări, împărați, domni, boieri, slugi, judecători, săraci, fii şi fiice, dar uită tocmai pe Despina. „în acest moment, atît de duios şi de solemn — zice D. Russo — acest soț are pentru toți o povață, o mîngîiere, un rămas bun, numai pentru nenorocita Despina nu."

Iată acum altele care trădează mai curînd preocupările şi năzuințele unui călugăr decît ale unui domn povățuindu-şi fiul pentru viitoarea cîrmuire a statului:

„Cînd şezi în chilia ta de aceste trei lucruri te îngrijeşte: de rugă, de învățătură, de rucodenie" (lucru manual).

Sau:

„Să cade să n-aibă grije de nici un lucru, ci să urască lumea aceasta cu totul şi toate ale ei... Dar dacă-ți este voia să aibi avuții şi moşii şi vii pentru căci nu te-ai însurat să-ți fi luat muiere?".

Va să zică, un domn povățuind pe viitorul său urmaş să urască bunurile pămînteşti! Şi cine nu vede că ideea ascetismului şi a renunțării la căsătorie este în contradicție flagrantă cu principiul monarhic, care se întemeiază tocmai pe ideea prețuirii bunurilor omeneşti şi pe principiul eredității tronului? Şi ce rost au, într-o operă de sfaturi politice către o odraslă princiară pregătită pentru a se urca pe tron, recomandări ascetice şi sfaturi către călugări ? Nu pot pleca de la Neagoe asemenea contradicții.

Argumentele sînt puternice. D-nul Iorga, într-un curs ținut în 1929 *(Istoria literaturii româneşti. Introducere sintetică,* p. 56,), admite şi dînsul că Neagoe a avut un colaborator cleric, care „a redactat sub auspiciile lui", dar că „sunt fără îndoială şi părți dictate de dînsul".

Desigur că în stadiul în care avem azi textul, argumentele împotriva paternității lui Neagoe nu s-au epuizat. Iată de pildă unul nou, pe care îl putem scoate dintr-o altă contrazicere izbitoare din pasajul în care Neagoe plînge moartea copiilor săi: „ci am trimes în locul meu pe iubiții mei fii: *Teodosie,* Petru şi Ioan, şi pe dragele mele fiice: Stana, Luxandra şi Anghelina, ca încai să se sature ei de dorul oaselor tale, pentru că ei îți sînt fii şi ție, după cum îmi sînt şi mie şi pe care Domnul Dumnezeu *i-a luat în cămara sa cea cerească".* „în cămara sa cea cerească" este o figură stilistică, obişnuită în *învățăturile* lui Neagoe, şi care, privită în întreg contextul, duce la concluzia că şi Teodosie era mort. Dar aceasta este inexact din punct de vedere istoric, fiindcă Teodosie a murit mai tîrziu la Constantinopol, şi apoi dacă Teodosie ar fi fost mort, ce rost ar mai fi avut *învățăturile* către el ?

Vezi pasajele paralele la D. Russo, *Stadii istorice greco-române,* p. 230—234.

Am subliniat înadins şi această inadvertenţă pentru ca să se vadă că textele de care ne folosim — şi pasajul l-am luat din ediţia de la 1843 — nu pot sta la baza unor studii care să adîncească probleme aşa de spinoase ca aceea •a paternităţii.

Pentru a dezbate această problemă trebuie să ne întemeiem pe toate versiunile cunoscute şi nu numai pe cele româneşti, ci şi pe cele slave şi greceşti. Care sînt acestea?

VERSIUNILE ŞI RAPORTURILE DINTRE ELE. *învăţăturile lui Neagoe* ni :s-au păstrat în versiuni scrise în trei limbi diferite, şi anume: într-o versiune slavonească fragmentară, păstrată în Biblioteca Naţională din Sofia şi editată de învăţatul rus Lavrov în 1904; într-o versiune grecească din secolul al XVII-lea, păstrată în biblioteca mănăstirii Dionisiat din Muntele Athos, semnalată de învăţatul grec Spyridon Lampros şi copiată de regretatul D. Russo, în vederea unei ediţii critice, rămasă din nenorocire neterminată, şi, în sfîrşit, într-o versiune românească, publicată în 1843 în caractere chirilice şi reprodusă de d-1 Iorga în caractere latine, după un manuscris, crezut din 1654, astăzi în Biblioteca din Blaj, la care se adaugă şapte manuscrise mai nouă, păstrate în Biblioteca Academiei Române.

între aceste diferite versiuni sînt divergenţe care ridică probleme din cele mai interesante. Ca să dau cîteva exemple: între versiunea publicată în 1843 şi reprodusă mai tîrziu de d-1 N. Iorga şi între manuscrisul nr. 3488 din Biblioteca Academiei Române sînt numeroase omisiuni, preschimbări de text şi adaose care se întind adesea pe pagini întregi. Ba, ceea ce este şi mai interesant, fiindcă ne indică originea acestor divergenţe şi ne arată în acelaşi timp cum copiştii noştri vechi, de multe ori în mod conştient, prelucrau textul pe care-1 •copiau, se găsesc în manuscrisul 3488 notiţe marginale ca acestea: „De la acest semn pînă la sfîrşitul capătului să nu se scrie şi în locul celor ce rămîn nescrise să se scrie cele din hîrtioară"; sau: „De la acest semn să nu se scrie pînă la sfîrşitul tratatului".

Şi avem, precum a arătat D. Russo, un manuscris în Biblioteca Academiei Române, nr. 2714, copiat după nr. 3488, în care s-a respectat întocmai indicaţiile scrise pe margine privitoare la omisiuni, prefaceri sau adăugiri în text.

Prin urmare, chiar după ce a fost tradus în limba română, textul *învăţăturilor* a fost necontenit interpolat şi prelucrat, după gustul şi năzuinţele copiştilor şi ale posesorilor.

Şi mai mari sînt divergenţele dintre versiunea greacă şi versiunile româneşti. Din versiunea greacă lipsesc, precum a arătat Russo, acele lungi bucăţi «din Vechiul Testament, care, neavînd nici o legătură cu textul *învăţăturilor,* îi strică unitatea; lipseşte de asemenea *Viaţa sf. Constantin,* alcătuită de patriarhul bulgar Eftimie şi introdusă în versiunile româneşti fără să fie pusă în armonie cu subiectul, şi lipsesc în sfîrşit unele inadvertenţe. în arborele genealogic al textelor, traducerea grecească reprezintă o ramură importantă. Ea pare să fi fost făcută de Matei din Pogoniana, mitropolit al Mirelor, care a trăit la curtea lui Radu Şerban şi a fost multă vreme egumen al mănăstirii Dealul -[1] Şi mai interesantă pare versiunea slavonă.

[1] D. Russo, *Sticlii istorice greco-române, I,* p. 161—162.

în fața acestui material așa de haotic este greu să hotărîm care a fost sîmburele primitiv din care a crescut, prin interpolări succesive, textul *învățăturilor* aşa cum îl avem astăzi în copii relativ recente. Numai o ediție critică* care va înlesni desprinderea redacțiunii originare din țesătura numeroaselor interpolări, va putea pune la punct problemele controversate pe care le ridică acest monument literar românesc în limbă slavă.

BIBLIOGRAFIE

Textul a fost publicat întriaşi dată în anul 1843 după un manuscris din 1654, care s-a. pierdut apoi, sub titlul *învățăturile bunului şi credinciosului domn al Țării Româneşti, Neagoe Basarab Voevod către fiul său Teodosie, dat la lumină de Ioan Eclesiarhul Curții,* Bucureşti,, 1843. Textul acesta a fost republicat într-o nouă ediție, cu o ortografie latină şi cu o prefață de N. I o r g a, Vălenii de Munte, 1910. După ms. din 1654, aflat atunci în Biblioteca Centrală-din Bucureşti, care după Hasdeu ar fi făcut parte din biblioteca lui Ştefan Cantacuzino, întrucît avea sigiliul domnului imprimat pe fiecare foaie, a publicat B. P. H a s d e u un capitol: *Tractat despre purtarea ce trebuie să țină un domn în timpul ospețelor scris româneşte de Neagoe Basarabă, domnul Țării Româneşti în chip de povățuire către fiul său Teodosiil,* în *Archiva istorică*-(1865), I, 2, p. 111— 116, şi continuare p. 120— 132. *Cum săşază la masă, cum să fie mie milostivi şi odihnitori.* Cf. şi *Buletinul Instrucțiunii publice,* 1865, p. 76 — 80 (capitolul privitor la-războaie).

O ediție populară fragmentară: D. C iu r e z u, *învățăturile lui Neagoe Basarab,* Bucureşti, 1938, Biblioteca Albina, nr. 4 (Fundația culturală „Principele Carol") reproduce numai patru capitole din partea I-a.

Manuscrise româneşti inedite în Biblioteca Academiei Române, cotate cu numerele: 3488[1] (din prima jumătate a veacului al XVIII-lea), 3572 (din 1781, copiat de Popa Savva Popovici de la Răşinari), 3580 (1809, decembrie 16, de Daniil Popovici de la Răşinari) şi 2714 (copiat în 18 16); alte două manuscrise se află în biblioteca lui Gaster: unul copiat la „leatul 1726 mai 14-de Radu logofețel de divan", f. 183 v, ms. trecut azi în Biblioteca Academiei Române şi înregistrat la fond Gaster nr. 1, altul la „1817 iuli 29" (f. 111), ms. trecut astăzi în Biblioteca Academiei Române şi înregistrat la fond Gaster sub nr. 8. Ambele au fost descrise de P. **Sîrku** în articolul său despre originalul *învățăturilor lui Neagoe,* publicat în *Memoriile Academiei de Ştiințe, Secțiunea limbii şi literaturii ruse,* Petersburg, 1900, tomul V, p. 1289 şi urm. Manuscrisul considerat pierdut din 1654 (vezi V. A. Urechi a, *Asupra manuscriptului lui Neagoe Vodă din 1654* în *Analele Academiei Române,* seria II, t. II, 1879— 1880, p. 48) se găseşte azi în Biblioteca centrală din Blaj. El fusese semnalat de Lupeanu, *Blajul şi biblioteca lui.* Blaj, 1932, p. 9, de d. Ştefan Manciulea, *Biblioteca centrală din Blaj,* Blaj, 1939, p. 53 (nr. 115) şi a fost identificat, acum în urmă, de d. Va sile Grecu în *Convorbiri literare,* LXXII (1939), nr. oct —dec, p. 1851— 1865. Manuscrisul a făcut parte din biblioteca domnului Ştefan Cantacuzino (1714— 1716) căci pe fiecare filă poartă pecetea cu inscripția „Ioan Ştefan Cantacuzino Voevod". Data de 1654, atribuită de Hasdeu manuscrisului, se găseşte însă într-o-notiță de pe o filă grecească scrisă de altă mînă şi legată la un loc cu textul *învățăturilor,*

Vasile Grecu, *O versiune a unei învățături a lui Neagoe Basarab,* Bucureşti, **194**1» Extras din volumul *Omagiu profesorului Ioan Lupaş,* Bucureşti, 1943, p. 207 — 228. Este **vorba** de prelucrarea unei omilii — în greaca populară din *învățăturile lui Neagoe,* de către Gheorghe

Ritorul şi poate şi profesorul mitropoliei greceşti din Enoş (oraş pe ţărmul Mării Egee, la revărsarea rîului Mariţa).

Se publică textul grecesc şi traducerea (comp. cu *învăţăturile lui Neagoe Basarab,* Ion Eclesiarhul, Buc, 1843, p. 163- 172, şi ed. N. Iorga, p. 149- 157).

Gh. Ritorul a trăit pe la mijlocul sau jumătatea a doua a secolului al XVI-lea. Esta prelucrarea lui, deci interesantă pentru datarea originalului lui Neagoe.

Prelucrarea s-a păstrat într-o copie făcută în 1666 de Nicolae Anagnostul.

Versiunea slavă a fost publicată de prof. A. L a v r o v în IlaMaTHHKH flpeBHefl rmcfcMeH-HOCTH H HCKycCTBa CLII, St. Petersburg, 1904.

Versiunea grecească din mănăstirea Dionisiat a Muntelui Athos (nr. 3755) a fost descrisă, de S p y r. P. L a m b r o s, *Catalogue of the greek manuscripts on Momit Athos,* Cambridge,. 1905.

Studii. B. P. Hasdeu, *Cuventedenbăirîni,ll,-p.439—Ji45.* I. Bogdan, *Cultura, veche română,* p. 79 — 82.

Studii admiţând paternitatea lui Neagoe: N. Iorga, *Istoria literaturii religioase,* Bucureşti, 1904, p. 50 şi urm., şi *Istoria literaturii romaneşti,* I, ed. a Ii-a, Bucureşti, 1925, p. 140[1] — 150; N. Iorga, *Istoria literaturii romaneşti. Introducere sintetică,* Buc, 1929, p. 52 — 58 j. acelaşi, *Revista istorică,* XXVI (1940), p. 13—14; St. Romansky, *Mahnreden des walăchischen Wojwoden Neagoe Basarab an seinen Soim Theodosios, Inaug. — Diss. zur Erlan-gung der Doktorwurde,* în G. W e i g a n d, *Jahresbericht des Inslituts jur rumănische Sprache** XIII (1908), p. 113—194, Leipzig, Iohann Ambrosius, Barth; A. Procopovici, *Introducere în studiul literaturii vechi,* Cernăuţi, 1922, p. 79—83; Sextil Puşcariu, *Istoria, literaturii române,* ediţia a Ii-a, Sibiu, 1930, p. 38—44.

Contestă paternitatea lui Neagoe: D. Russo, în *Studii bizantine-române,* Bucureşti, 1907, p. 41 şi urm.; *Studii şi critice,* Bucureşti, 1910, p. 1— 16 (răspuns lui Romansky); *Critica textelor şi tehnica ediţiilor,* Bucureşti, 1912, p. 22 şi urm.; *Elenizmul în România,* Bucureşti, 1912, p. 30; în *Studii istorice greco-române,* Bucureşti, 1940, ediţia Fundaţiei Regale Carol II, p. 204—226: *Scrisoarea lui Neagoe către oasele mamei sale Neaga şi fiii săi Petru şi Ioan şi fiica sa Anghelina.* Părerea lui Russo este împărtăşită şi de G. Pa seu, *Istoria literaturii române din sec. XVII,* Iaşi, 1922, p. 78. A se vedea aspecte noi ale chestiunii şi la Ştefan Glixelli, *Regulele de purtare la masă,* în *Revista istorică română,* III, 1933, p. 327 — 376. Un stidiu critic asupra versiunii slavone pregăteşte d. Emil Turdeanu.

în secolul al XVI-lea, cînd limba slavonă era pentru poporul nostru ceea ce fusese limba latină pentru popoarele din Occident la începuturile evulu: mediu, cărturarii noştri şi-au manifestat simţirea şi cugetarea în formele limbi: slavone. în această limbă s-a început la curtea lui Ştefan cel Mare istoriografia şi în această limbă s-au scris şi *învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiu său Teodosie.* Dar această limbă era o limbă străină, neînţeleasă de masele adînci ale poporului.

Viaţa în curgerea ei făcea însă simţită nevoia de a consemna în scris *m* limba maternă — fiindcă lipsea adesea diacul de slavoneşte — raporturile juridice, mai ales: învoielile dintre părţi, vînzări, cumpărări, schimbări de proprietăţi. Nu se poate fixa precis data cînd s-a început a se scrie în limba naţională. Cea mai veche dovadă de scriere românească din cîte a ajuns pînă la noi datează din 1521. Este o scrisoare a lui Neacşu din Cîmpulungul Muscelului către „jupan Hanăş Begner" din Braşov, cu ştiri privitoare la mişcările şi pregătirile turcilor de a ataca Ardealul şi Braşovul. Formulele iniţiale şi finale ale scrisorii sînt în limba slavonă: M8APOA\8 H rMEMEHHTo<w8 H 4HCTOMS

H EM*OA\ AOP^IUHOMS ÎK$ndH YdHhUJ EErHEp IVT EpdUJOE MNOrd 3AP<1KI£ WT H'KKUlS

WT Artiiron©AE(înţeleptului şi de neam şi cinstitului şi de Dumnezeu dăruitului jupîn Haneş Begner din Braşov multă sănătate de la Neacşu din Dlăgopole <numele slavonesc al Cîmpulungului», sau încheierea: H E<or>iv TE EECEAHT (şi Dumnezeu să te veselească). Şi tot astfel în legătura sintactică a frazei s-a mai păstrat ici, colo, ca o rămăşiţă de limbă slavă, conjuncţia *ipac* (iarăşi) sau prepoziţia *za* (despre): *„ipac* dau ştire domniei-tale *za* lucrul turcilor cum amu auzit eu". Dar desfăcîndu-se de aceste coji ale formei slavone, miezu] limbii române se înfăţişează curat şi limpede: „Ipac să ştii cumu se-au prinsu neşte meşteri den Ţarigrad cum vorii trece acele corăbii la locul cela strimtul ce ştii şi domnia-ta. Ipac spun domniei-tale de lucrul Iu Mahamet beg, cum amii auzit de boiari ce săntu megiiaşi şi de genere-miu Negre: cumu i-au dai împăratul slobozie Iu Mahamet beg, pre io [<ubi, unde] i va fi voia pren Ţeara Rumănească, iară elu să treacă. Ipac să ştii domniîa ta că are frică mare şi Băsărabă de acel lotru de Mahamet beg, mai vîrtos de domniele voastre... şi aceste cuvinte să ţii domniia-ta la tine, să nu ştie umini mulţi."

E sigur că şi înainte de 1520 s-a scris româneşte. Se vorbeşte astfel de un sah conduct dat în 1484 de sultanul Baiazid unor negustori poloni, „idiomate valachico scriptus", şi de jurămîntul omagial al lui Ştefan cel Mare către regele Cazimir al Poloniei la Colomea, păstrat cu această notă: „haec inscripţio ex valachico in latinum versa est". Dar acestea n-au ajuns pînă la noi, după cum n-au ajuns nici alte scrisori.

Dar din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, scrisorile româneşti apar din toate ținuturile: din Muntenia, din Moldova, chiar şi din Maramureş. în timpul domniei de izbânzi răsunătoare şi de înfăptuiri repezi ale lui Mihai Viteazul, limba română pătrunde şi în cancelariile domneşti, căci de la el avem cele dintîi acte româneşti de cancelarie în Muntenia. în Moldova, ele încep cu Petru Şchiopu.

Alfabetul chirilic era dar adaptat la nevoile limbii române cînd începe la noi traducerea Sfintelor Scripturi.

Cele dintîi licăriri ale literaturii în limba românească se ivesc în ținuturile muntoase ale Maramureşului, din care porniseră şi descălicătorii Moldovei. Sînt textele Sfintelor Scripturi. Dar, din nenorocire, originalele primelor traduceri ale textelor sfinte s-au pierdut şi nu avem decît copii, făcute tîrziu, pe la jumătatea secolului al XVI-lea. Aceste copii fragmentare nu cuprind nici o notiță clară care să ne indice pe traducător sau măcar pe copist, necum data sau localitatea unde au fost traduse sau copiate textele. Totuşi, în *Psaltirea Scheiană,* în *Psaltirea Voronețeană* şi în *Psaltirea Hurmuzachi* se găsesc cîteva rînduri în criptografie — adică scriere ascunsă — dar pînă acum, deşi s-au întrebuințat toate cheile cunoscute în scrierea slavă, nu s-a ajuns la descifrarea lor. i

Este probabil că copiştii care ne-au transmis textul au alterat poziția literelor sau forma lor, aşa încît numai norocul mai poate duce la descifrare. Se pare că în *Psaltirea Scheiană,* ultimele trei litere de pe foaia 242 recto, rîndul 5—8 de sus, ar ascunde o dată, dar asupra interpretării ei părerile sînt împărțite: Ion Bianu şi F. Macurek au propus anul 1482 (SU,M = 6690 de la creațiunea lumii), Gaster, 1585 (3nr = 7093), Sextil Puscariu, 1515 (3Kr = = 6023). 2

în lipsa unor notițe clare care să ne destăinuie data şi ceva din împrejurările în care au fost traduse aceste monumente de limbă şi literatură românească, s-a căutat să se scoată luminile necesare din studiul limbii. Regretatul Sbiera, care a publicat în 1885 *Codicele Voronețean,* a crezut că originalul acestui text a fost tradus tocmai în veacul al XHI-lea, la sudul Dunării, şi punea începuturile literaturii noastre în legătură cu mişcarea bogomilică. Regretatul

[1] Singur d-1 Grigoraş, într-o serie de articole publicate în *Adevărul literar,* 13/1V 192-4, p. 5, mai acum cîțiva ani, pretindea că a descifrat criptele, dar interpretările date de d-sa unor notițe ca acestea „Această episti au fost scris pe rumânieştî Iunaiza Asieni ot Ternava", sau „Miatehovi în rumâniaştee Bogomil... Ionița-lu Doamne... din Terniva Mănăstir... Dimitrie...", interpretări care-1 duc la concluzia că Ioniță Asan, sau un curtean al său, ar fi copiat textele în secolul al XlII-lea, precum şi pretinsa descifrare a criptogramei din *Psaltirea Voronețeană,* care-1 face să aşeze începuturile literaturii noastre la anul 823, în vremea acțiunii lui Metodiu şi Chirii, sînt de domeniul fanteziei.

[2] I. Bianu în titlul ediției: *Psaltirea Scheiană (1482),* Bucureşti, 1889; M. Gaster în *Arhivio glottologico italiano,* XIII, p. 197; Sextil Puscariu în *Dacoromania,* III, p. 471, nota; J. Macurek în *Revue Historique,* I, nr. *3—4,* 1929, p. *64—65.*

Bl

I. Bianu şi acum în urmă d. Şesan susțin că traducerile s-ar fi făout în secolul al XV-lea (I. Bianu: sub impulsul necesităților naționale pentru instrucția teologică a viitorilor preoți). Gaster credea că textele rotacizante sînt copii făcute într-o regiune dialectală, după vechile tipărituri ale lui Goresi. I. Bărbu-lescu şi dr. I. Bălan sînt de părere că textele sînt traduse sub influența catolicismului, iar O. Densusianu şi d. Al. Rosetti susțin, nu fără temei, că textele •au fost traduse la începutul secolului al XVI-lea sub influența luterană. într-un ultim articol, regretatul N. Drăganu, plecînd de la ideea că traducătorii Apostolului şi ai Psaltirii ar fi fost saşi, crede că prototipul ambelor texte s-ar fi tradus în Moldova, prin stăruințele lui Despot-vodă (1561—1563). Despot, care era prietenul lui Melanchthon şi care intenționa să introducă luteranismul în Moldova, pusese la cale o academie la Cotnari şi o imprimerie, pentru care vroia să aducă erudiți capabili să traducă în limba română. în această vreme, sub impulsul domnului moldovean, prin saşii din Moldova s-ar fi făcut traducerea Apostolului şi a Psaltirii, care se răsfrîng pe de o parte în versiunile rotacizante *(Codicele Voronețean, Psaltirea Scheiană* şi *Voronețeană),* pe de altă parte în tipăriturile coresiene. Dar timpul prea scurt pentru ca textele să ajungă din Moldova lui Despot-vodă pînă în Braşovul lui Coresi, pe de o parte, iar pe de alta, prezența numeroaselor elemente maghiare, unele neviabile chiar atunci, şi absența celor germane, nu ne îndrituiesc a primi această ipoteză.

Cei mai mulți istorici şi filologi ai noştri admit pînă acum însă părerea d-lui Iorga, argumentată din punct de vedere filologic de d. I. A. Candrea, că textele au fost traduse în secolul âl XV-lea în Maramureş şi că ele stau în legătură cu marea mişcare religioasă pornită din Cehoslovacia: husitismul.

Praga era în veacul al XlV-lea un important centru de cultură în Europa centrală. Universitatea îi era îmbibată de idei revoluționare îndreptate cu deosebire împotriva clerului catolic, care, organizat ca un fel de castă privilegiată în mijlocul societății boeme, se scobora uneori pînă la crime. O serie de predicatori de seamă, precursori ai lui Hus, în cap cu Matei de Janov, care venise din Paris cu idei noi, zugrăveau decăderea bisericii şi cereau înlăturarea fastului şi reîntoarcerea la simplitatea primilor creştini prin reforma interioară a sufletelor. în această frămîntare de idei se răspîndesc în Praga, mai ales după căsătoria surorii regelui boem, Venceslas al IV-lea, eu regele Angliei, Richard, ideile filozofice şi religioase ale lui Wiclef, care găsesc un puternic răsunet în sufletul lui Ioan Hus.

Ioan Hus, înzestrat cu un puternic talent de predicator şi însuflețit de un nobil idealism, în deplină concordanță cu viața lui intimă, a început să pro-păvăduiască în catedrala din Praga, numită Bethleem, crezul ideilor celor noi. El devine aşa de popular, încît toate clasele societății, în frunte cu regina Sofia, se grămădesc la catedrală ca să-i asculte cuvîntul. Paralel cu activitatea de predicator, el începe să răspîndească ideile cele noi şi prin scris, îmbogățind literatura națională cu o serie de opere care ocupă un loc de frunte, întrucît au creat limba literară cehă pe temelia graiului vorbit în Praga. în acest răstimp, în urma conflictului ivit la Universitatea din Praga între profesorii germani şi cei cehi, Hus este ales rector. în calitatea aceasta, el ia apărarea scrierilor lui Wiclef, pe care episcopul din Praga poruncise să le ardă în anul 1410, şi tot în această calitate, sprijinit de toți colegii săi de universitate şi

mai ales de studenți, el se ridică împotriva bulei indulgențelor pe care o lansase papa Ioan al XXII-lea.

Intervenția lui Hus provoacă atîta fierbere în Praga, încît regele dă poruncă să fie cu desăvîrşire oprită orice încercare de critică a bulei. Trei tineri care au încercat să frîngă porunca regelui au fost executați. Prin aceasta, mişcarea reformată a intrat pe calea revoluției.

Papa excomunică pe Hus şi, în urma intervenției lui Sigismund, regele Ungariei, îl cheamă la consiliul din Constanța. Hus, întărit cu un salvconduct din partea regelui Sigismund, prin care i se garanta siguranța la ducere şi la întoarcere, pleacă în octombrie 1414, dar abia ajuns, în urma instigațiilor vrăjmaşilor săi din Boemia, este aruncat în închisoare, unde cade greu bolnav. Conflictul dintre Hus şi consiliu nu putea fi aplanat. Consiliul îi cerea o retractare categorică a ideilor sale; Hus, convins că adevărul şi dreptatea sînt de partea sa, cerea să se discute şi să se dovedească punct cu punct acuzațiile ce i se aduceau. în zorii zilei de 6 iulie 1415, Hus, după ce fusese mai înainte demis din demnitatea sacerdotală, a fost ars pe rug. Nobilimea şi clericii cehi care veniseră cu el la consiliu s-au revoltat, învinuind consiliul că a judecat cu părtinire şi au declarat că întreaga națiune cehă este solidară cu Hus.. Consiliul încearcă să înăbuşe şi această revoltă, chemînd la judecată pe semnatarii protestului şi arzînd pe rug şi pe amicul devotat al lui Hus, pe Ieronim din Praga.

Dar această măsură de represalii a produs o adîncă îndîrjire în Boemia; poporul izgoneşte din biserici preoții, care, urmînd după ritul catolic, refuzau să dea împărtăşania în cele două forme: cu azimâ şi vin.

întreaga națiune cehă a rupt atunci legăturile cu papalitatea şi n-a vrut să recunoască altă autoritate în domeniul vieții religioase decît Universitatea din Praga. Astfel se începe în Boemia lupta contra averilor adunate de clerul catolic, contra cultului sfinților, contra pompei şi îmbrăcămintei somptuoase a preoților şi, în sfîrşit, pentru naționalizarea serviciului divin.

Revolta cehilor se accentuează mai ales cînd, după moartea regelui Venceslas, se urcă pe tronul Boemiei fratele lui Venceslas, Sigismund, regeje Ungariei, pe care națiunea cehă îl făcea răspunzător de omorîrea lui Hus.

Poporul, instigat de partidul taboriților — numit astfel fiindcă îşi avea cuibul într-un oraş din Boemia meridională, Tabor — se răzvrăteşte. în răstimp, Sigismund, plecînd din Buda, se duce la Breslau, unde în prezența lui fu proclamată, din ordinul papei Martin al IV-lea, cruciata împotriva cehilor. Aceasta a îndîrjit şi mai mult poporul şi Sigismund este socotit ca un vrăjmaş „mare şi crud al regatului Boemiei şi al limbii cehe". Poporul se înarmează, şi, sub comanda lui 2izka, nimiceşte armata lui Sigismund la porțile Pragăi, curînd după ce acesta fusese încoronat ca rege al Boemiei. începe apoi o perioadă lungă de zbuciumări, de lupte neîntrerupte, de rivalități interne, cu înfrîngeri, dar şi cu victorii strălucite. Cehii, conduşi de 2izka, care şi-a pierdut ochii pe cîmpul de luptă, de Procop cel Mare şi alții, pătrund cu armele biruitori în Ungaria şi Germania, băgînd pretutindeni spaima, prin curajul lor neînfrînt şi printr-o tactică de luptă proprie— cu carele. Aceste frământări şi lupte durează pînă în 1485, cînd se potoli şi se semnă tratatul de pace de la Kutnâ Hora, prin caie se hotărî ca *cele* două partide, utraquiştii — cum se numeau

adepții reformei, fiindcă susțineau cuminecătura sub ambele forme: cu azimj şi cu vin — şi catolicii, să fie tratați la fel, pe picior de egalitate.

Reforma lui Hus, care țintea în primul rînd la oficierea cuminecături: sub ambele forme, cu azimă şi vin, la înlăturarea pompei din biserică şi ma ales la oficierea serviciului divin în limba poporului, s-a răspîndit din Cehoslovacia în țările învecinate şi, în primul rînd, în Ungaria. Aci, înainte chiar *d(* martiriul lui Hus, intimul său prieten, Ieronim din Praga, propovăduise îr Buda ideile noi de reformare a bisericii. De altă parte, pe vremea cînd Hus începuse lupta contra corupției clerului şi pentru purificarea morală a sufletului prin reîntoarcerea la simplitatea vieții din primele secole ale creştinismului, se găseau înscrişi la Universitatea din Praga o seamă de studenți unguri şi saşi, care au putut aduce cu ei în patrie ideile lui Hus.

Din Ungaria, husitismul a trecut în Ardeal, venind dinspre Zips în Bihor, de unde a putut pătrunde apoi în Maramureş. O ştire contemporană ne arată că în Saros şi Zips, în multe biserici catolice, cuminecătura se făcea, după cerințele reformei husite, sub amîndouă formele: cu azimă şi cu vin. Husitismul se pare că se răspîndise simțitor şi în Ardeal, căci la 6 ianuarie 1456, Ioan Capistrano invită pe nobilii ardeleni să pustiască bisericile vlahilor schismatici, ale sîrbilor şi ale husiților eretici.

Din Boemia, husitismul a trecut în Polonia, unde domnea regele Wla-dislav lagello, căruia, după moartea regelui Venceslas, i se oferise coroana Boemiei.

Reforma husită tindea însă, între altele, la înlăturarea fastului şi la confiscarea bunurilor mănăstireşti, ceea ce ducea la surparea puterii temporare a episcopilor. De aceea episcopii, care erau recrutați din mijlocul nobilimii polone şi deci sprijiniți de ea, au început lupta pentru stîrpirea propagandei husite şi au stăruit pe lîngă rege să renunțe la coroana Boemiei.

Persecutați în Polonia, husiții trec în Moldova. Deşi izvoarele interne nu ne dau nici o ştire în această privință, totuşi documentele externe vorbesc de un călugăr franciscan Constantin, care colinda satele Moldovei propovăduind ideile de reformă ale lui Hus. Se pare că husitismul se întinsese destul de simțitor în Moldova, căci avem o interesantă scrisoare a lui Wladislav lagello către Alexandru cel Bun, prin care regele polon îndeamnă pe domnul moldovean să stîrpească erezia din țara sa. „Nu vrem altceva — scrie el — decît să prevenim primejdia şi pustiirea care ne amenință dacă nu vom întrebuința în grabă leac împotriva boalei molipsitoare, cum arată în mod neîndoios stricăciunea Boemiei, odinioară glorioasă, acum în stare de plîns."

Din Moldova, propagandiştii husiți au trecut în Ardealul vecin, fiindcă episcopul Gh. Lepşa se plînge, într-o scrisoare a sa, că „i-au infectat turma caprele rîioase din Moldova". Astfel, în nordul Ardealului, ideile husite, venite din Moldova, s-au încrucişat cu cele aduse prin studenții unguri din Boemia şi, în aceste împrejurări, este probabil ca ele să fi cuprins şi o parte din românime.

în Ungaria, ideile de reformă ale mişcării pornite de Hus au găsit, cum era firesc, o îndîrjită rezistență în clerul catolic, care se vedea atacat în ceea ce făcea puterea şi mărirea sa: averile mănăstireşti. Dar, cu toată rezistența clerului înalt, ideile husite, care tindeau să refacă viața morală a societății pe temelii evanghelice, au găsit un puternic răsunet în masele populare, oprimate de aristocrație şi de clerul înalt. Ținuturi întregi din Ungaria sînt astfel

cîştigate la reformă, şi îndirjirea era aşa de mare, încît se zvonea că ereticii se pregătesc să ridice armele contra clerului înalt. în acele vremuri de cumpănă, clerul catolic se adresează papei Eugeniu al IV-lea, care trimite în ajutorul lui pe inchizitorul Iacob de Marcia, un călugăr franciscan dintr-o provincie bosniacă. Acesta era un om de o vastă cultură. El a pornit lupta împotriva ereticilor cu o extraordinară energie şi cu un curaj atît de neînfrînt, încît a fost celebrat în versuri de preoţii unguri. în îndîrjirea cu care urmărea şi descoperea pe reformaţi, nu cunoştea nici o limită: îi judeca sumar şi îi ardea pe rug.

Cu toată urgia dezlănţuită de inchizitorul Iacob de Marcia, sprijinit cu căldură de întregul cler catolic, totuşi mulţi adepţi ai noii reforme rămîn neclintiţi în credinţa lor. Ascunzîndu-se cu grija de delatori, ei continuă să se adune noaptea în locuri tăinuite, în păduri, în mori părăsite, pentru ca acolo, la lumina făcliilor, să asculte cuvîntul mîntuirii divine.

în aceste vremuri de adevărată renaştere religioasă, undeva în cuprinsurile Maramureşului, un preot sau călugăr va fi tradus — cred partizanii teoriei husite — în limba română, potrivit cu ideea fundamentală a reformei, şi textele principale ale Sfintei Scripturi: Evanghelia şi Psaltirea. Textele prime ale acestor traduceri s-au pierdut, dar copii făcute cu mult mai tîrziu, pe la jumătatea veacului al XVI-lea, s-au păstrat în textele rotacizante, cunoscute sub numele de *Codicele Voroneţean,* care conţine fragmente din Evanghelie, *Psaltirea Scheianâ, Psaltirea Voroneţeană* şi *Psaltirea Hurmuzachi.*

Teoria *influenţei luterane,* susţinută de regretatul Ovid Densusianu şi de d-1 Al. Rosetti, strămută cu cîteva decenii mai tîrziu apariţia primelor texte româneşti. Focarele reformei husite nu erau poate încă stinse în Ardeal, cînd din Germania, prin saşii care se duceau după mărfuri la tîrgul din Leipzig şi mai ales prin studenţii care urmaseră cursurile Universităţii din Witten-berg, au fost aduse peste munţi ideile marelui reformator Luther. în aceste noi împrejurări, pe care le vom vedea mai de aproape într-un capitol următor (p. 95—100), s-ar fi făcut primele încercări de traducere a cărţilor sfinte în limba română, în Maramureş, de unde apoi au fost aduse în nordul Ardealului.

TEXTELE ROTACIZANTE

Originalele acestor prime traduceri s-au pierdut în frămîntările vremurilor; ni s-au păstrat însă cdpii făcute mult mai tîrziu, pe la jumătatea veacu-. lui al XVI-lea, în Ardeal.

Aceste texte, caracterizate prin particularitatea rotacismului — de aci şi numirea de texte rotacizante — sînt următoarele:

CODICELE VORONEŢEAN a fost descoperit de răposatul profesor de la liceul „Matei Basarab" din Bucureşti, Grigore Creţu, la mănăstirea Voroneţ, în anul 1871. La această dată, societatea studenţilor români din Viena, „Junimea", al cărei secretar era pe atunci Mihai Eminescu, pusese

la cale comemorarea a 400 de ani de la sfinţirea mănăstirii Putna. La serbare luase parte şi profesorul Creţu, care, călătorind pe la mănăstirile bucovinene, unde se aflau mormintele vechi ale domnilor Moldovei, a descoperit în podul mănăstirii Voroneţ, printre alte texte vechi, şi codicele care s-a numit apoi, după locul unde a fost *găsit,' Codicele Voronețean.* Din acest codice s-au pierdut începutul şi sfîrşitul, precum şi cîteva pagini din mijloc. în forma în care-1 avem azi, textul cuprinde partea de la sfîrşitul Evangheliei: Faptele apostolilor ■*•* opera acestora de a converti popoarele la creştinism — de la capitolul 18, versetul al H—lea, pînă la sfîrşit, precum şi 3 epistole: una a apostolului Iacob (cap. 1—5) şi două ale apostolului Petru (a doua necompletă). Restul epistolelor, ca şi primele 18 capitole din Faptele apostolilor, precum şi cîteva foi din mijloc (cam 194 pagini) s-au pierdut.

Textul, însoţit de glosar şi studiu, a fost publicat în chirilică şi în transcriere latină, cu versiunea respectivă din Noul Testament al lui Simion Ştefan şi din Bibilia lui Şerban Cantacuzino, de răposatul profesor de la Universitatea din Cernăuţi I. G. Sbiera, în-1885. Manuscrisul a fost dăruit apoi Academiei Române, unde se păstrează şi azi.

PSALTIREA SCHEIANĂ, un manuscript în 8° mic, de 530 de pagini, fusese într-o vreme proprietatea lui G. Asachi, de unde a trecut apoi în biblioteca de la Scheia a lui Sturdza Scheianu, un mare bibliofil, care ne-a lăsat o importantă colecţie de documente privitoare la chestia ţărănească. Sturdza Scheianu a dăruit-o în 1884, împreună cu întreaga lui bibliotecă, Academiei Române. Aci se păstrează în secţia manuscriptelor, sub cota nr. 449. După numele donatorului a fost numită de Bianu *Psaltirea Scheiană.*

Textul cuprinde Psalmii lui David şi cîntările adăugate de obicei în urma Psalmilor (cîntarea lui Moise, rugăciunea Anei, mama lui Samuil, cîn-tarea sfintei Fecioare *etc.)* şi se încheie cu simbolul atanasian. Ea a fost copiată, după cum se poate vedea din grafia şi fonetismul textului, de trei copişti diferiţi (primul a copiat paginile 1—20, al doilea 20—196, al treilea 197—530).

Psaltirea Scheiană a fost publicată pentru întîia dată în 1889, de regretatul prof. I. Bianu, în facsimile şi în transcriere latină pe pagina alăturată, şi cu indicarea variantelor din Psaltirea lui Coresi (1577), în caractere cursive pe marginea paginii transcrisă în caractere latine. Ea a fost studiată pe larg, în comparaţie cu celelalte Psaltiri din secolul al XVI-lea şi al XVII-lea, traduse din slavoneşte, şi publicată într-o ediţie critică de către d-11. A. Candrea, în colecţia de publicaţii a „Comisiunii istorice a României", la 1916. în această •ediţie însă d-1 Candrea a încercat să înlăture fonetismul copiştilor şi să reconstituie forma arhaică a prototipului pierdut, dar acest procedeu al şcolii franceze dinainte de război lasă în chip firesc joc liber arbitrarului.

PSALTIREA VORONEȚEANĂ a fost găsită de Sim. FI. Marian în 1882, în mănăstirea Voroneţ; a fost apoi cumpărată de Dimitrie Sturdza şi dăruită Academiei Române, unde se păstrează sub cota nr. 693.

Manuscrisul e fragmentar, căci s-au pierdut primele 58 de foi. Ea ocupă în familia Psaltirilor rotacizante un loc important, fiindcă ne-a conservat, împreună cu traducerea românească, şi textul slavonesc. Scrisă, cu îngrijire, ea ne dă întîi fraza slavonească, după care urmează apoi traducerea românească.

Psaltirea Voronețeană a fost descrisă şi colaționată cu *Psaltirea Scheiana* de către regretatul Ov. Densusianu în *Anuarul seminarului de istoria limbei şi literaturei române pe anul 18{,8.* Textul românesc a fost apoi publicat în caractere chirilice de G. Giuglea în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie,* în 1911. El a fost apoi studiat şi publicat din nou, cu versiunea slavă şi textul românesc, de C. Găluşcă, într-o teză de doctorat germană susținută la Universitatea din Halle, în anul 1913: *Slavischrumânisches Psalter- Bruchsliick.*

PSALTIREA HURMUZACHi se numeşte astfel după numele donatorului, marele patriot şi istoric bucovinean Eudoxiu Hurmuzachi, inițiatorul cunoscutei colecții de documente a Academiei Române. Şi această Psaltire înfățişează o importanță deosebită din două puncte de vedere: întîiul, fiindcă, după concluziile d-lui Candrea, ea „nu este copia unui manuscris anterior, ci însuşi autograful traducătorului din slavoneşte", şi, în al doilea rînd, fiindcă ea reprezintă o traducere deosebită, ca text, de celelalte două Psaltiri despre care am vorbit: *Psaltirea Scheiana* şi *Voronețeană.* Şi cum ea este tradusă în aceeaşi epocă şi în aceeaşi regiune maramureşeană ca şi celelalte două, ridică prin aceasta o problemă interesantă de istorie literară: în ce împrejurări s-a făcut această nouă traducere?

Datarea, hîrtia, filigranele. După cum spuneam mai sus, nici un document intern sau extern nu ne destăinuie împrejurările în care au fost traduse aceste texte. Notițe clare, care să ne aducă oarecare lumină în această privință, de asemeni nu se găsesc în paginile lor. Unele dintre ele au într-adevăr însemnări în criptografie, dar aceste criptograme pînă acum n-au putut fi descifrate, în lipsa unor notițe clare care să ne lămurească acest lucru, nu ne rămîne alt criteriu de datare decît analiza hîrtiei şi a caracterelor paleografice şi lingvistice ale textelor.

Filigranele — adică mărcile de fabrică imprimate pe hîrtia pe care au fost copiate textele — ne înfățişează o ancoră, un mistreț, o coroană pusă pe un trunchi cu rădăcini, o stemă cu o coroană şi cu o cruce, o vulpe şi două săgeți încrucişate.

Ancora, care se găseşte ca marcă de fabrică în unele coaie de hîrtie pe care a fost copiat *Codicele Voronețean,* apare ca filigrană a hîrtiei din fabricile venețiene la începutul secolului al XVI-lea.

Hîrtia care avea ca filigrană un mistreț se găseşte folosită pentru documente şi pentru manuscrise din Moldova, în primele trei pătrimi ale secolului al XVI-lea şi ea provenea, după toate probabilitățile, din fabrica de hîrtie a oraşului Schweidnitz din Silezia, care oraş avea ca marcă a sa un porc mistreț. Marca oraşului a fost imprimată ca filigrană şi în hîrtia fabricată acolo, încă din 1491.

Hîrtia textelor care au ca filigrană o coroană pe un trunchi cu rădăcini, sau o stemă cu coroană şi cu o cruce este hîrtia ieşită din prima fabrică de hîrtie înființată la Braşov, în 1546, de Hans Benkner şi Johan Fuchs. Stemele cu coroane sînt, după cum se ştie, mărcile oraşului Braşov, şi proprietarii fabricii de hîrtie au adoptat, ca şi cei din Silezia, marca oraşului ca filigrană

pentru hîrtia ieşita din fabrica lor. Vulpea, pe care o găsim imprimată ca marcă în unele coli ale *Psaltirii Scheiene,* este imaginea numelui unuia dintre fabricanţii braşoveni: Fuchs. Ea apare ca filigrană pe hîrtia fabricată la Braşov începînd cu anul 1549.

Filigranele textelor rotacizante ne indică dar că hîrtia pe care au fost copiate aceste texte fusese fabricată în veacul al XVI-lea în oraşele Veneţia, Schweidnitz şi Braşov.

Scrisul. Caracterele paleografice ale manuscriselor rotacizante înfăţişează de asemeni un aspect arhaic al scrisului românesc. Este aşa-numita *scriptio continua,* în care cuvintele sînt copiate unele după altele, fără să fie separate între ele prin nici un spaţiu.

Limba. Concluziile pe care le scoatem din studiul filigranelor şi din aspectul paleografie al textelor sînt confirmate prin studiul limbii, deşi aci problema este ceva mai complexă, fiindcă limba acestor texte nu este uniformă ; dimpotrivă, ea înfăţişează două straturi diferite.

Primul strat de limbă reprezintă graiul vorbit în secolul al XVI-lea în sud-estul Ardealului, de unde era copistul. Graiul acesta reprezenta în structura generală a limbii româneşti de atunci o fază mai evoluată (lipsa rotacismului, căderea lui *n* intervocalic urmat de *i: întîiu; j* în loc de *g : jos* etc).

Al doilea strat de limbă aparţine ţinutului în care au fost traduse proto-tipele acestor texte şi el are un vădit caracter dialectal şi arhaic. Cea mai interesantă particularitate fonetică din acest strat de limbă este rotacismul, adică trecerea lui *n* intervocalic, în cuvintele de origină latină, la *r: lumiră (lumină, gerure* < *genune, tire* < *tine, rugăciure* < *rugăciune* etc.

Rotacismul, care astăzi abia se mai aude la moţii din Munţii Apuseni şi din sudul Maramureşului, în aşa-numita Ţara Oaşului, caracteriza în secolul al XV-lea şi al XVI-lea graiul de nord-est al Transilvaniei, întregul Maramureş, după cum dealtfel se poate deduce din scrisorile maramureşene ale secolului al XVI-lea şi al XVII-lea păstrate în arhivele cetăţii Bistriţa, descoperite şi publicate pentru întîiaşi dată de d-1 N. Iorga şi republicate acum în facsimile şi riguroasă transcriere filologică de d-1 Al. Rosetti.

Alături de rotacism apar şi celelalte particularităţi dialectale ale Maramureşului — dar care atunci ca şi azi se extind şi asupra ţinuturilor învecinate: Bucovina şi Moldova — precum: pronunţarea lui *j* ca *g* în cuvintele de origine latină.: *gioc, giude, gios;* fonetismul *dz* în loc de *z: Dzeu;* diftongul *oa} o,* particularitate care se găseşte şi azi în Maramureş şi în nord-vestul Ardealului: *nopte, totă, morte* etc.

în afară de aceste particularităţi dialectale care, exceptînd rotacismul, caracterizează şi azi Maramureşul, se mai găsesc în textele rotacizante unele trăsături fonetice, morfologice şi lexicale care vădesc un stadiu al limbii mai apropiat de prototipul latin şi asupra căruia se cade să ne oprim puţin, pentru a fixa caracterele pe care le-a avut limba noastră literară în prima ei fază.

E, precedat de *r,* păstrat: *rebda, reci.reotale; i* după *r* păstrat şi el: *uri; n* urmat de *i* în hiat s-a păstrat şi se pronunţa ca *n* muiat: *întîniu, spuniu, vulponiu.*

Şi în morfologia textelor găsim forme vechi de limbă care se apropie mai mult de prototipul latin decît cele evoluate de azi. De exemplu: substantivele declinării a doua, cu desinenţa în limba latină în *-us, -um* şi care astăzi se termină în consoană, se găsesc în textele rotacizante terminate în *-u,* fiindcă această vocală nu amuţise în limbă atunci: *domnu, împăraţii;* genitivele şi dativele se formau cu prepoziţii; apoi pluralul substantivelor latine neutre în *-ora* se termina în *-ure: fapture* etc.

Conjugarea înfăţişează şi ea forme interesante: găsim numeroase urme din vechiul perfect simplu: *feciu (feci* (azi: *făcui), zişu (dixi* (azi: *zisei), ven-remu (venimus* (azi: *venirăm), venetu (venitis* (azi: *venirăli).* Aflăm apoi o formă de condiţional moştenită de la perfectul subjonctivului latin: *intrare, intrări, intrare, întraremu, întraretu, intrare* (cu înţelesul de aş intra) *(intra-verim intraveris, -erit, -erimus, -eritis, -erint.* La persoana I-a a imperfectului apăreau formele fără *m:* eu *auziia.*

Mai interesant însă este lexicul, căci ne oferă o bogăţie nebănuită de cuvinte moştenite din patrimoniul latin, care au dispărut din circulaţia limbii de azi sau vieţuiesc în agonie în cine ştie ce colţ îndepărtat de ţară: *agru (agrum* „ţarină", *ariră (arenam* „nisip", *auă (uvam* „strugure", *deşidera (desiderare* „a dori", *fuste (fustem* „toiag", *gerure (gironem* „adîncime, prăpastie", *ginlu (gentem* „neam", *gune (juvenis* „tînăr", *măritu (nwritum* „mire", *a se număra (nominare* „a-şi spune pe nume", *păsa (passarc* „a merge" (azi păstrat în expresii ca: pas de fă ceva), alături de care apare şi omonimul *păsa (pensare* „a apăsa" (azi păstrat numai în expresii ca: nu-mi pasă), *ură-ciure (prationem* „urare, binecuvîntare", *viptu (victus* „grîu, bucate", *vărgură (virgulam (virgo* „fecioară", *opu iaste (opus est* „trebuie".

Alte cuvinte sînt importante din punct de vedere al evoluţiei sensului, căci păstrează încă un înţeles mai apropiat de prototipul din care derivă: *codru* cu înţelesul de „munte", *cumplit:* „sfîrşit" (cumplitul pămîntului —■ sfîrşitul pămîntului), *fămeaie:* „familie", *gudeţ:* „judecată", *împărţi:* „despărţi", *pădure:* „munte", *săruta (salutare:* „saluta", *strat:* „aşternut".

Din originalul slavon au rămas netraduse, pe lîngă titluri de capitole, şi numeroase cuvinte care trăiau atunci în limba ţinutului, dar care, în curgerea vremurilor, au dispărut, sau altele pe care traducătorii nu le-au înţeles ori cărora nu le-au găsit cu uşurinţă corespondentul românesc, precum: *aslamu:* camătă, *aspidă:* şarpe cu privirea veninoasă, *bezaconie* cu înţelesul de fărădelege, *cadilă:* tămîie, *dodei:* a supăra, *iniîe:* brumă, *bincotă:* vicleşug, *ogodi:* a plăcea, *onagru:* asin sălbatic, *pamente:* amintire, *prilăsti:* amăgi, *schimen:* căţel, *slepenă:* treaptă, *vasilisc:* balaur fantastic care ucide cu privirea, *zăblcală:* fereastră.

Cum era firesc într-un text tradus în cuprinsurile româneşti aflate sub stăpînire maghiară, se găsesc numeroase elemente ungureşti, neînţelese în ţinuturile româneşti libere de dincoace de munţi, precum: *adamă:* cămată, *barat:* prieten, *băsădui:* a plînge, *bintătui:* a pedepsi, *celui:* a înşela, a amăgi, *cdoşag:* înşelăciune, *gilălui:* urî, *murgiu :* a cîrti, *tar:* sarcină, *tăroasă:* însărcinată, *tirnaţ:* prispă.

O formă cu totul curioasă este compunerea cuvintelor într-o structură nefirească limbii române, dar calchiată după tipicul cuvintelor slave corespunzătoare: *dulce vrere* <blagovolenie; *fărămente, fără fundu,* plural: *fără-*

fundere, lege călcătoriu, greu animoşo păcate, cădere, omugoditori, plod purtători şi fără de cruţat KE3MAA'IE (de la MAAO = copil, dar traducătorul a crezut că substantivul derivă de la verbul iţj<u<iTi); *lege dălătoriu, lege călcătoriu, premiezare:* înjumătăţire, *împremidza :* înjumătăţi.

în ce priveşte sintaxa, textele maramureşene imită adesea întorsăturile de frază ale originalului slavon. Găsim însă şi urme din sintaxa latinei vulgare, precum genitivul construit cu prepoziţia *de (casa de domnul),* dativul cu prepoziţia *a (sufletele a lot omul).* Acuzativul însă, sub influenţa originalului slav, apare fără prepoziţia *pre,* ceea ce aduce confuzia între subiect şi obiect.

Deşi textele rotacizante sînt scrise într-o limbă greoaie, cu multe elemente străine, cu particularităţi arhaice şi dialectale, totuşi ele sînt pentru istoria literaturii de o importanţă deosebită, pentru că constituiesc începuturile, punctul de plecare al limbii noastre literare, care, peste trei veacuri de frămîntare, avea să ajungă la starea de azi, capabilă să exprime în versuri, cu PZminescu, cele mai înalte nuanţe ale cugetării filozofice.

Prima fază a limbii noastre literare a fost astfel o fază maramureşană, un dialect nord-vestic, care în veacul al XVI-lea într-o privinţă stagnase într-o formă mai conservatoare, iar în alte privinţe evoluase către forme — rotacis-mul de exemplu — pe care nu le cunoşteau celelalte dialecte, cu deosebire cele în care viaţa românească se desfăşoară mai liber în state oarecum autonome. Era greu ca în lupta cu celelalte dialecte graiul maramureşan să se menţină biruitor pe tărîmul vieţii literare. Un alt dialect era menit să-i ia locul.

Textele rotacizante, pe care valurile vremurilor le-au adus pînă la noi cu file pierdute sau rupte, sînt pentru filologul care vrea să reconstituie originea şi evoluţia limbii româneşti comori de preţ, căci ele îi dezvăluie pe de o parte forme de limbă în care se poate surprinde tranziţia de la latina vulgară la limba de azi, iar pe de altă parte o sumedenie de cuvinte din vechea zestre latină, dintre care unele au dispărut cu timpul din circulaţia limbii, iar altele se zbat azi în agonie într-un colţ restrîns ele pămînt românesc.

în si'îrşit, ele mai au un aspect. într-o vreme în care tradiţia şi prejudecata nu admiteau în biserica Răsăritului ortodox alte limbi liturgice decît slava şi greaca, aceste prime şi timide zări de lumină în pîcla slavismului aduc începutul unei munci grele şi lungi de trei veacuri, care va duce însă la naţionalizarea serviciului divin.

Textele rotacizante au trecut din mînă în mină şi prin copii s-au răspîndit din sat în sat şi din ţinut în ţinut pînă ce, în a doua jumătate a secolului ai XVI-lea, în sudul Ardealului, au fost puse în tipar de către diaconul tîr-goviştean Coresi.

BIBLIOGRAFIE

Publicaţii de texte. *Codicele Voroneţean* a fost publicat cu un studiu şi vocabular de Ion al lui Gh. S b i e r a, *Codicele Voroneţean,* ed. Academiei Române, Cernăuţi, 1885. Ideile eronate ale lui Sbiera au fost combătute de: Gr. Creţu în *Revista pentru istorie, archeologie*

şi filologie (a lui Tocilescu), anul VI (1886), p. 155; de I. Bogdan în *Convorbiri literare,* 1886, p. 77-88, şi de I. Nădejde în *Contemporanul,* anul III, (1883), p. 132, 178, 230, 474, *514,* 526.

Psaltirea Scheiană a fost publicată în facsimile şi transcriere latină cu variante din Coresi de I. B i a n u, *Psaltirea Scheiană,* tomul I, Bucureşti, 1889. O ediție critică însoțită de un studiu aprofundat a dat d-1 I. A. C a n d r e a, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XVI şi XVII, traduse din slavoneşte* (voi. I. cuprinde studiul, voi. II textul şi glosarul), Bucureşti „Comisia istorică a României", 1916. Despre copiştii *Psaltirii Scheiene:* I. B i a n u, *op. cit.,* p. XII, observînd că sînt două scrisuri, presupunea doi copişti sau „aceeaşi mînă, dar după o întrerupere cam îndelungată". Al. Procopovici, în *Despre nazalizare şi rotacism, Analele Acad. Române,* seria II, t. XXX, *Mem. secț. Ut.,* Bucureşti, 1908, p. 29, şi I. A. C a n d r e a, *op. cit.,* I, p. XXVIII, au dovedit că sînt trei. C. L a c e a, în *Dacoromania,* III, p. 461—471, admite că sînt saşi. N. Draga nu, *Dacoromania,* III, p. 475 — 508 şi 914 — 929; primele traduceri au fost făcute de un sas din regiunea Bistriței „care a urmat ca student la Universitatea din Praga" unde a primit învățăturile lui Hus. Cf. însă şi Al. R o s e 11 i, în *Grai şi suflet,* II, 1925— 1926, p. 153, 156.

Psaltirea Voronețeană a fost publicată în caractere chirilice de G. Giuglea în *Revista pentru istorie, archeologie şi filologie,* XI (1910), p. 444-467, şi XII (1911), p. 194 - 209 şi 475 — 487. Textul a fost republicat cu versiunea slavă şi cea română de G. Găluşcă în *Slavisch-rumănisches Psalterbruchstiick,* Halle, 1913 (teză de doctorat). Despre ea o recenzie a lui V. Bogrea, în *Drum drept,* II, 1914, p. 497-508.

Psaltirea Hurmuzachi n-a fost încă publicată pînă acum, dar despre ea se găsesc informa -țiuni în studiul citat mai sus al d-Iui I. A. C a n d r e a, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri,* I, p. L—LVII, şi Al. R o s e t t i, *Limba română în secolul al XVI-lea,* Buc, 1932, p. 4.

Studii. Susțin teoria husită: N. I o r g a, *Istoria literaturii religioase a români lor pînă* la *1688,* Bucureşti, 1904, p. XIX —XX; X. I o r g a, *Istoria literaturii româneşti,* ed. a Il-a, voi. I, Bucureşti, 1925, p. 103—110; I. A. C a n d r e a, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XV şi XVI, traduse din slavoneşte,* ediția „Comisiei istorice a României", I, Buc, 1916; N. D r ă g a n u, *Două manuscripte vechi: Codicele Todorescu şi Codicele Marțian,* ed. Academiei Române, Bucureşti, 1914, p. 187— 188; *Dacoromania,* III, p. 475 — 508, 914—937, IV, p. 1121—1123; Sextil P u ş c a r i u, *Zur Rekonstruktion des Urrumănischen,* în *Beiheft zur Zeitschrift fur rom. Philologie,* XXVI, Halle, 1910; Sextil Puse ar iu, *Istoria literaturii române,* voi. I, *Epoca veche,* Sibiiu, 1930, p. 64; A 1. Procopovici, *Arhetipul husit al catehismelor noastre luterane,* Suceava, 1927. Pentru propaganda husită în țările române a se vedea şi. I o s e f M a c u r e k, *Husitstvi v rumunsckych zemich,* Brno, 1927 ; acelaşi, *Husitismul in România,* în *Revista istorică,* XIV, p. 41 — 44. Despre husitism în Ungaria: Dr. Thot Zsabo Pâl, *A cseh huszita mozgalmak es uralom tortenete Magyar-orszâgon,* Budapesta, 1917. Despre studenții din Ungaria şi Sibiu (între 1373— 1411) la Praga : *Studenten aus Ungarn und Siebenbiirgeii an der Prager Universităt im XIV—XV. Jahrhundert,* în *Korrespondenzblatt,* VI, 1883, nr. 2, p. 19 — 20.

Atribuiesc începuturile literaturii române reformei luterane: Ov. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine,* tom. II, fasc. I, Paris, 1914, p. 6; Al. R o s e 11 i, *Etude sur le rhotacisme en roumain,* Paris, 1924, p. 13, şi *Recherches sur la Phonetique du roumain au XVI-e siecle,* Paris, 1926, *România,* XLVIII, p. 333, şi mai ales: *Limba română în secolul al XVI-lea,* editura Cartea românească.

începuturile literaturii noastre sînt puse în legătură cu propaganda catolică de 11 i e Bărbulescu, *Curentele literare la români in perioada slavonismului cultural,* editura Casei

Şcoalelor, Bucureşti, 1928, p. 45—102. M. Gaster, în *Chrestomatie română, texe tipărite şi manuscrise (secolul XVI—XIX), dialectale si populare,* voi. I, Bucureşti, 1891, în care reproduce texte rotacizante, credea că acestea sînt „prelucrări ulterioare ale operelor lui Coresi" (p. CI şi Cil).

I. B i a n u, în *Introducerea limbii româneşti în biserică. Discurs de recepţie în Academia Română,* credea că traducerile s-au făcut pe la sfîrşitul veacului al XVI-lea în mănăstirile moldoveneşti, „pentru a da elementele instrucţiunii teologice călugărilor români". Cf. şi A. M e t r o n i u, *încercarea asupra evoluţiei literaturii vechi româneşti,* în *Convorbiri literare,* XLVII (1913), p. 401, 527, 631; T. Pala de, *Cînd s-a scris întîi româneşte* (extras din *Arhiva* VII), Iaşi, 1916, p. 27; D r. Mii an P. Ş e s a n, *Originea şi timpul primelor traduceri româneşti ale Sf. Scripturi,* Cernăuţi, 1939, îndeosebi p. 89; traducerea a fost făcută de un călugăr român care ştia şi slavoneşte, poate în mănăstirea Moldaviţa (p. 110); Şt. Ciob a nu, *Curs litogr.,* Fac. lit. Bucureşti, 1938— 1939, p. 449 şi urm.

Părerea lui Drăganu privitoare la traducerea în Moldova pe vremea lui Despot-vodă în *Histoire de la litterature roumaine de Transylvanie,* extras din *La Transylvanie,* Cluj, 1938, p. 37-38.

Pentru prototipele paleoslave ale traducerilor: Bohus Tenor a, *Vber die kirchen-slavische Vorlage des Codice Voroneţean,* în W. M. — L ii b k e, *Mitteilungen des rumănischen instituts an der Universităt Wien,* Heidelberg, 1914, p. 145 — 221.

Textele au fost studiate din punctul de vedere al limbii de: I. A. C a n d r e a. *Psaltirea Scheianâ comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XVI şi XVII traduse din slavoneşte;* Ov. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine,* tom. II; Al. R o s e 11 i, *Limba română în secolul al XVI-lea,* editura „Cartea românească", Bucureşti, 1932; V. M o r a r i u, *Sintaxa propoziţiunii în Psaltirea Scheianâ,* în *Revista filologică,* I, Cernăuţi, 1927, p. 219 — 231, *şi Formarea verbelor în Psaltirea Scheianâ,* în *Codrul Cosminului,* IV —V, partea a Ii-a, p. 263 — 278,

Pentru *u* final: O. Densusianu, *Din istoria amuţirii lui „u" final în limba română, tn Analele Academiei Române,* s. II, t. XXVI, *Mem. secţ. Ut.,* Bucureşti, 1904.

Pentru explicarea rotacismului: Al. Procopovici, *Despre nazalizare şi rotacism, Analele Academiei Române,* s. II, t. XXX, *Mem. secţ. lit.,* Bucureşti, 1908; Alexandru R o s e 11 i, *Etude sur le rhotacisme en Roumain,* în colecţia *Bibliotheque de l'ficole des Hautes Etudes,* Paris, Edouard Champion, 1924. Rotacismul era în secolul al XVI-lea o particularitate fonetică, care distingea net graiurile din nord-estul Transilvaniei de cele din sud. Istroromânii, care îl păstrează şi azi şi care au emigrat probabil între secolii X—XIII din părţile vestice ale Transilvaniei, cunoşteau rotacismul la despărţirea lor de trunchiul românismului. Ei îl păstrează şi azi. Fenomenul este cunoscut şi pe domeniul României occidentale în dialectele nord-vestice ale Italiei şi în franco-provansală (departamentele Isere, Doubs, Hautes-Alpes).

Documentele din arhivele Bistriţei au fost publicate întîiaşi dată de d. N. I o r g a, *Documente româneşti din archivele Bistriţei,* Bucureşti, 1899; acelaşi, în *Documentele Hur-muzaki,* XV, partea 1 şi a 2-a, Bucureşti, 1911— 1913; apoi ded. Alexandru Rosetti, *Lettres roumaines de la fin du XVI-e et du debut du XVII-e siecle tire"es des Archives de Bis-tritza (Transylvanie),* în *Institutul de filologie şifolklor,* Bucureşti, 1926. Cuprinde 50 de scrisori dintre 1592 şi 1638 din următoarele localităţi: Cîmpulung, Lucavăţ, mănăstirea Moldaviţa, Tîrgu-Neamţ, mănăstirea Rădăuţi, Roman, Slatina, Suceava şi din următoarele ale Transil-vaniei: Bistriţa, Făgăraş, nordul Maramureşului, Suciul de Sus (Solnoc-Dobîca), Sălişte-Mara-mureş. Textele publicate în transliteraţie sînt însoţite de 21 facsimile şi de studii paleografice şi filologice, de indice de nume proprii şi de vocabular.

INTRODUCEREA TIPARULUI ÎN ȚĂRILE ROMÂNEŞTI

TIPAR SLAVONESC ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ

Textele Sfintelor Scripturi traduse în veacul al XV-lea în Maramureş, sub influența husită, s-au răspîndit prin copii, din mînă în mînâ, pînă în ținuturile din sud-estul Ardealului. Aci, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ele sînt puse sub teascul tiparului, prin stăruința j uzilor saşi ai oraşului Braşov, de către diaconul Coresi venit din Tîrgovişte.

Tiparul fusese adus în țările noastre din Veneția, prin meşteri tipografi sîrbi.

Tipărirea cărților necesare cultului divin corespundea atunci în țările slave din Balcani unei necesități adînc simțite, deoarece invazia turcilor nimicise şi împrăştiase vechile manuscrise copiate cu multă muncă în mănăstiri de către călugări caligrafi.

încă din 1483, călugărul Macarie, care însoțea în Italia pe tînărul principe muntenegrean Gheorghe Crnojevic, supraveghea la Veneția tipărirea unui liturghier slav. Cîțiva ani mai tîrziu, G. Crnojevic, care văzuse înflorirea culturală a Italiei şi care era căsătorit cu o nobilă venețiană, Elisabeta, fiica lui Antonio Erizzo, urcîndu-se pe tronul tatălui său şi dorind să răspîndească lumina culturii în țara sa, aduce tiparul din Veneția şi-1 instalează în preajma Cetiniei, în mănăstirea întemeiată de tatăl său. Acolo, sub supravegherea călugărului Macarie, apar trei cărți religioase: un Molitvenic, un Octoih în 1494 şi o Psaltire în 1495; dar, în 1496, pătrunderea turcilor în munții Munte-negrului distruge aceste începuturi culturale. Cît de tragică a fost soarta culturii creştine în această epocă a invaziunii turceşti se vede şi din peripețiile dramatice ale vieții celor doi inițiatori ai tiparului.

Gheorghe Crnojevic, izgonit de turci, fuge în Veneția; de acolo la Ravena, unde este internat, în urma stăruinții turcilor; apoi, scăpînd din închisoare, se întoarce în patrie, travestit în haine de călugăr, încearcă să ridice steagul independenței, dar este înfrînt şi silit să se predea turcilor, care îl exilară în Asia Mică. Acolo se presupune că a trebuit să primească islamismul pentru a-şi mîntui viața.

în acele zbuciumate vremuri, călugărul Macarie, rămas fără protectori şi urmărit de turci, a aluat şi el drumul pribegiei spre Veneția, cu protectorii săi, şi de-acolo, mai tîrziu, fiindcă singurele țări ortodoxe peste care nu se întinsese stăpînirea turcească erau principatele române, aci la noi, în Munte-

nia, pe vremea cînd domnea Radu cel Mare, şi-a găsit adăpost pentru munca lui culturală.

în Muntenia se afla pe atunci în mare vază la curtea lui Radu cel Mare mitropolitul sîrb Maxim, care a izbutit să împace cu cuvinte creştineşti pe Radu cel Mare cu Bogdan al III-lea, domnul Moldovei, tocmai cînd ostile se aflau faţă în faţă, gata să se încaiere. Maxim era, după mamă, nepotul vestitului erou albanez Skander-beg şi vărul lui Gheorghe Crnojevic, întemeietorul tipografiei. în 1503 Maxim se afla la Veneţia. în aceste împrejurări — crede d-1 P. P. Panaitescu, în *Biserica ortodoxă,* 1939, p. 544 — Maxim va fi întîlnit în cetatea dogilor pe nepotul său Solomon, nepotul lui Gheorghe Crnojevid, şi pe călugărul Macarie, pe care i-a adus în Ţara Românească. Aci, cu o tipografie cumpărată de Radu cel Mare, poate din Veneţia — şi nu cu vechile buchii de tipar din Cetinje, care se rătăciseră — şi-a început călugărul Macarie noua sa activitate.

Din tipografia lui Macarie, pe timpul lui Radu cel Mare şi al urmaşilor săi, au apărut numai trei cărţi bisericeşti: Liturghierul, început sub Radu cel Mare şi încheiat sub Mihnea cel Rău, la 10 noiembrie 1508, un Octoih în 1510, în domnia lui Vlad-vodă, şi un Evangheliar în 1512, sub domnia lui Neagoe Basarab. Tipografia funcţionează deci patru ani, între 1508—1512; apoi, în împrejurări care nu ne sînt cunoscute, încetează.

Abia peste 33 de ani, în 1545, tiparul începe să funcţioneze din nou în Ţara Românească. Iniţiatorul acestei noi tipografii a fost tot un sîrb, logofătul Dimitrie Liubavici, care adusese în Serbia o tipografie, pe care o instalase în Gracanica, dar în cele din urmă, din cauza împrejurărilor vitrege în care se zbătea viaţa literară a slavilor sud-dunăreni sub stăpînire turcească, se expatriază cu tipar cu tot.

La 1550 îl găsim în cetatea de scaun a Ţării Româneşti, la Tîrgovişte, lucrînd pe timpul lui Mircea Ciobanul (1544—1554). Tipografia lui Dimitrie Liubavici funcţionează la Tîrgovişte vreo cinci ani, dînd la lumină, după cîte ştim pînă acum, patru cărţi slavone: un Molitvenic, un Evangheliar, un Apostol în 1547, care a apărut în două ediţii, una pentru Mircea Ciobanu şi alta pentru Iliaş-vodă al Moldovei, şi un Triod-Penticostar.

între tovarăşii care ajută pe meşterul sîrb în tipărirea textelor slave necesare serviciului divin, se citează în prefeţele sau epilogurile cărţilor: călugărul Moise şi ucenicii săi Oprea şi Petre.

EPOCA LUI CORESI

După aceasta tiparul românesc încetează în Tîrgovişte, pentru ca să reapară mai tîrziu la Braşov în 1556, cînd, pe timpul lui Pătraşcu cel Bun, între 12 iunie 1556 şi 14 ianuarie 1557, diaconul Coresi tipăreşte cu porunca lui Hanăş Benkner, judele Braşovului, un Octoih slavonesc. Cum a ajuns Coresi la Braşov nu putem şti. Probabil că Hanăş Benkner, care întemeiase cu

zece ani mai înainte prima fabrică de hîrtie, în năzuința de a-şi desface marfa, îl adusese pe Coresi cu tipografia lui acolo, pentru ca sâ înceapă publicarea cărților de slujbă necesare bisericilor româneşti din principate. Prefața pe care a reprodus-o d-1 Mazilu într-un articol critic despre Coresi învederează oarecum această intenție, căci alături de H. Benkner, „cu porunca" căruia ne spune că tipăreşte cartea, pomeneşte şi pe domnii principatelor noastre: „în Țara Rom ânească blagoslovitul Pătraşcu Voievod — e vorba de Pătraşcu cel Bun, tatăl lui Mihai Viteazul — şi în țara Moldovei blagoslovitul Alexandru Voievod".

Această carte — prima tipăritură coresiană la Braşov, despre care ne-a dat lămuriri interesante regretatul Bianu, într-o notiță publicată în *Analele Academiei Române* (1909—1910, volumul XXXII) — conține un epilog, în care ni se spune că a fost tipărită din porunca lui Hanăş Benkner de către Oprea Logofătul şi diaconul Coresi. Ultimul fiind citat în al doilea rînd — „eu, robul lui Hristos Oprea logofătul, şi diaconul Coresi ne-am trudit pentru aceasta şi am scos această carte" — este, după cît se pare, ucenicul lui Oprea Logofătul, care, precum spuneam şi după cum se constată şi din epilogul Apostolului slavonesc tipărit la Tîrgovişte în 1547, era la rîndul lui discipolul lui Dimitrie Liubavici, pribeagul sîrb, „suflet deznădăjduit, nenorocit şi păcătos", cum se numeşte el însuşi în epilog.

Astfel se stabileşte în chip documentar că diaconul Coresi şi-a învățat meşteşugul tiparului de la ucenicii — poate chiar de la călugării sîrbi — care, expatriați în împrejurări vitrege, au adus în țările noastre buchiile de tipar lucrate în Veneția.

CORESI

Figura diaconului Coresi, începătorul cărții româneşti tipărite, deşi a fost în timpul din urmă obiectul a numeroase studii, articole şi polemici, ne este încă puțin cunoscută.

Numele lui, care sună azi aşa de exotic în onomastica românească, a fost pus de mult — de Alexandru Odobescu chiar — în legătură cu familia Coressios din Chios, care a dat medici ca Ioan Coressios din Chios din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, scriitori de seamă ca Gheorghe Coressios de la începutul secolului al XVII-lea, negustori ca Anton, Gheorghe şi Ioan (Dziani) Coressi, care aveau afaceri comerciale cu Lwowul polon.

Ce legături au fost — dacă exista vreuna — între Coresi al nostru şi omonimii săi, greci, originari din Chios, nu putem şti, fiindcă documentele timpului nu ne îngăduie să facem nici.o conjectură.

Fapt este că în actele şi documentele româneşti din secolul al XVI-lea apar mai mulți Coresi. Astfel între anii 1527—1544 se pomeneşte de un Coresi „gramaticul", sau Coresi „diacul", sau Coresi „pisețul", care scrie o serie de acte între 1527 şi 1538 în Bucureşti şi Tîrgovişte, cetățile de scaun ale Țării Româneşti.

Alte documente posterioare vorbesc de Coresi logofătul în Miroslăveşti, „fiul lui Coresi logofătul", care apare pentru întîiaşi dată pe la 1560, într-un

act de la mănăstirea Tismana. îl găsim mai tîrziu, în 1568, scriind acte la Bucureşti. Se pare că era un om înstărit, căci Alexandru-vodă, fiul lui Mircea Ciobanu, îi întăreşte în 1572, în „minunata cetate numită Bucureşti", moşiile Bărcăneşti şi Vlăduleşti, părţi de pămînt în Ruşi, Popeşti, Brăniştor, Urlaţi, Leonteşti şi Broşteni. Din cîteva acte aflăm că avea un naş cu numele de Barbu, că ţinea în căsătorie pe Diica, fiica lui Bunea şi sora lui Stoica Jelează, şi că avea mai multe cumnate: Stana Neacşa, Dobra şi Măria, în satul Bărcăneşti, ale căror părţi de moşie le cumpărase pe la 1567. El a avut un fiu, pe logofătul Bunea.

Amintesc aceste date într-adins, pentru că din ele se poate vedea că aceşti Coresi, chiar dacă ar fi fost la origine străini, totuşi, prin căsătorii şi înrudiri, intraseră în rîndul pămîntenilor.

Ce legătură există pe de o parte între Coresi grămăticul de pe la 1527—-1544 şi, pe de altă parte, între logofătul Coresi de pe la 1560—1582, şi între diaconul Coresi, a cărui activitate tipografică se desfăşoară între anii 1556 şi 1583, nu reiese clar din documente. Regretatul Nerva Hodoş, într-o prefaţă la *Molitvelnicul lui Coresi,* a încercat să reconstituie — desigur în mod ipotetic — astfel spiţa familiei Coresi din Ţara Românească [1]:

Coresi grămăticul (logofătul)

Logofătul Coresi (1560-1582)

I Bunea Logofătul Coresi (1606)

O jumătate de an după tipărirea *Octoihului slavonesc* la Braşov, Coresi apare la Tîrgovişte, unde începe la 8 iulie 1557, în timpul domniei lui Pătraseu cel Bun, un Triod-Penticostar, pe care îl mîntuie însă de tipărit tocmai după moartea lui Pătraşcu, în vara anului următor, 1 iulie 1558, sub Mircea Ciobanul.

Apoi Coresi se strămută din nou la Braşov, unde îl găsim în 1559 şi unde, în decurs de mai bine de 20 de ani, el tipăreşte în limba română cărţile fundamentale ale bisericii, sub impulsiunea noului curent de reformă pornit de Luther.

Influenţa luterană şi activitatea lui Coresi. Reforma luterană pătrunsese în Ardeal în anul 1519, prin negustorii saşi care luaseră parte la tîrguldin Leipzig şi care aduseseră cu ei la întoarcere cărţile lui Luther. în 1522 mai mulţi tineri saşi, care studiaseră la Universitatea din Wittenberg şi audia-seră prelegerile lui Luther, răspîndesc între concetăţenii lor ideile marelui

[1] Nu putem accepta spiţa întocmită de d-nul St. Nicolaescu *(Revista pentru istorie, arheologie şi filozofie,* X, 1909, p. 269), care identifică pe diaconul Coresi cu logofătul Coresi. în actul din 1572, pe care se întemeiază d-1 St. Nicolaescu, logofătul Coresi nu este nicăieri pomenit ca diacon şi nici nu se face aluzie la activitatea lui tipografică desfăşurată pe acel timp în Transilvania (între 1559— 1583).

I Diaconul Coresi (1560-1583)

!

Serban (1588)

reformator german[1]. în fruntea mişcării a stat însă apostolul reformaţiunii din Braşov, Honterus. Honterus, născut în 1498 în Braşov, după ce şi-a terminat învăţătura în oraşul natal, şi-a continuat studiile în şcolile superioare din Cracovia, Viena, Wittenberg şi, în cele din urmă, în Basel, unde s-a iniţiat şi în arta tipografiei. în 1533 Honterus, întorcîndu-se în oraşul natal cu o largă cultură umanistă şi cu un înflăcărat zel pentru noul crez al reformei, începe printre concetăţenii săi propaganda pentru reforma luterană. Predicile lui inspirate găsesc, în vremurile de după nenorocita luptă de la Monaci, cînd o parte din Ungaria căzuse sub stăpînirea turcească, un adînc răsunet în sufletul contemporanilor săi saşi. în 1542 Honterus publică în limba latină şi germană cartea reformaţiunii, *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius. Barcensis provinciae,* în care fixează punctele fundamentale ale noii biserici —■ între altele şi nevoia de a propovădui Evanghelia Domnului în limba naţională. Curînd după aceasta, preoţimea din ţara Bîrsei, convocată într-un congres, hotărăşte înlocuirea limbii latine din biserică cu limba germană, căsătorirea preoţilor şi introducerea serviciului divin în formă luterană. Pentru a da mai multă extensiune ideilor reformei, Honterus, care învăţase în Elveţia arta tiparului, întemeiază în Braşov o tipografie, alimentată cu hîrtie pusă în circulaţie din fabrica ridicată de prietenii şi concetăţenii săi, Iohann Fuchs şi Hannes Benkner, primarii Braşovului.

în acelaşi timp cu saşii îmbrăţişară luteranismul şi ungurii. Principele Ioan Sigismund Zzâpolyai (Zâpolya), urmînd liniile politice — trase de mama sa pe timpul regenţei — de a organiza în Ardeal şi pe tărîm religios o opoziţie puternică împotriva catolicului Ferdinand, care, stăpînind partea vestică a Ungariei, năzuia să cuprindă şi Ardealul, a adoptat reforma luterană. Ioan Sigismund era poliglot, ştia binişor şi româneşte, şi urmărea să atragă la noua reformă şi pe români, care erau elementul cel mai numeros în Ardeal şi care-i dădeau, după cum o afirmă Giovanandrea Gromo, „ostaşii cei mai buni". Locul de frunte între sfetnicii de la curtea sa îl aveau doi români: bătrînul Mihail Csâki, cancelarul ţării, păstrătorul sigiliului statului, un umanist de seamă, care fusese preceptorul lui, şi Gaspar Bekes, cel mai tînăr dintre sfetnici, care lua adesea masa cu principele şi care dormea în aceeaşi cameră cu el. în aceste împrejurări, este posibil, ba chiar probabil, ca toate măsurile luate de autorităţile maghiare pentru convertirea românilor la reformă să se fi făcut cu sfatul şi cu iniţiativa acestor curteni, rupţi de neamul lor şi convertiţi la reformă.

0 condiţiune prealabilă pentru răspîndirea luteranismului printre români era traducerea şi tipărirea cărţilor româneşti sub influenţa curentelor de reformă. Această activitate, iniţiată şi patronată de saşi şi unguri, s-a desfăşurat în trei centre diferite: Sibiu, Braşov şi Orăştie.

Ea a început la Sibiu, unde pătrunsese mai devreme ideile de reformă, prin stăruinţa lui Petrus Haller, ales jude (primar) al Sibiului în 1543, şi a pastorului Mathias Ramser, căruia Melanchthon, prietenul lui Luther, îi

[1] V. I. Juhâsz, *A reformdciâ az erdMyi romanok kozott (Reforma printre românii trnsil-văneni),* Cluj, 1940; şi E. Rev6sz, *La Reforme et Ies roumains de Transylvanie, Archivum Europae Centrc-Orientalis,* Budapest, 1941.

scria să „îngrijească înainte de toate ca învăţătura mîntuirii să fie împărtăşită poporului nefalsificată şi ca tineretul că citească Catehismul".

în chiar anul alegerii lui Petrus Haller, saşii îmbrăţişară reforma. în anul următor, 1544, universitatea săsească hotărăşte ca toţi cîţi n-au primit cuvîntul lui Dumnezeu în noua formă să fie îndemnaţi frăţeşte a-1 adopta.

în aceste împrejurări s-a tipărit în 1544, la Sibiu, prima carte românească — un Catehism — din care însă pînă acum nu s-a descoperit nici un exemplar. Dar apariţia lui în 1544 este în afară de orice discuţie, fiindcă ni s-a păstrat o notiţă contemporană în socotelile oraşului Sibiu [1], în care se pomeneşte că s-au dat doi florini unui oarecare „magister Philippus" —■ Filip Maler —• pentru munca lui de tipărire a Catehismului valah. De altă parte, un preot sas din Bistriţa, Adalbert Wurmloch, într-o scrisoare din 1546 către preotul Ioan Hessus din Breslau, spune că s-a tradus în limba valahă un Catehism, care s-a tipărit la Sibiu în caractere sîrbeşti (chirilice). Wurmloch mai adaogă informaţia preţioasă că mulţi preoţi români îl primesc ca sacrosanct, dar că şi mulţi îl condamnă. [2]

Centrul în care străduinţele de a capta pe români la ideile reformei s-au manifestat cu mai multă tărie şi mai consecvent a fost însă Braşovul.

în Braşov se întîlnesc în această vreme două persoane care au jucat un rol de seamă în începuturile cărţii româneşti: diaconul Coresi, care venea din Tîrgovişte cu materialul de tipar chirilic, Hans Benkner, primarul oraşului Braşov, proprietarul primei fabrici de hîrtie din Ardeal. Honterus, care convertise la reformă preoţirriea sasă din Ţara Bîrsei, care întemeiase prima tipografie în Ardeal şi reformase şcoala, murise de la 23 ianuarie 1549. Dar spiritul lui trăia încă între saşii luterani. în această atmosferă de idei adusă de Honterus, prin stăruinţa şi pe cheltuiala primarului Benkner, Coresi se pune în serviciul ideii de tipărire a cărţilor sfinte în limba română. „Cu zisa <şi cu cheltuiala) jupînului Hanes Beagner, scris-am eu Diacon Coresi...", sau „eu jupînul Hanăş Beagner... am avut jelanie pentru sfintele cărţi creştineşti... şi am scris aceste sfinte cărţi de învăţătură, să fie popilor româneşti să înţeleagă, să înveţe rumânii cine-s creştini".

Dar pentru ca ideea naţionalizării serviciului divin, pusă in circulaţie de reformă, să pătrundă mai adînc în masele româneşti, ea trebuia inculcată tinerelor generaţii din şcoală. De aceea cea dintîi publicaţie românească apărută la Braşov este un Catehism menit a fi predat copiilor din şcolile româneşti, cum era în primul rînd aceea care funcţiona pe lîngă vechea biserică ortodoxă a Şcheilor din Braşov.

Avem în această privinţă un preţios document contemporan, care dezvăluie ceva din împrejurările şi intenţiile cu care a fost publicat *Catehismul,* prima carte coresiană. Este mărturia diacului Oprea, care era în acelaşi timp psalt şi profesor „miaşteriu — cum spune el — şcoalei rumă-neşti de lîngă beseareca Şcheailor" şi „dascăl mai mare ucenicilor cine învaţă dăscălie". în epilogul unui Octoih românesc, tradus din porunca episcopului Pavel Tordaş cu intenţia de a fi tipărit şi copiat de „miaşteriu şcoalei rumă-

[1] *liechnungen aus dem Archiv von Hermannstadt and der sächsichen Nation,* I, Sibiu, 1880, p. 195.

[2] Vezi textul reprodus la Bianu, H o d o ş, *Bibliografia veche românească,* I, p. 22.

neşti", acesta spune răspicat că vlădica Pavel „au porîncit în şcoală mearşterii şi dascălii să *înveaţe rumîneaşte den cărţile ce le deaderâ boiarii cinstitului sfat de mainte* şi ce va da sfinţiia lui, împreună cu alalţi creştini buni, că în şcoală„ cumu trebuiaşte şi în besearecă, aşa mai vîrtos cuvîntul Iu Dumnedzeu tre-buiaşte să înţeleagă *feciorii,* dară cumu să înţeleagă deacă învaţă în limbă striină de nu înţeleage nimea! Iară sîrbeaşte şi letineaşte să ştie numai cine jaste om cărtulariu, oare preut, oare dascăl, oare diiac, iară mişelamia n-are lipsă de-a ştirea."

Şirul tipăriturilor româneşti ale lui Coresi începe deci, în 1559, cu *Catehismul.* Cronicarii saşi Simon Massa şi Marcus Fuchs ne înştiinţează, la 12 martie 1559, că Iohannes Benknerus, primarul Braşovului, cu ceilalţi senatori au reformat biserica valahilor şi că a propus *Catehismul* spre citire şi învăţare. [1]

Catehismul lui Coresi este alcătuit din următoarele părţi:

1. O scurtă prefaţă; 2. Decalogul („zeace porîncele ale Iu Dumnezeu"); 3. Simbolul credinţei ortodoxe niceoconstantinopolitan (credinţa creştinească); *4.* Tatăl nostru; 5. Milcuitura („cînd chemi pe Dumnezeu în ajutor", adică rugăciunea) şi datul de har „cînd îţi aduci aminte de binefacerile lui Dumnezeu"; 6. Botezul; 7. Cuminecătura.

Catehismul, deşi are, după cum a arătat d-1 Al. Rosetti, unele părţi comune cu *Micul Catehism* al lui Luther (ediţia din 1529: Decalogul; Simbolul apostolilor, în forma catolică; Tatăl nostru; Botezul...), totuşi nu este o traducere după acesta. Limba textului arată o mulţime de termeni specifici şi construcţii neromâneşti, care sînt o decalcare după *sintaxa ungurească.*

Catehismul românesc se apropie ca fond — şi în unele privinţe şi ca formă — de Catehismul unguresc al lui Batizi, însă nici cu acesta nu corespunde întocmai. Originalul unguresc era un Catehism sumar, care, după cum ne încredinţează d. N. Sulică, în afară de părţile cuprinse în *Micul Catehism,* al lui Luther, mai conţinea şi cîteva întregiri împrumutate din marea lucrare de sinteză a lui Filip Melanchthon, publicată în 1521 sub titlul *Loci communes rerum theologicarum,* şi care a avut un mare răsunet, deoarece numai în timpul vieţii autorului a apărut în 50 de ediţii. Din această operă a lui Melanchthon au străbătut pînă în Catehismul românesc din 1559 ideile dogmatice despre milcuitura şi datul de har, aşa de obscur prezentate în Catehismul românesc. O dată Catehismul unguresc tradus în limba română, Coresi 1-a revizuit, refăcînd textul din *Tatăl nostru* şi citatele după textul Evangheliei, *pe care o avea sub presă,* şi îndreptînd simbolul credinţei după normele bisericii ortodoxe. Numai astfel, amintind pe toţi cei ce au contribuit la publicarea Catehismului, el putea spune în prefaţa *Catehismului:*

„...Neşte creştini buni socotiră şi scoaseră cartea den limbă sârbească pre limba românească, cu ştirea măriei lui Crai < adică Ioan Sigismund Za-polia> şi cu ştirea *Episcopului Savei* ţărăei ungureşti. Şi scoasem *sfînta Evanghelie* şi *zeace cuvinte* şi *Tatăl nostru* şi *credinţa apostolilor* să înţeleagă toţi oamenii cine-su rumâni creştini."

[1] „ 1559, die 12 Marţii, Iohannes Benknerus, iudex Coronensis, cum reliquis senatoribus reformavit Valachorum ecclesiam et praecepta catecheseos discenda illis proposuit" *(QueUen zur Geschichte der Sladt Brasso,* IV, Braşov, 1903, p. 80).

După *Catehism,* activitatea de tipărire a cărților sfinte în limba română se continuă; în răstimp de 22 de ani se tipăresc în românește toate cărțile care alcătuiesc, după concepția reformaților, patrimoniul sacru al învățăturilor creștine, și anume:

Catehismul (întrebare creștinească) 1559
Tetraevangheliarul, Brașov 156 1
Lucrul apostolesc (Praxiul) 1563
Cazanie și *Molitvenic,* Brașov.................................1564
Liturghier, Brașov................................«.........1570
Psaltire 1570
Psaltire slavo-română 1577
Pravilă (nu se poate data exact) ....1570— 1580
Evanghelie cu tilc (Cazanie)................................. 1581

Lucrul apostolesc — Faptele apostolilor — și Psaltirile reproduc o copie de pe vechile traduceri maramureșane; poate și *Tetraevangheliarul* este retipărirea unei traduceri anterioare, după cum mărturisește Coresi în introducerea *Catehismului:* „neşte creștini buni socotiră și scoaseră cartea den limbă sîr-bească pre limba românească". Celelalte sînt traduceri făcute în vremea lui Coresi.

Exceptînd prefața *Cazaniei* și *Molitvenicul* din 1564, în textele amintite mai sus, afară doar de ideea naționalizării serviciului divin —■ unul din postulatele fundamentale ale curentelor de reformă — și de o mică aluzie la darul milcuiturii din *Catehism,* nu se introduce nici o inovație care să devieze biserica românilor de la tradiția ortodoxă moștenită din strămoși.

Influența calvină. Ideea de a se amesteca în credința intimă a poporului român, de a transforma cu totul cultul lui strămoșesc după normele statornicite de ideile reformei, apare după 1564, cînd ungurii, despărțindu-se de sași, îmbrățișează reforma calvină. Ungurii se străduiesc să atragă și pe români la reforma lui Calvin și în acest scop ei luptă pe două fronturi: pe de o parte ajută tipărirea cărților bisericești în limba română, pe de altă parte, caută să impună cu sila, pe cale oficială, organizarea bisericii după normele calvine.

Sub această influență, Coresi tipărește în 1564, cu ajutorul nobilului ungur Forro Miklos de Haporton — Foro Miclăușu, cum îl numește el în predoslovie — o Evanghelie cu învățătură, adică textul Evangheliilor comentat și explicat, și un Molitvenic.

în epilog, Coresi ne lămurește asupra scopului acestei publicații astfel: „Dacă amu văzutu jelania la mulți preuți de tîlcul Evangheliilor, cum să poată și ei propovădui și a spune oamenilor învățătură dupe cetitul Evangheliei, așa am aflatu aceste tîlcuire a Evangheliilor pre Duminici presre anu, scoase de în scriptura prorocilor și apostolilor și celor sfinți părinți..."

Era deci o colecție de predici inspirate din textul Evangheliei pe care căutau să-1 lămurească și care se citeau în biserică.

în prefața cu care însoțește textul *Cazaniei,* se strecoară ideile reformei, precum și ideea naționalizării serviciului divin: „Acolo în biserică să se spue...

sfînta Evanghelie în limba pre care grăescu oamenii, să putem înțelege noi mişelame".

Sau ideea separării puterii spirituale, care se cuvine oamenilor bisericii, de puterea materială, care trebuie să îie atribuția împăraților, voievozilor şi dregătorilor acestei lumi. „Oamenilor de biserică ■—■ spune el — n-au lăsat Dumnezeu domnia să domnească în chipul Domnilor şi Voevozilor." Şi în această ordine de idei, el se ridică cu înverşunare împotriva papei, pe care-1 compară cu Antichrist, fiindcă „s-a ridicat peste toată lumea şi calcă suptu picioare toți împărații şi craii şi domnii despre pămînt" şi tot astfel se ridică şi contra patriarhului Ioan din Constantinopol, „care s-au sfădit cu Papa pentru domnia şi prea mai măria lumii".

într-alt loc el condamnă, potrivit reformei calvine, cultul sfinților şi al Sf. Fecioare, care însă este în biserica ortodoxă o piatră de temelie, căci pe cultul sfinților sînt întemeiate acatistele. Iată ce spune, în această privință, prefața *Cazaniei:* „Aceia nu cred cărei să roagă sfinților morți: Iu Sfîntu Patru şi Iu Sfîntu Vasile sau Sfîntului Nicolae sau Sfintei Măriei, că numai unulu Iisus Hristos iaste îmblătoriu dreptu noi şi rugătoriul: nimea altu, nici în ceriu, nici pre pămîntu. *Că sfinți morți* nu audu rugăciunea noastră."

La sfîrşitul acestei *Cazanii* se află un *Molitvenic* — adică o carte de rugăciuni (de la slav. *molitviti* = a se ruga). Acest Molitvenic înfățişează un interes deosebit prin inovațiile introduse în ritual. Astfel la botez se suprimă „mirul, apa sfințită, luminarea... şi alte adăosături", considerate de calvini ca *idolatria et superstitionum fomenta.* La cununie se introduce jurămîntul, iar cuminecătura se prevede numai în extremis.

Nerva Hodoş, care a studiat şi a republicat în 1903, în caractere chirilice şi transcripție latină, acest *Molitvenic,* orientîndu-se după unele cuvinte ungureşti păstrate în textul românesc: *tăroasâ* = gravidă, *oca* cu sensul de „cauză", *otlămăzuit* = scutit, ocrotit, *nebintetuit* = nepedepsit ş.a., cuvinte care nu se aud nicăieri în limba românilor din Ardeal, precum şi după unele construcții proprii limbii maghiare, ca: *derep ce trebuiaşte să se boteze oamenilor ; eu încă am pe el botezat* ş.a., dedusese că *Molitvenicul* a fost tradus din ungureşte.

Părerea lui N. Hodoş a fost confirmată în 1908 de dr. E. Dăianu, care a descoperit originalul *Molitvenicului* lui Coresi în *Agenda sau actele bisericeşti pe care le sâvîrşesc de obiceiu miniştrii şi păstorii sufleteşti creştini* a lui Heltai Gaspar, preotul reformaților din Cluj pe acele vremuri şi proprietarul unei tipografii, în care a tipărit un ciclu de cărți care i-au asigurat un loc în istoria literaturii maghiare. Dr. E. Dăianu a arătat apoi cu citate paralele dependența *Molitvenicului* lui Coresi de Molitvenicul lui Gaspar Heltai.

Activitatea lui Coresi se desfăşoară mai departe cu tipărirea unei *Psaltiri* în 1577.

Activitatea de traducere a cărților sfinte sub influența reformei calvine, care-1 atinsese, după cum am văzut mai sus, şi pe Coresi, se desfăşoară însă mai întins în regiunea Clujului şi a Orăştiei. în aceste ținuturi, autoritatea ungurească impusese organizațiunii religioase a românilor conducători aleşi, după moda calvină, de întreaga obşte, cu numele de superintendenți şi cu sarcina de a contribui la răspîndirea reformei, al cărei prim obiectiv era: introducerea limbii naționale în biserică.

în 1567, după alegerea lui Gheorghe de Sîngeordz ca episcop al românilor, se întruneşte un sinod, care hotărăşte introducerea limbii române şi scoaterea din parohie a popilor orbi care vor păstra prejudecata limbii slavone. Doi ani după aceasta, cînd în locul lui Gheorghe de Sîngeordz este ales Pavel Tordaş, sinodul întrunit la Aiud, sub prezidenţia noului ales, hotărăşte—-în unanimitate, spune documentul unguresc — înlăturarea din ceremonial a tuturor lucrurilor privitoare la credinţă care nu-şi au temeiul în Sfînta Scriptură, renunţarea la cultul sfinţilor şi îndepărtarea din biserică a tuturor preoţilor care nu vor învăţa poporul în limba română despre sfintele taine. Dar, deşi documentele ungureşti contemporane ne spun că hotărîrea aceasta a fost luată cu unanimitate, totuşi preoţii români, crescuţi în tradiţia ortodoxă şi urmînd instinctul maselor populare, erau refractari ideilor de reformă, fiindcă pentru sinodul care urma să se ţină în anul următor la Cluj, superintendentul intervine pe lîngă municipalitatea din Bistriţa, rugînd-o, într-o scrisoare din 9 decembrie 1570, să pună în vedere preoţilor români că vor fi aspru pedepsiţi dacă vor lipsi de la sinod. Scrisoarea aceasta a lui Pavel Tordaş înfăţişează un interes deosebit din punctul nostru de vedere, fiindcă ne dă ştiri preţioase privitoare la mişcarea literară a timpului. „Mai dau de ştire preoţilor români — spune el — ca să-şi aducă şi bani de cheltuială ca -să cumpere cărţi româneşti: *Psaltirea,* care să o plătească cu un florin; altă carte *Liturghia."* Dintre aceste două cărţi, *Liturghia* a fost descoperită în anii trecuţi de N. Sulică, iar *Psaltirea* este textul tipărit de Coresi în 1570. O altă carte importantă apărută în această epocă sub influenţa calvină este o carte de psalmi versificaţi, din care s-au descoperit cîteva foi în legătura unei cărţi din 1601.

Textul — reprodus în facsimile şi transcriere latină cu un studiu de Stripszky Hiador şi dr. G. Alexici — ocupă în ciclul tipăriturilor româneşti din veacul al XVI-lea un loc aparte, deoarece este cel dintîi text românesc publicat cu caractere latine, în ortografie, bineînţeles, ungurească. El cuprinde zece cîntece, avînd fiecare titlu unguresc şi este, după cum s-a arătat, o traducere după o veche carte de cîntece pentru calviniştii unguri întocmită de Francisc David, care s-a întemeiat, la rîndul său, pe un Graduale tipărit în Oradea la 1566, şi mai ales pe *Cartea de cîntece* alcătuită de Szegedi Gergely. Cartea avusese, înainte de traducerea românească din 1570, trei ediţii ungureşti. Această traducere pare să se fi bucurat de multă cinste între românii calvinişti, fiind întrebuinţată în biserici şi şcoli.

Alte ştiri despre activitatea lui Pavel Tordaş nu mai avem. El moare în 1576—1577, şi cu acest prilej dieta ardeleană a luat o hotărîre care ne arată .că reforma se răspîndise simţitor printre români. „Deoarece — zice actul — şi în obştea românească sînt mulţi cari, luminaţi de Domnul Dumnezeu, s-au xupt de mărturisirea grecească şi ascultă cuvîntul lui Dumnezeu în limba lor proprie, murind superintendentul lor de pînă acum, am hotărît ca şi ei să-şi aleagă dintre dînşii un om învăţat şi drept, cu înţelegere adevărată, pentru ca predicarea cuvîntului lui Dumnezeu cel viu să nu contenească între dînşii şi să meargă înainte." Pe temeiul acestei hotărîri a dietei, obştea românească, adunîndu-se în sobor, a ales ca superintendent pe Mihail Tordaş,-Ain frate sau o rudă a lui Pavel.

Acesta este episcopul care a patronat traducerea şi publicarea *Paliei de la Orăştie,* despre care ne vom ocupa mai jos.

întoarcerea spre ortodoxie. Atacurile făţişe împotriva dogmelor fundamentale ale ortodoxiei, strecurate în introducerea *Cazaniei* din 1564, *înM&lifve-nic* şi poate în urgia dezlănţuită de autorităţi pentru a impune cu sila reforma calvină au îndîrjit şi mai puternic în rezistenţa lor masele populare româneşti şi preoţimea ardeleană. în atmosfera aceasta de vrajbă, populaţia românească, trezită la conştiinţa religioasă ortodoxă, începe —■ acolo unde alunecase în apele reformei — să se lepede de ea şi să se întoarcă la credinţa strămoşească, într-un Molitvenic slavon contemporan, cumpărat de popa Dobre de la un oarecare Braţul cu 55 de aspri şi dăruit bisericii Scheiu din Braşov, la anul 1569, ni s-au păstrat instrucţiile „cînd vrea cineva să vie cătră a noastră credinţă" şi să se lepede „de toată legea latinească şi de a Iu *Martin Ereticul* şi de toate eresele lor şi de toate hulele lor cu carele hulescu pre duhul svîntu şi pre preacesta şi pre svînţii lui Dumnezeu şi pre svintele icoane". Şi instrucţiile stăruiesc tocmai asupra punctelor care fuseseră atacate în prefaţa *Cazaniei* lui Coresi din 1564: „Iar el au ia să zică: leapădu-mă şi procliţescu şi crezu întru svîntoa Troiţă după voia Iu Dumnezeu şi mă închin şi Preacinstii de Dumnezeu Născătoare de pururea fata Mariia şi tuturor svinţilor şi svin-telor obraze; şi primescu posturele şi zilele de postu: mercuri şi vineri şi aşa mă jur înaintea Iu Dumnezeu".

E probabil ca în această întoarcere la matca credinţei strămoşeşti să fi avut un rol, pe lîngă instinctul firesc al maselor, şi imboldul clerului din ţările libere, căci revirimentului conştiinţei ortodoxe a românilor ardeleni îi corespunde în Ţara Românească o străduinţă de a întări ortodoxia în forma slavă. în principate, unde, în urma organizării vieţii religioase, bisericile se înmulţiseră, slujba se făcea după manuscrise, care se copiau anevoie şi deveniseră insuficiente pentru nevoile locaşurilor de rugă. Lipsa cărţilor de ritual era simţită mai ales în Muntenia, unde arta caligrafiei fusese mai puţin dezvoltată decît în Moldova. De aceea domnul ţării. Alexandru, şi mitropoliţii săi, Eftimie şi Serafim, comandă tipografiei coresiene cărţile de slujbă religioasă. „Pentru sărăcia şi împuţinarea svintelor cărţi în ţara Domniei-mele am dorit şi m-am sfătuit cu Părintele nostru Preosfinţitul Mitropolit..." grăiesc epilogurile acestor cărţi — şi mai departe lămuresc că s-au tipărit „ca să fie *în dar* şi în cinste şi spre lauda sfintelor biserici şi întru pomenirea şi iertarea păcatelor străbunilor şi părinţilor noştri şi nouă păcătoşilor".

După *Evangheliarul* slavon tipărit în 1562, începînd din 1568, timp de aproape 15 ani, tiparul lui Coresi este ocupat cu publicarea cărţilor de ritual în limba slavă. Astfel apar pe rînd: în 1562 un Evangheliar; în 1568 un sbornic, cuprinzînd culegeri din vieţile de sfinţi; în 1574—1575 un Octoih; în 1577 o Psaltire; în 1578 un Triod, cuprinzînd cîntările din postul mare; în 1579 un Evangheliar, publicat de Coresi în tovărăşie cu un alt meşter tipograf, Mănăilă; în 1580 un Sbornic la Sebeşul săsesc, şi, în sfîrşit, în 1583 un Evangheliar, ultima carte tipărită de Coresi.

Cărţile acestea slavoneşti aveau o răspîndire mai mare decît cele româneşti. Nu numai că unele au apărut în două şi chiar în trei ediţii (Evanghelia,

1562, 1579 şi 1583), dar alături de Coresi mai lucrau în Ardeal şi alţi tipografi la imprimare de cărţi slavoneşti pentru românii ortodocşi.

Astfel, un diac Lorinţ tipăreşte la Braşov, între 20 ianuarie şi 20 iunie 1567, un Octoih; apoi în 1570 un Evangheliar, din care s-a găsit un exemplar, păstrat azi în Biblioteca Universităţii din Cluj, şi, în sfîrşit, în 1579, de la 25 februarie pînă la mai, o Evanghelie, la Alba Iulia, din al cărei epilog aflăm că el obţinuse un privilegiu de la principele Ardealului, Sigismund Bathory, prin care se interzicea retipărirea textului de altcineva timp de 30 de ani. E probabil că el a mai tipărit şi alte cărţi, dar h-au ajuns pînă la noi.

Un al treilea tipograf român în Ardeal, necunoscut pînă deunăzi, este Călin, care, împreună cu patru ucenici ai săi, retipăreşte la Braşov, între 19 decembrie şi 2 septembrie 1566, un Evangheliar — după tipăritura core-siană din 1561. Din această tipăritură — singura care a răzbătut pînă la noi din activitatea lui Călin — se cunoaşte pînă acum un singur exemplar, păstrat în Muzeul de artă ucraineană din Harcov, unde a fost adus în timpul revoluţiei ruseşti dintr-o bibliotecă din Volinsk. [1]

în această atmosferă de întoarcere spre ortodoxie a apărut în 1581 ultima publicaţie românească a lui Coresi, *Cartea cu învăţătură* — Cazania ■— ca un fel de reacţie împotriva vîlvei pe care a stîrnit-o între românii ortodocşi *Cazania* însoţită de *Molitvelnicul* cu tendinţe reformiste din 1564. Cartea s-a publicat cu cheltuiala judelui Braşovului şi a tot ţinutului Bîrsei, Hrăjitu Lucaci — Luca Hirscher — deci o întreprindere comercială, dar cu toate garanţiile de autenticitate ortodoxă, căci ni se spune în prefaţă că judele, care „cu foarte inimă fierbinte şi cu jale aprinsă de mult jeluia la această luminată carte", a trimis ■—■ poate pe popa Mihai de la biserica Şcheilor din Braşov, care era des întrebuinţat în relaţiile saşilor braşoveni cu Ţara Românească — la „Arhimitropolitul" Ţării Româneşti Serafim, în Tîrgovişte, după originalul cărţii, că apoi, sfătuindu-se şi cu mitropolitul Ardealului Ghenadie şi cu clerul său, a dat-o „lui Coresi diaconulu, ce era meşterii învăţata într-acestu lucru, de o scoase de în carte sârbească pre limba rumânească, împreună âi cu preoţii de la biseareca Scheailoru de lîngă cetatea Braşovului, anume Popa Iane şi Popa Mihai". Dintre aceştia rolul important în traducere pare să-1 fi avut popa Mihai, care, după cum aflăm din alte izvoare, învăţase carte slavonească în ţara sîrbească şi care se bucura de multă trecere între contemporanii săi, întrucît el a purtat, din partea saşilor, tratativele cu Mihai Viteazul pentru a mîntui de pîrjol cetatea Braşovului.

Cartea venea într-adevăr dintr-un izvor ortodox autentic, fiindcă, după cum a dovedit-o de curînd d-1 V. Grecu, ea este o traducere, printr-un intermediar slavon — pînă acum neaflat — al omiliilor greceşti ale lui Ioan Caleca. Acesta a ajuns patriarh al Constantinopolului, sub numele de patriarhul Ioan al XVI-lea (1334—1347), pe vremea paleologilor, cînd era în plină înflorire literatura omiletică. Nu sînt însă toate omiliile opera personală a lui Ioan Caleca, ci unele par a reproduce predici mai vechi.

Un loc aparte în familia textelor coresiene îl are *Pravila,* care se leagă de literatura dreptului canonic şi din care s-a descoperit un fragment de 12 foi într-un codex al muzeului din satul Ieud, cu prilejul unei expoziţii din

Cf. descrierea lui de M. Korneev, în *Slavia,* V, 1926, p. 190— 194.

Sighetul Marmației. Este o carte de care clerul simțea mare nevoie la taina spovedaniei în acele vremuri de religiozitate, cînd preoții erau într-adevăr cîrmuitorii sufletelor. Ea cuprinde o serie de penalități pentru diferitele grade de păcate omenești: anateme, excluderi din comunitatea creștină, interdicții de la taina împărtășaniei, canonisirea trupului prin post și metanii: „Cela ce ia mana, post 7 leat; închinăciuni: într-o zi 100. Cela ce bagă apa în vin, de-1 vinde, să fie proclet < blestemat)..." După d. C. Spulber, *Pravila* coresiană este o traducere după Nomocanonul atribuit lui Ioan Nesteutul, patriarhul Constantinopolului între 580—619. în manuscrisele grecești, ca și în traducerile slavonești, Nomocanonul lui Ioan Nesteutul se găsește adăo-gat la sfîrșitul Sintagmei lui Mihail Vlastaris. O asemenea versiune slavo-nească din secolul al XV-lea, cu note marginale românești, din vechile noastre mănăstiri — poate de la mănăstirea Neamțu — a fost descoperită de regretatul I. Bogdan și descrisă în *Convorbiri literare,* XXIV, p. 727 (v. și mai sus, p. 39). .

Textul *Pravilei* circula în manuscris înainte de a fi fost tipărit de Coresi. O copie de pe prototipul pierdut se găsește în *Codex Neagoeanus* (Bibi. Acad. Rom., nr. 3821), copiat în anul 1620 de popa Ion Românul, din satul Sîn-petru, din județul Hunedoarei. O altă versiune, copiată la Rîpa-de-jos de un anume popa Toader, în 1610, și păstrată în Arhivele Bistriței, a fost semnalată de d. Al. Rosetti, în *Grai și suflet* (I, p. 332; V, p. 195). Partea de la sfîrșit a *Pravilei,* în care se evocă viziunea raiului și a iadului, se găsește copiată în *Codex Sturdzanus* și în *Codex Todorescu.*

în epilogul *Psaltirii* din 1577, Coresi spusese că „eu diacon Coresi, deaca văzuiu că mai toate limbile au cuvîntul lui Dumnezeu în limba <lor>, numai noi, rumânii, n-avăm... derept aceaia, frații miei preuților, scrisu-v-am aceaste Psaltiri cu otveat, de-am scos den Psaltirea sîrbească pre limba rumânească, să fie de înțelegătura". Totuși, după cum s-a putut constata de către cei ce au comparat această Psaltire cu *Psaltirea Scheiană,* Coresi nu este tra-ducător —■ cum dealtfel nu este nici în celelalte.

Compararea duce însă la o altă concluzie interesantă. Coresi, punînd sub teascul tiparului manuscrisele ce veneau din regiunea Maramureșului, a înlocuit particularitățile arhaice și dialectale ale acelor texte cu particularitățile graiului vorbit în sud-estul Ardealului și în Țara Românească, particularități care reprezentau o limbă mai evoluată, vorbită de un număr mai mare de români. înnoirile aduse de Coresi vechilor traduceri maramureșene nu s-au mărginit numai la fonetism și morfologie, ci au atins chiar structura sintactică și lexicul. Multe cuvinte de obîrșie străină, sau chiar din moștenirea latină, care nu erau înțelese în părțile din care el venise și în cele în care își împlinea munca lui de tipograf, le-a înlocuit cu altele de o mai largă circulație în limbă. Cuvinte ca: *feleleat, fuglu, gotovi, izeclean, pristoi, opu iaste* gintu, arîră* au fost înlocuite prin corespondentele lor: *răspunsu, legătură, găti, iute, a se opri, trebuință este, năroade, năsip* ș.a. întorsătura frazei e mai firească la Coresi, raporturile sintactice mai precise (obiectul e totdeauna legat de verb prin prepoziția *pre),* iar ritmul se desfășoară mai vioi și mai armonios:

„Iată amu fraţiloru, că trecu iarna şi primăvara înceape-se. Şi vedemfl toate făpturile de pre lume întregindu-se, şi pomii înflurindu şi toate leam-nele <pomii> dumbrăviloru şi pămîntului răsărindu-i iarbă şi păsările toate cîntîndu, şi alalte toate înoindu-se. Şi de acestea bucurămu-ne şi ne veselimu. Şi să slăvimu şi mărimii şi ne mirămu prea bunului şi meşterului Dumnezeu, cela ce adauge şi întoarce toată lumea spre noire. Ce, cumii vedemii acestea toate înoindu-se, aşa şi noi, pînă vreame avărrm, a noastră viaţă să o noimii" *(Evanghelia cu învăţătură,* ed. Sextil Puşcariu-Al. Procopovici, p. 87).

Cărţile coresiene au avut o circulaţie mult mai întinsă decît avuseseră traducerile maramureşene, care se copiau anevoie cu mina. Prin legăturile comerciale cu Braşovul, prin boierii băjenari şi, mai tîrziu, prin cuceririle lui Minai Viteazul, cărţile coresiene au trecut munţii. în toate ţinuturile româneşti s-au găsit, pînă în vremurile noastre, exemplare ieşite din teascurile primei tipografii româneşti din Braşov. Un exemplar din *Psaltirea slavo-română* a fost descoperit de Alexandru Odobescu la mănăstirea Bistriţa din Oltenia, în bună tovărăşie cu tipăriturile slavoneşti contimporane; un exemplar din *Evanghelia cu învăţătură* a fost găsit de d-1 Al. Procopovici în satul Liteni din Bucovina, unde fusese adus, probabil, din Suceava; *Lucrul aposto-lesc,* dăruit Academiei Române de C. Const. Karadja, poartă o notă din laşi, de la 3 martie 1563, a hatmanului Ga vrii, fratele lui Vasile Lupu; o Evanghelie a fost găsită de N. Iorga în Vălenii-de-Munte din Prahova; *Catehismul* şi *Pravila* au fost descoperite la Ieud, în Maramureş. Tipăriturile coresiene, răspîndindu-se în toate ţinuturile româneşti, au dus cu ele pretutindeni graiul muntean, pe care l-au impus cu autoritatea cărţilor sfinte. Astfel Coresi, folosind graiul din sud-estul Ardealului şi din Ţara Românească, a îndeplinit, fără să bănuiască, o operă de o importanţă deosebită în cultura noastră: a pus primele pietre solide la temeliile limbii literare de azi.

BIBLIOGRAFIE

Despre Macarie şi Maxim, v. Em. Turdeanu, în *Cercetări literare,* publicate de N. Cartojan, **III,** Bucureşti, 1939, p. 150, şi mai ales P. P. Panaitescu, *Octoihul lui Macarie (1510) şi originele tipografiei în Ţara Românească,* în *Biserica ortodoxă română,* Bucureşti, 1939, p. 525 — 550, unde se dă şi toată bibliografia sîrbească. Despre cărţile tipărite de Macarie şi D. Liubavici, v. I. B i a n u şi Nerva H o d o ş, *Bibliografia românească veche,* I, p. 1 — 43. O bună bibliografie asupra lui Coresi se găseşte la Sextil Puşcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche,* ediţia a Ii-a, Sibiu,. 1930, p. 224—225. Ne folosim de această bibliografie, completînd-o cu lucrările apărute după publicarea ei.

Cărţile tipărite de Coresi au fost inventariate şi descrise de I. Bianu şi Nerva H o d o ş, *Bibliografia românească veche,* I, p. 54 — 93 şi 516 — 529, cu reproduceri de titluri, prefeţe şi epiloguri, facsimile de litere, pagini, frontispicii şi viniete. La descrierea fiecărei cărţi, bibliografia cunoscută pînă atunci.

Din textele coresiene au fost reproduse în ediţii moderne pînă acum, următoarele:

1. *întrebare creştinească (Catehismul),* în I. Bianu, *Texte de limbă din veacul al XVI-lea,* Academia Română, Bucureşti, 1925 (ediţia facsimilată). Textul fusese publicat mai înainte în transcriere latină, cu greşeli, de Andrei Bîrseanu, *Catehismul luteran românesc,* în *Analele Academiei Române, Mem. sec'. Ut.,* seria **III,** tomul I, Bucureşti, 1924, p. 4— *S*

2. *Evanghelia,* de dr. Gherasim Timus Piteşteanu, *Tetravanghelul Diaconului Coreii,* cu o prefaţă de Constantin Erbiceanu, Bucureşti, Tipografia cărţilor bisericeşti, 1889, XII + 232 p.

3. *Apostolul:* I. B i a n u. *Texte de limbă din secolul al XVI-lea reproduse în facsimile,* IV. *Lucrul Apostolesc — Apostolul — tipărit de Diaconul Coresi in Braşov la anul 1563,* Academia Română, secţiunea literară, Bucureşti, 1930.

A. Molitvenicul: N. H o d o ş, *Un fragment din Molitvenicul Diaconului Coresi* (1564), publicat în *Prinos lui D. A. Sturdza,* Bucureşti, Gobl, 1903, p. 235 — 276 (în caractere chirilice şi transcriere latină), cu un studiu interesant.

5. *Psaltirea:* B. P. H a s d e u, *Psaltirea publicată româneşte la 1577 de Diaconul Coresi, reprodusă cu un studiu bibliografic şi un glosar comparativ* (în caractere chirilice şi transcriere latină), tomul I. Textul, Academia Română, Bucureşti, 1881. Studiul şi glosarul n-au mai apărut. O ediţie populară a acestui text a fost publicată în colecţia „Autorii români vechi şi contimporani", Bucureşti, Socec, 1894.

6. *Pravila:* I. B i a n u. *Texte de limbă din secolul al XVI-lea reproduse în facsimile. Pravila sfinţilor apostoli,* Academia Română, secţia literară, Bucureşti, 1925. Textul reprodus în transcriere latină cu versiunile din *Codex Sturdzanus* şi *Codex Neagoeanus* (acesta şi în facsimile) de C. A. Spulber, *Cea mai veche Pravilă românească. Text-Transcriere. Studiu,* Cernăuţi 1930.

7. *Cazania* din 1581: Sextil Puşcariu şi Alexie Procopovici, *Diaconul Coresi, Carte cu învăţătură (1581),* voi. T, Textul, Bucureşti, 1914, Comisia istorică a României. Ediţie critică cu variante din Evangheliarul lui Coresi de la 1561, din Tîlcul Evangheliilor de ia 1564 şi din Evangheliarul de la 1574, copiat de Radu din Măniceşti pentru Petru Cercel, după reproducerea lui M. Gaster.

Studii. Despre *Catehism:* Andrei Bîrseanu, în *Analele Academiei Române,* secţiunea literară, seria III, tomul I, Bucureşti, 1924, şi *Transilvania,* LII (1921), p. 900 — 901; N. D r ă-ganu, în *Dacoromania,* II, p. 581, III, p. 929-937, IV, p. 1091, 1107, 1113. Al. R o s e 11 i, în *România,* XLVIII (1922), p. 321—334; acelaşi, *Catehismul Marţian,* în *Grai şi suflet,* I, Bucureşti, 1923— 1924, p. 25 1 — 260; Al. Procopovici, *Arhetipul husit al catehismelor ■noastre luterane,* în revista *Făt-Frumos,* II (1927), p. 72 — 80 şi 104— 111. Profesor N i c o 1 a e Sulică: I. *Documente româneşti din colecţia Solyom Fekete,* II. *Catechismele româneşti din 1544 (Sibiu) şi 1599 (Braşov). Precizări cu privire la izvoarele lor.* Extras din *Anuarul liceului Al. Papiu Ilarian din Tîrgu-Mureş,* 1936, p. 15 — 49. Despre *Evangheliar:* Mário R o q u e s, în *România,* XXXVI (1907), p. 429 — 434 (despre un exemplar complet din Biblioteca din Budapesta); I. P o p o v i c i, în *Xoua revistă română,* XI, Bucureşti (1912), p. 166—167; Sextil Puşcariu, în *Dacoromania,* I, p. 347; N. D r ă g a n u, în *Dacoromania,* I, p. 349—352, 684 — 690, 988— 1007 (dovedeşte că Coresi nu traducea, ci tipărea după texte mai vechi); P. V. Haneş. *Evangheliarul românesc din 1561 în comparaţie cu cel slavcnesc,* în *Convorbiri literare,* XLVII (1913). Despre *Apostol:* Al. R o s e 11 i, *Lexicul Apostolului lui Coresi comparat cu al Codicelui Voroneţean,* în *Grai şi suflet,!* (1923), p. 100—106; C. I. Ka-r a d j a, *Despre Lucrul apostolesc al lui Coresi,* în *Analele Academiei Române,* secţiunea literară, seria III, tomul 3, mem. 6, Bucureşti, 1924, p. 545 — 555. Despre *Molitvenic:* în afară de studiul publicat de N. H o d o ş ca introducere la text şi amintit mai" sus: Dr. E. D ă i a n u, în *Răvaşul* din Cluj, VI (1908), p. 168—181; N. D r ă g a n u, în *Dacoromania,* II, p. 254 şi, urm. Despre *Psaltire* şi *Liturghierul* din 1570: I. A. C a n d r e a, în *Noua revistă română* III, 1901, p. 533 — 541, IV, p. 14 — 24; V. M a n g r a, *Cercetări literare-istorice,* Bucureşti, 1896, p. 3— 10; N. Sulică, *O nouă publicaţie românească din secolul al XVI-lea: Litur-*

ghierul diaconului Coresi, tipărit la Braşov în 1570, Tîrgu-Mureş, 1927; N. D r ă g a n u. *Despre ce Psaltire şi Liturghie vorbeşte Pavel Tordaşi la 1570,* în *Dacoromania,* IV, Cluj, 1926, p. 913 — 915. Pentru prototipul bizantin al *Cazaniei* lui Coresi din 1581: Prof. Vasile Grecu, *Izvorul principal bizantin pentru Cartea cu învăţătură a Diaconului Coresi din 1581. Omiliile Patriarhului Ioan XIV Caleca (1334—1347),* Academia Română, Studii şi cercetări, XXXV, Bucureşti, 1939. Despre *Pravilă:* C. A. Spulber, *Cea mai veche Pravilă românească,* Cernăuţi, 1930, p. 7 1—85. Cf. şi recenzia lui Al. R o s e 11 i, în *Grai şi suflet,* V, 193 1—1932, p. 194-198.

Pentru chestiuni mai generale: N. S u 1 i c ă, *Coresi, scriitor sau tipograf,* Braşov, 1901; acelaşi, *Un capitol din activitatea diaconului Coresi,* Braşov, 1902; Stoica Nicola-e s c u, *Diaconul Coresi şi familia sa,* în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie,* X (1909), p. 265 şi urm.; C. Lacea, *Aşezarea definitivă a lui Coresi la Braşov,* în *Revista filologică,* II (1929), Cernăuţi, p. 354 — 358; Al. Pr o c op o v ic i, *De la Coresi Diaconul la Teofil Mitropolitul lui Mateiu Basarab,* în *Omagiu lui I. Bianu,* Bucureşti, 1927, p. 289 — 302. O încercare de sinteză a făcut d-1 Lucian Predescu, *Diaconul Coresi,* Bucureşti, Tipografia Bucovina, 1933, dar pentru lucrarea aceasta a se vedea şi rectificările ce i s-au făcut în următoarele critici şi recenzii: Dan Simonescu, *Diaconul Coresi. Note pe marginea unei cărţi: Lucian Predescu, Diaconul Coresi,* Bucureşti, 1933; acelaşi, *Errare humanum... perseverare diabolicum (Răspuns d-lui Lucian Predescu),* Bucureşti, 1933; D. M a z i 1 u, *Diaconul Coresi — Contribuţii,* **Ploieşti, 1933 (Tipografia** „Cartea românească"); Al. Procopovici, recenzie în *Dacoromania,* VII, p. 336—338.

Despre diacul Lorinţ: N. I o r g a, *Octoihul Diacului Lorinţ,* Academia Română, *Mem. secţ. istorice,* seria III, tom. XI, mem. 7, Bucureşti, 1930.

Despre Honterus: Karl Kurt Klein, *Der Humanist und Reformator lohannes Honter,* Miinchen, 1935 (Schriften der Deutschen Akademie, Heft 22); Hermann Tontsch, *Die Honteruspresse in 400 Jahren. Festschrift der Buchdruckerei,* Johann Gotts Iohn, Braşov, 1933.

PALIA DE LA ORĂŞTIE (1582)

S-au văzut în capitolul precedent măsurile luate de autorităţile maghiare pentru a converti la calvinism bisericile româneşti din Ardeal şi străduinţele depuse de superintendenţii români pentru a traduce în limba poporului cărţile necesare cultului şi propagandei. Cea din urmă din şirul acestor tipărituri este *Palia.*

Coresi tipărise, după cum s-a văzut, numai Noul Testament, cele patru Evanghelii, Faptele (şi Scrisorile) apostolilor. Era firesc ca atenţia cărturarilor români ai vremii să se îndrepte şi către Vechiul Testament, care formează fundamentul pe care se sprijină Noul Testament, alcătuind împreună un întreg: Biblia. Sarcina de a patrona traducerea şi tipărirea Vechiului Testament şi-a luat-o superintendentul Mihail Tordaş — cel ales în 1577 — sprijinit, în această întreprindere, de comandantul Hunedoarei, Geszty. Cartea intitulată *Palia,* de la gr. *Uaksa* (= vechi), adică Vechiul Testament,

publicată la Orăştie în 1582, de către fiul diaconului Coresi, Şerban, şi tovarăşul acestuia. Marian diacul, cuprinde de fapt numai primele două cărţi: *Creaţiunea* şi *Ieşirea* sau, cum spun traducătorii cu cuvintele slavone: *Bitia* (slav. 6BITH = a fi; *bitia* — creaţiune) şi *Ishodul* (slav. HCXOAHTH = a ieşi).

Ea s-a tipărit, după cum se spune în prefaţă, cu cheltuiala lui Francisc Geszty — Gesti Frenţi, cum îl numesc ai noştri — „ales hotnogiu Ardealului şi Ţării Ungureşti, lăcuitoriu în Deva". E un personaj cunoscut în istorie: era comandantul militar al Hunedoarei şi ţinuturilor învecinate cu teritoriul unguresc căzut în stăpînire turcească; avea ca reşedinţă Deva, cu bogatul ei teritoriu, şi fusese trimis în ajutorul lui Aron-vodă, domnul Moldovei. Era un comandant violent, urît de soldaţii săi, care, la opt ani după moartea lui, i-au distrus mormîntul. Dar cu tot caracterul lui aspru şi impulsiv, s-a ocupat totuşi cu interes de viaţa religioasă şi culturală a supuşilor săi: a zidit şcoală şi internat în Deva, a restaurat biserica reformată, a construit casă pentru preot şi a suportat cheltuielile pentru tipărirea *Paliei.*

Traducătorii au în frunte pe episcopul, sau, cum îl numeau ei, „ales piscopul rumânilor în Ardeal", Mihail Tordaş, şi sînt în număr de patru: Ştefan Herce, „propovăduitorul Evangheliei lui Hristos în oraşul Cavîran Sebeşului (Caransebeş), Zacan Efrem, „dascălul de dăscălie a Sebeşului." Peştişel Moisi, „propovăduitorul Evangheliei în oraşul Lugojului", şi Archirie, „protopopul varmegiei Huniedoarei".

în prefaţă ni se spune că traducătorii, văzînd cum „toate limbile înfloresc întru cuvintele sfinte ale lui Dumnezeu" şi că „numai noi românii nu le avem pre limba noastră, cu mare muncă scoasem den limbă jidovescă şi grecască şi sârbească pre limbă românească". S-a crezut într-o vreme la noi că aserţiunile traducătorilor sînt întemeiate şi s-a căutat chiar a se determina partea care revine fiecăruia în această utilizare de izvoare în limbi străine, dar regretatul Iosif Popovici, fost profesor de slavistică la Universitatea din Cluj, în *Analele Academiei Române,* XXXIII, pe 1911, şi, independent de dînsul, d-1 Mărio Roques în *Melanges offerts a M. Emile Picot,* Paris (1913), şi mai tîrziu în *Palia d'Orăştie (1581—1582),* voi. I, Paris, 1925, au dovedit că avem de-a face cu o traducere făcută după textul unguresc al Vechiului Testament, tradus şi tipărit în 1551 de un elev al lui Melanchthon, Gaspar Heltai, pastor la Cluj, tipograf şi autor de cărţi — între care şi originalul *Molitvenicului* lui Coresi — care i-au asigurat un loc de seamă în istoria literaturii ungureşti.

Textul unguresc care stă la baza traducerii româneşti se străvede în numeroasele elemente lexicale din cuprinsul *Paliei,* precum: *şpan* = supraveghetor, ung. *ispân ; tîmaţ* = piaţa din faţa templului, ung. *tornâcz; iliş* = merinde, ung. *eles; sucuit* = obişnuit, verb. ung. *szokni; oca* = cauză, ung. *ok,* precum şi în numele proprii cu terminaţiuni flexionare proprii numai limbii ungureşti (ca de exemplu: *Calahot* din *Calah,* nume de localitate biblică + terminaţiunea *-ot,* care în ungureşte indică acuzativul; *Leabimot (Leabim* -f- *ot; Ludimot (Ludim* -f- *ot; Anamimot (Anamim-\-ot).*

Dar, în afară de textul unguresc, traducătorii au mai avut — după cum arată d-1 Mărio Roques — dinainte şi un text latinesc al *Vulgatei,* într-o ediţie corectată, asemănătoare cu aceea pe care a publicat-o în 1573 Luca Osiander la Tiibingen.

Fragmentul *Leviticului* (cartea a III-a din Biblie), scris pe pergament şi păstrat în Biblioteca Națională din Belgrad, pe care 1-a publicat Hasdeu în *Cuvente den bătrîni,* nu face, cum s-a crezut, parte din traducerea care sta la baza *Faliei de la Orăştie,* ci este o tălmăcire independentă, făcută în Ardeal la începutul secolului al XVII-lea şi copiată în Țara Românească.

Palia ocupă în ciclul traducerilor româneşti din veacul al XVI-lea un loc aparte prin frumusețea traducerii, prin limba ei vioaie, pitorească şi armonioasă. Traducătorii au ştiut să folosească frămîntările unui veac de muncă literară pentru a nimeri cuvinte expresive, care deşteaptă imaginația şi mişcă simțirea.

Cu Palia de la Orăştie se încheie seria tipăriturilor româneşti în Ardeal. Curînd după aceasta, marile schimbări şi războaiele dezlănțuite în toate cuprinsurile româneşti, pe care se profilează epopeea militară a lui Mihai Viteazul, au pus capăt activității tipografice. Ea se reia abia peste o jumătate de veac, dincoace de Carpați, în timpul domniilor lui Matei Basarab şi Vasile Lupu.

BIBLIOGRAFIE

Originalul Psaltirii cal/ine se află în Budapesta, biblioteca dr. Iuliu Teodorescu. O copie în fototipie se găseşte în Biblioteca Academiei Române. Textul a fost publicat cu un studiu introductiv dedr. Sztripszky Hiador şidr. Alexics Gyorgy, *Szegedy Gergely Enekes kânyve, XVI, szâzadbeli român fordităsban. Protestdns hatdsoh a hazai romdnsâgra,* Budapesta, 1911. Exagerările din introducere au fost puse la punct de dr. Mateiu în *Lucea-fărul,* 1911, p. 557 şi urm., Şt. Meteş în *Tribuna,* 1911, nr. 283, nr. 10/23 aprilie, p. 19-20, şi mâi ales de N. D r ă g a n u în *Transilvania,* anul 1912, p. 213 şi urm., şi în *Dacoromania,* IV, 1924- 1926, p. 87-88 (nota 5) şi 915.

Un fragment din *Palia de la Orăştie,* cuprinzînd cartea I „Creațiunea", a fost publicat în text chirilic, cu o prețioasă introducere, de Mărio Roques, *Les premieres traductions roumaines de l'Ancien Testament, Palia d'Orăştie (1581 — 1582). Preface et livre de la Ge'nese,* Paris, 1925.

Despre originalul unguresc al *Paliei de la Orăştie:* I. Popovici, *Paliia de la Orăştie,* în *Analele Academiei Române,* an. XXXIII (1911); Mărio Roques, *L'original de la Palia d'Orăştie* (Extras din *Melanges offerts a M. Emile Picot),* Paris, 1913; H. Sztripszky şi G. Alexics, *Szegedi Gergely enekes honyvre,* Budapesta, 1911.

Fragmentul de *Levitic,* păstrat în două foi de pergament în Biblioteca Națională din Belgrad, a fost publicat de Hasdeu în *Cuvente den bătrîni,* T, Bucureşti, 1878, p. 5— 17. Despre acesta vezi şi introducerea lui M. Roques amintită mai sus, precum şi A. B i t a y, *Erdely Irodalmi szemle,* III (1926), p. 195 şi I. Ş i a d b e i, în *Revista filologică,* I (1928), Cernăuți, p. 276^283 *Fragmentul Leviticului românesc de la Belgrad.*

EPOCA POST-CORESIANĂ. TEXTELE POPULARE

LITERATURA APOCRIFĂ

Textele Sfintelor Scripturi traduse în Maramureş şi tipărite de Coresi în a doua jumătate a veacului al XVI-lea s-au răspîndit peste tot pămîntul românesc, ducînd pretutindeni cuvîntul lui Dumnezeu în limba poporului.

Pentru neamul nostru, care folosise pînă atunci ca limbă de cultură o limbă străină, aceste traduceri au fost cele dintîi zări de lumină.

îndemnaţi de rîvna cu care poporul primise cartea în limba lui, clericii, singurii cărturari ai timpului, s-au apucat să traducă din mulţimea textelor slave ale vechilor mănăstiri, legende religioase cu caracter popular, pe care istoricii literaturilor creştine le numesc legende apocrife.

După criteriile de limbă — şi, în primul rînd, rotacismul — legendele religioase apocrife au început a fi traduse cam în aceeaşi vreme de înviorare religioasă şi în aceeaşi regiune în care au apărut şi primele texte ale Sfintelor Scripturi în limba română.

Aceste legende au circulat din mînă în mînă în toate ţinuturile româneşti. Cu timpul, şi alte centre de cultură religioasă — poate mănăstirile din principate — au contribuit la traducerea şi răspîndirea literaturii apocrife.

într-o vreme în care singura clasă de cultură era clerul — şi era clerul fiindcă acum patru veacuri cultura era legată la noi de cunoaşterea unei limbi moarte —■ traducătorii au fost preoţii şi călugării.

Interesant este faptul că din bogata literatură apocrifă slavă, clericii au ales, pentru a transpune în limba poporului, mai întîi legendele apocaliptice, în care pretinsul autor — un apostol sau un patriarh — dezvăluie, în cuvinte pline de simboluri menite a spori impresia de mister, tainele lumii de dincolo de moarte, pe care le-ar fi aflat prin miracolul unei viziuni cereşti. Ceea ce a îndemnat clerul nostru să împărtăşească poporului, din mulţimea legendelor slave cu care îşi desfăta imaginaţia, mai întîi apocalipsele apocrife, a fost fără îndoială năzuinţa de a întări în sufletul maselor populare instinctele morale, îndreptîndu-le gîndul dincolo de bunurile trecătoare ale acestei lumi pămînteşti.

Legendele acestea naive, dar care zugrăvesc în culori vii, pe de o parte, contrastul dintre chinurile pe care le îndură în flăcările nestinse ale infernului cei ce şi-au trăit viaţa în păcate, iar, pe de altă parte, veşnica fericire care aşteaptă în grădinile înflorite ale raiului pe cei ce şi-au încheiat viaţa

UI

pămîntească în cinste şi dreptate, trebuie să fi zguduit adînc sufletul poporului, căci numai astfel ne explicăm urmele pe care aceste legende le-au lăsat pînă azi în tradiţiile, în colindele religioase şi în arta populară.

Epoca care se întinde de la Coresi pînă la Matei Basarab este bogată în colecţii manuscrise cuprinzînd asemenea legende: *Codex Sturdzanus,* copiat între 1580—1620, în Măhaciu pe Mureş; *Codex Todorescu,* copiat în secolul al XVI-lea, în Ardeal; *Codex Martianus,* copiat în secolul al XVII-lea; *Codicele de la Kohalm,* descoperit de Ilie Bărbulescu, tot în Ardeal; un altul descoperit de Andrei Bîrseanu, la Ieud, în Maramureş; altul în Ardeal, de N. Iorga, cu versiune slavo-română şi rotacism [1].

Colportorii zeloşi ai acestui gen de literatură au fost preoţii, căci mai toate manuscrisele vechi sau noi ale acestor legende, cunoscute şi păstrate în Biblioteca Academiei Române, sînt copiate de ei. Lucrurile îşi au explicarea lor, fiindcă aceste legende apocaliptice, pe lîngă tendinţa de a ridica nivelul moral, mai vădesc şi preocuparea de a înălţa în ochii poporului autoritatea preotului. Aşa, de pildă, în *Călătoria Maicii Domnului la iad,* se înfăţişează, între muncile pe care le îndură cei păcătoşi, şi chinurile celor ce n-au venit duminica la biserică sau nu s-au ridicat dinaintea *preotului* cînd a ieşit din biserică (sînt osîndiţi să stea pe scaune înroşite în foc).

Aceste legende răspîndite prin copii manuscrise au fost adunate şi cusute la un loc de timpuriu în sbornice sau codice. Cel mai vechi este *Codex Sturdzanus,* numit aşa de Hasdeu după numele lui Dimitrie Sturdza, care 1-a împrumutat marelui istoric şi filolog pentru studiu şi care apoi 1-a dăruit Academiei Române. El a fost studiat şi publicat de Hasdeu în text chirilic şi cu o bună transcriere latină, în volumul al doilea din *Cuvente den bătrîni.*

Codex Sturdzanus este alcătuit din două părţi. Prima parte cuprinde o serie de legende, intitulate de Hasdeu *texte măhăcene: Legenda Duminicii, Legenda Sf. Vineri, Legenda lui Avradm,* cîtetrele copiate de Popa Grigore, în Ardeal, în satul Măhaciu, mai sus de Turda, între 1580—1619; a doua parte cuprinde o altă serie de legende: *Legenda Sf. Sisinie, Călătoria Maicii Domnului la iad, Apocalipsul apostolului Pavel,* numite de Hasdeu *texte bogomilice,* precum şi un text, *Cugetări în ora morţii,* pe care Hasdeu îl credea o creaţiune originală românească cu caracter bogomilic. Acestea din urmă au fost copiate înainte de 1580 de un anonim şi cusute într-un volum cu textele măhăcene de popa Grigore.

Hasdeu, şi după el Gaster şi toţi cei ce s-au ocupat de istoria literaturii noastre vechi au pus în legătură literatura apocrifă cu o mişcare eretică apărută în Bulgaria şi imperiul bizantin în veacul al X-lea: bogomilismul.

BOGOMILII

Bogomilismul a fost o sectă eretică născută în Asia Mică din fuziunea creştinismului cu dualismul persan. Din Asia erezia a pătruns în Europa prin coloniştii greci şi armeni, aduşi de împăraţii bizantini şi aşezaţi la graniţele

Vezi N. Iorga, *Istoria românilor,* voi. IV, *Cavalerii,* p. 114—115.

de nord ale Bizanţului, în regiunea Adrianopolului şi Filipopolului. Din aceste centre curentul s-a întins în imperiul bizantin şi mai ales în Bulgaria, unde a dobîndit o mare putere de expansiune prin propaganda popii Ieremia Bogo-mil, care a trăit în secolul al X-lea, sub ţarul Petru. Din Bulgaria secta a trecut mai departe în Serbia, Bosnia şi Herţegovina şi s-a răsfirat în Occident, sub diferite numiri: patarini în Italia nordică, cathari (de la gr. Ka9ap6<; = = curat, fiindcă pretindeau că ei deţin învăţătura curată a Mîntuitorului) în Germania şi Italia — de aci vine şi germanul *Ketzer,* boemul *Kacir* = eretic — şi au ajuns pînă în sudul Franţei. Celebra sectă a albigensilor, împotriva căreia papa Inocenţiu al III-lea a dezlănţuit cruciata de exterminare, era şi ea o îndepărtată ramură a bogomililor din Balcani.

Erezia bogomilică a fost în creştere în Peninsula Balcanică pînă în secolul al XH-lea, cînd s-a pornit lupta pentru distrugerea ei. în anul 1111 împăratul bizantin Alexe Comnenul deschide lupta, arzînd pe rug în hipodromul din Constantinopol pe conducătorul sectei, pe medicul Vasilie, şi pe cei 12 apostoli ai săi. Cîtva timp după aceasta, în Serbia, jupanul Ştefan Nemania începe o groaznică prigoană împotriva ereticilor, arzîndu-i pe rug sau arun-cîndu-i în exil.

în secolul al XH-lea şi al XHI-lea, ţarii bulgari Boril şi Alexandru se străduiesc şi ei să înăbuşe erezia în Bulgaria. Invazia turcească a împiedicat însă extirparea bogomilismului din ţara vecină. Aci, pînă tîrziu în secolul al XVII-lea, s-a menţinut o fîşie întinsă de 14 sate, înşirate între Nicopole, Vidin şi Filipopol, care rămăseseră credincioase vechii erezii şi refuzau crucea, deşi aveau biserici. în veacul al XVIII-lea aceste resturi bogomilice au fost convertite la catolicism de către misionari franciscani veniţi din Bosnia. Din aceste ţinuturi au venit la noi, începînd din anul 1688, emigranţi bulgaro-pavlichieni, care s-au aşezat în jurul Craiovei, a Rîmnicului, în judeţul Vlaşca şi în jurul Bucureştilor, la Cioplea.

Doctrina bogomililor pleacă de la anatagonismul dintre Dumnezeu, ca principiu al binelui, şi Satana, ca principiu al răului. Dumnezeu este creatorul lumii spirituale, invizibile şi eterne. Satana este creatorul lumii materiale, vizibile şi trecătoare. Satana a creat trupul omului, Dumnezeu i-a dat sufletul. Satana a pus la cale căderea omului şi izgonirea lui din rai, el a stă-pînit lumea pînă la venirea Mîntuitorului. De aceea bogomilii respingeau Vechiul Testament, care povesteşte rătăcirea omenirii sub influenţa spiritului cel rău, şi nu admiteau decît Noul Testament.

Pornind de la antiteza dintre suflet, creaţiunea lui Dumnezeu, şi dintre trup, creaţiunea Satanei, şi considerînd viaţa aceasta de pe pămînt ca un popas către viaţa cea veşnică viitoare, bogomilii predicau asceza, dispre-ţuiau bunurile pămînteşti, duceau o viaţă sobră, nu admiteau taina euharistiei cu pîine şi vin, combăteau cultul sfinţilor şi al icoanelor, pe care le considerau ca rămăşiţe de idolatrie, nu admiteau Vechiul Testament, care povesteşte epoca în care omenirea a fost sub stăpînirea Satanei, respingeau crucea, pe care o considerau ca o unealtă cu care diavolul a chinuit pe Mîntuitor. în vremurile de înflorire ale panslavismului, atunci cînd literatura apocrifă era puţin cunoscută, savanţii slavi atribuiau bogomililor un rol important în creaţia şi răspîndirea literaturii apocrife. Hasdeu şi după el Gaster au împărtăşit părerea slaviştilor şi această părere a fost admisă fără nici o

rezervă de toți istoricii noștri literari, ba răposatul Sbiera, care credea că prototipul *Codicelui Voronețean* a fost tradus în secolul al XlII-lea, în suduî Dunării, punea în legătură cu erezia bogomilică înseşi începuturile literaturii noastre.

LITERATURA BOGOMILICĂ

Din literatura bogomilică, trei cicluri de legende, după cîte ştim pînă acum, au intrat în literatura noastră veche. Primul este legenda lui Adam şi Eva, în care apare tema zapisului cu Satana. Adam, izgonit din rai, a fost silit, pentru a putea lucra pămîntul, care era opera şi proprietatea Satanei, să încheie cu el un zapis prin care i-a cedat sufletul lui şi al celor ce se vor naşte din el. Satana a ascuns zapisul, scris pe o cărămidă, în apele Iordanului. Cînd Mîntuitorul a venit la sf. Ioan şi a intrat în apele rîului ca să primească botezul, s-a aşezat peste cărămidă, sfărîmînd-o. Acest motiv este împletit cu tema arborelui crucii. Adam, în agonie, trimite pe Sit şi pe Eva să-i aducă din rai o ramură din pomul cunoştinţei binelui şi răului. Din această ramură, ai săi îi împletesc o cunună pe care i-o pun pe cap în ceasul morții. Din cunună a crescut un arbore, din care apoi s-a făcut crucea pe care a fost răstignit Mîntuitorul.

O altă legendă îşi propune, printr-un proces de interpretare simbolică, să arate cum crucea Domnului a fost ridicată pe locul unde zăcea căpățîna lui Adam şi de aceea în icoanele pe care se zugrăveşte răstignirea Mântuitorului se află sub cruce o căpățîna. Sîngele Domnului, revărsîndu-se peste ea, a răscumpărat-o din păcate.

Legenda lui Adam şi Eva se păstrează în mai multe manuscrise din primul pătrar al secolului al XVII-lea, iar a doua, despre lemnul crucii, într-o serie de manuscrise din prima jumătate a secolului al XVII-lea.

în literatura noastră veche se mai cunosc încă două cicluri de legende cu vădit caracter bogomilic. Unul, care ni s-a păstrat într-un manuscript din secolul al XVIII-lea al Bibliotecii Academiei Române (nr. 1282, f. Î64—177), povesteşte cum Satanail, invidios de creațiunea omului, a atras de partea sa o ceată de îngeri şi, furînd veştmîntul, stema şi steagurile Domnului, s-a aşezat cu scaunul de deasupra norilor, şi cum Dumnezeu a trimis pe arhanghelul Mihail, care prin vitejia şi iscusința lui a izbutit să redobîndească podoabele raiului. Această legendă, al cărei prototip bulgăresc este publicat de profesorul Iordan Ivanov de la Sofia, a prins rădăcini adînci în folclorul nostru, în unele versiuni pupulare tema aceasta s-a contaminat cu zapisul lui Adam, căci în aceste versiuni, culese de Voronca şi alții (v. *Cărțile pop.,* II, p. 55), Dumnezeu trimite pe arhanghelul Mihail sau pe sf. Ilie să reia de la Satan zapisul încheiat cu primul om. Legenda luptei lui Satanail cu trimişii Domnului pentru podoabele cerului este sursa unuia din cele mai frumoase cicluri de colinde populare, „prada în rai", în care se întîlnesc laolaltă gradația povestirii, mişcarea dramatică şi frumusețea imaginilor (v. *Cărțile pop.,* II, p. 37).

A treia legendă bogomilică este o detaliere a unui fragment din Evanghelia lui Matei (cap. IV, versetul 1—12), în care se povesteşte disputa Mîn-tuitorului cu Satana în pustie. Satana, văzînd că, cu toate străduinţele sale, nu izbuteşte să izgonească pe Mîntuitor de pe pămînt, se retrage pe un munte vecin şi se pregăteşte de luptă. Domnul învăluie muntele într-un nour negru; îngerii prind pe Satana şi-1 spînzură de toarta cerului. în cele din urmă. Satana, prefăcîndu-se pocăit, este iertat. Dar, ajuns pe pămînt, intră în inima Caiafei şi provoacă răstignirea Domnului, care o primeşte pentru a împlini Scripturile şi a mîntui omenirea. Textul se păstrează într-un manuscris al Academiei Române din secolul al XVIII-lea. Ne-a venit din literatura bulgară, unde textul era cunoscut din secolul al XlV-lea. La rîndul lor, bulgarii l-au primit din Bizanţ, unde apare încă din veacul al Xll-lea.

La atît se reduce literatura cu nuanţă bogomilică în literatura scrisă românească.

în literatura orală a poporului circulă azi un ciclu însemnat de legende în care se vede concepţia dualistă a lumii, antagonismul dintre cele două mari puteri: Dumnezeu şi Satana — Dumnezeu creator al vietăţilor bune (calul, boul, oaia, albina), Satana creator al celor rele (viespea, liliacul, şarpele). Exceptînd una singură — în care cei doi creatori apar alături ca urzitori ai omului, Satana plămădind trupul din lut, Dumnezeu hărăzindu-i sufletul, legendă care ne este atestata ca autentic bogomilică de către călugărul bizantin, contimporan cu secta, Euthimie Zygabenos, multe din celelalte au putut pătrunde la noi, precum am arătat în altă parte [1], nu numai din sudul Dunării, ci şi din Iran, prin coloniile iraniene din sudul Rusiei.

CODEX STURDZANUS

Textele din *Codex Sturdzanus* însă nu au nimic comun cu bogomilismul. Pentru întîiaşi dată, în *Studii bizantino-române,* D. Russo a arătat că textul numit de Hasdeu *Cugetări în ora morţii* şi în care el vedea o creaţiune originală românească, de caracter bogomilic, nu este originală, ci este o întreţesere de fragmente luate din *Dioptra lui Filip Solitariid,* din *Evhologiu* şi din *Viaţa Sf. Vasile cel Nou.*

Mergînd pe drumul deschis de Russo, am arătat în 1929, în *Cărţile populare în literatura românească,* I, p. 43—48 şi mai ales 68, 73—75, 94—97, că nu se poate stabili nici o legătură nici între celelalte legende religioase din *Codex Sturdzanus, Codex Martianus* şi *Codex Todorescu* şi între mişcarea bogomilică, pentru două motive destul de simple: 1. Textele apocrife din *Codex Sturdzanus* apar în literaturile creştine — siriacă, bizantină şi coptă —■ cu patru-cinci secole înainte de ivirea bogomilismului în Balcani, şi al 2-lea, că ele cuprind idei ce vin în contradicţie flagrantă cu doctrina bogomililor.

[1] *Cărţile populare,* I, p. 35 — *42.*

aşa cum o cunoaştem din expunerea călugărului bizantin contimporan £u-thimie Zygabenos. Aşa, de pildă, bogomilii, ca şi albigensii, nu admiteai. învierea trupului, pe care îl considerau ca operă a Satanei, deosebindu-se în această privinţă de biserica ortodoxă, care crede că în ziua judecăţii dir urmă, sufletele vor învia în trupurile pe care le-au părăsit. în Apocalipsul lui Pavel este un pasaj în care, după ce se povesteşte că îngerii iau sufletul omului drept din trup, se întorc şi-i spun: „Suflete, cunoaşte-ţi trupul tău de unde ai ieşit, că iară te vei întoarce în trupul tău la ziua de înviere". Bogomilii dispreţuiau crucea; în legendele din *Codex Sturdzanus* sînt pasaje din care reiese veneraţia pentru crucea pe care a fost răstignit Mîntuitorul. Bogomilii respingeau împărtăşania cu pîine şi vin, pe care o considerau ca un sacrificiu adus demonilor; în *Călătoria Maicii Domnului la iad,* această taină a euharistiei este învăluită într-o aureolă divină. Bogomilii propovă-duiau dogma celibatului; în *Călătorie* nu numai că nu este combătută căsătoria, dar ea este admisă chiar pentru preoţi.

Renunţînd dar la clasarea făcută de Hasdeu în *texte bogomilice* şi *măhă-cene,* vom împărţi scrierile din *Codex Sturdzanus,* după cuprinsul lor, în două grupe: 1. *literatură apocrifă apocaliptică,* care, în numele apostolilor sau al Sf. Fecioare, ne dezvăluie într-o formă plină de simboluri tainele lumii de dincolo de moarte, şi 2. *legende hagiografice :* acestea, într-o lumină de miracol, ne povestesc viaţa supraomenească a marilor iluminaţi care şi-au sacrificat viaţa pentru triumful creştinismului, precum şi marilor asceţi care şi-au mortificat trupul pentru a-şi mîntui sufletul.

Ciclul legendelor apocaliptice este reprezentat în *Codicele Sturdzan* prin următoarele trei texte: *Apocalipsul apostolului Pavel, Călătoria Maicii Domnului la iad* şi *Moartea lui Avraam.* La acestea s-ar putea adăuga, prin caracterul ei, şi *Epistolia Domnului nostru Iisus Christos* sau *Legenda Duminicii.*

Apocalipsul apostolului Pavel a fost plăsmuit prin veacul al IV-lea d. Ch. cu intenţia de a lămuri pasajul obscur din scrisoarea a Ii-a a apostolului, în care acesta, povestind celebra viziune pe care a avut-o în Valea Damascului şi care 1-a convertit din cel mai înverşunat vrăjmaş al creştinilor în cel mai zelos apostol, spune textual că a fost răpit la al treilea cer şi a auzit şi văzut lucruri pe care nici un om nu le-a auzit şi nu le-a văzut. De fapt, tendinţa apocalipsului este să pună în relief contrastul dintre grădinile raiului cu cetatea de pietre scumpe şi mărgăritare, de o parte, şi dintre veşnicul întuneric al infernului, unde se muncesc în rîuri de foc cei păcătoşi, de altă parte.

Acest apocalips a avut mai puţină răspîndire în literatura veche românească, deoarece versiunea lui derivă după un text sîrbesc mutilat, care fusese tipărit la începutul secolului al XVI-lea la Veneţia, de tipograful sîrb Bozidar Vukovic.

Călătoria Maicii Domnului la iad, copiată în *Codicele Sturdzan* pe la 1580, stărui este asupra chinurilor din infern, unde diferitele grupe de păcătoşi se zbat, ca şi în infernul lui Dante, în chinuri din ce în ce mai grele, cu cît Sf. Fecioară intră mai adînc în împărăţia întunericului.

A treia legendă. *Moartea lui Avraam,* după ce ne descrie bunătatea lui Avraam, care nu se aşază niciodată la masă fără oaspeţi, ne povesteşte împrejurările în care patriarhul a văzut tainele cereşti. Ieşind o dată cu fiul său

Isac să caute un oaspe pentru masă, întîlnesc sub poalele unui munte un călător obosit pe care îl aduc în casa lor. Peste noapte, Isac are un vis revelator, şi atunci străinul, care nu era altul decît îngerul Domnului, se destăi-nuie lui Avraam, spunîndu-i că e trimis de Domnul să-i ridice sufletul. După cererea stăruitoare a lui Avraam, îngerul, îngăduindu-i să mai trăiască încă, îl ridică pe un car de foc la cer, unde patriarhul vede, în pragul raiului, masa de judecată a lui Sit, calea îngustă care duce spre rai, calea largă care duce spre iad şi alte taine divine.

Versiunea din *Codex Sturdzanus* se încheie aci, dar alte versiuni, traduse din greceşte, la sfîrşitul secolului al XVII-lea sau începutul secolului al XVIII-lea, ne povestesc cum patriarhul, scoborît pe pămînt, nu se mai îndură să se despartă de ai săi. Dumnezeu trimite atunci moartea, care dîndu-i să bea din paharul ei, Avraam îşi dă sufletul, pe care un cor de îngeri îl duc spre cer.

în afară de aceste trei apocalipse, care dezvăluie tainele lumii de dincolo de moarte, cu contrastul dintre paradis şi infern, a mai circulat în vechea literatură românească un al patrulea apocalips, care destăinuia maselor populare tainele judecății din urmă. Este *Apocalipsul Sfîntului Ioan Bogo-slovul,* descoperit de regretatul N. Drăganu într-un codice din veacul al XVI-lea, şi pe care l-am găsit apoi şi într-o serie de manuscrise din Biblioteca Academiei Române. Textul nu se poate identifica însă, după cum credea Drăganu, cu textul bogomilic descoperit în arhivele inchiziției din Carcas-sone — oraş în sudul Franței — unde fusese pe vremuri un important centru al ereziei albigense. Dimpotrivă, în fo ma în care îl avem în literatura noastră, el are concepții ortodoxe: venerarea profeților, adorarea crucii, ideea că, la ziua judecății din urmă, oamenii vor învia cu trupul. Textul povesteşte, după cum arată titlul, cum apostolul, urcîndu-se în muntele Tavorului, se roagă Domnului să destăinuie cele ce vor fi în ziua judecății din urmă. într-o lumină orbitoare, Mîntuitorul, deschizînd cerul, îi arată lucrurile simbolice — o carte pecetluită cu şapte peceți — şi îi destăinuie sensul lor şi zilele de agonie ale lumii, cînd va veni Antihrist pe pămînt să amăgească omenirea, cînd îngerii vor aprinde pămîntul şi cînd toate cele trecătoare se vor mistui.

La literatura apocalipselor apocrife se poate adăuga şi *Legenda Duminicii* sau *Epistolia Domnului nostru Isus Christos,* care se păstrează în *Codex Sturdzanus.* E vorba de o piatră căzută din cer, mică la vedere, dar aşa de grea că nimeni nu o putea ridica. Abia după ce patriarhul Ierusalimului şi soborul de preoți s-au rugat trei zile, piatra s-a deschis şi în ea s-a găsit scrisoarea Domnului, sfătuind omenirea să serbeze duminica şi ameninț înd cu cele mai grele pedepse cereşti pe cei care vor nesocoti duminica şi vor călca legea Domnului.

Cum era de aşteptat, această literatură, răspîndită de preoți în masele credincioşilor de pe vremuri, a avut un adînc răsunet în păturile populare. Cu deosebire *Călătoria Maicii Domnului la iad* şi *Legenda Duminicii,* care se citesc şi azi cu evlavie în lumea satelor şi sînt socotite ca amulete, aducătoare, de noroc şi păzitoare de primejdii, au împrumutat materiale pentru ciclul colindelor religioase. Scena muncilor din iad din pridvorurile multor biserici de sate este zugrăvită adesea cu elemente care amintesc *Călătoria.* Nu mai puțin norocos a fost, în ceea ce priveşte influența asupra poporului. Apocalipsul apocrif al sfîntului Ioan Bogoslovul. Mai tot ciclul credințelor

populare despre sfîrşitul lumii, cu mitul lui Antihrist, cu lupta lui pentru a amăgi omenirea, cu victoria asupra lui Enoh şi Ilie, cu focul care va mistui pămîntul, pleacă de la acest apocrif şi de la o altă carte, intrată mai tîrziu în literatura noastră din literatura rusească, pe la jumătatea secolului al XVIII-lea: *Semnele venirii lui Antihrist.*

BIBLIOGRAFIE

Despre literatura apocrifă s-a scris foarte mult în timpurile din urmă. Lămuriri suficiente şi o bibliografie bogată la N. C a r t o j a n, *Cărţile populare în literatura românească,* voi. I, p. 22 — 23, Bucureşti, 1929, ed. Casa Şcoalelor.

Doctrina bogomililor a fost expusă de un călugăr învăţat, Euthimie Zygabenos, contemporan cu Alexe Comnenul, împăratul care a dezlănţuit prigoana împotriva ereziei din Bizanţ. El pretinde că a ascultat, ascuns în spatele tronului, convorbirea dintre împăratul bizantin şi medicul Vasilie, căpetenia bogomililor, care, în ur ma acestei convorbiri, a fost ars pe rug, împreună cu cei 12 apostoli ai săi. Opera lui Zygabenos se numeşte *Panoplia Dogmatica* (Ilavo-*rikiaAoYHCmxf\)-* Este o operă de dogmatică în care se expun doctrinele sectelor care minau creştinismul, pentru caapoi să fie combătute punct cu punct. Textul grecesc a fost publicat pentru întîiaşi dată la Tîrgovişte în 1710 (de frica turcilor s-a scos capitolul privitor la sarasini). Textul grecesc întreg a fost publicat de M i g n e, în *Patologiae cwsus completus. Series gradeca posterior,* tom CXXX. Capitolul despre bogomili republicat de G. F i c k e r, *Die Phundagiaten,* Leipzig, 1908, după un ms. din Bibi. Universităţii din Utrecht.

Pentru bogomilii din Bulgaria avem un izvor contemporan în cele 13 cuvîntări ale prez-biterului Cosma îndreptate împotriva ereticilor. Aceste cuvîntări au fost editate în timpul din urmă de un învăţat rus M. PopruZenko, Cв ко3мw пресВНТера сjiовo Ha epeTHKH, Petersburg, 1907. O traducere în limba română a dat Alex. Iordan, *Isvoare bogomilice. Predica presbiterului Cosma,* Bucureşti, 1938,

Un sinodic al ţarului Boril, care a început persecuţia bogomililor în Bulgaria, tradus din greceşte în anul 1211, după ce secta a fost distrusă, pentru a stabili normele credinţei pravoslavnice, cuprinde adaose interesante, dintre care unele priveşte erezia bogomilică. Sinodicul a fost publicat şi el în CuHoflHHK rjapa EopHJia, Sofia, 1928.

Un al patrulea izvor ni-1 procură patriarhul Eftimie din secolul al XlV-lea. Acesta, într-o biografie a episcopului Ilarion din Moglena (o dieceză din Bulgaria, unde erau numeroşi bogomili), a inserat şi discuţiile pe care episcopul Ilarion le-a avut cu ereticii. Biografia a fost publicată de E. Kaluzniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius,* Wien, 1901, p. 27-58.

în sfîrşit, un alt izvor pentru cunoaşterea bogomilismului este o operă a episcopului Ioan Torquemada. Acesta fusese însărcinat de popa Sixt să convertească la catolicism resturile bogomililor din Bosnia. în acest scop, el a întocmit în anul 1461 un *Symbchim veritatum fidei romanae ecclesiae,* în care se enumera 15 puncte ale ereziei maniheice, pentru a fi apoi com-bătute din punct de vedere catolic. Simbolul a fost publicat de Fr. R a c k i, în *Starine,* XIV (1882 , p. şi urm., Zagreb.

Un studiu important pe baza tuturor izvoarelor în literatura bulgară este al prof. I o r-dan Ivanov, BoroMHJîCKH KHHrn н Jiereuflu *(Cărţi şi legende bogomilice),* publicat de Academia Bulgară în 1925, Sofia.

Texte. *Legenda lui Adant şi Eva* a fost publicată de dr. M. Gaster după un manuscris de la începutul secolului al XVII-lea (circa 1600— 1625), în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie,* I (1883), p. 78 — 80, şi reprodus în *Chrestomaţie română,* I. p. 63—65.

In legătură cu această legendă stă şi textul versificat: *Cîntecul lui Adam,* pentru care vezi mai pe larg *Cărţile populare în literatura românească,* I, p. **55** şi urm.

Pentru *Lupta arhanghelului Mihail ou Satanail* **şi *Disputa lui*** *Isus cu Satana,* vezi pelarg N. C a r t o j a n, *Cărţile populare în literatura românească,* II, Fundaţiunea pentru literatură şi artă „Regele Carol II", Bucureşti, 1938, p. 34—37, 85—87.

în literatura orală a poporului nostru se găsesc însă numeroase legende cu caracter bogomilic, pentru care vezi mai pe larg I. A. C a n d r e a, *Iarba fiarelor,* Bucureşti, Cultura Naţională, 1928, p. **59** — 67, şi N. C a r t o j a n, ***Cărţile populare*** *in literatura românească,* voi. I/p. 35-42.

Textele apocrife din *Codex Sturdzanus* ***(Apocalipsul Apostolului*** *Pavel, Călătoria Maicii Domnului la iad, Moartea lui Avraam, Legenda* ***Dwminicii, Legenda Sf.*** *Sisinie),* precum şi legenda hagiografică a Sf. Vineri au fost publicate de B. P. H a s d e u în *Cuv.ente den bătrîni,* voi. II.

Alte versiuni din *Apocalipsul Apostolului Pavel,* ***Apocalipsul*** *Maicii Domnului* au fost publicate de N. Drăgaii u, *Două manuscripte vechi* **■' *Codicele*** *Todorescu şi Codicele Marţian,* Bucureşti, Academia Română, p. 200 şi urm.

O altă versiune cu rotacism (reprodusă în facsimil), N. I o r g a. *Istoria românilor,* voi. IV, *Cavalerii,* p. 114—115. Nu este însă din secolul XV. Cf. N. Drăganu *Dacoromania* IX, 1936-1938, p. 219-224.

O versiune dezvoltată din *Moartea lui Avraam* a fost publicată de dr. M. Gaster în *The Transactions of the Society of Biblical Archaeology,* **IX (1887),** p. **195— 199,** text românesc şi traducere engleză după un manuscris din 1750.

Textul *Apocalipsului lui loan Bogoslovul* a fost **publicat de N.** Drăganu, *Două manus-cripte : Codicele Todorescu şi Codicele Marţian,* p. **229.**

Pentru alte manuscrise inedite din colecţia Academiei Române precum şi pentru texte slave publicate de N. Tihonravov, A. Pypin, I. Porfiriev şi alţii, şi pentru prototipe greceşti a se vedea *Cărţile populare în literatura românească,* voi. I, la capitolele respective.

Studii. O expunere detaliată pentru domeniul românesc, cu o biografie mai completă, se găseşte în studiul meu, *Cărţile populare în literatura* ***românească,*** **voi. I** *Epoca influenţei sud-slave,* p. 24-34, Bucureşti, 1929, unde este studiată şi întreaga literatură apocrifă.

LITERATURA HAGIOGRAFICĂ

Deşi curentele reformiste erau împotriva cultului sfinţilor —ne reamintim de prefaţa *Cazaniei* lui Coresi: „sfinţii morţi nu ascultă rugăciunea noastră" — totuşi preoţii români din părţile ardeleneşti au tradus de timpuriu şi au pus în circulaţie şi cîteva vieţi de sfinţi, care alcătuiesc un capitol interesant în literatura noastră veche: legendele hagiografice.

Literatura aceasta fusese alcătuită în vremurile de adînc misticism ale evului mediu, cînd cultul sfinților luase un avînt aşa de puternic, încît drumurile care duceau către centrele în care se păstrau moaştele sfinților — numite în documentele timpului *strata publica peregrinorum* — erau înțesate de alaiuri lungi de pelerini porniți din toate părțile lumii creştine. Pentru a satisface curiozitatea pioasă a mulțimilor, care veniseră pe drumuri prăfuite din adînci depărtări, avide de a cunoaşte viața şi minunile sfinților al căror sprijin îl cereau, cărturarii din jurul sanctuarului în care se păstrau moaştele lor au alcătuit legendele hagiografice.

în plăsmuirea acestor legende, autorii lor s-au servit de materialul pus la îndemînă de tradiția populară, care pleca, fireşte, de la povestirile martorilor contemporani cu sfîntul; dar acestea, transmise din generație în generație, fuseseră în mod conştient prelucrate — cum dealtfel se petrec lucrurile şi azi sub ochii noştri — de imaginația populară: cadrul istoric şi geografic în care se desfăşurase viața reală a sfîntului fusese şters, iar în locul lui fantezia creatoare a poporului, folosindu-se de străvechile legende populare, a creat tipul generic al sfîntului, în care latura miraculoasă a vieții fusese accentuată şi subordonată unei concepții aparte.

în elaborarea elementului miraculos din legendele populare, hagiografii au fost influențați de curentele filozofice ale timpului şi, în primul rînd, de mistica neoplatoniciană. Aceasta susținea că în timpul extazului religios, sufletul omului se poate desprinde de materialitatea trupului şi că, pătruns de divinitate, stă mai presus de legile naturii, pe care le înfruntă. Pentru hagiograf, sfîntul este campionul lui Dumnezeu pe pămînt în lupta contra păgînismului şi a ispitelor acestei lumi trecătoare, cu care duhul răului caută să primejduiască mîntuirea omenirii. în ceasurile de tortură, ei se confunda în sufletul lor cu Mîntuitorul, care radiază în jurul lor nimbul sfințeniei. Acest nimb al sfințeniei creează în jurul mucenicilor un fel de pavăză invizibilă care destramă puterea legilor fizice ale naturii şi înalță sufletul şi trupul celui prigonit de vrăjmaşii Mîntuitorului dincolo de granițele naturii materiale. De aceea, cînd se scoboară în arenă, unde se dau drumul fiarelor sălbatice, acestea nu se reped la ei. Torturile cele mai groaznice nu-şi mai pot produce efectul, fiindcă trupul sfîntului, ocrotit prin harul divin, este imun: săgețile nu-1 străpung, flăcările nu-1 mistuie, otrava nu-1 distruge, pînă în clipa cînd Mîntuitorul îi primeşte sufletul, oferindu-i cununa de martir.

în afară de ciclul acesta al marilor martiri care şi-au dat viața pentru izbînda ideii creştine, literatura hagiografică mai cuprinde un alt ciclu mare de legende, acel în care se proslăveşte viața marilor asceți. Se ştie că în veacul al IV-lea, după ce Constantin cel Mare a admis creştinismul în imperiul său, prigonirea creştinilor a încetat, şi cu aceasta s-a încheiat şi epoca martirilor. Admirația lumii creştine începe să fie atrasă atunci către o altă formă a ero-ismului mistic: asceții. Aceştia —oameni simpli ori cărturari versați în filozofia timpului sau chiar mari împărați bizantini — în misticismul lor fanatic, se lepădau de toate bunurile vieții pămînteşti şi, departe de valurile zgomotoase ale lumii, în văgăunile munților sau în pustiuri, duceau o viață aspră de abstinență, mortificîndu-şi trupul, pentru a obține harul mîntuirii divine. Admirînd credința lor înflăcărată, biserica i-a trecut şi pe ei în rîndul sfinților.

Din literatura secolului al XVI-lea şi începutul celui de al XVII-lea au ajuns pînă la noi şi trei legende hagiografice: legenda Sfintei Vineri, a Sfîntului Sisinie şi a Sfîntului Alexie — primele două în *Codex Sturdzanus,* cea de-a treia într-un codice găsit la Cohalm de d-1 Ilie Bărbulescu, fost profesor la Universitatea din Iaşi.

Legenda Sfintei Vineri este o legendă de martiră în care ni se povesteşte cum sfînta, pornind în lume să propovăduiască învățăturile Evangheliei, a fost legată pe cruce şi osîndită să fie arsă de vie, cum a fost mîntuită de un înger; cum apoi a scăpat neatinsă dintr-un cazan cu smoală clocotindă şi cum, în cele din urmă, un împărat păgîn i-a tăiat capul. Legenda aceasta s-a răsfrînt în colindele religioase şi în descîntece:

Cine poate spune *povestea Sfintei Vineri*
S-o zică
Joi sară de două ori,
Vineri dimineața de trii ori,
Că l-oi scoate din lacuri,
Din pacuri,
Şi l-oi duce
Une-o hi mesă-ntinsă.
Făclii aprinsă,
Izvoarăle reci şi fîntăni curate...
(Cărțile populare, I, p. 16 *l)*

grăieşte un descîntec din Hunedoara. Partea finală a legendei, în care sfînta se roagă lui Dumnezeu să ia în paza lui pe cei ce-i cinstesc ziua şi să blesteme pe cei ce nu i-o cinstesc, este obîrşia unui întins cerc de superstiții populare privitoare la interdicția de a munci vinerea: — „Vinerea nu se face leşie, nici se toarce, nici se coasă, nici cămăşi se spală, că e rău de pățit" — şi la o mulțime de pățanii ale celor ce n-au respectat ziua sfintei.

Legenda Sfîntului Sisinie este un vechi descîntec desprins din ciclul formulelor magice ale vechei Asirii, care a fost prelucrat în legendă hagiografică în Egiptul elenistic — unde s-a descoperit acum 30 de ani, de către un arheolog francez, cea mai veche formă a legendei, zugrăvită pe frescele unei mănăstiri creştine de pe la anii 400. Este o poveste sumbră despre sfîntul care, luîndu-se pe urmele diavolului, fiindcă răpise din leagăn copiii surorii sale, îl găseşte, după spusele măslinului pe care-1 binecuvîntează, în fundul mării şi, după ce-1 sileşte să restituie copiii, îl bate cu buzduganul ca să-şi spună numele şi formele în care se preface cînd răpeşte copiii. Se ştie că, după concepțiile populare, duhul rău se poate preface în tot felul de vietăți şi că în fiecare din aceste metamorfoze ale sale el poartă cîte un nume special. Cine cunoaşte numele şi-1 pronunță sau îl scrie are pe diavol în puterea lui. De aceea legenda scrisă se întrebuințează şi azi, mai ales în satele din Bucovina şi Moldova, ca amulet de către lehuze şi noii-născuți împotriva influenței nefaste a diavolului. Dacă nu se ia această precauție, atunci se poate întîmpla ca copilul să se îmbolnăvească de *samca* (un nume pe care-1 poartă diavolul în această legendă) şi atunci, pentru a-1 tămădui, se recurge la descîntece numite „de samca". Un descîntec asemănător, scris pe foi de plumb în limba slavă, cu particularități fonetice sîrbeşti din secolul al XHI-lea, a fost descoperit la noi în nişte săpături făcute la Turnu-Severin de d-1 C. Bărcăcilă.

Cea mai interesantă legendă hagiografică este însă a *Sfîntului Alexie,* a cărui duioşie a ispitit din veacul al Xl-lea şi condeiul unui truver francez.

Sf. Alexie, fiul unui nobil roman, îşi părăseşte soția în noaptea nunții şi, ducîndu-se la țărmul mării, se îmbarcă pe o corabie care-1 duce în limanurile Capadochiei. Aci, în tovărăşia unui sihastru, pleacă spre Edesa, unde se păstra icoana nefăcută de mîini omeneşti, pe care Mîntuitorul o trimisese lui Avgar. îşi împarte averea săracilor şi, devenit mai sărac decît cel mai sărac cerşetor, îşi petrece vremea în umilință şi rugă, la uşa bisericii. Servitorii tatălui său, trimişi în lume pe urmele lui, trec pe lîngă el fără să-1 recunoască. Soția şi părinții rămîn deznădăjduiți. Trec astfel 17 ani, pînă cînd, într-o noapte, Sf. Fecioară se arată în vis unuia dintre preoți, cerîndu-i să aducă în biserică pe „omul lui Dumnezeu". Alexe este astfel descoperit; vestea despre sfințenia lui se răspîndeşte în toată țara. Dar el se face nevăzut, pleacă spre țărmul mării şi se îmbarcă pe o corabie, care, surprinsă de furtună, îl aduce în limanurile copilăriei sale. Rătăcind pe străzile Romei, întîlrieşte pe tatăl său, care nu-1 recunoaşte, dar care, în amintirea fiului său, pe care îl credea pierdut, îi dă adăpost în casa sa. Acolo trăieşte 17 ani, sub scara tatălui, fără să se destăinuie nimănui, nici părintelui, nici mamei, nici soției sale, care-i rămăsese credincioasă. Abia la sfîrşitul vieții lui, printr-o minune dumnezeiască, se dezvăluie misterul care-i acoperise viața.

Această legendă al cărui sîmbure îl formează o poveste siriacă din secolul al V-lea, prelucrată în Bizanț şi mai tîrziu în Roma, a pătruns în literatura noastră de la sfîrşitul secolului al XVI-lea sau începutul celui de al XVII-lea şi a avut un răsunet deosebit în sufletul popular.

Sim. Florea Marian a cules un ciclu de legende în care viața Sfîntului Alexie a fost prelucrată de imaginația populară cu elemente felurite — unele venite din romanul lui Varlaam şi Ioasaf, altele chiar burleşti, împrumutate din ciclul lui Păcală.

BIBLIOGRAFIE

Texte. *Legenda Sfîntei Vineri:* B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrîni,* II, p. 145—156, după versiunea lui popa Grigore din Măhaciu din *Codex Sturdzanus: o* copie derivînd din acelaşi prototip ca versiunea Iui popa Grigore, la N. I o r g a, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor,* XIII (1906), p. 53—54, fragment aflat în scoarțele unei Psaltiri coresiene.

Legenda Sf. Sisinie din *Codex Sturdzanus* a fost publicată de B. P. Hasdeu în *Cuvente den bătrîni,* II, p. 284—291, cu textul slavonesc în paralelă şi cu o redacțiune modernă, tipărită la Bucureşti în 1878, în josul paginii. Versiunea din *Codex Sturdzanus* a fost retipărită şi de dr. M. Gaster în *Chrestomatie,* I, p. 6 — 7, alături de o versiune din 1779. Pentru o formulă de descîntec slav în care e citat Sf. Sisinie, săpată pe cîteva foi de plumb din secolul al XHI-lea şi găsită la Turnn-Severin, cf. Lazăr I. C i o m u, în *Revista istorică română,* 1938, voi. VIII, p. 210-234 (cu studiu).

Viața Sfîntului Alexie: Eufrosina Simionescu, *Codicele de la Cohalm,* Iaşi, 1924, p. 56 —57; dr. M. Gaster, *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie,* II, 1884, p. 342—352, după un ms. din secolul al XVIII-Iea şi după versiunea mitropolitului Dosoftei din *Viețile sfinților.*

Pentru mai multe amănunte bibliografice de **tipărituri, ms. româneşti** şi izvoare, N. **Car-t o** j **a** n, *Cărţile populare in literatura românească,* **I, Bucureşti, 1929 (ed. Casa** Şcoalelor), **p. 163, 153-155, 170-171.**

Studii. N. C a r **t** o j a n-, *opera citată,* cap. **XVII,** ***Legende kagiografice,*** **p. 137—171.**

LITERATURA **DIDACTICĂ**

Trecerea de la literatura apocrifă la **cea didactică** era uşor de făcut, deoarece literatura didactică de la începutul **culturii** noastre era alcătuită din texte în care maximele, elementele rudimentare **de** ştiinţe naturale, precum şi cele narative, legende şi istorioare, sînt subordonate unor idei morale şi religioase.

Literatura didactică este reprezentată **în secolul al** XVI-lea şi începutul celui de al XVII-lea, în afară de *învăţăturile* ***lui*** *Neagoe Basarab către fiul său Teodosie,* despre care ne-am ocupat **la locul său,** prin două texte: unul venit din Egiptul elenistic prin vechiul Bizanţ: *Fisiologul,* altul venit din literatura Italiei medievale: *Fiore di virtu.*

FISIOLOGUL. *Fisiologul* este o interesantă **carte,** alcătuită — după cum conchide Max Wellman într-un studiu **recent** — în secolul al IV-lea, poate în Egipt, sub influenţa curentelor neopitagoriciene şi a altor curente mistice din Orient, care căutau să descopere **calităţile** oculte ale lucrurilor, avantajele magice şi simbolurile lor religioase.

Este, de fapt, un fel de tratat de zoologie şi **de** morală în acelaşi timp, în care animalele şi păsările, după ce sînt descrise **cu** obiceiurile reale sau închipuite, sînt interpretate apoi ca simboluri **ale unor** idei morale şi religioase.

în ciclul animalelor descrise de *Fisiolog* se găsesc şi animalele fantastice din miturile popoarelor vechi, ca de pildă **finixul, o** pasăre ca păunul, cu capul de aur, care ar fi trăit pe lîngă cetatea **Heliopol.** Acolo sta nouă ani pe cedrii Livanului, fără să se hrănească, fiindcă, **ne** spune textul, era hrănit de Duhul sfînt. După nouă ani i se umpleau **aripile de** mireasmă şi, auzind toaca preotului din cetate, intra cu el în biserică, se aşeza pe jertfelnic şi se aprindea, mistuindu-se în cenuşă, pentru **ca apoi , a doua** zi, preotul să o găsească renăscută şi întinerită. Alte animale mitice **din** *Fisiolog* sînt vasi-liscul, un fel de balaur cu privirea înveninată, **care** ucide de la distanţă, sau gorgonia, un monstru cu chip de femeie **şi cu perii** capului de balaur.

Pentru a ne face o idee de structura acestei curioase cărţi, iată, de pildă, cum este descrisă gheonoaia sau ciocănitoarea:

„Gheonoaia zboară din copaciu în copaciu, scobind lemnul, şi ascultă cu urechea şi dacă află lemnul tare şi **vîrtos, ea fuge** de **la** dînsul, iar unde află lemn slab şi găunos, ea tot scobeşte şi să **sălăşluieşte** într-însul; şi acolo scoate şi puii săi; şi lăcuieşte într-însul.

Aşa şi diavolul: umblă din om în om, cercînd cu vicleşugul său, şi dacă găseşte om slab să sălăşluieşte într-însul, iar dacă-1 găseşte postind şi rugîn-du-se sau făcînd milostenie, el fuge că nu-i place."

După cum se vede, descrierea păsării este urmată de interpretarea simbolică.

în felul acesta sînt descrise şi interpretate în sensul unui simbol moral o mulțime de animale şi păsări: pelicanul, care-şi sfîşie pieptul pentru ca din sîngele lui să-şi hrănească puii, este interpretat ca un simbol al Mîntuitorului, care s-a răstignit pe cruce, pentru ca prin sîngele lui să mîntuie omenirea de păcatul primitiv; porumbeii, care umblă totdeauna în stoluri, pentru ca să se ferească de şoim, sînt dați ca pildă creştinilor care trebuie să se adune în cete la biserică spre a se feri de diavol.

Fisiologul a fost alcătuit, după cum s-a spus, în Egipt, unde se încrucişa cultura elenistică cu cea iudaică şi orientală şi cu creştinismul. Din Egipt a pătruns în Bizanț şi a intrat de timpuriu, poate din veacul al V-lea, în Occidentul latin, unde, sub numele de *Bestiarii,* a fost tradus şi prelucrat în toate limbile romanice şi germanice. Elementele fantastice pe care le conținea nu au izbit mentalitatea naivă a lumii medievale, lipsită de spiritul critic pe care ni-1 dă astăzi progresul ştiințelor exacte. Dealtfel, însuşi Sf. Ieronim, traducătorul Bibliei în latineşte, ne povesteşte într-una din scrisorile sale scena întîlnirii în pustiu a sfîntului Antoniu cu un satir, care ar fi cerut sfîn-tului să se roage pentru el lui Dumnezeu.

Cînd asemenea naivităţi se găseau pînă şi în scrierile sfinților părinți, nu trebuie să ne mirăm că elementele din *Fisiolog* au pătruns în romanele courtois ale Franței medievale, ca de pildă în *Floire et Blanchefleur,* sau în operele truverilor, ca Thibaud, contele Champagnei şi regele Navariei, ori în ale istoricilor şi naturaliştilor, ca Jacques de Vitry ş.a. *Bestiariile* s-au bucurat astfel în evul mediu de o largă popularitate. Au inspirat pînă şi arta, căreia i-au împrumutat motive decorative pentru turnuri, pentru fațade, pentru portaluri, amvoane şi vitraliurile domurilor, precum şi ornamentaţii pentru vinietele şi inițialele manuscriselor.

Nu mai puțin răspîndit a fost *Fisiologul* în literaturile balcanice.

De la bizantini, *Fisiologul* a călătorit mai departe la slavii sud-dună-reni, unde a fost tradus în două epoci diferite: o dată în epoca de aur a vechii literaturi bulgare, altă dată mai tîrziu, în epoca de supremaţie a literaturii sîrbeşti.

La noi, *Fisiologul* se pare că a pătruns de timpuriu; se cunosc pînă acum vreo şase manuscrise, dintre care cel mai vechi a fost copiat în 1693, de Costea Dascălul, din biserica Şcheilor din Braşov, şi a fost republicat, cu un studiu, de doamna Margareta Mociorniță-Constantinescu, în facsimile şi transcriere latină. Toate aceste şase manuscrise descind din acelaşi prototip — mult mai vechi, poate din secolul al XVI-lea sau începutul celui de al XVII-lea — tradus la rîndul său după o versiune sîrbească.

Versiunea aceasta tradusă din slavoneşte este însă sumară; de aceea în epoca influenței greceşti s-a făcut o nouă traducere după un text mult mai complet, al lui Damaschin Studitul, arhiepiscopul Naupactei, venit la noi într-o tipăritură venețiană sau în manuscris, adus din Muntele Athos. Nu ştim cui se datoreşte această nouă traducere, dar versiunea cea mai veche

se păstrează într-un manuscris, copiat în anul 1774 de dascălul Duma şi publicat de C. N. Mateescu în Calendarul şi revista *Ion Creangă* pe 1914 şi 1915.

Fisiologul a fost destul de răspîndit în literatura noastră veche. El a îmbogăţit comoara tradiţiilor populare cu legende despre animale şi păsări, că de pildă despre pelican sau despre amărîta turturică, acea duioasă istorioară despre pasărea care, rămasă fără soţ, nu se mai aşază pe lemn verde, nici nu mai bea apă limpede. Această temă se găseşte în *învăţăturile lui Neagoe,* în *Evanghelia învăţătoare de la Dealu,* a fost culeasă în mai multe variante din gura poporului în Muntenia şi Bucovina şi a fost literalizată la începutul secolului trecut de Enăchiţă Văcărescu (după liricul grec Psalidas) şi de Asachi *(Păsăruica stingheră).* Un alt animal fantastic din *Fisiolog,* utilizat adesea ca motiv decorativ în miniaturile manuscriselor din mănăstiri şi pomenit de multe ori de scriitorii noştri vechi, este *vasiliscul,* balaurul cu privirea fermecată, dar în acelaşi timp otrăvitoare. Stolnicul Constantin Cantacuzino, vorbind în *Istoria Ţării Româneşti* de împăraţii romani din epoca decadenţei, spune că erau „mai răi şi mai cruzi decît fiarele ... şi decît *aspidele* şi *vasiliscii cei otrăvitori şi veninaţi"* (ed. Iorga, p. 85). Nicolae Filimon, în romanul său *Ciocoii vechi şi noi,* descrie astfel belşugul din casa lui Dinu Păturică: „Vutcele şi cafelele cele mai bune, ciubucele şi narghilelele cele umplute cu parfumatul tutun al Siriei... şi femeile cele cu ochii mai fermecători decît ai *vasiliscului..."* El a intrat şi în creaţiunea poetică a lui Eliade Rădulescu, care-1 pomeneşte în oda sa *La Schiller:*

Du sarcina, o, suflet, du corpul după tine, In sus pe calea strimtă, cu filii, cu consoarte; Te luptă cu Ananga, cu aspra neavere, Cu limbile de şarpe, cu ochi de *vasilisc.*

Vasiliscul nu este aci, cum comentau într-o vreme autorii noştri de cărţi didactice, „şopîrla care-şi schimbă coloarea pielii, cameleonul", ci balaurul fantastic din *Fisiolog,* care are privirea aşa de înveninată, încît ucide cu

ea de la distanţă.

FIORE DI VIRTU. Al doilea text cu caracter didactic al secolului al XVI-lea românesc are o origine italiană. Este *Fiore di virtu,* un mic tratat de morală, care a avut un puternic răsunet în literatura evului mediu. Nu numai că a fost pus sub teascul tiparului în Italia curînd după invenţia tipografiei (în 1474), şi a avut, în decurs de şase decenii, peste 40 de ediţii, dar a colindat aproape prin toate literaturile Occidentului şi a răzbătut şi în Orient, fiind tradus în limbile sîrbă, greacă, română, rusă, bulgară şi armeană.

Acest succes aşa de frumos se datoreşte bunului-simţ cu care autorul, călugărul benedictin Tommaso Gozzadini, din Bologna veacului al XH-lea, ţinînd seamă de gustul epocii sale, a îmbinat într-un tot armonic materiale aşa de disparate la prima vedere.

Cartea este alcătuită din 34 de capitole referitoare la virtuţi şi viţii, dar aşezate simetric, astfel încît fiecare virtute să fie urmată de viţiul contrar: dragostea — pizma; dreptatea — strîmbătatea; adevărul — minciuna.

Fiecare **capitol la rîndul său** e format din patru secțiuni de materiale diferite, dar reunite **între ele armonic,** ca piesele unui mozaic. Prima secțiune **o** alcătuiesc **definițiile virtuților sau** ale vițiilor, care sînt în genere precise şi clare. După **definiție urmează în** fiecare capitol — în conformitate cu gustul cititorilor **din evul mediu,** care căutau simboluri pentru ideile morale ale creştinismului **în lumea materială** — comparația virtuții sau a vidului cu un animal, precum: **frica cu** iepurele, bărbăția sufletului cu şoimul, îngîm-farea cu **păunul, mînia cu ursul.**

Descrierea **acestor animale,** precum şi a altora fantastice — ca de pildă vasiliscul sau **leoncornul, ori pasărea** calandrinon, cu puteri de tămăduire — toate cu obiceiurile **lor, închipuite** ori reale, au fost împrumutate de autorul acestui tratat de **morală al evului** mediu din *Fisiolog.*

Compararea cu **animalele din** *Fisiolog* se continuă cu o serie de maxime, privitoare la **virtuțile şi vițiile** corespunzătoare, culese din scrierile biblice sau din **filozofii** păgîni, **ori din scriitori** medievali. Deşi luate din izvoare disparate, ele sînt **totuşi alese cu gust,** scurte, concise, plastice, spirituale chiar. De pildă:

„Casiodor: **în** ce **chip buretele** nu dă apă pînă nu-1 storci, aşa şi scumpul nu dă nimănui nimica **pînă nu-i iai** cu sila.

Pythagora: **Scumpul <avarul)** este ca măgariul ce poartă povară altuia; aşa şi scumpul strînge **avuție altora,** iar el numai ce-i cu bănatul.

Varos au zis: **Albina ține în** gură mierea şi în coadă acul cu fierea."

Partea cea **mai atractivă a** cărții o alcătuieşte secțiunea a IV-a, ultima, care întregeşte predica **privitoare la** întărirea virtuților şi înfrînarea vițiilor printr-o istorioară **morală, aleasă** şi ea din izvoare foarte variate, ca de pildă din romanele celebre **ale timpului** fca *Romanul lui Alexandru cel Mare),* **din** *Gesta Romanorum,* **din** scrierile biblice sau din legendele hagiografice.

Amintesc **aci legenda Îngerului** şi a sihastrului, pe care a folosit-o Vol-taire în romanul său ***Zadig*** **şi pe** care a prelucrat-o la noi M. Sadoveanu în *Povestiri pentru copii* ***(Pustnicul*** *Ieronim).* Este o legendă care a avut multă răspîndire în evul mediu **şi care** îşi are sursa ei îndepărtată în Orientul semitic. Reamintesc de asemeni duioasa legendă a Casiei şi a prietenei sale Theo-dora cu împăratul bizantin şi cu mărul de aur — un reflex al folclorului bizantin. [1]

Fiore di virtu a pătruns **în** literatura noastră pe trei căi, prin trei traduceri diferite.

Prima traducere **s-a făcut în** secolul al XVI-lea, direct din limba italiană, în Moldova. Oricît de **curios ar** părea la prima vedere un contact direct cu literatura italiană **în secolul al** XVI-lea, totuşi lucrul nu este exclus, dacă ne gîndim la legăturile **țărilor noastre** cu Italia şi în primul rînd cu Veneția, pe care documentele ce se descoperă încă în zilele noastre ni le înfățişează într-o lumină din ce **în** ce **mai** interesantă: soliile lui Ştefan cel Mare în cetatea lagunelor, fiicele **lui Petru** Şchiopul măritate în Veneția cu greco-italieni, anii de studiu ai **lui Mihnea în** Veneția, sub îngrijirea mătuşii sale Marioara Adorna Vallarga, ce **stătea în** mănăstirea de călugărițe din Murano. Nu este

[1] A se vedea mai pe **larg: N.** Cartojan, *Fiore di virtii în literatura românească,* Analele *Acad. Rom.,* ***Mem. secf. Ut.,*** seria **III,** t. IV, mem. 2, Bucureşti, 1928, p. 9 — 13.

exclus ca în asemenea împrejurări un cărturar român din soliile sau din alaiurile princiare române, atras de celebritatea cărții, să fi încercat transpunerea ei în limba neamului său.

Traducerea românească, din nenorocire, s-a pierdut, dar se păstrează traducerea rusească, făcută după cea românească, într-o copie din veacul al XVIII-lea, care începe cu următorul titlu: „Cartea Floarea virtuților şi a vițiilor *tradusă din limba italiană în valahă sau bogdănească* (moldovenească) de către *Gherman Valahul,* iar din valahă tradusă în slavă de Veniamin Ieromonahul Rusin, la anul 1592".

Această traducere rusească; păstrată în Muzeul Rumjancov din Moscova şi studiată de învățatul rus Istrin, ne dă, după cum se vede, o dată sigură la care a fost făcută traducerea rusească: 1592. înainte de această dată, *Fiore di virlu* circula deci în literatura noastră, tradusă direct din italiană de către Gherman Valahul.

A doua traducere s-a făcut după un intermediar sîrbesc, care fusese la rîndul său tradus din italiană în secolul al XlII-lea, pe țărmurile Croației, într-una din mănăstirile croate din insulele sau de pe țărmurile adriatice, în care se oficia servicul divin în limba latină şi care avea legături cu țărmurile vecine ale Italiei —■ şi în primul rînd cu Veneția — un călugăr croat a transpus în limba neamului său celebra carte de morală a evului mediu. De pe țărmurile croate, traducerea lui a călătorit mai departe în inima Serbiei şi de aci a fost adusă la noi, unde a fost tradusă în limba românească, pe la jumătatea secolului al XVI-lea, în Ardeal. Această traducere s-a pierdut dar ni s-a păstrat o copie făcută în 1620, de popa Ioan Românul, în satul Sîmpietru din Hunedoara, în aşa-numitul *Codex Neagoeanus.*

Traducerea ardeleană era însă plină de lacune; de aceea, către sfîrşitul secolului al XVII-lea, în epoca de renaştere a sentimentului religios din vremea lui Antim Ivireanu şi a lui Brîncoveanu, cînd clerul nostru a simțit nevoia de a pune în mîna poporului cărți de edificare morală, această carte a fost tradusă din nou.

Această a treia traducere a fost făcută după un text grecesc, care deriva după o versiune publicată în tipografiile greceşti din Veneția. Această versiune fusese tradusă la rîndul ei după un incunabil italian şi publicată pentru întîiaşi dată la Veneția, în 1529, şi retipărită continuu în cursul veacurilor al XVI-lea şi al XVII-lea, sub titlul "AoQoț t<Sv /apvtcov.

Una din aceste tipărituri greceşti a ajuns pînă în mănăstirile greceşti din Muntele Athos, unde a găsit-o, în timpul pelerinajului său, unul din boierii lui Brîncoveanu, paharnicul Constantin Sarachini, fiul unui doctor grec din Creta ce se împămîntise la noi. Paharnicul Sarachini, ducîndu-se să se închine la Muntele Athos, a dat peste această carte şi, voind să aducă şi el un prinos de recunoştință noii lui patrii, a îndemnat pe ieromonahul Filoftei, un călugăr român atonit, care, întîmplător, se întorcea cu el în țară, s-o traducă în limba română.

Traducerea a fost tipărită la 1700, la mănăstirea Snagovului, de către ieromonahul Antim Ivireanu, viitorul mare mitropolit. Cartea s-a răspîndit repede în toate ținuturile româneşti, a fost multiplicată prin copii manuscrise; şi interesul pentru ea era încă destul de viu la începutul veacului al XlX-lea, cînd, în 1807, parohul bisericii din Bolgarseghiul Braşovului, Ierei

Ioan Ştefanovici, socotind că din vechea carte de morală „fieştecare dof-toria şi nectarul poate suge... ca albina care sboară cu mare osteneală şi sănătoasă înțelepciune peste cîmpuri şi livezi şi grădini, din floare în floare, pentru a-şi agonisi hrana", o tipăreşte din nou în tipografia fraților Constantin şi Ion Boghici. Cartea a dat-o la lumină, după cum o spune însuşi, după un exemplar tipărit la Snagov. Tipăritura aceasta a avut noroc, căci în anul următor, 1808, se tipăreşte a doua ediție, de tipograful Friederich Herfurt; în 1814 se scoate a treia ediție la Sibiu şi, în sfîrşit, în 1864, o a patra ediție la Bucureşti.

Cartea aceasta, care a fost citită patru veacuri în literatura noastră, tradusă de cel puțin trei ori, copiată în toate ținuturile româneşti, tipărită apoi de cinci ori, nu putea dispare din circulație înainte de a lăsa în sufletul popular urmele ei. Elemente din ciclul asemănărilor cu animalele se găsesc împrăştiate în tradițiile populare privitoare la obiceiurile animalelor şi pasărilor, după cum dovedeşte culegerea lui Sim. FI. Marian, *Ornitologia populară română.* Istorioare morale ca *Fiul împăratului Theodosie* sau *îngerul şi Sihastru* aceasta din urmă prelucrată de M. Sadoveanu, au fost culese din gura poporului de diferiți culegători de material folcloric, iar tezaurul proverbelor populare româneşti datorează şi el o parte din sentințele sale acestei vechi antologii morale a benedictinului italian din veacul al XlII-lea.

Astfel maxima Sf. Isidor: „Găina pentru un ou face gălăgie de o aude vulpea" (din capitolul despre înălțare şi îngîmfare) se găseşte la Anton Pann, sub forma:

Găina cînd va oua '
Aude o mahala;

iar în colecția manuscrisă a lui Iordache Golescu: „Găina pentru un ou, multă gălăgie face".

Maxima lui Varos: „Albina ține în gură mierea şi în coadă acul" o găsim în manuscrisele lui Iordache Golescu: „Albina ține în gură mierea cea dulce şi în coadă acul cel otrăvitor", şi la Anton Pann în forma:

Albina în gură cu miere Şi-n coadă acul cu fiere.

Maxima atribuită Sf. Augustin: „Leul nu se luptă cu furnicile, nici vulturul nu prinde muşte" apare la Anton Pann sub forma:

Vulturul stă-n loc şi veghează, Dar el muşte nu vînează.

BIBLIOGRAFIE

Fisiologul. Manuscrisul cel mai vechi, copiat în 1693 la Braşov de Costea Dascălul de la "biserica Şcheailor, a fost publicat în facsimile şi transcriere latină, cu un studiu, de Margareta D. Mociorniță, într-o publicație a Seminarului nostru, apărută sub titlul *Cercetări literare,* I, Bucureşti, 1934, p. 83—101.

Un alt manuscris din aceeaşi familie, copiat în 1777 de Andronache Bercheceanul, a fost publicat de dr. M. G a s t e r, *II Physiologus rumeno,* în *Archivio glottologico italiano* (al

ui Ascoli), anul X (1886), p. 273 — 304, în text românesc cu caractere latine şi în traducere

taliană făcută de Pietro MerJo.

O altă versiune, tradusă din greceşte sub titlul *Oarecare cunoştinţe de la filosofii vechi pentru firea şi obiceiurile năravurilor oarecăror jivini adunate de preaînţeleptul întru arhierei Damaschin Studitul,* a fost publicată, după o copie făcută în anul 1774 de dascălul Duma din Braşov, de C. N. M a t e e s c u în *Calendarul revistei Ion Creangă* pe 19 14 şi în revista de folclor *Ion Creangă,* VII (1914) şi VIII (1915). Pentru originalul grecesc a lui Damaschin Studitul vezi L e g r a n d, în *Annuaire de l'Association pour V' encouragement des etudes grecques in France,* VII, p. 157 şi urm. Pentru raporturile versiunilor româneşti a se vedea şi M a r-gareta, D. Mociorniţă în studiul amintit mai sus.

Studii pentru *Fisiolog,* rnai pe larg N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească,* voi. I, p. 188—194. Bibliografia la p. 193—194, la care e de adăogat acum: Max Wellmann, *Der Physiologus. Eine religionsgeschichtlich naturwissenschaftliche Vntersuckung. Philologus Supplementband,* XXII, Heft 1, Leipzig, 1930.

Fiore di Virtu. Textul din *Codex Negoeanus* n-a fost publicat pînă acum în întregime. Cîteva capitole publicate în mod critic, cu un studiu asupra originalului italian şi asupra răspîndirii lui în literaturile balcanice şi în cea română: N. Cartojan, *Fiore di Virtu în literatura românească, în Analele Academiei Române, Memoriile secţiunii literare,* seria III» tom. IV, memoriul 2, Bucureşti, 1928. Un rezumat în limba franceză al acestui studiu am dat în *Archivum romanicum,* voi. XII (1928), p. 501 — 514: *Fiore di Virtii dans la litterature-roumaine.* A se vedea şi *Cărţile populare în literatura românească,* I, p. 195 — 208, unde se dă şi o bibliografie completă.

LITERATURA DE PREVESTIRE

înainte de a trece la romanul popular, ne oprim puţin, pentru a avea o icoană completă a culturii româneşti din epoca de care ne ocupăm aci, asupra unor texte care au avut în trecut o largă circulaţie în toate păturile societăţii româneşti şi care formează şi azi lectura favorită a claselor populare. Este un gen de literatură care reprezintă prelungirea în creştinism a unor străvechi superstiţii din lumea antică: cărţile de prevestire.

Această literatură îşi are sursele ei îndepărtate în credinţele astrale ale vechilor caldeeni şi asirieni. Se ştie că preoţii Asiriei şi Caldeei au aflat pe cer zodiile, pe care le considerau ca divinităţi, au stabilit semnele zodiacale şi, pornind de la concepţia că este o strînsă legătură între mişcarea astrelor şi tulburările naturii pe faţa pămîntului, pe de o parte, şi între desfăşurarea vieţii omeneşti, pe de altă parte, au încercat, printr-o bogată literatură astrală, să descopere aceste raporturi, precizînd după mişcările cosmice şi după fenomenele naturii soarta omenirii.

în săpăturile făcute în vremurile noastre în Asia Mică, pe ruinele vechii Ninive, s-au descoperit o sumedenie de tablete cuneiforme, scrise multe din porunca regelui Sagon I, cu preziceri astrale, ca de pildă: „Cînd constelaţia ursei se întoarce, nenorocire peste întreaga ţară".

Din Asiria şi Caldeea, asemenea literatură s-a răspîndit în Egiptul elenistic şi de acolo a trecut în Bizanţ, unde a avut un rol important în elabo-

rărea ultimelor curente ale filozofiei eline, în special asupra neoplatonismului. Mai tîrziu, cînd Roma ajunge o putere mondială şi-şi întinde stăpînirea în Orient, din Grecia şi din Asia Mică astrologia se infiltrează în Italia şi se răs-pîndeşte, cu timpul, în toate straturile sociale.

Credinţele acestea superstiţioase despre influenţa astrelor asupra vieţii omeneşti prinsese rădăcini atît de adînci în imperiul roman, încît împăraţii creştini au deschis lupta împotriva acestui gen de literatură, poruncind arderea cărţilor de astrologie. Alături de împăraţi, s-au ridicat marii părinţi ai bisericii, ca de exemplu Sfîntul Ioan Hrisostomul, care, într-o omilie intitulată *Pentru mincinoşii prooroci şi cei fără Dumnezeu eretici,* omilie care a fost tradusă în limba românească de Radu Greceanu, cronicarul lui Constantin Brîncoveanu, spune: „Ce creştini sunt aceia care păzesc basmele jidoveşti şi elineşti şi ursitorile şi vrăjile şi *astrologiile şi obriciri de zile şi de luni şi de ani şi Trepetnice".*

Lupta deschisă de biserică a contribuit ca în indicele de cărţi oprite de a fi citite de credincioşi, să se treacă de timpuriu, alături de literatura apocrifă, şi literatura astrologică. Din indice, dispoziţiile împotriva cărţilor astro-logice au trecut în pravilele de legi, care au fost traduse şi în literatura noastră. De exemplu, în *Pravila* tradusă de Eustratie Logofătul şi tipărită pe vremea lui Vasile Lupu în 1644, se spune într-un loc:

„Cei ce caută în stele sau fac alte meşteşuguri să cunoască mişcarea lucrurilor neştiute;... aşijderea ceia ce-şi socotesc zua întru care s-au născută şi zică c-au fostu bună sau rîa şi aceştia să aibă canon cinci ani".

La noi această literatură a venit din Bizanţ, prin mijlocirea slavilor meridionali, şi este reprezentată la începutul secolului al XVII-lea prin următoarele texte:

Rojdanicul sau *Zodiacul* este un text care prezice viitorul copilului după luna sau zodia în care s-a născut. Textul cel mai vechi a fost copiat în 1620 de popa Ion Românul din Sîmpietru în Ardeafl şi se păstrează la un loc cu *Alexandria* şi *Fiore di virtu* în aşa-numitul *Codex Neagoeanus* din Biblioteca Academiei Române.

Gromovnicul este o altă carte astrologică, care pretinde să dezvăluie soarta omenirii şi starea sămănăturilor după zodia în care va cădea tunetul (slav. *gronib* = tunet): după cum va tuna ziua sau noaptea, de la apus sau de la răsărit. A fost se pare mult căutată în lumea românească a veacului al XVII-lea, deoarece cea dinth carte ieşită din tipografia mitropoliei de la Alba-Iulia, instalată în 1639 cu material adus din Ţara Românească, de la Matei Basarab, este un *Gromovnic,* tipărit la un loc cu *Paraclisul Maicii Dom^ nului,* Molitvenice şi alte texte religioase.

Trepetnicul (slav. *trepetnics* = tremor) prezice viitorul omului după diferitele mişcări ale trupului, precum: bătaia ochilor, clipirea genelor, şi se găseşte într-o sumedenie de manuscrise, dintre care cel mai vechi cunoscut pînă azi datează din anul 1639.

Această literatură a fost mult căutată odinioară, judecind după marele număr de copii ce ni s-au păstrat, precum şi după faptul că, deşi pravilele bisericeşti opreau citirea lor, totuşi ele se publicau chiar în tipografiile mitropoliilor noastre, precum a fost cazul cu mitropolia din Alba-Iulia sau din Iaşi.

Chiar şi la curţile marilor noştri voievozi cărţile astrologice erau foarte mult preţuite, cum dealtfel erau şi la curţile princiare şi regale din Occident, în evul mediu. Brîncoveanu însuşi avea la curtea lui un astrolog, anume Ion Romanul sau Ioan Frîncul, care nu trebuie confundat cu popa Ion Românul din Sîmpietru, el însuşi copistul unui rojdanic. Astrologul lui Brîncoveanu avea, după cum spune el însuşi într-o prefaţă, „obicinuita pe an datorie" de „a se închina Domnului" cu „tîlmăcirea almanacelor". Credincios acestei sarcini, el prelucra în fiecare an almanacele după izvoare italiene — *Foglieti Novdli.*

Prin caracterul ei fatidic, această literatură, care trăieşte şi azi şi este citită cu aviditate în lumea satelor, a lăsat urme adînci în sufletul popular, urme pe care le întîlnim pînă în creaţiile lui poetice. în basmele noastre populare, de pildă, nu este împărat şi împărăteasă care, în ceasurile de mare cumpănă şi nevoie, să nu recurgă la cunoştinţele unui vraci sau cititor de stele. Tot din aceste cărţi vine şi zicătoarea: „rea zodie a mai avut", sau: „s-a născut într-un ceas bun (într-o zodie bună)"; urme numeroase se găsesc în des-cîntece şi vrăji:

Tu stea logostea
Toate stelele să stea
Numai steaua lui X să nu stea.

(Tocilescu, *Materialuri folcloristice,* p. 685, 686, 694).

BIBLIOGRAFIE

N. C a r t o j a n, *Cărţile populare în literatura ro mânească,* I,Bucureşti, 1929, p. 172 — 187. în bibliografia de la sfîrşitul capitolului se indică: manuscrise româneşti vechi editate; texte tipărite; manuscripte inedite din Biblioteca Academiei Române; texte slave; texte greceşti, studii asupra materialului românesc, grecesc şi slavonesc.

Pentru calendarele lui Brîncoveanu, *ibiclem,* p. 180—182; adaugă Emil Vîrtosu, *Foletul Novei, calendarul lui Constantin Vodă Brîncoveanu, 1693—1704,* Bucureşti, 1940 (studiu şi texte).

ROMANUL POPULAR

Literatura religioasă apocrifă şi literatura didactică cu caracter profan, în care legende de animale şi pasări, maxime şi istorioare sînt subordonate tendinţei de a înăbuşi viţiile şi de a întări virtuţile creştineşti, au pregătit, la noi, calea pentru povestirile mai întinse, cu intriga mai complicată, ale romanelor populare.

Stilizate de cărturari în vremuri şi ţări diferite din material împrumutat **din** literatura orală a maselor populare, romanele acestea sînt reprezentate în secolul al XVI-lea şi al XVII-lea prin trei specimene: *Alexandria, Varlaam*

şi Joasaf şi *Archirie şi Anadan,* care corespund fiecare unei faze deosebite a sufletului românesc din trecut.

în secolul al XVI-lea, cînd ţările noastre se frămîntau în necontenite lupte pentru apărarea pămîntului românesc, lupte ce culminează în epopeea fulgerătoare a lui Mihai Viteazul, se traduce romanul de aventuri războinice a lui Alexandru cel Mare. Cîteva decenii mai tîrziu, cînd luptele cad pe planul al doilea şi cînd trec pe primul plan preocupările pentru organizarea muncii culturale şi a vieţii religioase, Udrişte Năsturel, învăţatul cumnat al domnului Matei Basarab, traduce romanul de apologie a vieţii creştine: *Varlaam şi Ioasaf.* Iar după ce sforţările pentru întărirea vieţii religioase devin şi ele mai puţin intense, apare un alt roman cu caracter moral, întreţesut cu maxime, enigme şi fabule: *Archirie şi Anadan.* Deşi aceste două din urmă depăşesc epoca pe care o studiem, le tratăm totuşi aci, pentru a avea o privire mai clară asupra romanului popular în epoca influenţei slavone.

ALEXANDRIA. Cel mai vechi roman popular, *Alexandria,* deşi de origine greacă, a pătruns totuşi în literatura noastră prin intermediul sîrbilor, după ce a suferit însă influenţa versiunilor din Occidentul latin medieval.

Se ştie că romanul lui Alexandru cel Mare a fost alcătuit în Egiptul elenistic în veacul al III-lea, de un autor anonim care s-a folosit de tradiţiuni scrise şi de legende populare.

Victoriile strălucite ale lui Alexandru cel Mare, care în nouă ani numai a cucerit în Asia şi Africa mai mult pămînt decît cunoscuseră grecii temeinic în toată desfăşurarea vieţii lor istorice, exotismul ţărilor cucerite, cu obiceiuri, costume şi vegetaţie necunoscută, precum şi sfîrşitul lui tragic, toate aceste elemente au izbit într-atîta imaginaţia contemporanilor, încît chiar istoricii pe care el îi luase în expediţiile sale, cînd au început să scrie viaţa şi războaiele lui, au muiat pana în coloarea mitului. Deşi operele acestor istorici contemporani cu Alexandru (Callisthenes, Onesecrit, Aristobul, Nearh) s-au pierdut, totuşi, în fragmentele din aceşti istoriografi, pe care le citează scri: itorii posteriori (Polybiu, Arrian, Strabo ş.a.), se recunoaşte germenul unor episoade care au alcătuit mai tîrziu o parte din urzeala romanului (ca de pildă: întîlnirea lui Alexandru cu amazoanele sau cu gymnosofiştii).

Paralel cu aceste tradiţiuni scrise, amintirea despre marele cuceritor şi izbînzile lui strălucite s-au păstrat şi prin ostaşii care străbătuseră cu el căile pînă la Indus şi care, întorşi la casele lor, au umplut lumea antică cu faima expediţiilor întreprinse. Aceste amintiri, transmise din generaţie în generaţie, s-au amestecat cu fondul străvechi de mituri şi legende şi în felul acesta s-a creat în jurul cuceritorului macedonean o atmosferă de supranatural.

în veacul al III-lea a. Chr., în Egiptul stăpînit de urmaşii lui Alexandru cel Mare, un autor necunoscut, adunînd elemente din tradiţia scrisă şi din cea orală, a alcătuit romanul, care a trecut apoi în toate literaturile lumii. Că patria romanului este Egiptul se vede chiar din primele pagini, unde marele cuceritor macedonean este înfăţişat ca fiul natural al ultimului faraon egiptean (Nectaneb-Nehtinav) —■ o notă menită să satisfacă mîndria vechiului Egipt.

Din Egipt romanul a călătorit apoi în Răsărit, în ţările care făcuseră odată parte din imperiul lui Alexandru cel Mare, şi s-a răspîndit cu deosebire în imperiul bizantin, unde a fost cu timpul prelucrat, primind între altele un colorit creştin.

în Bizanţ unele copii ale romanului indicau ca autor pe istoricul Callis-thenes, nepotul de soră al lui Aristotel, profesorul lui Alexandru cel Mare. Callisthenes, care însoţise pe marele cuceritor în expediţiile lui, a povestit aceste expediţii, dar a fost ucis din porunca lui Alexandru, pentru că şi-a îngăduit să critice fastul oriental pe care-1 adoptase genialul cuceritor. Această moarte tragică i-a atras însă simpatia scriitorilor vechi: Curtius îl numeşte „vindex publicae libertatis", iar Cicero laudă arta şi strălucirea stilului său. Statuia lui Callisthenes chiar împodobea grădinile serviliene pe vremea lui Pliniu. Nu trebuie dar, în asemenea împrejurări, să ne surprindă faptul că romanul fantastic al lui Alexandru cel Mare a fost pus, cu vremea, spre a-i da mai multă autoritate, pe numele lui Callisthenes, istoricul lui Alexandru cel Mare, atît de preţuit de cei vechi; de aceea în literatura bizantină romanul e cunoscut şi sub numele de *Pseudo-Callisthenes.*

Din imperiul bizantin romanul lui Alexandru a trecut în Occident, prin două traduceri: una făcută în epoca lui Carol cel Mare, alta, mai bogată în elemente fantastice, adusă în secolul al X-lea de un napolitan, arhipresbiterul Leo, care fusese trimis în solie la împăraţii Bizanţului, Constantin şi Romanes. Această nouă traducere, cunoscută sub numele de *Historia Alexandri Magni regis Macedoniae de proeliis,* a trecut în Franţa, într-o vreme cînd truverii colindau din castel în castel pentru a evoca în sălile somptuoase ale oaspeţilor, în sunetul violelor, isprăvi de vitejie ale eroilor din alte timpuri. Acolo, într-un mediu de fermentaţie epică, romanul lui Alexandru a fost preformat în versuri întîi de un cleric, Alberic de Besancon — sau mai probabil Brian-con — apoi de trei truveri într-o lungă epopee de 20.000 de versuri, de cîte 12 silabe, numite de atunci versuri alexandrine, din cauză că au fost întrebuinţate în acest roman.

Din Franţa materialul epic despre Alexandru s-a răspîndit în tot Occidentul şi a ajuns în Italia, unde s-a încrucişat din nou cu traducerea arhipres-biterului Leo. O versiune în proză, apropiată de traducerea latină a napoli-tanului, dar care suferise în partea finală influenţa poemelor franceze, s-a repercutat în redacţiunile bizantine care circulau între colonîştii greci din Veneţia. După această versiune greacă, devenită apoi o carte populară, deseori tipărită în Veneţia, s-a făcut o traducere în limba sîrbă, în oraşele de pe ţărmurile croate, ai căror locuitori trăiau în strînse legături politice şi economice cu Veneţia. Acum mai bine de 50 de ani, istoricul literar rus Veselovskij a arătat că forma numelor proprii din versiunea neogreacă şi sîrbească a romanului presupune la baza lor prototipe de origine latină sau romanică, dar, cu toate încercările făcute, originalul occidental nu s-a descoperit încă.

Traducerea sîrbească s-a răspîndit repede la toţi slavii ortodocşi şi a fost adusă în ţările noastre de către cărturarii sîrbi, emigraţi la noi din pricina apăsării turceşti. Una din cele mai vechi versiuni slavoneşti care a răzbătut prin vicisitudinile vremurilor pînă la noi s-a găsit în mănăstirea Neamţu, şi a fost copiată în 1562, din porunca mitropolitului Grigore. O copie de pe această versiune a fost tradusă pe la jumătatea veacului al XVI-lea în Ardeal.

Originalul traducerii româneşti s-a pierdut, dar ni se păstrează o sumedenie de copii, dintre care cea mai veche se găseşte în aşa-numitul *Codex Neagoeanus* (ms. nr. 3821 din Biblioteca Academiei Române), scris la anul 1620 de popa Ion Românul, în satul Sîmpietru din județul Hunedoarei.

în cuprinsul manuscrisului se află următoarea notiță, interesantă pentru că ne dezvăluie ceva din psihologia clerului de pe acele vremuri, care, tre-cînd de la atmosfera legendelor religioase apocrife la literatura beletristică, încerca să speculeze tema morală în romanul de vitejie, iubire şi moarte tragică al marelui cuceritor: „Adecă eu mult greşit şi ticălos Popa Ion din Sîmpetru scris această carte ce se cheamă Alixandrie şi mă usteniiu cît putuiu şi o scris să cetească şi să socotească bine ce este împărăţie ceştii lumi deşarte şi mîngănoasă".

Această traducere, făcută, după toate probabilitățile, în veacul al XVI-lea, s-a răspîndit în numeroase copii, iar pe vremea lui Brîncoveanu ajunsese atît de mult căutată, încît a fost singura carte profană care a fost pusă sub tipar, cu cheltuiala unui negutător. Apostol Mânu. Deşi nu s-a găsit pînă acum nici un exemplar din această tipăritură brîncovenească, totuşi existența ei este în afară de orice îndoială, fiindcă este atestată de către secretarul de limbi occidentale al lui Brîncoveanu, Anton Măria del Chiaro. Acesta, în opera sa *Istoria delle modeme rivoluzione della Valachia,* apărută la Veneția în 1718, pomeneşte la anul 1713, printre tipăriturile româneşti, o *Alexandrie:* „o sia Storia di Alessandro ii Macedone, stampată in lingua valaca, ma detta Storia e veramente curiosa per le molte favole che in essa vedonsi frammischiate". Mai tîrziu, în zorile redeşteptării naționale, cînd intelectualii Ardealului, în năzuința de a ridica nivelul cultural al poporului, se gîndesc să-i pună în mînă cărțile lui favorite. *Alexandria* vede iarăşi lumina tiparului. A fost publicată la Sibiu, în 1794, în tipografia lui Petru Bart. De atunci s-a retipărit continuu şi este azi răspîndită în masele populare de către diferite edituri şi instituții culturale, ca de pildă Casa Şcoalelor, care a dat o ediție îngrijită de marele prozator Mihail Sadoveanu.

O carte ca *Alexandria,* care a circulat neîntrerupt patru veacuri în toate straturile societății noastre, a trebuit fireşte să lase urme adînci în tradițiile şi literatura populară. Credințe şi legende ca de pildă cele despre blajini, asceții înțelepți care trăiesc o viață de privațiuni, într-un ostrov de la capătul pămîn-tului, îşi au, după cum am arătat pe larg într-un vechi studiu[1], o sursă în episodul întîlnirii lui Alexandru cu brahmanii gymnosofişti [2]. în ciclul descîn-tecelor de „iele", aceste divinități răufăcătoare sînt adesea invocate ca slujitoarele lui Alexandru cel Mare, fiindcă în unele manuscrise ale *Alexandriei* se povesteşte că marele cuceritor ar fi dat sticla cu pă vie, dăruită de Evant împăratul gymnosofiştilor, în păstrarea slujnicelor sale, dar că acestea au băut apa şi, devenind nemuritoare, au dob'ndit aripi şi s-au prefăcut în *iele i*

(Cutare) dimineața s-a sculat în cintarea cîntărilor, In revărsatul zorilor, în mirosul florilor;

[1] *„Alexandria" în literatura românească,* Bucureşti, 1910, p. 99—100.

[2] Nagomudrii din versiunea noastră derivă din slav. Hârb = gol, şi Mx,npb = înțelept, corespunzător grec. yujjvdg — gol, şi aoq>r|crrfi<; = înțelept.

Din pat de aur s-a sculat, pe prag de argint a călcat, Cu fetele lui Alexandru împărat în cale s-a întîmpinat.

în colindele ce se cîntă pe ulițele satelor în zilele de iarnă, Alexandru Machedon este invocat, uneori, pentru a mări dispoziția de umor şi voie bună. Ba chiar şi în cuprinsul orațiilor de nuntă apar reminiscențe din *Alexandria :*

Iar nunul cel mare Călare p-un cal Ca un *Ducipal...*

în sfîrşit, numeroasele urme lăsate în basme, în toponimia şi onomastica populară (Darie, Ruxanda, Cleofila, Candachia), în pictura bisericească (zugrăvirea lui Alexandru alături de Por împărat şi de Darie, în scena infernului, sau a lui Ducipal pe pereții unor biserici de sat din Oltenia) — toate sînt dovezi incontestabile de intensitatea cu care a răzbătut şi trăieşte încă în sufletul popular de azi romanul de vitejie şi de miraculos al celui mai mare cuceritor din lumea antică.

VARLAAM şi ioASAF. Al doilea roman este *Varlaam şi Ioasaf.* Sîm-burele acestui roman de apologie a vieții ascetice creştine este legenda lui Buda şi a tatălui său, regele din Kapilavastu, pe care o veche carte indică, *Lalitavistâra,* alcătuită cu şapte decenii înainte de ivirea creştinismului, ne-o înfățişează astfel:

Relegele din Kapilavastu dobîndise la o vîrstă înaintată un copil, despre care se prezisese că va renunța la tron şi că se va face brahman. Pentru a preîntîmpina o asemenea nenorocire, regele pune să se zidească trei palate mărețe în care copilul avea să-şi petreacă primăverile, verile şi iernile, şi apoi dă poruncă straşnică ca orice suferință şi orice necaz să fie abătute din calea copilului.

într-o zi însă, pe cînd copilul, ajuns în vîrsta adolescenței, iese cu învoirea tatălui său din palat, pentru a se duce către una din grădinile încîntătoare spre a-şi petrece vremea, întîlneşte pentru întîiaşi dată un bolnav şi atunci află de la vizitiul său ce este boala, care macină sănătatea omenească. Trece puțină vreme la mijloc şi, ieşind din palat pe poarta dinspre răsărit, întîlneşte în cale un moşneag încovoiat sub povara bătrîneții şi atunci află că tinerețea se sfîrşeşte cu bătrînețea. în sfîrşit, curînd după aceasta, întîlneşte pe cale un convoi mortuar şi atunci află pentru întîiaşi dată marea taină pe care i-o ascunseseră pînă atunci toți, că moartea este limanul vieții omeneşti. Zguduit de aceste neaşteptate întîlniri, care-i vădesc dintr-o dată nimicnicia vieții omeneşti, Siddhârta cade într-o adîncă meditare: „Nenorocită sănătatea pe care boalele o distrug; nenorocită tinerețea pe care bătrînețea o nimiceşte; nenorocită viața în care omul rămîne aşa de puțin".

Pe cînd se întorcea spre palat în prada acestor gînduri triste, Siddhârta întîlneşte pe drum un tînăr ascet care, înăbuşind în sine germenul tuturor dorințelor şi al ispitelor, se străduia, într-o ținută de linişte desăvîrşită, prin citirea Vedelor, să devină brahman. Instinctiv, el înțelege că numai în religie se poate găsi adăpost pentru suferințele vieții omeneşti şi, întors acasă, împărtăşeşte tatălui năzuința lui de a se face şi el brahman. Tatăl convoacă căpe-

teniile tribului; toți hotărăsc să-1 împiedice cu sila de la această nenorocire, dar într-o noapte, pe cînd străjile care-1 pîndeau, obosite de prea multă priveghere, adormiseră, tînărul prinț se strecoară din palat şi, ducîndu-se la grajd, îşi ia calul şi se face nevăzut, retrăgîndu-se în pustie, unde prin meditare ajunge la cunoştința supremă, întemeind budismul.

Această legendă budistă a trecut din India în Persia, unde, pe vremea regilor Sasanizi, cînd creştinismul, care venea dinspre apus, se încrucişa cu fondul mai vechi budist, un călugăr al noii religii a prelucrat-o, dîndu-i o coloratură creştină.

Din Persia, legenda, tradusă în limba arabă, a călătorit mai departe în noua ei formă spre Siria, de unde apoi a ajuns pînă în mănăstirea Sf. Saba, la două leghe de Ierusalim. Aci un călugăr Ioan — confundat mai tîrziu cu Sf. Ioan Damasceanul — i-a dat forma grecească, sub care a străbătut în toate literaturile europene: romanice, slavice şi germanice.

Ce modificări a suferit legenda budistă pentru a deveni cel mai bun roman spiritual al evului mediu, cum îl caracterizează Krumbacher?

S-au păstrat cadrul inițial şi cele trei întîlniri fatale, care, din punct de vedere psihologic, erau necesare pentru a pregăti sufletul unui tînăr fiu de rege să se despartă de măririle deşerte ale vieții pămînteşti şi să prefere ascetismul şi reculegerea în pustietate. în locul tînărului brahman însă, prelucrătorul legendei a introdus un călugăr, căci problema principală a transpunerii legendei din forma budistă în formă creştină era următoarea:

Siddhârta putea prin propria-i meditare să ajungă la cunoaşterea supremă şi la formularea sistemului său religios, pe cînd Ioasaf nu putea pătrunde în creştinism fără inițiere şi fără săvîrşirea celor două taine care leagă pe om de Mîntuitor: botezul şi cuminecătura. Dar cele două taine nu le poate îndeplini în creştinism decît cineva care are darul preoției. Acest dar este transmis din generație în generație de la sfinții apostoli, care la rîndul lor l-au primit de la Mîntuitor în ziua coborîrii Sf. Duh asupra lor. De aceea adaptarea legendei lui Buda la creştinism nu se putea face decît prin introducerea în scenă a unui călugăr cu darul preoției, în locul brahmanului. E rolul acordat călugărului Varlaam. Acesta trăia în pustiul Senaridului, cînd, aflînd prin revelație divină despre frămîntarea sufletească a fiului de împărat, se îmbrăcă în haina de negustor şi porni pe o corabie să-i aducă mîntuirea. Ajuns la limanurile Indiei, se duse la palat şi aci ceru să fie dus înaintea lui Ioasaf — aşa se numeşte în romanul creştin fiul împăratului — căci, spune el, doreşte să-i „dea o piatră prețioasă, care şi celor ce sunt cu inima oarbă le poate da lumina înțelepciunii". Intrat în palat, Varlaam oferă piatra prețioasă, care nu era alta decît învățătura Mîntuitorului, căci dincolo de lumea „în care unii vin şi din care alții se duc", este o viață veşnică, viitoare. Răpit de frumusețea învățăturilor lui Varlaam, sprijinite de minunate parabole, Ioasaf simte coborîndu-se în sufletul lui zbuciumat înseninare şi se creştinează, primind botezul şi cuminecătura. împăratul, aflînd că fiul său a îmbrățişat religia pe care el o prigonea, încearcă prin toate mijloacele să-şi smulgă copilul din această nenorocire, cum o credea el, dar văzînd statornicia tînărului, este pătruns şi el de adevărurile eterne ale creştinismului şi se botează. Ioasaf, urcîndu-se pe tronul tatălui său, nu domneşte mult, fiindcă, stăpînit tot mai mult de gîndul vieții spirituale şi al mîntuirii sufleteşti, se retrge în pustietate.

Acest roman, care din literatura bizantină s-a răspîndit în toate literaturile evului mediu occidental, a trecut şi la slavii sud-dunăreni, şi, adus la noi de valul emigrărilor stîrnite de urgia dezastrului din Cîmpia Mierlei, a fost tradus de Udrişte Năsturel, cumnatul lui Matei Basarab.

Cel mai vechi manuscris slavonesc al romanului lui Varlaam datează din secolul al XlV-lea şi s-a găsit de învățatul rus Iacimirskij în biblioteca mănăstirii Neamțului. Generații întregi de călugări nemțeni şi-au trecut din mînă în mînă acest edificator roman ascetic, şi unul din ei, care a ajuns mai tîrziu şi episcop de Roman, a notat la începutul veacului al XVIII-lea pe filele îngălbenite ale manuscrisului aceste înduioşate rînduri: „O, mila ta, Doamne, mare este! Minunată cartea aceasta plină di toate de învățăturile svinte".

într-adevăr, ceea ce formează frumusețea acestui roman, pe lîngă puritatea serafică a sufletului lui Varlaam, sînt minunatele apologuri pline de adînc înțeles al vieții omeneşti. Aşa este, de pildă, parabola celor patru cosciuge — care a fost utilizată şi de Shakespeare în actul al II-lea din *Negustorul din Veneția* şi care are paralele în basmele noastre; sau parabola inorogului[1], care a inspirat lui Riickert balada *Es war ein Mann in Syrerland,* care a fost sculptată în catedralele din Occident, ca de pildă în San-Marco din Veneția, şi care, în sfîrşit, se găseşte zugrăvită şi în cîteva din vechile noastre biserici, ca de pildă la mănăstirea Sucevița din Bucovina, sau la Băjeşti şi Aninoasa din județul Muscel. Tot aşa anecdota cu care vrăjitorul Tevda caută să convingă pe împărat că numai femeile pot smulge pe tînărul prinț din calea ascetismului. Această anecdotă plină de umor a fost reluată de Boccacio în *Decameronul* său, de La Fontaine în fabulele sale. Ea este răspîndită şi în masele poporului nostru, de unde a fost culeasă în mai multe rînduri şi de unde, în sfîrşit, a fost versificată de poetul I. U. Soricu.

ARCHIRIE şi ANADAN. Al treilea roman apărut în acesta perioadă de timp, nu mai puțin interesant prin marea lui vechime şi prin originea lui asiriană, este romanul lui *Archirie şi Anadan.* El circulă în literatura noastră (lin veacul al XVII-lea; a fost stilizat şi tipărit de Anton Pann în 1850 şi se tipăreşte şi azi pentru lectura copiilor şi a maselor populare. Este o poveste în care se întrețes două teme principale: a nerecunoştinței unui fiu adoptiv, care merge pînă acolo încît pune la cale pieirea unchiului său binefăcător, şi a devotamentului vasalilor asirieni fată de regii lor.

Acțiunea se petrece în timpul regelui asirian Senaherib, Sinagrip în versiunea noastră. Bătrînul sfetnic al împăratului, Archirie, neavînd copii, adoptă pe nepotul său Anadan, orfan de părinți, şi-1 creşte cu toată grija

[1] Un om, fugind de inorog, căzu într-o prăpastie şi apucîndu-se cu mîinile se sui într-un copac, unde se credea în afară de primejdie. Cătînd în jos văzu doi şoareci, unul alb, altul negru, care rodeau copacul de la rădăcină, în fundul prăpastiei, un şarpe, „groaznic la vedere, suflînd cu foc", căsca gura să-1 înghită. „Cătînd la ramura pe care-şi înțepenise picioarele", văzu patru capete de aspidă. Ridicînd, în sfîrşit, ochii în sus, văzu picurînd din ramurile acelui copac puțintică miere. „Decipărăsindu-şi grija şi toate nevoile ce-1 cuprinsese", se porni să' guste mierea.

Tîlcul parabolei este următorul: prăpastia este lumea; copacul este cursul vieții; şoarecii — ziua şi noaptea; cele patru aspide sînt cele patru stihii ale trupului omenesc; balaurul — iadul; iar picătura de miere este dulceața acestei lumi trecătoare.

părintească pînă cînd se face mare. Atunci îl duce la curte şi-1 înfăţişează regelui, rugîndu-1 să-1 primească în locul lui, deoarece el, simţindu-se slăbit de bătrîneţe, voieşte să se retragă la ţară.

Anadan, intrat în slujba regelui şi dorind să moştenească mai curînd averea unchiului său, în urma unei discuţii violente cu acesta, se hotărăşte să-1 răpună. în acest scop plănuieşte nişte scrisori ca din partea lui Sinagrip, pe care le pecetluieşte cu pecetea regală şi-1 face pe Archirie să-şi adune oastea şi să vină spre cetatea de scaun. în acelaşi timp, înfăţişează regelui pe unchiul său ca pe un răzvrătit, care şi-a strîns oastea şi vine să-1 detroneze. Regele, văzînd din turnul palatului oastea lui Archirie, se înspăimîntă. Anadan, care se oferise să amăgească pe unchiul său, iese în întîmpinarea bătrînului şi-1 decide să vină singur la curte. Intrat în sala palatului, Archirie, fără a avea răgazul să lămurească ceva, este condamnat la moarte. Dar armaşul însărcinat cu înfăptuirea osîndei se lasă convins pe drum de Archirie şi taie capul unui sclav, care semăna aidoma cu Archirie, în timp ce acesta este ascuns într-o hrubă.

în răstimp, faraonul Egiptului, aflînd de pieirea iscusitului Archirie, trimite, după obiceiul timpului, solie lui Sinagrip, cerîndu-i ca sau să-i tri-meată meşteri iscusiţi care să-i zidească o cetate în văzduh şi să-i dezlege enigme, sau, dacă nu, să-i plătească tribut. împăratul îşi adună toţi sfetnicii ca să chibzuiască; nimeni nu este în stare să dezlege enigma, nici chiar Anadan, şi atunci regretă cu toţii pieirea lui Archirie. Este acum momentul prielnic ca armaşul să scoată din hruba lui pe Archirie. Acesta, înfăţişîndu-se din nou la curtea regelui, îşi ia asupra-şi sarcina de a descurca lucrurile. El pleacă în Egipt, dezleagă enigmele ce i se pun, aşează apoi un copil într-o ladă de care leagă la cele patru capete cîte un vultur; copilului îi dă în mînă o frigare cu carne în vîrf, pe care o ţine astfel ca să aţîţe pofta vulturilor; aceştia, zburînd să prindă carnea, înalţă lada în sus. Copilul strigă din înălţime: „Daţi-ne cărămidă, daţi-ne var, că şed meşterii fără lucru", iar Archirie, adresîndu-se împăratului, îi spune: „Iată-ţi meşterii, împărate, trimite-le cărămidă şi var, ca să-ţi zidească cetatea". Faraonul Egiptului, mulţumit cu această dezlegare a enigmei, încarcă pe Archirie cu daruri şi-1 trimite înapoi cu cinste.

întors la curtea lui Sinagrip, Archirie cere ca răsplată pe nepotul său Anadan, ca să-i desăvârşească învăţătura. Ducîndu-se cu el la ţară, Archirie în fiecare zi îi dădea cîte o bătaie şi cîte o învăţătură privitoare la recunoştinţă, pînă cînd în cele din urmă, Anadan, de remuşcare, şi-a dat sufletul.

Chestiunea originii acestui roman a fost multă vreme obiect de discuţie între orientalişti, pînă cînd în anul 1506—1907, o misiune arheologică germană, făcînd săpături într-o insulă de lîngă cataractele Nilului, acoperită de palmieri, dar pe care se afla odinioară oraşul Elefantina, a descoperit două suluri mari de papirus din veacul al V-lea a Chr., conţinînd romanul lui Archirie cu titlul: *Acestea sînt maximele lui Ahikar, un înţelept şi zelos scriitor, prin care a învăţat pe fiul său.* Peripeţiile sînt expuse aci la persoana întîia; Archirie însuşi care se da ca purtător al peceţilor regale sub regii asirieni Sanherib (705—681) şi Asarhadon (681—668), îşi povesteşte necazurile cu nepotul său.

în urma acestei descoperiri, orientaliştii au căzut de acord: romanul a fost stilizat în Asiria, în veacul al Vl-lea anterior erei creştine şi are, după unii, un substrat istoric, după alţii, o tradiţie populară.

Iată din ce adîncime de vremuri — peste 25 de veacuri — ne-a venit acest roman, care se citeşte şi azi la noi cu interes de copii şi lumea de la sate.

La noi romanul a venit de la slavi, unde a fost tradus în secolul al Xl-lea sau al Xll-lea, în perioada macedoneană a literaturii bulgare. A fost tradus de timpuriu în literatura noastră, căci Cipariu, în *Principii de limbă,* menţionează un manuscris din veacul al XVII-lea; un alt manuscris din anul 1717, copiat de un cărturar, care semnează Reaţe, în mănăstirea Aninoasa, se păstrează în Biblioteca Academiei Române.

Elementul didactic din acest roman, cu deosebire proverbele, au fost folosite şi de marele prozator de la începuturile literaturii noastre moderne, Costache Negruzzi, în schiţa sa *Păcală şi Tîndală,* iar altele, precum şi enigmele, se găsesc împrăştiate în literatura orală a poporului.

Povestea lui Archirie, simplificată şi prelucrată de V.A. Ureche în legenda *Ţara fără bătrîni,* circulă şi azi în popor şi şi-a găsit adăpost în cărţile de şcoală.

BIBLIOGRAFIE

Texte. *Alexandria:* Un fragment din *Codex Neagoeanus,* copiat de popa Ion Românul, în Sîmpetru, la 1620, a fost publicat de d-1 I. B ia nu în *Columna lui Traian,* 1883, p. 322 şi urm., -455 şi urm. Textul complet a fost publicat de N. C a r t o j a n, *Alexandria în literatura românească. Noui contribuţii. Studiu şi text,* Bucureşti, 1922.

Varlaam şi loasaf: General P. V. Năsturel, *Vieaţa Sfinţilor Varlaam şi Ioasaf, tradus din limba elenă la anul 1648 de Udrişte Năsturel din Fiereşti, al doilea logofăt,* Bucureşti, 1904. Afirmaţia generalului că romanul este tradus din limba elină este eronată. O traducere modernă din limba germană după Chr. v. Schmid: Preotul Econom Al. Petrescu, *Iosafat, o istorisire din timpurile de glorie ale creştinismului, traducere din limba germană,* Craiova, 1910.

Prelucrări moderne în literatura noastră: M. Sadoveanu şi D. D. Pătrăşcanu, *Din Vieţile Sfinţilor, Sfintele amintiri,* Bucureşti, Socec, 1926, p. 65—139; Ioan Mihăl-cescn, *Varlaam şi Ioasaf,* ed. Casa Şcoalelor, Biblioteca pentru popor, nr. 14, Bucureşti, 1921.

Archirie şi Anadan: Textul romanului a fost publicat sub titlul *înţeleptul Archir cu nepotul* ***său*** *Anadan,* tipărit întîia oară de Anton Pann, Bucureşti, în tipografia lui Anton Pann, la 1S50 (cu litere chirilice). Această ediţie este reprodusă şi azi în „Biblioteca pentru toţi" nr. *19* (Alcalay), şi în „Pagini alese din scriitorii români", nr. 26 (Cartea românească). O altă versiune, după un manuscris din 1784, a publicat G a s t e r în *Journal ofthe Royal Asiatic Society,* 1900, p. 301 — 319. O versiune după un manuscris din anul 1773 a fost publicată de A. L u-p e a 3 u, în 1922, la Blaj, cu un studiu.

Studii. Pentru *Alexandria:* N. Cartojan, *Alexandria în literatura românească,* Bucureşti, 1910. Completări privitoare la problema datării şi localizării traducerii, la acelaşi, *Alexandria în literatura românească. Noui contribuţii. Studiu şi text,* Bucureşti, 1922; acelaşi, *Cărţile populare în literatura românească,* I, Bucureşti, 1929, p. 213 — 231.

Pentru *Varlaam şi Ioasaf:* Dan I. Simonescu, *încercări istorico-literare,* Cimpu-lung-Muscel, 1926, p. 27 — 56; N. C ar t o j a n, *Cărţile populare în literatura românească,* I, p. 232 — 250. Date nouă privitoare la circulaţia romanului la noi: Emil Turdeanu, *Varlaam şi Ioasaf; istoricul şi filiaţiunea redacţiunilor româneşti,* în publicaţia Seminarului nostru, apărută sub titlul *Facultatea de litere din Bucureşti. Seminarul de istoria literaturii române (Epoca veche), Cercetări literare,* I, p. 1 — 46, Bucureşti, 1934; I. D. Ş t e f ă n e s c u, în *Byzantion,* III, 1932, fasc. 2.

Pentru *Archirie şi Anadan:* N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească,* I, p. 251 — 262. Tot acolo, la locurile respective, bibliografia completă a chestiunilor. Pentru tema *Ţară fără bătrîni:* J. P o l i v k a, în *Zeitschrift des Vereins fur Volkskunde,* Berlin, VIII (1898), p. 25 — 29, şi la noi I. Caza n, în *Drăguş, Un sat din ţara Oltului,* II, Bucureşti, 1940, Inst. de ştiinţe sociale, I, nr. 20.

ÎNCEPUTUL ISTORIOGRAFIEI ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ

începuturile istoriografiei muntenești sînt încă învăluite în ceață, deoarece elementele care au intrat mai tîrziu în compilațiile de cronici în a doua jumătate a veacului al XVII-lea s-au pierdut. Numai printr-o minuțioasă analiză critică a acestor compilații se poate reconstitui, în linii mari și nu totdeauna sigure, evoluția istoriografiei muntene.

Este posibil ca și în Muntenia, ca și în Moldova, istoriografia să fi început în limba slavonă — limba statului și a bisericii — dar nu avem nici o dovadă documentară, fiindcă nu ni s-a păstrat nici un fragment, nici o urmă despre această istoriografie slavonă.

Din unele citate și aluzii pe care le găsim la compilatorii de cronici din secolul al XVII-lea, s-ar părea că ei au avut la îndemînă izvoare scrise chiar pentru primii domni — ctitorii principatului muntean. Iată, de pildă, cîteva exemple culese din cronica atribuită de d-1 Iorga lui Căpitanul Filipescu, de răposatul Giurescu lui Radu Popescu:

„După ce au pierit Dan Vodă, au stătut la domnie Alixandru Vodă, carele *zic* să fi fost de feliul lui Cîmpulungean. Ce să fie lucrat el în domnia lui *nimeni nu scrie."*

Dar la domnia lui Dan-voievod, fratele lui Mircea:

„Acesta au stătut domn în Țara Românească ... însă ce să fie făcut în 23 de ani ai domniei lui *nu să pomenește, fără numai scrie* că l-au ucis Șușman voivodul sîrbilor, dar pentru ce și cum nu se știe".

La domnia lui Vladislav — deși aci e o confuzie:

„După ce au domnit Vlad Vodă 15 ani — e vorba de Vlad Țepeș — au luat domnia Vladislav Vodă de carele nici o istorie nu se află scrisă de cine-vași, fără cît *să zice* că au pierit de sabie în Tîrșor; iar *nu scrie,* în războiu de au avut cu cineva sau de vreun vrăjmaș al lui, sau de nescareva oameni de ai casei lui (după cum de multe ori se întîmplă), ci *numai zice* că au pierit de sabie în Tîrșor. După aceasta se cunoaște ce fel de oameni *au fost rumânii noștri,* care nici un lucru *deplin n-au scris".*

Nimic însă din ce s-a însemnat în scris, privitor la istoria Țării Românești înainte de Neagoe Basarab, n-a ajuns pînă la noi. Abia din epoca domniei lui Neagoe Basarab avem o biografie a patriarhului Nifon, cu interesante elemente de istorie muntenească.

VIAȚA ŞI TRAIUL SFÎNTULUI NIFON

Se ştie că Radu cel Mare, în năzuința de a reorganiza biserica Țării Româneşti, a adus în țară pe fostul patriarh al Constantinopolului, Nifon, pe care turcii îl scoseseră din scaun şi-1 țineau sub pază. Nifon, ridicat pe scaunul mitropolitan din Tîrgovişte, convocă un sinod la care iau parte domnul, preoții şi boierii țării şi în care se pun noile temelii ale vieții bisericeşti, întemeindu-se, pentru o mai bună rînduială religioasă, o nouă episcopie la Buzău. Dar cu toată ascendența pe care mitropolitul o avea asupra domnului şi boierilor, totuşi un conflict se ivi între ei. Unul dintre boierii de divan ai lui Radu cel Mare, Bogdan, se despărțise de soția lui şi luase în căsătorie pe sora domnului. Patriarhul însă nu voia să încuviințeze această căsătorie, care era, după el, împotriva pravilelor bisericeşti, şi cerea ca Bogdan să se împace cu soția lui, deoarece biserica nu admite divorțul soților — aşa cum dealtfel a rămas pînă astăzi tradiția în biserica latină.

Radu cel Mare nu admitea punctul acesta de vedere şi, întrucît era în joc însăşi sora sa, acuză pe mitropolit „că strică obiceiurile țării" şi-1 sileşte să plece din țară, aducînd în locul lui pe fiul unui fost despot sîrb, Maxim.

Cîțiva ani mai tîrziu, se urcă pe scaunul Țării Româneşti Neagoe Basarab, care în tinerețe trăise pe lîngă marele patriarh şi-i ascultase învățăturile. Neagoe Basarab a fost un domn pios. El a reparat şi clădit biserici în Constan-tinopol, în Athos, în Siria şi Egipt, sprijinind credința ortodoxă în tot Răsăritul apăsat de stăpînirea păgînă.

în acest răstimp, patriarhul Nifon murise în mănăstirea Dionisiat din Muntele Athos şi fusese trecut în rîndul sfinților.

Neagoe Basarab, aducîndu-şi aminte cu pietate de fostul său dascăl, trimite la Muntele Athos să i se aducă în țară o parte din moaşte (capul şi o mînă), care fură aşezate în mănăstirea de curînd întemeiată la Curtea de Argeş. Cînd, în 15 august 1517, se săvîrşi sfințirea mănăstirii Curtea de Argeş, în prezența unui numeros sobor de călugări şi mitropoliți din toate centrele Răsăritului ortodox, Neagoe însărcina pe călugărul Gavril, protul Muntelui Athos — protul era un fel de preşedinte al republicii de mănăstiri din Athos —• să scrie viața patriarhului Nifon, ale cărui moaşte fuseseră aduse în țară. Protul Gavril fusese călugăr în aceeaşi mănăstire Dionisiat din Athos, în care îşi petrecuse ultimii săi ani patriarhul; deci îl cunoscuse de aproape. începînd să scrie viața Sf. Nifon, Gavril, după modelul literaturii hagiografice, a amestecat în viața reală a sfîntului şi elemente supranaturale, care justificau aureola de sfînt pe care i-a creat-o biserica.

Această viață a sfîntului, redactată în limba greacă, a fost tradusă apoi în limba română şi se păstrează în patru manuscrise din veacurile al XVIII-lea şi al XlX-lea din Biblioteca Academiei Române, şi au fost studiate temeinic de diaconul N. Popescu în *Analele Academiei Române,* şi de D. Mazilu într-o lucrare publicată într-o colecție de studii a Seminarului nostru de istoria literaturii române vechi, apărută în 1928 sub titlul *Contribuții privitoare la istoria literaturii române.*

în această viață a Sfîntului Nifon, scrisă de Gavril Protul, sînt întrețesute însă şi date istorice interesante petrecute în Țara Românească pe

timpul a patru domni: Radu cel Mare (1496—1508), Mihnea cel Rău (1508— 1510), Vlăduț (1510—1512) şi Neagoe Basarab (1512—1521).

Această parte din *Viața lui Nifon* este de fapt o cronică plină de amănunte dramatice, în care este înfățișată istoria tulbure a Țării Româneşti de la Radu cel Mare pînă la Neagoe Basarab, împăciuitorul.

Domnii anteriori lui Neagoe — cu excepția lui Radu cel Mare, care a făcut totuşi păcatul de a izgoni pe Nifon din țară — au fost răi şi lacomi şi au adus zarvă şi sfîşieri interne. Mihnea, feciorul lui Dracea Armaşul, era des-frînat, lacom, crud şi duşman neîmpăcat al Basarabilor, pe care vroia să-i distrugă. Vlăduț era nerecunoscător şi sperjur, fiindcă, după ce a căpătat tronul cu sprijinul boierilor Basarabi şi după ce s-a legat prin jurămînt înaintea paşei de la Dunăre că „dacă va face vreun rău" neamului basarabesc, sabia paşei „să-i taie capul cu mare ruşine şi să-i piarză neamul din țară", totuşi, întețit de Bogdan, cumnatul lui Radu cel Mare, a căutat să pună la cale pieirea Basarabilor.

Pe acest fond întunecat de domnii nestatornice, de răzbunări de comploturi, de pribegii şi de răzvrătiri, se întrețes detalii interesante care ne redau coloritul vremii, ca de exemplu: scena complotului urzit de Mihnea cu logofătul Stoican, în beciurile palatului domnesc, între butiile de vin, după ce au dat afară pivnicerii, sau scena cu feciorul de casă — din neamul Basarabilor — care, de frica domnului, se ascunde într-o butie goală şi descoperă complotul — ambele utilizate de Odobescu în nuvela *Mihnea cel Rău,* Nu mai puțin interesantă prin dramatismul ei este scena cînd Neagoe a încolțit cu pîlcul de ostaşi, în mănăstirea Cotmeana, pe fiul lui Mihnea, care scapă, împreună cu feciorul lui Stoica, în toiul nopții, „pe o fereastră, desculți, descinşi şi fără işlice", sau scena cînd Neagoe, mai mare peste vînătorii de la curtea lui Radu cel Mare, aducea în ascuns hrană patriarhului Nifon, în zilele de grea urgie ale acestuia.

Aceste detalii de senzație ale vremii, strîns legate de persoana domnului şi a familiei sale, pe care protul Muntelui Athos nu le-a putut afla decît de la cineva din intimii domnului, dacă nu de la domnul însuşi, concentrează de la început interesul cititorului asupra personalității lui Neagoe. Domnia lui apare ca o eră de împăciuire şi linişte în țară, de largă oblăduire a creştinătății din Răsăritul musulman, de princiară dărnicie pînă în cele mai îndepărtate unghiuri ale ortodoxiei. Lista milosteniilor împărțite de el la Muntele Athos se înşiră bogat, cu toate amănuntele:

„Iară mănăstirea lui Ariton, care de opşte să chiamă Cotlomuz, care o au început a o zidi den temelie Radu Vodă, Neagoe Vodă o au savîrşit şi cu toate frămsețile şi podoabele o au podobit den lăuntru şi dinafară, iar împrejur o au îngrădit cu zid. Şi o au făcut biserica Sfîntului Nicolae făcătoriul de minuni cu turle, chilii şi trapezarie, pimnița şi magupiia, maghernița, grădina şi poartă mică şi mare, bolniță şi ospătărie şi dohirie, jitniță şi vistirie şi alte case de toată treaba. Iar biserica şi chiliile le-au umplut de frămseți şi li-au savîrşit de acoperemînt; iar biserica şi tinda o au acoperit tot cu plumb şi au pus pe la ferestri cu sticle şi o au şi tîrnosit cu blagosloveniia arhiereului şi a protului şi a altor egumeni de la alte mănăstiri. Şi făcu cinste mare tuturor şi-i dărui cu daruri mari şi să duseră cari-şi pre la locurile sale, cu mare bucurie mulțămind lui Dumnezeu. Aşijdirea făcu o pristanişte în Ascalun la

mare, să fie de corăbieri şi o corabie mare, alta mică cu tot ce trebuieşte şi o au zidit cu zid împrejur; şi au făcut o culă cu arme şi cu turnuri, să le fie de pază. Şi alte metohuri cu de toate au zidit şi au făcut, şi bine le-a tocmit, den care are mănăstirea mult venit. Şi au pus numele ei: Lavra cea mare a Țărăi Munteneşti.

Iară Lavra a lui sveatîi Atanasie toată biserica cea mare cu oltariul şi cu tinzile le-au înnoit. Şi au împreunat plumbul cel vechiu cu altul nou şi o au acoperit toată de iznoavă; şi toată clisernița o au zidit din temelie j şi au făcut vase de treaba bisericii de aur şi de argint şi zevese cusute cu sîrmă de aur prea înfrămsețate au dat, şi au făcut şi mertic mare cîte 90.000 de talere de an.

Iar în Lavra Iverului, a lui sveatîi Evtemie fâcătoriul de minuni, pre sus pre ziduri au adus apă cu urloiul, ca de 2 mile de loc de departe, şi cu multă bogăție o au înbogățit. Iar cinstita a lui doamnă, Despina, dat-au o zăvase, cusută tot sîrmă de aur şi prea înfrămsețată, să o puie înaintea sfintei şi făcătoarei de minuni icoanei, în care este scris chipul Preacuratei Fecioară şi Maicii lui Dumnezeu Mari ia, care să chiamă Portăriță, care au venit pre mare la acea mînăstire cu mare minune, cum să află scris de dînsa.

Iar la mînăstirea Pantocrator au făcut mari zidiri ca şi la Ivera şi au dăruit multe daruri.

în Lavra cea mare a Hilandarului iară au adus apă, tot ca la Iver.

Iar în lăudata mînăstire Vatoped tocmi să se dea milă pre an, ca şi la Lavra lui sveatîi Atanasie, şi au pus pre făcătoarea de minuni icoana a Prea-cistii un măr de aur cu mărgăritar şi cu pietri scumpe; şi zidi şi pimniță mare din temelie.

Şi au împodobit şi marea mînăstire Xeropotam, că au făcut o trapezărie din temelie şi pimniță.

Iar la sveati Pavel au zidit o culă den temelie, să fie de strajă.

Ce vom mai înmulți cuvintele, spuind toate mînăstirile pe rînd! ? Că toate mînăstirile den sfînt Muntele Atonului le-au îmbogățit cu bani, cu sate şi dobitoace încă le-au dat şi multe ziduri au făcut. Şi fu ctitor mare a toată Sfetagora."

Se înşiră apoi binefacerile făcute la mănăstirea cea mare din Țarigrad, la muntele Sinai, la Ierusalim, în măgura Misiei, la mănăstirea Oreiscului, „unde sînt moaştele sfîntului Grigorie, făcătorul de minuni", în Evlava, în Machedonia la mănăstirea Cuceina şi în alte multe locuri:

„Ce vom mai spune deosebi lucrurile şi mînăstirile carele le-au miluit? Să zicem depreună toate cîte sunt în Evrota, în Trachiia, în Elada, în Ahiia, în Iliric, în Cambania, în Elispont, în Misia, în Machidonia, în Tetuliia,' în Sermie, în Lugdonie, în Petlagoniia, în Dalmația şi în toate laturile de la răsărit pînă la apus şi de la amiazăzi pînă la amiazănoapte ...

Şi nu numai creştinilor fu bun, ce şi paginilor, şi fu tuturor tată milostiv, asemuindu-se Domnului celui ceresc, care străluceşte soarele său şi ploa şi pre cei buni şi pre cei răi."

Detaliile despre mulțimea binefacerilor şi strălucirea domnitorului Neagoe în tot Răsăritul sînt aşa de multe, încît ne întrebăm dacă intenția lui Ga vrii Protul a fost de a preamări viața lui Nifon sau domnia lui Neagoe.

Cronica se încheie cu arătarea înnoirilor şi ctitoriilor din ţară: la mănăstirea Tismana, la Nucetul, spargerea mitropoliei din Argeş şi zidirea din temelie a mănăstirii Curtea de Argeş, „tot din piatră cioplită şi netezită şi săpată cu flori".

Ea se încheie cu tîrnosirea mănăstirii, la care au luat parte, alături de clerul şi călugării din ţară, toţi egumenii de la Muntele Athos cu protul în frunte şi patriarhii Răsăritului.

Prin structura ei. *Viaţa patriarhului Nifon* nu este numai o biografie cu caracter legendar a sfîntului, ci este în acelaşi timp şi o cronică internă a ţării, scrisă la curte şi menită să înfăţişeze într-o lumină de apoteoză domnia şi personalitatea lui Neagoe Basarab, în înfăţişarea lui de protector al întregii creştinătăţi ortodoxe. Ea prezintă din acest punct de vedere o importanţă aparte şi se situează pe acelaşi plan cu *învăţăturile lui Neagoe către fiul său Teodosie.*

Din pricina importanţei pe care Nifon a avut-o în reorganizarea vieţii noastre religioase, din pricina faptului că moaştele sale se păstrează la noi, la Curtea de Argeş, şi, mai ales, din cauză că în *Viaţa* sa elementele biografice se întreţes continuu cu viaţa istorică a ţării, opera lui Gravril Protul a fost intercalată în marea compilaţie de cronici a Ţării Româneşti, alcătuită în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, pe vremea lui Şerban Cantacuzino, de către logofătul Stoica Ludescu, „bătrîna slugă a Cantacuzenilor", cum se numeşte el însuşi. în partea intercalată în cronică, Stoica Ludescu a lăsat însă la o parte începutul şi sfîrşitul din viaţa sfîntului, adică partea din viaţa acestuia care, petrecîndu-se pe pămînt străin, nu avea legătură strînsă cu ţara noastră.

După epoca lui Neagoe Basarab, trebuie să trecem tocmai în vremea lui Mihai Viteazul, pentru ca să dăm iarăşi de urme ale istoriografiei muntene.

BIBLIOGRAFIE

Viaţa Sf. Nifon a fost publicată intîia dată de B. P. H a s d e u în *Arhiva istorică a României,* I, 2, Bucureşti, 1865, p. 133— 150, sub titlul *Biografia Patriarhului Nifon în Turcia şi în Ţeara Românească, scrisă de Gabrielu superiorulu Muntelui Athos. A* dcma oară de Iosi.f Naniescu şi Constantin Erbiceanu, *Viaţa şi traiul Sfinţiei Sale Părintelui nostru, Nifon, Patriarhul Ţarigradului,* Bucureşti, 1888, după un ms. din anul 1682, copiat In schitul Trivalea din Piteşti, de ieromonahul Ioan ot Bistriţa. Ediţia cea mai bună este a lui Tit Simedrea, Episcopul Hotinului: *Vieaţa şi traiul Sfîntului Nifon, Mitropolitul Constantinopolului,* după acelaşi ms. care a stat la baza ediţiei Naniescu. îr, prefaţă se indică şi celelalte ms. din Biblioteca Academiei Române şi se arată criteriile de transcriere. La ms. din Biblioteca Academiei Române citate de Tit Simedrea este de adăogat şi versiunea, cea, mai veche, păstrată în ms. de la Blaj, care cuprinde şi *învăţăturile lui Neagoe,* copiată circa 1654 şi care a aparţinut domnului Ştefan Cantacuzino (cf. Va sile Grecu, în *Convorbiri literare,* LVII, 1939, p. 1857 şi extras).

Versiunea *Vieţii Sf. Nifon* cuprinsă în compilaţia lui Stoica Ludescu a fost publicată în: *Magazinul istoric pentru Dacia,* IV, p. 231 — 272, V, p. 3 — 32; *Istoria Ţării Româneşti, de cînd au descălecat pravoslavnicii creştini,* ed. I o a n i d, Bucureşti, 1859, p. 4 — 37.

Studii. Despre patriarhul Nifon: Diaconul Nicolae Popesc u, *Nifon II Patriarhul Constantinopolului,* în *Analele Academiei Române,* seria II, *Mem. secţ. istorice,* tom XXXVI, p. 73 1—798 (teză de doctorat la Universitatea din Viena). Cf. şi D. Mazil u, îr *Contribuţiuni privitoare la istoria literaturii române* (Facultatea de litere din Bucureşti, Seminarui de istorie a literaturii române — Epoca veche — Bucureşti, 1928): *Contribuţiuni la studiu vieţii Sfîntului Nifon, Patriarhul Constantinopolului,* p. 2 1 şi urm.; D. Russo, *Studii istorici greco-române. Opere postume,* Bucureşti, 1939, Fundaţia pentru literatură şi artă „Regele Carol II" I, p. 21-34.

CRONICA LUI MIHAI VITEAZUL

Se ştie că strălucitele victorii ale lui Mihai Viteazul împotriva turcilor, incursiunile lui norocoase în sudul Dunării au aprins nădejdile creştinilor din Balcani, care vedeau în el un mîntuitor de sub jugul paginilor. Epopeea lui militară cu tragicul ei sfîrşit a fost cîntată în versuri de doi greci. Primul a fost chiar vistiernicul său, Stavrinos, care, după uciderea mişelească a domnului, în cetatea Bistriţei, unde se afla închis în „nopţile de 1 şi 2 februarie, la lumina stelelor", a cîntat în versuri populare greceşti vitejia lui Mihai, „care niciodată n-a pus preţ pe viaţa sa şi în nici o luptă nu a cruţat capul său". Poema lui Stavrinos a încăput în mîna lui Panos Pepan6s, care a publicat-o la Veneţia, în 1638[1]. Ea s-a bucurat de o mare popularitate; s-a retipărit în numeroase ediţii şi a trăit în lumea greacă pînă în vremurile noastre ca o adevărată carte populară. A fost cunoscută şi citită şi la noi, fiindcă a fost utilizată de cronicarul lui Nicolae Mavrocordat, Radu Popescu, şi a fost tradusă, mai tîrziu, pe la 1837, în versuri româneşti, de Teodor M. Eliat, colaboratorul lui Anton Pann. Poema lui Stavrinos a avut succes şi în lumea slavilor de răsărit, unde a fost prescurtată şi pusă în versuri.

Al doilea contemporan 'grec, Gh. Palamed, care trăia între ucrainienii din Polonia, ca interpret de limbă greacă la curtea „strălucitului duce de Ostrog, cneazul Vasile", unul din prietenii lui Mihai Viteazul, a fost ispitit să aştearnă şi el în versuri faptele de arme ale domnului român.

Cronica lui Palamed nu a cunoscut însă popularitatea cronicii lui Stavrinos. Ea nu ne este cunoscută pînă acum decît dintr-un singur manuscris, păstrat în British Museum, de unde a scos-o la lumină elenistul Emile Legrand. Dar deşi n-a avut răspîndire, totuşi ea aduce încă o mărturie a marilor nădejdi pe care creştinătatea din Orient le pusese în geniul politic al eroului român.

Cît de populară a rămas figura lui Mihai Viteazul, nu numai între cărturari ci şi în masele adînci ale lumii balcanice pînă azi, ne-o dovedesc cînte-cele populare greceşti, ca cel auzit de Emile Legrand din gura unui cerşetor

[1] Primî ediţie este din 163S, publicată „cu îndemnul şi cheltuiala arhiereului" grec din Veneţia, Panos Pepanos din Pogoniana Epirului, compatriotul lui Matei al Mirelor. în această ediţie vine întîi poema lui Matei al Mirelor şi apoi poemi lui Stavrinos. în ediţia din 1672 ordinea a fost schimbată: întîi Stavrinos şi apoi Matei al Mirelor (cf. V. Grecu, *Articole mărunte,* 1940, p. 11— 14).

Despre ediţiile lui Stavrinos cf. şi/D. Russd în Ns6ţ'eXX.r| vouvnn cav, VI (1909), **Euuu,tyTa,** p. 498, n. 2.

pe străzile Rusciucului, în 1871, şi cules de Teodor Burada în Macedonia, precum şi numeroasele reminiscenţe despre vitejia lui în baladele sîrbeşti şi bulgăreşti. Ba pînă şi pe coastele Adriatice ale Ragusei — ai cărei fii, ca Baba Novac, luptau sub steagurile lui Mihai Viteazul — a ajuns vestea despre vitejiile româneşti, cîntate într-un fragment rămas de pe urma cunoscutului poet ragusan Antun Sasin.

Tot atît de celebru a fost Mihai Viteazul în Occident. Solii lui băteau necontenit drumurile Vienei, Pragăi şi Italiei. Ba pînă şi în îndepărtata Spanie ajungeau trimişii lui, pentru a cere ajutorul creştinătăţii împotriva duşmanului comun.

în anii din urmă, profesorul italian Angelo Pernice a descoperit în arhivele italiene un memoriu al lui Mihai Viteazul, de o deosebită importanţă, fiindcă, în afară de detaliile interesante asupra luptei de la Călugăreni, memoriul dă pe faţă şi ceva din firea hotărîtă şi energică a domnului. Avizele italiene şi plachetele franceze ■— un fel de ziare ale timpului care se desfăceau în pieţele dinaintea catedralelor — aduceau la cunoştinţa publicului victo-riile lui Mihai Viteazul şi ale valahilor împotriva turcilor. Entuziasmul care a cuprins atunci masele populare a aţîţat şi imaginaţia scriitorilor. în Italia, cunoscutul scriitor popular Giulio Casare Croce — un Anton Pann italian al secolului al XVII-lea — într-o dramă care a avut mai multe ediţii, *Sotte-ranea confusione o vera tragedia sopra la morte din Sinăm Bassâ, famoso capi-tanio di Turchi,* înfăţişînd în infern pe rivalul lui Mihai Viteazul la scaunul de judecată al lui Minos, descrie lupta de la Călugăreni cu multe amănunte istorice: ruperea podului, căderea paşei în mocirlele de la Neajlov. în Spania, însuşi Lope de Vega a evocat în drama *El prodigioso căpitan* tenacitatea caracterului lui Mihai şi avîntul războinic al ostaşilor săi, deşi lucrurile sînt umbrite puţin prin reclama făcută lui Sigismund Bathory. Chiar şi la unguri s-au găsit cronicari şi poeţi populari care au povestit cu tendinţe diferite viaţa zbuciumată şi domnia plină de fapte răsunătoare a lui Mihai-vodă.

Era dar firesc ca Mihai Viteazul, care întrupa, după cum se vede, atît ea nădejdi, nu numai ale poporului său, dar ale întregii creştinătăţi apăsată sub stăpînire păgînă, care şi-a jertfit viaţa — cum spune însuşi — ca „să capete un loc în creştinătate", să năzuiască şi el, ca şi Ştefan cel Mare, să lase viitorimii amintirea faptelor lui războinice şi a străduinţelor sale. Şi el a găsit astfel un cronicar al domniei într-un logofăt al său: Teodosie Rudeanu.

Acesta era un oltean dîrz şi isteţ, mîna lui dreaptă în timpul campaniei întreprinsă împotriva lui Ieremia Movilă. Pe vremea cînd viteazul domn pornise în fruntea oştilor să cucerească Moldova, Teodosie Rudeanu rămăsese în Ardeal, ca un fel de guvernator al provinciei de curînd cucerită. Mihai Viteazul se afla tocmai la hotarele Moldovei cînd sosiră în Ardeal comisari trimişi de împăratul Germaniei. Aceştia, temîndu-se de complicaţiile ce se puteau ivi, veniseră să stăruiască pe lîngă domnul român ca să renunţe la campania lui în Moldova. Teodosie Rudeanu, care cunoştea intenţiile precise şi firea hotărîtă a domnului său, a pus să se aresteze comisarii imperiali şi i-a ţinut închişi pînă ce Mihai Viteazul a cucerit Moldova; apoi i-a pus în

libertate, cerîndu-şi scuze pentru neînțelegerea iscată şi pentru vexațiunea la care i-a supus \

Acest om energic şi diplomat a fost cronicarul lui Mihai Viteazul. Dar, din nenorocire, cronica lui ni s-a pierdut în forma originală. Sîmburele ei ni s-a păstrat însă într-o traducere latinească. în lunile de vară — iunie şi iulie— 1597, se afla la curtea din Tîrgovişte a domnului român un sol german, Baltasar Walter cel Tînâr, din Silesia (Baldassar Waltherus Junior). Acolo, solul german se întîlneşte cu un sol polon, Andrei Tarnowski, „unul din cei mai buni prieteni" ai domnului român, care tradusese în polonă cronica logofătului lui Mihai Viteazul.

Această versiune polonă a fost apoi tradusă şi prelucrată în limba latină de Baltasar Walter, după cum mărturiseşte el însuşi:

„La îndemnul lor — este vorba de cîțiva bărbați prea luminați — şi prin generoasa mijlocire a măritului domn Andreiu Tarnow, care pînă acum s-a ilustrat în mai multe țări pre unde a fost trimis în mai bine de 15 solii, unul din cei mai intimi amici ai domnului Mihai, cîştigaiu în lunile iunie şi iulie 1597, pe cînd mă aflam la curtea din Tîrgovişte, o scurtă descriere a acelor fapte, compusă de dumnealui cancelariul <= logofătul) *în limba românească şi aprobată de către însuşi domnul.* Această descriere întoarsă pre limba polonă, eu, traducînd-o în latineşte, o îmbrăcai în cele mai alese circumstanțe, adunate nu atît de la români, cît de la alți însemnați şi demni de credință osteni."

Din această mărturie a lui Baltasar Walter rezultă că la curtea lui Mihai Viteazul se scria, sub ochii domnului, de către logofătul lui, o cronică *în limba română.* Aceasta nu trebuie să ne surprindă, deoarece din cancelaria lui Mihai Viteazul pornesc şi hrisoave scrise tot în limba națională.

Cronica aceasta scrisă în limba română a fost apoi tradusă în limba polonă de Andrei Tarnowski, iar din limba polonă a fost transpusă apoi în limba latină de Walter junior, care însă a împodobit-o cu „cele mai alese circumstanțe, adunate nu atît de la români, cît de la alți însemnați şi demni de credință osteni".

Baltasar Walter a trimis apoi traducerea latină a cronicii în Germania, printr-un delegat polon, Stanislas Golscii, castelan de Haliciu şi căpitan de Bar. Doi ani mai tîrziu, Walter, întorcîndu-se din misiunile lui în Orient, sfătuit de prietenii săi, a tipărit traducerea latină a cronicii la G5rliz, în Silezia, la anul 1597, dedicînd opera patronilor săi, consulii din Gârliz, Hof-fmann de Hennersdorf şi Bartolomeu Scultet, matematicul.

Cronica aceasta se opreşte la anul 1597. Deşi în traducere latină, ea constituie totuşi prin ideile ei un document de cel mai mare preț pentru cunoaşterea mentalității româneşti din epoca marelui domn. Dar, din nenorocire, Baltasar Walter nu s-a mărginit să traducă exact în limba latină textul transpus în polonă de Andrei Tarnowski, care şi el s-a pierdut sau nu s-a descoperit încă, dacă cumva se mai păstrează în cine ştie ce colț de bibliotecă. Walter însuşi ne spune că, traducînd-o în limba latină, a îmbrăcat-o „cu cele mai alese circumstanțe", pe care le-a adunat — zice el — „nu atît

[1] Hurmu?aki, *Documente,* XII, p. 880-919.

de la români, rit de la ostaşii cei mai aleşi şi mai demni de credinţă". Prin urmare, opera lui nu este o traducere a cronicii de la curtea lui Mihai Viteazul, ci este o prelucrare a acesteia.

Fondul primitiv al cronicii a fost amplificat nu numai cu podoabe stilistice, dar şi cu ştiri nouă pe care traducătorul le-a putut culege şi cu lucruri despre care are uneori grija să ni le precizeze. Iată, bunăoară, cîteva exemple:

Pemenind de ordinele trimise de sultanul Murat al III-lea paşei din Silistra ca să treacă Dunărea şi să aşeze în scaunul Ţării Româneşti pe Ştefan, Baltasar Walter adaugă:

„Pre acest Ştefan *îl văzurăm şi noi de cîteva ori la 15^7,* pre la Sf. Mihail, la masa strălucitului delegat al Poloniei, avînd capul acoperit cu un turban sau învelitoare turcească şi din *propriile lui cuvinte ajlarăm acestea,* deşi mai pre scurt".

După lupta de la Călugăreni, el introduce de asemenea un episod duios, cules la curtea lui Mihai Viteazul:

„Spre a odihni inima cititorului după atîtea scene sîngeroase, *ajlarăm cu cale de a însemna aci* cum doi cerbi domesticiţi însoţiră pe Mihai în mai multe expediţiuni războinice. Ei se aflau mai cu seamă lîngă cortul domnului; stăteau de faţă în războaie şi lupte, mergînd curagios, cînd înaintea lui, cînd alăturea de el. Nici zgomotul bombelor, nici fulgerele tunurilor nu-i înspăi-mîntau, ci auzind vuietul se ridicau în două picioare şi stăteau puţin privind. Ei statură astfel martori neclintiţi, împotriva obiceiului acestor animale, la lupta purtată cu Sinan Paşa la Călugăreni. Aci, unul dintr-înşii pierind din întîmplare, celălalt de durere merse de se ascunse în pădure...

Acest fapt *se adeverează prin mărturiile domnului Mihai şi a multor alţi ostaşi demni de credinţă."*

Dacă înlăturăm acestea şi altele asemenea, se pune întrebarea: avem posibilitatea de a reconstrui cronica pierdută a lui Teodosie Rudeanul, şi cum?

în compilaţia de cronici ale Ţării Româneşti, pe care a făcut-o în epoca lui Şerban Cantacuzino logofătul Stoica Ludescu, „bătrîna slugă a Canta-cuzenilor", şi care povesteşte istoria Ţării Româneşti de la întemeiere, a fost încorporată şi o cronică a domniei lui Mihai Viteazul, cu următorul titlu — pe care-1 dau după versiunea publicată de N. Bălcescu (în *Magazinul istoric,* tomul IV, p. 277):

De aicea se începe istoria lui Mihaiu Vodă, fiul lui Petraşco Vodă, carele au făcut multe războaie cu turcii pentru creştinătate, precum de aicea înainte se arată."

Este clar că în acest capitol — care în structura compilaţiei este destul de întins faţă de celelalte -— avem de-a face cu copia unei cronici contemporane. Ce raporturi se pot stabili între această cronică şi între traducerea şi compilaţia latină a lui Baltasar Walter?

înlăturînd interpolările vădite ale traducătorului german — ştirile noi pe care el însuşi spune că le-a cules de la diferiţi martori, impresiunile lui personale despre prăpădul ţinuturilor pustiite prin invazia oştirilor turceşti şi tătăreşti, ori accentele calde de adîncă admiraţie pentru domnul român —' cronica lui încă nu se suprapune exact peste partea corespunzătoare din compilaţia lui Stoica Ludescu.

Deşi Baltasar omite, se pare, din cronica românească ce a avut-o la bază, unele ştiri care puteau fi neplăcute ungurilor —- de exemplu atitudinea neloială a lui Sigismund Bathori după victoriile lui Minai Viteazul asupra tătarilor —• găsim însă pentru momentele mai importante ale campaniei lui Mihai Viteazul împotriva turcilor ştiri mai bogate, detalii mai precise la traducătorul german. E mai multă viață, mai multă mişcare; se simte mai bine timbrul contemporaneității în opera lui Walter.

Şi cu toate acestea ambele cronici în schema lor se suprapun una peste alta; se vede bine că este aceeaşi urzeală, aceeaşi împletire a evenimentelor în aceeaşi succesiune: durerile pe care le îndura țara sub cotropirea turcească, hotărîrea domnului şi a boierilor de a izbăvi poporul de apăsarea turcească, alianța cu Sigismund Bathori, semnalul revoluției prin uciderea turcilor din Bucureşti şi atacarea raialei turceşti a Giurgiului, invazia lui Mustafa Paşa, vizirul, cu pretendentul Bogdan de peste Dunăre şi a tătarilor, luptele victorioase ale Buzeştilor cu tătarii la Putinei şi la Şerpăteşti, respingerea turcilor peste Dunăre, atacarea şi arderea Silistrei, a Hîrşovei şi a Brăilei — care era pe atunci raia turcească, lupta de la Călugăreni, retragerea de la Stoeneşti, sosirea ajutoarelor din Ardeal şi Moldova şi curățirea țării de turci, luptele ulterioare cu tătarii, trecerea Dunării şi atacul de la Nicopole şi împrejurimi şi, în sfîrşit, încercarea turcilor de a se împăca cu Mihai Viteazul prin daruri pompoase şi prin făgăduieli ş. a.

Avem dar la baza ambelor cronici un fond comun; aceeaşi canava, care într-o parte a fost amplificată, într-alta simplificată, canava care foarte probabil a trebuit să fie cronica scrisă la curtea lui Mihai Viteazul.

Cum se explică atunci faptul că această cronică nu ni s-a păstrat în întregul ei în compilația lui Stoica Ludescu? Şi ce reprezintă versiunea pe care a copiat-o „bătrîna slugă" a Cantacuzenilor ?

Faptul că între cronica logofătului lui Mihai Viteazul şi compilația lui Stoica Ludescu s-a scurs mai bine de un veac şi jumătate nu este suficient pentru a explica simplificările şi prescurtările, căci în genere manuscrisele de cronici nu prea se simplificau.

în versiunea lui Stoica Ludescu se găsesc, precum a arătat d. N. Iorga, o serie de ştiri interesante privitoare la vitejiile Buzeştilor şi care se văd bine că au fost adăugate de cineva care făcea parte din familie, ca de pildă: în uciderea turcilor la Bucureşti din 2 noiembrie 1594 — semnalul răscoalei — cronica ne spune că „într-acel războiu fu rănit Stroe Buzescul la *mina stingă".* Buzeştii sînt pomeniți pretutindeni: în luptele cu tătarii, în soliile trimise la Sigismund Bathori; vitejiile lor sînt totdeauna arătate într-o lumină simpatică, ca bunăoară în lupta de la Nicopole:

„O ceată de turci se întoarse cu mare hrăborie asupra lui Mihaiu Vodă. Şi atuncea se alese unul den turci cu sulița şi o împoncişă asupra pîntecului lui Mihai şi o înfipse în pîntece. Iar Mihaiu Vodă, deaca văzu că piere, el apucă sulița cu amîndouă mînile de fier şi căuta în toate părțile ca să-i vină cineva den boiari ajutoriu, să-1 isbăvească den peire. Şi alții mai aproape nu se aflară, fără doi boiari, *anume Preda Buzescu şi cu frate-său Stroe Stolnicul ;* ei grăbiră şi tăiară capul turcului, şi pre cealelalte soții ale lui, şi *isbă-*

vira fire Mihaiu Voăd din mînile turcilor, şi multă bărbăţie arătară Buzeştii înaintea lui Mihaiu Vodă, că se luptară cu vrăjmaşii şi isbăviră fire domnul lor de fieire."

Cronica domniei lui Mihai Viteazul, intercalată în compilaţia lui Stoica Ludescu, este dar, după cum se pare, o copie alterată după cronica scrisă la curtea lui Mihai Viteazul, ieşită însă, după cum a arătat d. Iorga, din cercul familiei Buzeştilor.

Cronica scrisă din porunca domnului şi sub ochii lui s-a pierdut, după cum s-a pierdut şi cronica scrisă la curtea lui Ştefan cel Mare. O fatalitate dramatică a urmărit astfel străduinţa celor mai mari domni ai trecutului românesc de a consemna în scris pentru viitorime izbînzile cîştigate de neamul nostru sub conducerea lor în lupta contra paginilor, pentru apărarea creştinătăţii.

BIBLIOGRAFIE

Opera lui Stavriuos a apărut sub titlul: AvS >otya ©eiaii; tou Euae|3eaT&TOO x«î âvSpetOTâTou Mix<Xr|X p"oe06Sa, Veneţia, 1638. Traducere în limba română: Teodor M. Eliat, *Vestitele vitejii ale lui Mihai Vodă, ce au stăpînit Ţara Rumânească şi Ardealul de la anul 1588<sic>şi pînă la 1601, care mai întii s-au tipărit în limba grecească la anul 1806, în Vineţiia, în poezie, de smeritul ieromonah Neofit, iară acum întîieaş dată tradusă din greceşte în rumăneşte de Teodor M. Eliat şi date în tipariu cu cheltuiala şi cu îndemînarea unor iubitori de înmulţirea cărţilor în limba romanească.* Traducerea lui T. Eliat a fost reprodusă de G. D e m. T e o d o -re seu în *Literatura şi arta romană,* II, 1897, p. 307 — 327, şi de N. Iorga, la Vălenii de Munte, în 1910. O altă traducere de Maxim a fost publicată de Papiu II arian în *Tezaur de monumente istorice,* Bucureşti, 1862, I, p. 285 — 326.

Studii. Eugenie Predescu, în *Magazinul istoric pentru Dacia,* I, (1845), p. 251— 276; G. Dem. Teodorescu, *Studii neogrece despre români. Vistiernicul Stavrinos ~şi mitropolitul Matei al Mirelor,* în *Literatura şi arta română,* I, 1896, p. 280—291; D. R u s s o. *Poema lui Stavrinos. Modelele şi imitatorii lui Stavrinos. Stavrinos şi Matei al Mirelor imitaţi de Diacrusis. Stavrinos şi Matei al Mirelor imitaţi de Ignatie Petriţis. Stavrinos imitat de Spontis,* în *Studii istorice greco-romăne. Opere postume,* tomul I, Bucureşti, 1939, p. 114—144.

Rezumatul slavo-rus al poemei lui Stavrinos a fost descoperit de regretatul Iulian Ştefănescu într-un ms. de la *Schottenkloster* din Viena (codex 609 din sec. al XVIII-lea); vezi articolul acestuia în *Revista istorică română,* IV, 1934, p. 141—174 (şi extras).

Gheorghe Palamed. Manuscrisul se păstrează la British Museum din Londra, sub nr. 5573. Textul a fost publicat de Emile Legrand în *Bibliotheque grecque vulgaire,* Paris, 188 \, voi. I., p. 183—230. Titlul este: 'fotopia 7t6piexoo<Ta jcdaa<; tâţ Ttpâ^eiţ x<*t dv8paya8ta<; X<xî JioXânoo? to0 âx^autco dtou MixarjX Poîftosa, auOâvrn OuyypofSXaxta?, *TpavavXfia*-via<;, MoXSafMag, ga>ţ tfju rjuSpau Tfjţ TeXeuTfj? a&xoO Jtapd reoopyîou xoo IlaXauriSri, ypoKpeiaa *%a* Jtoir|0et5a toyxdvoTo; *tv* xfj *abXi*, tou âx^anipotâ TOU SOUXO? xfiţ "Oo-xpopiaţ Xopioo *%vkţ,T* flaontoiou, 6v ătet 1607, ur|Vi Sexeuppiw, eîş Ta? 15, âv "OcrxpoŞia *(Istoria cuprinzînd toate faptele, vitejiile şi războaiele prea strălucitului Mihai Vodă, domnul Ţării Româneşti, al Transilvaniei şi al Moldovei, pînă în ziua morţii sale, scrisă şi versificată de Gheorghe Palamed, cînd se afla la curtea prea srăluciului duce de Ostrov, domnul Domn Vasile Cneazul, în anul 1607, 15 decembrie, în Ostrov).*

Textul a fost tradus în limba româna de O. T a f r a l i, *Poema lui Gheorghe Palamiăe,* în *Literatura şi arta română,* 1905 (şi extras). Studii, afara de notiţele lui Legrand: G. D e rm Teodorescu, articolul mai sus-citat în *Literatura şi arta română,* I, 1896 — 97, p. 429—437 şi C. Erbiceanu, *ibidem,* p. 475 — 487 şi 564 — 577; Andreas Horvâţh, *Gorog historids enek Mihâly vajdârol,* Budapesta, 1935; D. R u s s o, *Studii istorice greco-române. Opere postume,* I, 1939, p. 145—151 *Poema lui Gh. Palaţned.*

Ştiri privitoare la Mihai Viteazul în *Diarium Martini Crusii,* la D. Russo, *op. cit.,,* p. 15— 156. Pentru cîntece populare greceşti despre Mihai Viteazul v. Emile Legrand, *Recueil de chansons populaires grecques publie'es et traăuites pour la premiere fois* (în *CollectitK de monuments pour servir ăl'e'tude de la langue neohellenique, nouvelle serie,* nr. 1), şi Teodor B u r a d a, *Convorbiri literare,* XXV (1891—1892), p. 263 — 264 (nr. 11 şi 12 apărute ca număr jubiliar) şi D. Russo, *Stadii istorice greco-romăne,* p. 109—113.

Pentru Mihai Viteazul în folclorul balcanic: Al. Iordan, *Mihai Viteazul în folclorul balcanic,* în *Revista istorică română,* V—VI, 1935—1936, p. 361—381.

în literatura ungurească: Andrei Veress, *Cîntece istorice vechi ungureşti despre, români,* în *Memoriile Academiei Române, Secţ. Ut.,* seria III, tom. III, 3, (1925), p. 18—2!,, 5 —6 (1935—1936), p. 361—381. Pentru Mihai Viteazul la cronicarii unguri: I o a c h i m Crăciun, *Cronicarul Szamoskozy şi însemnările lui privitoare la români, 1566 — 160S,* Cluj, 1928. Univ. Regele Ferdinand I Bibi. Inst, de ist. nat., ᵘ-

Pentru raporturile lui Mihai Viteazul cu Spania şi despre el în plachetele Occidentului şi la croaţi v. *Etttdes roumaines sous Ies auspices de l'Ecole Roumaine en France, I, Trois me'moircs sur Michel le Brave pre'sente's par* Al. Ciorănescu, Charles G 6 11 n e r, Emile Turdeanu, Bucarest, 1938; Al. Ciorănescu, *Michel le Brave et la politique espagnole,* p. 5—19; G. G *6* 11 n e r, *Quelques plaquettes francaises contemporaines sur Michel le Brave,* p. 20 — 40; Emile Turdeanu, *Quelques ragusains aupres de Michel le Brave,* p. 41— 72. Despre poemul lui Antun Sasin, *Razboj cd Turaka (Războiul contra turcilor),* p. 71 — 72.

Pentru Mihai Viteazul în literatura italiană: N. Cartojan, *O dramă populară italian 3 a lui Giulio Cesare Croce despre Sinan-Paşa şi vitejiile româneşti,* extras din *Omagiul fraţilor Alexandru şi Ion I. Lăpedatu,* Bucureşti, 1936.

Pentru Mihai Viteazul în literatura spaniolă: A. Popesc u-T e 1 e g a, *Două drame de Lope de Vega interesînă istoria şi literatura românilor,* Craiova, Ramuri, 1936.

Cronica lui Baltasar Walter, *Brevis et vera descriptio rtrum ab illust. ampliss. et fortis militiae contra patriae suae reiq. pub. christianae hostes duce ac Dn. Dn. Ion Michaele, Moldaviae Transalpinae sive Walachiae Palatino gestarum in eiusdem aula Tervisana fideliicr collecta opera et studio Baldassaris Waltheri,* Jun. S. 1599, Gorlicii, Typis Johannis Rhambae. Ea a fost apoi reprodusă în colecţia: Nicolaos Reusner, *Rerum memorabilium.. Exegeses sive narratiemes historicae,* Frankfurt, 1603. Textul latin, însoţit de traducere românească, a fost reprodus la noi de A. Pap iu 11 a r i a n, în *Tesaurul de monumente istorice pentru România,!,* 1862, p. 1—51 şi notele p. 52 —76.

Versiunea românească din compilaţia atribuită lui Constantin Căpitanul Filipescu sau Radu Popescu, *Istoriile domnilor Ţării Româneşti,* a fost publicată deTreboniu Laurian şi Nicolae Băl ce seu în *MagasinUl istoric pentru Dacia,* I, 1845, p. 224 —239.

O altă versiune publicată de Stoica Nicolaescu, în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie,* XI, p. 125—136. ■

Pentru cadrul istoric al domniei lui Mihai Viteazul şi pentru Stavrinos şi Tarnowski, vezi N. lor ga, *Istoria lui Mihai Viteazul, 2* voi., Bucureşti, 1935, şi P. P. Panaitescu; *Mihai Viteazu,* Bucureşti, 1936. Studii despre cronicile muntene: N. I o r g a, *Analele Acad:-Pom., Mem. secţ. ist.,* XXI, Bucureşti, 1899.

Memoriul lui Mihai Viteazul descoperit de Angeîo Peruice în arhivele din Florența a fost publicat în *Arhivio Storico Italiano,* 1925 (LXXXIII), p. 249 — 297; o traducere în limba română a dat Aurel Deoel, *Luptele lui Mihai Viteazul povestite de el însuşi,* Biblioteca poporană a Asociațiunii, Sibiu, 1926, an. XVI, nr. 137. Despre memoriu, cf. N. I o r g a,

•O *Istorie a lui Mihai Viteazul de el însuşi,* ta *Analele Acad. Rom., Mem. secț. ist.,* s. III, ■*t.* V, mem. 9.

DE LA MATEI BASARAB ŞI VASILE LUPU PÎNĂ LA ŞERBAN CANTACUZINO ŞI D. CANTEMIR

EPOCA LUI MATEI BASARAB ŞI A LUI VASILE LUPU

PRIVIRI GENERALE

După tragedia asasinării lui Mihai Viteazul în Cîmpia Turdei, urmează vremuri tulburi de lupte interne şi de războaie sîngeroase cu ungurii, pîna cînd zările încep să se însenineze cu urcarea pe tron a lui Matei Basarab şi Vasile Lupu, ca exponenți ai curentului național.

Strălucirea pe tărîmul cultural a acestor două domnii a fost umbrită prin rivalități şi lupte. în evoluția culturii româneşti însă, găsim în aceasta epocă cîteva trăsături comune, rezultate pe de o parte din identitatea de structură a poporului, pe de alta din ambianța politică asemănătoare.

Primul aspect interesant al epocei lui Matei Basarab şi Vasile Lupu este rolul de protectori ai creştinătății ortodoxe din Balcani, pe care au continuat să-1 joace, deşi acest rol începe să le fie disputat de țarii Rusiei.

Mergînd pe drumul bătătorit de la Alexandru Basaraba de toți domnii Țârii Româneşti, dar mai ales de Neagoe, „ctitorul a toată Sfeta Gora", Matei Basarab a revărsat şi el din plin darurile voievodale româneşti în toate colțurile ortodoxe ale țărilor balcanice. Cărțile ieşite din tipografiile sale se adresează, precum o spun lămurit prefețele, nu numai „evlaviosului neam al patriei noastre, ci şi neamurilor înrudite cu noi după credință şi avînd acelaşi vestit dialect slavonesc ca limbă, şi cu deosebire... *bulgarilor, sîrbilor..."* Matei Basarab, ca şi înaintaşii săi, a zidit peste Dunăre biserici — ca de exemplu Sfînta Petka la Vidin — şi a trimis daruri în bani, în cărți şi în manuscrise iluminate cu miniaturi. Ştirile culese în anii din urmă de Emil Tur-deanu au pus în lumină daniile domnului muntean în Serbia (la mănăstirile Milesevo, Sopocani, Studenica, Papratije, Trebinje ş.a.). Călătoriile lui Marcu Beza în Orient au dat peste urmele generozității româneşti din epoca lui Matei Basarab în mănăstirile din Grecia şi din insulele Arhipelagului. Mila creştinească şi daniile voievozilor români — izvorîte din cel mai curat sentiment religios şi nepîngărit de nici un gînd viclean de cutropire, cum l-au vădit, mai tîrziu, cei ce şi-au asumat rolul de protectori ai creştinătății — au atras la curțile din Tîrgovişte şi din Iaşi călugări şi prelați din tot Orientul. Cei mai numeroşi sînt cărturarii greci, ca: **Dionisie Comnen, secretarul lui** Matei **Basarab, care a ajuns mai tîrziu, în 1671^ patriarh al Constantino-**

polului [1]; Mitrofan Kritopulos, patriarhul Alexandriei, care-şi făcuse studiile la Oxford şi care a murit în Ţara Românească, la 1639; Paisie, patriarhul Ierusalimului; Atanasie Patellaros, care a stat la Galaţi doisprezece ani, în mănăstirea Sf. Nicolae; Paisie Ligaridis, care-şi făcuse studiile la Roma, întreţinut de conaţionalul Leo Allatio, bibliotecarul Vaticanului; Meletie Si-rigul şi patriarhul arab Macarie, căruia Vasile Lupu îi făgăduise să-i plătească datoriile patriarhiei [2]. Alături de aceştia se întîlnesc numeroase feţe bisericeşti venite din ţările slave sud-dunărene, ca: mitropolitul de Inău-Lipova, Longhin Brankovic, care a stat în mănăstirea Comana, de pe ţărmul Argeşului ; mitropolitul de Kratovo, Mihail, sau mitropolitul de Pec, Ga vrii, care a oficiat înaintea domnului, împreună cu patriarhul arab Macarie, slujba în biserica domnească, în ziua de Sf. Nicolae şi de Crăciunul anului 1653 [3]; precum şi delegaţii de călugări ruteni din mănăstirile Galiţiei, sau, în sfîrşit, călugări ruşi, ca de exemplu Suhanov, trimis din Moscova în Orient, pentru a aduce manuscrise religioase — şi mulţi alţii.

Azilul acordat marilor feţe bisericeşti din Răsăritul grecesc a deschis în ţările noastre o direcţie nouă: începe să se cunoască şi să se preţuiască limba greacă. în această epocă apar la noi primele traduceri făcute direct după izvoadele greceşti.

De altă parte, afluxul cărturarilor ortodocşi în ţările noastre, într-o vreme cînd credinţa pravoslavnică era ameninţată, aduce o înviorare în viaţa literară.

Sînt sugestive — pentru înţelegerea fierberii pe care o adusese, în viaţa de cultură teologică a Ţării Româneşti, această întîlnire a prelaţilor ortodocşi din Răsărit — notele pe care ni le dă în ziarul său de călătorie călugărul Suhanov despre discuţiile dogmatice încinse în Tîrgovişte, la masa mitropolitului Ştefan, unde grecii Paisie Ligaridis, Vlasie şi Meletie Sirigul — cu o încredere prezumţioasă în ştiinţa lor, care intimida pe bietul călugăr rus — aduceau în sprijinul părerilor lor citate din opera Sfîntului Ioan Damas-ceanul, apărută de curînd la Veneţia. Asemenea discuţiuni pasionau nu numai cercurile conducătoare ale clerului, ci se întinseseră mai departe şi în lumea boierilor cărturari de la curtea lui Matei Basarab. Călugărul franciscan de origine croată, Rafael Levacovic, care venea din Roma, în vara anului 1638, chemat de Matei Basarab ca să ia direcţia tipografiei, stătea de vorbă cu Udrişte Năsturel despre necesitatea unirii cu Roma şi despre superioritatea doctrinei catolice. Şi alţi boieri de la curtea lui Matei Basarab se pasionau pentru problemele teologice, ca de exemplu Istrate, fiul lui Stroe Leurdeanu, căsătorit cu fiica lui Nicolae Pătraşcu — o nepoată deci a lui Mihai Viteazu. Istrate a pus pe Ianache Misirliu, care „ştia să citească şi să scrie limba turcească", să-i scoată o copie de pe confesiunea pe care patriarhul Ghenadie II Scholarios a scris-o din însărcinarea lui Mohamed II, cuceritorul Constantinopolului. Domnul însuşi nu putea rămîne străin de aceste discuţii. Se poate spune cu drept cuvînt că în acele vremuri, cînd în sudul Dunării viaţa religioasă era înăbuşită sub stăpînirea păgînă şi în Ardeal

[1] D. Rosso, *Studii istorice greco-române,* I, p. 232.

[3] I o r g a, *Ist. Bisericii rom. şi a vieţii religioase,* I, p. 315—316.

[3] Emil Turdeanu, în *Cercetări literare,* III, p. 174.

de calvinista, domnii noştrii luaseră sub ocrotirea lor viaţa spirituală a popoarelor creştine ortodoxe. Ţările noastre deveniseră astfel centrul ortodoxiei. De aceea porneşte din ţările noastre lupta împotriva calvinismului.

A doua trăsătură caracteristică a epocei este apariţia în cultura românească a ideii de unitate naţională. Unirea celor trei ţări surori, înfăptuită prin spada lui Mihai Viteazul, deşi nu fusese pregătită sufleteşte şi deşi n-a dăinuit decît cîteva luni, totuşi a lăsat în sufletele româneşti urmele ei şi trebuia să ducă cu timpul la exprimarea clară a conştiinţei unităţii naţionale.

în Transilvania, ungurii, începînd cu Gavril Bethlen, îşi îndoiseră sforţările pentru a rupe legăturile de credinţă religioasă care uneau de veacuri pe românii supuşi coroanei lor cu principatele vecine. Zadarnic patriarhul Constantinopolului le atrage atenţia asupra comunităţii de sînge a românilor şi îi previne că „o prefacere de lege la cei dintîi <adică la ardeleni) n-ar fi îngăduit-o niciodată domnii vecini din principate, ci mai mult decît sigur vor pune piedici, dacă nu cu armele, măcar cu ascunse înteţiri", ungurii nu dau îndărăt. După cum ne arată documentele pe care le vom analiza mai jos, prin intimidări, prin silnicii, prin publicaţii, ei se zbat să atragă pe transilvăneni la confesiunea calvină. împotriva tendinţei de cal-vinizare, se ridică — după cum fuseseră preveniţi — românii din principatele supuse suveranităţii turceşti. Un superior instinct de rasă a împărţit în chip simetric rolurile între Moldova şi Muntenia, în această luptă care nu se dădea numai pentru credinţă. •

Moldova lui Vasile Lupu, care a făcut multă opoziţie principilor ardeleni, a luat poziţie făţişă, participînd la două sinoade — unul pus la cale de mitropolitul Kievului, de origine moldoveana, Petru Movilă, altul de mitropolitul Varlaam al Moldovei — şi a atacat calvinismul în însăşi inima lui, în principiile dogmatice.

Muntenia lui Matei Basarab, care avea legături de alianţă cu Gheorghe Râkoczy I şi II, a stat şi ea de-a curmezişul Reformei, venind în ajutorul românilor transilvăneni pe altă cale. Un punct fundamental în programul de luptă al reformaţilor calvini era naţionalizarea serviciului divin în biserica românească din Ardeal. O cedare însă pe acest teren ar fi putut atrage după sine, mai curînd sau mai tîrziu, şi admiterea celorlalte puncte de divergenţă dintre calvinism şi ortodoxism. Menţinerea limbii slave în oficierea cultului era deci atunci o măsură impusă nu numai de tradiţia moştenită din moşi-strămoşi, ci şi de necesitatea de a păstra intactă unitatea etnică. De la urcarea sa pe tronul Ţării Româneşti, Matei Basarab s-a străduit să întărească tradiţia ortodoxă în formă slavă la întreg neamul românesc, adu-cînd tipografii cu litere chirilice în ţară şi publicînd cărţile de ritual în limba slavă. Prefaţa cărţilor sale o spune răspicat că ele se adresează „drept credinciosului şi evlaviosului neam al patriei noastre şi altor neamuri înrudite cu noi după credinţă şi avînd acelaşi vestit dialect slavonesc ca limbă... *tmgrovlahilor, moldovlahilor".* Este clara aci ideea solidarităţii naţionale prin biserică, în limba slavă. Dealtfel, în epoca aceasta îşi face drum în cultura românească şi ideea unităţii naţionale. Mitropolitul Varlaam, „strîngînd sobor dintr-amîndouă părţile, şi din Ţeara Românească şi din Ţeara Mol-

dovei", spune mai clar că scrie *Răspunsul la Catehismul calvinesc* „pentru *cei cu noi de un niam români, pretutindenea tuturor ce să află în părțile Ardealului"* ; iar în Ardeal, Simion Ştefan, amintind că „rumânii nu grăiesc în toate țărele într-un chip", se scuză dacă n-a izbutit să se facă înțeles de toți: *„nu-i de vina noastră, ce-i de vina celui ce-au răsfirat rumânii printr-alte țări, de sau mestecat cuvintele cu alte limbi".* Ideea unității neamului o găsim însă formulată cu tot relieful cuvenit la marii cronicari moldoveni, care, în contact cu istoriografia polonă, s-au ridicat pînă la obîrşia comună a întregului neam despărțit în trei state diferite.

Sufletul românesc, închis multă vreme în hotarele înguste ale culturii sud-slave, era şi în această epocă în căutarea unor noi orizonturi. Experiențe vechi: impresiile aduse de soliile marilor domni în Occident, contactul intim cu cultura Apusului a unor domni ca Radu Mihnea, care-şi făcuse instrucția în Veneția, sau a lui Petru Cercel, pribeag la curțile italiene şi franceze, alcătuitor de frumoase stihuri italiene, accesul unor studenți din țările româneşti — mai ales din Ardeal — în şcoli şi universități străine, încercările unui Despot Eraclidul de a înființa cu profesori aduşi din Apus şcoli superioare — şi atîtea alte prilejuri îi făceau pe ai noştri să nu se simtă la larg în spațiul culturii orientale, în care erau ținuți prin puterea tradiției, prin forța împrejurărilor de care s-a vorbit mai sus şi prin suveranitatea turcească. Instinctul lor de rasă şi de cultură îi ducea uneori peste vicisitudinile vremurilor către marele izvor de apă Vie al latinității. „Cînd am ajuns în vîrsta adolescenței — mărturiseşte Udrişte Năsturel — am dobîndit în acelaşi timp, în inima mea, prin grația lui Dumnezeu, o mare şi aprinsă dragoste pentru limba romană sau latină, înrudită în chip evident cu a noastră, în aşa fel că, neavînd aproape alte gînduri în cugetul şi inima mea, zi şi noapte fără încetare eram aprins pentru limba latină şi pentru învățarea ei. A mers aşa pînă cînd un profesor, care învăța înțelepciunea şi ştiința, a binevoit să adape setea inimei mele care ardea de dragostea pentru învățarea acestei limbi..." [1]

Avem dovezi documentare că aceeaşi năzuință către noi zări de cultură zăcea nu numai în clasele conducătoare, dar şi în masele mai adînci ale neamului. Din chiar epoca lui Matei Basarab avem ştiri despre doi tineri români care îşi făceau studiile în colegiul „De propaganda fide" din Roma. Unul era Mihail, fiul lui Paul, din Cîmpulungul județului Muscel. Fusese adus la Roma şi instalat acolo în colegiul „Urban", de misionarul Venanzo Berardi da Mont'Ottone, din ordinul Minoriților Conventuali. Al doilea era un adolescent a cărui viață aventuroasă e un mic roman. Fusese — pretindea el —- copil de casă în curtea domnească. Plecase cu domnul Țării Româneşti la Constantinopol, la vîrsta de 12 ani. învățase acolo greaca vulgară şi turceasca. Plecase apoi în insula Chios, unde se apropiase de iezuiți; îmbrățişase catolicismul şi de-acolo plecase cu scrisorile de recomandare către secretarul colegiului din Roma. Două luni a bătut străzile cetății eterne, pînă cînd a deprins puțin limba italiană. în cele din urmă, a fost admis în colegiu, unde se întîlni cu cîmpulungeanul.

P. P. P ana it eseu, *L'influence de l'oeuvre de Pietre Mogila,* p. 83.

Ce au uevenit aceşti doi premergători în colegiul de propagandă din Roma, de unde, un veac şi jumătate mai tîrziu, tineretul plecat din Ardealul suferinţelor româneşti a adus ideea regenerării naţionale — nu ştim. în volbura vremurilor au pierit fără să lase nici o urmă.

Contactul cu cultura latină a fost însă mai rodnic în Moldova. Şcoala întemeiată de Vasile Lupu în mănăstirea Trei Ierarhi, cu profesori trimişi de la Academia teologică din Kiev, de mitropolitul Petru Movilă, precum şi colegiile iezuite din Moldova au deschis, după cum se va vedea mai jos, o mica pîrtie către cultura latină. Dar contactul binefăcător cu cultura latină s-a produs mai intens în şcolile iezuite ale Poloniei, unde vlăstarele boierimii moldovene, desfundînd ideea originii romane şi ştiri privitoare la ţara lor, au deschis un drum nou în cultura românească.

Din contactul cu istoriografia polonă a primit imboldul de a alcătui cronica în limba naţională Grigore Ureche, marele vornic de la curtea lui Vasile Lupu şi contemporanul mitropolitului Varlaam. Imboldul dat, la rîndul lui, de Ureche a fost aşa de puternic, încît, cu toate frămîntările timpurilor nestatornice care au urmat după prăbuşirea lui Vasile Lupu, firul istoriei naţionale a fost continuat de Miron Costin, care şi-a făcut şi el studiile în Polonia şi care a pus în plină lumină ideea originii romane. Ideea a fost apoi reluată de fiul lui Miron, Nicolae Costin, a trecut după aceea la Dimitrie Cantemir şi în Muntenia la stolnicul Constantin Cantacuzino.

Şi pe tărîmul vieţii religioase, activitatea literară începută cu strălucire în epoca lui Matei Basarab şi Vasile Lupu a fost continuată, în ciuda vitregiei vremurilor care au urmat. în Moldova, contemporanul lui Miron Costin, mitropolitul Dosoftei, dă aripă versului şi începe munca grea de traducere a cărţilor de ritual în limba română, care avea să ducă la naţionalizarea serviciului divin în biserică. Opera de naţionalizare a slujbei religioase este apoi reluată şi continuată în Muntenia de mitropolitul Antim Ivireanu.

în capitolele ce urmează, pentru a păstra un fir unitar în expunere, vom înfăţişa întîi evoluţia literaturii religioase de la Matei Basarab şi Vasile Lupu pînă la mitropolitul Dosoftei inclusiv, după care vom înfăţişa literatura istorică mai întîi în Moldova şi apoi în Muntenia şi în Transilvania.

BIBLIOGRAFIE

Pentru cadrul istoric al epocii: N. I o r g a, *Istoria românilor,* voi. VI — *Monarhii,* Bucureşti, 1938; util încă: A. D. X e n o p o 1, *Istoria, românilor,* ed. a IlI-a îngrijită de I. Vlădescu, voi. VII, Bucureşti, Cartea românească, 1929; N. I o r g a, *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor,* ed. a Ii-a, voi. I, Buc, 1929; N. I o r g a, *Istoria literaturii româneşti,* voi. I, P. Suru, Bucureşti, 1925; Sextil Puşcariu, *Istoria literaturii române, epoca veche,* ed. a Il-a revăzută şi întregită, Sibiu, 1930 (foarte utilă bibliografia de a sfîrşit); Dr. Giorge Pascu, *Istoria literaturii şi limbii române, sec. XVII,* Iaşi, *Viaţa românească,* 1922; N. I o r g a, *Istoria învăţământului românesc,* Bucureşti, Casa Şcoalelor, 1928.

Pentru raporturile religioase şi culturale ale ţărilor româneşti cu Orientul ortodox, pe lingă studiile lui N. Iorga, Marcu Beza, Emil Turdeanu ş.a. citate la p 43 — 45, a se vedea acum şi preot D m. T. B o d o g a e, *Ajutoarele româneşti la mănăstirile din sfîntul Munte Athos,* Sibiu, 1941.

Versurile lui Petru Cercel — publicate de Stefano Guazzo, *Dialoghi piacevoli,* Veneţia, 1590, şi ed. Ii-a, 1604 — au (ost reproduse pentru întîiaşi dată la noi de M. K o g ă 1 -n i c e a n u, *Histoire de la Dacie...* Berlin, 1837, p. 244—246, nota. Pentru studenţi români: N. Drăganu, *Cei dintîi studenţi români ardeleni la universităţile apusene,* extras din *Anuarul Institutului de istorie naţională din Cluj,* IV, Bucureşti, Cartea românească, 1929. Pentru Mihail fiul lui Paul şi Ştefan Valahul în colegiul „De propaganda fide": Francisc Pali, *Date inedite privitoare la legăturile culturale italo-române din mijlocul veacului alXVII-lea,* înA. Marcu, *Studii italiene,* VI, 1939, p. 45 — 69; I. Minea, *Din istoria culturii romaneşti,* I, Iaşi.

UN CĂRTURAR MOLDOVEAN MITROPOLIT AL KIEVULUI: PETRU MOVILĂ

Istoria culturii româneşti din epoca lui Matei Basarab şi Vasile Lupu nu ar putea fi înţeleasă dacă nu ne-am opri aci şi asupra unui mare cărturar, vlăstar de domni moldoveni şi munteni — căci tatăl său a domnit şi în Muntenia — care a rîvnit şi el să fie domn, dar care, după ce a văzut închise drumurile intrării în ţara sa, a rămas între străini şi a ajuns mitropolit al Kievului. Petru Movilă, rupt dintre ai noştri, a devenit una din figurile proeminente în istoria culturii ucrainene din secolul al XVII-lea. învăţatul rus Venelin spunea: „Se pune întrebarea care din cei doi bărbaţi cu numele de Petru este reformatorul îndrăzneţ al imperiului rusesc şi căruia prin urmare i se cuvine titlul istoric de mare: Petru I, împăratul Rusiei, sau Petru Movilă?"

Petru Movilă a fost fiul lui Simeon Movilă, fratele lui Ieremia şi rivalul lui Mihai Viteazul. Tragediile familiei sale l-au împins mai mult spre studii şi meditaţie. în 1627, cînd visurile lui de a recuceri, cu ajutorul polonilor, tronul ocupat pe rînd de unchiul său, de tatăl, de verii şi de fraţii săi sînt spulberate, după îndemnul mitropolitului Kievului, Iov Boreţki, la mănăstirea căruia îşi petrecea adesea verile, Petru Movilă renunţă la purpura domnească şi îmbracă rasa de monah în mănăstirea Pecerska din Kiev. Aci ajunge repede arhimandrit, pentru ca, şase ani mai tîrziu, după moartea lui Iov Boreţki, să fie mitropolit. Pe atunci Ucraina se afla sub stăpînire polonă şi pentru biserica ortodoxă ruteană, ameninţată în existenţa ei de biserica catolică a Poloniei, la care se adăoga şi curentul uniaţilor (care primiseră unirea cu Roma recunoscînd pe papă, dar păstrau serviciul divin în limba slavă), urcarea lui P. Movilă pe scaunul mitropolitan a fost o adevărată mîntuire.

Prin cultura, prin tradiţiile familiare, prin legăturile lui de rudenie şi prietenie cu nobilimea polonă, el izbuti să dobîndească în jurul scaunului său mitropolitan un prestigiu într-adevăr princiar.

încă de pe cînd era arhimandrit în lavra din Pecerska, Petru Movilă înfiinţa acolo o tipografie, care, împreună cu cea din Lwow, a desfăşurat o activitate din cele mai rodnice pentru biserica ortodoxă a ruşilor. Din aceste tipografii au ieşit o serie de tipărituri care au fost aduse în Ţara Românească de meşterii trimişi de Petru Movilă lui Matei Basarab şi care au servit mai tîrziu de model tipăriturilor muntene.

Paralel cu tipografia, el a întemeiat în mănăstirea Braţca —; Frăţia — *o* şcoală vestită, o adevărată academie teologică, din care avea să pornească

îea

în curînd un curent nou de primenire în cultura rusească. In atmosfera întunecată şi greoaie de ignoranță în care lîncezea clerul ortodox rutean, Petru Movilă se străduieşte să introducă cele dintîi raze de lumină ale culturii latine occidentale. El îşi dădea bine seama că biserica ortodoxă ruteană, rămasă în urmă sub raportul culturii, nu putea rezista atacurilor îndreptate din lagărul iezuiților şi uniaților poloni decît premenindu-se şi întărindu-se cu toată armatura culturii moderne a timpului său. Ştiința timpului — zicea Petru Movilă— este pentru biserica ortodoxă întocmai ca oglinzile lui Arhimede, care, con-centrînd razele solare asupra corăbiilor duşmane care se apropiau de țărmurile Siracuzei, le ardeau.

Cultura timpului însă nu putea fi căutată nici în cultura slavonă şi nici în cea bizantină, care la începutul timpurilor moderne se stinseseră. Numai cultura latină a Occidentului, premenită prin Renaştere, putea săvîrşi minunea de a regenera viața intelectuală a clerului ortodox şi de a-i împrumuta armele cu care să poată rezista atacurilor îndreptate din taberele vrăjmaşe. De aceea, în programul de studii al academiei teologice, P. Movilă introdusese pe primul plan: latina, cu studiul retoricei, dialecticei, poeziei şi filozofiei.

Dar cu toată viața lui de muncă aprigă închinată operei de ridicare a bisericii rutene, totuşi mitropolitul Petru Movilă n-a rupt cu totul legăturile cu patria mumă. în primele cărți ieşite din tipografia lui, Pecerska, pe cînd era numai arhimandrit, el semnează „fiul domnului Moldovei" şi adaogă stema celor două principate româneşti. Dacă mai tîrziu renunță la aceste tradiții ale familiei şi la aceste reminiscențe ale patriei sale, o face desigur pentru a se confunda în spiritul de umilință al vieții călugăreşti, a acelor aprigi muncitori anonimi, disprețuitori de tot ceea ce era mărire pămîntească, care semnau munca lor: „păcătosul robul lui Dumnezeu". Totuşi niciodată nu şi-a ascuns originea lui românească. Elevii săi din academia teologică i-au închinat un volum de versuri omagiale, şi, făcînd aluzie la originea lui românească, îi plăs-muiesc o genealogie care-1 face să se scoboare din eroul roman Mucius Scaevola. în scrisorile lui pastorale, face în multe rînduri aluzie la strămoşii lui români. „Am cheltuit — spune el într-un rînd ortodocşilor din Minsk — avuțiile strămoşilor mei domni ai Moldovei pentru nevoile bisericii." Iar unul din adversarii săi îl acuză că era înconjurat numai de servitori moldoveni. Nostalgia după țara şi neamul său se vede continuu în cursul vieții lui. în 1637 cumpăra o Evanghelie cu miniaturi scrisă pe vremea lui Ştefan cel Mare, pe care o dăruia marei lavre Pecerska: să fie acolo „pe veci neclintită la hramul Prea Curatei Născătoarei de Dumnezeu mănăstirii Pecerska, unde va fi îngropat trupul meu". în alt rînd, înălțînd în Ucraina poloneză, la Golosvienski, *a* biserică, îi pune ca hram pe Sfîntul Ioan cel Nou de la Suceava, patronul Moldovei sale. în 1645 a venit la Iaşi să celebreze căsătoria fiicei lui Vasile Lupu, Măria, cu principele lituan Ianusz Radziwill. Astfel stînd lucrurile, cine ştie dacă, în afară de motive de tactică, alegerea Iaşilor ca locul cel mai nimerit pentru marele sinod al ortodocşilor în care avea să se discute ideile normative ale ortodoxiei, față de *Catehismul* atribuit lui Chirii Lucaris, nu va fi fost determinată şi de amintirile copilăriei care-1 legau de oraşul în care domniseră ai lui?

Ortodoxia trăia atunci o mare dramă. în jurul scaunului patriarhal din Constantinopol se dădeau lupte aprige în care patimile pămînteşti se amestecau cu lucrurile divine.

în martie 1633 apăruse la Geneva, în limba latină, o confesiune de credință ortodoxă, datată din Constantinopol, martie 1629, şi în care se făceau cîteva concesii punctului de vedere al confesiunii calvine. Opera a fost atribuită patriarhului Chirii Lucaris, care se afla în legătură cu cercurile reformate din mediul cosmopolit al Constantinopolului: consulul olandez Corneliu Haga, predicatorul ambasadei olandeze, un fost profesor calvinist la Geneva şi ambasadorul Angliei. Duşmanii patriarhului, în frunte cu Chirii Contaris din Veria şi Atanasie Pattelaros, ridică lumea împotriva lui Lucaris, acuzîndu-1 de erezie. Ambasadorul Franței susține curentul de agitație împotriva patriarhului care se sprijinea pe cercurile reformate. Lupta dezlănțuită este înverşunată. Chirii Lucaris este de cinci ori depus de turci şi tot de atîtea ori readus în scaunul patriarhal prin sprijinul prietenilor săi, pînă cînd în cele din urmă turcii, îndîr-jiți, îl ucid. Moartea tragică a lui Chirii Lucaris nu poate pune capăt agitației. Succesorul lui, Chirii Contaris din Veria, are aceeaşi soartă. Două sinoade care au loc la Constantinopol, unul în 1638 şi altul în 1642, şi în care s-a anatemizat confesiunea lui Chirii Lucaris, n-au izbutit să aducă lumii ortodoxe pacea de care avea nevoie. Pace cu atît mai necesară, cu cît în centrul şi răsăritul Europei — în Ardeal, în Polonia şi în Ucraina — ortodoxia pierduse continuu terenul dinaintea catolicismului, care găsise formula unirii cu Roma, dinaintea curentelor de reformă.

Mărturisirea ortodoxă şi sinodul de la Iaşi. La această grea răspîntie din viața bisericii ortodoxe apare mitropolitul Petru Movilă. Cele două sinoade constantinopolitane făcuseră o operă negativă: anatemizaseră confesiunea atribuită lui Chirii Lucaris. Lipsea pentru întreaga ortodoxie însă o operă pozitivă de costrucție normativă. Această sarcină şi-a luat-o Petru Movilă. După ce a lucrat mai mulți ani la *Mărturisirea de credință ortodoxă,* a convocat un sinod la Kiev în 1640, în care s-a discutat şi admis opera. Trebuia însă ca *Mărturisirea* să fie întărită într-un sinod ecumenic. Dar Constantinopolul, în care erau încă vii luptele dintre partizanii şi adversarii lui Chirii Lucaris, nu era prielnic pentru dezbateri. Fu ales Iaşii, al cărui domnitor plătea pe atunci datoriile patriarhiilor. Mitropolitul Kievului nu veni însă în perosană, ci trimise o delegație de trei teologi, în frunte cu Isaia Trofimovici, doctor în teologie şi egumenul mănastrii Nikolska. Patriarhul a fost reprezentat şi el prin doi delegați: fostul mitropolit de Nicea, Porfirie, şi marele predicator al patriarhiei, Meletie Syrigos. Muntenii s-au abținut din pricina vrajbei iscate între Vasile Lupu şi Matei Basarab. Moldovenii au fost reprezentați prin mitropolitul Varlaam, prin episcopii de Roman, Rădăuți şi Huşi, prin egumenul mănăstirii Trei Sfetitele, unde s-au ținut şedințele sinodului. Sinodul a început la sfîşitul lui august 1642 şi a durat trei luni. Şedințele au fost secrete şi prezidate de Vasile Lupu, pe care patriarhul Constantinopolului, Parthenie, îl numeşte „promahos"—-prim luptător-—şi „distrugătorul curagios al ereziei". De la început însă se ivesc neînțelegeri. Grecii voiau ca sinodul ieşean să-şi însuşească hotărîrile sinoadelor din Constantinopol împotriva lui Chirii Lucaris şi în spe-

cial să se adopte opera întocmită de Meletie Sirigul. Ruşii se opuneau la condamnarea lui Chirii Lucaris. [1]

Ei cereau să se discute în sinod numai *Mărturisirea de credinţă* a lui Petru Movilă, ceea ce, în cele din urmă, grecii au trebuit să primească în urma intervenţiei lui Vasile Lupu şi a clerului moldovean, care se străduiau să împace cele două tabere. După îndelungate dezbateri, *Mărturisirea* lui Petru Movilă a fost primită, cu suprimări şi corectări făcute de Meletie Syrigos. Opera — împărţită în trei părţi: 1. credinţa, tratată pe baza simbolului Niceo-Constan-tinopolitan; 2. speranţa, lămurind rugăciunea dominicală şi cele zece fericiri şi 3: mila, cuprinzînd învăţăturile ortodoxe despre păcat, despre decalog, despre invocarea sfinţilor şi cultul icoanelor şi al moaştelor — a fost apoi aprobată de patriarhul din Constantinopol ca operă normativă pentru întreaga biserică ortodoxă. Ea a fost tradusă în ruseşte la Kiev în 1645. în 1662, opera a fost tipărită în limba greacă şi latină la Amsterdam, cu cheltuiala lui Panaiot Nicusi. în 1691, opera, tradusă în româneşte de fraţii Greceanu, cu ajutorul stolnicului Constantin Cantacuzino, s-a tipărit de episcopul Mitrofan în tipografia episcopiei din Buzău. Opt ani mai tîrziu, din porunca domnului Constantin Brîncoveanu, ieromonahul Antim Ivireanu scoate o nouă ediţie a textului grecesc, în mănăstirea de pe insula lacului Snagov, din preajma Bucureştilor. Cu deosebire la noi opera lui Petru Movilă s-a bucurat de o întinsă răspîndire şi s-a retipărit şi retradus în nenumărate ediţii, pînă în vremurile noastre, căci avem ediţii tipărite la mănăstirea Neamţu în 1844, de Scriban, şi în 1864; la Sibiu, 1855; la Iaşi, 1874; Bucureşti, 1745, 1827, 1853; o penultimă ediţie a apărut în 1899 sub auspiciile sfîntului sinod; ultima la Sibiu în 1914.

Marele sprijin pe care Petru Movilă 1-a adus culturii româneşti a fost însă trimiterea de material tipografic şi de meşteri şi cărturari pentru înfiinţarea tiparniţelor şi a Academiei teologice de la Iaşi.

BIBLIOGRAFIE

Ghenadie Enăceanu, *Petru Movilă,* extras din revista *Biserica ortodoxă română,* VII, 1883, şi VIII, 1884; Z. Arbore, *Petra Movilă, mitropolitul Chievului,* în *Tinerimea română,* Bucureşti, XVI, voi. I, p. 94 si urm.; Emile Picot, *Pierre Movilă (Mogilă),* în Emile Le gr and, *Bibliographie hellenique, au XVII-eme siecle,* IV, Paris, 1896, p. 104 — 156; P. P. Panaitescu, *L'influetice de l'oeuvre de Pierre Mogila archeveque de Kiev dans Ies Principautes roumaines* (extras din *Melanges de l'Ecole Roumaine en France,* V, 1926), Paris, Gamber, 1926; S. Golubev, *Kievskij mitropolit Petr Mogila sego spodviSniki,* Kiev,

[1] Pentru două motive. întîi pentru că o condamnare a doctrinei calvine de către ruşi ar fi indispus pe principii litvani din Polonia, pe care se sprijinea Petru Movilă. Şi al doilea pentru că învinuirea adusă lui Chirii Lucaris nu părea destul de întemeiată. Patriarhul Ierusalimului Teofan, care venise la Kiev ca să sfinţească pe mitropolitul Petru Movilă, declarase de calomnii iezuite zvonurile după care Chilii Lucaris ar fi trecut la calvinism, şi de apocrif *Catehismul* apărut la Geneva. Dacă ne gîndim la bărbăţia cu care a apărat ortodoxia românilor ardeleni împotriva injoncţiunilor principelui Bethlen Gabor, chiar în anul în care era datată confesiunea din Geneva, 1629 (vezi mai jos, p 180), atunci trebuie să recunoaştem că Petru Movilă şi delegaţii săi aveau dreptate.

ÎS98, 2 volume; bibliografia rusească completă la P. P. Panaitescu, opera citată mai ■*sus,* p. 93 — 95: P. P. Panaitescu, *Un autograf al lui Petru Movilă pe un tetraevanghel •al lui Ştefan cel Mare* (extras din *Revista istorică română,* IX, 1939), Bucureşti, 1940. Pentru •edițiile româneşti ale *Mărturisirii ortodoxe:* I. Bianu, Nervi Hodoş şi Dan Simo-nescu, *Bibliografia veche românească,* I, p. 321, 378; II, p. 224; III, p. 553. în Biblioteca Academiei Române se găsesc ediții moderne tipărite la: Neamț, 1844; Sibiu, 1855; Neamț, 1864; Iaşi, 1874; Bucureşti, 1895 (ediția sfîntului sinod, cu o prefață de mitropolitul Ghenadie privitoare la istoricul textului şi edițiile lui); Antoine Malvy et Marcel Viller, *La confession ortodoxe de Pierre Moghila, Metropolite de Kiev (1633—1646), approuve'e par Ies Patriarckes grecs du XVII-e siecle. Texte latin inedit avec introduction et notes critiques,* Roma, Paris, 1927 (tomul X, nr. 39, din *Orientalia Christiana)*; vezi şi recenzia lui M. J u g i e în *Echos d'Orient,* XXXII (1929), p. 414 — 430, unde se stăruie asupra izvoarelor catolice folosite de P. Movilă.

Despre opera lui Petru Movilă în legătură cu celelalte confesiuni ortodoxe: Textul grecesc •la Ion M i h a l c e s c o, ©rjcraupo? Tfj<; 6p9o8o^tac *Die Bekentnisse und die wichtigsten •Glaubenszeugnisse der griechischen-orientalischen Kirche im Originaltext, nebst einleitenden Bemerkungen,* Leipzig, 1904, p. 22—122; *Hurmuzaki,* Doc. supl. II, p. 2, p. IV, p. I, p. 688 şi urm.; J. M i h a l c e s c o, *La Thiologie symboliaue au point de vue de VEglise ortho-■doxe orientale,* Bucarest, Paris, J. Gamber, 1932, p. 75 — 79. Un portret al lui P. Movilă ia mănăstirea Sucevița: I. D. Ş t e f ă n e s c u, în *Revista istorică română,* IV, 1934, p. 71-75.

Despre Chirii Lucaris şi sinoadele din Constantinopol, Kiev şi Iaşi a se vedea şi Orestc T a f r a l i, *Chiesa ortodossa e riforma nei secoli XVI e XVII* (estratto da *Religio,* voi. XI, 1935), Roma (Rezumatul a 14 lecțiuni ținute la Ecole des Hautes-Etudes din Paris, in 1934); J. Mihalcesco, *Les ide'es calvinistes du Patriarche Cyrille Lukaris,* în *Revue d'Histoire ■et de Philosophie Religieuse,* 1931, p. 506. Despre Chirii Lucaris:KopiXXcx; 6 *Kox>%(tpxQ,1572 — 1638,* Atena, 1939.

LITERATURA RELIGIOASĂ ÎN EPOCA LUI MATEI BASARAB

CULTURA. La curtea din Tîrgovişte a lui Matei Basarab, necontenit cercetată de soli străini, de emisari papali şi de mari patriarhi ai Răsăritului, în răgazurile de linişte şi pace pe care le lăsau războaiele cu Vasile Lupu, era \'eşnic treaz gîndul de a înzestra ţara cu mănăstiri şi biserici—patruzeci la număr — cu mori de hîrtie, cu tiparniţe şi cu meşteri tipografi. Domnul s-a străduit să dea o viaţă nouă şi cancelariei domneşti, nu numai completînd numărul logofeţilor cunoscători de limbi străine, ci şi căutînd caligrafi iscusiţi, care au dat o fermă mai estetică hrisoavelor sale. Cu toată concurenţa pe care o făceau cărţile tipărite, totuşi arta caligrafiei şi a miniaturii era încă în floare şi avem din această epocă vreo cîteva exemplare de manuscrise cu miniaturi de o rară frumuseţe, ca de exemplu *Slujbenicul,* copiat în 1653 din porunca mitropolitului Ştefan, păstrat acum în Biblioteca Academiei Române, sub nr. 1790, sau *Evangheliarul* scris de ieromonahul Porfirie în 1633, păstrat în Biblioteca patriarhiei din Constantinopol, sau *Evanghelia* mitropolitului Anania din 1651, scrisă pentru mitropolia din Tîrgovişte, dusă mai tîrziu la Belgrad, sau *Evangheliarul* lui Silion Rusu, monahul de la mănăstirea Dealul. în această muncă de cultură, Matei Basarab era susţinut, pe lîngă mitropoliţii Teofil şi Ştefan şi pe lîngă boierii din divan, de soţia lui, doamna Elina, şi de fratele ei, învăţatul boier Udrişte Năsturel.

Udrişte Năsturel şi sora lui, doamna Elina, sînt copiii lui Radu Postelnicul Năsturel şi ai jupînesei Calea Calomfirescu, „fata din casa domnească a lui Mihai Vodă Viteazul".

DOAMNA ELINA a fost una din acele frumoase icoane feminine care se desprinde din trecutul românesc într-o lumină de aureolă, împărţindu-şi vremea între grijile casei (cînd căutînd, după cum se vede din scrisorile ei, „izvoade de peteare şi mai mari şi mai mici", ori „seminţe de flori de tot feliul") şi între grijile domniei (cînd ţinînd locul soţului său în scaunul domnesc, cînd ajutînd răniţii sosiţi de pe cîmpul de luptă şi cerînd sibienilor să-i trimeată, „fără zăbavă", „un cherurgus bun", cînd, în sfîrşit, punînd la cale cu un gust ales ctitorii mănăstireşti şi locaşuri de recreare sufletească). Arhidiaconul Paul de Alep, care a însoţit pe patriarhul arab Macarie în călătoria lui la curtea lui

Matei Basarab, ne descrie în cartea sa minunatul palat de pe moşia părintească — Fiereşti — unde a fost primit de doamna Elina: „un palat care nu are egal în lume, afară numai poate în ţara frîncilor", „zidit pe dinafară şi pe dinlăuntru" de meşteri aduşi din Ungaria, cu „piatră poleită", marmoră, adusă din Turcia. „Chiar bolţile şi pardoselile pivniţelor, galeriile etc. sînt lucrate greu cu piatră bună, care provoacă admiraţia privitorului." „Clădirea are trei caturi şi e atît de frumoasă, încît împrăştie toate grijile sufletului. Ar fi zadarnic să încerc o descriere a interiorului admirabil aranjat în apartament." Ea a patronat şi suportat spezele pentru imprimarea *Triodului* sîrbesc din 1649, cerut de călugări sîrbi din Muntele Athos.

Neavînd copii, doamna Elina şi soţul ei au înfiat, în martie 1635, pe Mateiaş, fiul lui Udrişte Năsturel, a cărui mamă, jupîniţa Măria, născută Corbeanu, murise la o săptămînă după naştere. Copilul a crescut în casa domnească pînă la vîrsta de 17 ani, cînd „pe mîna mătuşei sale, a doamnei domniei mele, a Elinei, i s-a întîmplat lui să moară. Pe patul morţii, şi-a iertat toate satele lui vecinicie, cu moşii cu tot." întărind această ultimă dorinţă, bătrînul domn spune: „Pentru că însuşi domnia mea am auzit cu urechile mele cuvintele lui, pe care, la ceasul morţii lui, le-a mărturisit domniei mele dinaintea cinstiţilor diregători ai domniei mele, mari şi mici. [x]"

UDRIŞTE NĂSTUREL. Fratele doamnei, Udrişte Năsturel, era cel mai cărturar boier al timpului său în Muntenia. Nu ştim unde şi-a format cultura. El ne spune că, ajuns în „vîrsta adolescenţii, a dobîndit o mare dragoste pentru limba latină şi că un profesor, care învăţa înţelepciunea (filozofia), a binevoit să-i adape setea inimei". S-ar părea dar că el, nepot de fiică al lui Radu Calomfirescu, viteazul boier al lui Mihai Viteazul, şi-a făcut instrucţia în casă —■ cel puţin pentru limba latină —- cu unul din acei misionari catolici pripăşiţi în ţările noastre.[2] La această părere ne îndeamnă faptul că şi fratele său Şerban—-care a fost şi el logofăt—■ într-un document din 1623, sub frumoasa lui semnătură în monogramă chirilică, adaogă, după moda occidentală, data de la Hristos în cifre arabe, şi că sora lui, doamna Elina, semnează cu litere latine şi presară, în scrisorile ei chirilice, fraze latineşti. Udrişte Năsturel se întîlneşte pentru întîiaşi dată în viaţa publică a ţării la curtea lui Alexandru Iliaş, în 1628, cînd scrie un act prin care se confirmă jupînului Hrizea, marele logofăt —• tatăl cronicarului Radu Popescu — un loc de casă în Bucureşti: „Eu Udrişte Năsturel, tînăr scriitor, am scris în oraşul secular, în Bucureşti". în anul următor însă—1629— el semnează pe un alt act, într-o frumoasă caligrafie, „Uriil Năsturel, tainic", adică vtori-logofăt, cum se mai zicea atunci, funcţiune de mare încredere pe care o păstrează pînă la capătul vieţii (1657). în calitate de vtori-logofăt, el conducea împreună cu marele-logofăt cancelaria domnească şi a îndeplinit, pe timpul cumnatului său, mi-

[1] St. Nicolaescu, în *Arhivele Olteniei,* XX, 1941, p. 19 — 27 şi 73 — 80.

[2] Unul dintre aceştia, pe timpul lui Mihai Viteazul, a fost Balthasar Walther, traducătorul cronicii lui Teodosie Rudeanu, de care ne-am ocupat la p 147—151 El a fost preceptorul lui Nicolae Pătraşcu, căruia îi închină o odă latină în Tîrgovişte, prezentată la ziua aniversării, în anul 1597. Vezi şi M. Kogălniceanu, *Histoire de la Dacie,* p. 247. Oda a fost publicată de A. Pap iu Ilar ia nu, *Tesauru de monumente istorice,* I, 1862, p. 50 — 51.

siuni de cea mai mare încredere: solii către împăratul german, la Viena, către regele Poloniei (1638), către principele Ardealului Gh. Râkoczy pentru a încheia cu el „legătura", tratatul de alianță (1648). El primea şi introducea solii la domn. Stătea de vorbă cu misionarii catolici în chestiuni de dogmă, ca de exemplu cu Levakovic, căruia îi cerea o mărturisire a credinței catolice. Era la largul său în discuțiile cu patriarhii Răsăritului.

Rafael Levakovic laudă „spiritul lui bărbătesc, liber şi îndrăzneț". Mitropolitul Varlaam al Moldovei, care a venit în 1644 la Tîrgovişte, trimis de Vasile Lupu pentru a aşeza pacea cu Matei Basarab, ne spune despre el că era un „boiarin cinstit şi slovesnic şi a toată destoinicia şi înțelegerea harnic, drept pravoslavnic creştin". Avea o bibliotecă frumoasă, pe care necontenit o îmbogățea cu cărți noi aduse de peste hotare. Călugărul rus Suhanov a văzut în biblioteca învățatului boier multe cărți slave, între care şi o gramatică apărută în Polonia — probabil a lui Smotrijckij, prietenul lui Petru Movilă — iar mitropolitul Varlaam, tot la Năsturel, a găsit între alte cărți nouă şi „cărțulia mică în limba noastră românească tipărită ... plină de otravă sufletească" — e vorba de *Catehismul calvinesc* din 1642.

A ținut să creeze în familia sa o atmosferă de frumoasă cultură, aducînd pentru al doilea fiu al său, Radu, un profesor din Kiev. Radu a ieşit şi el un cărturar de seamă. Prietenul său, cronicarul sîrbocroat George Brancovici, ne încredințează că vorbea limba slavă şi latină. Cu grija pentru țara lui „săracă şi făr' de învățătură", a pus la cale în Cîmpulung „o şcoală pentru învățătura copiilor", şi lui i se datoresc primele copii ale romanului *Varlaam şi Ioasaf,* tradus de tatăl său.

Udrişte Năsturel a avut o parte activă în opera de cultură a epocii. El a stăruit pentru introducerea tiparului în Muntenia şi a privegheat la imprimarea cărților; a alcătuit stihurile de dedicație la stema țării cu care se deschide *Pravila de la Govora* (1640); a întocmit, „în satul său părintesc din Fierăşti", prefața la *Anfologhionul slavonesc* din 1643; a ajutat la traducere şi a scris prefața la *Evanghelia învățătoare,* tipărită la Govora în 1642: „Scur-mat-am cu tîmpă mintea mea şi am scos acest izvor de apă dulce, pururea curătoriu, adăpătoare de suflete omeneşti". El a introdus în literatura slavă, traducînd din latineşte, „acea floare de aur" a misticismului catolic, *Imi-tatio Christi,* tipărită cu cheltuiala doamnei, la mănăstirea Dealu, în 1647. Cartea a avut ecou în lumea slavă. în 1704 a fost copiată la Moscova şi împodobită cu frumoase gravuri în cupru. Şi tot el a introdus în limba noastră minunatul roman al ascetismului creştin, *Varlaam şi Ioasaf,* de care he-am ocupat la p. 135.

TIPOGRAFIILE. Viitoarea luptelor sîngeroase dezlănțuite pe pămîntul Țării Româneşti după războaiele începute de Mihai Viteazul a fost fatală pentru cultura românească. Şcolile slavoneşti din mănăstiri intraseră în cădere [1], bisericile fuseseră jefuite, manuscrisele şi cărțile de slujbă arse sau furate.

Matei Basarab însuşi, în prefața celei dintîi cărți ieşită din tiparnița sa, vorbeşte de jefuirea bisericilor şi „de împuținarea sfintelor cărți", pricinuite

[1]A. Pap iu Ilarianți, *Tesauru de monumente istorice,* I (1862), p. 370.

de desele năvăliri şi impresurări ale diferitelor popoare ale necredincioşilor şi chiar *ale unor credincioşi"* [1].

Matei Basarab, „mişcat de rîvna către Dumnezeu", după cum spune însuşi în graiul său bătrînesc, s-a străduit să împlinească această lipsă a cărţilor necesare cultului divin.

în vara anului 1635, domnitorul se adresase cunoscutului călugăr croat Rafael Levakovic, care conducea pe atunci o tipografie slavă la Roma, pro-punîndu-i să vină în Ţara Românească pentru a lua asupră-şi activitatea de tipărire şi răspîndire a cărţilor sfinte la popoarele care întrebuinţau limba slavă în biserică. Dar Levakovic întîrzia să vină. în aceste împrejurări, se înfăţişează la curtea lui Matei Basarab călugărul Meletie Macedoneanul, care trăise în atmosfera de viaţă spirituală a mănăstirii Zograful din Muntele Athos şi care, trecînd apoi în Rusia Mică, învăţase tiparul în mănăstirile lui Petru Movilă. Matei Basarab 1-a trimis atunci în solie, împreună cu ieromonahul Nectarie din Pelagonia şi cu „feciorul său Ştefan Byrzohodeţ (cel sprinten la mers)", dîndu-le scrisori către Petru Movilă şi către fruntaşii cetăţii Kievului, ca să cumpere o tipografie. [2] Mitropolitul Kievului le trimite o „tiparniţă completă" cu o echipă de tipografi, în frunte cu Timotei Alexandro-vici Verbicki, care fusese căpetenia imprimeriei din lavra Pecerska pe timpul lui Iov Boreţki şi care, după aceea, prin 1624, ajunsese patron independent în Kiev. Verbicki a stat în Ţara Românească pînă în 1642. în locul lui aflăm, ■din 1642, un alt ucrainean, Ivan Kunotovic, care condusese tipografia Frăţiei ortodoxe —• Bracka —■ din Lwow, ce se afla şi ea sub ascultarea şi controlul lui Petru Movilă.

La şcoala acestor tipografi ucraineni stabiliţi în mănăstirile noastre s-a format, cu vremea, o echipă de ucenici tipografi printre sîrbii stabiliţi la noi, în judeţul Vîlcea: Procopie, Preda şi Radu Ştanciovici, şi Teodor şi Lupin Dimitrievici.

Tipografii ucraineni trimişi de Petru Movilă au adus cu ei, pe lîngă materialul tipografic şi cărţile de cult tipărite la Lwow şi Kiev, care urmau să servească de model ciclului de tipărituri slave din Ţara Românească, precum şi gravurile necesare pentru ilustrarea textelor. Pe timpul acela, gravura ucraineană în lemn, influenţată, prin mijlocirea mediului polon, de gravura germană, ajunsese la o înflorire deosebită şi dăduse lucruri de artă care împodobeau cartea tipărită, precum miniaturile, frontispiciile şi vinietele împodobiseră vechile manuscrise caligrafice. Căpeteniile tipografilor ucraineni trimişi de Petru Movilă în Ţara Românească au adus cu ei din Kiev şi din Lwow şi tiparele gravurilor în lemn cu care ilustraseră pînă atunci cărţile tipărite în Ucraina. Gravurile din *Evanghelia cu învăţătură,* tipărită la Govora în 1642, :sînt identice în toate detaliile cu scenele corespunzătoare din *Cazania* tipă-

[1] Aluzie la unguri. Cf. poema lui Matei al M i r e 1 o r, 'Icfxopia tcov icata xr|v "OuYXPO'B^ttXtav teXecrBeOTCOv' în Papiu Ilarianu, *Tesauru,* I, p. 332, invazia lui Bethlen Gabor în Ţara Românească. „Ţara era devastată de nu se afla în ea nici vite, nici pîne, nici vin, pentru că toate le răpiseră şi duseseră în Ardeal; înseşi *vasele bisericilor şi mănăstirilor* pusese [...] să le care îa ţara lui ce o umpluse de argintul şi aurul f ării-Româneşti".

[2] Dan Simonescu şi Damian P. Bogdan, *începuturile culturale ale domniei lui Matei Basarab,* extras din *Biserica ortodoxă română,* Bucureşti, 1939, p. 13.

rită la Lwow în 1606, iar ilustrația titlului din *Pravila lui Matei Basarab,,* tipărită la Tîrgovişte în 1652, deşi are stema şi armele Munteniei, este semnată cu un nume rutean: Theodor Tisevic. Dar la şcoala acestor gravori străini se formează, cu timpul, o şcoală de gravori români, care vor ajunge mai tîrziu, pe vremea lui Constantin Brîncoveanu, să-şi întreacă maeştrii şi să imprime gravurilor lor un caracter propriu românesc. Chiar pe timpul lui Matei Basarab, în ilustrațiile *Pravilei* din 1652, apare semnat şi numele unui român desigur ucenic al lui Tisevic: Petru Theodor.

LITERATURA RELIGIOASĂ. S-a crezut într-o vreme şi se mai susține încă în manuale de şcoală —■ cu toată documentarea convingătoare a regretatului Bianu — că Matei Basarab şi Vasile Lupu ar fi săvîrşit marea reformă a introducerii limbii naționale în biserică. Această radicală schimbare nu se putea însă îndeplini deodată, fiindcă nu erau încă traduse cărțile necesare cultului, şi apoi — adăugăm noi — nici nu era încă vremea să se înfăptuiască, atunci cînd curentele de reformă, care preconizau eliminarea limbilor privilegiate din biserică şi introducerea serviciului în limba națională, amenințau unitatea etnică în Transilvania. Pe de o parte, se pomeniseră ai noştri din moşi-strămoşi să audă slujba sfîntă într-o limbă pe care, deşi nu o înțelegeau decît prea puțini, o socoteau aptă pentru serviciul divin; pe de altă parte, o schimbare care ar fi tins la înlocuirea limbii slavone li s-ar fi părut o alunecare în apele ereziilor. Atitudinea credincioşilor noştri de pe vremuri în fața încercărilor de naționalizare a ritualului şi a textelor de cult, venite din Occident, ne-o caracterizează notița însemnată de popa Constantin din Dorna pe una din foile *Codicelui Voronețean:* „Această carte este scrisă pe rumânie şi nu-i bună de nimic".

în epoca lui Matei Basarab însă, cultura slavonă intrase în agonie. Focarele de cultură slavă din sudul Dunării apusese rînd pe rînd, înăbuşite de valul stăpînirii turceşti. Afluxul de cărturari, care prin imigrările lor au înviorat începuturile organizării noastre bisericeşti, s-a oprit. Lipsite de suportul puternic pe care îl aducea contactul reconfortant cu Sudul slav, şcolile noastre de slavonie au lîncezit şi ele. Era firesc deci, ca, în această stare de lucruri, cunoaşterea limbii slavone să devină tot mai anevoioasă.

în urma acestor împrejurări s-a ajuns, pe vremea lui Matei Basarab,. ca nici preoții să nu mai înțeleagă limba în care o tradiție prea adînc înrădăcinată îi silea totuşi să oficieze serviciul divin. Avem dovezi elocvente că, pe la jumătatea secolului al XVII-lea, această situație devenise atît de îngrijorătoare, încît crea prelaților noştri o grea îndoială, avînd să aleagă între tradiția slavonă şi realitatea care impunea naționalizarea serviciului divin. Tipărind cîteva cărți de ritual cu *textul în limba slavonă şi lămuririle formelor exterioare ale cultului în limba română,* mitropolitul Ştefan al Țării Româneşti se credea îndatorat să preîntîmpine „înponcişarea" poporenilor săi cu aceste explicații:

„... şi văzîndu iară cum au creştinii țării înputare, şi preoții mai Vrătos de către hulnicii dă lege, cum pentru grosimea şi grubia nu ştim sluji tainele sfintei beserici şi strigă toți... că am uitat cinurile, socotelele, obrăşirile,, chipurile, nemeririle şi toate rînduialele şi tipicurile sfintelor taine, pentru aceia ... gîndiiu să iau înputarea batjocoririlor de asupra aceşth țărişoare...

şi astfel scos-am la lumină ... nu cum au fost pînă acum slavoneşte, tipicurile, carele nu le pot şti cinstiţii şi cuceriţii preoţi pentru nesebuiala lor...

... De vreme ce am spart pîcla neştiinţei şi am dres rînduialele şi le-am prepus rumâneaşte, pentr-acea nu se cade vouă drepţilor mei fii ai Pravo-slaviei să vă înponcişaţi şi să vă scîrbiţi împotriva pastoriului vostru ..."

Se desprind din aceste citate motivele care l-au determinat pe mitropolitul Ştefan să tipărească, pe la sfîrşitul domniei lui Matei Basarab, aceste •cărţi *bilingve:* ca să împace tradiţia, a respectat textul slavon al Scripturilor sfinte, dar în acelaşi timp, ca să poată folosi nevoilor preoţimii de pe atunci, a tălmăcit tipicurile în limba română. Dacă aceasta era situaţia către sfîrşitul domniei lui Matei Basarab, era firesc ca, la începutul ei, încercarea de naţionalizare a serviciului divin, reclamată de starea preoţimii, care nu mai cunoştea limba slavonă, să pară totuşi o îndrăzneală şi mai mare.

Ne explicăm prin urmare de ce cele dintîi cărţi ieşite de sub teascurile tipografiei întemeiată cu ajutorul lui Petru Movilă au fost slavone: un *Molit-velnic,* tipărit la 1635 în Cîmpulung; apoi un *Antologhion,* în 1643 1aCîmpu-lung; o *Psaltire,* în 1637 şi 1638 la Govora; a treia ediţie în 1650, la Cîmpulung; *Liturghierul,* în 1646, şi *Imitaţia lui Hristos,* la 1647, ambele în mănăstirea Dealul, şi, în sfîrşit, *Slujbenicul,* în 1646, *Triodul penticostar* şi *Triodul postului,* în 1649, toate trele la tipografia mitropoliei din Tîrgovişte.

Dar aceste cărţi tipărite în limba slavonă nu erau menite numai să acopere lipsa textelor de ritual din cuprinsurile româneşti, ci să întărească, cum am spus mai sus (p. 159), şi ortodoxia în Ardeal. în acelaşi timp, urmînd vechea tradiţie a strămoşilor săi Basarabi, domnul român le hărăzea ca danie spre folosul întregii ortodoxii din Sudul dunărean, a cărei independenţă căzuse în mîna turcilor. Acest gînd se lămureşte în prefaţa care deschide una din tipăriturile sale:

„Drept credinciosului şi evlaviosului neam al patriei noastre şi altor neamuri înrudite cu noi după credinţă şi avînd acelaşi vestit dialect slavo-nesc ca limbă, şi cu deosebire, bulgarilor, sîrbilor, ungrovlahilor şi celorlalţi".

Şirul tipăriturilor început cu cărţi slavone se continuă însă cu o serie de cărţi româneşti, care prezintă un interes deosebit, pentru că vădesc aceeaşi tendinţă de a apăra ortodoxia românilor ardeleni împotriva tendinţelor de calvinizare ale ungurilor.

Prima *Cazanie,* apărută la Govora în 1642, „izvodită de eromonahul Silvestru" şi „premenită de pe limba rusească pe limba românească" de însuşi Udrişte Năsturel —■ care a venit şi el la al „unsprezecilea ceas la lucrul Domnului" — ne înfăţişează intenţiile cercurilor conducătoare la imprimarea acestei cărţi. „Mila rudei meale creştinilor m-au îndemnat spre aceasta — spune Udrişte Năsturel — fiindcă văzuiu în neamul nostru mulţi oameni... carii pentru ne<şti>inţă se depărtară cu învăţături striine, şi cu proastă şi scurtă mintea lor răşluindu-se den credinţa adevărată protivnică bisericii lui Dumnezeu, cu ereticii împreunîndu-se."

Pentru a întoarce de la rătăcirea în valurile ereziei pe cei de un neam cu el, a cugetat, spune mai departe, să scoată „această sfîntă carte ce se cheamă Evanghelie învăţătoare tîlcuită, să fie propovedanie creştinătăţiei noastre, a sfintei beseareci apostolească a Răsăritului", pe care o oferă ca „o floare prea înfrămseţată şi dulce mirositoare, adusă den raiul vederei ceriului".

Originalul acestei *Cazanii* este, după cum ni se spune, tradus din ruseşte, dar pînă acum n-a fost încă identificat. Traducerea este însă vioaie şi plastică. Iată de pildă un pasaj, ilustrat adesea pe pereţii din tinda bisericilor şi mănăstirilor noastre, din predica citită în „Duminica lăsatei de carne". Este vorba de adunarea năroadelor la judecata lui Dumnezeu:

„ întru spaima sufletului mieu nu domnesc ca să spui cuvînt de cas înfricoşat cînd direptul judecătoriu va şedea pre scaunul slavei sale şi va începe a face judecată tuturor, cui-ş după lucrul lui. Atunce se vor aduna înaintea lui toate limbile şi năroadele, domnii şi împăraţii pămîntului şi muncitorii cestui veac, toţi păcătoşii şi direpţii, toţi, cine întru cinul său vor sta înaintea lui: direpţii den a dreapta slavei lui, iară păcătoşii de-a stînga, că-i va aleage soţ de la soţ, cum aleage păstoriul oile den capre."

A doua *Cazanie,* apărută la mănăstirea Dealul doi ani mai tîrziu (1644), pe timpul egumenului Varlaam Arapul, este o retipărire a *Cazaniei* precedente, pînă la pagina 404 — poate chiar că se păstrau coaiele tipărite — la care s-a adăogat apoi restul după *Cazania lui Varlaam,* apărută cu un an mai înainte la Iaşi şi care era mai completă, fiindcă, pe lîngă predicile care dezvoltă textul pasajelor din Evanghelii citite în duminicile dintr-un an, mai cuprindea şi omilii destinate pentru marile sărbători ale creştinismului (precum: naşterea Sfintei Fecioare, Aflarea sfintei cruci. Botezul Domnului, Bunavestire ş.a.), care nu cad obişnuit într-o duminică; precum şi predici la comemorarea marilor sfinţi (Sf. Nicolae,Sf. Dumitru etc). *Cazania* de la Dealul reproduce aceste două secţiuni din urmă după *Cazania* moldovenească. Dar omite, după cum au observat de la Gaster încoace toţi istoricii literari, viaţa Sfîntului Ioan cel Nou, patronul Moldovei, aşezată în *Cazania lui Varlaam* la 23 aprilie. în schimb introduce, ceea ce nu s-a observat pînă acum, o omilie nouă pentru cinstirea „celor 40 de mucenici diîn Sevastie", la 9 martie.

Tot pentru edificarea morală a maselor adînci ale poporului, egumenul Melchisedec Meletie a publicat în 1642 ia mănăstirea Cîmpulung, *învăţături preste toate zilele alese den multe dumnezeieşti cărţi de folosinţa tuturor creştinilor prepuse de pre limbă grecească.* Este un mic tratat de morală în 4°, de 55 de foi: privitor la dragoste, la „răotate cum să le răbdăm cu mulţimire cîte ne vin asupra", la iubirea de argint, la „muzăvirie", milostenie, pocăinţă, ispove-danie, „Tatăl nostru", moartea omului, preoţia, cele zece porunci.

în cadrul aceloraşi preocupări de edificare ar intra şi *Ceaslovul* din Muzeul limbii române al Universităţii din Cluj — azi la Sibiu — pe care d-1 Pasca îl datează din această epocă.

PRAVILELE. Pe lîngă aceste cărţi de predici şi învăţături morale s-au tradus şi tipărit alte două texte, a căror importanţă deosebită stă în faptul că, după *Pravila* lui Coresi, sînt cele dintîi tipărituri cu caracter juridic la noi. Aceste tipărituri sînt: *Pravila de la Govora,* apărută în 1640 şi cunoscută — din cauza formatului ei mic — şi sub numele de *Pravila cea mică,* şi *îndreptarea legii,* apărută la Tîrgovişte în 1652.

Pravila de la Govora a fost tradusă de un călugăr oltean, Moxa sau Moxalie, si cuprinde elemente privitoare la dispoziţiunile dreptului civil, amestecate cu dispoziţiuni aparţinînd dreptului religios.

Prefaţa pravilei este, precum a arătat P. P. Panaitescu, exceptînd cîteva adaose şi omisiuni, identică cu prefaţa pusă de mitropolitul Petru Movilă la începutul nomocanonului său, tipărit la Kiev în 1629; dar textul nomoca-noanelor diferă. Regretatul Peretz a arătat însă că originalul slavonesc al *Pravilei de la Govora* era o traducere după o compilaţie de nomocanoane bizantine —■ apropiată prin cuprins şi succesiunea multor capitole de compilaţia făcută de Emanuel Malaxos de la jumătatea veacului al XVI-lea — şi care încorporase şi nomocanonul patriarhului Ioan Nesteutul.

Iată gîndul pus la temelia acestei scrieri, lămurit în prefaţa alcătuită de mitropolitul Teofil:

„Socotit-am că mai toate limbile au carte pre limba lor; cu aceia cugetaiu şi eu robul Domnului mieu îs. Hs. să scoţu ceasta carte, anume Pravila, pre limba rumânească, sfinţiilor voastre, fraţi duhovnici rumâneşti, carii sînteţi păstori oilor celor cuvîntătoare a turmei lui Hs. Carea are întru sine multe fealiuri de vindecări sufletelor creştineşti, celorii ce sîntu rănite cu păcate, însă mai vrătos şi cale la împărăţiia ceriului."

Se vede bine, din aceste rînduri, care era caracterul pravilei. Ea corespundea, pe de o parte, unei necesităţi adînc simţite a preoţilor, care, în împlinirea misiunii lor de duhovnic, aveau nevoie de norme precise pentru impunerea penitenţelor; pe de altă parte, în vremea veche puterea judecătorească alcătuia sub multe privinţe un corolar al bisericii şi preotul nu era numai păstorul credincioşilor săi, ci în sarcina lui cădea şi o bună parte din jurisdicţiunea privitoare la dreptul civil. Era dar neapărată nevoie de o carte normativă, care să fixeze penitenţele şi sancţiunile după gravitatea greşelilor. De aceea s-a tradus această pravila în româneşte, pe vremea cînd preoţimea ajunsese să nu mai înţeleagă limba slavonă.

Ea s-a tipărit în două ediţiuni: una pentru Ţara Românească, avînd prefaţa semnată de mitropolitul Teofil, alta pentru Ardeal, avînd prefaţa semnată de mitropolitul Ghenadie al Ardealului, care a ţinut astfel să aibă şi el această carte pentru nevoile bisericii sale.

O bună parte din cuprinsul pravilei îl alcătuiesc dispoziţiuni religioase privitoare la pedepsirea şi îndreptarea feluritelor vicii, nu numai din viaţa laicilor, ci şi din a preoţilor şi a călugărilor. Din acest motiv, cartea era menită să slujească numai preoţilor şi trebuia ferită de contactul cu lumea laicilor. „ însă mă rog sfinţiilor voastre — zice mitropolitul Teofil — cu mare milă, la care mînă va cădea această sfîntă carte, acela să aibă a o ţinea în mare cinste şi să se înveţe dentru ia în taină cum va vindeca sufletele oamenilor de păcate. Iară întru mînă de mirean să nu se dea, nice la măscărici, să nu fie tocmealele sfinţilor apostoli şi a sfinţilor părinţi batjocurite ...".

Pravila conţine o serie de dispoziţiuni de drept vechi bizantin, îmbinate cu canoanele stabilite de sinoadele bisericii, şi are importanţă deosebită, căci ne înlesneşte să înţelegem ceva din mentalitatea românească a veacurilor trecute, care trăia sub jurisdicţiunea acestor legiuiri. Cu deosebire se vădeşte în cuprinsul pravilei preocuparea constantă de a ridica prin măsuri austere autoritatea morală a preotului în mijlocul societăţii laice;

„Popa ce va bea la crăcimă, sau va juca, sau va cînta mireneşte, să se gonească din popie".

Alte dispoziţiuni au de scop să întărească asceza şi să rupă complet legăturile de cele lumeşti ale celor care şi-au ales mănăstirea ca liman al vieţii lor pămînteşti:

„Călugărul de va muri şi va avea galbeni şi talere, şi nu va fi spus de aceasta duhovnicu-său sau igumenului, de vor fi în mînăstire, ce vor fi ascunşi de către toţi, şi se vor afla după moartea lui, să-i ia igumenul sau un duhovnic bătrîn şi să-i arunce pre dinşii întru groapa lui şi să grăiască: argintul tău, cu tine să fie de perire; şi toţi cîţi se tem de Dumnezeu să nu ia nemica de la dînsul, că foc netrecutu şi-au lor ... şi iară igumenul sau acel stareţ bătrîn să-i aducă pre dînşii şi aşa de va fi fost în mînăstire, să facă igumenul cu toţi fraţii post 40 de zile şi pocăanie de fratele. Şi aşa să roage Dumnezeu de dinsul şi să facă cîte 12 metanii în zi... şi cînd să vor împle 40 de zile, să-i facă toată pomenirea lui, iar averea lui să o împartă la săraci."

Măsuri aspre vădesc străduinţa bisericii de a opri alunecarea unei societăţi în descompunere pe povîrnişul decăderii, ca de pildă următoarea dispoziţiune:

„Muerea sau bărbatul ce va vrea să joace şi să bată în palme şi se va îmbrăca bărbatul în haine mucreşti sau muerea întru haine bărbăteşti... unuia ca acestuia grăim să se căiască 3 ani şi metanii în zi cîte 24" ; sau de pildă următoarea anatemă a unei mode a timpului:

„Muerea de-şi va tunde părul ei, că va cugeta că iaste bine, pentru Dumnezeu alegînd numai de nu va lua chip călugăresc, şi va îndrăzni a facere acesta, anatema să fie; că n-au învăţat Dumnezeu să-şi tunză muiarea părul, numai cînd va veni la petreacerea călugărească; iară de va fi îndemnată aşa de niscare drăcii, să-ş tunză părul ei, să fie oprită de bisearică şi de priceştanie ; un an să se pocăiască."

Iată, în sfîrşit, şi o serie de dispoziţiuni luate împotriva vechilor rămăşiţe de păgînism, care au continuat să supravieţuiască sub formele vieţii creştine:

„Deci sunt oarecarii întru creştini ce ţin lucru ereticesc; cînd apune soarele nu dau nemica dentru casa lor, nice foc, nice vreun vas oarecarele, sau vreo trebuinţă oarecaria. Socotesc şi glasurile cocoşilor, şi ale corbilor, şi altor glasuri, şi ale vulpilor. Şi întîmpină de grăiesc unele rele, altele bune şi căutaria soarelui şi a lunei şi a stealelor şi chemaria dobitoacelor. Dirept aceia iată pre amănuntul tocmim şi învăţăm: cine are aceastia cu cercetare de acmu să nu mai ia aminte unele ca aceastea; pentru ce? Că înfricoşat judeţ vor să ia de aceasta.

Cine ia mana griului, altceva dentr-acele ori den vin, ori den pîine, ori dentr-altceva de se va lăsa de acestea, să aibă pocăanie patru ani, metanie cîte 100."

Aceste dispoziţiuni au un interes deosebit, deoarece aruncă o lumină nebănuită asupra vechiului folclor bizantino-slav şi ne lămuresc multe puncte obscure din folclorul nostru actual.

Cea de-a doua tipăritură juridică, *îndreptarea legii* (Tîrgovişte, 1652), însemnată şi ea , prin faptul că e scrisă în româneşte, pezintă nu mai puţin interes, fiindcă prezintă o întreţesere cu pravila tipărită de Vasile Lupu.

Textul acestei pravile a fost pregătit, „cu îndemnarea" mitropolitului Ştefan, de către Daniil Andrian Panonianul —■ era deci originar din Tranil-vania — care spune însuşi că „numai cît m-am ispitit a linge pre dinafară puţintel Gramatica şi Sintaxisul... cuviosului întru ieromonahi Kyr Ignatie Petriţi

şi a lui Pantelimon Ligaridi, dascăli desăvîrşiţi, amînodi de la Hio, vestiţi şi foarte iscusiţi întru toată dumnezeiasca scriptură".

îndreptarea legii este alcătuită din trei părţi distincte. Prima parte cuprinde 417 capitole încheiate cu o notiţă în limba slavă, care spune: „Sfîrşitul întîiei părţi a Pravilei", tradusă din limba greacă „pe limba proastă românească" de „Danii Andrian Panonianul". Ea reproduce un original grecesc care, după ce fusese cerut patriarhului din Constantinopol, fusese aflat la Gh. Caridi, al doilea vistier al ţării, grec originar din Tricala, strămoşul cronicarului Radu Popescu. Textul grecesc era o prelucrare derivînd din legislaţia bizantină a lui Justinian, compulsată în secolul al XVI-lea de Emanoil Malaxos, fratele parohului de la biserica grecească San Giorgio din Veneţia. Traducerea românească este stîngace: nici românii nu cunoşteau bine limba greacă, nici grecii limba română. Această primă parte a fost apoi întreţesută, deşi nu se spune, cu pravila lui Vasile Lupu, apărută la Iaşi în 1646, cu titlul *Cartea românească... de la Pravilele împărăteşti şi de la alte gudeaţe.*

Daniil Panonianul, combinînd aceste două izvoare diferite, a încercat o sistematizare, grupînd laolaltă materia după afinitate de subiect. După un capitol sau două din Malaxos, urmează, după cum a arătat Peretz, capitole din pravila lui Vasile Lupu. De pildă, după glava 43—46 din textul Malaxos, care tratează despre „clerici şi călugări de vor face sfat sau însoţire asupra arhiereului", urmează din pravila lui Vasile Lupu glavele 43—46, care se ocupă de penalităţile ce „se cuvin celor ce îndeamnă sau ajută cuiva sau îl sfătuesc spre rău sau cînd trimet pe altul să facă o răutate ..." După glava 47 din textul Malaxos, privitor la clericul ce va „înjura" pe arhiereu, pe popă, pe diaccn sau mireanul care va înjura pe preot", urmează glavele 48—50 din pravila lui Vasile Lupu privitoare la cei ce vor sudui „pe judecători, pe oamenii cei domneşti", pe soli sau „pre mai marii lor, ce se zice pre boiari"; după glava 86, luată din Malaxos, privitoare la camătă, urmează din pravila lui Vasile Lupu glavele 87—88 despre cei ce fac „bani răi" (falşi) sau umblă cu „bani răi".

A doua parte a *îndreptării legii,* cuprinzînd canoanele sfinţilor apostoli ale sinoadelor ecumenice şi ale celor nămestnice, precum şi ale sfinţilor părinţi, (Vasile, Timothei, Nichita, Nicolae, Zlataust), este o traducere după nomo-canonul lui Alexie Aristines, diacon, econom şi nomofilax al marii biserici din Constantinopol, întocmit din porunca împăratului Ioan Comnenul, în secolul al XlII-lea.

Originalul grecesc după care s-a făcut traducerea românească s-a pierdut, dar C. Ă. Spulber a găsit în Biblioteca Universităţii din Atena un codice (nr. 1400) care are întocmai aceeaşi structură (Malaxos + Aristines) — fără partea luată din pravila lui Vasile Lupu — pe care a avut-o versiunea lui Gh. Caridi după care s-a tradus textul din *îndreptarea legii.*

Aceasta a doua pravilă a lui Matei Basarab a fost tradusă de austriaci, pe timpul ocupaţiunii Olteniei, în limba latină. Ea a avut, precum arată Spulber, o largă aplicare în Ţara Românească.

Prefaţa din *îndreptarea legii,* semnată de mitropolitul lui Matei Basarab, Ştefan, este însă o traducere după prefaţa — TtpoGscopia — lui Vlastaris, fireşte cu amplificările şi omisiunile impuse de epocă şi ţară.

Mişcarea culturală înviorată în epoca lui Matei Basarab, s-a propagat peste cuprinsul ţării şi a contribuit la reînvierea literară din Ardeal, unde, cu material tipografic trimis de domnul Ţării Româneşti, se deschide o nouă epocă de activitate cărturărească, reprezentată cu desebire prin personalitatea mitropolitului Simeon Ştefan.

BIBLIOGRAFIE

Udrişte Năsturel. Generalul P. V. Năsturel, *Viaţa Sfinţilor Varlaam şi Ioasaf... de Udrişte Năsturel de Fierăşti al doilea logofăt,* Bucureşti, 1904, p. XL —LIX; la p. LX—LXVI, despre Elina doamna: acelaşi, despre familia Năsturel, în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie,* X, 1909, p. 1-25; X, partea a 2-a, 1909, p. 200-232; XI, 1910, p. 37-71; XI, partea a 2-a, 1910, p. 282-330; XII-XIII, p. I, 1911, p. 7-43 (doamna Elina: 7-30); (1912) I — II, p. 46 — 90; P. P. Pa nai t eseu, *Vinfluence de l'oeuvre de Pierre Mogila,* p. 36 — 48; N. I o r g a, *Doamna Elina a Ţării Româneşti ca patroană literară,* în *Analele, Acad. Rom., Mem. secţ. ist.,* s. III, t. XIII, 1932- 1933, p. 57-67.

Despre *Varlaam şi Ioasaf* tradus de Udrişte Năsturel a se vedea pe larg lucrarea de faţă, p. 135 — 137 şi p. 139.

Despre preocupările literare ale lui Radu Năsturel, v. Dan Simonescu, *Viaţa literară şi culturală a mănăstirii Cîmpulung (Muscel) în trecut,* C. Lung, 1926, p. 34—35, şi M. Tur dea nu, în *Cercetări literare,* I, 1934, p. 11—13; III: p. 169—175.

Despre tipografiile lui Matei Basarab şi legăturile cu Kievul:P. P. Panaitescu, *Vinfluence de l'oeuvre de Pierre Mogila... dans Ies Principautes roumaines.* Extras din *Melanges de l'Ecole Roumaine en France,* V, Paris, Gamber, 1926, p. 16—36; I. B i a n u, *Despre introducerea limbii româneşti in biserica românilor.* Discurs de recepţie, Academia Română, XXIV, 1904; \. Lapedatu, *Damzschin episcopul şi dascălul,* extras din *Convorbiri literare* XL, Bucureşti, 1906.

Despre tipăriturile din epoca lui Matei Basarab: I. Bianu: şi Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche,* I, Bucureşti, 1903, p. 103 — 206; Dan Simonescu şi Damian P. Bogdan, *începuturile culturale ale domniei lui Matei Basarab,* extras din *Biserica ortodoxă română,* Bucureşti, 1939; bibliografia despre raporturile lor cu originalele ucrainene: P. P. Panaitescu, *op. cit.,* p. 93 — 95; P. V. H a n e ş, *Vechile noastre Cazanii, Coresi, Varlaam, Mănăstirea Dealu,* în *Prietenii istoriei literare,* I, 1931, p. 133—161; comparaţia reluată de Gr. S c o r p a n, *Locul Cazaniei lui Varlaam în vechea noastră literatură omiletică...,* în I. M i n e a, *Cercetări istorice,* XIII —XVI, Iaşi, 1940.

Despre traducerea lui Udrişte Năsturel, *Tmitatio Christi* (în 1. slavă), cf. P. P. Panai-tescu, *op. cit.,* p. 45 — 47 şi 83 — 84 (anexa I: predoslovia în traducere franceză); Hor ia O p r i ş a n, în *Revista istorică,* XXV, 1939, p. 244 — 245. Despre *Ceaslov:* Ştefan Pasca, *O tipăritură m%nteană necunoscută din sec. al XVII-lea: Cel mai vechi ceaslov românesc,* Bucureşti, 1939, Acad. Rom., *Studii şi cercetări,* XXXVI.

Pravilele. Ediţii *Pravila bisericească, numită cea mică, tipărită mai iutii la 1640 în mănăstirea Govora, publicată acum în transcripţiune cu litere latine de Academia Română,* Bucureşti, 1884; *îndreptarea legii cu Dumnezeu, care are toată judecata arhierească şi mirenească pentru vinele preoţeşti şi mireneşti* (fără dată şi altă indicaţie), în „Tipografia Curţii, Lucrătorii asociaţi" ; loan M. Bujoreanu, *Pravila bisericească (numită cea mică), tipărită la mănăstirea de la Govora la anul 1640 şi Pravila lui Matei Basarab cu canoanele sfinţilor apostoli, intitulată: îndreptarea legii, tipărită la Tîrgovişte în anul 1652,* Bucureşti, Academia Română, 1884; ace-

laşi, *Colecţiune de legiuirile României vechi şi cele ncui,* voi. III, p. 3—471, Bucureşti, 1885; *Pravila de la Govora* retipărită cu textul slavon al *Pravilei de la Bistriţa* şi cu cel grecesc (Cote-lerius şi Ioan Portvricul) de Ion P e r e t z, în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie,.* XI, 1910, p. 72-95, 392-408, XII, p. 178-193 şi 467-474.

Studii asupra pravilelor; Const. Popovici jun., *Fîntînele şi cedicii dreptului bisericesc ortodox,* Cernăuţi 1886, p. 67, *95;* I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român,* Bucureşti, 1928, voi. II, p. 314—342 *(Pravila de la Govora),* p. 369 — 440 *(îndreptarea Legii).* Despre utilizarea nomocanonului lui Ioan Nesteutul în aceste pravile: C. A. Spulber, *Cea mai veche' Pravilă românească,* Cernăuţi 1930; acelaşi, *Etudes de droit byzantin, VI. îndreptarea legei. Le code valaque de 1652,* Bucureşti, Cartea rom., 1938. Utilizarea pravilei lui Vasile Lupt» în *îndreptarea legii* a fost semnalată întîi de Timotei Cipariu în *Analecta.*

CULTURA ÎN TRANSILVANIA

Transilvania, care a dat neamului românesc în veacul al XV-lea şi al XVI-lea începuturile literaturii şi temelia limbii literare, are în secolul al XVII-lea un rol mai şters, fiindcă activitatea culturală este subordonată aci străduinţei ungurilor de a desface legăturile religioase care-i uneau de veacuri pe românii ardeleni de principatele dunărene. încă din 2 septembrie 1629, Gabor (Gavril) Bethlen — despre care mitropolitul grec Matei al Mirelor ne spune că în invazia din 1629 în Ţara Românească chiar „vasele bisericilor şi mănăstirilor pusese, fiară neîmblînzită, să le care în ţara lui" — se adresa patriarhului din Constantinopol, prin „scrisori cît se poate de secrete", adu-cîndu-i la cunoştinţă că românii din Transilvania au decăzut aşa de mult, încît nu sînt în stare nici să citească, cu atît mai puţin să înţeleagă şi să înveţe sfintele evanghelii, şi că, din această cauză, bunele moravuri şi legea creştinească se strică din zi în zi. Pentru a remedia această stare de lucruri, el cerea patriarhului să îngăduie ca naţiunea română din Ardeal să primească unele puncte ale doctrinei calvine şi să încurajeze pe mitropolitul Ghenadie să intre în vederile guvernului, sau măcar să „închidă ochii şi urechile". Răspunsul patriarhului Chirii Lucaris — cel împotriva căruia avea să se ridice în curînd furtuna — este plin de demnitate şi de înţelegere a realităţilor politice. El spune răspicat că „nu poate săvîrşi pe faţă sau în ascuns asemenea deserţiune, pentru că ar săvîrşi un păcat pe care nu i l-ar putea şterge toate chinurile părnîntului". Atrage apoi în chip discret atenţiunea asupra nereuşitei unei asemenea încercări, pentru că, înainte de toate, ar trebui ruptă legătura de sînge şi de simţiri care trăieşte în mod tainic, dar cu atît mai puternic, între „românii din ţara Transilvaniei şi între locuitorii Ţării Munteneşti şi Moldovei", şi încheie scrisoarea cu aceste cuvinte de adevărat apostol:

„Noi nu ne vom război cu destinul, fiindcă nu aparţine slujbei noastre să ne luptăm cu arme pămînteşti; ne vom ruga însă lui Dumnezeu să reverse prea milostiv asupra sărmanei naţiuni duhul său cel sfînt în care sălăşluieşte întreg adevărul şi toată înţelepciunea." [1] Curînd după aceasta Gabor Bethlen moare şi urmează Gheorghe Râkoczy, care împreună cu superintendentul calvin Ştefan Geley întăresc sforţările de a atrage pe românii transilvăneni la reforma calvină. O serie de acte pun în lumină înverşunarea acestor stră-

[1] I. L u p a ş, *Documente istorice transilvane,* I, Cluj, 1940, p. 117—179.

duințe. în aprilie 1638, Râkoczy confirmă scutirile preoților români, cu condi-țiunea însă ca mitropolitul lor să atîrne de superintendentul calvin. [1] La 4 septembrie 1640, superintendentul Ştefan Geley, anunțînd principelui Râkoczy moartea mitropolitului român Ghenadie, întîmplată „ieri după-amiază, la patru ceasuri", propune ca la şedința solemnă, la care vor fi chemați „protopopii români din toate părțile", principele să citească condițiile şi — scrie mai departe Geley — „să le dai poruncă că cine nu le va respecta va fi redus la starea de țăran" [2]. Aceste condiții redactate de Ştefan Geley şi trimise lui Râkoczy la 22 septembrie au pentru noi o importanță deosebită, pentru că ne lămuresc deplin întreaga atmosferă în care s-a desfăşurat activitatea literară românească în Transilvania în prima jumătate a secolului al XVII-lea, precum şi o latură din activitatea literară a reacțiunii moldoveneşti contemporane. în afară de serviciul divin în limba română, se impunea între altele: să se renunțe la cultul sfinților morți şi sfinților îngeri; să nu se învețe că ar fi mai mulți solicitatori între Dumnezeu şi om, afară de unicul Hristos; să se elimine la oficierea botezului: „lumînările, ungerea cu untdelemn şi alte adausuri papistaşe", botezînd „după forma simplă rînduită de Hristos", numai cu apă curată; să se suprime la înmormîntări: lumînările, tămîierea şi „alte ceremonii superstițioase"; să se împartă sfînta cuminecătură: „separat pîinea şi vinul, nu împreună cu lingura"; să se oprească obştea, prin preoți, de a îngenunchea şi a se închina înaintea icoanelor şi a troițelor; „să se interzică obştei neştiutoare arderea de luminări în țintirim", şi, în fine, să asculte de episcopul ortodox maghiar.

Cu alte cuvinte, să părăsească ortodoxia şi să treacă la calvinism! Dar pentru aceasta era nevoie de propagandă. Iar propaganda trebuia făcută şi prin tipărirea în limba română a cărților de cult normative, prin care să se strecoare, cît mai larg în straturile poporului, învățăturile Reformei. Era deci nevoie de o tipografie cu literele chirilice, cu care erau obişnuiți românii ardeleni. De aceea Gh. Râcokzy a pus la cale, prin mitropolitul ortodox Ghenadie, o solie la Matei Basarab, care-şi instalase tiparnițe în Țara Românească şi cu care dealtfel era aliat, cerîndu-i litere chirilice şi meşteri tipografi. Astfel vine şi se stabileşte la Alba-Iulia, cu buchii dăruite de domnul muntean, popa Dobre tipograful, a cărui activitate se deschide în 1639, cu o carte de rugăciuni.

Una din condițiile pe care Ştefan Geley o punea candidaților la scaunul metropolitan din Alba-Iulia era ca, săvîrşind serviciul drin în „limba obştei țărăneşti", să traducă în româneşte „rugăciunea noastră de toate zilele atît cea de dimineață cît şi cea de seară" şi să poruncească copiilor să o învețe. Acest punct al programului lui Geley era realizat prin cartea de rugăciuni apărută în 1639. Ea cuprindea: *Paraclisul Precistei,* molitvele sau rugăciunile de dimineața şi seara — reproduse aproape neschimbate în mai toate ceasloavele şi acatistele publicate ulterior în Transilvania; cele zece porunci, luate după *Palia de la Orăştie,* şi cîteva noțiuni de dogmă în sens ortodox însă — Geley raporta lui Râkoczy că Ghenadie „ca un neputincios, unele dintre condițiuni le-a ținut, dar altele nicidecum"; O *Pascalie,* foarte necesară

[1] *Ibidem,* p. 194- 198.

[2] *Ibidem,* p. 204-205.

preoţilor, fiindcă le indica ziua cînd cade Pastele, şi, în sfîrşit, două cărţi populare, *Trepetnicul* şi *Gromovnicul,* care, prin conţinutul lor de prevestire despre soarta omenească ori despre felul cum vor ieşi primăvara semănăturile care germinaseră sub stratul de zăpadă, interesau de aproape curiozitatea păturilor rurale româneşti.

A doua carte ieşită de sub teascul tipăriturilor transilvane se leagă de realizarea unui alt punct din programul de calvinizare al lui Geley, anume ca preoţii să predice obştei în limba românească. Cum însă în biserica noastră opera de predicaţiune este îndeplinită prin citirea Cazaniei, care este o colecţie de predici în legătură cu fragmentul evanghelic citat în ziua respectivă, mitropolitul Ghenadie, sfătuindu-se cu preoţii săi, a pus sub tipar vechea Cazanie —■ *Evanghelia cu învăţătură* — a lui Coresi din 1581. Dar abia s-a început publicarea cărţii şi Ghenadie a închis ochii. Sarcina de a continua imprimarea a revenit urmaşului său, mitropolitul Iorest, candidatul recomandat lui Râkoczy de Vasile Lupu. Prefaţa cărţii este astfel scrisă în numele ambilor mitropoliţi. întîi Ghenadie: „Cu mila lui Dumnezeu, eu, arhimitropolitul Ghenadie, văzîndu ... aceste sfinte cărţi Evanghelie rumănească cu învăţătură, ce să cheamă mărgăritar, împuţinîndu-se, şi foarte j ăluia toţi preoţii de această carte, şi mă socotiiu cu preoţii miei... Iară cînd au începutu a se tipări aceste cărţi, noao ni se tîmplâ petrecere ceasta lume şi amu lăsaţii la moartea noastră pre cine va lumina milostivulu Dumnezeu pre scaunul mitropoliei Belgradului, să nu părăsească acest lucru bun." Urmează apoi rîndurile mitropolitului Iorest: „Dereptu aceia, cu mila lui Dumnezeu, eu Ioristu, arhimitropolitu, văzîndu acest lucru dumnezeiescii ce s-au fostu începutu de acelu părinte, Kiru Ghenadie, foarte mi să îndulci inima şi mă bucuraiu, iară eu... am săvîr-şitu aceste sfinte cărţi, ca să se înmulţească cuvîntulu Iu Dumnezeu pre in toate besericile, să *le fie preoţiloru de propovedanie."* Cartea lui Coresi era tradusă, după cum am arătat, după un izvor ortodox: omiliile patriarhului din Constantinopol, Ion Caleca. Deci ea nu cuprindea nimic din ceea ce ar fi putut abate credinţa religioasă a românilor de la linia tradiţiei ortodoxe. Originalul coresian după care s-a făcut tipăritura aceasta din 1641 era însă defectuos, căci lipseau din el pagini întregi, „fără a se ţine seama de lipsa de sens a frazelor astfel trunchiate; într-un loc lipsesc zece pagiri, într-altul opt, într-altul şase etc." [1]

Opera în care se răsfrînge mai puternic propaganda calvină este însă *Catehismt.l* din 1640. Ea a provocat o adevărată furtună de protestare la românii de dincoace de Carpaţi.

CATEHISMUL CALViNESC. O altă condiţie impusă de Ştefan Geley lui Meletie Macedoneanu, care, sprijinit de Matei Basarab, candidase la scaunul de mitropolit al Transilvaniei în septembrie 1640, era şi aceasta: „Să tipărească Catehismul tradus în româneşte şi să dispună să-1 înveţe copiii şi fetiţele, în ore anume precizate". Meletie Macedoneanu n-a fost însă întărit de principele Gheorghe Râkoczy. Dar în răstimpul care s-a scurs pînă la ocuparea scaunului mitropolitan de Ilie Iorest, candidatul moldovean susţinut de Vasile Lupu, autorităţile maghiare calvine au şi tipărit *Catehismul* cu ajutorul

I. B i a n u şi Neiva H o d o ş, *Bibliografia,* I, p. 115—118.

unui preot român, Gheorghe din Sec. Din nenorocire, nici un exemplar din această publicație nu s-a aflat în bibliotecile noastre. Data apariției ei chiar era nesigură. Titlul complet cu data 1640 se aflâ însă reprodus de mitropolitul Moldovei Varlaam, în *Răspunsul* său publicat la Iaşi în 1645. Pentru interesantele informații istorice pe care ni le dă, reproducem aci în întregime titlul complet: *Cartea ce se cheamă „Catehismus", care cu voia şi cu porunca domnului creştinesc Racoți Gheorghi, craiul Ardialului, domnul Tăriei Ungureşti şi săcui-lor şpan, car ea s-au întors din limba diecească şi slovenească pe limba românească, cu svatul şi cu îndemnătura şi cu cheltuiala domniei lui Ciulai Gheorghi, păstorul sufletesc al curței măriei sale. Cu scrisoare s-au ustenit popa Ghiorghi de Sec. Şi s-au izvodit în cetate în Belgrad; şi s-au tipărit în sat în Prisac. Meşterul tipariului au fost popa Dobrea diîn Țara Muntenească. Şi s-au început în luna lui iulie, 5 zile, şi s-au obîrşit în luna iulie, 25 de zile. Vk. leat ot swzdamira 7150, ot rojdestvo Hristovo 1640.*

După cum se vede din titlu, cartea s-a tipărit repede, în 20 de zile; nu în Alba-Iulia, unde s-a tradus şi unde era scaunul mitropolitan, ci, pe ascuns, în satul Prisac. Nenumirea mitropolitului ortodox, care ar fi prezidat această tipăritură, confirmă ipoteza noastră. Afirmația că textul s-a tradus „din limba diecească şi slovenească" este o mistificare menită să amăgească preoțimea românească şi pătura populară, care ştia că, pentru ei, izvoarele ortodoxiei sînt în limba slavă pe care o apucaseră în biserică din moşi-strămoşi.

Deşi nu cunoaştem pînă acum nici un exemplar din acest *Catehism,* totuşi ne putem face o idee de cuprinsul lui din *Răspunsul* mitropolitului Varlaam, care, în dezbaterea chestiunilor de dogmă şi cult, reproduce punct cu punct pasajele combătute. El cuprindea, după normele obişnuite în catehismele reformate: cele zece porunci; rugăciunea dată de Mîntuitor: *Tatăl nostru* şi Simbolul credinței —■ toate comentate, prin întrebări şi răspunsuri, din punctul de vedere al doctrinei calvine. Se ştie că reforma calvină pornea de la principiul admis şi de ortodocşi şi de catolici, că omul a fost creat, „după chipul şi asemănarea Domnului", desăvîrşit şi nemuritor, dar că, după căderea în păcatul primitiv, pierzînd, împreună cu nemurirea, şi desăvîrşirea spirituală, a rămas o creatură slabă. înțelegerea lui este învăluită în ceață; el nu este capabil să se mîntuiască singur, dacă n-a fost iluminat de Dumnezeu prin grație. Dumnezeu, pentru care nu există nici trecut, nici viitor, şi care este prezent în toată eternitatea, a revărsat asupra unora grația sa şi i-a creat pentru viața cea veşnică, pe cînd pe alții i-a predestinat spre rău, pentru osînda cea veşnică. Nu rămîne decît o singură mîntuire: credința, prin care putem dobîndi în noi pe Mîntuitor şi, participînd la el, obținem grația divină. întemeindu-se pe Evanghelie, Calvin, în *Institution de la religion chrestienne,* reduce tainele la două: botezul şi cuminecătura — singurele instituite, după el, de Mîntuitor. Nu admite cultul icoanelor, căci aceasta este idolatria pe care o combate Biblia: „Să nu-ți faci ție chip cioplit", şi nici cultul sfinților, pentru că, după el, nu există între om şi Dumnezeu alt intermediator decît Isus Hristos.

Catehismul acesta, tipărit, după cum s-a spus, pe ascuns, nu a avut răspîn-direa pe care o aşteptau ungurii. Preoții români nu l-au primit. Poate chiar că, în cursul vremurilor, l-au ars — aşa s-ar explica de ce nu s-a găsit nici un exemplar pînă acum.

Mitropolitul urcat în scaun după Ghenadie, Ilie Iorest, fusese călugăr la mănăstirea Neamțu, unde trăise în tradiția de cărturărie şi viață religioasă a acestei străvechi mănăstiri. Deşi se pare că promisese şi el afilierea la calvi-nism, s-a împotrivit—în scurta sa păstorie—răspîndirii Reformei şi a *Catehismului,* ceea ce a avut ca urmare înscenarea unui proces în care a fost tîrît, sub ocara de imoralitate. A fost umilit, închis în temniță şi bătut la tălpi cu toiegele. în cele din urmă, dîndu-i-se drumul, cu condiția de a plăti 1.000 de taleri pe chezăşia a 24 de creditori, a plecat în Moldova să strîngă mijloacele pentru răscumpărarea libertății.

siMEON ȘTEFAN. împrejurările erau deci cu totul grele cînd se ridică în scaunul mitropolitan Simeon Ştefan. Nu era un om de cultură deosebită, dar avea un rar bun-simț, care 1-a călăuzit cu chibzuință în datoria grea pe care o avea de îndeplinit. Numele lui a rămas în istoria literaturii noastre prin problemele cu privire la crearea limbii literare pe care le-a ridicat în prefața pusă în fruntea *Noului Testament,* tipărit la Alba-Iulia (Bălgrad) în 1648. Mai întîi * este problema neologismelor pentru timpul acela — cuvinte străine, greceşti, pentru care nu existau termeni în limba română: „Aciasta încă vom să ştiți, că vedem că unele cuvinte unii le-au izvodit într-un chip, alții într-alt; iară noi le-am lăsat cum au fost în izvodul grecesc, văzînd că alte limbi încă le țin asia, cumu-i: *synagoga* şi *poblicanu* şi *gangrena* şi pietri scumpe, carele nu să ştiu rumâneşte ce sînt: nume de oameni şi de leamne şi de veşmente şi altele multe, carele nu să ştiu rumâneşte ce sînt, noi încă le-am lăsat greciaşte, pentru că alte limbi încă le-au lăsat asia".

Dar mai importantă decît această chestiune este afirmarea necesității de a tipări cărți *pentru tot neamul românesc* — ceea ce vădeşte conştiința unității neamului — şi în legătură cu aceasta, *nevoia de a crea o singură limbă literară pentru toate ținuturile româneşti:*

„Să luați aminte că rumânii nu grăiesc în toate țările într-un chip, încă neci într-o țară toți într-un chip".

Urmează apoi acea cunoscută comparație a cuvintelor cu banii, pe care avea s-o reia Hasdeu şi s-o dezvolte în *Principiul circulațiunii cuvintelor:* „... cuvintele trebuie să fie ca banii: că banii aceia sînt buni carii îmbla în toate țărâle, aşa şi cuvintele: acelea sînt bune, carele le înțeleg toți.

Noi derept aceea ne-am silit, den cît am putut, să izvodim aşa cum se înțăleagă toți; iară, că nu vor înțeleage toți, nu-i de vina noastră, ce-i de vina celuia ce-au răsfirat rumânii printr-alte țări, de și-au mestecat cuvintele, de nu grăiesc toți într-un chip."

Fireşte că aceste două idei importante—1. unitatea neamului românesc din toate ținuturile şi 2. necesitatea alcătuirii unei singure limbi literare pentru românii de pretutindeni — meritau să fie spuse cu mai mult relief. Dar dacă ne gîndim la soarta lui Ilie Iorest, prigonit pentru îndrăzneala de a

[1] Nu ştim cît preț se poate pune pe afirmarea că preoții şi cărturarii însărcinați cu traducerea au confruntat izvoarele greceşti, sîrbeşti şi latineşti: „ce mai vîrtos ne-am ținut de izvodul grecesc şi am socotit şi pre izvodul lui Eronim... şi am socotit şi izvodul slovenesc carele-i izvodit sloveneşte din greciască şi e tipărit în Țara Moscului... însă de cea grecească nu ne-am depărtat, ştiind că... cea grecească iaste izvodul celorlalte..." Ne lipseşte un studiu precis în această privință. Se pare însă că traducătorii au refăcut vechea traducere coresiană.

se fi împotrivit încercării de dezmembrare a unității spirituale a românilor, înțelegem de ce nu putea vorbi mai răspicat urmaşul său, Simeon Ştefan.

LIRICA RELIGIOASĂ DE NUANȚĂ CALVINĂ. Pe cînd masa cea mare a poporului ortodox din Ardeal se zbătea să scape de cursele întinse de autoritățile maghiare şi să păstreze solidaritatea de credință cu românimea din principate, în Făgăraş şi Banat, între românii care îmbrățişează Reforma, ia naştere, sub influența maghiară, o literatură religioasă în versuri.

încă de pe timpul lui Coresi, apăruse—după cum s-a arătat la p. 102 — poate la Oradea sau la Cluj, o carte de cîntece tradusă în parte după o colecție de cîntece ungureşti adunate de Petre Melius şi Szegedi, căpeteniile mişcării calviniste, în parte după cîteva cîntece pioase ale lui Francisc Dâvid, alt vestit reformator al timpului. în organizația bisericii reformate această carte era necesară. Programul de calvinizare al lui Ştefan Katona de Geley din 1640, prezentat lui Râkoczy, prevedea la punctul 6: „Să scrie, să tipărească şi să facă să se cînte în fiecare zi cîntările noastre, traduse în limba română, de care se servesc caransebeşenii şi lugojenii, înainte şi după rugăciunea predicei". Reimprimarea vechii cărți de cîntece din epoca coresiană se impunea, dar, din motive pe care nu le cunoaştem, n-a văzut lumina. Ni s-a păstrat însă după ea trei copii: una făcută de un secui, Gergely Sândor de Agyafalva, datînd din 1642 şi păstrată în biblioteca colegiului reformat din Debrețin, alta de tatăl lui Mihail Halici şi a treia de Ioan Viski, făcută în 1697 în Boldogfalva şi păstrată în colegiul reformat din Cluj. Aceasta din urmă cuprinde, adăogată la sfîrşit, o traducere integrală a *Psaltirii în versuri,* făcută după o versiune ungurească mai veche a lui Albert Molnar de Szencz, imitată la rîndul ei după Clement Marot şi Theodore de Beze. Traducerea scrisă în caractere latine, cu ortografie ungurească, este însă greoaie. Iată bunăoară începutul din psalmul 40:

Ferikat jeszt' kuj de sziromanul
Si de nistotosul
Ej milă, ke Domnul pre je enke,
Iare el va czinS,
En nevoja sza şi en czara sza;
Lafe bune v'ave
Si en pofta a'allenisilor
Nu-1 va da'n mena lor.

Intenția de a atrage pe români la Reformă prin şcoală şi cîntec continuă, în 1657, văduva lui Gheorghe I Râkoczy, principesa Susanna Lorântffy, solicitată, spune ea, „şi de cîțiva români mai luminați", construieşte în Făgăraş, una lîngă alta, comunicînd între ele printr-o poartă comună, o şcoală românească şi alta ungurească. Actul prin care principesa întăreşte regulamentul şcoalei româneşti pune în îndatoririle profesorilor români, între altele, să învețe pe copii să cînte româneşte, adăogînd că versurile să fie scrise cu litere româneşti. „Să se ducă — spune mai departe actul — sîrguincios la biserica românească, la deprinderea celor sfinte, îndeosebi în duminici şi sărbători, apoi la înmormîntări, dacă e poftit, *cu întreaga şcoală şi să cînte cîntările româneşti,* după obiceiul din Caransebeş şi Lugoj, făcînd el însuşi pe cantorul sau ducînd

glasurile." Sub imboldul acestor preocupări s-a dezvoltat în Făgăraş şi Banat o întreagă literatură versificată, dar care, pînă acum, ne este puţin cunoscută. Un manuscris din această grupă, aparţinînd secolului al XVII-lea, descris de regretatul N. Drăganu, cuprinde, alături de psalmi versificaţi, şi un ciclu bogat de cîntece ungureşti, cu traducere românească în versuri, care se pot repartiza în următoarele grupe: laude de Crăciun; laude pentru Anul nou; laude pentru patimile lui Hristos; laude pentru Paşti; laude pentru înălţarea lui Hristos şi laude pentru Rusalii. Probabil că manuscrisul acesta făcea parte din repertoriul muzical al profesorilor de la şcolile reformate româneşti din Ardeal. Iată un fragment din textul reprodus de N. Drăganu, pe care îl dăm în ortografia curentă, pentru a-1 face mai accesibil:

Să ne apropiem noi de Fiul Domnului
Şi de al nostru Iesus Christus, Domn ispăşitor,
Puternic, milostivnic, bun mîntuitor,
în nevoi trupeşti şi sufleteşti.
Singur ce-i veselitor,
O, milostivnic, răscumpărător Doamne,
Cine pre pămînt şi-n cer cu Tatăl domneşte,
Ţie ne milcuim noi în rugăciune,
Să ne fii într-ajutor nouă...

Literatura aceasta poate să aibă însă o importanţă mai mare decît o bănuim căci, după cum spuneam în alt loc, „nu este exclus ca, din aceste cîntece de slavă pentru sărbători, să fi pătruns motive şi imagini în literatura colindelor populare" [x]. Textele n-au fost însă date la lumină. Publicarea lor, pe care o făgăduieşte d-1 Carlo Tagliavini, va aduce, desigur, lumină şi în această chestiune.

De la literatura religioasă la literatura profană trecerea nu e grea. Din şcolile reformate, în care se preda latina şi greaca şi unde se punea preţ pe retorică şi pe poetică, au ieşit cîţiva cărturari versificatori, cum a fost, de pildă, Mihail Halici.

MiHAiL HALICI, născut în 1643, era fiul unui „jurat în senatul" din Caransebeş. îşi făcuse studiile în oraşul natal, le-a continuat în liceul reformat din Sibiu, unde a fost coleg şi prieten cu cunoscutul poet sas Valentin Franck von Franckenstein, şi le-a încheiat în colegiul reformat din Aiud. în 28 iunie 1665, îl găsim, împreună cu prietenul său Frank, înscriindu-se la Universitatea Altdorf, de lîngă Nurnberg. O bucată de vreme a fost rector al şcoalei reformate din Orăştie. De la el ne-a rămas un interesant caiet de versuri, mai ales ode latineşti şi ungureşti, alcătuite pe cînd se afla în liceul reformat din Sibiu, după teme — „materia carminis" — date de profesori. Alături de aceste teme retorice de clasă, se găsesc şi cîteva ode ocazionale închinate de autor prietenilor săi, între care cunoscuţii scriitori Franck von Franckenstein şi Petru Melas. Era firesc ca, deprinzînd în şcoală, cu profesorii, să mînuiască ode latineşti, Mihail Halici să încerce a ciripi şi în limba română. în 1674 închină o odă prietenului său, Francisc Pâriz Pâpai — mai tîrziu doctor la curtea lui Mihail Appafi şi scriitor — care tocmai îşi luase atunci doctoratul la Basel.

Cărţile populare în literatura românească, voi. II, *Epoca influenţei greceşti,* 1938, p. 209.

Oda s-a publicat în broşura omagială cu versuri, în mai multe limbi, scrise, după datinele timpului, de prietenii şi profesorii noului doctor. Oda lui Mihail Halici, care semnează „Nob. Romanus civis, de Caransebeş", este în limba română, scrisă cu caractere latine, în ortografie, fireşte, ungurească; o redăm în ortografia actuală:

Cînt sănătate, scriind la voi, Rumanus Apollo,
La toți, căci s/ente-n împărăție şedeți!
De unde cunoştințe aşteptăm şi ştiințe: ferice
De Amstelodam, prin cărți şi-n omenie tipar.
Lege derapte au dat frumoasa cetate Geneva:
îți vine Franciscus, ține-te Leyda, Paris!
Prindeți mina surori cu cest nou oaspe. Nainte.
Frați, fîrtați, nimfele iasă curînd;
Domni buni, mari doctori, dascăli şi bunele doamne,
Cu pace îi fiți, cu pîine şi sare, rugăm.

Succesul prietenului său, se pare, aprinde în el dorul de a pleca în Apus. în acelaşi an, 1674, la sfîrşitul lui octombrie, pregătindu-se să meargă „în Țările de Sus" şi voind, scrie el, „să-mi las lucrurile de-acasă în bună rînduială, chiar şi dacă mi s-ar întîmpla moartea în țară streină", el dispune prin testament cum să i se împartă averea, lăsînd o parte însemnată şcolii din Orăştie. De aci înainte i se pierde urma. La 1712, după cererea legatarilor săi, i se deschide testamentul.

în atmosfera acestor preocupări, apar la românii bănățeni şi primele urme de lirică românească erotică. Prietenul sas al lui Mihail Halici, Valentin Franck von Franckenstein, pe cînd se găsea la Turnu-Roşu, ca comandant de garnizoană, a publicat *Die Hecatombe Sententiarum Ovidianarum Germanice imita-tarum,* în care, pe lîngă versuri nemțeşti, ungureşti şi latine, publică şi 80 de versuri româneşti.

Cam din aceeaşi vreme Nicolae Petrovay din Petrova copia într-un codice — păstrat în biblioteca liceului reformat din Cluj — *ocinaşele (Tatăl nostru)* şi o serie de versuri, între care un *Kentek Rumeneszk de dragoste skrisz:*

în pară de foc arde inima mea prin tine, Dacă-mi aduc aminte de cuvintele tale, Cu mine dimpreună făcute multe ori.

Să-ți pot fi cu fața ta cea mîndră dimpreună, Portul meu cel negru s-ar albi prin tine, De la mine trecuta viată s-ar întoarce.

Este o „cantio de amore" tradusă după un original unguresc, alcătuit pe la 1660. Dar alături de această traducere din lirica ungurească, apar şi versuri care vădesc în chip evident influența poeziei noastre populare:

Ci unde-ți cat în față, Fată d-arbănaş, Inima mă-nvață Cum să-ți fac viața, Sara, dimineață.

INFLUENȚA CATOLICĂ. Străduințele scaunului papal de a atrage pe români la catolicism nu puteau avea şanse în principate, unde vlădicii autohtoni şi patriarhii greci, veniți la curtea domnilor după ajutoare, vegheau de aproape la păstrarea ortodoxiei. Dar în Ardeal, unde românimea era în luptă cu calvinismul maghiar, tărîmul era mai prielnic pentru prozelitism. Din nenorocire, tineretul dezrădăcinat de credința strămoşească şi crescut în şcolile luminate ale Apusului, în universități — chiar din veacul al XlV-lea, cum a arătat N. Drăganu şi E. de Barwinski — s-a rupt de tulpina neamului şi a muncit pentru a creşte cultura altor neamuri. Trecînd peste umanişti ca Nicolae Olahus din veacul al XV-lea, peste savanți ca bănățeanul Ga vrii Ivul (1619—1678), intrat în ordinul iezuiților din Caşovia, profesor de filozofie şi teologie la Kosive şi la Viena, şi care a desfăşurat o frumoasă activitate filozofică în limba latină, trebuie să ne oprim aci puțin asupra a doi cărturari trecuți la catolicism, care au însă legături şi cu cultura românească.

Unul este Ghecrghe Buitul, care şi-a făcut studiile la Viena şi Roma şi care, intrînd în clerul catolic, a avut mult de suferit de pe urma persecuțiilor lui Gh. Bathori. El a tradus în limba română *Catehismul* catolic al lui Canisius, tipărit la Bratislava, în 1636, din care nu s-a găsit încă pînă acum nici un exemplar, dar care s-a retipărit, în a doua ediție, la Cluj, în 1703.

Altul este franciscanul Joannes Kâjoni Valachus de Kis-Kajon (1629—1687), maghiarizat, care a lăsat o întinsă operă în limba latină şi ungară, între care şi numeroase compoziții muzicale religioase. De la el ne-a rămas *Codex Kâjoni,* care cuprinde o serie de cîntece lumeşti, între care şi două „jocuri româneşti" şi „cîntecul voivodesei Lupul", soția lui Vasile Lupu, căzută în robia lui Gheorghe Ştefan.

în cercul unor asemenea cărturari s-a alcătuit în Caransebeş, pe la jumătatea veacului al XVI-lea, un dicționar valaho-latin, cunoscut sub numele de *Anonymus Caransebesiensis,* cu caractere latine şi ortografie maghiară. Acesta îşi are importanța în faptul că ne dă 5.000 de cuvinte în dialect bănățean şi că pentru întîia dată cuvinte româneşti vin alături de prototipele latine. Tot în aceste regiuni s-a scris şi dicționarul latin-ungar-român, descoperit şi studiat de profesorul Carlo Tagliavini, păstrat acum în Biblioteca Universității din Bologna, tom. 7, între manuscriptele conteluil Luigi Fernando Marsigli.

BIBLIOGRAFIE

Pentru cadrul istoric a se vedea, pe lîngă izvoarele citate mai sus p. 161, şi: Ştefan M e t e ş, *Istoria bisericii şi a vieții religioase a românilor din Transilvania şi Ungaria,* voi. I, ed. a Il-a, Sibiu, 1935, îndeosebi p. 188 — 206; N. I o r g a, *Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria,* Buc, 19 15, I, p. 237 — 268; Melchisedec, *Biserica ortodoxă în luptă cu protestantismul,* în *Analele Academiei Române,* s. II, t. XII, 1893, Secț. ist., p. 1— 117; I. Lupa ş, *Documente istorice transilvane,!,* Cluj, 1940, îndeosebi p. 117—179, 194—198,204 — 209. Despre Ilie Iorest şi suferințele lui: Silviu D r a g o m i r, *Relațiile bisericii româneşti cu Rusia,* în *Analele Academiei Române,* s. II, *Alem. secț. ist.,* tom. XXXIV, 1911— 1912, Bucureşti, 1912, p. 1077—1079 şi 1168—1170. Pentru descrierea textelor publicate: I. Bianu şi Nerva Hodoş, *Bibliografia veche românească,* I, p. 107-115, 160-170, 184, 207, 537.

Texte publicate. Fragment din *Noul Testament* al lui Simion Ştefan, pus în paralelă cu textul respectiv din *Codicele Voroneţean,* Biblia lui Şerban, în Ion al lui G. Sbiera, *Codicele Voroneţean,* Cernăuţi, 1885; Georgiu Bariţiu, *Catechismulu calvinescu impusu clerului şi poporului românescu sub domnia principiloru Georgiu Râkoczy I şi II, transcrisa cu litere latine după ediţiunea II tipărită în anulu 1556,* Sibiu, 1879 (textul *Catehismului).*

N. D r ă g a n u, *Histoire de la litterature roumaine de Transylvanie des origines a la fin du XVIII-e siecle,* Bucarest, 1938 (extras din revista *La Transylvanie,* 1938), p. 41—55.

Despre Psaltirea lui Grigore Sândor de Agyagfalva şi Ioan Viski cf. I. B i a n u, *Dosofteiu Mitropolitul Moldovei (1671 —1686) ; Psaltirea în versuri, publicată de pe manuscrisul original şi de pe ediţiunea de la 1673* (în introducere, unde se dau şi extrase), Bucureşti, 1887, Ed. Acad. Rom.; H. Sztripszky şi G.. Ale x ies Szegedi, *Gergely enekeskonyve XVI roman forditâsban,* Budapesta, VIII, 1911; N. D r ă g a n u, în *Dacoromania,* IV, p. 77— 168. Pentru *Cei dinţii studenţi români ardeleni la universităţile apusene* cf. N. D r ă g a n u, în *Anuarul Institutului de istorie naţională,* Cluj, IV, 1928, p. 419 — 422.

Regulamentul Susanei Lorântffi privitor la şcoala românească din Făgăraş s-a publicat în *Magyar Protestăns Egyhdztorteneti Adattăr,* Budapesta, VIII, 1910, p. 112— 118; traducerea românească la I. L u p a ş, *Documente istorice transilvane,* voi. I, Cluj, 1940, p. 270—277'; despre ms. de cîntece religioase din biblioteca liceului reformat din Cluj cf. N. D r ă g a n u, *Un mmuscris calvino-român din veacul al XVII-lea,* în volumul *Fraţilor Alexandru şi Ion I. Lapâiatu la împlinirea vîrstei de 60 de ani,* Bucureşti, 1936, p. 283 şi urm. O edific a versiunilor Psaltirilor calvine cu studiul necesar prepară C. Tagliavini (cf. *Archivum Romanicum,* 1941, p. 328). O expunere sumară, la Imre Revesz, *La Reforme et Ies Roumains de Transylvanie,* în *Archivum Europae Centro-Orientalis,* tome III, Budapest, 1937, p. 279 — 316. I. J u h â s *i, A reformâciâ az erdelyi românok kozolt,* Cluj, 1940.

Despre Mihail Halici: N. D r ă g a n u, *Mihail Halici. Contribuţie la istoria culturală românească din secolul al XVII-lea,* în *Dacoromania,* IV, p. 77— 168. Despre Gh. Buitul Ivul şi Kâjoni cu bibliografia completă, *ibidem,* p. 102— 104 notă şi 118— 121. Despre Buitu cf. şi A. B i t a y, *Dacoromania,* III, p. 789 — 792. Despre codicele cu versurile copiate de Nicolae Petrovay, cf. Al e x i c i, *Noua revistă română,* XI, 1912, p. 203 şi urm; N. D r ă g a n u, studiul citat mai sus, *Dacoromania,* IV, p. 90, nota 1. Despre cîntecul voivodesei Lupu, A. V e-r e s s, *Cîntece istorice ungureşti despre români, Analele Academiei Române,* seria IIT, *Mem. secţ. ist.,* 1925, p. 30 — 31, unde se reproduce cîntecul în notaţie modernă. Versurile româneşti ale lui Franck v. Franckenstein au fost retipărite de N. I o r g a în *Studii şi documente,* XIII, p. 6 — 8; Dr. Egon H a j e k, *Die Hecatombe Sententiarum Ovidianarum des Valentin Frank* v*on Frankenstein,* Sibiu, 1923 ; C. L a c e a, în *Dacoromania,* III, p. 900 — 905. Despre *Anonymus Caransebesiensis,* cf. B. P. Hasdeu, în *Columna lui Traian,* X, 1883, IV, p. 406 — 429, şi *Revista pentru istorie, arh. şi fii.,* VI, p. 1 — 48; Gr. C r e ţ u, în *Tinerimea română,* noua serie, voi. I, 1898, p. 320 — 380. Dicţionarul a fost atribuit de N. D r ă g a n u lui M. Halici, în *Dzcorommia,* IV, p. 121— 122, dar a revenit în *Histoire de la litterature roumaine de Transylvanie des origines â la fin du XVIII-e siecle,* Bucarest, 1938, p. 52; Dr. C. Tagliavini, *Despre Lexicon Marsilianum, Analele Acad. Rom., Secţ. Ut.,* seria III, t. IV, mem. 7, Bucureşti, 1929; acelaşi, *L'influsso ungherese sulVantica lessicografia rumena,* extras din *Revue des etudes hongroises,* VI, Paris, Champion, 1928, p. 16 — 45; acelaşi, *II Lexicon Marsilianum, Dizionari latino-rumeno-ungheresi del sec. XVII,* Academia Română, *Etudes et recherches,* V, Bucureşti, 1930.

LITERATURA RELIGIOASĂ ÎN MOLDOVA

EPOCA LUI VASILE LUPU

CĂRTURARII. în Moldova lui Vasile Lupu, se aflau pe vremea aceasta mai mulţi cărturari decît în Muntenia lui Matei Basarab.

între marii cărturari din divanul Moldovei, în afară de cronicarul Grigore Ureche, de care ne vom ocupa pe larg într-un capitol următor, marele logofăt Todiraşco — înlocuitorul lui Ghengea, „dinele cel bătrîn", trimis la mănăstire de Vasile Lupu—era un bun cunoscător al limbii latine. Conducea cancelaria latină a domnului şi îndeplinea solii în tabăra polonă.

între ceilalţi boieri, logofătul Eustratie Dragoş era şi el un cărturar de seamă, căci cunoştea bine limba latină şi greacă. Apare pomenit întîiaşi dată ca al treilea logofăt într-un document din 30 aprilie 1630, dar la 28 aprilie 1632 el este anunţat ca fost logofăt. A murit după 4 mai 1646. Şi-a înscris numele în istoria culturii moldoveneşti prin traducerea *Pravilei* lui Vasile Lupu şi a dat mînă de ajutor la traducerea *Celor şapte taine,* după cum aflăm dintr-o notiţă finală. într-o mărturie pe care i-o dă Grigore Ureche pentru nişte cumpărături de pămînt şi care a trecut neluată în seamă de istoricii literari, marele cronicar îl numeşte „al nostru bun prieten ca un frate".

în casele marilor boieri trăiau, învăţînd copiii, mulţi dascăli harnici, printre care şi cîţiva veniţi de peste munţi. Unul dintre aceştia a fost Toader diiacul din satul Feldra, pe Someş, în apropiere de oraşul Bistriţa, care încă din secolul al XV-lea era un loc de refugiu pentru boierii şi negustorii moldoveni fugiţi dinaintea invaziilor turceşti şi tătăreşti. într-o călătorie la Bistriţa, a dat peste el Patraşco Ciogolea, care 1-a luat ca profesor pentru copiii săi. Se pare că era un dascăl iscusit, căci mai tîrziu, în 1635, Patraşco Ciogolea, ajuns mare logofăt, îl cerea din nou, din Suceava, consiliului municipal al Bistriţei lui „Şimon birăul şi cu toţi demnii măriei tale", de data aceasta pentru instruc-, ţia nepoţilor săi, „pentru căci ne-au fost şi de maintea vremea om al nostru; acumu-1 pohtim de la măriile voastre să ni-1 daţi... că avem cuconi să ni-i

înveţe". Toader diiacul a venit astfel din nou în Moldova, în satul Calafendeşti, moşia lui Constantin Ciogolea, cel care mai tîrziu a fost ucis din porunca lui Vasile Lupu pentru că se amestecase în complotul urzit de Gheorghe Ştefan. El se afla încă în Calafendeşti în 1639 cînd, în martie 17, în sîmbăta Sfîntului Alexe, a închis ochii jupîneasa Sofronia, soţia marelui logofăt, mama lui

Constantin. Cu acest prilej a rostit un frumos cuvînt de înmormîntare, care în realitate este traducerea unui centom hrisostomic. Cel mai neobosit cărturar al timpului este însă Varlaam.

MITROPOLITUL VARLAAM

Fecior de răzeşi din părţile Baloteştilor ale judeţului Putna, a îmbrăcat rasa monahală — poate sub influenţa lui Atanasie Crimca, mitropolitul care a lăsat acele minunate capodopere de miniatură şi artă caligrafică — în mănăstirea Secu, rezidită de curînd din temelie (1602) de Nistor Ureche şi de soţia sa Mitrofana, părinţii cronicarului. în 1610 era egumen al mănăstiri; Secu. La această dată semnează, cu „tot soborul, de la mare pînă la mic", un act menit să curme neînţelegerile pentru hotare cu călugării din mănăstirea Neamţu. în sihăstria de la Secu, se distinge prin rîvna lui către cultură; la 1618 avea tradusă întăritoarea operă pentru viaţa ascetică, *Leastviţa* lui Ion Scărarul.

Prin cunoştinţele lui de limbă slavă şi greacă [1], prin cultura religioasă şi prin viaţa lui curată, izbutise să se facă cunoscut în cercurile înalte din Suceava şi să devină duhovnicul domnului Miron Barnovski. în iarna anului 1628, Miron Barnovski îl trimite într-o solie—din care mai făcea parte medel-nicerul Pavel Ureche, Eustratie, viitorul logofăt, Teodor Ignatie, alţi doi boieri cu nume rutene (cămăraşul Larinov şi Ignatie Ponovitoi), trei călugări şi multe slugi — în Rusia.

Prima misiune avea ca ţintă lavra Pecerska din Kiev. Acolo se afla ca arhimandrit Petru Movilă, înrudit cu domnitorul Miron Barnovski. Acesta trimitea deci în solie pe duhovnicul său să vadă pe arhimandrit şi să-i ducă manuscrisul unui Octoih slav din mănăstirea Neamţu, care avea să servească apoi la tipăritura kieviană din 1630. A doua misiune avea ca ţintă Moscova. Aci solia moldovenească trebuia să se prezinte ţarului Mihail Feodorovici pentru a-i aduce în dar moaştele sfîntului mucenic Iacov din Persia, care se aflau în palatul domnesc din Suceava, şi pentru a cere, în schimb, pentru ctitoria de la Dragomirna, cîteva din acele frumoase icoane ruseşti pe care Miron Barnovski le va fi văzut în mănăstirile ucrainene din Polonia. Solia moldovenească a plecat din Suceava în ziua de 13 decembrie 1628. în vară era la Kiev. întîlnirea lui Varlaam cu Petru Movilă în marea lavră de la Pecerska are pentru istoria culturii moldoveneşti o importanţă deosebită, pentru că ea marchează începuturile unui curent nou: influenţa ruteană.

întrevederea a avut loc în ziua de 3 august, după cum aflăm din chiar notele lui Petru Movilă însuşi: „în anul 1629, august 3 zile, venind în mănăstirea Pecerska Varlaam ieromonahul, din pămîntul Moldovei, şi fiind trimis la mine ca să mă vadă de către Miron Barnovski Voevodul". Nu ştim ce au discu-

Cf. D. Riiss o, *Studii istorice greco-române,* I, p. 229.

tat între ei cei doi moldoveni — unul reprezentînd tradiția mănăstirilor româneşti, celălalt pe a bisericii ucrainene —■ dar convorbirea acolo, în mănăstirea din marea'peşteră a Kievului, unde se păstrau moaştele atîtor sfinți, a alunecat, ■cum era firesc, şi asupra legendelor hagiografice. Căci Petru Movilă, în notele sale, reproduce o minune săvîrşită în anul 1610 de moaştele sfîntului Ioan cel Nou din Suceava, care la acea dată au mîntuit cetatea de invazia cazacilor zaporojeni —• minune care, spune el, i-a fost povestită de ieromonahul Varlaam. De altă parte, în scrisoarea prin care Petru Movilă recomandă solia moldovenească țarului Mihail Feodorovici şi mitropolitului Filaret Nichitici, el cere să se îngăduie moldovenilor favoarea de a vedea „moaştele sfinților marilor făcători de minuni ai lui Dumnezeu şi să copieze jitiile <viețile> acelor sfinți, poruncind a se trimite spre lauda şi mîngîierea dreptcredinciosului neam rusesc înaintea celorlalte neamuri".

Varlaam a ajuns şi la Moscova, a predat țarului moaştele trimise în dar de domnul Moldovei, a comandat icoanele, le-a plătit, dar nu le-a putut ridica, fiindcă patriarhul Moscovei le găsea prea lumeşti.

Calitățile sufleteşti ale lui Varlaam şi cultura lui deosebită —■ ştia slavo-neşte şi greceşte — 1-a impus în vaza contimporanilor săi, care l-au ridicat la înalta treaptă de mitropolit în 1632, fără să fi fost trecut prin episcopie, lucru dealtfel îngăduit de canoane. Hirotonisirea lui s-a făcut în duminica lui 23 septembrie 1632. Cu acest' prilej s-a citit la biserică capitolul V din Evanghelia lui Luca, în care se povesteşte pescuitul Mîntuitorului: „Isus sta lîngă lacul Ghenisaretului", iar marele dascăl grec de la curtea lui Vasile Lupu, Meletie Sirigul, i-a ținut o predică cu tîlc. Au fost cuvinte profetice, căci noul mitropolit a împlinit cu prisosință aşteptările puse în el. Autoritatea lui de cîrmuitor al sufletelor a crescut aşa de mult în Orientul grecesc, încît a putut fi propus pe lista celor trei candidați la scaunul vacant al patriarhiei din Constantinopol. Prăbuşirea lui Vasile Lupu aduce însă şi căderea lui. îl găsim retras la mănăstirea Secu, unde în ultimii ani ai vieții îşi împărți pămînturile între neamuri, fără să poată subscrie, fiind fulgerat la mîini — probabil de o paralizie.

Colegiul şi imprimeria. Vasile Lupu, domn cult, cu ambiții mari, ținea şi el să ridice în Iaşii săi —■ în care grădinile „pline de trandafiri, de garoafe, de iasomii şi de crini" stîrneau admirația patriarhilor din Răsărit [1]—lucrări de artă şi aşezăminte de cultură care să-i veşnicească numele. în 1639 el sfîr-şise mănăstirea Treisfetitele, zidită din marmură sculptată, cu brîne de aur — pe care patriarhul arab Macarie nu se mai sătura privind-o: „unică în tot Răsăritul", notează însoțitorul său, Paul de Alep, în ziarul călătoriei[2]. Aproape de mănăstire, lîngă băile construite după planul turcesc, pe malul „marelui lac, numit heleşteu sau pescărie", Vasile Lupu zidise şi un „măreț" local de piatră pentru colegiu. Cu sfatul boierilor săi cărturari şi al mitropolitului Varlaam, care văzuse cu zece ani mai înainte înflorind, în lavra din Pecerska, colegiul şi imprimeria lui Petru Movilă, domnul Moldovei se gîndi să înzestreze

[1] Silviu Dragomir, *Contribuții, Analele Acad. Rom., s.* II, t. XXXIV, *Mem. secț. ist.,* p. 84, anexa V.

[2] Vezi Paul de Alep în trad. Emiliei Cioran, p. *55.*

şi el noua sa ctitorie cu aceste aşezăminte culturale. El se adresă deci lui Petru Movilă, cerîndu-i sprijinul. Acesta îi trimise material tipografic şi o misiune de patru profesori ruteni, în frunte cu Sofronie Pocapski, rectorul colegiului din Kiev. Rutenii organizară în Moldova o tipografie şi un colegiu teologic, asemănător cu cel din Kiev, care avea ca temelie de studii limba latină şi limba greacă.

Rectorul colegiului, Sofronie Pocapski, este o figură cunoscută în istoria culturii ucrainene din această epocă. El era de prin 1632 profesor de retorică la colegiul din Kiev şi, împreună cu 23 elevi ai clasei sale, închinase lui Petru Movilă o broşură omagială, cu versuri latine şi polone, în care se mulţumeşte mitropolitului de origine moldoveana — a cărui spiţă de familie este trasă, în prefaţa cărţii, din Mucius Scaevola — că a introdus între ruşi Minerva, regina ştiinţelor. în şcoala din Kiev, pe care o părăsise, retorica se preda în limba latină, căci manualele manuscrise de retorică ce ni s-au păstrat, asemănătoare ca materie cu cele din şcolile iezuite ale timpului, sînt redactate în limba latină. Pocapski avea legături strînse şi cu lumea greacă din Constanti-nopol. Era prieten şi purta corespondenţă cu savantul grec Teofil Coridaleu, care reorganizase Academia grecească din Constantinopol. Numele celorlalţi ruteni nu se cunosc pînă acum. Unul din ei pare să fi fost Ignaţiu Ievlevicz, elevul lui Pocapski, care se găseşte, prin 1647, profesor la Kiev şi care în 1644—1645 era în Moldova. Raportul iezuitului Bandinus, din 1644, spune că cei „patru tineri profesori de filozofie", pe care Vasile Lupu îi adusese ca să instruiască „tinerimea moldoveana în litere şi moravuri" şi care „îşi făcuseră studiile în şcolile noastre — deci în cele iezuite — din Polonia, predau unii gramatica, alţii sintaxa latină, alţii poetica şi se încearcă şi lucruri mai înalte". Alături de profesorii ruteni, care predau limba latină, erau şi alţi profesori, care predau limba greacă.

Tipografia adusă din Kiev a fost instalată în chiliile mănăstirii Treisfe-titele şi este prima tipografie a Moldovei, căci încercarea anterioară a lui Miron Barnovski fusese măcinată de valurile nestatornice ale domniilor moldovene, în cursul lor vijelios. Curînd după suirea sa pe tron, Vasile Lupu se adresase stavropighiei din Lwow, cerînd materialul tipografic, dar fiindcă stavropighia întîrzia, domnul s-a adresat atunci lui Petru Movilă. Şeful misiunii trimisă de mitropolitul Kievului, Sofronie Pocapski, îndeplinise la Kiev, pe lîngă sarcina de ieromonah al lavrei din Pecerska şi de rector al colegiului, şi pe aceea de director al tipografiei. El aducea cu sine în Moldova, după cererea lui Vasile Lupu, împreună cu corpul de profesori, şi materialul tipografic necesar pentru instalarea primei tipografii în Moldova, cu litere chirilice. în primăvara anului 1642, în preajma sinodului din Iaşi, Vasile Lupu a completat tipografia şi cu caractere greceşti, aduse tot prin Sofronie Pocapski, de la stavropighia din Lwow.

Tot din Ucraina au fost aduse şi gravurile comandate pentru ilustrarea *Cazaniei* lui Varlaam. Ele au fost lucrate de un celebru artist al artei grafice rutene a timpului, „Ilia" sau „Helias". Acesta fusese mai înainte ieromonah al lavrei din Pecerska şi a ilustrat cu gravuri în lemn, lucrate sub influenţa xilografiei germane, cărţile tipărite la Kiev şi la Lwow, între anii 1639—1670.

ACTIVITATEA LITERARĂ. Tipografia a fost instalată în chiliile mănăstirii Treisfetitele, şi, evitînd cu grijă concurenţa cărţilor de ritual în limbă slavă, ieşite din tipografiile muntene şi rutene, a lucrat, sub călăuza mitropolitului Varlaam, numai la tipărirea de cărţi româneşti.

Cazania. Prima carte ieşită din această tipografie a fost *Cazania: Carte românească de învăţătură Dumenecele preste an şi la praznice împărăteşti.* Cazania lui Varlaam cuprinde 74 de predici pentru toate duminicile dintr-un an şi pentru sărbătorile mai însemnate ale bisericii. Cele mai multe pleacă de la explicarea pasajului de Evanghelie citit în ziua respectivă şi cuprind sfaturi de înfrînarea viţiilor şi a patimilor, de înfrăţire şi ajutorarea aproapelui. Sînt însă şi cîteva legende hagiografice care povestesc viaţa marilor mucenici ai ortodoxiei (a sfîntului Dimitrie, a sfîntului Gheorghe, a sfinţilor apostoli Petru şi Pavel), între care şi două legate de pămîntul Moldovei: a sfîntului Ioan cel Nou, protectorul Moldovei —■ ale cărui moaşte fuseseră aduse din Cetatea-Albă la Suceava,, pe vremea lui Alexandru cel Bun — tradusă după versiunea scrisă de Grigore Ţamblac, şi a sfintei mucenice Parascheva din Epivat, ale cărei moaşte fuseseră aduse din Constatinopol de Vasile Lupu şi aşezate în mănăstirea Treisfetitele.

Originalul *Cazaniei* venea probabil din Ucraina, de unde au venit dealtfel şi gravurile lucrate de cunoscutul artist Ilia, despre care a fost vorba mai sus. în Ucraina, literatura omiletică este în această perioadă în plină înflorire, fără să putem şti pînă unde merge originalitatea ei. Varlaam şi-a cules materialul din mai multe izvoade. „Diîn multe scripturi tălmăcită, diîn limba slovenească", spune el în titlu; „adunat-am din toţi tîlcovnicii Sventei Evanghelii, dascăli besericii noastre", lămureşte în predoslovie. Pînă acum izvoarele nu au fost încă precis determinate. G. Scorpan a semnalat părţi comune între *Cazania* lui Varlaam şi între *Cazania* tradusă din ruseşte de Udrişte Năsturel şi apărută în acelaşi an la mănăstirea Govora, şi chiar cu *Cazania* lui Coresi din 1581. Aceasta nu treubie să ne surprindă: în literatura omiletică sînt multe locuri comune care au trecut de la un predicator la altul. Confruntînd părţile comune celor trei cazanii, Scorpan conchide că textul lui Varlaam apare totdeauna prelucrat, dar aceasta nu trebuie să ne amăgească, fiindcă se poate întîmpla ca multe din aceste prelucrări să fi aparţinut originalului după care a tradus Varlaam. Pînă cînd nu se va identifica, în şirul tipăriturilor rutene, originalul sau originalele lui Varlaam, orice încercare de a determina partea lui de contribuţie personală este prematură.

Dar dacă nu putem delimita partea personală a lui Varlaam în structura predicilor, putem totuşi să urmărim aportul lui în formarea limbii literare. Se susţine în genere că limba *Cazaniei* lui Varlaam este limba populară, pe care el a deprins-o din copilărie în munţii Putnei şi mai tîrziu, ca monah, în preajma mănăstirii Secu. într-adevăr, scrisul lui Varlaam, deşi au trecut peste el trei veacuri, se citeşte şi azi cu uşurinţă şi cu plăcere chiar. Fiindcă limba lui se înfăţişează curăţită de acele numeroase expresiuni şi cuvinte slave rebarbative, care încă încîlceau urzeala limbii române din vechile texte religioase. în textul lui Varlaam, cuvintele şi expresiunile slave se întîlnesc rar, la distanţe mari; şi, înţelese într-o vreme, cînd cultul divin se săvîrşea în limba slavă, ele dau

azi scrisului său un uşor caracter arhaic [1], mai ales că ele se împerechează uneori cu elemente latine azi dispărute din circulaţia limbii, precum: *mai chiar* = mai clar, mai limpede; *desvesti* = dezbrăca; *curseră* cu sensul de alergară; *mişei* = săraci; »«s« = dînsa; *îtirnă*— mamă; *tind... tind* = cînd... cînd. Fraza lui, bogată în comparaţii pitoreşti şi expresii plastice, se desfăşoară în tipare sintactice care nu se prea deosebesc de cele de azi. Dar credinţa că Varlaam a introdus, în scrierile sale, graiul popular din preajma mănăstirii Secu este numai în parte întemeiată, căci iată, de pildă, cum începe predica la duminica întîia a postului celui mare:

„Cumu-s iarna viscole şi vînturi reci şi vremi geroase de carile să îngreuează oamenii şi sînt supăraţi în vremea iernei, iară dacă vine primăvara, ei să iuşu-rează de acelea de toate şi să veselesc, căce c-au trecut iarna cu gerul şi s-au ivit primăvara cu caldul şi cu seninul — aşa, şi în vremea de demult; au fost viscole şi vînturi de scîrbe şi de dosăzi pre oameni, ca şi într-o vreme de iarnă, în care vreme împăraţii cei necredincioşi, carii strica sfintele icoane şi le lepăda diîn beserecă, în multe chipuri dosădia şi muncia pre creştini, pentru să nu se închine sfintelor icoane. Ce iară străluci dulce primăvară şi linişte mare într-această zi de astăzi întru car ea ne-am adunat şi noi să prăznuim şi să dăm laudă lui Dumnedzeu, căci c-au pierit ereticii şi măcitelii ş-au înmulţit sfintele soboară de au întărit inchinăciunea sfintelor icoane."

Iată acum o scurtă descriere a unui cîmp de luptă:

„Ce easte frica răsboiului! Doauă oşti stau împotrivă cu arme într-armaţi. Săbiile strălucesc, săgeţile acopăr soarele. Sîngele se varsă pre pămînt ca pîraele. Trupurile voinicilor zac ca snopii în vremea secerei" [2].

Şi iată, în sfîrşit, o înfăţişare a judecăţii din urmă[3] :

„Atunce să va arăta Domnul Isus Hristos spre[4] nuori, nu pre acestea nuori ce ploaă şi întunecă soarele, ce pre acei de aur în toate feliurile de văpsele podobiţi şi frumoşi, cu oşti de îngeri nenumăraţi. Şi înaintea lui se vor aduna toate limbile [5] şi-i va giudeca cum spune Svînta Evanghelie, pentru căci n-au dat celor lipsiţi şi celor neavuţi."

După cum se vede bine din exemplele de mai sus, în afară de unele particularităţi, ca prefacerea lui/ în *h* (hi, hirea), a lui *j* în *g* (giuruinţă, gios, giudeţe, agiută), pronunţarea lui *z* cu *dz* (dzua, Dumnedzău), nu mai găsim în textul lui Varlaam celelalte caracteristice ale graiului popular moldovenesc. Limba *Cazaniei* lui este limba românească scrisă, aşa cum fusese statornicită prin tipăriturile coresiene, care circulau încă pe vremea sa în Iaşi, căci exemplarul cel mai bun din *Faptele apostolilor,* păstrat în Biblioteca Academiei Române, poartă nota şi semnătura lui Gavril Hatmanul, fratele lui Vasile Lupu. Chiar străduinţa lui Varlaam de a se dezbăra în scris de unele moldo-

[1] Iată cîteva dintre ele: *liubcv*= iubire; *camene* — piatră; *ciudesc*= minuni; *despuitoriu* = poruncitor; *de aistvui* = a lucra; *izţehnie* — viclenie; *măcitelii* = chinuitori, tirani; *ccinaşi* = moştenitori; *Precbrajenie* = Schimbarea la faţă; *tvoret* = creator; *tvorenie*= creatură; *văzne-senie* = înălţare; *varia* = închisoare; *veruia* = crezul; *zleba* — răutate; *vă veşnihu* = întru cei de sus.

[2] Din cazania la „Dumeneca mare".

[3] Din cazania la „Dumeneca lăsatului cărnei".

[4] *spre,* din latinescul *super,* are aci înţelesul deasupra. [6] *Limbile* are înţelesul de popoare.

venisme cu care era obişnuit - - alături de formele cu *h* inițial scrie adesea: fireți, firea, fiară — dovedeşte munca lui de a-şi însuşi din tipăriturile core-siene formele munteneşti, care de fapt păstraseră mai bine fonetismul latin al limbii române. Dar tocmai aci stă marele lui merit: că, scriind pentru întreaga „seminție românească", cu simțul pentru limba literară în devenire, nu a rupt unitatea spirituală a neamului şi nu s-a abătut de la tradiția stabilită cu o jumătate de veac înaintea lui de Coresi. Astfel munca lui de'traducă-tor reprezintă în procesul de formare a limbii noastre literare un mare pas înainte, curățind-o de slavonisme şi apropiind-o de limba vie.

Cele şapte taine. A doua carte românească ieşită din tipografia lui Vasile Lupu în 1645 a fost *Cele şapte taine,* la tălmăcirea căreia a lucrat şi Eustratie Logofătul. Era o carte privitoare la tainele instituite de biserică „spre îndreptarea sufletelor noastre celor păcătoase", cu menirea — explică mitropolitul Varlaam în predoslovie — „cum are fi un vas cu carele scoatem apa mîntuinții diîn fîntîna munciloru şi a morții Domnului nostru Iisus Hristos". Ea cuprinde lămurirea tainelor, normele după care se săvîrşesc şi canoanele stabilite de soboarele ecumenice în cazurile de abatere de la rînduielile stabilite. E o carte care, prin natura cuprinsului ei — ca şi *Pravila de la Govora* — se adresa mai mult clerului, după cum spune şi mitropolitul în predoslovia închinată domnului, în graiul lui înflorit, că precum cînd „răsare soarele, zaria ... şi copacii cei înalți luminează; deacii şesurile şi văile; aşa într-acela chip, domniia mării tale cu aceste Şeapte Taine ... întîi agiunge întru ceata cea înaltă sufletească, întru arhierei şi în preoți de lumineadză, şi întru diregatoriia cea lumască, în domni şi în boiari; deacii şi întru cei mai mici agunge lumina şi căldura de lumineadză".

Alături de normele de ritual şi de canoane, se găsesc şi cîteva note, adevărate documente de folclor, care proiectează lumina lor interesantă peste unele superstiții, răspîndite pînă azi în masele populare din sudul şi răsăritul Europei. Aşa, bunăoară, într-un loc este vorba de^ „vrăji şi păntru ceia ce mărgu la vrăjitori": „în 65 de capete a Pravilei marelui Vasilie, au lăsații învățătură, cumu. vrăjitoriulu şi cela ce sleîaşte cară sau aruncă cu plumbi, aşijdere şi cela ce va lega nunta ... sau şi alte meşteşuguri ce vor face cu vrăji, 20 de ai să nu să cumenece ..." Se spune mai departe că vrăjitori sînt şi „aceia ce caută în stele sau făcu alte meşteşuguri să cunoască niscare lucrure neştiute şi ceia ce poartă la sine augare sau erbi, că nu să apropie nemică de dânşii". într-un alt capitol este vorba de „omulu ce va fi morții şi vor dzice oamenii că iaste vârcolac ... Acesta lucru dzicu oamenii cei proşti, iară nice într-un chipu. nu poate să fie acesta vîrcolac ... Cel mortu în ce chipu să omoară pre cei vii." Şi se condamnă apoi în cuvinte aspre practica de sumbră superstiție, rămăşiță din adîncul vremurilor preistorice, pentru a scăpa de prigoana vîrcolacului: „Să pornescu oamenii la mormăntu şi-i dezgroapă oasele aceluia, să le vază cum sîmtu ... şi le arată că acelu trup mortu are sînge şi unghi şi păru şi cum vădii acesta lucru ... şi strîngu lemne şi pun foc de ardii acele oase de le pierdu de toții de pre pămăntii".

Cartea a pătruns şi în Ardeal, unde s-a răspîndit şi prin copii manuscrise. O asemenea copie a fost făcută în 1708 de cunoscutul copist Vasile Sturze Moldo vanul: „Şi am scris în sat în Săntii Andreiaş, lîngă Temişvara, în vriamia

cîndii s-au rădicat curuții lui Rakolții Freții pre nimeți; şi era răutate mare în Ardeal... şi eu dascălul Sturze încă am fugit în țara turcului, în Svăntu Andriaş, cînd era ciuma cia mare"; o altă copie, cumpărată în Gepeş, a fost dăruită popii Iştoc din Lazuri, la 1720. Altă copie circula pe la 1820, în Topa de Sus.

Răspunsul la catehism. Ultima cai te cu caracter religios publicată de mitropolitul Varlaam, în 1645, are o importanță deosebită nu numai pentru că este o operă originală, dar şi pentru că ea reprezintă chemarea înaltă la care se credea datoare să răspundă biserica celor două țări surori. Muntenia şi Moldova, de a menține unitatea spirituală a neamului şi străduințele ei de a apăra ortodoxia românilor ardeleni, amenințată de calvinismul maghiar.

Mitropolitul Varlaam cunoştea dintr-o împrejurare, al cărui dramatism 1-a impresionat adînc, starea religioasă a românilor ardeleni din 1644, cînd mitropolitul Iorest, scăpat din temniță, în drum spre țarul Moscoviei, unde mergea să-şi strîngă prețul răscumpărării, trecea pe la curtea din Iaşi şi primea de la Varlaam o caldă scrisoare de recomandare, în care se simte încă, peste veacuri, fiorul indignării:

„... a sculat diavolul, care urăşte cele bune, pe popa cel mare al regelui, anume Gheorghe Ciulai, care se află în eresul luteran, în care sînt şi craiul şi toți ungurii. Şi l-au clevetit pe Iorest, arhiereul creştinilor români, la craiul Râkoczy Gheorghe. Şi a adus mărturii mincinoase, şi i-a făcut mare nedreptate. Şi tot ce a avut au luat de la el, şi l-au legat, şi l-au închis în temniță; nouă luni a pătimit, fiind izgonit şi cu el o mulțime de preoți creştini, nu pentru altă vină decît pentru credința creştină, voind să-i convertească la luteranism."

Dar împrejurarea care-1 aduce în luptă cu calvinismul i-o prilejuieşte pacea încheiată în 1645 între Vasile Lupu şi Matei Basarab. Atunci, făcînd parte din solia pe care Vasile Lupu o îndruma către domnul Munteniei cu cuvînt de pace şi bună înțelegere, află în biblioteca boierului cu care se potrivea în cărturărie, Udrişte Năsturel, cumnatul lui Matei Basarab, *Catehismul* de propagandă calvină, tipărit în româneşte la 1640. „Dumnealui Udrişte Năsturel, carele ca un iubitor de învățătură şi socotitorîu credinței ceh direpte, în mijlocul altor cărți noao ce mi-au arătat, adusu-mi-au şi o cărțulie mică, în limba noastră românească tipărită ... care o am aflat plină de otravă de moarte sufletească." Ca un adevărat părinte sufletesc, care ştia din Scriptură că „înaintea omului, se află şi vieața şi moartea", temîndu-se ca o parte a neamului nostru să nu apuce pe „calea morții sufleteşti", a pus la cale, desigur cu sprijinul lui Udrişte Năsturel, un sinod al clerului din cele două țări surori, pentru cercetarea *Catehismului.* Acțiunea lui cîştigă astfel în amploare, căci *Răspunsul Catehismului* — care era ca o armă de apărare pentru cei *„cu noi de un niam români,* pretutindirea tuturor ce să află în părțile Ardealului" — vine în numele *„soborului a două țări".* Am arătat mai sus, p. 182—184, care era caracterul *Catehismului* tipărit la Prisac, pe ascuns, de superintendentul ungurilor. Mitropolitul Varlaam alege din *Catehism* părțile în care superintendentul, în explicarea rugăciunilor fundamentale (Tatăl nostru, Cele zece porunci. Simbolul credinței), furişase ideile dogmatice ale calvinismului, pentru ca, întemeindu-se apoi pe pasaje din Evanghelie sau din Faptele şi Epistolele

apostolilor, să le combată punct cu punct. Dărîmînd punctul de vedere calvin, el expune punctul de vedere ortodox în chestiunile fundamentale ale credinței, privitoare la păcatul original şi la curățirea lui prin botez, la dreptul omului de a se mîntui prin fapte bune, la cultul sfinților şi al icoanelor, care nu pot fi socotite ca idolatrie, întrucît sînt simboluri, la semnul crucii, la cultul Măriei şi la doctrina predestinării.

Tonul discuției este obiectiv dar cald, convingător şi întemeiat, pentru fiecare afirmare, pe textele evanghelice.

Răspunsul mitropolitului Varlaam, aşa de demn şi documentat, a primit din partea calvină tocmai peste doisprezece ani, în 1656, un răspuns vehement şi grobian: *Scutulu catichizmuşului, cu răspunsu den scriptură svîntă, împotriva răspunsului a doauă țări, fără scriptură svîntă,* apărut în tipografia de la Bălgrad (Alba-Iulia).'

Pravila. Ultima carte importantă ieşită din tipografia de la Trei-Ierarhi este o scriere cu caracter juridic, apărută în 1646, sub următorul titlu: *Carte românească de învățătură de la pravilele împărăteşti şi de la alte giudețe cu dzisa şi cu toată cheltuiala lui Vasile voivodul şi domnul Țării Moldovei den multe scripturi tălmăcită den limba ilenească pre limba românească.*

încă din 1632, Eustratie Logofătul tradusese o *Pravilă aleasă, scoasă şi tocmită, şi dentru multe sînte scripturi cercată şi găsită,* păstrată azi într-un manuscris aflător în biblioteca seminarului din Blaj şi într-o copie făcută pentru Biblioteca Academiei Române de regretatul Stoica Nicolaescu (ms. nr. 3100). Este, precum a arătat Peretz, un nomocanon asemănător cu cel de la Govora, reprezentînd şi el o traducere după o compilație de legiuiri bizantine de tipul manualelor compilate în a doua jumătate a veacului al XVI-lea de Emanuel Malaxos. Apariția *Pravilei de la Govora* în 1640, în ediții muntene şi ardelene, a făcut probabil inutilă tipărirea traducerii lui Eustratie Logofătul. S-a găsit atunci necesar să se publice o codificare mai completă de legiuiri. Astfel s-a ajuns la *Pravila* lui Vasile Lupu. Această pravilă prezintă pentru noi o importanță deosebită, căci ea leagă viața noastră juridică deopotrivă de vechiul drept bizantin şi de jurisprudența romanică occidentală.

Pravila lui Vasile Lupu este alcătuită din două părți bine distincte prin titlul diferit pe care-1 poartă, prin structura lor, prin cuprinsul diferit şi —■ cum vom vedea — prin proveniență.

Prima parte este împărțită în 16 „pricine" (capitole), cuprinzînd în total 252 „începuturi" (paragrafe), numerotate curent. Cuprinde o serie de legi privitoare la raporturile juridice ale vieții agrare şi păstoreşti, încălcări de teritorii, diferite furturi care se pot ivi în viața cîmpenească, infracțiunile păstorilor, pagube aduse pomilor şi semănăturilor, condițiunile care trebuiesc observate cînd se construieşte pe locul altuia, cînd se diguiesc apele pentru morărit etc.

Această parte a' *Pravilei* lui Vasile Lupu a fost tradusă după o colecție de legi bizantine, cunoscută sub numele de *leges agrariae:* Nouoi ysopyiKoi, compilație alcătuită în secolul al VUI-lea de împărații Leon şi Constantin Isauricul, din elemente extrase din marile codificări legislative ale lui Justi-nian, adică din: *Institutiones,* din *Digesta,* din *Codex* şi din *Novellae.*

Partea a doua a *Pravilei,* mai scurtă, se leagă, după cum a dovedit regretatul profesor de drept roman de la Universitatea din Bucureşti, S. G. Longi-nescu, de literatura juridică a Italiei de la sfîrşitul evului mediu. Ea cuprinde 78 de capitole privitoare la diferitele delicte de drept penal, precum: omorul, falsificarea de bani, sudalma, ame'stecarea de sînge (prin care se înţelege căsătoria între rude) — avînd un caracter foarte interesant, fiindcă dezvăluie colţuri de viaţă dispărută, din psihologia vremii, ca bunăoară la § 24:

«... pre unii ca aceia cari iau două muieri, poartă-i pre uliţe ... şezînd călare pre măgariu, şi-i tot bat cu două furci ce torc muierile. Aşijderea şi pre muieri..."

Capitolele acestea au fost extrase şi traduse din opera unui mare jurisconsult italian, Prosper Farinaccius, despre care traducătorul *Pravilei* însuşi ne spune că era „dascăl mare şi tocmitoriu de pravile... , carele au strîns toate pravilele cele împărăteşti şi încă se ispiti şi se nevoi cu învăţătura ca aceea să cunoască care pravile şi obiceaie se socotesc la oblastiile creştineşti în toată lumea".

Acest Prosper Farinaccius a fost cel mai vestit jurist de la sfîrşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui de-al XVII-lea. Se născuse la Roma în 1544; îşi făcuse dreptul la celebra Universitate din Padova; debutase ca avocat la Roma, unde cîştigase repede, prin cunoştinţele sale juridice şi talentul său oratoric, o mare vază; intrase în magistratura papală, ajungînd procuror general al camerei apostolice. în această calitate s-a distins prin abilitatea cu care descoperea vinovaţii şi descurca pricinile, precum şi prin severitatea cu care aplica pedepsele.

Unind astfel cunoştinţe profunde de drept cu o vastă experienţă personală Farinaccius a lăsat o întinsă operă juridică.

Partea corespunzătoare a textului românesc poartă titlul *Praxis et Theorice criminalis.* Fusese tipărită la Lyon în 1616 şi retipărită la Anvers în 1620, împreună cu toată opera lui juridică. în 1646, deci la 38 de ani după data primei publicări, opera lui Farinaccius era tradusă în limba română, iar autorul, „Farinascu", preţuit ca „dascăl mare şi tocmitoriu de pravile". Acest fapt evidenţiază că, deşi din multe puncte de vedere cultura noastră era inferioară celei occidentale, totuşi, din punct de vedere juridic, ne străduiam să ne apropiem de Occident.

Este posibil ca traducerea să se fi făcut şi după un intermediar grecesc, precum a observat regretatul Peretz şi precum spune însuşi traducătorul în prefaţa cărţii: „S-au nevoit măria sa ... de au găsit oameni ca aceia, dascăli şi filosofi, de au scoşii den cărţi elineşti şi latineşti toate tocmelile..."; „... a măriei sale rob, Eustratie biv logofetul, de am scos aciaste pravile şi le-am tălmăcită din scrisoare grecească pre limbă românească, ce să poată înţelege toţi".

în orice caz, opera a fost pusă sub tipar în 1646 şi e cea dintîi carte juridică ce ne-a venit din Occident.

Retipărită în parte după şase ani în *îndreptarea legii* din Muntenia, această pravilă a realizat — cum observa prof. Longinescu — cu două veacuri mai înainte de unirea politică, unitatea legislativă a celor două principate. Ea a alcătuit şi baza jurisdicţiunii din Moldova şi Muntenia, fapt care se desprinde lămurit şi din cuvintele lui Dimitrie Cantemir: „Vasile Albanezul, domnul

Moldovei, în secolul trecut, a poruncit ca toate pravilele şi scrise şi nescrise să fie adunate la un loc de bărbaţi vrednici şi competenţi în legile naţionale şi din ele a făcut un codice deosebit, care şi *pînă astăzi* este norma de a judeca drept în Moldova" *(Descrierea Moldovei).*

BIBLIOGRAFIE

Pentru cadrul istoric al epocii lui Vasile Lupu, vezi bibliografia citată mai sus la pagina 161. Pentru cărturarii de la curtea lui Vasile Lupu şi marele logofăt Todiraşco: N. I o r g a, *Istoria românilor,* voi. VI, Bucureşti, 1938, p. 107— 137; acelaşi, *Vasile Lupu ca următor al împăraţilor de Răsărit în tutelarea patriarhiei de Constantincpole şi a bisericei ortodoxe, Analele Acad. Rom.,* s. II, *Mem. secţ. ist.,* tom. XXXVI, 1913, nr. 8. Pentru logofătul Eustratie: C. A. Sto-i d e, *Contribuţie la biografia lui Eustratie logofătul, Arhiva,* Iaşi, XLI, 1934, p. 2 — 12; Lucian Predescu, *Dragoş Eustratie logofătul,* în I. Mine a, *Cercetări istorice,* an. XIII —XVI, nr. 1-2, Iaşi, 1940, p. 424-452; cf. şi *Convorbiri literare,* LXIII, 1930, p. 103- 108; pentru completarea biografiei lui, date documentare la: Gh. Ghibănescu, *Surde şi izvoade,* III-V.

Pentru Toader Diiacul şi Ciogleşti: V. Pâr van, *Vn vechi monument de limbă literară românească,* în *Convorbiri literare,* XXXVIII, 1904, p. 919 — 946, 979—1000, şi extras, Socec, 1904 (împreună cu o a doua redacţie mai completă după o copie din 1668). Textul este însă un centom hrisostomic cu reminiscenţe din rînduiala înmormîntării, precum a arătat D. R u s s o, *Elenizmul în România. Epoca bizantină şi fanariotă,* Bucureşti, 1912, p. 31 — 32; cf. şi *Studii istorice greco-române. Opere postume,* II, Bucureşti, 1939, Biblioteca enciclopedică, Fund. pentru lit. şi artă, p. 510.

Varlaam. Ştiri documentare despre familia lui: Aron D e n s u ş i a n n, în *Revista critică literară,* III, 1896, p. 25 şi urm.; N. I o r g a, în *Studii şi documente,* XIX, p. 3 — 6; data sfinţirii lui ca mitropolit: I. B i a n u, *in Columna lui Traian,* III, 1882, p. 212 (cu fragmente din *Pravila* lui Eustratie logofătul, p. 210 —217). Scrieri despre legăturile lui cu Rusia' Silviu Dragomir, *Contribuţiuni privitoare la relaţiile bisericii româneşti cu Rusia in veacul al XVII-lea,* în *Analele Academiei Române,* seria a Il-a, tom. XXXIV, *Mem secţ. ist.,* Bucureşti, 1911—1912, p. 1145—1172; Aurel V. S a v a, *Contribuţiuni la istoria bisericei vrîncene,* rev. *Milcovia,* II, I, p. 20.

Biografii: Ştefan Dinulescu, *Notiţe despre viaţa şi activitatea mitropolitului Moldovei Vărlaamu, 1632—1653,* retipărit din *Candela* (IV, 1885, p. 695 şi urm.), Cernăuţi, 1894; ediţia a Ii-a, Bucureşti, 1896; I. L u p a ş, *Mitropolitul Varlaam al Moldovei, 1632— 1653,* Cluj, 1935; Augustin Z. N. Pop, *Neamul mitropolitului cărturar Varlaam al Moldovei,* Bucureşti, 1939 (extras din revista *Biserica ortodoxă română,* LVII, 1939, nr. 5 —6); acelaşi. *Biografia mitropolitului cărturar Varlaam al Moldovei,* Bucureşti, 1940 (extras din rev. *Athenaeum,* V, nr. 4); D R u s s o, *Varlaam al Moldovei candidat la scaunul patriarhiei ecumenice* (şi cuvîn-tarea lui Meletie Sirigos la hirotonisirea lui Varlaam ca mitropolit în Iaşi), în *Studii istorice greco-române. Opere postume,* I, Bucureşti, 1939, p. 229 — 236.

Pentru autografe: V. A. Ureche, *Autografele lui Varlaam mitropolitul, în Analele Academiei Române,* X, Bucureşti, 1887— 1888, p. 341 — 349 (cu testamentul în facsimile). Semnătura facsimilată şi de Dan S i m o n e s c u, în *Revista istorică română,* IV, 1934, p. 295.

Opera. Pentru tipărituri: I. Bianu şi Nerv a Hodoş, *Bibliografia românească veche,* I, p. 119—158. Despre *Leastviţa* lui Ion Scărariul: Gh. Ghibănescu, *O nouă*

lucrare a mitropolitului Varlaam, în *Arhiva,* Iaşi, XXV, 19 14, p. 65— 107. P. P. Panaitescu, *L'injluence de l'oeuvre de Pierre Mogila archeveque de Kiev dans Ies Principautes roumaines* (extras din *Melanges de l'Ecole roumaine en France,* V, Paris, Gamber, 1916), p. 55—68. Despre *Răspunsul la Catehismul calvinesc* cf. şi I. B i a n u, în *Analele Acad. Rom.,* XXVI, 1903, p. 51. Introducerea a fost publicată de N. D r ă g a n u, în *Anuarul Institutului de istorie națională.* Cluj, III, p. 245 — 249, ca anexa la studiul *Codicele pribeagului Gheorghe Ştefan,* reprodusă şi de I. Lup aş în *Documente istorice transilvane,* I, Cluj, 1940, p. 231—235. Analiza lui la P. P. Panaitescu, *op. cit.,* p. 57 — 59, şi la V. M a n g r a, în revista *Biserica şi şcoala,* Arad, XXVII, 1903, nr. 21 şi 22. Textul însoțit de studiu publicat de N. Cartojan, *Mitropolitul Varlaam, Răspunsul împotriva Catihismului calvinesc,* în colecția „Texte de literatură veche rom.", Bucureşti, 1942, ed. Casa Şcoalelor. Raporturile *Cazaniei* lui Varlaam cu *Cazania* lui Coresi şi cea de la mănăstirea Dealu P. V. H a n e ş, *Vechile noastre Cazanii, Coresi, Varlaam, Mănăstirea Dealu,* în *Prietenii istoriei literare,* Bucureşti, I, 1931, p. 133— 161; Gr. Scorpan, *Locul Cazaniei lui Varlaam în vechea noastră literatură omiletică,* în I. M i n e a, *Cercetări istorice,* XIII-XVI, Iaşi, 1940, p. 545-596.

Extrase din Cazanie: *Cazaniile lui Varlaam,* în *Autorii români vechi şi contimporani,* Bucureşti, Socec, 1895; opera întreagă se editează acum de Fundația regală.

Pravila lui Vasile Lupu a fost republicată de I. S i o n , *Carte românească de învățătură de la alte giudețe,* Botoşani, 1875; apoi de Ion M. B u j o r e a n u, *Collecțiune de legiuirile României vechi şi cele noui,* III, Bucureşti, 1885, p. 1—82; S. G. Longinescu, *Legi vechi româneşti şi izvoarele lor, I: Pravila Moldovei din vremea lui Vasile Lupu,* însoțită de 1) izvoadele sale, 2) de varianta sa muntenească întrupată în *îndreptarea legii* a lui Matei Basarab, 3) de tălmăcirea sa în franțuzeşte de A. Patrognet, Bucureşti, C. Gobl, 1912. Studii: S. G. Lo n-g i n e s c u, *Pravila lui Vasile Lupu şi Prosper Farinaccius, romanistul italian,* Bucureşti, 1909; **Ion** Peretz, *Pravila lui Vasile Lupu şi izvoarele ei greceşti,* în rev. *Arhiva,* Iaşi, XXV, 1914, p. 201 — 221; acelaşi, *Istoria dreptului românesc,* II, p. 281—312, Eustratie: 340 — 367; S. G. Longinescu, *Părerile d-lor lorga şi Pereț despre Pravila lui Vasile" Lupu,* Bucureşti, 1915; Şt. Gr. Berechet, *Istoria vechiului drept românesc,* I, *Izvoarele* (Seminarul de istoria vechiului drept românesc), Iaşi, 1933, p. 160—181.

MITROPOLITUL DOSOFTEI

Am văzut mai sus că, pe la jumătatea veacului al XVTI-lea, mitropolitul Țării Româneşti însuşi constata că clerul nu mai cunoştea limba slavonă, care totuşi, prin puterea tradiției, dăinuia în bisericile noastre şi că, din această cauză, oficierea cultului divin se făcea anevoie. O înviorare a culturii slavone nu mai era cu putință în țările noastre, deoarece în sudul dunărean, oprimat sub apăsarea turcească, focarele de cărturărie slavă se stinseseră. La această răspîntie din viața bisericii noastre se iveşte marele mitropolit Dosoftei, care, adăpîndu-se din izvoarele autentice ale ortodoxiei, începe munca grea pentru introducerea limbii naționale în biserică.

Neculce, care era copil pe vremea cînd Dosoftei oficia serviciul divin în mitropolia Moldovei, cu acea prestanță pe care i-o admirau chiar regele şi nobilimea polonă, ne-a lăsat despre el următorul portret:

„Acest Dosofteiu mitropolitul nu era om prost [1] de felul lui; era neam de mazil, prea învățat; multe limbi ştia: elin este, latineşte, slavoneşte şi altele. Adînc din cărți grăia şi deplin călugăr şi blînd ca un miel; în țara noastră pre aceste vremi nu se afla om ca acela."

Din cercetarea mai atentă a operei lui Dosoftei se vede cît de îndreptățită este afirmația lui Neculce: „multe limbi ştia".

într-adevăr, în afară de limba slavă veche în care oficia serviciul divin, el mai cunoştea bine limba greacă —■ poate că o deprinsese de copil în mediul familiei — după cum dovedesc utilizarea de izvoare greceşti în operele sale. De altă parte, reproducerea în *Parimii* (1683) a unor versuri latine despre Sibila Eritreea, traduse apoi în stihuri româneşti, precum şi numeroase citate latine din operele sale, transcrise — ca şi cele greceşti — în caractere chirilice, fiindcă nu avea literele respective, aduc o probă că el cunoştea şi limba latină. La cunoştința limbilor vechi — slavă, greacă şi latină — trebuieşte adăugată şi polona. într-o notiță din *Psaltirea în versuri* ne spune textual: „aşa am cetit în Psaltirea cea leşască", iar, pe de altă parte, pe marginea unei cărți vechi, adaugă lămuriri în limba polonă. Cunoştințele lui în această limbă erau, se pare, destul de înaintate, fiindcă într-un rînd — în *Parimii* — se încumetă chiar să traducă, în stihuri polone, versurile latine despre Sibila Eritreea, care a prezis naşterea Mîntuitorului. E probabil, în sfîrşit, ca în exilul lui de la Strij să fi învățat şi limba ucraineană.

Această minte poliglotă avea şi o adîncită cultură teologică şi profană; după cum se vede din numeroasele note şi comentarii de ordin teologic, istoric, geografic şi etnografic, împrăştiate în traducerile sale (mai ales la *Psaltirea în versuri).*

Aşa se explică, într-o vreme cînd slavonismul era încă înrădăcinat la noi, curajul cu care a luat asupră-şi opera de naționalizare a serviciului divin şi tot aşa se explică amestecul lui, pe timpul exilului, în controversele liturgice şi dogmatice ale bisericilor ruseşti.

Viața. Unde s-a format sufleteşte acest mare îndrumător al bisericii moldoveneşti, în ce împrejurări a învățat el atîtea limbi şi a ajuns la o cultură aşa de aleasă, sînt chestiuni la care, în actualul stadiu al cercetărilor istorice, nu se poate răspunde cu preciziune. S-a crezut de unii istorici că era de origine grec; alții au presupus că era ucrainean: azi avem motive temeinice a crede că era român macedonean. Lacea şi D. Găzdaru, care au studiat lexicul lui, au semnalat unele cuvinte care nu se găsesc decît la aromâni.

Părinții şi familia lui, de asemeni, poartă numiri într-adevăr neobişnuite în celelalte ținuturi româneşti. Tatăl se numea, după cum aflăm dintr-o însemnare publicată de Hasdeu în *Arhiva istorică,* Leontar, bunicul Barila, mama Misira. De altă parte, una din mătuşile sale purta numirea de Stanca, aşa de obişnuită în onomastica noastră.

Dintr-o scrisoare adresată patriarhului Moscovei, aflăm că Dosoftei era înrudit cu familia Kiriac Papară din Lemberg, originară, se pare, din Ianina. în Lemberg se afla pe vremea aceea, grupată în jurul bisericii ortodoxe, o

Prost — de neam de jos.

însemnată colonie grecească, între care erau desigur trecuți şi moldovenii şi românii macedoneni. Numele de familie Papară se întîlneşte azi la românii sud-dunăreni. Dealtfel o familie Papară —■ poate o ramură a celei stabilite în Lwow —■ se întîlnşte în documentele moldoveneşti încă din vremea lui Ştefan cel Mare, care întăreşte drepturile lui Mihail Papara şi ale soției sale asupra „moşiilor strămoşeşti". Legăturile de rudenie strînsă ale lui Dosoftei cu familia Papară din Lwow lasă deschisă ipoteza că Dosoftei îşi va fi petrecut copilăria în Polonia şi îşi va fi aşezat temelia studiilor sale poate în şcoala Frăției ortodoxe din Lwow, pe care o găsim într-un rînd, împreună cu întreaga comunitate, sub epitropia rudei sale Kiriac Papară. în această şcoală, reorganizată de Petru Movilă, se predau pe lîngă limba slavă bisericească şi polona şi limbile clasice: greacă şi latină; iar dintre disciplinele profane: retorica şi poezia.

Se născuse la 1624, şi în 1649 — deci la vîrsta de 25 de ani — îl găsim printre umilii monahi care îşi închinau vremea studiului, în liniştea mănăstirii Pobrata. De aici se înalță repede: în 1658, la vîrsta de 34 de ani, este ales episcop de Huşi; un an mai tîrziu este strămutat ca episcop de Roman şi în 1671, în a doua domnie a lui Duca-vodă, e ales mitropolit al Moldovei.

Noul mitropolit avea în urma lui o muncă grea pe tărîmul culturii şi venea cu intenția de a reînvia activitatea cărturărească din epoca lui Vasile Lupu. Tipografia care fusese instalată în mănăstirea Treisfetitele de Vasile Lupu se ruinase, şi Dosoftei, care tradusese *Psaltirea în versuri,* s-a văzut nevoit să trimeată manuscrisul în Polonia, la mănăstirea ruteană din Uniew, ca să-1 vadă tipărit. Vremurile nu erau însă atunci prielnice pentru activitatea culturală.

în lupta deschisă între poloni şi turci, în jurul cetății Hotinului, Petricecu-vodă, înțelegîndu-se cu domnul muntean, trece de partea polonilor. Turcii sînt bătuți, iar Petriceicu e silit să fugă în Polonia dinaintea lui Dumitraşcu Cantacuzino, adus de turci. Cu Petriceicu pleacă în exil şi mitropolitul Dosoftei, care se amestecase în politica țării, ținînd cu polonii. întorcîndu-se însă din Polonia la începutul anului 1675, este închis în mănăstirea Sf. Sava din Iaşi, de unde, liberîndu-se curînd, recapătă încrederea domnului şi este reinstalat în scaunul mitropolitan.

De aci înainte mitropolitul Dosoftei renunță la lupta politică şi-şi închină toate puterile intereselor culturale ale țării. El încearcă să refacă tipografia lui Vasile Lupu, punînd, după I. Bianu, să se toarne din nou matrițe, după P. Panaitescu, aducînd material nou tipografic de la mănăstirea din Uniew, împreună cu tipograful Vasile Stadnicki, probabil o rudă a lui Simion Stadnicki, şeful tipografiei din Uniew. în această tipografie a apărut, la 1679, *Liturghierul* lui Dosoftei. Dar literele turnate erau greoaie şi urîte. Trebuia să caute în altă parte materialul necesar pentru a se pune la punct tipografia ruinată. împrejurările prielnice se iviră curînd. în 1679 turcii cuceriseră Ucraina şi oferiseră domnului moldovean Gheorghe Duca, — venit pentru a treia oară în domnie —■ sarcina de a o administra şi de a le mijloci pacea cu ruşii. în acest scop, Gheorghe Duca trimite o solie la Moscova, căreia-i încredințează şi Dosoftei două scrisori: una către Nicolae Milescu; alta direct către patriarhul Ioachinij rugîndu-1 să-i trimită —■ prin solul moldovean, căpitanul Ionaşco Bilevici —un teasc de tipografie şi slovele necesare cu care să poată tipări cărțile traduse de

el din limba greacă şi din cea slavonă. Rezultatul a întrecut aşteptările, fiindcă patriarhul îi trimite împreună cu o tipografie completă — prin care putea să-şi realizeze străduinţa de a înzestra bisericile ţării cu textele necesare serviciului divin ■— şi o scrisoare care vădeşte stima de care se bucura Dosoftei între contimporani:

„A binevoit Domnul Dumnezeu a aşeza ierarh înţelept oamenilor săi... pe Prea Sfinţia Ta, care-i paşti bine printr-o înţeleaptă cîrmuire, că şi mai departe de noi a pătruns obşteasca laudă pentru a Ta urmare în Hristos ... Am aflat strălucita Ta evlavie către Domnul Dumnezeu şi rîvna cea dumnezeiască şi fierbinte ce o ai în lucrurile Tale ortodoxe şi sincera Ta îngrijire pentru turma încredinţată Ţie."

Cu materialul adus din Moscova, mitropolitul Dosoftei reface tipografia lui Vasile Lupu şi, într-un răstimp de relativă linişte şi pace, el se aşază pe lucru, punînd sub tipar cărţile traduse, care aşteptau de multă vreme să vadă lumina.

Traducerea cărţilor liturgice. în epoca lui Matei Basarab şi Vasile Lupu, din ciclul cărţilor obişnuite în biserică, abia se tipăriseră Cazaniile, care ţineau locul predicilor şi care se citesc la sfîrşitul serviciului divin. Dintre cărţile de ritual, numai în Muntenia se tipăriseră trei — *Pogribania, Mystirio* şi *Tîrno-sania bisericilor* — cu indicaţiile tipicului, adică cu lămuririle ce se dau preotului cu privire la chipul cum trebuie să slujească, în româneşte, dar cu rugăciunile în slavoneşte.

Din nenorocire şi acest pas timid înainte a fost împiedicat prin zbuciumul vremurilor ce au urmat şi în care tipografia lui Matei Basarab şi cea a lui Vasile Lupu fuseseră ruinate. Urcîndu-se pe scaunul mitropolitan al Moldovei, Dosoftei, călugăr de o largă cultură ortodoxă, întemeiat pe sensul intim al Sfintelor Scripturi, introduce cu curaj, douăzeci de ani mai tîrziu, în biserica Moldovei, marea reformă a naţionalizării serviciului divin. La doi ani abia după ce fusese ales mitropolit, el dăruise — cum spune însuşi — limbii româneşti *Psaltirea* tălmăcită în versuri şi tipărită la mănăstirea Uniew din Polonia. în acelaşi an 1673, tipăreşte, tot în româneşte şi tot la Uniew, *Acatistul Născătoarei de Dumnezeu.* în 1679 tipăreşte *Dumnezeiasca liturghie,* retipărită şi în 1683, şi cuprinzînd liturghia sfîntului Vasile cel Mare şi a sfîntului Grigore Dialogul, la care s-au mai adăugat slujbele obişnuite: la aducerea primelor fructe în biserică, la aria cea de pîine, la culesul viilor, la blagoslovenia vinului în cramă, la rînduiala daniilor, la blagoslovitul mărţişoarelor în Duminica Floriilor.

în 1681 Dosoftei tipăreşte *Molitvenicul de-nţăles* — adică pe înţelesul tuturor, deci în limba română — care cuprinde rugăciunile şi slujba obişnuită la logodnă, cununie, botez, maslu şi înmormîntare. în 1683 ne dă *Octoihul,* numit aşa fiindcă cuprinde cele opt slujbe obişnuite duminica, fiecare pe cîte un ton aparte. Este o operă imnografică, alcătuită în mare parte de sfîntul Ioan Damasceanul pe la anul 735, în mănăstirea Sf. Sava, la care s-au adăugat apoi compoziţiile călugărilor studiţi şi troparele împăraţilor bizantini Leon al Vl-lea cel înţelept şi Constantin Porfirogenetul.

Motivele care l-au îndemnat pe Dosoftei să traducă şi să tipărească aceste cărţi se văd clar din prefeţele lui:

„Grădină încuiată şi fîntînă pecetluită de... ce folosu-i? precum scrie acela marele şi vestitul Potolomeiu, milostive şi luminate Doamne. Caria noi, citind erminiile şi tîlcovaniile Sintei Scripturi, aflăm că o zice pentru *închisul înțelesului, căriiâ o vedem în vremile noastre, că şi acia puțină sîrbie ce o învăță de-nțelegia, încă s-au părăsit în țară ...*

Cela ce prorociaşte, adecă spune de-nțăles oamenilor, grăiaşte zidire şi mîngăiare, îndemnătură şi dojana. Cela ce grăieşte în limbă (neînțeleasă de popor) pre sine zideaşte; iară cela ce spune de-nțăles, besearică zidiaşte. Că mai mare-i cela ce spune de-nțăles, decît cela ce grăiaşte în limbă... Că în biserică mai voia mi-i cinci cuvinte cu mintia mia să grăiescu, ca şi pre alții să învăț, decît ziace mii de cuvinte într-altă limbă."

Iar în alt loc, reproducînd întrebarea adresată de Marcu, patriarhul Alexandriei, lui Theodor Balsamon, patriarhul Antiohiei: „Cuvine-se oare ca preoții ortodocşi din Siria, din Armenia şi din alte țări ortodoxe să liturgisească în limbile lor proprii?", aduce răspunsul lui Balsamon, întemeiat pe pasaje din scrisorile apostolului Pavel: „Ceea ce-s provoslavnici întru tot, de vor fi de elinească limbă *nepartnici, pre limba (lor} să slujească Sf. Liturghie".*

După cum reiese destul de limpede din textele de mai sus, mitropolitul Dosoftei era convins de necesitatea introducerii limbii naționale în biserică. Este cel dintîi mitropolit din principate care, începînd această mare reformă de încetățenire a graiului strămoşesc în altar, caută să convingă clerul din vremea sa că oficierea cultului în limba înțeleasă de masele adînci ale poporului, departe de a fi o rătăcire în apele ereziilor, e dimpotrivă în conformitate cu tradiția Sfintelor Scripturi.

Din traducerile lui Dosoftei, două depăşesc problema introducerii limbii naționale în biserică şi interesează în chip deosebit istoria literaturii noastre. Sînt: *Psaltirea în versuri* şi *Viețile sfinților.*

Psaltirea în versuri. *Psaltirea* tipărită la Uniew în 1673 este, după cum o mărturiseşte însuşi stihuitorul ei, rodul unei munci grele: a lucrat-o „cu multă trudă şi vriame îndelungată", în „cinci ani foarte cu osîrdie mare". O copie manuscrisă a textului —■ păstrată în Biblioteca Academiei Române — poartă semnătura lui Dosoftei ca episcop de Roman, dar din mărturia pe care ne-o dă prefața textului tipărit în 1673, că s-a împlinit cu foarte mare osîrdie în cinci ani, rezultă că Dosoftei a început să lucreze la opera sa din 1668.

Versiunea păstrată în manuscrisul din 1671 are o importanță aparte, fiindcă, pusă în paralelă cu textul tipărit în 1673, ne dă posibilitatea de a urmări procesul de elaborare şi creație al mitropolitului poet, care, nemulțumit de prima redacție, revede necontenit textul, modifică uneori ritmul, corectează expresia, îndreaptă mereu, veşnic în căutarea unei forme mai clare şi mai expresive.

Cum a ajuns Dosoftei la ideea de a traduce psalmii în versuri româneşti, căci pînă la el nu se cunoaşte nici un model tipărit în literatura ortodoxă, nici în cea slavă, nici în cea greacă, afară doar de încercarea păstrată în manuscris a lui Gh. Palamed.

Se ştie că ideea de a versifica psalmii şi de a-i aşeza pe melodii, pentru a fi cîntați în biserici, în reuniuni, în case, a pornit de la calviniştii francezi.

Calvin însuşi a versificat cîțiva psalmi, dar cele mai frumoase versuri le-a dat poetul francez Clement Marot (1495—1544), care a versificat 50 de psalmi. De la aceştia s-au inspirat traducători din toate țările pe unde a pătruns reforma, pînă la marele poet polon Ioan Kochanowski, a cărui operă, publicată în 1577 şi retipărită apoi în nenumărate ediții — 15 pînă în vremea lui Dosoftei — a servit de imbold pentru traducere şi de model pentru versificație lui Dosoftei.

Ioan Kochanowski fusese reprezentantul principal al poeziei culte din „epoca de aur" a literaturii polone şi, cum îl numesc istoricii literari, „părintele poeziei polone". Vechi student al celebrei Universități din Padova, a călătorit la Paris, unde a cunoscut pe Ronsard şi pleiada.

în traducerea psalmilor, Kochanowski, urmînd exemplul lui Clement Marot, s-a străduit să dea poeziei naționale religioase, care exista înaintea lui dar care era mediocră, o valoare artistică superioară şi să o înalțe pe cele mai ridicate culmi ale artei. Opera nu era uşor de îndeplinit, căci poetul nu putea să dea curs liber inspirației sale: nu trebuia să se lase furat de sugestiile cei le dădea textul originalului, care reprezenta o tradiție sacră, şi în acelaşi timp era nevoie să păstreze şi toată frăgezimea mistică a originalului şi să evite platitudinea.

Pentru a pătrunde cît mai adînc în gîndul intim al originalului ebraic, el a folosit mai toate traducerile anterioare.

în ce priveşte stilul traducerii lui Kochanowski, e peste îndoială că nu se putea cere pentru vremea aceea ca poetul polon să respecte din poezia orientală a psalmilor coloritul local, pe care 1-a introdus, mult mai tîriziu, în literatura europeană, romantismul secolului al XlX-lea. Pentru a înțelege coloritul specific ebraic al psalmilor, s-ar fi cerut o cultură cu mult superioară aceleia pe care o aveau contimporanii lui Kochanowski. Dar renunțînd la elementul exotic, Kochanowski a izbutit să degajeze din cîntecele de durere şi de umilință înaintea divinității, ale regelui izraelit, sentimentele adînc omeneşti şi să ni le transmită într-o formă ritmică, plină de noutate şi varietate, îmbogățind metrica polonă cu multe inovații izbutite.

I. Bianu, publicînd în 1887 *Psaltirea* lui Dosoftei, a arătat că structura versurilor mitropolitului moldovean este imitată după țesătura versurilor lui Kochanowski. Găsim la Dosoftei ritmica utilizată de poetul polon, lungimile de versuri ale modelului şi succesiunea rimelor — versuri perechi (1 cu 2, 3 cu 4) alcătuite totdeauna din cîte două silabe (rime feminine).

Dosoftei a luat însă de la Kochanowski numai modelul, formele de versificație în general, căci în amănunte măsura versurilor lui nu corespunde cu măsura versurilor lui Kochanowski. Fondul traducerii a rămas neatins de influența polonă. Iată un exemplu desprins chiar din psalmul 1. Kochanowski spune, traducînd ad litteram textul Psaltirii:

„Sunt ca pleava care se murdăreşte pe pămînt şi pe care vîntul o aruncă unde vrea".

Dosoftei dezvoltă imaginea în felul următor:

Iară voi necurații ca pleava De sîrg veți cunoaşte-vă isprava

Cînd s-a vîntura dintr-arie pravul, Vâ veți duce, cum să duce spravul; Şi cu griul nu-ți cădea-n fățare.

După cum se vede, în marginile textului primitiv, el introduce o imagine nouă, împrumutată din cadrul vieții agricole: aria. Cei păcătoşi vor fi spulberați în vînt ca pleava; ei nu vor cădea pe suprafața ariei (fățare), ca boabele de grîu curat — imaginea sufletelor cinstite. Asemenea amplificări ale textului biblic, care nu se găsesc în Kochanowski , sînt, după cum m-a convins o confruntare a textelor făcută cu ajutorul regretatului prieten Ştefan Glixelli, fostul decan al Universității polone din Wilno, destul de numeroase. De altă parte, spuneam că Kochanowski a dezvoltat şi el textul autentic al Psaltirii, folosindu-se între altele de versiunea lui Buchanan. Pe cît ne-am putut încredința din compararea textelor, aceste amplificări ale lui Kochanowski, fie că sînt proprii, fie că sînt luate din Buchanan, nu se găsesc la Dosoftei. Pentru textul Psaltirii, Dosoftei, care era conducătorul ortodoxiei în Moldova, s-a servit de textele autorizate ale bisericii moldoveneşti: psaltirile slavone. Din acestea a păstrat el şi unele cuvinte, care nu par să mai fi avut mare circulație în limba vremii sale *[rostul* = gură; *sterevie* = oxspePia, pucioasă; *măzdă* = mită).

Ca şi Kochanowski, Dosoftei nu putea avea nici el simț pentru exotismul oriental al poeziei biblice. Dar Dosoftei a simțit şi el adînc în sufletul său frumusețea eternă a cîntecelor de adorare şi umilință ale poetului rege înaintea divinității, frumusețe care a alinat în lungul veacurilor omenirea în ceasurile ei de durere, şi, vroind să o împărtăşească contemporanilor săi moldoveni, a transpus-o în cadrul vieții sociale a timpului şi locului său. Astfel, ca şi în pictura primitivă a Renaşterii, notele de coloare locală abundă în tema biblică. Se vorbeşte de „ocine", de „moşii ce se dau cu urice", de „descălecarea moşii", de „boieria lui Iuda", de „caftane", de „bucine de corn de bour" (unde textul biblic are: corn). Iată bunăoară cîteva versuri care amintesc primirea triumfală a voievozilor biruitori în cetatea de scaun a Moldovei:

Cîntați Domnului în strune, în cobuz de versuri bune, Şi, din ferecate surle, Versul de psalomi să urle Cu bucium de corn de bour, Să răsune pînă-n nour.

Pentru a aprecia drept opera lui Dosoftei —■ şi acesta este rostul istoriei literare —■ trebuie să ținem seamă de faptul că el a luptat cu toate greutățile începuturilor; limba literară a timpului nu fusese încă mlădiată la necesitățile ritmice ale versului, căci desigur nu putem considera ca modele serioase de versificație stihurile lui Varlaam şi ale lui Udrişte Năsturel la stema țării din cărțile publicate. încercările de versificație ale românilor calvinizați din Ardeal nu ajunseseră la cunoştința lui. De altă parte, posibilitățile poetice ale limbii, imaginile şi toate mijloacele de expresivitate nu fuseseră încă puse în valoare

printr-o îndelungată tradiție literară [1] şi, dacă la acestea mai adăugăm şi faptul că ideile originalului biblic trebuiau turnate în versuri pe care atunci pentru întîiaşi dată le crea în limbă mitropolitul poet, e uşor de. înțeles pentru ce unele pasaje pline de poezia mistică a vieții patriarhale sînt redate în stihuri prolixe, naive, lipsite de farmecul originalului.

Dar alături de aceste pasaje, se găsesc în traducerea lui Dosoftei de multe ori imagini neaşteptate şi sugestive, adăugate peste marginile textului biblic, adesea pentru nevoile construcției metrice, care vădesc un suflet cu ochii deschişi şi spre frumusețile naturii. Acolo de pildă unde textul Psaltirii dă numai: „Chiar pasărea şi-a aflat sieşi casă" (în traducerea părintelui Gala Galaction), Dosoftei conturează imaginea mai precis:

Ca o vrăbiuță ce să încuibează.
în straşină de casă dacă se-nserează.

Iată alte accente de lirism religios cărora nu le lipseşte vigoarea şi coloarea ca de exemplu:

în ce chip doreşte cerbul de fîntînă, Cîndu-1 strînge setea de-1 arde-n plămînă. Sufletul meu, Doamne, aşa te doreşte.

Fiara codrilor cea multă
Toată de mine ascultă;
Şi de zimbri—am cirezi multe;
Păsări încă am cu cîrduri
De se țin de hrană-n cîmpuri.
Şi cu urlete ploi mari vărsa tare,
De fierbeau undele-n beznă, ca-n căldare,
Şi din nouri mergea freamăt şi săgete,
Să-ngrozească egiptenii.
Glasul tunetului tău trăznia-n roată,
De-ți lumina fulgerele lumea toată;
S-au strămutat de cutremur tot pămîntul,
Cînd ai tăiat cale-n mare cu cuvîntul.
Am mîncat pîne cu sgură Şi lacrămi în bătătură De fața mîniei tale.
Peste luciu cu genune Trec corăbii cu minune.

[1] Izvorul de apă vie al poeziei noastre populare, care este tot atît de vechi ca şi poporul nostru — şi de care ne vom ocupa la locul său, cînd vom putea să-1 cuprindem cu privirea în toată complexitatea lui — nu ajunsese încă să regenereze literatura cărturarilor. Desigur că mitropolitul Dosoftei a cunoscut şi el cîntecele pe care le cîntau, în sunetele cobuzelor, cîntăreții la mesele domneşti (vezi de ex. cronica lui Miron Costin, ed. Kogălniceanu, 1872, tom. I, p. 3 51). E probabil că metrica poeziei populare cu măsura de 5 — 6 silabe a influențat pe Dosoftei în versurile sale. Dar o influență mai adîncă a poeziei populare asupra traducerii lui Dosoftei n-a fost încă documentată.

în sufletele pline de griji ale contimporanilor săi pentru furtunile timpului, psalmii lui Dosoftei, prietenul lui Miron Costin, au coborît o rază de alinare. Părerea regretatului Bianu că ei n-au avut răsunet la noi, întrucît în cultul ortodox tradiţiunea nu le permitea să fie introduşi şi cîntaţi în biserică, trebu-ieşte azi rectificată. Cîtă mîngîiere în clipe de suferinţe ori în ceasuri de meditaţie religioasă au adus psalmii lui Dosoftei se vede din faptul că dascălii şi cîntăreţii anonimi ai poporului au adaptat, pentru unele bucăţi, melodie. în vechile manuscrise din Biblioteca Academiei Române am găsit numeroase exemplare din toate ţinuturile româneşti — Moldova, Muntenia, Transilvania — în care psalmii sînt copiaţi alături de alte cîntece profane şi religioase.

Dintre psalmii lui Dosoftei, cîţiva, ca de pildă 46 („Limbile să salte"), 48 („Veniţi cu toţi dimpreună să ne facem voie bună"), 94 („Auziţi acestea toate, neamuri, noroade şi gloate"), 98 („Domnul stătu crai în ţară") au fost aşa de bine modulaţi în spiritul poporan, încît, prin mijlocirea, probabil, a dascălilor de biserici, au pătruns în ciclul colindelor populare şi se cîntă pînă în vremurile noastre de copiii care poartă cu steaua, pe uliţele satelor şi oraşelor, solia naşterii Mîntuitorului. Din cîntecele de stea, psalmii lui Dosoftei au fost introduşi mai departe în ţesătura dramei religioase populare a Vicleimului — cu deosebire psalmii 94 şi 98.

Din nădejdea pusă de neobositul mitropolit moldovean de a da aripa versului românesc poeziei vechi creştine, cîţiva psalmi au coborît astfel în sufletul poporului, amestecîndu-se în cîntările şi năzuinţele lui.

Vieţile sfinţilor. A doua operă importantă din activitatea literară a mitropolitului Dosoftei, după *Psaltirea în versuri,* este colecţia completă a vieţilor de sfinţi, care s-a imprimat la Iaşi între 1682—1686, cu tiparul adus din Moscova, de la patriarhul Ioachim.

Din cercetările întreprinse de regretatul Iulian Ştefănescu într-o bună lucrare de doctorat, *Legende despre Sf. Constantin în literatura românescă,* precum şi din sondajele făcute de noi în diferite capitole ale operei, reiese că mărturia lui Dosoftei însuşi, din prefaţa operei, că „a tradus de pre greciaşte şi de pe sîrbiaşte pre limba româneascâ", se confirmă. Iulian Ştefănescu a izbutit chiar să precizeze izvorul principal din care şi-a scos traducerea sa Dosoftei. Aceasta este prelucrarea neogreacă a mineelor bizantine, făcută şi tipărită de Maximos Margunios, episcopul Citerei, care a trăit între 1549—1602. în afara de Margunios, s-a mai servit de originalele bizantine, editate şi acestea în tipografia grecească din Veneţia a lui Glykys. Pe alocuri, unele amănunte istorice le-a scos din legendele hagiografice, care fuseseră încorporate în cronografele bizantine ale lui Dorotei de Monembasia şi ale lui Matei Cigala. Şi, în sfîrşit, pentru unele nedumeriri în traducere, a urmat tradiţia textelor medio-bulgare întrebuinţate pe atunci în bisericile noastre.

Colecţia vieţilor de sfinţi a mitropolitului Dosoftei cuprinde mai multe grupe de legende. O primă grupă — mai mică — e formată de legende referitoare la Mîntuitor, la familia sfîntă şi la apostoli, mai toate extrase din evangheliile apocrife.

A doua grupă — mai mare — este formată din legendele martirilor şi ale asceţilor.

Se cunosc prigonirile groaznice pe care le-au avut de îndurat creştinii primelor veacuri din partea romanilor, cînd aceştia au început să-şi dea seama că răspîndirea noii religii surpă temeliile statului şi ale autorităţii lor. Marele istoric al bisericii creştine, Eusebiu din Cesareea, care a apucat epoca de încheiere a persecuţiilor, ne povesteşte puterea mistică cu care îndurau chinurile cei ce nu voiau să părăsească credinţa în Mîntuitorul: arşi pe ruguri, aruncaţi înaintea fiarelor în arenele circurilor, sfîşiaţi cu cochilii şi unghii de fier. în acele vremuri de urgie, cînd creştinismul era abia la începuturile sale, nu era cu putinţă ca el să nu înţeleagă ce admirabile pilde de rezistenţă în prigoniri putea aduce forţa morală a acestor eroice jertfiri de viaţă pentru credinţa cea nouă. Fanatizate de avîntul cu care aceşti iluminaţi primeau cununa de martiri, masele populare vedeau în ei pe adevăraţii aleşi ai Mîntui-torului în lupta cu păgînismul.

După ce Constantin cel Mare pune capăt persecuţiilor, admiţînd libertatea cultului creştin, atenţia bisericii este îndreptată către ascetism. Sfîntul acestor noi vremuri este acum ascetul, care, retras de lume în codri sau pustiuri, îşi mortifica trupul pentru a dezrobi sufletul de ispitele cu care duhul întunericului căuta să-i primejduiască mîntuirea. în năzuinţa de a expia păcatele lor şi ale semenilor, asceţii îşi impuneau asperităţi de viaţă, chinuri trupeşti, refuzînd orice adăpost, stînd fără nici un acoperiş vara sub arşiţa soarelui, iarna în vifor, vînturi şi ploi, pînă ce trupul li se topea de chinuri şi se acoperea de răni.

Biserica şi contimporanii au privit cu admiraţie şi pietate pe asceţi şi-i socoteau ca fiind inspiraţi de Dumnezeu. Un cronicar bizantin ne spune că împăratul Isac Anghelos, într-o vreme de mare cumpănă în istoria Bizanţului, a chemat în palat pe „călugării care umblă cu picioarele goale, pe cei ce se culcă pe pămîntul gol şi pe cei ce trăiesc deasupra pămîntului pe coloane" şi le-a cerut să se roage lui Dumnezeu ca să îndepărteze primejdiile care ameninţau imperiul.

Care sînt elementele din care s-au alcătuit legendele hagiografice le-am arătat la p. 119 —122 Concepţia hagiografului despre rolul şi misiunea sfîntului pe pămînt pare să fi fost influenţată, în afară de tradiţia literară a apocrifelor, şi de curentele filozofice ale timpului şi cu deosebire de mistica neoplatoniciană.

Concepţia misticei neoplatonice despre puterile supranaturale în extazul divin a influenţat credinţa creştină despre sfinţi, în sensul că hagiograful, ca şi misticul neoplatonician, admitea că martirul sau ascetul, care în extazul mistic se confunda în sufletul său cu Mîntuitorul pentru a duce lupta împotriva păgînismului, în clipele hotărîtoare era sprijinit de Domnul. Mîntuitorul radia atunci în jurul lor aureola divină — cu care dealtfel şi sînt zugrăviţi în bisericile noastre — şi că acest nimb al sfinţeniei îi sustrăgea de la influenţa puterilor fizice ale naturii, ridicîndu-i mai presus de ele.

Această concepţie care stă la temelia legendei hagiografice explică caracterul supranatural al acţiunii. Vieţile de sfinţi ne introduc astfel într-o lume de miraculos creştin, în care torturile cele mai îngrozitoare nu pot distruge viaţa martirului. De exemplu sfîntul Mamas şi Iulian sînt condamnaţi de autorităţile romane să fie sfîşiaţi de fiare sălbatice, dar la ziua sorocită, în arena circului, cînd se dă drumul fiarelor înflămînzite, acestea, în loc să se repeadă asupra lor, îşi domolesc furia şi, ajungînd în faţa sfinţilor, le ling

picioarele. Sfîntul Tirs, sărbătorit la 14 decemvrie, este vîrît într-un sac cu scorpii şi vipere şi aruncat în mare, departe de țărm; cu ajutorul îngerilor sacul se sfîşie, sfîntul iese nevătămat şi se întoarce la țărm, călcînd pe valuri ca pe uscat. Cînd Ermingheld, fiul unui rege got, este asasinat în temniță din porunca tatălui, coruri de îngeri se scobor din cer, cu lumini, în cîntece de slavă (1 noiemvrie).

Tot prin minuni, de altă natură însă, se caracterizează şi viața sfinților asceți. Sf. Marian nu are nevoie, în puterea nopții, de candelă ca să scrie, fiindcă degetele lui răspîndeau lumina necesară. La moartea sfîntului Lazăr stîlpnicul (7 noiemvrie), coloana pe care trăise străluceşte în tăria nopții ca o coloană de foc, pînă la mari depărtări.

Pentru a alcătui biografia sfîntului, hagiograful, care n-a urmărit niciodată o reconstituire istorică a vieții, ci numai o operă de edificare morală după canonul stabilit prin datina hagiografică, a împrumutat de multe ori elemente din tradițiile şi basmele populare. Astfel, de pildă, tema cu lupta voinicului pe țărmul unei ape pentru mîntuirea unei fecioare, care apare în vechiul mit al lui Perseu şi Andromeda, în legenda celtică a lui Tristan şi Iseult şi în o mulțime de basme populare, ca de exemplu în *Balaurul cu şapte capete* din colecția lui Ispirescu, a fost încorporată din secolul al XH-lea şi în viața sf. Gheorghe, alcătuind partea cea mai frumoasă şi mai cunoscută a legendei. Tema aceasta hagiografică a luptei sfîntului Gheorghe cu balaurul, transpusă în versuri, este foarte răspîndită la popoarele balcanice şi are o paralelă interesantă în balada noastră populară *Iovan Iorgovan.*[1]

Alte motive de folclor, ca de exemplu motivul meiului miraculos care sfărîmîndu-se anunță moartea eroului, a copilului care vorbeşte înainte de naştere, a cerbului care călăuzeşte pe calea mîntuirii (sf. Plachida), au fost prinse şi ele în țesătura legendelor hagiografice. Scrise de autori diferiți, în răstimpuri diferite, legendele hagiografice sînt foarte inegale. Multe sînt clişee banale, în altele miraculosul exagerat se apropie de grotesc, dar sînt şi cîteva legende care, prin grația lor naivă şi prin pietatea lor duioasă, au mişcat adînc sufletul cititorilor de pe vremuri.

Iată de pildă legenda lui Avgar, asupra căreia ne oprim puțin pentru a înțelege mai bine caracterul unei astfel de legende hagiografice precum şi mentalitatea celor ce se desfătau cu acest fel de literatură, din care scoteau adesea îndemnuri şi pilde pentru viață. Avgar, toparhul Edesei, fiind chinuit de o boală grea — după unele izvoare, de lepră neagră — auzind de minunile şi tămăduirile săvîrşite de Hristos, a trimis la el pe cancelarul său, Anania, un zugrav iscusit, ca să-i izvodească chipul şi să-i ducă o scrisoare cu rugămintea de a veni în Edesa pentru a-1 mîntui. „Să te afli aci cu mine — scrie toparhul — căci am înțeles că evreii murmură împotriva ta şi vor să-ți facă rău. Eu am cetatea prea mică, dar îndeajuns amîndurora pentru a petrece cu cinste." Anania, ajuns tocmai cînd Isus propovăduia poporului, încearcă să-i prindă chipul, dar nu izbuteşte să fixeze nici o trăsătură, din pricina aureolei divine care-i nimba fața. După ce şi-a încheiat predica, Mîntuitorul, care şi gîndurile ascunse ale oamenilor le cunoştea, a cerut solului să-i dea scrisoarea. După ce a citit-o, şi-a spălat chipul cu apă, a cerut o năframă curată

[1] Cf. N. Carto j an, *Cărțile populare în literatura românească,* II, p. 161—165.

de in, şi-a pus-o pe faţă, şi-a imprimat chipul în ea şi a predat-o solului să o ducă lui Avgar împreună cu răspunsul: „Fericit eşti, Avgare, de vreme ce ai crezut în mine fără să mă fi văzut, căci scris este despre mine, ca cei ce mă vor vedea să nu creadă în mine şi cei ce nu mă vor vedea aceia să creadă. Iar cît despre cele ce-mi scrii, ca să vin la tine, eu trebuie să împlinesc toate celea pentru care sunt trimes, iar după ce le voi împlini, să mă înalţ către Părintele cel ce m-a trimes ..."

Avgar citeşte scrisoarea şi, închinîndu-se la icoana Domnului cea nefăcută de mîini omeneşti, deodată se vede vindecat pe tot trupul de lepră, afară doar de o rămăşiţă pe faţă.

Cîţiva ani mai tîrziu, după ce Mîntuitorul fusese răstignit, înviase şi se înălţase la cer, Avgar află că a sosit în cetatea lui un evreu, cu numele Tadeu, care tămăduia pe cei bolnavi în numele lui Isus. Toparhul trimite să-1 aducă la el şi cînd Tadeu intră pe uşa palatului, învăluit în nimbul strălucitor al sfinţeniei, Avgar se scoală de pe tron şi îl întreabă dacă într-adevăr el este ucenicul făgăduit prin scrisoarea Mîntuitorului. „De vreme ce —■ răspunse apostolul — mare nădejde ai pus spre Domnul meu, Isus Hristos, pentru aceea, iată, trimes fiind de Dînsul, am venit la tine şi, dacă credinţa ta se va spori întru tine, toate cele dorite de tine după credinţa ta vor fi." „Atîta am crezut întru Dînsul — răspunse Avgar —■ încît am vroit să adun puterea oştirilor mele şi să merg asupra iudeilor, celor ce l-au răstignit pe El, ci stăpînirea romană, subt care suntem, m-au oprit pe mine."

Tadeu îl linişteşte, lămurindu-1 că Mîntuitorul n-avea nevoie de nici un sprijin, că el a îndeplinit pe pămînt voia tatălui şi că, de-ar fi vrut, legiuni de îngeri ar fi adus în ajutorul lui. Avgar este adus la credinţa cea dreaptă, primeşte botezul şi cu aceasta rămăşiţa leprei de pe faţă dispare cu desă-vîrşire.

A doua zi, Tadeu, predicînd norodului taina mîntuirii, aduce la creştinism întreaga cetate a Edesei, care primeşte botezul.

Sîmburele acestei legende îşi are obîrşia în creştinarea Siriei prin regele Abgar. Abgar al IX-lea, Bar Ma'nu (176—213), întorcîndu-se din Roma, unde fusese primit cu fast de împăratul Severus, a trecut prin Asia Mică. Aci a îmbrăţişat creştinismul, pe care 1-a impus apoi în regatul său. Mai tîrziu, din năzuinţa de a se învălui începuturile creştinismului în Siria într-o aureolă legendară de glorie şi de sfinţenie, evenimentul a fost transpus în epoca de apostolat a Mîntuitorului şi pus în legătură directă cu el. Legenda căpătase, încă din secolul al III-lea, forma scrisă în limba siriacă şi se păstra în arhivele din Edesa, unde a găsit-o marele istoric al bisericii creştine, Eusebiu, episcopul Cesareei şi prietenul lui Constantin cel Mare. Eusebiu a tradus-o în limba greacă şi a înserat-o în cartea I-a (cap. XIII) a istoriei sale bisericeşti.

Motivul cu năframa, icoana nefăcută de mîini omeneşti, nu făcea parte din structura primitivă a legendei; el apare pentru întîiasi dată în secolul al V-lea.

Din lumea siriacă, motivul a trecut apoi, în secolul al Vl-lea, în Bizanţ şi a dobîndit o vitalitate aşa de puternică, încît a fost exploatat mai tîrziu, în timpul luptelor iconoclaste, de către teologii bizantini în sprijinul tezei că icoanele au fost instituite pe pămînt de Mîntuitorul însuşi. în secolul al VUI-lea, scriitorii bizantini, cei sirieni şi pelerinii apuseni ne înştiinţează că

icoana trimisă lui Abgar se găsea într-adevăr la Edesa. Ea a fost adusă apoi în Constantinopol, pe timpul împăratului bizantin Romanos Lecapenos, care dezlănțuise războiul împotriva arabilor pentru liberarea ținuturilor creştine de sub păgîni. Aducerea icoanei în Constantinopol şi depunerea ei în biserica Vlaherne din palatul imperial s-a făcut cu mare fast şi, pentru comemorarea acestui eveniment în viața bisericii ortodoxe, s-a alcătuit chiar atunci slujba care se citeşte şi azi în biserica noastră.

Legenda aceasta pioasă, cu grația ei naivă, care a instituit în biserica ortodoxă două comemorări — la 21 august prăznuirea sfîntului Tadeu şi la 16 august aducerea icoanei din Edesa în Bizanț — a lăsat urme adînci în arta religioasă şi în folclor. în zugrăveala bisericilor noastre, „în amintirea lui Avgar şi a icoanei Mîntuitorului, se aplică atît năframa sfîntă cît şi roşietica cărămidă sfîntă, jos pe tamburul cupolei şi anume vizavi una de alta: năframa la răsărit, cărămida la apus".

Legenda a fost mult citită şi a lăsat urme în folclor. în unele ținuturi — în părțile Sighişoarei şi în Banat — scrisorile lui Avgar către Mîntuitorul şi a Mîntuitorului către Avgar sînt întrebuințate, după cum a arătat răposatul Bogrea, pînă azi ca talismane. „Ele sînt în genere numite, după numele topar-hului, *avgare,* prin corupție *advare* sau *argare,* care înseamnă orice amulet în genere, salv-conduct mistic, căruia superstiția populară îi atribuie o putere profilactică." Astfel numele regelui Edesei, care a introdus creştinismul în Siria, a ajuns în lexicul românesc un nume comun, cu sensul de amulet — o curioasă evoluție semantică în viața cuvintelor.

în colecția vieților de sfinți a mitropolitului Dosoftei mai sînt încă multe alte legende, tot atît de atrăgătoare prin grația lor naivă şi tot atît de interesante prin problemele pe care le ridică cu privire la substratul istoric sau la legăturile cu folclorul. Aşa sînt, de pildă: legenda despre sfîntul Alexie care şi-a părăsit părinții şi soția în noaptea nunții ca să urmeze chemarea Mîntuitorului, de care ne-am ocupat; despre sfîntul Eustațiu Plachida (20 sept.), care, luîndu-se la o vîntătoare pe urmele unui cerb miraculos, a fost convertit la creştinism; despre sfîntă Tecla (24 sept.), care, ascultînd de la fereastra casei părinteşti predica apostolului Pavel, şi-a părăsit mama şi logodnicul pentru a-şi închina viața Domnului; a celor şapte cuconi din Efes, care, urmăriți de prigonitori, adorm 360 de ani într-o peşteră, şi multe altele.

Colecția vieților de sfinți a lui Dosoftei este alcătuită din trei tomuri; ultimul a apărut în 1686, şi cu el activitatea marelui mitropolit se încheie, deoarece în acest an Dosoftei a fost luat şi dus în captivitate de Sobieski.

Dosoftei istoric. Pentru a întregi conspectul activității literare a mitropolitului Dosoftei, trebuie să amintim aci şi preocupările sale istorice, căci în mijlocul muncii neobosite pentru naționalizarea serviciului divin, mitropolitul Dosoftei, prietenul lui Miron Costin, a găsit timp să-şi poarte gîndul şi către studii istorice. Era un pasionat cititor de cronografe. Un exemplar din cronograful lui Cigala se păstrează azi în Biblioteca Academiei Române cu sublinierile şi adnotările marelui mitropolit. în *Viețile sfinților* îl vedem adesea înnodînd textul hagiografic cu informații şi citate împrumutate din cronografe.

Dar mai mult pare să-1 fi interesat istoria naţională. în prefaţa a două cărţi — *Molitvenicіâ,* apărut în 1681, şi *Parimiile,* publicate în 1683 — el adaugă un rezumat de istorie moldovenească în versuri. Acest poem cronologic începe cu discrete aluzii la originea romană. Vorbind de Dragoş-vodă, care, descălecînd ţara, „au adus într-însa *rumăneasca limbă",* adaugă versuri ca acestea:

Se trage de pre sînge rudă împărătească.

înşiră apoi pe rînd domnii Moldovei, pomenind îndeosebi ctitoriile lor de mănăstiri şi biserici, pînă la Duca-vodă, adică pînă în vremea sa. Cu toată ariditatea inerentă acestui gen literar, totuşi imaginaţia mitropolitului poet se aprinde la evocarea marilor domni, apărători ai pămîntului moldovenesc, ca bunăoară la a lui Ştefan cel Mare — „i se înălţă vestea şi peste ghotară" — a cărui siluetă de mare ctitor ne-o înfăţişează astfel:

Prin ţinuturi, prin toate să vădu a lui siamne:
Mănăstiri şi bisiarici c-au faptu fără liane,
Că nu numai prin sate şi pre la oraşe,
Ce şi prin munţi şi-n codri lui Hristos sălaşe,
C-au făcut zugrăvite, de dau strălucoare,
Să-i trăiască pomana-n bun nume suptu soare...

Vremurile de atunci nu erau însă prielnice pentru munca de carte. Un nou război se dezlănţuise între turci şi creştini. Moldoveni şi munteni tre-buiseră să urmeze oştirile turceşti şi să ia parte la asediul Vienei. Dar pe cînd Duca-vodă cu oastea moldovenească lipsea din ţară, polonii cu pribegii moldoveni intraseră în Moldova, aducînd ca domn pe Petriceicu-vodă. în zilele de Crăciun ale anului 1683, Duca-vodă este surprins la moşia sa Domneşti de un podgheaz polon şi făcut prizonier împreună cu cronicarul Miron Costin, prietenul lui Dosoftei. în locul lui Duca-vodă fu instalat în scaun, cu ajutorul polon, Petriceicu-vodă. în aceste vremuri de restrişte, noul domn şi boierii din divanul Moldovei, temîndu-se de invazia turcilor şi tătarilor, hotărăsc să trimită după ajutor la ţarii Rusiei, Ioan şi Petru Alexievici, pe mitropolitul Dosoftei şi pe căminarul Lupu, oferind, în schimbul ajutorului, tribut.

Mitropolitul Dosoftei n-a putut ajunge însă pînă la Moscova, fiindcă se răspîndise zvonul că părţile de unde vine mitropolitul sînt bîntuite de ciumă. A fost oprit la Kiev de autorităţile ruseşti, care au transmis la Moscova cererea moldovenilor şi lămuririle mitropolitului.

Este de reţinut din declaraţiile lui Dosoftei lămuririle pe care le dă cu privire la neîncrederea poporului său în poloni, care, spune el, sînt răutăcioşi, „mincinoşi" şi „nestatornici".

Răspunsul ţarilor la rugămintea moldovenilor nu ni s-a păstrat. Fapt e că ruşii nu s-au mişcat să vină în ajutorul nostru. Peste cîteva luni turcii intrau în Moldova şi puneau pe tron pe Dumitraşcu Cantacuzino, dar, după puţin timp, şi acesta avea să fie înlocuit prin Constantin Cantemir.

Păstorirea mitropolitului Dosoftei se apropia însă de sfîrşit. în anul 1686 regele Poloniei, Ion Sobieski, pornind din nou cu război împotriva turcilor, intră cu oştirea în Moldova. încercarea lui de a cîştiga de partea sa pe

Constantin Cantemir nu izbuteşte, între altele fiindcă fiul cel mare al domnului era ostatec la Constantinopol şi fiindcă turcii trecuseră Dunărea şi, unin-du-se cu tătarii, aşteptau la graniţele ţării. Domnul moldovean lăsase în Iaşi proviziuni pentru armata polonă şi se retrăsese spre sud. în răstimp, regele Sobieski intră în Iaşi şi-1 ţine în stăpînire două săptămîni, petrecînd — zice Dimitrie Cantemir în *Vita Constantini Cantemyri* (ed. Iorga, p. 63—66, text românesc) — „în oaspete lungi şi bubuiri de tunuri", pentru ca să „sperie de departe pe turci şi pe tătari". Sobieski, care prinsese de la ostaşii moldoveni, încă de pe vremea cînd era hatman al Poloniei, cîteva cunoştinţe de limbă românească, la un ospăţ, a rostit cîteva cuvinte către boierii moldoveni în limba lor, ca să le facă plăcere. Apoi, în clinchetul paharelor, a poruncit să înceapă hora, după care a spus că a alcătuit un cîntec moldovenesc. Şi tăcînd lăutarii, Sobieski a început:

Constantine,
Fugi bine,
Nici ai casă,
Nici ai masă,
Nice dragă jupîneasă.

După relatarea lui Dimitrie Cantemir, tatăl său, înştiinţat de aceasta, nu s-a lăsat dator cu răspunsul. Sobieski, părăsind laşul, trece Prutul şi se îndreaptă cu armata spre Bugeac, unde-1 pîndeau turcii şi tătarii, care arse-seră iarba, otrăviseră apa şi prinseseră carele cu proviziuni ale polonilor. Pe cînd regele polon se afla astfel în primejdie, Cantemir îl înştiinţează, printr-un om sigur, de primejdia aceasta şi îl sfătuieşte, după cum ne spune fiul său, ca să treacă repede înapoi şi să iasă din Moldova, după care adaugă:

„...că-i foarte mulţumeşte pentru cinstea pe care a binevoit să i-o facă prin cîntecul pe care i 1-a alcătuit şi 1-a cîntat. Doamnă, în adevăr, din voia sorţii nu are de mult, dar a lăsat craiului casa, gazda şi masa gătită, iar, dacă nu s-a ajuns întru ceva, să fie bun a nu o pune în sama voinţii sale, ci numai în a neputinţii."

Dosoftei în Polonia. Sobieski retrăgîndu-se peste Prut şi străbătînd Iaşii cu ostaşii săi, aceştia au dat foc oraşului şi au prădat mănăstirile. Cu acest prilej au ridicat şi pe mitropolitul Dosoftei. Unii istorici sînt de părere că Dosoftei a plecat de bună voie. Trei contimporani care au însoţit ostile regelui Sobieski — episcopul de Kamenica, Wojenski, francezul Philippe Dupont, ofiţer şi curtean, şi un anonim într-o scriere *Les Anecdotes de Pologne* ... —■ povestesc că mitropolitul Dosoftei a ieşit înaintea regelui cu 200 de preoţi şi călugări, cu prapore şi cruci, însoţiţi de fruntaşii oraşului. Şi adaogă Dupont că mitropolitul ar fi ţinut un discurs lui Sobieski, în care 1-a înfăţişat pe Constantin Cantemir în colorile cele mai negre. [1] Se ştie însă că vlădicii nu trebuie să-şi părăsească niciodată poporul. Primirea cu alai mare a lui Sobieski, care venea ca liberator de sub jugul turcesc, era deci firească. Nu ştim în ce măsură Dosoftei a îndrăznit să-şi atace domnul.

[1]Horia Oprişan, în *Arhiva,* anul XLVII, 1940, nr. 1-2, p. 110-116.

Dar D. Cantemir ne spune însă în această privință lămurit:

„Polonii au prădat şi vasele sfinte şi moaştele sfîntului Ioan cel Nou, cu multe pietre scumpe. Şi alte odoare de argint şi de aur le-au luat cu sine şi împreună cu ele *pe însuş mitropolitul care mustra făţiş fapta nelegiuită a ostaşilor şi se ruga de îndurare."*[1]

Tezaurul şi odoarele mitropoliei din Suceava, pe care polonii le-au ridicat odată cu mitropolitul Dosoftei, cuprindeau, după cum aflăm din documente, lucruri prețioase, ca de exemplu:

„Un aier mare împodobit cu pietre scumpe, cumpărat la 1427 de către domnitorul Moldovei Alexandru cel Bun şi de fiul său Ilie, pe vremea mitropolitului Macarie; mitra de aur a mitropolitului, împodobită cu diamante şi cu smaralde; cruci de aur cu rubine şi turcoazefcîrje pastorală de argint; icoane cusute cu aur şi argint şi cu cercuri de mărgăritare; o Evanghelie pe pergament cu scoarțe de argint aurite; veşminte preoțești; înveliturí pentru pristol, toate de stofă scumpă, împodobite cu pietre prețioase; sfeşnice şi cădelnițe de aur şi argint".

Cu mitropolitul Dosoftei au mai fost ridicați din Suceava şi cîțiva clerici care erau pe lîngă el: ieromonahii Adrian, Ionaş, Ilarion şi arhimandritul Sucevei, Nicolae.

în Polonia, li s-a impus captivilor să locuiască în oraşul Stryi. încep de aci înainte pentru marele mitropolit moldovean în pribegie zile grele de sărăcie şi amărăciune. Constantin Cantemir îl cheamă stăruitor să se întoarcă în țară cu moaştele sfîntului Ioan cel Nou şi, fiindcă nu voia, sau nu putea să vie, este anatemizat de patriarhul din Constantinopol, anatemă care a fost ridicată, însă prea tîrziu, după ce Dosoftei murise. Deşi se pare că i s-a îngăduit libertatea de a conduce colonia românească din Polonia, deşi îl vedem într-un rînd sfințind pe episcopul român Iosif Stoica din Maramureş şi pe alți doi episcopi ruteni, totuşi viața sa în exil este plină de necazuri şi lipsuri. Abia aşezat pe pămînt străin, se vede nevoit să trimită necontenit după ajutor şi milă în Rusia, la țarul Moscovei, la patriarhul Ioachim şi la toți creştinii ortodocşi.

„Potoliți — scrie el — furtuna mizeriei noastre, astîmpărați sufletul ce se chinuieşte şi adăpați sufletul însetoşat, care pribegeşte acum al patrulea an din eparhia mea.

Pătimesc în mizerie cu servitorii cari sunt lîngă racla sfîntului Ioan cel Nou, nădăjduind mîntuirea lui Dumnezeu, ca să mă întorc şi să mă înfățişez înaintea feței lui Dumnezeu, în mitropolia dorită a Sucevei..."

în această viață de amărăciune petrecută în exil, mitropolitul Dosoftei îşi găseşte o mîngîiere în munca de cultură, prinsă, prin forța împrejurărilor, în cursul curentelor kievene şi moscovite. Dezlipirea Ucrainei de la Polonia şi alipirea ei la imperiul moscovit adusese divergențe în viața religioasă a Rusiei. Pe cînd Moscova păstrase credincios tradiția ortodoxă, Ucraina, care stătuse sub stăpînirea Poloniei catolice, primise, prin influența literaturii religioase traduse din limba latină a catolicismului polon, obiceiuri, rînduieli şi dogme străine ortodoxismului. Una din aceste chestiuni, care a frămîntat

D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyri,* ed. Iorga, 1923, p. 65, text românesc.

societatea rusă timp de 15 ani, a fost chestiunea transubstanţierii sfintelor daruri. în dogmatica creştină este o problemă importantă aceea de a se şti dacă la taina cuminecăturii este prezent sau nu spiritul Mîntuitorului. Pe cînd biserica ortodoxă susţine că este prezent, bisericile reformate susţin că aceasta este simbolică. Ucrainenii, deşi ortodocşi, se alipiseră la punctul de vedere reformat. Patriarhul Ioachim, după sfaturile fraţilor Lihudi şi a altor cărturari din Moscova, somează pe mitropolitul Kievului să-şi expună lămurit punctul său de vedere în această privinţă. în astfel de clipe hotărî-toare pentru biserica rusă, cînd patriarhul Moscovei se pregătea să arunce anatema asupra bisericii din Kiev, intervine Dosoftei, care, din exilul său, lămurind pe mitropolitul Kievului asupra punctului de vedere ortodox, înlătură ruptura.

Din aceste preocupări, prelatul nostru, solicitat de mitropolitul Kievului, a tradus în ruseşte o serie de cărţi care se refereau tocmai la dogma transubstanţierii sfintelor daruri. Originalele greceşti ale unora din aceste cărţi fuseseră tipărite prin 1683, în tipografia din Iaşi, după cererea marilor patriarhi greci ai răsăritului, pe vremea cînd Dosoftei păstorea Moldova. Textele traduse de el — precum din cartea sf. Simeon al Salonicului despre transubstan-ţierea sfintelor daruri, *Istoria bisericească* şi *Vedenia tainică a patriarhului Gherman, Orînduielile sf. apostoli* — sînt scrise într-o foarte corectă limbă rusească şi unele erau menite să fie tipărite.

Dar în mijlocul acestei activităţi, cu sufletul îndurerat de nostalgia scaunului său din Suceava şi strîmtorat de multe lipsuri, mitropolitul Dosoftei închide ochii la 13 decembrie 1693.

O mişcătoare scrisoare, adresată hatmanului Mazepa de către unul dintre călugării care au stat la căpătîiul lui în ceasul morţii, ne înştiinţează astfel despre sfîrşitul mitropolitului moldovean: „Noi, sărmanii călugări, cari ne aflăm lîngă sfintele moaşte ale sfîntului marelui mucenic Ioan cel Nou din Suceava, în localitatea Zolkiev, cu supunere cădem la picioarele măriei voastre domneşti, căci nu avem unde să ne plecăm capetele decît la Domnul Dumnezeu şi la măria voastră milostivul nostru domn. Şi facem ştire măriei voastre cum a fost de la început: a venit milostivirea sa regele polon cu oaste în ţara românească, în cetatea Iaşilor, şi a luat moaştele sf. marelui mucenic Ioan din Suceava şi cu prea sfinţitul Dosoftei din Suceava şi ne-au dus din Iaşi în Polonia; şi ne-au dat să trăim noi în cetatea aceea opt ani la porunca milostivim sale. Şi a trăit părintele mitropolit de fericită memorie în mare lipsă şi necaz şi nu a avut unde să se mişte. Şi, de cînd a murit preasinţitul mitropolit, de fericită memorie, au trecut şase ani, în 13 decembrie."

Şi iată acum o frumoasă trăsătură de caracter a feţelor religioase din trecut s „Eu atunci, milostive binefăcător, am fost obligat cu mare epitimie de preasfinţitul mitropolit de fericită memorie să nu părăsesc sfintele moaşte pînă la capătul vieţii mele".

Experienţa dureroasă pe care a încercat-o mitropolitul Dosoftei în hărţuita sa viaţă îi întărise personalitatea pentru o muncă înaltă, închinată ţelului educativ pe care îl impunea menirea sa de păstor al ţării. Şi dacă împrejurările nu l-ar fi copleşit de atîtea ori, activitatea sa ar fi înzestrat

trecutul cultural românesc cu o operă uriaşă, pentru care Dosoftei simţea şi chemarea şi priceperea de a ne-o da.

Munca" lui Dosoftei, atît cît o avem, reprezintă în istoria culturii noastre vechi un mare pas înainte. El, cel dintîi dintre vlădicii principatelor, a deschis drumul limbii româneşti către altarul bisericii. Străduinţele lui vor fi continuate mai tîrziu, în Ţara Românească, de mitropolitul Antim Ivireanu. Prin traducerea *Psaltirii în versuri,* Dosoftei a aşezat temeliile versificaţiei în literatura noastră cultă, iar prin *Vieţile sfinţilor* a dăruit sufletului românesc din veacul al XVII-lea o bogată literatură de imaginaţie, împletită cu elemente miraculoase, plină de pietate şi uneori înviorată de graţie naivă.

Prin destinul său tragic, rămîne o figură care sintetizează vitregia împrejurărilor în care s-au zbătut toţi marii cărturari ai literaturii noastre vechi.

BIBLIOGRAFIE

Viata. Ştefan Dinulescu, *Viaţa şi scrierile lui Dositeiu mitropolitul Moldovei* (extras din *Candela,* iurnal bisericesc literar), Cernăuţi, 1885; Ştefan Cioban u, *Dosoftei mitropolitul Moldovei şi activitatea lui literară. Contribuţiune la istoria literaturii româneşti şi a egăturilor româno-ruse literare din secolul al XVII-lea,* traducere din ruseşte de Ştefan Berechet, Iaşi, 1918; originalul rusesc, conţinînd anexe care n-au fost traduse, a apărut în ediţia Academiei imperiale ruse de ştiinţe, secţia pentru limba şi literatura rusă, Kiev, 1915; Ştefan C i o b a n u, *Contribuţiuni privitoare la originea îi moartea mitropolitului Dosoftei,* discurs de recepţiune la Academia Română, Bucureşti, 1920. Documente biografice: Silviu Dragomir, *Contribuţii privitoare la relaţiile bisericii româneşti cu Rusia în veacul XVII,* în *Analele Academiei Române,* nr. 21, Bucureşti, 1912; I. Bogdan, *O scrisoare din 1679 a mitropolitului Dosoftei,* în *Analele Academiei Române,* XXXIV, *Mem. secţiunii istorice,* Bucureşti, 1912, p. 489 — 496. Despre fuga în Polonia: H. O p r i ş a n, *Precizări pe marginea exilului lui Dosoftei în Polonia,* în *Arhiva,* Iaşi, XLVII, 1940, p. 110— 116.

Opera. Texte şi studii. I Bianu şi N. Hodoş, *Bibliografia românească veche,* I, Bucureşti, 1903, p. 209 —240, 262—269, unde se descriu cărţile lui; D. A. S t u r d z a, *Un manuscris al lui Dosoftei,* în *Convorbiri literare,* VI (1872), p. 157— 167; I. Bianu, *Dosoftei mitropolitul Moldovei, 1671 — 1686, Psaltirea în versuri publicată după manuscrisul original şi de pe ediţiunea de la 1673,* Ed. Academiei Române, Bucureşti, 1887. Din *Vieţile sfinţilor* au fost publicate fragmente de dr. M. G a s t e r, în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie,* II, voi. 4 (1885), p. 635 — 636 *(Eustatie Plachida),* şi în *Chrestomatie română,* Bucureşti, 1891, I, p. 251—259. Fragmente din *Acatist, Molitvenic, Liturghie, ibidem,* I, p. 214 — 215. Alte fragmente din *Vieţile sfinţilor* în colecţia „Autorii români vechi şi moderni, ediţiune şcolară", Bucureşti, Socec, 1895.

Studii. Despre izvoarele lui Dosoftei în *Vieţile sfinţilor:* Iulian Ştefănescu, *Legendele despre sf. Constantin în literatura română,* în *Revista istorică română,* I, 1931, p. 251 — 297 (şi extras). Pentru limbă: C. L a c e a, *Vntersuchung der Sprache der „Viaţa şi petrecerea svinţilor" des Metropoliten Dosoftei,* în G. W e i g a n d, *Jahresbericht des Instituts fiXr rum. Sprachen zu Leipzig,* V, 1898, p. 51—144; D. P u ş c h i l ă, *Molitvenicul lui Dosoftei. Studiu asupra limbei,* în *Analele Academiei Române,* XXXVI, *Mem. secţ. lit.,* seria a Ii-a, p. 1—114, Bucureşti, 1915. Pentru versificaţia lui Dosoftei, în afară de prefaţa lui I. Bianu, *Dosoftei mitropolitul Moldovei (1671 — 1686), Psaltirea în versuri... , ci.* şi N. I. A p o s t o l e s c u,

L'ancienne versification roumaine (XVII-e et XVIII-e siecles), Paris, 1909, p. 44 — 49. Despre versurile poloneze din *Parimiile* lui Dosoftei vezi menţiune în I. B i a n u. *Psaltirea în versuri întocmită de Dosoftei mitropolitul Moldovei,* p. XXVIII; publicate şi studiate pe larg de Ştefan C i o b a n u. *Versuri poloneze necunoscute în opera mitropolitului Moldovei Dosoftei.* Extras din *Melanges Drouhet,* Bucureşti, 1940. Pentru psalmii lui Dosoftei în cîntecele de stea şi în Vicleim: N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească,* II, Bucureşti, 1938, p. 193—194, 214—215; *ibidem* studii despre legendele sfinţilor populari din Dosoftei, voi. I, p. 156— 171 (sf. Vineri şi sf. Alexie); voi. II, 138— 178 (Avgar şi Mîntuitorul; Cei şapte cuconi din Efes; Eustatie Plachida; sf. Gheorghe; Vasilie cel Nou). Despre Avgar cf. şi *Convorbiri literare,* LVIII, 1925, p. 243-261.

D. G ă z d a r u. *Contribuţii privitoare la originea, limba şi influenţa mitropolitului Dosoftei,* în *Arhiva,* XXXIV, Iaşi, 1927, p. 122—149; Marian Sokolowski, *Spadek po Metropolice Motdawskim Dosyteuszu.*

CARACTERUL GENERAL AL CULTURII ROMÂNEŞTI PÎNĂ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

Am ajuns cu expunerea noastră asupra evoluției literaturii româneşti la o răscruce.

Mitropolitul Dosoftei reprezintă punctul culminant al dezvoltării literaturii religioase în Moldova. în Muntenia, activitatea începută sub Matei Basarab continuă şi ajunge punctul ei culminant în vremea lui Brîncoveanu, cu mitropolitul Antim Ivireanu. în Moldova, nici unul dintre urmaşii lui Dosoftei nu se mai ridică prin cultură şi muncă la înălțimea lui. Dar dacă literatura religioasă stagnează în Moldova, în schimb se ridică pe treptele cele mai înalte ale culturii reprezentanții boierimii moldovene, care inaugurează un gen nou în cultura românească: istoriografia națională.

înainte de a urmări opera cronicarilor moldoveni, este necesar să facem un popas la această răscruce de drum, pentru a fixa aci, în linii mari, evoluția, caracterul si importanta literaturii religioase româneşti pînă în secolul al XVII-lea.

în ultimul timp s-a făcut încercarea de a se scoate literatura religioasă din istoria literaturii vechi pentru cuvîntul că „această literatură religioasă nu are legătură cu creația oricît de minimă", că „această aşa-zisă literatură nu cuprinde decît cărțile de ritual trebuitoare preotului în slujba sa, traduse în româneşte". Se uită însă că liturgica ortodoxă, cu totul diferită de cea catolică, reprezintă culmile cele mai înalte ale poeziei sacre bizantine şi este privită azi de cei mai de seamă reprezentanți ai bisericii latine ca un virtual izvor de înviorare al liturghiei catolice.

De altă parte, literatura noastră veche a evoluat în condiții cu totul deosebite de acelea în care s-au dezvoltat marile literaturi din Occident, în Occident, traducerea Bibliei şi a cărților sfinte a fost precedată de o perioadă lungă de trei-patru veacuri, în care perioadă a înflorit literatura profană în limba națională. Limba literară în Occident s-a şlefuit deci în creațiile literare ale jongleurilor, trubadurilor şi scriitorilor profani. Cu totul altfel se prezintă lucrurile la noi. Limba scrisă apare la noi întîi în scripturile sfinte şi se formează, ca limbă literară, în textele religioase pînă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, cînd apare istoriografia moldovenească în limba națională. Dar chiar după apariția cronicilor, singurele cărți care se tipăresc la noi şi se răspîndesc peste toate ținuturile româneşti, menținînd unitatea

credinţei şi a graiului, sînt textele sfinte. Cronicile s-au răspîndit pe o rază mai restrînsă şi numai prin copii manuscrise.

Literatura religioasă — canonică şi apocrifă — a format astfel, în primele veacuri, singura hrană intelectuală a întregii societăţi. Ea a creat o mentalitate religioasă care se dezvăluie în toate manifestările poporului: artistice, sociale şi politice.

începînd din vremurile neguroase ale întemeierii principatelor, clerul, asociat la toate momentele solemne din viaţa familiei şi a neamului, ocupă în structura societăţii româneşti un loc de frunte. Am arătat la p. 32—45 că mănăstirile au fost cele dintîi focare de cultură ale noastre. în mănăstiri se aflau bibliotecile de texte slave din care s-a alimentat cultura noastră veche; în mănăstiri lucrau de zor, pentru gloria lui Dumnezeu, artiştii caligrafi şi minia-turişti; acolo se aflau atelierele de broderie şi pictură religioasă — şi tot acolo şcolile de cărturărie pentru cine vroia să intre în tagma clerului sau a diecilor şi logofeţilor. De la aceste focare s-au aprins, cu vremea, luminile pe lîngă scaunele eparhiale şi pe lîngă bisericile de oraşe şi chiar de sate —■ pretutindeni unde s-au găsit vlădici ori preoţi cărturari şi inimoşi. Astfel clerul a ajuns să fie aproape singura clasă cultă. Masele adînci ale poporului nu se ridicaseră nici pînă la noţiunea scrisului, care era strîns legată, pe acele vremuri, de cunoaşterea unei limbi — nu numai străină, ci şi *moartă.* Limba în care călugări şi preoţi oficiau serviciul divin şi în care dieci şi pisari redactau actele din cancelariile domneşti era la început o veche limbă slavă, *altkirchen slawische Sprache,* cum o numesc filologii germani, *paleoslava,* cum au numit-o slaviştii noştri, un idiom vorbit în veacul al IX-lea în ţinuturile Macedoniei, leagănul literaturilor sud-slave.

A trebuit să treacă multă vreme, a trebuit să se petreacă mari frămîn-tări în bisericile din Occident pînă cînd, în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, cîţiva iluminaţi să pornească eroic, cu jertfa propriei lor vieţi, lupta pentru introducerea graiului matern în serviciul divin. Sub influenţa ideilor puse în circulaţie de reforme, maramureşenii au pus, în secolul al XV-lea, temeliile literaturii româneşti, tălmăcind Sfintele Scripturi în graiul strămoşesc. Tra-ducerile lor, răspîndite în copii manuscrise, au fost tipărite de către diaconul tîrgoviştean Coresi în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Textele maramureşene erau scrise într-o limbă noduroasă, cu caractere arhaice şi dialectale. Coresi a înlăturat, cît a putut, particularităţile arhaice şi dialectale, trans-punînd textele în graiul muntean, care se ridică astfel la rangul de limbă literară. Textele lui Coresi au intrat la rîndul lor în mîinile mitropolitului Var-laam, şi astfel de la Varlaam la Simeon Ştefan, de la aceştia la mitropolitul Dosoftei şi în sfîrşit pînă la Biblia lui Şerban şi pînă la Antim Ivireanu, timp de două veacuri şi jumătate, a fost o continuă elaborare a textelor sacre, o continuă frămîntare de a găsi, pentru cugetarea biblică în formă naţională, nu numai cuvîntul cel mai expresiv şi cel mai precis, dar cuvîntul care să fie în acelaşi 'timp înţeles în toate ţinuturile româneşti, „că românii nu grăiesc în toate ţărâle într-un chip", iar cuvintele trebuie să fie ca banii, „că banii aceia sînt buni, carii îmbla în toate ţarăle, aşa şi cuvintele acelea sînt bune, carele le înţăleg toţi". Dar prin această necontenită frămîntare în căutarea cuvîntului expresiv, cu rezonanţă în toate cuprinsurile româneşti, în aflarea

/

unui ritm armonios la care să poată fi adaptată melodia bizantină acolo unde o cereau necesităţile liturgice, s-a creat limba noastră literară.

Cu această muncă de tălmăciri s-a pregătit şi drumul limbii naţionale spre altar. în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, mitropolitul Dosoftei în Moldova şi mai tîrziu mitropolitul Antim Ivireanu în Muntenia se pun în fruntea marii reforme de a introduce graiul românesc în altar, traducînd amîndoi cărţile necesare ritualului creştin. A fost aceasta un mare cîştig pentru cultura religioasă a poporului nostru, fiindcă popoarele catolice nici azi nu ascultă slujba religioasă în limba naţională.

Dar în afară de traducerea scripturilor sfinte şi a textelor liturgice, necesare cultului divin, munca literară a clerului s-a îndreptat şi spre alte tărî-muri. Cu deosebire călugării, care, departe de valurile lumii, trăiau în mănăstiri lipsiţi de grija celor omeneşti, şi-au consacrat viaţa activităţii de traducere a textelor din limba slavă. în orele în care toaca mănăstirii nu-i chema la umilinţă şi la rugă, aceşti vizionari lucrau pînă noaptea tîrziu, la lumina opaiţului, pentru a prinde din filele vechilor manuscrise slavone tot ceea ce sufletul lor mistic, chinuit de grija mîntuirii, era dornic să cunoască. Astfel, încă din secolul al XV-lea, primii traducători maramureşeni ai textelor sfinte au pus în circulaţie un ciclu de legende apocaliptice, care zugrăveau în colori vii antagonismul dintre cele două limanuri către care sînt îndrumate sufletele oamenilor după moarte: de o parte infernul cu valurile de smoală cloco-tindă şi cu rîurile de flăcări, de altă parte grădinile înflorite ale raiului.

Odată cu legendele apocaliptice, gîndul lor s-a îndreptat, cu o firească simpatie, şi către martirii bisericii, care în vremurile marilor prigoniri şi-au jertfit viaţa pentru triumful creştinismului, şi către marii asceţi, care, năzuind spre mîntuirea sufletului, se retrăgeau departe de chemările ispititoare ale vieţii, în pustiuri, unde prin abstinenţă îşi mortificau trupul. Legendele hagiografice, în care icoanele sfinţilor apăreau aureolate de un nimb divin, într-o atmosferă de miraculos, formau pentru acele timpuri de naivă credinţă admirabile modele de virtuţi creştineşti.

De la acest gen de literatură cu tendinţe vădite de a edifica masele populare, s-a trecut la legendele pioase, pline de graţie naivă, privitoare la materia Vechiului şi Noului Testament; apoi la texte profane cu caracter moral, ca *Fisiologul* şi *Albinuşa,* pentru ca să se ajungă la romanul popular. Dar ceea ce caracterizează spiritul şi mentalitatea acestei epoci este că chiar acţiunea acestor romane de aventuri şi de dragoste cu colorit romanesc, încheiată în chip brusc prin moartea tragică a eroilor, era exploatată de cler ca o temă de moralizare: „... scris acasta carte ce se chiamă *Alixcmdrie* şi mă usteniîu cîtu putuiu şi o scris să cetească şi să socotiască bine ce este împărăţia ceştii lumi deşarte şi măngînoasă", îşi încheia popa Ion Românul, din Sînpetru Ardealului, copia sa, cea mai veche redacţiune românească a vieţii lui Alexandru Machedon din cîte au ajuns pînă la noi (1620).

Timp de două veacuri clerul a procurat neamului hrana intelectuală. Evangheliile, care purtau cuvîntul Domnului înveşmîntat în forma unei majestăţi plină de simplitate, vieţile de sfinţi cu înălţătoarele pilde de credinţă şi abnegaţie, legendele pioase şi naive ale apocrifelor biblice, viziunile apocaliptice cu sumbrele lor colori — toate acestea au format vreme îndelungată literatura de predilecţie a tuturor claselor noastre sociale. Aceste

texte, tălmăcite în chiliile mănăstirilor, erau copiate de preoții de mir şi răspîndite mai departe în lumea satelor şi a oraşelor.

în strînsă legătură cu literatura s-a dezvoltat şi arta noastră veche. Zugravii acestei epoci, chemați să împodobească zidurile mănăstirilor şi ale bisericilor şi să coloreze icoanele, au introdus între scenele biblice şi cele hagiografice, zugrăvite după normele statornicite prin *Erminii* — tratate de pictură bisericească alcătuite în Muntele Athos —■ şi o mulțime de scene împrumutate din legendele apocrife, din viziunile apocaliptice, din romanele populare chiar. „Pretutindeni — scriam altă dată[1] — pe zidurile dinafară şi din tinda bisericilor şi ale mănăstirilor, pe icoanele păstrate în vechile case boiereşti, pe troițele ridicate de mîini pioase la răscrucea drumurilor de țară, arta veche românească poartă un puternic — aş zice exclusiv — caracter religios şi a suferit influența pronunțată a ciclului de legende apocrife şi al celor populare. Oricîte cunoştințe tehnice ar avea cineva, oricît simț al colorilor şi al perspectivei, nu va pricepe niciodată nimic din sensul intim al scenelor zugrăvite, din mentalitatea celui care a lucrat, dacă nu cunoaşte literatura care a inspirat această artă."

în atmosfera de misticism a acestei literaturi şi străvechi arte religioase a viețuit sufletul românesc mai multe veacuri. în naivitatea ei adorabilă, societatea veche românească credea în lumea de miracole care-i punea dinainte, în locul abstracțiunilor teologice, icoane vii şi colorate de închipuire ce şi-o făcea despre tărîmurile de dincolo de moarte.

Arta şi literatura aceasta corespundea şi a creat o mentalitate specifică, pe care abia ne-o putem închipui în vălmăşagul vremurilor turburi de astăzi, cînd progresul ştiințelor pozitive de o parte şi materialismul de altă parte au spulberat toate aceste iluzii transcendentale şi au măcinat şi macină din zi în zi temeliile credinței. Dar urmele acestei mentalități le găsim în înfăptuirile şi în scrisorile marilor voievozi din trecut şi mai departe în filele îngălbenite ale cronicilor. Această mentalitate explică politica de ocrotire a popoarelor creştine din Balcani, dusă de domnii şi boierii noştri: daniile băneşti pentru ridicarea bisericilor şi mănăstirilor ruinate, acele minunate manuscrise cu miniaturi lucrate de artişti ai penei româneşti, împrăştiate azi în tot Orientul ortodox, cărțile trimise din imprimeriile româneşti în Balcani, moşiile închinate Muntelui Athos, dar mai ales lupta împotriva paginilor turci pentru creştinătate.

Iată, bunăoară, circulara trimisă de Ştefan cel Mare la 28 ianuarie 1475, după lupta de la Războieni. Cu cîtă satisfacție vesteşte voievodul că „a călcat în picioare" şi „a trecut sub ascuțişul săbiei" pe duşmanii creştinătății, „pentru care lucru lăudat să fie Domnul Dumnezeul nostru". Şi cerînd ajutor de la principii creştini în însuşi interesul lor — căci Moldova, spune el, „este poarta creştinătății" şi „dacă această poartă... va fi pierdută, Dumnezeu să ne ferească de aşa ceva, atunci toată creştinătatea va fi în mare primejdie". Şi el încheie cu un legămînt solemn: „Făgăduim cu credința noastră creştinească şi cu jurămîntul domniei noastre, că *vom sta în picioare şi ne vom lupta pînă la moarte pentru legea creştinească, noi cu capul nostru".*

Cărțile populare, voi. II, p. 385.

Peste un veac, celălalt mare domn al nostru, Mihai Viteazul, povestind în zilele de restrişte ale căderii lui cum a ajuns de a pierdut „tot ce cîştigasem din zilele tinereţii pînă la bătrîneţe, şi ţări şi averi şi soţie şi copii... Şi dacă le-aş fi pierdut din pricina duşmanilor... nu m-ar durea atîta, cît mă doare fiindcă au fost făptuite de aceia de la care nădăjduiam şi aşteptam ajutor şi razim". Şi iată cum mărturiseşte el însuşi motivele care l-au îndemnat „să nu cruţe nici cheltuieli, nici osteneală, nici sînge, nici propria viaţă": „Nu le-am făcut îndemnat de cineva, ci spre a căpăta şi eu un *loc şi un nume în creştinătate.".*

Chiar după ce cultura trece din mîna clerului în mîna boierimii pămîn-tene, întîlnim această sentimentalitate religioasă vibrînd în scrisul cronicarilor.

Ureche, povestind lupta lui Ştefan-vodă la Rîmnic, adaugă, după tradiţia populară: „Zic unii să se fi arătat lui Ştefan Vodă sfîntul mucenic Pro-copie, îmblînd deasupra războiului călare şi într-armat, ca un viteaz fiind într-ajutoriu lui Ştefan Vodă şi dînd vîlhvă oştirii lui", şi încheie, în adorabila lui naivitate pioasă: „... ci este a şi credere acest cuvînt, că dacă s-au întors Ştefan Vodă cu toată oastea sa ... la scaunul său la Suceava, au zidit biserica pre numele sfîntului mucenic Procopie, la sat la Badeuţi, unde trăieşte şi pînă astăzi".

Neculce ne povesteşte şi el într-un loc — la domnia a doua a lui Duca-vodă cel Bătrîn — „minunea mare", „arătarea" la Hotin, „într-o mănăstire mică ce este supt cetate": „au lăcrămat icoana Maicii Preciste, cătu se răsturnau lacrimile pre chipul icoanei de le vedeau toţi oamenii şi picau într-o tipsie ce era pusă supt icoană".

Paginile cronicilor sînt pline de citate biblice: „precum zice înţeleptul Solomon, ... zice Isus Sirah, ... grăieşte şi prorocul David în al 7 psalm ...". Iar preciziuni ca acestea: „Era tocmai în ziua cînd se cîntă în biserică *canonul* sfîntului Andrei de la Crit, la opt ceasuri de noapte", dovedesc nu numai familiarizarea cu rînduielile bisericeşti, dar şi o trăire a dramei liturgice din săptă-mîna patimilor, cînd se cîntă canonul.

De aceea nu trebuie să ne mire că însăşi concepţia lor despre lume şi viaţă pleacă dintr-o mentalitate religioasă. După ei toate evenimentele din care se ţese pînza istoriei, chiar faptele mărunte din viaţa omului, sînt orîn-duite după voinţa lui Dumnezeu: „Ascuns giudeţul lui Dumnezeu toate gîndurile omeneşti le strămută, că măcar cîtă nevoinţă pune omul, sorocul lui Dumnezeu, cum este orînduit, a-1 clăti nime nu poate", spune Miron Costin. Toate fenomenele cereşti sînt socotite ca semne prevestitoare trimise de Dumnezeu: o cometă, o invazie de lăcuste, o eclipsă de soare. „Adevărat semn de peire a mulţi creştini în ţeara leşască şi începătura durerii şi stricării ţării noastre, că de atunce, din an în an, tot rău şi amar de creştini şi pustiuri au rămas locurile pre acolo", încheie Neculce povestirea minunii amintită mai sus.

Oricît de curioasă şi naivă ni s-ar părea azi sentimentalitatea aceasta, ea a fost totuşi o puternică realitate în lumea veche românească şi pe ea s-a sprijinit întreaga structură socială. Cînd bătrînii acelor timpuri ajungeau în asfinţitul vieţii şi simţeau că li se apropie ceasul de trecere în lumea cealaltă, alegeau cu grijă partea care se cuvenea urmaşilor de partea sufletului şi scriau, cu mîna tremurîndă de emoţie, diata vieţii lor, prin care lăsau o bună

parte din moşii şi avere mănăstirilor, pentru opere de binefacere. Religiozitatea naivă a timpurilor trecute a înzestrat țara cu spitale, eforii şi atîtea instituții pe care noi, cu toate concepțiile noastre moderne despre organismul statului, le-am lăsat, în urma reformei de expropriere forțată, să ajungă în pragul ruinei.*

Prin munca necontenită şi plină de trudă a clerului s-a ajuns ca țările noastre să devină, în pragul veacului al XVIII-lea, focarele din care radia lumina culturii în tot Răsăritul ortodox, oprimat sub stăpînire turcească. Pe timpul lui Brîncoveanu, cînd cinci tipografii lucrau neîntrerupt în țară, gîndurile milostive ale domnului român şi ale harnicilor săi prelați se îndreptau pînă către arabii din Siria, cărora le trimiteau în dar cărți tipărite la Snagov, în limba lor, pînă la ivirii din munții Caucazului, cărora le trimiteau tipar şi meşteri tipografi.

A tăia latura religioasă din istoria literaturii româneşti înseamnă a renunța la cunoaşterea trăsăturii celei mai caracteristice din cultura noastră veche şi la una din fețele ei de glorie.

în legătură cu această problemă, a se vedea nota de la p. 43. (N. red.)

UN MARE CĂRTURAR MOLDOVEAN CĂLĂTOR ÎN CHINA: NICOLAE MILESCU

Pînă în a doua jumătate a vea'cului al XVII-lea, literatura românească este în întregime opera clerului şi poartă, în alcătuirea ei, o trăsătură adînc religioasă.

Pe la jumătatea secolului al XVII-lea se petrece însă o schimbare în dezvoltarea culturii noastre. în urma prefacerilor pe care le examinăm mai jos, boierimea a ajuns într-o situaţie materială prosperă, care a ajutat-o să ocupe un loc proeminent în viaţa politică şi culturală a neamului. Dar din pricina luptelor ce se dădeau în jurul tronului, ea era adesea silită să emigreze către adăposturile de cultură din centrul şi Răsăritul european, care stăteau în legătură cu Apusul. Prin aceste emigrări s-a deschis pentru cultura românească, închisă pînă atunci în formele strimte şi rigide ale slavonismului şi ortodoxiei, o fereastră prin care a năpădit aerul proaspăt al civilizaţiei occidentale.

Contactul acesta cultural s-a făcut mai intens în Constantinopol şi în Polonia.

Apropierea de mişcarea umanistă a Poloniei a înviorat viaţa literară a Moldovei, dînd naştere istoriografiei naţionale; în mediul cosmopolit al Con-stantinopolului s-au format scriitori ca Dimitrie Cantemir, stolnicul Constantin Cantacuzino şi, înaintea lor, Nicolae Milescu, contimporanul lui Dosoftei şi sprijinitorul moldovenilor la curtea ţarilor.

VIAŢA

Deşi din punct de vedere cronologic Nicolae Milescu urmează după Grigore Ureche, totuşi, fiindcă prin latura activităţii sale de scriitor în limba română se apropie mai mult de literatura religioasă, ne vom ocupa de el înaintea cronicarilor.

Nicolae Milescu este atît prin cultură şi prin agerimea minţii, cît şi prin viaţa sa bogată în peripeţii — un adevărat roman — una din figurile cele mai interesante ale trecutului nostru. A început ca grămătic pe lîngă curtea domnilor moldoveni, a aspirat într-o vreme la tronul ţării, a fost descoperit şi a luat drumul pribegiei, a călătorit prin Occident pînă la curtea lui Ludovic al XIV-lea şi în Orient pînă la meleagurile îndepărtate ale Chinei, şi, în sfîrşit,

a fost solicitat să aducă luminile lui, în chestiuni de dogmă ortodoxă, marilor jansenişti de la Port-Royal.

S-a născut în anul 1637. Şi-a început instrucţiunea în Moldova, poate la şcoala întemeiată de Vasile Lupu, şi apoi, în împrejurări pe care nu le cunoaştem bine, a trecut la Constantinopol, în şcoala patriarhiei. Aici a avut ca profesor, printre alţii, şi pe Gherman Vlasios, originar din insula Corfu, care învăţase în Italia şi pe care îl găsim într-o vreme la Iaşi, de unde pleca spre ţarul Rusiei, prezentat, în scrisori date de Vasile Lupu, „ca un învăţat care poate să răspundă la orice chestiune religioasă".

în mediul cosmopolit al Constantinopolului, Milescu şi-a desăvîrşit cunoştinţele în limba greacă şi latină, de care avea să se servească mai tîrziu în operele sale şi în discuţiile cu reprezentanţii diplomatici ai Occidentului, întors în Moldova, pe timpul domniei lui Gheorghe Ştefan, cu o cultură neobişnuită pe acele vremuri în ţara sa, i se încredinţează sarcina de grămătic pe lîngă curtea domnească. Grămăticul, un fel de secretar particular al domnului, se alegea dintre cei mai buni cunoscători ai limbilor străine.

Domnia lui Gheorghe Ştefan n-a ţinut multă vreme. Chemat de vizir la Poartă „ca să sărute — după obicei — poala sultanului", Gheorghe Ştefan s-a simţit, cum spune cronicarul, în „cumpăna vieţii" şi a preferat să-şi strîngă averea şi să plece în exil.

Sub urmaşul lui Gheorghe Ştefan, sub Gheorghe Ghica, Milescu ajunge mare spătar şi dobîndeşte atîta încredere din partea domnului său, încît atunci cînd acesta e strămutat în Ţara Românească el îl urmează păstrîndu-şi dre-gătoria.

în Muntenia Milescu rămîne pînă la mazilirea lui Gheorghe Ghica, în 1660, cînd se întoarce în Moldova, unde căpătase domnia Ştefăniţă, fiul lui Vasile Lupu.

între tînărul domn, care copilărise şi-şi făcuse şi el educaţia în şcolile greceşti din Constantinopol, şi între Nicolae Milescu, tînăr şi el —■ nu împlinise încă 25 de ani — se legă o prietenie aşa de strînsă, încît amintirea ei a rămas multă vreme în Moldova. Iată cum a cules-o, din tradiţia orală, Neculce:

„Era un boier, Nicolae Milescu Spătaru, de la Vaslui, şi ştia multe limbi: elineşte, slovineşte, greceşte şi turceşte. Şi era mîndru şi bogat, şi îmbla cu povodnici[1] domneşti înainte, cu buzdugane şi cu paluşe, cu soltare, tot sîrmă, la cai. Şi lui Ştefăniţă Vodă îi era drag şi-1 ţinea prea bine, şi tot la masă îl punea şi se giuca în cărţi cu dînsul şi la sfaturi, că era atunci grămătic la dînsul."

Dar de această viaţă fericită nu s-a putut bucura multă vreme, căci împrejurările erau turburi atunci în Moldova. Ştefăniţă-vodă muri de lingoare, pe cînd se găsea la hotarul dinspre Nistru. Atunci Milescu plecă în Muntenia,, unde se afla ca domn Grigore Ghica, fiul fostului său protector (1660—-1664). Acesta îl trimite la Constantinopol, în calitate de capuchehaie, şi acolo, în capitala imperiului turcesc, Milescu are prilejul să reînnoiască vechile cunoştinţe şi să intre în legături cu lumea diplomatică a Occidentului.

Povodnic — cal de alai.

în Constantinopol rămîne pînă în 1664, cînd Grigore Ghica este mazilit. Sub domnul următor, Milescu pleacă spre Occident, într-o lungă călătorie ale cărei date nu ne sînt încă precis cunoscute.

îl găsim într-o vreme la Berlin, pe lîngă marele elector Frederic Wilhelm de Brandenburg; apoi trece la Stettin, în Pomerania, unde se afla domnul Gheorghe Ştefan, care, părăsind Moldova de frica turcilor, se stabilise aci cu tovarăşa vieţii lui, Anastasia, şi cu o suită numeroasă de moldoveni. Milescu este bine primit la curtea domnului pribeag, care simţea nevoia unui bun cunoscător de limbi străine, ca să-1 poată întrebuinţa în misiuni diplomatice. Este trimis cu scrisori la Stockholm, pe lîngă regele Suediei, unde are prilejul să cunoască pe ambasadorul Franţei, Arnauld de Pomponne, om foarte cult, prieten al doamnei de Sevigne şi care, mai tîrziu, a ajuns ministru al afacerilor străine. Marchizul de Pomponne este uimit —• după cum mărturiseşte chiar el — de cultura vastă a boierului moldovean: „Un homme si voisin de la Tartarie, autant instruit aux langues et avec une connaissance aussi generale de toute chose". între moldoveanul cult, venit din ţinuturile puţin cunoscute pînă atunci în Occident, şi între marchizul, ambasador al lui Ludovic al XlV-lea, se leagă o prietenie aşa de strînsă, încît în clima aspră şi friguroasă a Nordului, cei doi diplomaţi îşi petrec zilele discutînd la gura sobei şi împăr-tăşindu-şi impresiile şi cunoştinţele. în acele împrejurări a scris Milescu, pentru Janseniştii de la Port-Royal, una din operele sale.

După sfaturile ambasadorului francez, Milescu, înarmat cu scrisori din partea regelui Suediei şi a lui Gheorghe Ştefan, pleacă în misiune diplomatică în Franţa, pe lîngă Ludovic al XlV-lea. însă în momentul cînd sosi în Paris (iulie 1667), regele Soare se afla prins în războiul împotriva Spaniei şi conducea el însuşi operaţiunile pe cîmpul de luptă. în lipsa regelui, Milescu e primit de ministrul De Lionne, care, luînd scrisorile aduse de spătar, le trimite prin-tr-un curier special pe frontul de luptă. Regele Soare dă ordin ambasadorului său din Constantinopol să sprijine pe Gheorghe Ştefan pe lîngă Poartă. însă toate insistenţele depuse de ambasadorul Franţei pentru restabilirea în domnie a lui Gheorghe Ştefan rămîn zadarnice.

Spătarul se întorace la Stettin, aducînd răspunsul lui Ludovic al XlV-lea către Gheorghe Ştefan. Dar peste cîteva luni moare Gheorghe Ştefan, şi Milescu e nevoit să revină în ţară.

în Moldova domnea pe acea vreme Alexandru Iliaş, care trăise, înainte de a fi domn, departe de ţară şi îi uitase obiceiurile, astfel că, revenind la domnie, intrase în conflict cu boierimea pămînteană. Un om mîndru şi ambiţios ca spătarul Milescu, care cunoştea atîtea limbi şi străbătuse atîtea ţări, care legase prietenie cu diplomaţi însemnaţi, era firesc să caute a profita de neînţelegerea iscată între domn şi boieri şi să aspire la tron.

în această epocă se va fi întîmplat acea dramă pe care ne-o descrie Neculce în *O samă de cuvinte.* Cronicarul o aşează însă în domnia lui Ştefă-niţă-vodă. El ne povesteşte că Milescu „a scris nişte cărţi viclene şi le-au pus într-un băţ sfredelit, şi le-au trimes la Constantin Vodă cel Bătrîn Basarab, în Ţara Leşească, ca să vie să scoată pre Ştefăniţă Vodă din domnie". Constan-tin-vodă însă „au trimes băţul acel sfredelit, cu cărţi cu tot, înapoi la Ştefăniţă Vodă". Acesta, văzînd trădarea celui căruia îi arătase atîta încredere si

prietenie, s-a mîniat „şi au adus pre Milescu înaintea lui, în casa cea mică,, şi au pus pre călău de i-au tăiat nasul"[1].

Deşi nu trecuse mai mult de o jumătate de veac de la această întîmplare,, totuşi se pare că cel puţin o parte din liniile ei adevărate au fost şterse din amintirea bătrînilor de la care cronicarul şi-a cules ştirile. Alte izvoare contimporane ne spun că episodul din viaţa lui Milescu a avut loc pe vremea lui Iliaş. E mai probabil că atunci s-au petrecut lucrurile, întrucît Iliaş, care era străin de ţară şi stîrnise nemulţumiri împotriva sa, a putut deştepta mai curînd ambiţiile spătarului, pe atunci capuchehaie la Poartă. Prin intrigile lui, Iliaş este mazilit, dar, înainte de a pleca din Moldova, domnul pune mîna pe Milescu şi-i taie cartilajele dintre nări.

Această pedeapsă era o penalitate obişnuită în Orient. Ea venea la noi din vechiul drept bizantin şi se aplica acelora care aspirau la domnie. Cel* însemnat astfel nu mai putea trage nădejdea de a se urca vreodată pe tron.

Drama aceasta a schimbat cu desăvîrşire cursul vieţii spătarului Milescu. Amărît şi deznădăjduit, el apucă pentru totdeauna drumul pribegiei, căutîn-du-şi aiurea norocul.

în ianuarie 1671 se afla pe ţărmurile Bosforului, pe lîngă vechiul său prieten din timpurile de studii, ajuns acum patriarhul Dosoftei al Ierusalimului. După sfaturile acestuia, Milescu primeşte invitaţia de a se duce la curtea ţarului din Moscova, unde se cerea cu stăruinţă un cunoscător de limbi străine care să servească de tălmaci pe lîngă Ministerul de Externe şi care să poată traduce, în acelaşi timp, din greceşte, şi cărţile teologice necesare în acea epocă de consolidare a bisericii ruseşti.

El pleacă spre Moscova prevăzut cu o scrisoare de caldă recomandare a patriarhului: „Om foarte savant în latină, în slavă, şi mai ales în greacă; el va putea învăţa repede şi rusa şi să facă tot felul de traduceri. A străbătut multe ţări şi împărăţii ca să se instruiască şi este ca un cronograf în care sînt adunate toate lucrurile lumii. în zadar aţi căuta un alt om asemenea. Dumnezeu vi-1 trimite."

Cu asemenea recomandări, Nicolae Milescu este bine primit la Moscova. Este numit, în 1671, traducător pentru limbile greaca veche şi modernă, latina şi româna, şi ridicat la rangul de şef al corpului de tălmaci de la Consiliul diplomatic (Posolski Prikaz).

Milescu îşi îndeplineşte cu devotament sarcina şi izbuteşte să cîştige încrederea, simpatia şi prietenia şefului său, Artemon Matveiev, unchiul ţarinei şi unul din principalii factori ai curentului de primenire a vieţii sociale ruse, sub influenţa culturii occidentale. Sprijinit astfel de Matveiev, Nicolae Milescu izbuteşte să fie admis în audienţă la ţar, care rămîne aşa de îneîntat de el, încît îi încredinţează sarcina de a traduce şi actele diplomatice secrete ale imperiului moscovit.

[1] Neculce continuă: „După aceea, Nicolae Cîrnu au fugit în Ţara Nemţească, şi au găsit acolo un doftor de-i tot slobozia sîngele din obraz şi-1 boţia la nas; şi aşa din zi în zi, sîngele se închega, de i-au crescut nasul la locu, de s-au tămăduit. Iar cînd au venit aice în ţară, la domnia lui Ilieş Vodă, numai de-abia s-au fost cunoscînd nasul că-i tăiat. Numai tot n-au şăzut în ţară mult, de ruşine, ce s-au dus la Moscu, la marele împărat Alecsii Mihailovici, la tatăl marelui Petru împărat."

Patru ani mai tîrziu, în 1675, Milescu primeşte o misiune de mare încredere, aceea de a conduce o ambasadă rusească în China.

A străbătut, cu acest prilej, toată Siberia, prin regiunea pe unde trece astăzi trenul transsiberian, şi a ajuns, după nenumărate greutăți, la Pekin. Amănuntele, destul de senzaționale, ale acestei călătorii prin Siberia în China le vom vedea mai jos, cînd ne vom ocupa de ziarul călătoriei.

După trei ani de drum, Milescu se întoarce înapoi, însă, spre marea lui mirare, căci lucrurile se schimbaseră în Rusia, este oprit la hotarele Siberiei împreună cu întreaga ambasadă. în timp ce Nicolae Milescu se afla în China, murise țarul Alexei Mihailovici, care-1 trimisese în China, şi în locul lui venise altul. Acela, ascultînd de intrigile țesute împotriva lui Matveiev, 1-a dizgra-țiat şi 1-a surghiunit la o mănăstire. Odată cu căderea lui Matveiev în dizgrație, trebuia să cadă şi prietenul său, spătarul Nicolae Milescu.

Milescu mai era încă învinuit că deschisese scrisorile țarului înainte de a ajunge la curtea din Pekin, că luase o parte din darurile destinate împăratului Chinei şi că dăduse chinezilor hărțile ruseşti. însă un om ca Milescu, cu cunoştința atîtor limbi şi cu inteligența lui vioaie, nu putea să fie lesne înlocuit în Rusia de atunci. De aceea nu i-a fost greu spătarului să spulbere toate învinuirile aduse împotriva lui şi să izbutească a fi repus în situația pe care o avuse mai înainte.

Curînd după întoarcerea din China, Milescu ia parte la conflictul care împărțise lumea rusească în două tabere: curentul greco-ortodox şi curentul latin-ortodox.

Curentul latin-ortodox, care venea din Polonia prin Academia teologică din Kiev a lui Petru Movilă, era bănuit în cercurile habotnice moscovite că este infectat de catolicism şi atunci, pentru a i se pune o stavilă, s-a căutat la Moscova să se creeze un contra-curent, întemeiat pe tradiția greacă-orto-doxă. Cu sprijinul patriarhiei din Constantinopol, se înființase în Moscova o Academie teologică, avînd ca bază limba de instrucție greacă, pentru care fuseseră aduşi din Constantinopol cîțiva mari teologi ai timpului. însă nici curentul latin nu se lăsase mai prejos şi, sub țarul Teodosie, izbutise să întemeieze o Academie teologică cu caracter latin. între aceste două curente s-a încins o luptă aprigă, la care a luat parte şi spătarul Milescu cu o operă intitulată *Scurtă demonstrare că ştiința şi limba eleno-greacă sînt mai necesare decît limba şi ştiința latină şi care sînt avantagiile pentru poporul slav.*

în această scriere Milescu arată importanța cunoaşterii limbii greceşti pentru ortodoxie, întrucît Sfînta Scriptură şi toată literatura sfinților părinți — temelia ortodoxiei — sînt scrise în greceşte. Limba greacă deschide apoi poarta către cea mai solidă cultură a antichității: filozofia şi literatura elină. Totuşi Milescu, care avea o solidă cultură latină, îşi încheie opera cu considerația că, „după ce a învățat cineva limba greacă, nu mai e nici o primejdie să învețe şi latina".

Această operă a lui Milescu a adus ruptura dintre el şi prietenul său din copilărie, patriarhul Dosoftei, care era principalul factor de răspîndire a culturii greceşti în Răsăritul ortodox. Spătarul Milescu însă, adoptînd atitudinea latinistă, era în deplină concordanță cu curentul cel nou din Rusia, unde, în această epocă, se urcase pe tron Petru cel Mare. Nicolae Milescu, care cunoştea bine limba latină, care călătorise prin țările de cultură latină şi care intrase

în legătură cu mulți erudiți din Occident, nu putea să nu se asocieze la curentul de occidentalizare susținut de Petru cel Mare. El n-a avut însă parte să vadă desfăşurîndu-se mai departe roadele reformei sociale şi culturale începute de Petru cel Mare, căci a murit la Moscova în anul 1708, în vîrstă de 72 de ani.

Deşi împrejurări dramatice ale vieții sale îl siliseră să părăsească Moldova şi, deşi mai bine din jumătatea vieții sale (37 ani) a petrecut-o în slujba țarilor, totuşi Milescu n-a rupt legăturile cu neamul lui. în vremurile de cumpănă prin care trecea țara sa de baştină, de cîte ori domnul, boierii şi mitropolitul ei i-au cerut sprijinul pe lîngă țarii Moscovei, Milescu a stat întotdeauna în ajutorul lor.

în 1673 polonii, înfrîngînd pe turci la Hotin, aşază ca domn în Moldova pe Ştefan Petriceicu. Din cauza turburărilor produse în Polonia prin interregnul ce a urmat, polonii se văd nevoiți să retragă garnizoanele din Moldova. însă tocmai atunci vine vestea că tătarii şi turcii au strîns armată mare şi că se pregătesc să intre în Moldova. Sub impresia acestor zvonuri, Ştefan Petriceicu, mitropolitul Dosoftei şi toată boierimea trimit scrisori către Nicolae Milescu, cu rugămintea ca acesta să intervină pe lîngă țar ca să trimeată ajutor moldovenilor. în ele domnul numeşte pe Milescu „iubitorul nostru prieten", boierii îl numesc „frate". Ruşii se mişcară însă greu, în timp ce turcii pătrunseseră în Moldova şi izgoniră pe Petriceicu.

După ce se întoarse din călătoria în China, Milescu are prilejul să vină iar, într-un moment greu, în ajutorul moldovenilor, pe vremea lui Gheor-ghe Duca.

în 1679 Gheorghe Duca primise din partea turcilor sarcina deacîrmui şi Ucraina. Turcii vroiau însă atunci să intre în negocieri de pace cu ruşii şi pentru aceasta recurg la ajutorul lui Gheorghe Duca. Acesta, trimițînd soli pe lîngă țarul Rusiei, i-a îndreptat intîi către Nicolae Milescu.

Dar mai importantă decît latura politică a activității lui Nicolae Milescu este cea culturală. Cu prilejul soliei moldovene care urmărea pacea între ruşi şi turci, mitropolitul Dosoftei a trimis o scrisoare către Nicolae Milescu, rugîn-du-1 să intervie pe lîngă patriarhul Moscovei ca să trimită în Moldova material tipografic. Scrisoarea mitropolitului învederează faima şi stima de care se bucura eruditul boier printre compatrioții săi. Ea începe astfel:

„Onoratului şi bine prețuitului domn Nicolae Spătarul, nouă prea doritului, cerem de la Domnul Dumnezeu Atotțiitorul pace, sănătate şi mîntuire în mulți ani. Deşi suntem de tine despărțiți prin spațiu, totuşi suntem împreunați prin Duhul Sfînt, căci te pomenim pe tine şi toată casa voastră, la sfintele şi dumnezeieştile Taine ..."

Dar faima lui Milescu nu s-a răspîndit numai în Moldova şi în Rusia, unde a trăit aproape patru decenii, ci ea a trecut pînă departe în Occident. Numele său a răzbătut şi în cultura contimporană a Franței, căci a scris, din îndemnul marchizului de Pomponne, o operă care a fost folosită de marii jansenişti de la Port-Royal în lupta deschisă de ei contra calvinilor.

Un agent diplomatic francez, Foy de Neuville, surprins în Rusia de revoluție, spune despre Milescu că este „homme d'esprit et d'une conversation agreable", şi într-o carte a sa despre Rusia îi închină un întreg capitol: *Recueil des conversations de Spatharus N. Milescu sur le voyage et le commerce de la Chine.*

Un învăţat istoric şi geograf suedez, Sparwenfeld, care călătorise prin toată Europa şi ştia 14 limbi, ne spune despre Milescu, cu care stătuse în strînse legături în timpul unei călătorii în Rusia, că este „foarte erudit (pere-ruditus)". De la Milescu a căpătat, pe lîngă multe manuscrise — între altele şi o relaţie a călătoriei în China — şi informaţii interesante despre rămăşiţele de triburi gotice aflătoare atunci în Crimeea.

Numele lui Milescu a. ajuns pînă la marele filozof şi savant al timpului, Leibniz. Celebrul filozof german, care propusese lui Petru cel Mare planul unei academii ruseşti menită să aducă servicii importante culturii europene, prin explorarea vechilor civilizaţii din Extremul Orient, dorind să se informeze mai pe larg despre China, se adresează primarului din Amsterdam, care călătorise în tinereţea sa prin Rusia şi care găzduise pe Petru cel Mare în călătoria de studii a acestuia în Occident. Primarul din Amsterdam îi vorbeşte cu acest prilej de spătarul Milescu, al cărui spirit şi cunoştinţe le laudă.

Astfel moldoveanul Milescu, care a colindat o lume întreagă, de la ţărmurile Senei pînă în Extremul Orient, a stat în relaţii cu oamenii de seamă ai timpului şi a izbutit să-şi creeze un nume care a trecut cu mult peste hotarele ţării sale.

Care a fost activitatea lui, în ce direcţii s-a îndreptat şi ce importanţă are ea pentru cultura noastră?

OPERA

Nicolae Milescu îşi desăvîrşise instrucţiunea în marea şcoală a patriarhiei din Constantinopol, un fel de universitate în care, pe lîngă cultura teologică în forma bizantino-ortodoxă, străbătuse un puternic curent de cultură occidentală adus de către profesorii greci care-şi formaseră cultura în unversită-ţile Italiei. Această şcoală a patriarhiei prezenta lui Milescu, aşadar, un interesant amestec de cultură occidentală şi de cultură orientală. Prin unele din scrierile sale cu caracter teologic, dogmatic, activitatea lui Milescu se apropie de cultura orientală şi este o continuare a literaturii religioase; prin altele — şi în special prin discuţia dacă cultura elină este superioară celei latine şi prin ziarul călătoriei în China — Milescu se apropie de cultura occidentală.

în activitatea lui Milescu deosebim două faze. în prima, activitatea lui s-a desfăşurat prin scrieri în limba maternă; după ce a trebuit să părăsească pentru totdeauna ţinuturile noastre, Milescu, intrînd în serviciul ţarilor, a dezvoltat o activitate în limba slavonă.

ACTIVITATEA ÎN LIMBA ROMÂNĂ. Operele lui Milescu în limba română sînt următoarele:

1. **Istoria despre sfinta icoană a Prea Sfintei noastre stăpîne Născătoare de Dumnezeu Măria, 1655.** S-a păstrat într-o copie a mitropolitului Moldovei Ghedeon, din 1723, publicată de Melchisedec în *Cronica Romanului,* II, p. 87. Această operă cuprinde istoricul legendar al unei icoane ce se află în mănăstirea Neamţu şi care ar fi fost dăruită, după Milescu, de Ion Paleo-

logu lui Alexandru cel Bun. Pe timpul cînd Moldova lui Alexandru cel Bun, spune legenda, trimisese solii săi la consiliul din Florența, Ion Paleologu — pe atunci prinț de coroană — a trecut prin Moldova, unde i-a ieşit înainte voievodul moldovean cu clerul şi boierii săi. Fiul împăratului a rămas încîntat de frumusețea şi bogăția țării, de cumințenia şi evlavia poporului şi, cîțiva ani mai tîrziu, urcîndu-se pe tronul tatălui său, trimite ca dar lui Alexandru o coroană imperială şi o icoană făcătoare de minuni, ce se păstrează la mănăstirea Neamțu.

2. O altă operă în limba română, cu caracter teologic, este o serie de întrebări şi Răspunsuri traduse din limba grecească, după opera patriarhului Atanasie al Alexandriei. Este un fel de catehism al confesiunii ortodoxe, în care, sub formă de întrebări şi răspunsuri, se tratează despre problemele fundamentale ale dogmei, precum: natura lui Dumnezeu, trinitatea, Sfînta Fecioară, angeologie şi eshatologie: natura îngerilor şi numărul lor, raiul, natura diavolilor, păcatele etc. Opera se păstrează într-un manuscris al Academiei Române, publicat de C. C. Giurescu. în această scriere cu multe „întrebări de folos" se aflâ între altele şi următoarea frază interesantă privitoare la originea limbii noastre:

„Dumnezeu se zice pre limba grecească *theos,* iar pre limba latinească *dens,* iar rumâneşte se chiamă *Dumnezeu,* care nume este *luat de la latinie, în ce chip şi mai jumătate de limbă românească este luată de la latini".*

3. Vechiul Testament. Opera de căpetenie a lui Nicolae Milescu pe tărîmul literaturii noastre religioase a fost traducerea de pe izvorul grecesc a Vechiului Testament, care lipsea pînă atunci. Se ştie că Psaltirea face parte din ciclul primelor traduceri româneşti; se mai ştie că românii din părțile Banatului, atraşi la calvinism, încercaseră pe vremea lui Coresi o traducere a Vechiului Testament, dar din toate strădaniile lor a apărut, în *Palia de la Orăştie,* numai primele două cărți: Crearea lumii şi Ieşirea evreilor din Egipt. O traducere integrală a Vechiului Testament nu aveam. Această operă grea a întreprins-o la noi, pentru întîia dată, Nicolae Milescu. Din nenorocire, izvodiri lui n-a ajuns pînă la noi — şi nici măcar o copie de pe el. Dar avem dovezi indiscutabile de existența şi circulația lui. O traducere, munteană după cum dovedeşte analiza limbii[1], făcută în a doua jumătate a veacului al XVII-lea şi păstrată în colecția de manuscrise a Academiei Române sub cota 4389, spune în *Cuvînt înainte către cititori* — că: „Am nevoit a prepune această sfîntă carte a Legii Vechi, cară se chiamă *Biblia,* toată cu toți prorocii, că Leagea Noaoă, adecă Evanghelia şi cealelalte cărți ale Apostolilor toate se aflâ multe pren bogate locuri şi cu mîna scrise şi în tipariu date pre limba noastră rumânească, iar de această cartia a Legii vechi *noi rumânii foarte sintem lipsiți".* Şi stăruind mai departe asupra faptului că „toată Cartea Legii vechi şi cu toți prorocii pre limba rumânească pînă acum... nu foarte s-au aflat prepusă", adaogă imediat:

[1] Interesantă este şi nota scrisă cu cerneală roşie pe ultima scoarță a manuscrisului: „Ana Ştirbeica, fiica dumnealui răposatului Golescului, biv-vel spătar am scris. Mai 31, 1765, fiind de ani 45."

„Iară numai un izvod, scris cu mîna, care *l-au fost prepus Nicolae Spăta-riul Moldovan,* dascăl şi învăţat în limba elinească, care l-au *izvodit de pre izvodul elinesc,* ce se-au fost tipărit la Frangofort <Frankfurt>; ci însă şi izvo-dul acesta pentru multa pripă a acelui prepuitoriu, care se-au grăbit curînd a-şi tălmăci şi a-şi scrie, aflatu-s-au ...[1] şi prea mare învăluială care era lucru foarte cu greu a în ... acum şi noi, nu doară pentru vreo ştiinţă a ... desăvîrşit a vrea unei limbi streine ..."

Pagina însă este ruptă tocmai aci unde pasajul este mai interesant, dar, din ştirile pe care le găsim pe verso, rezultă că textul lui Milescu a stat continuu sub ochii noilor traducători, care l-au folosit, căci iată ce stă scris — reproducem aci pasajul întreg, fiindcă nu a fost reprodus de nimeni din cei ce au semnalat manuscrisul:

„însă şi de aceasta-ţi facem în ştire, o, iubite cetitoriu, ca să ştii că la elini, adecă la greci, cartea a treia a Ezdrei nu se află scrisă, ce numai ce sint 2 cărţi. Pentr-aceaia *nici în izvodul cel rumânesc, care au fost prepus mai denainte de Nicolae Spătar* nu fu scris, iar în izvodul cel slavonescii şi cel latinesc fiind şi această carte a treia a Ezdrei tipărită, acum, şi noi o am prepus şi aceaia în stihuri[2]. Iară cartea a treia, a macaveilor, în izvodul cel latinescu nu iaste, iar în cel slovenesc şi în cel elinesc iaste, ce nic acasta ... de noi încă nu se-au lăsat, ce se-au prepus. Iar aceştiia, stihuri pre margine la capete nu i se-au pus, ce aşa se-au aşezat, fără de stihuri, precum iaste la slovani şi la elini şi cum să află şi în *izvodul cel rumânesc cartea acasta toata, tot fără de stihuri."*

Textul acestei traduceri muntene — pe care noi înclinăm a o atribui fraţilor Greceanu — a fost utilizat, precum a observat şi colegul Şt. Ciobanu, la noua retraducere a Bibliei din 1688. Dacă ţinem seamă de faptul că Biblia lui Şerban a fost la noi continuu în circulaţie pînă la traducerea părintelui Gala Galaction, atunci se va înţelege mai bine însemnătatea operei lui Nicolae Milescu, din nenorocire pierdută.

Cu acestea şi cu traducerea unui mic *Molitvelnic,* conţinînd rugăciuni de seară, traducere făcută pentru nevoile sufleteşti ale domnitorului Gheorghe Ştefan, pe cînd acesta trăia în exil la Stettin, se încheie activitatea lui Milescu în limba română.

ENCHiRiDiON. După trecerea în Rusia, Milescu intră în serviciul ţarilor şi activitatea lui se desfăşoară de aci înainte în limbi străine. Ca o punte de trecere între activitatea lui în limba română şi cea de mai tîrziu în limba rusă, putem considera opera pe care a publicat-o la Stockholm:

Enchiridion EyxsipîSiou *sive Stella Orientalis Occidentali splendens, id est sensus ecclesiae orientalis scilicet graecae, de transubstantione Domini aliisque controversiis, a Nicolao Spadario -Moldovalaccone* <sic>, *barone ac olim generali Wallachiae, conscriptum Holmiae* <Stockholm> *mense Februarii,* sau pe româneşte: *Manual* Steaua Orientului strălucind în Occident, *adică felul cum înţelege biserica orientală ortodoxă dogma transubstanţierii Domnului şi despre alte controverse, de Nicolae Milescu Spătarul moldo-valah şi odinioară general al Valahiei, scris în Stockholm în luna februarie.*

[1] Foaia ruptă.

[2] Este vorba de citatele de pe margine.

Nicolae Milescu a scris această operă după stăruința agentului diplomatic al Franței la Stockholm, Arnauld de Pomponne, cu care se împrietenise. Arnauld de Pomponne era înrudit cu marele teolog şi savant de la Port-Royal, Arnauld, una din figurile marcante ale culturii franceze din epoca lui Ludovic al XlV-lea. Arnauld scrisese, împreună cu Nicole, celebra *Logică* de la Port-Royal şi a fost un apărător fanatic al jansenismului împotriva protestanților. El intrase într-o polemică aprinsă cu pastorul calvin Jean Claude, pe chestia interpretării dogmei transubstanțierii şi a altor puncte de divergență între catolici şi calvini. Jean Claude susținea că, în privința acestei dogme^ protestanții sînt alături de ortodocşi. Atunci Arnauld a scris rudei sale, ambasadorul Franței la Stockholm, care s-a adresat pentru lămuriri lui Milescu. Din îndemnul marchizului de Pomponne, Milescu a scris astfel opera sa *Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens* în limba latină şi greacă. Marchizul a trimis apoi această operă, tipărită la Stockholm, lui Arnauld şi Nicole, care s-au folosit de ea, reproducînd textul latin al lui Milescu în răspunsul pe care l-au dat lui Jean Claude, prin scrierea lor intitulată *La perpetuite de la foy* (cap. IV).

ACTIVITATEA TEOLOGic-iSTORicĂ DIN RUSIA. După aceasta Milescu trece în Rusia, unde, pe lîngă însărcinarea de a traduce corespondența diplomatică de la Ministerul de Externe, e îndemnat să îmbogățească literatura rusească cu lucrări teologice şi istorice, menite, în bună parte, să prezinte pe ruşi ca pe liberatorii popoarelor creştine de sub jugul turcilor. Sub imboldul sferelor conducătoare ale bisericii din Rusia, Nicolae Milescu traduce o bibliotecă întreagă de cărți cu caracter, în parte, teologic. Aşa, de exemplu, traduce *Aritmologhion,* un curios tratat care caută să explice simbolica numerelor (3, 7, 9 etc), şi *Hresmologhion.* O altă carte, cu titlul *Culegeri de patru monarhii* sau *Profețiile lui Daniel,* tradusă după un manuscris grecesc al lui Paisie Ligaridis, este o operă în care se expun profețiile făcute de Daniel lui Nabucodonosor, asupra celor patru monarhii care aveau să stăpînească, succesiv, lumea (haldei, perşi, romani, bizantini). Dar această operă, într-un manuscris copiat de Milescu însuşi pentru Petru cel Mare, se încheie cu un epilog care dădea glas nădejdilor pe care ai săi şi creştinii din Balcani le puneau în ridicarea Rusiei: „Rugăm <pe Dumnezeu) să ridice pe țarul nostru autocrat şi ales de Dumnezeu, Petru Âlexievici... ca să poată cu mîna sa puternică şi brațul său răzbunător să distrugă şi să învingă mîrşavul neam al lui Mahomet... şi să ridice semnul credinței celei drepte ca odinioară Constantin cel Mare".

O altă operă, *Sibilele,* tratează despre prorocirile Sibilelor privitoare la diferitele împărății care vor stăpîni, pe rînd, lumea. Cartea cuprinde interesante aluzii la distrugerea împărăției turceşti prin Rusia, ca de pildă: „Vai vouă saracinilor şi arabilor, că vulturul cu două capete de la nord — este vorba de stema rusească — va distruge puterea voastră a musulmanilor prin armele crucii. împărăția voastră va fi nimicită".

Un alt manuscris, *Vasilologhion,* este un fel de istorie universală, cuprin-zînd biografiile împăraților perşi, apoi asirieni, romani şi bizantini, un fel de cronograf, care dezvoltă ideea monarhiei de drept divin, idee foarte scumpă țarilor de atunci.

Un dicționar grec-latin-rus, deşi pierdut, a intrat totuşi în compoziția lucrărilor lexicografice de acest gen în Rusia.

în sfîrşit, o altă operă se referă la construcția bisericii Sfînta Sofia din Constantinopol, dar această carte nu este, cum ne-am fi aşteptat, o scriere istorică în care să ni se înfățişeze împrejurările în care a avut loc zidirea bisericii, ci ea cuprinde mai mult legende populare despre minunile ce s-au arătat cu prilejul înălțării faimoasei biserici, scoase probabil dintr-un cronograf bizantin.

Mai tîrziu însă, Milescu se emancipează din cercul acestor idei cu caracter religios şi istoriografie tendențios şi se ridică, prin ziarul călătoriei în China, pe culmi nemaiatinse pînă la el în cultura rusească.

CĂLĂTORIA ÎN CHINA. Cea mai importantă dintre operele lui Nicolae Milescu, scrisă în timpul pribegiei sale în Rusia, este ziarul călătoriei prin Siberia în China.

Nu ştim peripețiile drumului de la Moscova pînă la Tobolsk, deoarece ziarul lui Milescu începe cu povestirea călătoriei de la Tobolsk înainte. Plecarea din Tobolsk se face în ziua de 2 mai 1675, într-o duminică seara, pe rîul Irtici, în vase vîslite cu lopeți. De la confluența cu Obi se îndreaptă spre răsărit, şi, urmînd linia rîurilor, merge către lacul Baical. De acolo, trecînd printre iurturi de mongoli, urcă munți, tăind ape de-a curmezişul, străbate cîmpii aproape pustii. Iarna îi apucă pe cale, în regiunile lacului Baical. Vînturile se dezlănțuie cu furie; ninsoarea şi zloata îi biciuie aspru. Drumul prin aceste ținuturi necunoscute este din ce în ce mai anevoios. „Am stat — scrie Milescu la 26 decemvrie — lîngă rîul Argun toată ziua, ca să se odihnească vitele, ca să le mai adăpostim şi să le hrănim, deoarece caii şi cămilele stătuse în drum şi ologise atît, încît a trebuit să le facem papuci de papură. Lemne n-am avut decît de sălcii uscate."

Din pricina frigului şi a oboselii, cămilele şi caii mor pe drum. Merindele se găseau anevoie. Populația nomadă din acele ținuturi, cum îi zărea din depărtări, o lua la fugă cu turme cu tot; în alte părți se pomenesc împresurați de tunguşi îmbrăcați în zale şi înarmați cu arcuri. în sfîrşit, cu multă greutate, izbutesc să-şi croiască drum şi să repeadă înainte un sol, spre a da de veste autorităților chineze că soseşte ambasada rusă. Pe la începutul lui ianuarie, pe coasta unui deal, Milescu întîlneşte pe trimisul său însoțit de vreo şaizeci de chinezi. „Slavă ție, Doamne!" notează el, uşurat, în ziarul său de drum.

Autoritățile chineze de la graniță, după ce se interesează mai întîi asupra intențiunilor cu care vin — dacă aduc pace sau război — cer să li se prezinte scrisorile pe care le aveau asupra lor. Este aci începutul unei lungi controverse de protocol, care va dura tot timpul şederii lui Milescu în China. Chinezii vroiau să se convingă dacă într-adevăr Milescu este purtătorul unei scrisori a țarului şi, mai ales, dacă are la sine — precum anunțaseră solii — scrisoarea împăratului chinez către țarul Rusiei. în zadar încearcă Milescu să le demonstreze că el este ambasadorul țarului şi ca atare n-are să predea scrisorile decît în mîinile împăratului Chinei. Mandarinii nu se dau bătuți. Şi numai după ce acesta le arată scrisoarea împăratului lor, într-o cutie acoperită cu mătase galbenă, mandarinii, cuprinşi de evlavie, cad în genunchi, fiecare

puîndu-şi-o la cap,, cum se obişnuieşte la noi în biserică, în fața altarului, la sfintele daruri.

Dar cu aceasta nu se curmă formalitățile chineze. Ambasada este oprită pe loc pîna la sosirea din Pekin a lui askaniama, al patrulea în rang din împărăția chineză, reprezentantul Ministerului de Externe. Pe la sfîrşitul lui februarie, soseşte şi ashaniama şi începe o discuție lungă: care din ei trebuie să facă vizită mai întîi celuilalt?

După găsirea soluțiunii care a salvat demnitatea ambilor demnitari, începe o altă discuțiune. Askaniama pretindea să vadă scrisoarea țarului, ceea ce Milescu nu admitea nici în ruptul capului. Chinezul se vede nevoit să comunice aceasta la Pekin. Pe la începutul lui aprilie, askaniama primeşte ordinul să aducă în capitală ambasada rusească. în acest interval, ruşii sărbătoresc Pastele. Chinezii urmăresc cu interes obiceiurile ortodoxe ale ruşilor şi, încetul cu încetul, se face o apropiere sufletească între cele două tabere. Chinezii trimit lui Milescu orez, fructe şi legume. Milescu pune pe cazacii săi să cînte cîntecul lor popular: *Dunăre, Dunăre.*

La 26 aprilie, din ordinul împăratului Chinei, caravana se pune în mişcare şi, trecînd prin pustiul Gobi, unde caii şi cămilele se afundau în nisip pînă la genunchi, ajung, după multe alte greutăți, la zidul cel mare al Chinei, unde li se deschid porțile de fier către Pekin. Aci din nou se reia discuția de protocol de la graniță. Este interesantă lupta aprigă şi îndelungată — aproape o lună de zile — pe care o duce, pe chestie de etichetă, Milescu al nostru, zelos de a apăra demnitatea şi prestigiul țarului, cu mandarinii, care țineau cu sfințenie să nu se ştirbească nimic din uzul consacrat din bătrîni.

Pentru ca pertractările să poată merge mai uşor, mandarinii aduc un european, pe iezuitul Ferdinand Verbiest, originar din Olanda, care trăise 28 de ani în China. Acesta începe conversația în limba chineză, dar aflînd că solul cunoaşte limba latină, continuă discuția cu el direct în latineşte, spre marea uimire a mandarinilor.

în sfîrşit, după discuții prelungite o lună de zile, se ține un mare consiliu de mandarini, în care se hotărăşte să se adopte o soluție intermediară, menită să salveze onoarea celor doi împărați: Milescu trebuia să ducă la palatul imperial din Pekin scrisorile de acreditare, pe care însă nu avea să le dea în mîna marelui han, ci să le depună în mîna marelui kolai. Potrivit acestei înțelegeri, în ziua de 4 iunie, din porunca împăratului, se pregăteşte la palat locul de primire a ambasadei. înainte de răsăritul soarelui, se trimit, la conacul unde fuseseră găzduiți solii Rusiei, cai. Ambasada încalecă şi Milescu depune scrisorile de acreditare înaintea marelui kolai, care era rudă apropiată a împăratului şi mandarinul care guverna întreaga China. După aceasta ambasada rusă se retrage, fără a spune un cuvînt. Trec apoi vreo 11 zile. împăratul aştepta ca să se aşeze lună plină. în ziua de 15 iunie, după ce se aşezase luna plină, împăratul cheamă din nou ambasada la palatul său. înainte de răsăritul soarelui, li se aduc cai, şi solul cu suita sa porneşte spre palat.

Milescu descrie apoi tot pitorescul exotic şi bogăția feerică a curții şi a tronului imperial din Pekin. însoțită de un întreg alai, ambasada străbate drumuri pavate cu marmoră, merge printre pavilioane înalte de cărămidă roşie, acoperite cu țigle galbene şi cupole aurite, traversează pîrîiaşe cu podețe fantastice de marmoră albă sculptată, se strecoară pe sub cinci rînduri de

porți, trece prin grădini cu copaci mari şi flori exotice şi, în cele din urmă, ajunge în sala tronului. Aci, înaintea unei scări de marmoră, îi aşteptau oameni de serviciu îmbrăcați în haine roşii, arcaşi îmbrăcați în aur şi ostaşi cu lănci uriaşe şi cu cozi de leoparzi.

Milescu notează cu amănunțime ceremonialul primirii solilor la curtea din Pekin, ceremonial statornicit printr-o tradiție seculară, în forme de o fixitate aproape hieratică; el ne povesteşte, cu vioiciune, şi încercarea lui de a înfrînge, în cinstea țarului pe care îl reprezenta, protocolul chinez ce i se părea umilitor pentru un european şi un ambasador.

împăratul era un tînăr de 23 de ani. în jurul lui, stăteau frații săi, îmbrăcați în blănuri albe, şi nobilii, cu pene de păun pe cap. Se serveşte ceai; împrejur cîntă muzica, pe cînd în vase de bronz ard mirodenii. Recepția se sfîr-şeşte fără ca ambasada să spună un singur cuvînt.

împăratul însuşi este minunat de persoana ambasadorului şi trimite, după a doua recepție, un pictor să-1 zugrăvească în portul lui de la recepție, cu blana pe el şi cu lancea şi buzduganul în mînă. Acest portret, trecut apoi ambasadei chineze din Paris, se păstra încă la începutul războiului mondial.

Cîteva zile mai tîrziu, solia rusească este primită la masă. împăratul adresează abia acum, prin interpret, cuvîntul solului, interesîndu-se de vîrsta, talia şi anii de domnie ai țarului.

Dar către sfîrşitul lui august, relațiile dintre ambasadă şi curtea chineză se răcesc, din cauză că Milescu nu voia să primească, după datină, darurile către țar în genunchi şi pentru că scrisoarea împăratului chinez cuprindea termeni de mîndrie, care erau considerați de sol ca jignitori pentru demnitatea țarului. Din această pricină, ambasada, luînd darurile, primeşte ordinul să părăsească imediat Pekinul. La 1 septembrie spătarul Milescu pleacă, ducînd cu el pentru țar un splendid rubin cumpărat de la un mandarin. Ambasada apucă pe acelaşi drum pe care venise. La 7 iunie sosesc la Ienisei, dar aci îi aştepta o surpriză neplăcută. Sînt opriți în cale din ordinul noului țar, Teodor Alexievici; sînt percheziționați; li se confiscă lucrurile de preț, între altele un rubin mare, „diamantul cît un ou de porumb" de care vorbeşte Neculce, cumpărat în China pentru țar; dar, în sfîrşit, li se îngăduie drumul spre Moscova.

întîmplările acestei călătorii au fost povestite de Milescu în formă de rapoarte oficiale în limba slavo-rusă. Opera este alcătuită din trei cărți: despre traversarea Siberiei, a doua despre misiunea lui în China, şi a treia, o descriere generală a Chinei. Această ultimă carte este însă, după cum a arătat John F. Baddeley, o compilație, pe alocurea chiar traducere după opera scrisă în limba latină a iezuitului Martini: *Atlas sinensis.* Era firesc ca Milescu, după ce a descris peripețiile drumului său pînă la Pekin şi misiunea lui la împăratul Chinei, pentru a satisface curiozitatea țarului, să caute a-i prezenta şi o înfățişare generală a Chinei din punct de vedere istoric şi geografic. Dar cum el nu văzuse decît o parte restrînsă din teritoriul chinez, a recurs atunci la opera lui Martini, pe care a tradus-o în ruseşte, intercalînd şi multe observații personale. Exceptînd deci această parte de compilație, opera lui Milescu nu este numai ziarul plin de peripeții al unei ambasade trimisă în misiune diplomatică în China, ci este în acelaşi timp şi o carte modernă de explorare ştiințifică a unor ținuturi pînă atunci puțin cunoscute

europenilor. Călătorind pe drumuri necunoscute, printre popoare de rase diferite, vîslind pe rîuri pe care nu mai vîslise nici un european pînă la el, curiozitatea veşnic trează a acestui moldovean din secolul al XVII-lea se opreşte asupra configurației solului, descrie în amănunțimi rîurile pe care le străbate, notează aspectul particular al munților, face măsurători topografice, se opreşte îndelung ca să observe țărmurile lacului Baical, „care nu s-a văzut nici de geografii vechi, nici de cei moderni. Au descris lacuri şi bălți mult mai mici, iar despre Baicalsca, care este atît de mare, nu au pomenit nimica". Pentru a-1 descrie, străbate lacul, îl înconjoară, încearcă să-i măsoare adîncimea; descrie țărmurile stîncoase, vorbeşte despre munții cu frunțile acoperite veşnic de nea, despre gheața lacului groasă de un stînjen şi care ține aproape o jumătate de an, despre pădurile de cedri.

Dar pe Milescu nu-1 interesează numai aspectul geografic al ținuturilor, ci şi cel etnografic. Privirea lui iscoditoare caută să prindă şi viața specific omenească pe care o trăiesc populațiile aşa de variate ca înfățişare, pe acele îndepărtate meleaguri: ocupația, armele, manifestările religioase, superstițiile. De pildă, despre ostiaci ne spune că: „Au meceturi în care sînt idoli sculptați de argint, aramă şi de lemn, de felurite forme"; Cel JJSC închină stînd jos; cad în extaze şi dănțuiesc: iar cînd ucid în pădure un urs, îl tîrăsc în curte şi în casă si, trăgînd cu arcurile, înfig în el săgeți şi-1 bat şi sar şi joacă zicînd că se roagă lui Şeitan (diavolul), care, după cum cred ei, merge din curte în curte".

Tot materialul acesta vast de observații variate este expus într-un stil plin de sobrietate şi coloare, din care nu lipsesc uneori şi accente de duioşie. Pe țărmurile Ieniseiului, la 7.000 km depărtare de Moldova, încîntat, într-o zi de primăvară, de lanurile înverzite care luceau în bătaia soarelui, gîndul lui înviorat se întoarce spre plaiurile copilăriei şi atunci notează, mişcat, în ziarul de călătorie: „Partea locului este foarte mîndră, aducîndu-mi aminte de Moldova, iar fluviul Ienisei de Dunăre".

Opera aceasta i-a cîştigat pe drept lui Milescu un renume european. Un savant englez contimporan, vorbind despre el, îl caracterizează astfel:

„Situația şi faima lui este unică. Nu poate fi mai]uşor de arătat cît de mare contrast era între acest învățat român şi între cazacii inculți, înaintaşii lui, în cercetarea drumului spre China. Ce a scris formează un întreg bogat de informațiuni topografice asupra Asiei de nord, remarcabil prin întindere şi preciziune. Pentru timpul cînd a fost scris, nu are comparație în istoria literaturii ruseşti. Mai mult, dacă lăsăm la o parte China, e fără comparație în literatura lumii."

Din nenorocire, această operă a lui Milescu, scrisă într-o limbă străină, a circulat mai mult în lumea slavă şi greacă, a ațîțat curiozitatea unor savanți din Occident, dar nu a rodit cultura noastră națională şi nici pînă astăzi nu avem încă în limba română o traducere completa şi corectă a ziarului de călătorie în China.

BIBLIOGRAFIE

Ziarul călătoriei în Siberia şi China s-a păstrat în cîteva copii ms. în Biblioteca publică imperială din Petrograd, şi o alta în Bibliotheque Naționale din Paris (nr. 35, fond slav), copiat în 1685, „prin grija bunului'prieten Ioan Gav. Sparvenfeldt", lîngă Moscova. O versiune rusă,

publicată de I. A r s e n i e f f, în *Zapiski Imperat. Russk. Geograf. Obdtestva,* St. Petersburg, 1882, a fost tradusă de timpuriu în limba greacă de „tineri studioşi din Moscova" şi revăzută de Hrisant Notară, nepotul patriarhului Dositei al Ierusalimului. în ms. grec din Bib.'ioteca Academiei Române, nr. 154 (f. 180 v. şi urm.) are o dedicație către Constantin Brîncovearm din Moscova, 1694. După un manuscris al versiunii greceşti incomplet şi plin de erori — după cum observă el însuşi — G. Sio n a tradus prima parte: *De la Tobolsk pînă în China. Netede călătorie de Spătarii. Nicolae Milescu, 1675, traduse după unu textil greceştii,* în *Analele Academiei Române,* seria Ii-a, tom. X, *Memoriile secțiunii istorice,* Bucureşti, 1888, p. 89—181. Traducerea lui Sion a fost reprodusă de M i r o n Nicolescu, *Primul călător român prin Siberia şi China,* Bucureşti, 1905 (extras din *Buletinul Geografic,* II, 1904). Fragmente din *Descrierea Chinei* (cap. 4 şi 5) după codicele D. Russo în versiunea grecească şi traducerea românească, la C. C. Giurescu, *Nicolae Milescu Spătarul,* în *Analele Academiei Române,* s. III, tom. VII, mem. 4, Buc, 1927, p. 26-50.

Textul întregii opere a lui Nicolae Milescu a fost publicat în traducere engleză de John F. Baddeley, *Russia, Mongolia, China, 2* voi., Londra, 1919. O traducere în limba română după textul lui Baddeley, cu greşeli şi omisiuni, a dat E m. C. Grigoraş, *Spătarul Nicclai Milescu în China,* Bucureşti, 1926, Ed. Casa Şcoalelor; ed. a Ii-a, 1941.

Un manuscris grecesc necomplet, cuprinzînd textul călătoriei în China şi păstrat în Biblioteca Universității din Iaşi (sub nr. 163), a fost semnalat de Lucian Predescu în *Adevărul literar şi artistic* pe 1930 (IX, seria a Ii-a, nr. 476). O altă operă grecească despre *Păgînul Mohamet şi despre cele patru imperii după profetul Daniel,* publicată de N. I o r g a sub titlul *Oeuvres inedites de Nicolas Milescu (Academie roumaine. Etudes et recherches,* III), Bucarest, 1929, cu o prefață în limba franceză despre opera lui Nicolae Milescu şi un rezumat. Opera nu este însă a lui Milescu, ci a ieromonahului Anastasie Gordos, după cum a arătat D. Russo în *Studii istorice greco-remâne. Opere postume,* I, Bucureşti, 1939, p. 337—339. *Istoria despre sfînta icoană* (care a fost tradusă şi în limba rută) a fost publicată în *Cronica Romanului,* Bucureşti, 1874, I, p. 87 — 90, de episcopul Melchisedec. Un fragment *Cin* opera *Carte cu multe întrebări* a fost publicat în anexa studiului :C. C. Giurescu, *Nicolae Milescu Spătarul. Contribuțiuni la cptra sa literară, Analele Academiei Rcmâne, Mtmcriile secț. istorice,* seria IlI-a, tom. VII, Meni. 7, Bucureşti, 1927, p. 51—53.

Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens, Stockholm, publicată în *Perpetuite de la foy de l'Eglise catholique touchant l'Eucharistie* <par A. ArnauldetP. Nicol e>, Paris, 1669, voi. 2, p. 50 — 54, şi V. L e g r a n d, *Bibliographie hellenique du XVII-e siecle,* t. II, p. 248, III, 287.

Studii asupra vieții şi operei lui N. Milescu. Lucrările de căpetenie asupra lui Milescu sînt azi P. P. Pa nai t eseu, *Nicolas Spathar Milescu (1636—1708), Extrait des Melanges de l'Ecole Roumaine en France,* 1925, l-ere pârtie, Paris, Gamber; C. C. Giurescu, *Nicolae Milescu Spătarul. Contribuție la opera sa literară, Analele Academiei Române, secț. ist.,* seria IlI-a, tom. VII, mem. 7 (în anexă se publică şi un fragment din *Cărți cu multe întrebări),* Bucureşti, 1927. C. C. Giurescu, pe lîngă informații noi, pune la punct şi chestiunea privitoare la raporturile dintre ziarul călătoriei lui Milescu în China şi opera iezuitului Martini, apărută ! a Amsterdam în 1655: *Atlas Siniensis,* însoțit de *Situs provinciarum imperii Sinici,* pe care Milescu a cunoscut-o şi a utilizat-o.

Dintre lucrările mai vechi menționez: B. P. Hasdeu, *Viața şi faptele şi ideile*[1] *lui Nicolae Spătarul Milescu,* în *Traian,* II, 1870, numerele 7 — 9, 11—12, 14, 16. Studiul este neterminat; Emile Picot, *Notice biographique et bibliographique sur Nicolas Spathar Milescu, ambassadeur du tsar Alexias Mihajlovic en Chine,* Paris, 1883 (Extrait des *Melanges*

orientaux); I. Hudiță, *Arhiva,* Iaşi, 1929, p. 87—103; I. G. Dimitriu, în *Rev. fundațiilor regale,* VII, 1940.

Despre viața şi călătoria în China: I. Simionescu, *Niculai Milescu în China,* Bucureşti, Cartea românească, 1925.

Despre Biblia lui Milescu: V. Drăghiceanu, în *Convorbiri literare,* 1915, p. 1074; I. Bianu, *Analele Academiei Români,* seria II, tom. XXXVIII, partea administrativă şi dezbaterile, p. 5—6; N. I o r g a, *în legătură cu Biblia de la 1688 şi Biblia de la 1667 a lui Nicolae Milescu,* în *Analele Academiei Române, mem. secț. ist., s.* II, tom. XXXVIII, Bucureşti, 1915. Intemeindu-se pe precuvîntarea ms. 4389 B.A.R. şi reluând o părere mai veche a lui Hasdeu *(Traian,* 1872, nr. 8, p. 32) primită şi de E. P i c o t, *Notice biographique sur Nicolas Spătar Milescu,* susține că Milescu este traducătorul *Bibliei lui Şerban.* Paternitatea fraților Greceanu şi a stolnicului Const. Cantacuzino asupra traducerii *Bibliei lui Şerban* a fost restabilită de Const. S o l o m o n, *Biblia de la Bucureşti (1688). Contribuțiuni nouă istorico-literare,* Tecuci, 1932, şi N. C a r t o j a n, *Epoca lui Const. Brîncoveanu,* curs litografiat ținut la Facult. de lit., Bucureşti, 1936- 1937, p. 220—234. O comparație între ms. 4389 din B.A.R., revenit de curînd la Academie, şi *Biblia lui Şerban,* ducînd la concluzia că *Biblia lui Şerban* a utilizat versiunea ms., Şt. Cioban u, curs litografiat ținut la Fac. de lit. din Bucureşti, 1940-1941, p. 347-356.

Despre *Molitvelnic* şi alte lucrări: N. D r ă g a n u. *Codicele pribeagului Gheorghe Ştefan Vodă* (Extras din *Anuarul Institutului de istorie națională din Cluj,* III, p. 181—254) *Istoria lit. rom. vechi,* II. Despre Milescu şi legăturile lui cu Rinhuber: A. B i t a y, *Contribuții la viațaluiNicolae Spătarul,* în *Dacoromania,* III (1921), p. 786 — 787; C. I. Karadja, *Nouveaux details sur le Spathar N. Milescu,* în *Revue hîstorique du Sud-Est europeen,* I, 1924, p. 418 şi urm.

Bibliogradia completă a operelor ruseşti ale lui Nicolae Milescu în studiul amintit mai sus al lui P. P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu,* p. 169—174; tot acolo, p. 175—178, sînt amintite principalele studii ruseşti asupra lui Nicolae Milescu.

CRONOGRAFELE

Tranziția de la literatura religioasă la literatura istorică o formează cronografele, acele repertorii de istorie universală care au fost alcătuite, după cum s-a văzut la p. 11 şi 19, în Bizanț. Ele începeau povestirea evenimentelor odată cu creațiunea lumii, încorporau toată tradiția biblică, împînzită cu legende apocrife, şi continuau apoi cu istoria evreilor, asirienilor, egiptenilor, perşilor, grecilor, romanilor, bizantinilor, mergînd pînă în vremea scriitorului, începute în secolul al Vl-lea cu Malalas, ele au fost necontenit amplificate, prescurtate, continuate, chiar în perioada neogreacă, pînă în secolul al XVII-lea la Dorotei al Monembaziei şi la Cigala.

Cel mai popular cronograf a fost al călugărului Manasses, care şi-a scris opera în versuri pline de flori retorice şi de inversiuni sintactice, ducînd povestirea evenimentelor pînă la moartea împăratului Nichifor Botniatul (1081). Cronograful lui Manasses, tradus în limba slavă, a fost răspîndit în vechile noastre mănăstiri şi a influențat, după cum s-a văzut, destul de intens, pe călugării cronicari din veacul al XVI-lea: Macarie şi Azarie, şi prin aceştia, indirect pe Ureche.

Prin materialul biblic prescurtat, prin numeroasele legende apocrife, prin anecdotele istorice interesante, prin bogatul strat folcloric şi, în sfîrşit, prin elementele de istorie universală, cronografele au fost mult răspîndite şi citite la noi. Ele au deşteptat curiozitatea pentru lucrurile istorice şi au stat pe masa de lucru a marilor cărturari din trecutul nostru, ca Dosoftei şi Miron Costin.

CRONOGRAFE DE ORIGINE SLAVĂ

Cel mai vechi cronograf cunoscut în limba românească a fost tradus în anul 1620 de călugărul oltean Moxa Mihail, cel care a tradus pe vremea lui Matei Basarab şi *Pravila de la Govora.* El spune că scrie din îndemnul episcopului Teofil de la Rîmnic, care a ajuns mai tîrziu mitropolit. Pe scoarța legăturii de lemn, îmbrăcată în piele, cîteva note ne destăinuie că manuscrisul

fusese cîndva al mănăstirii Bistrița. A fost cumpărat, pe vremuri, în Bucureşti, de profesorul rus V. Gregorovici şi se păstrează acum în Muzeul Rumianțov din Moscova. După o copie făcută de Gr. Tocilescu, cronograful a fost publicat în întregime, în caractere chirilice, de B. P. Hasdeu, *înCuvente den bătrîni.* Moxa spune că tălmăceşte din „cărți slavoneşti". După izvoarele utilizate, cronograful lui Moxa se împarte, după cum a observat I. Bogdan, în două părți. Prima parte merge pînă la Mihail, unde călugărul compilator, dîndu-şi seama că nu poate „afla adîncul scripturilor", după cum nu poate număra „stealele ceriului, nice năsipul măriei", pune „odihnă condeiului", ca vîsla-şul care, ajuns în limanul mării, aduce corabia la țărm. „De-acum s-au scos dentr-alte izvoade." I. Bogdan a identificat şi publicat izvoarele slave din care şi-a alcătuit Moxa a doua parte a compilației sale. Este aşa-numita *Arătare în scurt a celor întâmplate de la Adam pînă în zilele noastre (Skazanije vu kratce ■■■),* care se găseşte anexată ca introducere la analele sîrbeşti din veacul al XV-lea şi al XVI-lea şi care a circulat şi în mănăstirile noastre, copiată adesea la începutul analelor moldoveneşti în limba slavă. Prima parte şi cea mai întinsă are la baza ei, precum au arătat Gregorovici, Hasdeu şi Bogdan, cronograful lui Manasses tradus în limba slavă. Domnişoara Margareta Ştefănescu, ignorînd studiul anterior al lui Bogdan, a arătat că în cronograful lui Moxa se găsesc pasaje întregi luate din Manasses, dar că în genere el extrage ceea ce convenea punctului de vedere religios şi moral. Am arătat însă în altă parte că cronograful lui Moxa „nu este o simplă traducere sau prescurtare după Manasses, căci, pe lîngă omisiuni însemnate şi transpuneri de text, Moxa cuprinde numeroase elemente care lipsesc din Manasses, dar se regăsesc în alte cronografe bizantine". Un asemenea adaos este, între altele, grațioasa legendă a Casiei — un ecou al folclorului bizantin — povestită concis, pe care o reproducem aci şi ca o probă de limbă a timpului.

Cronograful începe prin a povesti că împăratul Theofil, vroind să-şi găsească o soție, adună, prin crainici, în palatul său, toate fecioarele frumoase şi înțelepte din împărăție. Cea aleasă trebuia să primească din mîna împăra-lui, ca şi zeițele din mitul troian, un măr de aur. „El văzu —■ continuă apoi cronograful — o fată prea frumoasă şi înțeleaptă. Deci grăi către dînsa cu ispită: « Pentru muiare au venit răul în lume». Ea răspunse către dînsul: « Adevaru iaste; şi pentru muiare au intrat şi binele în lume, cum ai zice: Pentru Eva răul şi pentru Precista Măria binele ». Auzi împăratul şi se miră, de zise: « Eu mai înțeleaptă muiare de mine nu voi lua ». Şi dede mărul cel de aur, ce era semn, de nuntă, unii feate, anume Theodora. Casia zise cătră Theodora: « Dobîndişi împărăția lumească şi eu voi nevoi să fiu împărătească ». De acii se făcu călugăriță şi s-au închis într-o chilie, de au petrecut viața îngerească. De aciia au dobîndit împărăția Iu Hristos. Theodora se cunună cu Theofil."

Casia, eroina din această legendă, este cunoscuta poetă care a alcătuit cele mai frumoase condace ale literaturii ortodoxe.[1]

Originalul — slav — al cronografului lui Moxa era deci traducerea unei prelucrări în proză a lui Manasses, cu omisiuni în unele părți, cu amplificări

[1] A se vedea mai pe larg despre această legendă în literatura românească, studiul nostru; *Fiore di virtii în literatura românească,* în *Analele Academiei Române.*

în altele, scoase din mai multe cronografe bizantine şi sporită, în sfîrşit, cu ştiri luate din cronicile sîrbeşti. în partea finală, cronograful cuprinde şi ştiri privitoare la istoria românilor: despre Dan-voievod; despre Mircea cel Mare; de luptele lui „Iancul Voievod cu turcii în Țara Rumâneascăla Ialov-niță"; despre „cînd s-au început a se descăleca țara Moldovei"; despre războiul lui Ştefan cel Mare la Racova: „şi periră atunce turci mulți fără număr" ; despre invazia lui Mohamed în Moldova: „şi biruiră atunce turcii, deci feaceră rău mare moldovenilor"; şi în sfîrşit despre luptele nefericite ale lui Ştefan cel Mare la Chilia şi la Cetatea-Albă.

Stilul cronografului, precum s-a putut vedea şi din extrasul de mai sus, e concis, dar traducerea e adesea plină de vigoare şi uneori pitorească. Iată de pildă înfățişarea unui împărat războinic (Vasile, fiul lui Roman): „Coifurele, segeatele, sulițele, platoşele, toate armele lui erau mai dragi decît mease tinse, pline de veselie şi de vin dulce. Sunetul armelor şi răsunul coardelor de arc, mai iubia decît glas de alăute". Iată, prin contrast, şi un portret de împărat desfrînat (Constantin, fratele lui Vasile): „Nu iubea sunete de săbii şi bucine, seamne de războie, nici chiote de gloate, nicie glas de oaste, ce numai ce bea şi mînca cu mueri frumoase şi cu fluere şi alăute, jucări şi cîntece...".[1] Iată acum şi descrierea plastică a luptei lui Mircea cu turcii, care a găsit ecou şi în sufletul lui Eminescu, căci o citează în evocarea luptei de la Rovine: „Şi fu războiu mare cîtu se întuneca de nu se vedea văzduhul de mulțimea săgeatelor, şi mai pierdu Baiazid oastea lui cu totul. Iară paşii şi voevozii pieriră toți, aşa de se vărsa sînge mult cît era văile crunte."

Cronograful lui Moxa n-a avut însă, după cît se pare, răspîndire, findcă pînă acum nu ne este cunoscut decît într-un singur exemplar — şi acela la Moscova.

Mai multă răspîndire au avut însă cronografele traduse din greceşte.

CRONOGRAFE DE ORIGINE GREACĂ

Cronograful lui Dorotei al Monembaziei. Cronograful versificat al lui Manasses a fost prelucrat în proză şi amplificat cu fragmente împrumutate din Theofan, Gheorghe Monahul, Cedren, Zonarâs ş.a. Astfel s-a format o cronică în limba greacă populară, care ducea povestirea evenimentelor pînă la anul 1570, cunoscută de bizantinologi sub numele de *Cronica de la 1570.* Acest cronograf grecesc s-a păstrat în peste 25 de manuscrise, dintre care o versiune, intitulată *Istoria politică,* a fost publicată de Martin Crusius în a sa *Turco-graceia,* la Basel, în 1584.

O altă versiune de pe acest cronograf a fost adusă în Moldova de Ierotei, mitropolitul Monembaziei. în 1588 Ierotei însoțea pe elevul său, patriarhul Constantinopolului Eremia al Il-lea, într-o călătorie prin Țara Românească, Moldova şi Rusia, întreprinsă cu scopul de a obține mijloacele necesare pentru a scăpa de datorii scaunul patriarhiei. în Moldova domnea atunci Petru Şchiopu,

[1] H a s d e u, *Cuvente den bătr'ni,* I, p. 341.

„învăţat desăvîişit — cum ne încredinţează Ierotei — care ştie limba turcă, greacă şi română" şi care ţinuse în prima căsătorie o grecoaică din insula Rodos, Măria Amirali. Prelaţii sosesc la curtea din Iaşi pe vremea cînd domnul sărbătorea asocierea la domnie a fiului său Petru şi căsătoria fiicei sale Măria cu spătarul Zotu Ţigara, grec originar din Ianina. Manuscrisul cronografului a fost copiat din porunca lui Petru Şchiopu, sub supravegherea lui Zotu Ţigara. Mai tîrziu, în 1631, cînd Zotu Ţigara nu mai era în viaţă, copia făcută în Moldova a fost tipărită la Veneţia în 1631, sub titlul: BipXiou îaxopiKOU Ttspiexou ev cuvoysi Siacpopou? Kai â^ojcoix; îotopia<;... *(Carte istorică cuprmzînd pe scurt felurite şi interesante istorii...).* Cartea s-a tipărit pe numele mitropolitului Dorotei al Monembaziei („adunată — spune titlul mai departe — din' diferite adevărate istorii şi tradusă în limba populară de către prea sfinţitul mitropolit al Monembaziei chir Dorotei"), cu spezele lui Apostol Ţigara, fratele lui Zotu, si este închinată lui Alexandru Cuconul, domnul Tării Româneşti (1623—1627).

Cronograful cuprinde, între domnia lui Selim al II-lea şi Murat al III-lea, un capitol în care se descrie activitatea mitropolitului Ierotei şi petrecerea lui în Moldova, la curtea lui Petru Şchiopu. Textul merge cu povestirea evenimentelor pînă la domnia sultanului Murat al III-lea.

Cronograful lui Dorotei a fost cunoscut de timpuriu la noi şi a fost tradus, după datele pe care ni le dau cîteva copii posterioare, de Grigore Dascălul Buză („scoasă după grecie pă limbă românească de Grigore Dascălul Buză").

Cronograful lui Cigala. Al doilea cronograf grecesc care a circulat în literatura veche românească a fost publicat şi el la Veneţia, în 1637, de Mathei Cigala din Cipru, paroh al bisericii greceşti San-Giorgio din Veneţia, sub titlul: Nsa ctovov|/h; Siacpopcov îmopuov... *(Noul compendiu de diferite istorii, începând de la zidirea lumei şi ajungînd pînă în anul de faţă ... traduse în limba populară de către Mathei Cigala din Cipru[1]).*

Baza acestui cronograf este tot cronica de la 1570. Autorul a luat însă, într-o vreme cînd nu exista noţiunea de proprietate literară, pasaje întregi din Dorotei al Monembaziei. De la 1392 înainte, Cigala intercalează, dezvol-tînd, *Turcograecia* lui Crusius. Cronograful se încheie la anul 1624, după care urmează o serie de capitole disparate: o listă a împăraţilor bizantini şi a patriarhilor pînă la invazia turcilor, un capitol despre „dispotaţia sf. Silvestru cu vrăjitorul Zamvri", altul despre cele şapte sinoade ecumenice, despre întemeierea Veneţiei şi despre dogii care au stăpînit-o, despre demnităţile curţii imperiale a Bizanţului. Cronograful lui Cigala a ajuns în Moldova şi a fost tradus, pe la jumătatea veacului al XVII-lea, de Pătraşco Danovici, ce a fost „supt vlăstia domniei Moldovei logofăt al treilea şi grămătic de scrisoare grecească".

Ni s-a păstrat într-o mulţime de manuscrise, dintre care cel mai vechi se află în Biblioteca Academiei Române sub cota nr. 86 şi a fost copiat în anul 1669, de către Gavril Diac ot Bălţăteşti „cu cheltuiala lui Ion Iorgachie Cantacuzino, sinii Toader Eordachie vel vistiernic", protectorul lui Miron Costin.

[1] **Dăm titlul (prescurtat) după traducerea lui D. R u s s** o, *Studii ist. greco-rom.,* I, p. 87.

Din contaminarea cronografului lui Dorotei cu cronograful Cigala s-a format în literatura noastră un al treilea tip de cronograf, poate cel mai răs-pîndit.

Ambele cronografe au fost utilizate de timpuriu de cărturarii noştri. Mitropolitul Dosoftei a împrumutat, precum dealtfel o spune singur şi precum a dovedit-o acum în urmă regretatul Iulian Ştefănescu, materiale pentru legendele sale hagiografice, şi din Cigala şi din Dorotei. Contimporanul lui Dosoftei, Miron Costin, era şi el un cititor pasionat al cronografelor. Cronica munteană intitulată *Istoriile domnilor Țării Româneşti,* atribuită lui Radu Popescu, a cuprins şi ea pasaje din Dorotei şi din Cigala.

Regretatul Iulian Ştefănescu a arătat că cele 25 de copii din această clasă de manuscrise se pot grupa în cinci familii, care toate derivă dintr-un prototip comun, păstrat mai bine în manuscrisul nr. 3517 din Bibilioteca Academiei Române.

Ceea ce este însă mai interesant: cronografele au pătruns, prin cărturarii mărunți, în masele adînci ale poporului şi au lăsat în folclorul nostru urme care dăinuiesc pînă astăzi.

Cronografele bizantine cuprind în urzeala lor un bogat material folcloric. 0 parte din acest material folcloric este alcătuită din legende religioase apocrife, care, pe cale orală sau scrisă, s-au revărsat asupra întregii lumi ortodoxe din Balcani şi din Răsărit. Altă parte este alcătuită din legende cu substrat istoric, plăsmuite în vremurile de agonie ale antichității clasice, şi, în sfîrşit, cîteva sînt teme de folclor ce par să fi intrat în Bizanț din lumea Orientului arab.

ELEMENTE DIN CRONOGRAFE ÎN FOLCLOR

Am analizat pe larg, în *Cărțile populare,* voi. II, bogatul strat de legende apocrife al cronografelor privitor la: căderea îngerilor, numele lui Adam, Cain şi Abel, omorîrea lui Cain şi originea dinilor, uriaşii; Melchisedec, Avraam, Moise, Solomon; prorocul Eremia şi căderea Ierusalimului, Iosif şi Asineta; Avgar şi Mîntuitorul; cei şapte cuconi din Efes. Am arătat cu acel prilej cît de întinse sînt ramificațiile acestei literaturi apocrife în tezaurul tradițiilor şi creațiilor populare. De exemplu, cronografele lui Dorotei şi Cigala ne explică astfel numele lui Adam: „Acest nume al lui Adam se scrie în patru slove: slova dintîi *A* arată partea despre răsărit; iară slova a doua iaste *D,* arată partea despre apus; iară slova a treia iaste *A,* arată partea despre miazănoapte; iară slova a patra iaste *M,* arată partea despre miazăzi". Textul românesc este însă aci confuz, căci nu se vede ce legătură este între literele care alcătuiesc numele lui Adam şi punctele cardinale ale pămîntului. Legenda se luminează însă prin originalul grecesc: prima literă din numele lui Adam vine de la 'AvaxoXf| (răsărit); a doua *D* din Aucn<; (apus); a treia *A* din 'ApRiog ■(= miazănoapte); a patra MearurPpia (= miazăzi) — aceasta pentru că Dumnezeu, în chip simbolic, a făcut pe om cu elemente luate de la toate punctele

cardinale, pentru ca pămîntul să-1 recunoască ca al sau. Din acest pasaj al cronografelor s-au inspirat cărturarii mărunți ai satelor, care, în orațiile de iertăciune rostite la nunți, după ce evocă creațiunea omului, introduc următorul episod:

Ş-a mai trimes Dumnezeu
In *patru unghiuri de lume;*
Şi-au adunat *patru slove*
De au făcut un nume;
Au trimes la răsărit.
La amiază şi la asfințit,
Şi la miez de miazănoapte,
Şi adunară patru slove din carte,
Și-a tălmăcit *numele*
Strămoşului nostru *Adam.*

Aceste orații sînt rostite pretutindeni la nunțile țărăneşti, de către vornic,; înainte de plecarea mirilor la biserică.

Istoria Troadei. Al doilea strat de materiale populare din cronografe este alcătuit din legende profane, greceşti sau bizantine. Astfel este ciclul de legende privitoare la luptele de sub zidurile Troiei, înfățişate însă într-o altă lumină decît aceea pe care o cunoaştem din poemele homerice.

Izvorul acestor legende din cronografe sînt două plăsmuiri apocrife din veacul al II-lea al erei creştine: Dictys Cretanul şi Dares Frigianul, doi pretinşi martori la războiul troian, care ar fi scris — unul din tabăra grecească, altul din tabăra troiană — originea şi peripețiile luptelor la care au luat parte. Această *Istorie a Troadei* a plăcut mult în lumea veche românească; ea a fost extrasă din cronograful lui Cigala, unde povestirea este mai vie, mai colorată şi mai completă — fiindcă cuprinde şi tragedia eroilor greci după întoarcerea în patrie — şi a circulat, extrasă aparte, în numeroase copii manuscrise.

Capitolele privitoare la Constantin cel Mare, care trebuie să-şi fi găsit un mare număr de cititori, fiindcă le găsim extrase şi în copii aparte, cuprind şi ele multe elemente de folclor bizantin.

Folclor oriental. Găsim însă şi material legendar care a pătruns în folclorul bizantin din Orientul arab, ca de pildă episodul soției lui Theodosie cel Mic, pe care cronografele ni-1 povestesc astfel: împăratul primise în dar un măr prea frumos, pe care-1 trimise soției sale. Aceasta, admirîndu-1, îl dărui naşului ei, Pavlin, care, neştiind că fusese în mîna împăratului, îl aduse acestuia. Theodosie, intrînd în bănuieli, întrebă pe soție ce a făcut cu mărul? Soția se jură că 1-a mîncat. împăratul, arătîndu-i mărul, porunci să se taie capul lui Pavlin, iar pe ea o izgoni. Femeia se duse la Ierusalim, unde muri. Această legendă, într-o formă mai bine închegată, se găseşte încorporată în vestita colecție de basme arabe *0 mie şi una de nopți* şi este probabil de origine indică, deoarece îşi găseşte paralela cea mai veche într-o colecție de poveşti sanscrite, *Vetala panciavimati,* din secolul al VI—VH-lea.

Localizări. Unele elemente anecdotice din cronografe, ca de exemplu episodul, încorporat în cronografe la împărăția lui Tiberiu, despre un bolnav cu o rană plină de puroi pe care se aşezase muştele de-1 chinuiau, şi care opreşte pe un binefăcător ce vroia să le gonească: „Lasă-le că sunt sătule acestea de nu mănîncă rău, numai ce ling, iară de vor încăpea nişte flămînde, mai rău vor mînca", a fost localizat şi la noi. în Moldova, în satul Țepu din județul Tecuci, în centrul legendei apare poetul Conachi, care condamnă un slujitor vinovat să fie legat gol în lunca Bîrladului; în Basarabia, o legendă asemănătoare a fost pusă pe seama boierului Calmuțki.

BIBLIOGRAFIE

Cronograful lui Moxa a fost publicat de B. Petriceicu Hasden, *Cuvente den bătr'ni,* I, 1878, p. 313 — 443. Republicat în caractere latine (dar cu păstrarea unor litere chirilice) de N. S i m a c h e şi T. Cristescu, *Hronograful lui Mihail Moxa,* Buzău, 1942. Prefața confuză nu rezolvă problema surselor, care trebuie pusă pe alte baze. Despre izvoarele cronografului: Ion Bogdan, în *Archiv filr slawische Philologie,* XIII, p. 501 — 502. Cf. şi adaosele lui Const. Jire6ek, XIV, p. 255 — 277. Textul slav al cronografului lui Manasses, în *Cronica lui Constantin Manasses, traducere mediobulgară făcută pe la 1359* de I. Bogdan, *cu o prefață de prof. I. Bianu,* Bucureşti, 1922. Pentru *Skazanije,* cf. Bogdan, *Arck. filr si. Phil.,* XIII, p. 481—536; acelaşi, *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor.* Bucureşti, 1835, p. 79—102; acela şi, *Letopisețul lui Azarie, Analele Acad. Rom.,* s. II, tom. XXXI, *Mem. sect. ist.,* 1909, p. 6- 19 şi 65-89, XIV, p. 255 şi urm.; Margareta Ş t e-f ă n e s c u, *Cronica lui Manasses şi literatura româno-slavă şi română veche,* Iaşi, 1927 (Extras din *Arhiva,* Iaşi, 1927). Despre raporturile cu Manasses vezi şi N. Cartojan, *Legendele Troadei în literatura veche românească, Analele Acad. Rom., Mem.secț. lit.,s.* III, t. III, mem. 3, 1925, p. 36-38.

Cronografele greceşti (tip Dorotei şi Cigala). D. R u s s o, *Studii istorice greco-remâne. Opere postume,* I, 1939, p. 53— 100 (cronica de la 1570; *Turcograecia* lui Crusius; cronografele lui Dorotei şi Cigala; cronografele româneşti); Iulian Ştefănescu, *Cronografele româneşti de tipul Danovici* (studiu neterminat, publicat după moartea autorului), în *Revista istorică română,* IX, 1939, p. 1—77. Despre utilizarea cronografelor de Dosoftei, vezi Iulian Ştefănescu, în *Revista istorică română,* I, 1931, p. 251—297; de Radu Popescu în *Istoriile domnilor Țării Româneşti,* la Al. Vasilescu, în *Convorbiri literare,* XLVIII, 1914, p. 1085 — **1092,** şi D. R u s s o, *op. cit.,* p. 99. Despre Dorotei: V. G r e c u, în *Codrul Cosminului,* **II-III, p. 535-556.**

Legenda Troadei. Textul publicat: de M. Voii ea nu, *Codicele M. Voileanu,* Sibiu, 1891, p. 25—44 (după un ms. din 1748); de L e c a M o r a r i u, *Războiul Troadei* după *Codicele Popovici* (1796), Cernăuți, 1924; şi de dr. M. Ga ster (după un cronograf) în traducere germană, în *Byzantinische Zeitschrift,* **III,** 1894, p. 528—552. Studii asupra legendei în legătură cu cronografele: Karl Praechter, *Original der rumänischen Troia,* în *Byzantinische Zeitschrift,* IV, 1895, p. 519—546; W. Istrin, *Beiträge zur griechisch-slawischen Chrono-graphie,* în *Archiv filr slawische Philologie,* XVII, 1895, p. 416—429; N. Cartojan, *Legendele Troadei în literatura veche românească, Analele Acad. Rom., Mem. secț. Ut.,* s. III, mem. 3,

București, 1925 (tot aci, p. 13 — 73, versiunea occidentală a lui Guido della Colonna în ms. 2183 din Bibi. Acad. Rom.), p. 9 — 35; D. R u s s o, *Studii ist. greco-rom.,* I, p. 92 — 93.

Legendele sfintului Constantin. Iulian M. Ştefănescu, în *Revista istorică română,*

I, 1931, p. 251—297 (legenda aparte în ms. 1433 din Bibi. Acad. Rom.).

Extrase din cronografe. E. C. G r i g o r a ş, *Povestiri din cronografe,* Bucureşti, 1931, Casa Şcoalelor (legenda sf. Cruci; legenda sf. Sofii; legenda celor şapte cuconi); Va sile G r e c u, *Legenda Maicii Domnului,* în *Glasul Bucovinei* pe anul 1921, p. 145—148; O vid Densusianu, în *Revista critică literară,* III, 1895, p. 286 — 298 (după ms. din Paris, fond valah nr. 4); Aron Densusianu, în *Revista crit. şi lit.,* IV, 1896, p. 307—319 j M. Demetrescu, în *Convorbiri literare,* XXIX, 1895, p. 657 — 663, şi în *Arhivele Olteniei.*

II, 1923, p. 347-353.

CRONICARII MOLDOVENI ÎN LIMBA NAȚIONALĂ

ASCENSIUNEA BOIERIMII ÎN VIAȚA DE CULTURĂ A NEAMULUI

Din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, rostul cultural al clerului începe însă să decadă. Şi atunci, pe la jumătatea secolului al XVII-lea, mai ales în Moldova, clasa socială a boierimii dobîndeşte un loc preponderent în viața de cultură a neamului. Această ascensiune este rezultatul unor prefaceri adînci săvîrşite în structura socială a poporului românesc, prefaceri pe care vom încerca să le schițăm în linii generale aci, pentru că ea a avut o importanță deosebită în cultura noastră veche.

Nu avem acte din epoca întemeierii piincipatelor, dar atît cît putem întrezări în negura vremurilor, din cîteva dccumente posterioare, se pare că încă din epoca de închegare a principatelor noastre, forma obişnuită de proprietate, deşi nu singura, era cea colectivă. Populația de agricultori, răsfirată în sate, stăpînea în devălmăşie pămîntul pe care-1 lucra, imaşurile pe care-şi păştea vitele, pădurea din care-şi scotea lemnele trebuitoare pentru construcție şi foc. Pămîntul era proprietatea colectivă a satului, care scobora dintr-un strămoş comun. Satul întreg, înrudit deci prin legături de familie, muncea în comun pămîntul, din recolta căruia apoi fiecare îşi trăgea partea lui şi a alor săi, sub oblăduirea bătrînilor.

După întemeierea principatelor, domnii pun stăpînire pe pămînturile nemuncite şi nelocuite, precum şi pe cele confiscate de la „vicleni", adică de la „vînzătorii de țară", trădătorii. Din aceste pămînturi, care alcătuiau domeniile coroanei, voievozii dăruiau sfetnicilor lor de taină -— boierilor de divan— precum şi vitejilor care îşi puseseră pe cîmpurile de luptă viața în primejdie pentru apărarea domniei, lanuri întinse. Aceste pămînturi dăruite trebuiau însă puse în valoare, trebuiau cultivate; şi pentru deștelenirea lor era nevoie de brațe. în acest scop, stăpînul îşi coloniza moşia cu țărani ■— fie că îi atrăgea din satele răzeşeşti învecinate, unde creşterea populației împuțina rația de hrană, fie că îi aducea din depărtări, din țări străine. Țăranii, veniți astfel coloni pe moşia boierului, primeau de la acesta cîteva pogoane de pămînt pe care-1 munceau pentru hrana lor şi a familiei lor, dar se învoiau, în schimbul pogoanelor primite, să dea proprietarului o parte din recoltă — dijma — şi să lucreze un număr de zile pe an pe pămîntul pe care proprietarul şi-1 rezervase sieşi.

în chipul acesta a început să se diferențieze clasa țăranilor în două: o clasă de *țărani liberi,* băştinaşi, trăind fără nici o constrîngere, ca răzeşi sau

moşneni, din moşi strămoşi pe pămîntul pe care-1 stăpîneau ca proprietate colectivă, în devălmăşie — şi alături, o altă clasă de *ţărani clăcaşi,* care primeau pămîntul anual din proprietatea boierului, obligîndu-se în schimb, prin bună învoială, la dijmă şi la clacă.

Aceste două forme sociale au convieţuit multă vreme; dar în cursul veacurilor XVI—XVII, clasa ţăranilor răzeşi începe să se îngusteze, în timp ce creşte din ce în ce clasa ţăranilor clăcaşi.

începînd de la sfîrşitul veacului al XVI-lea, din pricina tributului pe care domnii trebuiau să-1 verse anual la Poartă, birurile apăsau din ce în ce mai greu populaţia rurală. Spre a face faţă acestei fiscalităţi excesive, vechii moşneni şi răzeşi încep să-şi vîndă boierilor de pe moşiile învecinate sfoara de pămînt ce li se cuvenea din proprietatea colectivă. Prin aceste vînzări, ţăranii răzeşi rămîn din punct de vedere juridic fără pămînt; zic din punct de vedere juridic, fiindcă, de fapt, boierul le ceda de cele mai multe ori pămîntul vîndut, ca să-1 lucreze mai departe pentru hrana lor, dar cu condiţia ca, în schimbul pămîntului cedat, ţăranul să dea o parte din recoltă, dijma, şi să se oblige a munci un număr de zile pe an în moşia boierească, adică să facă claca. Prin aceasta ţăranul răzeş intra într-o sferă juridică nouă: pămîntul lui trecuse, prin vînzare, în proprietatea boierului, dar boierul îi lăsase mai departe uzufructul pogoanelor vîndute, în schimbul dijmei şi al clăcii. Rămas fără pămîntul său propriu, ţăranul răzeş sau moşnean, care-şi vînduse partea lui de moşie, intra în rîndurile ţăranilor clăcaşi. Condiţiile economice din ce în ce mai grele — mai ales în epoca domniilor fanariote — vor sili cu timpul aproape toată ţărănimea liberă să-şi vîndă ocinele şi să intre în condiţiile juridice ale clăcaşilor.

în secolul al XVII-lea sîntem tocmai în epoca în care procesul acesta social este în plină desfăşurare. Boierimea îşi întinde necontenit hotarele moşiilor, absorbind proprietatea răzeşilor. Pe ruinele proprietăţii colective ţărăneşti, se ridică, din secolul al XVI-lea şi al XVII-lea, o clasă de latifundiari puternici, care formează divanul şi joacă un rol important în ridicarea şi în surparea tronurilor, care colindă curţile străine pentru a consolida sau a intriga împotriva domnilor.

Centrele importante în care se punea la cale întronarea şi răsturnarea domnilor noştri erau, în secolul al XVII-lea, Constantinopolul şi oraşele Poloniei.

în Constantinopol veneau periodic domnii cu alaiurile de boieri, pentru a primi învestitura de la Poartă, la fiecare început de domnie. Dar în această metropolă de cultură a Orientului —■ în care se suprapusese trei civilizaţii diferite: bizantină, latină medievală şi turco-arabă —- domnii şi boierii veneau în contact cu fruntaşii plutocraţiei greceşti, grupaţi în jurul patriarhiei, din care radia viaţa spirituală a întregului popor grec. Din secolul al XVII-lea, profesorii de la şcoala patriarhiei, care îşi făcuseră studiile la colegiile din Roma, Veneţia şi Padova, introduseseră un avînt de viaţă nouă din orizonturile Renaşterii occidentale. Era imposibil ca boierimea noastră, care se vîntura necontenit prin Constantinopol, să fie atrasă numai de pitorescul şi strălucirea acestei cetăţi pe care o cîntaseră truverii evului mediu francez. Conta ctul cu cercurile patriarhiei a trezit în ei rîvna după orizonturile mai largi ale culturii occidentale.

în mediul cosmopolit al Constantinopolului şi în marea şcoală a patriarhiei şi-au făcut ucenicia ştiinţifică: acea bizară figură care e Nicolae Milescu, domnul Constantin Duca, stolnicul Constantin Cantacuzino şi cea mai cuprinzătoare şi mai erudită minte a trecutului nostru de cultură, Dimitrie Cantemir.

Un al doilea curent de cultură occidentală a venit în Moldova din Polonia, în împrejurările pe care le vom vedea în capitolul următor.

Contactul cu şcolile Poloniei şi cu lumea greacă din Constantinopol înlesneşte boierimii noastre să cîştige un loc de frunte în cultura principatelor şi deschide în acelaşi timp o eră nouă în istoria literaturii noastre.

BIBLIOGRAFIE

Pentru urmărirea mai pe larg a prefacerilor săvîrşite în viaţa socială a poporului nostru, tn legătură cu cele expuse, N. Iorga, *Constatări istorice cu privire la viaţa agrară a românilor,* Bucureşti, 1908 (broşura alcătuieşte volumul XVIII, 1, din colecţia *Studii şi Documente cu privire la istoria românilor).*

Interesante contribuţii aduc studiile documentate ale mult regretatului istoric C. Ginreşca, *Despre rumâni, Analele Academiei Române,* seria a Il-a, tom. XXXVIII, *Memoriile secţiunii istorice,* an. 1916, p. 191—247; acelaşi, *Despre boieri,* Bucureşti, Socec, 1920, o broşură de 128 pagini. Ambele chestiuni au fost reluate într-un cadru mai larg în cursul pe care regretatul Giurescu 1-a ţinut la Facultatea de litere din Bucureşti, în anul şcolar 1915—1916, sub titlul *Organizarea socială în Ţara Românească* (o copie litografică din acest curs se păstrează în Biblioteca Academiei Române sub cota II, 52358).

O expunere succintă a evoluţiei claselor sociale la I. C. Filitti, *Clasele sociale în trecutul românesc* (Conferinţă ţinută sub auspiciile Institutului social român, la Fundaţia Regală, duminică 25 ianuarie 1925), extras din *Convorbiri literare,* februarie şi aprilie 1925 (23 pag.). Chestiunea a fost reluată de I. Filitti şi tratată mai pe larg, cu materialul documentar necesar, în *Arhiva pentru ştiinţa şi reforma socială,* Bucureşti, 1925. Pentru informaţii privitoare la titlurile şi funcţiunile boierilor, în legătură cu originea dregătoriilor şi cu evoluţia lor, acelaşi, *Oameni dependenţi şi cultivatori liberi în principatele române în sec. XV—XVII,* Bucureşti, 1933, *Analele Acad. Rom. Mem. secţ. ist.,* seria II, form. XIII, mem. 18; acelaşi, *Proprietatea solului în principatele române pUiă la 1864,* Bucureşti, 1935, „Fundaţiunea Regele Ferdinand I"; C. C. Giurescu, *Noi contribuţiuni la studiul marilor dregători în secolele XIV şi XV,* Bucureşti, 1925.

TINERETUL MOLDOVEAN LA STUDII ÎN POLONIA

Călugării, care continuaseră în mănăstiri, din îndemnul domnilor şi al boierilor, cronica lui Ştefan cel Mare, reprezintă în istoriografia Moldovei o decădere. însufleţiţi de recunoştinţă faţă de voievozii care, prin daniile lor, le-au asigurat viaţa materială, ei le-au zugrăvit faptele într-un stil exaltat de pietate. Modelele cu care erau deprinşi, legendele hagiografice, înfăţişînd vieţile sfinţilor într-o bogată înlănţuire de incidente miraculoase şi în lumină

2*2

de apoteoză, i-au făcut să dea scrisului lor un pronunţat caracter panegiric. De altă parte, zbuciumările interne, luptele pentru apărarea Moldovei, zarva de la curtea domnească, a căror ecou ajungea pînă între zidurile mănăstirii stins, sînt înfăţişate şters, fără interes, fără coloare.

în cronicile moldoveneşti scrise de călugări în limba slavă nu găsim, pria urmare, nici sentimentul naţional, nici simţul obiectivitătii. Meritul de a face din istorie un instrument al conştiinţei naţionale revine marilor cronicari moldoveni, care, grupaţi strîns în jurul voievozilor lor, şi-au amestecat sîngele cu pămîntul ţării.

Boierii moldoveni, continuînd letopiseţele călugărilor, au pornit sub impulsul unui sentiment patriotic, pe care îl spun răspicat în predosloviile lor. Ei scriu ca să afle „cap şi începătură moşilor", ale căror fapte să servească drept norme pentru urmaşi: „ca să fie cele bune de învăţătură, iar de cele rele să se ferească".

Cînd cineva este însufleţit de asemenea idee, cea dintîi năzuinţă a lui trebuie să fie adevărul. De aci acel spirit de obiectivitate şi de discernămînt critic pe care îl găsim la marii cronicari moldoveni; de aci şi preocuparea lor de a scrie istoria nu într-o limbă pe care masele populare nu o înţelegeau, ci în limba naţională.

Este deci o mare deosebire, şi de concepţie şi de nivel, între cronicile sla-voneşti scrise de călugări şi între cele alcătuite în limba română de către boierii moldoveni.

Ca să ne putem explica această deosebire de nivel şi de concepţie, e necesar să căutăm a determina mai întîi mediul cultural în care s-au format sufleteşte primii boieri cronicari.

Pribegi în Polonia. Moldova, de la începutul organizării sale politice, ţinea capătul marilor drumuri de comerţ care uneau cetăţile Poloniei cu cetăţile de pe ţărmurile Mării Negre, şi prin ele avea legături, pe de o parte, cu marile căi maritime care duceau spre Orientul îndepărtat, iar pe de o alta, cu marile centre de negoţ ale Italiei medievale. Din timpurile vechi, neguţătorii poloni colindau drumurile Moldovei pentru a ajunge la porturile de pe coastele Mării Negre. Pe aceste vechi legături comerciale s-au grefat, cu vremea, relaţiile politice şi culturale. Alexandru cel Bun, intrînd în legături cu vecinii săi, s-a căsătorit cu vara regelui, Ringala, şi a împrumutat coroana Poloniei cu 5.000 de ruble, pentru care a primit în schimb, ca zălog, Pocuţia. Aceste legături politice continuă şi sub urmaşii săi şi, în războiul civil care se dezlănţuie între fiii şi urmaşii lui Alexandru cel Bun, cei alungaţi din domnie se refugiau în Polonia.

în a doua jumătate a veacului al XVTI-lea se creează în Moldova două partide: un partid care ţinea cu turcii şi un altul care nădăjduia să scuture, prin ajutorul polonilor, suzeranitatea musulmană, devenită din ce în ce mai apăsătoare. în luptele înverşunate dintre aceste două partide, lupte în care era prinsă toată boierimea, cei ce se sprijineau pe ajutorul leşesc, învinşi de domnul adus de turci, fugeau în Polonia, ca să-şi scape viaţa. Astfel şi-au gâsit refugiu în ţara vecină Alexandru Lăpuşneanu şi fiul său Bogdan, care avea prieteni în nobilimea polonă, întrucît surorile sale fuseseră măritate în Polonia. Cînd Petru Şchiopul a luat drumul exilului spre Tirol, boierii săi devc-

tați s-au refugiat în Polonia. Acolo şi-au găsit atunci adăpostul familiile Stroici şi Movileştii, la care s-a alăturat apoi marele boier Nestor Ureche, fugit la urcarea în a doua domnie a lui Aron-Vodă.

Cînd norocul le surîdea, cînd nemulțumirile împotriva domnului adus de turci creşteau în țară, atunci pribegii se întorceau, sprijiniți de oşti polone. Astfel, Zamoisky a făcut domn în Moldova pe Ieremia Movilă şi, după moartea acestuia, pe Constantin Movilă. în războiul civil care a urmat între veri, adică între fiii lui Ieremia şi ai lui Constantin, totdeauna înfrînții îşi găseau adăpost pe pămîntul polon. Tot la vecinii de la nord s-a refugiat şi Miron Barnovski, care, cu tot numele său slav, era moldovean de baştină, din neamul Movileş-tilor. Faptul că şi-a schimbat numele dovedeşte, şi el, o influență polonă.

Boierii aceştia care se refugiau în țară străină, trebuind de multe ori să rămînă acolo vreme îndelungată — nici ei nu ştiau dacă se vor mai întoarce cîndva — ca să-şi poată asigura o şedere liniştită, cereau şi obțineau indigenatul polon. Astfel se constată documentar că au dobîndit cetățenia polonă Movileştii — Gheorghe, Ieremia şi Simeon; Nestor Ureche, tatăl lui Grigore Ureche; Luca Stroici — care ne-a lăsat *Tatăl nostru* scris cu caractere latine, sub influența polonă, şi care semna în documente alături de chirilice şi în caractere latine; Miron Barnovski; hatmanul Ioan Costin, tatăl lui Miron Costin, şi mulți alții.

încetățeniți în regatul vecin şi ştiind că drumurile de întoarcere în țară le sînt închise, boierii noştri trebuiau să-şi asigure un rost pentru viață între străini şi, cum erau deprinşi din țara lor cu agricultura, cei mai mulți arendau moşii din domeniile coroanei. Documentele timpului ne indică boieri de frunte ai Moldovei care cultivau în secolul al XVII-lea moşii în Polonia. Astfel Nestor Ureche arendase o moşie în starostia Zolkiew, Luca Stroici luase pe seama sa o moşie la Zwinigrad şi Vasile Ureche, fratele cronicarului, era arendaş la Zahajpole.

Aşezîndu-şi rostul vieții lor pe vreme îndelungată, pcate pentru totdeauna, în Polonia, era firesc ca pribegii moldoveni să caute legături de înrudire cu nobilimea cu care conviețuiau. O seamă de fiice ale marilor boieri moldoveni s-au căsătorit cu tineri poloni. Astfel şi-a măritat Ieremia Movilă cele patru fete ale sale; o soră a lui era căsătorită şi ea cu un polonez; Vasile Lupu a măritat pe fiica sa, domnița Măria, cu principele litvan Janusz Radziwill. Ca urmare firească a acestor legături de rudenie, o sumă de nobili intră în serviciul domnilor moldoveni, cînd aceştia, venind din Polonia, se aşază în tron cu sprijinul oştilor polone.

Pe de altă parte, demnii noştri aveau — pentru a face față împrejurărilcr politice ■— la curtea lor, secretari pentru limba polonă, pe care îi întrebuințau în corespondența diplomatică ce o aveau cu regatul de la nord.

Rezultatul acestor numeroase legături a fost că tinerimea moldoveana a început să frecventeze şcolile polone. E posibil ca o bună parte dintre tinerii noştri boieri care urmau şcolile acestea să fi fost pregătiți chiar în Moldova, în şcolile întemeiate de iezuiți. Pe la jumătatea secolului al XVII-lea se găsesc în Moldova cîteva asemenea şcoli în care, între limbile de predare, dacă nu chiar ca materie principală, figura şi limba latină. Aşa, de exemplu, ne este amintit colegiul iezuit din Iaşi, în care trebuie să fi urmat şi mulți români, fiindcă numai aşa ne explicăm sprijinul material pe care i-1 acordă Iordache

Ruset sau Miron Costin. Ar fi, într-adevăr, curios ca moldovenii să fi sprijinit băneşte această şcoală, dacă fiii lor n-ar fi învăţat în ea. Tot în acelaşi timp se constată un seminar catolic la Cotnari, în care se pregăteau pentru cariera preoţească cei ce voiau să ocupe parohii catolice în Moldova. Un alt seminar se afla la Galaţi, condus, pe la a doua jumătate a secolului al XVII-lea, de franciscanul Ressi.

Profesorii din aceste şcoli iezuite se pare că predau şi lecţii particulare în casele marilor boieri. Iezuitul Francesco Renzi, într-o scrisoare din 24 iulie 1693 către Congregaţiunea „De Propaganda fide", spune textual că: „acum 15 ani am venit în Moldova şi am fost repartizat la Iaşi, şi în toată ţara pe atunci nu era altcineva ca să vorbească sau să ştie limba latinească afară de Mironaşco Costin, care a fost mare logofăt... Astăzi toată floarea nobilimii vorbeşte latineşte şi mulţi dintre dînşii chiar sunt foarte învăţaţi. Actualul principe, Constantin Duca, în vîrstă de 23 de ani, este un elev al meu; hatmanul <era atunci Nicolae Costin), serdarul <era Ioan Costin, fratele lui Nicolae) şi secretarii domneşti pentru corespondenţa cifrată sunt şi ei *elevii* şi fiii spirituali ai mei."

în aceste şcoli se punea pe învăţămîntul limbii latine atîta preţ, încît, după cum ne mărturiseşte un misionar franciscan, Marcu Bandini, trimis pe vremea lui Vasile Lupu să cerceteze bisericile catolice din Moldova, la sărbătorile Crăciunului, şcolarii veneau la curtea domnului să-1 salute şi să recite versuri ocazionale în limba latină.

Dragostea pentru cultura latină, răspîndită şi prin aceste şcoli, a devenit cu vremea aşa de însemnată în Moldova, încît, atunci cînd Vasile Lupu a înfiinţat în mănăstirea Trei Ierarhi o şcoală superioară teologică, el a adus ca profesori pe cei mai de seamă reprezentanţi ai Academiei teologice din Kiev, care avea în organizarea sa, după cum s-a văzut, o bază latină.

Dar în afară de această cultură latină, care începuse să se răspîndească în Moldova pe la jumătatea secolului al XVII-lea, tineretul nostru a căutat să-şi îmbogăţească învăţătura mergînd peste hotarele ţării, la studii superioare în Polonia.

Istoricul polon Eugen Barwinski, care a publicat cu cîţiva ani înaintea războiului o versiune latină a cronicii lui Miron Costin, ne dă o listă de vreo 20 de tineri moldoveni care au urmat cursurile Universităţii din Cracovia între anii 1405 şi 1503.

în Polonia, poate la Lwow, şi-a făcut studiile Grigore Ureche, pe la începutul veacului al XVII-lea, iar trei decenii mai tîrziu, Miron Costin urma cursurile colegiului din Bar, unde a văzut acea invazie de lăcuste pe care o povesteşte aşa de pitoresc în cronica lui.

Se constată dar, pe la jumătatea secolului al XVII-lea, o remarcabilă afluenţă a tineretului moldovean spre şcolile din Polonia — unii veniţi din Moldova, alţii stabiliţi acolo cu părinţii, în urma vicisitudinilor din patria lor.

Cultura latină în Polonia. Care erau însă, în această epocă, dhectivele culturii polone?

Polonia era o ţară catolică şi ca atare adoptase în biserică şi în cancelariile regale limba latină. Această limbă, în care îşi scriseseră operele lor cei mai de seamă reprezentanţi ai culturii polone, era aci atît de înrădăcinată, încît un

istoric literar slav spune că cei mai buni fii ai Poloniei aveau mai pronunțată dorința de cosmopolitism decît dragostea pentru cultura lor națională. în limba latină au fost scrise — după cum o să vedem mai tîrziu — o mulțime de cronici polone, care au fost cunoscute şi de cronicarii noştri.

începînd însă din a doua jumătate a secolului al XVH-lea, pătrund în Polonia, venind din Italia, razele Renaşterii.

în secolul al XVI-lea, sub regii Sigismund I (1506—1548), căsătorit cu o italiancă, Bona Sforza, Sigismund al II-lea (1548—1572) şi Ştefan Bâthory (1575—1585), legăturile culturale dintre Polonia şi Italia se intensifică.

Reprezentanți de seamă ai umanismului italian vin, în această epocă, să-şi caute norocul la curtea regilor şi a nobililor poloni. Unul dintre aceştia a fost Filippo Buonacorsi, care a trăit între 1437 şi 1496. îşi făcuse studiile la Roma, era membru al Academiei pomponiane şi stătea în corespondență cu Polizziano, Bartolomeo della Scalla şi cu Lorenzo dei Medici din Florența, cel care a acordat un sprijin aşa de prețios artelor, încît a fost supranumit Magnificul.

Un alt italian adăpostit în Polonia a fost Alessandro Guagnini, originar din Verona, decedat la Cracovia în 1614. A fost ofițer în armata poloneză, a luat parte la expediții războinice în Moldova şi a scris o cronică, despre care ne vom ocupa în capitolul următor, întrucît a fost utilizată şi de cronicarii noştri.

Cultul pentru latinitatea clasică, ideile umaniştilor şi ale principalilor reprezentanți ai Renaşterii au fost transplantate în Polonia nu numai de italieni, ci şi de tineretul polon care se ducea să-şi desăvîrşească studiile în şcolile şi universitățile Italiei.

în fruntea acestora stă Ioan Zamoiski, marele cancelar, care n-a fost numai un mare talent militar şi un însemnat bărbat politic, ci şi un om de o cultură vastă. îşi făcuse studiile la Padova şi păstra din timpurile copilăriei, petrecute în Italia, amintiri aşa de puternice, încît spunea prietenilor săi: „Patavium virum me ferit", adică: „Padova m-a făcut om". Scria cu uşurință elegante versuri latineşti, citea şi gusta operele antichității clasice şi avea o profundă admirație pentru ştiințe şi litere.

Tot în Italia a studiat cel mai de seamă scriitor al literaturii polone din epoca ei de aur, Ioan Kochanovvski, pomenit mai sus în legătură cu activitatea mitropolitului Dosoftei.

Sub influența bisericii catolice şi a legăturilor culturale cu Italia, Polonia ajunsese deci la o frumoasă înflorire literară către sfîrşitul veacului al XV-lea, cînd boierimea moldoveana, expatriată, venea să se aşeze în oraşele ei, să arendeze moşii din domeniile regale şi să-şi trimită copiii în şcolile umaniste. Ce impresie făcea tineretul moldovean în aceste şcoli se vede dintr-o mărturie contimporană a unui francez, Dupont, secretarul regelui Ioan Sobieski:

„Ils ne manquent point d'esprit, ce qu'ils font bien, lorsqu'ils sont hors de leurs pays et ils trouvent des personnes pour Ies cultiver et pour Ies instruire. Alors ils reussissent tres bien dans toutes Ies sciences". *

Dar, dintre toate disciplinele pe care le învățau în şcolile polone, aceea care a avutorăsfrîngere mai puternică în sufletul tinerilor noştri cărturari a fost istoria.

[1] Dupont, *Memoires pour servir ă l'histoire de la vie et des actions de Jean Scbieski,* Varşovia, 1865, p. 201.

Care era stadiul istoriografiei polone atunci şi, mai ales, ce elemente din cronicile polone au trăit mai adînc şi au deşteptat vocaţiunea în sufletul tinerilor boieri moldoveni, iată chestiunile pe care le urmărim în capitolul următor.

Ştiri despre istoria Moldovei şi latinitatea românilor în istoriografia polonă. începînd din anul 966, de cînd principele Mieszko I, căsătorit cu o principesă cehă, s-a creştinat împreună cu supuşii săi, Polonia s-a despărţit de tulpina popoarelor slave şi a intrat în zona de cultură a bisericii catolice. Sub influenţa papalităţii au fost organizate şcoli pe lîngă mănăstiri, parohii şi catedrale, după modelul celor din Occidentul medieval. în 1364 ia fiinţă Universitatea din Cracovia, care, reorganizată în 1400 de Vladislav Iagella, ajunse în curînd un puternic focar ce împrăştia lumina culturii dincolo de hotarele Poloniei. Instrucţia se preda însă în şcoli şi în universitate ■— ca dealtfel în tot Occidentul medieval — în limba latină, care era întrebuinţată şi în cancelaria de stat.

în limba latină a evului mediu catolic s-a început literatura polonă, încă din secolul al X-lea, cu *Analele Roczniki.* Dar cu toată valoarea istorică pe care o au cronicile polone din veacul al XH-lea *(Anonimus Gallus),* al XlII-lea şi al XlV-lea, ele nu prezintă interes pentru noi, întrucît nu conţin ştiri privitoare la neamul nostru. Trebuie să trecem în secolul al XV-lea, la Dlugosz, ca să găsim date din trecutul Moldovei.

Jan Dlugosz (Johannes Longinus) (1415—1480) a studiat la Universitatea din Cracovia şi a intrat în cler, unde a urcat toate treptele ierarhiei, de la canonic de Sandomir şi Cracovia pînă la arhiepiscop de Lwow. Regele Cazimir al IV-lea 1-a ales ca profesor de limba latină pentru fiul său, Ioan Albert, şi 1-a însărcinat cu misiuni diplomatice pe lîngă scaunul papal, pe lîngă Ioan Huniade, pe lîngă Matei Corvin şi pe lîngă împăratul german. El a povestit, avînd ca model pe Titus Livius, istoria Poloniei din epoca păgînă pînă în anul care a precedat moartea sa, folosind, pentru aceasta, cronicile polone, ungare şi germane, precum şi hrisoave şi alte documente.

Dlugosz trăieşte în epoca războaielor sîngeroase dintre fiii şi urmaşii lui. Alexandru cel Bun şi apucă anii de glorie ai lui Ştefan cel Mare, pentru al cărui geniu militar avea o sinceră şi mare admiraţie. întrucît, începînd cu Alexandru cel Bun, viaţa Moldovei se împleteşte tot mai mult cu a Poloniei, cronica lui Dlugosz conţine o bogăţie de ştiri interesante din istoria Moldovei pînă la anul 1480.

Informaţiile lui Dlugosz privitoare la Moldova au fost împrumutate şi amplificate de Marcin Kromer, care trăieşte în aşa-numita epocă de aur a literaturii polone, între 1512—1589, ca senator şi, mai tîrziu, episcop. Marcin Kromer este contimporan cu Kochanowski şi a petrecut o bună parte a vieţii lui la curtea regelui Sigismund August, care 1-a însărcinat cu diferite misiuni diplomatice. Opera lui, *Polonia sive de Origine et rebus gestis Polonorum,* Libri XXX, tipărită la Basel în 1555, este considerată, prin spiritul critic de care e stăpînită, ca una din cele mai remarcabile scrieri ale timpului său. Ea servea chiar ca manual istoric în şcolile superioare, în epoca în care viitorii noştri cronicari îşi făceau cultura în Polonia.

Cronicile lui Dlugosz şi Kromer sînt continuate, cu bogate ştiri privitoare la Moldova, de Marcin Bielski (1495—1575), care şi-a petrecut viaţa pe

lîngă voievodul Cracoviei şi a luat parte la războaiele din Moldova. Cronica lui Marcin Bielski a apărut în 1550, sub titlul *Kronika wszytkiego swiata (Cronica lumii întregi)* şi cuprinde, după modelul cronografelor bizantine, imitate în toată istoriografia medievală, un repertoriu al istoriei universale, începînd de la creaţiune pînă în vremea autorului, încheindu-se la anul 1548. Cronica începe deci cu povestirile biblice, continuă cu istoria antică, trece la istoria bizantină, încorporează apoi ceva din istoria popoarelor europene, şi pe acest fond se desfăşoară istoria Poloniei în legătură cu ţările învecinate.

Scrierea aceasta a avut pentru timpul ei un mare răsunet. Numai în răstimpul vieţii autorului a apărut în trei ediţii: I la 1550, a Ii-a la 1554 şi a IlI-a la 1564, cu multe adausuri şi schimbări.

în 1597, la 22 de ani după moartea autorului, fiul său, Ioachim, republică din cronica tatălui său partea privitoare la istoria Poloniei, pe care o prelucrează şi o continuă, povestind evenimentele petrecute între anii 154S—1597, după amintirile sale personale şi după Reinhold Heidenstein, secretarul regelui Ştefan Bathory, şi alţi istoriografi poloni. în cronica astfel prelucrată de Ioa-chim Bielski se găseşte o neînchipuită bogăţie de ştiri privitoare la istoria Moldovei: luptele fratricide dintre fiii şi urmaşii lui Alexandru cel Bun, amestecul polonilor în afacerilor interne ale Moldovei, domnia lui Ştefan cel Mare, luptele cu turcii, relaţiile cu polonii, înfrîngerea din Codrii Cosminului, unde, după mărturia cronicarului, a pierit toată şleahta polonă care a participat la luptă, moartea lui Ştefan cel Mare, pe care, menţionează cronicarul, „din pricina vitejiei lui nemaiauzite, moldovenii îl socoteau ca sfînt". Cu acelaşi lux de amănunte e povestită şi domnia lui Bogdan.

Această cronică, apărută în 1597, era în plină faimă pe vremea cînd Grigore Ureche îşi făcea studiile în Polonia. Ea a fost aleasă, după cum vom vedea mai tîrziu, drept călăuză principală de cel dintîi cronicar al Moldovei în limba naţională cunoscut pînă acum.

După Bielski, un scriitor care s-a bucurat de mult renume pe vremea cînd Miron Costin îşi petrecea tinereţea în Polonia a fost Pawel Piase;ki, sau cu numele latin Piasecius (1578—-1669). Acesta studiase vreme îndelungată la Roma, îşi luase acolo doctoratul în drept şi ajunsese protonotar apostolic, cînd fu chemat în Polonia, numit secretar regal şi însărcinat cu corespondenţa diplomatică. A avut însă în patria sa o viaţă zbuciumată, fiind;a, îndreptîndu-şi verva sa satirică împotriva iezuiţilor, a fost atacat de aceştia cu înverşunare şi acuzat de ambiţie şi trădare. Dizgraţiat un montat, a fost apoi restabilit şi numit episcop de Chelm (1640) şi Przemysl (1644). Opera sa, *Chronicx gestonim in Europa singulariorum,* a fost mult admirată pe timpul ei. Ea cuprinde povestirea evenimentelor petrecute în Europa între anii 1587 şi 1638, cu preţioase ştiri privitoare la Ieremia Movilă, la războaiele lui Mihai Viteazul, la expediţia lui Zamoiski în Ţara Românească, la laptele Ini Z jlkievvski de la Ţuţora, la originea cazacilor şi la răscoala lor contra polonilor. Cronica lui Piasecki a oferit, după cum vom vedea la locul său, un material bogat de informaţie lui Miron Costin.

Contimporan cu Piasecki a fost Alexandru Guagnini (Aleksander Gwagnin), italian de origine (născut la Verona în 1538), care a venit de tînăr în Polonia, distingîndu-se ca inginer militar. El a scris în limba latină o carte care cuprinde descrierea ţărilor din răsăritul Europei şi istoria Poloniei în legâ-

tură cu statele vecine, pînă la moartea lui Sigismund August (1572). Cartea a fost publicată la Cracovia, în 1578, sub titlul *Sarmatiae Europae descriptio (Descrierea Sarmației Europene)* —■ prin sarmați se înțelegea, în vechime, populațiile care locuiau între Marea Neagră şi Marea Baltică — şi a făcut multă vîlvă, între altele şi prin faptul că, după apariția ei, istoricul polon Matei Stryikowski, publicînd a sa *Cronica litvanilor,* a învinuit pe Guagnini de plagiat, pretinzînd că i-ar fi furat manuscrisul *Descrierii Sarmației.*

Stryikowski nu s-a mărginit însă aci, ci s-a plîns chiar regelui; a adus martori în sprijinul acuzării sale şi a obținut un decret prin care i se recunoştea dreptul de autor. Problema nu este încă definitiv clarificată în literatura polonă, deoarece lipseşte un studiu critic. în 1611, cartea lui Guagnini a apărut într-o traducere polonă, mult amplificată, sub următorul titlu (în traducere): *Cronica Sarmației Europene în care se află regatul Poloniei cu toate țările... de Alexandru Guagnini, apărută întîi în latineşte la 1578, iar acum cu adausurile regilor care nu se află în ediția întîia, precum şi a regatelor, statelor, insulelor, țărilor şi provinciilor legate de această Sarmație, ca Grecia, țările slave, Moldova, Panonia, Boemia, Germania, Danemarca, Suedia, Scoția ele. de acelaşi autor şi împărțită în 10 cărți. Tradusă după stăruința autorului, din latineşte în poloneză, de Marcin Paszkowski.*

Această ediție polonă cuprinde, pe lîngă multe adause referitoare la istoria Poloniei, împrumutate din cronica lui Bielski — apărută în urma ediției latine a operei lui Guagnini — pe lîngă ştiri prețioase despre războaiele polono-moscovite, şi o serie de informații privitoare la Despot-vodă, la relațiile lui cu Laski, la expediția lui Laski în Moldova pentru întronarea lui Despot, la domnia acestuia, la răscoala lui Tomşa şi la luptele lui cu Laski şi Dimitrie Wiszniowiecki.

Aceste relatări pline de amănunte pitoreşti sînt cu atît mai prețioase cu cît Guagnini a fost martor ocular la evenimentele pe care le povesteşte şi a luat parte la ele, fiind în oştirea lui Laski. Ştirile lui privitoare la Despot-vodă au intrat în compilația lui Simion Dascălul, şi, prin aceasta, în cunoscuta dramă istorică a lui Vasile Alecsandri.

Mai toate cronicile Poloniei cuprindeau astfel de ştiri interesante şi bogate despre relațiile cu Moldova şi frămîntările din principatul învecinat. E uşor de înțeles curiozitatea vie cu care tinerii feciori de boieri moldoveni, aruncați de valurile împrejurărilor pe limanuri străine, urmăreau în paginile cronicilor polone zbuciumul strămoşilor lor. Cînd citeau de pildă în Dlugosz despre Ştefan cel Mare rînduri ca acestea: „O, bărbat minunat, cu nimic mai prejos decît comandanții eroici de cari atît ne mirăm! în zilele noastre cîştigă el, cel dintîi dintre principii lumii, o strălucită biruință asupra turcilor. După a mea părere, el este cel mai vrednic să i se încredințeze conducerea şi stapî-nirea lumii şi mai ales cinstea de comandant împotriva turcilor, cu sfatul, înțelegerea şi hotărîrea tuturor creştinilor, de vreme ce ceilalți regi şi principi catolici îşi petrec timpul numai în trîndăvii sau în războaie civile" — nu se putea să nu-şi simtă sufletul tresărind de înviorare.

Departe de locurile pe care-şi petrecuseră copilăria şi de care le erau legate atîtea amintiri, evocarea țării şi a neamului în cărțile străinilor a înduioşat sufletul pribegilor şi a trezit în ei vocațiunea istorică.

Dar în afară de ştirile privitoare la istoria Moldovei, tineretul moldovean a mai găsit în atmosfera istorică a Poloniei o idee care a avut un răsunet puternic în literatura noastră veche.

Este ideea originii latine.

Nu se poate spune că ideea unităţii neamului şi a originii romane erau inexistente înainte de Ureche, primul din triada cronicarilor moldoveni cu studii în Polonia. înaintea lui, patriarhul Chirii Lucaris, în 1629, scria răspicat lui Gavril Bethlen despre „legătura de sînge şi de simţiri care trăieşte, deşi în mod tainic, dar cu atît mai puternic, între românii din Ţara Transilvaniei şi între locuitorii Ţarii Munteniei şi ai Moldovei". înainte de Chirii Lucaris, către sfîrşitul secolului al XVI-lea, italianul De la Valle culegea tradiţia originii romane din gura călugărilor de la mănăstirea Dealu.[1] Cu mult înainte, după cum aflăm din analele de la Bistriţa, la 1507, călugărul Maxim intervenise pe cîmpul de luptă pentru a împăca pe Bogdan, fiul lui Ştefan cel Mare, cu Radu, domnul Munteniei, amintindu-le că sînt „creştini şi de acelaşi neam", O idee confuză a originii romane a fost înregistrată, precum s-a văzut, şi în cronica anonimă alcătuită în secolul al XVI-lea în Rusia (cf. p. 56), după izvoare româneşti. Ideea unităţii naţionale trecuse şi pe planul politic. Doar şi pe ea se întemeiase campaniile lui Mihai Viteazul pentru cucerirea Transilvaniei şi a Moldovei. Chiar pe vremea lui Grigore Ureche, domnul Vasile Lupu, scriind vizirului despre o eventuală campanie în Ardeal, spunea: „în Ardeal mai mult de a treia parte sunt români cărora făgăduindu-le libertatea, îi voi aţîţa, fără zăbavă, împotriva ungurilor"[2].

Dar ideile acestea de unitate naţională şi mai ales de origine romană erau vagi; nu fuseseră fixate în scris, nu erau difuzate în masele populare. Cei dintîi care le răspîndesc prin scris şi-i dau tot relieful cuvenit sînt cronicarii moldoveni care-şi făcuseră studiile în Polonia.

Ideea romanităţii neamului a fost pusă în circulaţie, în lumea Occidentului medieval, de umaniştii italieni, care la rîndul lor o găsiseră la scriitorii latini şi la cronicarii bizantini. Prin misionarii catolici din Orient, originea romană a neamului nostru a fost cunoscută de timpuriu în cercurile scaunului papal, şi papa Inocenţiu al III-lea o aminteşte în scrisoarea către Asăne-şti[3], dar. după cercetările întreprinse de Al. Marcu, această idee nu apare în literatura" istorică sau geografică italiană decît în secolul al XlV-lea.

Cel dintîi dintre umaniştii italieni care a vorbit în Italia dejatinitatea limbii Troastre~arfost~toscanul Poggio" Bracciolini (1380—1459), secretarul apostolic al papei Bonifaciu al IX-lea. într-o operă a sa publicată în 1451, *Disceptationes conviviales,* vorbind despre noi, spune textual:

„La sarmaţii de nord este o colonie de la Traian, care chiar şi acum, întru atîta barbarie, păstrează multe cuvinte latine, notate de către italienii care s-au dus pe acolo. Zic *oculum* (ochi), *digitum* (deget), *manum* (mînă),

[1] N. I o r g a, *Istoria românilor prin călători,* I, p. 76. Textul reprodus şi la Claucîiu Isopescu, *Notizie intorno ai Romeni nella letteratura geografica,* p. 15.

[2] *Documentele^Hurmuzaki,* IV, 1, p. 669, nr. DXCV.

[3] „...populus terrae tuae, qui de_'sanguine Romanorum se asserit descendisse..."

pancm (pîine); şi multe altele apar ca fiind de la acei latini, care au fost lăsaţi acolo ca colonişti, unde au rămas, şi acea colonie s-a folosit de limba latină."[1]

După Bracciolini, şi alţi erudiţi italieni din vremea aceasta amintesc originea romană a neamului nostru, ca de pildă Flavio Biondo (1388—H63), un profund cunoscător al istoriei romane, secretar al multor principi italieni şi al curţii papale, care aminteşte într-un loc de Ioan Huniade, afirmînd că este de origine română.

Cel mai interesant pentru noi este însă Aeneas Sylvius Piccolomini (1405—1464), un mare erudit, care, intrînd în cler, după ce a îndeplinit sarcina de secretar pe lîngă diferiţi cardinali şi pe lîngă împăratul Frederic al III-lea al Germaniei, a ajuns, la vîrsta de 53 de ani, să fie încoronat papă, sub numele de papa Pius al II-lea. în multele şi variatele sale opere, el are prilejul să vorbească adesea despre români, dar acolo unde insistă mai pe larg asupra originii poporului român este *Historia reriim ubique gest anim locorumque descripţie*

în această operă, vorbind despre ţinuturile de la nordul Dunării, spune: „Este un ţinut aşezat dincolo de Dunăre, pe care l-au locuit cîndva dacii, un popor sălbatec şi însemnat prin multe pagube aduse romanilor" —- iar ceva mai jos:

„Valachia este un ţinut destul de întins, începînd din Transilvania şi întin-zîndu-se pînă la Marea Neagră, aproape toată un şes întins şi neapt pentru rîuri... Pe acest pămînt au locuit odinioară geţii, care au pus pe fugă ruşinoasă şi pe Darius, fiul lui Histaspe, iar pe regele Lisimah l-au prins de viu în puterea lor şi au copleşit Tracia cu multe nenorociri. în cele din urmă au fost supuşi şi nimiciţi de armatele romane. Iar colonia romanilor care a înfrînt pe daci a fost condusă de un oarecare comandant *Flaccus,* de la care a fost numită Flaccia. Şi după o lungă trecere de vreme, cuvîntul s-a corupt, încît s-a zis (Vlahia) Valahia. Limba este pînă acum de familie romană, deşi în mare parte schimbată şi puţin inteligibilă unui italian."

în acest text al lui Aeneas Sylvius Piccolomini avem, după cum se vede, afirmate trei idei principale: 1. că românii se trag din coloniştii aduşi de romani în Dacia supusă; 2. că limba română face parte din familia limbilor romanice, deşi în mare măsură schimbată, şi 3. că numele etnic al românilor, care pe acel timp era „valah", vine de la numele unui comandant roman, Flaccus, care a înfrînt pe daci.

Această ultimă idee — ca şi celelalte două — a avut un puternic ecou în literatura istorică a timpului şi a răzbătut pînă în istoriografia popoarelor catolice din preajma noastră.

De unde a luat papa Pius al II-lea pe acest comandant de la care ar veni numele poporului nostru ? Flaccus este amintit în elegiile pe care le-a scris în amarul zilelor de exil, petrecute departe de ai săi, între barbarii sciţi, pe ţărmurile Mării Negre, poetul roman Ovidiu. în cartea a IV-a din *Ponticele*

[1] „Apud superiores Sarmati colonia est ab Trajano ut aiunt derelicta, quaq nune etiam inter tantam barbariem multa retinet latina vocabula, ab Italis, qui eo profecti sunt, notata. *Oculum* (ochi) dicunt, *digitum* (deget), *manum* (mînă), *panem* (pîine), multasque alia quibus apparet ab Latinis, qui coloni ibidem relicti fuerunt, manasse eamque coloniam fuisse latino sermone usarn."

sale (Epistola a IX-a, către bunul său prieten Craecinus), Ovidiu pomeneşte astfel pe Flaccus:

Praefuit his, Graecine, locis modo Flaccus et iile Ripa ferox Istri sub duce tuta fuit Hic tenuit Mysas gentes in pace fideli Hic arcu fisso terruit ense Getas.

Aceste versuri, cunoscute şi de cronicarii noştri, au fost traduse de Miron Costin, în *De neamul moldovenilor* (p. 17, ed. C. Giurescu), astfel:

Gheții ținea într-o vreme, acum Flacus ține, Ripa scumpă a Dunării, el singur cu sine, El a ținut Misia în pace cu credință, Pre gheți i-au scos de aicea el cu biruință.

Traducerea lui Miron Costin este liberă. Silit, la începuturile poeziei româneşti, de necesitățile ritmului şi ale rimei, el s-a îndepărtat de sensul textului. Iată, pentru o înțelegere mai clară, sensul versurilor ovidiene:

„Grecine, odinioară Flaccus comanda aceste locuri şi sub stăpînirea lui a fost întreg malul sălbatic al Dunării. El a ținut popoarele Misiei în pace statornică şi cu sabia i-a înspăimîntat pe geții încrezători în arcul lor."

Această idee a papei Pius al II-lea s-a răspîndit apoi în toate țările catolice si a fost utilizată de cronicarii unguri si poloni.

în Ungaria a fost introdusă de istoriograful Anton Bonfiniu (1427—-1502). Bonfiniu era italian, născut la Ascoli, şi profesa umanitățile la Recanati, cînd a fost chemat la curtea regelui Matei Corvin pentru a scrie, în limba latină, istoria Ungariei. în opera sa, *Decades rerum Hungaricarum,* scrisă după modelul lui Titus Livius, Bonfiniu citează în fruntea izvoarelor de care s-a servit şi opera papei Pius al II-lea. Vorbind, într-un loc, despre valahi, el spune textual:

„Valahii se trag într-adevăr din romani, după cum mărturiseşte pînă astăzi limba lor, deoarece, aşezată între atîtea limbi felurite ale barbarilor, n-a putut fi pînă acum extirpată. Ei sunt urmaşii legiunilor şi coloniilor aduse în Dacia de Traian şi de ceilalți împărați romani."

Aceeaşi idee a trecut apoi la istoricii saşi, pînă ce a ajuns la Laurențiu Toppeltin din Mediaş, care a publicat la Lyon, în 1667, opera sa, intitulată *Origines et occasus Transylvanorum.* în acest opuscul, în care Toppeltin se ocupă de obîrşia tuturor națiunilor din Ungaria, se găseşte şi un capitol privitor la români. Dar asupra lui Toppeltin, care a fost unul din principalele izvoare ale lui Miron Costin în *Cartea pentru întâiul descălecat (De neamul moldovenilor, din ce țară au ieşit strămoşii lor),* vom reveni într-un capitol viitor.

Ideile despre originea noastră romană, puse în circulțaie de umaniştii italieni şi răspîndite în istoriografia ungară, au pătruns şi în Polonia. Le găsim exprimate cu destulă claritate în secolul al XVI-lea la Marcin Kromer (1512—-1589), în opera sa despre care am vorbit. Citînd pe Eutropius, el pomeneşte de războiul lui Traian cu dacii şi spune cum Dacia, fiind secătuită de bărbați prin războaie, Traian a adus o nouă populație, „ex toto orbe romano", şi că din aceşti colonişti amestecați cu barbarii au ieşit românii, care se folosesc de o limbă latină, coruptă cu elemente barbare. Ba, merge ceva mai departe şi afirmă că muntenii şi moldovenii sînt un singur neam, însă împăr-

ţit în doua state. în privinţa numelui etnic de „valahi", citează şi el pe Aeneas Sylvius, dar observă că sub numele de „valahi", polonii şi slavii cuprind pe toţi italienii.

Ideea aceasta se regăseşte apoi la Piasecki — sau, cu numele latinesc, Piasecius.

Ideile despre originea romană a neamului şi latinitatea limbii noastre, puse în circulaţie de umaniştii italieni, pluteau, aşadar,în atmosfera timpului, în vremea în care cronicarii moldoveni îşi făceau ucenicia în şcolile polone. Acolo, printre străini, gîndul că neamul lor se trage dintr-o obîrşie aşa de glorioasă avea să le încălzească sufletul şi să deştepte în ei mîndria de neam:

„Caută-te dar acum, cetitoriule, ca într-o oglindă şi te priveşte de unde eşti, lepădînd de la tine toate celelalte basme ... cîte unii au însemnat de tine, de neştiinţă rătăciţi, alţii de zavistie, care din lume între neamuri n-au lipsit niciodată, că eşti drept vlah, adică italian şi rîmlean", scrie Miron Costin în *De neamul moldovenilor.*

Această conştiinţă a originii romane avea să le lumineze mai bine rostul neamului lor ca unitate etnică deosebită, în mijlocul atîtor popoare de rasă diferită. Ea avea să deştepte în ei vocaţia istorică. întorcîndu-se în zorile tinereţii în patria lor, după ce-şi trăiseră anii copilăriei pe ţărmuri străine, ei se străduiesc să confrunte ştirile culese din istoriografia polonă cu amintirile boierilor bătrîni şi cu menţiunile din vechile cronici slavoneşti ale ţării, pentru ca să afle, cum spune cu atîta duioşie, în graiul lor bătrînesc, „cap şi începătură moşilor, de unde au izvorî t în această ţară".

BIBLIOGRAFIE

Influenţa polonă asupra cronicarilor, semnalată mai dinainte de Ştefan Orăşanu, *Cronicarii moldoveni din secolul al XVII-lea,* Bucureşti, 1899, p. 85 — 94 (la Ureche), a fost pusă în cadrul ei firesc de N. I o r g a, *Istoria literaturii româneşti în secolul al XVIII-lea (1688—1821),* Bucureşti, 1901, voi I, cu deosebire p. 19 — 25 (tratează chestiunea în general; trebuieşte însă urmărită şi la fiecare cronicar în parte). Chestiunea a fost tratată, după N. I o r g a, şi de Ramiro Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Rumania, Studi e richerche,* Bucureşti, 1916, p. 6—18. Problema influenţei polone a fost reluată şi adîncită în legătură cu opera lui Ureche, Simion Dascălul şi Miron Costin, de P. P. Panaitescu, *Influenţa polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin, Analele Academiei Române, Mem. secţ. ist.,* s. a III-a, t. IV, mem. *i,* Bucureşti, 1925. Despre suzeranitatea polonă C. Racoviţă, în *Rev. ist. rom.,* 1940, p. 237 —332.

Ideile despre originea latină a neamului şi a limbii noastre la umaniştii italieni au fost adunate de A 1 e x. D. Marco, *Riflessi di storia rumena in opere italiane dei secoli XIV e XV,* în *Ephemeris Dacoromâna (Annuario della Scuola Romena di Roma),* I, 1923, p. 338 — 386. Ştirile posterioare secolului al XV-lea, la Claudiu Isopescu, *Notizie intorno ai Romeni nella letteratura geografica italiana del cinquecento,* Bucureşti, 1929, *Bulletin de la Section historique de VAcademie Roumaine.* Despre Aeneas Sylvius şi ţările româneşti v. şi Marin Popesc u-S p i n e n i, în *Revista geografică română,* I, 1938.

Pentru ideea originii romane la umaniştii saşi, v. dr. K a r l K l e i n, *Ritmănisch-Deutsche hiteraturbeziehungen,* Heidelberg, 1929, capitolul *Hutnanismus und Reforma/ion,* p. 59 şi urm.

Bibliografia edițiilor şi studiilor asupra cronicarilor poloni, la Gabriel Korbnt, *Literatura Polska,* tom. I, ed. a Ii-a, Warszava, 1929 (indice).

GRIGORE URECHE

VIAȚA

Cel dintîi din şirul marilor cronicari moldoveni, a cărui operă a asimilat îndemnurile istoriografiei polone, a fost Grigore Ureche.

Scoborîtor dintr-o veche familie moldovenească, atestată documentar încă de la H07, din vremea lui Alexandru cel Bun, sub forma *Urecle,* cronicarul e fiul lui Nestor, căruia i s-a atribuit într-o vreme şi cronica.

Nestor Ureche. Nestor, Nistur sau Nistor, cum se găseşte în documente, a fost fiul lui Maxim Ureche şi al soției sale Dumitra. Născut probabil în preajma anului 1550, fiindcă în 1572 îl vedem începîndu-şi cariera politică cu slujba de uricariu la logofeția cea mare, a fost unul din cei mai bogați şi mai influenți boieri moldoveni de la sfîrşitul veacului al XVI-lea şi începutul celui de-al XVII-lea. El a jucat un rol aşa de important în istoria epocii sale, încît unii istorici ai noştri au fost ispitiți într-o vreme să-i atribuie lui cronica scrisă de fiul său. în orice caz, în cronica fiului se strevăd amintirile tatălui.

O întîmplare fericită a făcut să răzbată prin furtunile vremilor pînă la noi actul de împărțire a moşiilor rămase de pe urma lui Nestor Ureche şi a soției sale, jupîneasa Mitrofana, atît „cele cumpărate cît şi cele de la strămoşi". Actul a fost încheiat la 9 martie 1643, înaintea divanului domnesc în frunte cu mitropolitul V arlaam.

Ca să se vadă la ce imense latifundii putea ajunge în Moldova veacului al XVII-lea un mare boier, citez numai moşiile care au venit de partea lui Grigore Ureche[1]:

Dumbrăvița, cu loc de moară şi heleşteu pe Şomuz; a opta parte din Ruguleni; a treia parte din Şoimăreşti pe Moldova, cu vad de moară în Ricca din ținutul Sucevei; Stroeştii, deasupra Cotnariului, ținutul Romanului; satul Goeştii şi siliştea Mîndreştii pe Bahlui; jumătate din satul Sîrbi; părțile din Lungani, din Băneşti, din Septicini, din Oneşti şi din Bălțați şi o bucată din hotarul Tîrgului Frumos, „cel stîlpit şi hotărît" (hotărnicit), toate din ținutul Cîrligăturii; Schindeştii şi Scocul şi părțile din Coluneşti, din ținutul Sorocii; în ținutul Iaşilor: Verdeşănii pe Lavnic şi părțile din Boțeşti şi din Bogdăneşti; în ținutul Vasluiului: Căueştii; din ținutul Tigheciului: Vlădeştii

[1] *Ioan Neculce, Buletinul Muzeului Municipiului Iaşi,* director Gh. Ghibănescu, ase. *6,* 1926-1927, Iaşi, 1927, p. 271.

cu a treia parte de baltă din Giemeni; a treia parte din Licin, din Răcariul şi din Păcicani; în ţinutul Lăpuşnii: Drăculeştii, iar în ţintul Orheiului: Avrameni.

Cam tot atîtea moşii le-au venit şi celorlalţi doi moştenitori, spătarului Neculai Ureche şi lui Nistor Batiste. Şi încă nu avem trecute în acest document toate proprietăţile lui Nestor, fiindcă actul de împărţeală adaugă:

„... aşijdere şi alţi sati întregi şi ocini cari nu-s pusă aicie, pentru ce-s <pentru că sînt> de gîlceavă, de să vor desbate şi s-or aşeza, să avem a li puni iar la mijloc, să le împărţim în trei părţi".

După cum se vede, cei trei moştenitori ai lui Nestor Ureche îşi împărţeau averea părintească şi le venea la fiecare cîte 23 de sate, adică era o avere de aproape 70 de moşii.

Era firesc că un boier cum era Nestor Ureche, cu o avere aşa de mare, trebuia să joace un rol important şi în viaţa politică a ţării sale. De fapt, în vremea lui Aron-vodă, îl găsim în divan cu rangul de mare logofăt, şi cînd domnul a fost silit să părăsească ţara, din pricina pîrilor, şi să se ducă la Con-stantinopol, locţiitor de domn a fost lăsat Nestor Ureche. în 1592, Aron-vodă, recăpătînd tronul Moldovei de la turci, scrie din Constantinopol lui Ureche, prin Oprea armaşul, ca să pună mîna pe o seamă de boieri ce-i erau potrivnici şi să-i ţină în închisoare pînă va sosi şi el. Ureche logofătul, care păzea scaunul domnesc, nevoind să se facă unealta domnului, se preface că primeşte porunca domnească; ba şi sfătuieşte pe armaşul care-i adusese scrisoarea domnului să păstreze mai departe taina şi să stea ascuns tot timpul în casele darabanilor, în vreme ce el „va oblici" gazdele pe unde se găsesc boierii scrişi în „catastiful" domnului şi-i va închide. Pe cînd Oprea armaşul stătea ascuns în curtea domnească, Ureche, aflînd — cum spune fiul său — „vreme şi cale deschisă de a se depărtare", luîndu-şi familia, porneşte îndată şi „gonind noaptea, toată noaptea, şi ziua, toată ziua", iese din ţară în Polonia, pe la Soroca.

Acesta a fost un moment hotărîtor în viaţa lui Nestor Ureche şi el ne luminează în acelaşi timp împrejurările în care fiul său Grigore, primul cronicar moldovean, a fost adus să-şi petreacă copilăria în ţară străină şi să vină în contact cu cultura umanistă a Poloniei.

în Polonia, Nestor Ureche se întîlneşte cu ceilalţi mari boieri, care pribegiseră din Moldova împreună cu Petru Şchiopul, între alţii: Lupu Stroici logofătul şi fratele său Simion, Andrei hatmanul, Ieremia Movilă vornicul cu fratele său Simion paharnicul. între pribegii moldoveni se leagă o prietenie strînsă şi, în aşteptarea unor vremi mai bune, se grupează cu toţii în jurul lui Ieremia Movilă. Aceste zile mai bune nu întîrzie să se ivească şi, în 1595, Ieremia Movilă, sprijinit de boierii din ţară şi ajutat cu oaste de guvernul polon, izbuteşte să ocupe tronul Moldovei. E o domnie paşnică şi lungă de 12 ani, turburată numai de războaiele cu Mihai Viteazul.

Urcat în scaunul domnesc, după o pribegie îndelungată, Ieremia Movilă îşi încredinţează funcţiile de cinste şi de răspundere ale curţii boierilor cu care petrecuse anii exilului şi care îl ajutaseră în planurile sale. Astfel Lupu Stroici este mare logofăt, fratele său, Simion, vistiernic, iar Nestor Ureche, mare vornic al ţării de jos. De aci înainte viaţa lui Nestor Ureche este legata de a Movileştilor. El păstrează vornicia mare şi sub fratele lui Ieremia, sub Simeon Movilă, care a fost otrăvit de cumnata sa, precum şi sub fiii lui Ieremia, Mihail

şi Constantin. Dar domnia lui Constantin Movilă, minată de lupte cu verii, n-a durat nici un an, căci turcii, neavînd încredere în domnul adus şi sprijinit de oştiri polone şi care nici birul datorit nu-1 plătise, au dat steag lui Ştefan Tomşa şi au însărcinat pe Cantemir-bei, cu oardele lui tătăreşti, să-1 instaleze în scaun.

Nestor, care îşi legase soarta de Movileşti, pleacă din nou în pribegie cu Constantin-vodă: „Apropiindu-se Ştefan Tomşa de țară — ne spune Miron Costin — Constantin Vodă cu mumă-sa şi cu frații au purces din Iaşi, şi cu cîțiva din boieri, între carii erau şi Nestor Ureche, tatăl lui Grigore Ureche, care au scris Letopisețul țării pînă la Aron Vodă".

Curînd după aceasta, cînd Constantin Movilă cere ajutorul polonilor şi cînd cumnatul său, Ştefan Potoțki, strînge oaste din cetăți şi de la neamurile sale şi se pregăteşte, împotriva voinței regelui, să intre în Moldova, singurul dintre boierii pribegi care se ridică cu toată tăria împotriva acestei aventuri este Nestor Ureche. Cu experiența lui de om pățit, el sfătuia: „să lase să se mai învechească domnia lui Ştefan Vodă, că acum fiind domnia nouă, moldovenii sunt din hire pururea la domnia lacomi. Dar — adaugă Miron Costin — nu s-a ascultat sfatul lui Urechiă vornicul, cum mai mult în lume sfaturi bune la domni nu se ascultă, ce apoi vin la primejdie şi ei şi casele lor" (Mircn Costin, *Cronica,* Kogălniceanu, ed. a II-a, p. 263).

Expediția se încheie cu sîngeroasa înfrîngere de la Cornul lui Sas. Constantin Movilă cade în mîinile unui tătar şi, pe cînd acesta îl ducea hanului, se îneacă amîndoi în apele Nistrului; fratele său. Alexandru Movilă, şi Potoțki cad în mîinile turcilor şi sînt duşi la Constantinopol; boierii care îi însoțeau sînt toți prinşi şi decapitați din porunca lui Ştefan Tomşa. Singur Nestor Ureche, care n-a vroit să vină, ci a rămas la Camenița pe lîngă doamna lui leremia Movilă, a scăpat cu viață.

Din acest răstimp avem o serie de acte interesante, publicate de dr. Eugeniu Barwinski, din care se constată că, în a doua pribegie în Polonia, Nestor Ureche luase cu arendă de 1.000 de galbeni poloni pe an starostia de Rohatin, care-i fusese încredințată de starostele Adam Zolkiewski. In această vreme, apare în acte polone, în împrejurări pe care le vom vedea îndată, şi Grigore Ureche.

Viața familiei Ureche pe pămînt străin nu era însă fără griji. Ea era hărțuită tocmai din partea acelora de la care ar fi fost îndreptățită să se aştepte la mai multă solicitudine. Elisabeta, văduva lui leremia Movilă, care se dovedeşte din acte că ar fi fost o femeie rea şi lacomă de bani, pe care-i strîngea pentru a recuceri tronul Moldovei, pîrăşte pe Nestor Ureche că refuză să-i predea moştenirea lui Isaia Balica[1], că nu ar fi plătit haraciul turcesc şi că ar fi oprit pentru sine banii ce i-ar fi strîns ca administrator al Moldovei. Se pare însă că acest proces s-a stins repede şi că lucrurile s-au împăcat, deoarece, curînd după aceasta, cînd doamna lui leremia Movilă, împreună cu ginerii săi şi sprijinită de oaste polonă, izbuteşte să aşeze în domnia Moldovei pe cel mai mic dintre fiii săi, pe Bogdan, Nestor Ureche este sufletul întregii domnii. „Divanurile toate erau prin Nistur Ureche", zice Miron Costin.

[1] Isaia Balica a fost pîrcălab de Suceava. Era ginerele lui Nestor Ureche ținea în casă torie pe Anastasia, sora cronicarului.

Domnia lui Bogdan Movilă nu ține însă decît un an şi se încheie cu o adevărată tragedie. Turcii intră în Moldova; Bogdan cade în mîinile lor, iar mama sa, doamna Elisabeta, este prinsă, tîrîtă în captivitate şi îşi sfîrşeşte viața într-un harem turcesc. Nestor Ureche scapă din nenorocire şi, cu sufletul dornic de linişte şi de mîntuire, s-a retras în cucernicia ctitoriei sale de la Secul.

Cu toată rîvna lui după avereşi mărire, Nestor avea, ca toți contimporanii săi, un suflet adînc credincios. în 1602, după întoarcerea din pribegie, în semn de mulțumire Domnului, că i-a îngăduit să-şi revadă moşiile părinteşti din Moldova, a ridicat mănăstirea Secul, pe care a înzestrat-o bogat cu o mulțime de moşii şi sate, ca să fie de hrană călugărilor ce vor căuta în chiliile ei un liman de linişte şi rugăciune. Ajuns în amurgul vieții şi privind înapoi peste tot zbuciumul zadarnic al trecutului şi cu gîndul îndreptat spre cele veşnice, îmbracă rasa de călugăr şi vine acum el însuşi, în umilință, să caute un loc printre „rugătorii robi ai lui Dumnezeu" din ctitoria sa.

Soția sa, Mitrofana, a fost şi ea o figură distinsă în galeria „jupăneselor" române din veacul al XVII-lea. Cu religiozitatea caracterului unea un gust delicat pentru lucruri frumoase, migălite răbdător cu acul. De la ea a ajuns pînă la noi un splendid aer, adus din Constantinopol şi dăruit mănăstirii Secul.

Grigore Urechs. Viața lui Grigore — sau Gligoraşco Ureache, cum apare adesea în documente — departe de a putea fi reconstituită în trăsăturile ei caracteristice, are pentru noi încă multe puncte obscure: nu ştim nici măcar data cînd s-a născut. îl găsim pomenit, pentru întîia oară, alături de fratele său Vasile, într-o inscripție de pe o biserică, la 1597, fără să se precizeze vîrsta pe care o avea. Din alte conjecturi, pare să se fi născut pe la 1590. îl găsim apoi menționat în nişte documente polone din 1616, cînd purta, în Lwow, în numele tatălui său care nu se afla de față, un proces cu un ceasornicar.

Miron ne spune despre Grigore Ureche că „a învățat literatura în şcolile polone"; aceasta s-a întîmplat probabil între anii 1612—-1617, pe cînd tatăl său se îndeletnicea cu munca agricolă pe moşia Rohatin, unde, după cum reiese din documente contimporane, avea o avere însemnată: o recoltă de 6.330 de măsuri poloneze, pe lîngă vie, pescării şi velnițe. Grigore Ureche urma cursurile unei şcoli superioare în Camenița, sau poate în şcoala stavropighiei din Lwow. în Polonia, Nestor Ureche rămîne, cu o mică întrerupere în 1615, după cum s-a văzut, pînă la începutul anului 1617; la această dată se întoarce în Moldova şi este posibil ca odată cu el să fi intrat în țară şi Grigore Ureche.

Numele cronicarului apare întîi în documentele, noastre la 20 decembrie 1628, ca tretilogofăt; iar în divanele boiereşti de la 1631 înainte, îl găsim cu rangul mai mic de mare spătar. Marele spătar era —■ după cum aflăm de la cvasi-contimporanii lui Ureche, Miron Costin şi Dimitrie Cantemir — marele purtător de săbii al domnului, şeful slujitorilor din spătărie. în zilele de sărbători, păşea imediat după domn, îmbrăcat în haină aurită, cu un coif bătut cu pietre scumpe şi ținea aninată de umăr sabia, în timp ce acela asculta slujba sau stătea la masă.

Grigore Ureche era deci mare spătar al Moldovei cînd sosiră, printr-un ceauş, cărți de mazilie lui Moise Movilă şi se răspîndi în Iaşi zvonul că domnia s-a dat lui Alexandru Iliaş. Alexandru, care mai domnise în Moldova între

anii 1620—1621, lăsase amintiri aşa de neplăcute, încît, la vestea că el a căpătat din nou domnia, o mare mîhnire şi indignare cuprinse ţara. Boierii, sfătuindu-se cu toţii, aleg pe cei mai de frunte dintre ei şi îi trimit cu jalbă la Ţarigrad, să se plîngă Porţii de greul ce-1 trage poporul din partea domnilor necunoscâtori ai rînduielilor ţării. în fruntea deputaţiunii, alcătuită din 80 de boieri, se aflau, între alţii: vornicul Vasile Lupu, postelnicul Ioan Costin — tatăl lui Miron Costin — şi spătarul Grigore Ureche. Boierii aflară pe Alexandru-vodă încă nepurces din Constantinopol. Acesta primise învestitura şi, neputînd abate din hotărîrea ei delegaţia moldoveana, pune la cale, în taină, cu chihaia vizirului, derutarea ei. Cîţiva din fruntaşii boierilor sînt prinşi şi închişi în temniţă. Prin această stratagemă deputaţiunea este intimidată şi, în cele din urmă, silită să se împace cu domnul, la patriarhie, unde îşi fac reciproc jurămîntul de credinţă.

Dar abia fu instalat în domnie, şi Alexandru, uitîndu-şi jurămîntul, hotărî să scape de o seamă de boieri, între care de Vasile Lupu vornicul şi de Grigore Ureche. Aceştia însă prind de veste printr-un om de casă că Alexandru-vodă vrea să-i omoare în ziua de Paşte şi atunci răscoală în taină ţara, „care fierbea de greutăţi şi netocmele". Din toate părţile se strînse atît norod în Iaşi, încît nu mai încăpea pe uliţi şi umpluse dealurile Miroslavei. Domnul se hotărî atunci să renunţe de bună voie la tron şi, sub paza boierimii care abia putea potoli furia mulţimii, părăsi ţara.

După scurta şi tragica domnie a lui Barnovski-vodă, decapitat la Constantinopol, şi după domnia de cîteva luni a lui Moise Movilă, care a fost silit apoi să se expatrieze în Polonia, a luat scaunul Moldovei vornicul Vasile Lupu.

în zbuciumul acelor vremuri de sîngeroase lupte interne şi de necontenite schimbări de domnie, stăpînirea lui Vasile Lupu aduce în viaţa Moldovei o epocă de înseninare. Miron Costin, care se întoarce în Moldova în ultimii ani ai acestei domnii, o descrie astfel:

„Fericită domnia lui Vasile Vodă, în care, de au fost cîndva această ţară tot în bine cu bielşug şi plină de toată averea, cu mare fericire şi tragă-nată pînă la 19 ani".

Urcîndu-se pe tronul Moldovei, era firesc ca Vasile Lupu să caute a se înconjura de boieri care împărtăşiseră gîndurile lui, care luptaseră alături de el şi trecuseră prin aceleaşi griji şi suferinţe ca şi el. între aceştia era şi Grigore Ureche, care, încă din timpul lui Barnovski-vodă, îşi reluase în divanul ţării locul de mare spătar. Cu acest titlu îl găsim pe Ureche semnînd în hrisoavele domneşti pînă la 1642, cînd este ridicat în rangul de cinste pe care-1 avuse şi tatăl său Nestor, de vornic al Ţării de Jos.

Vornicul Ţării de Jos era al doilea dintre dregătorii boieri; el avea, în timp de pace, sarcina de a administra Moldova de la Iaşi pînă la hotarele Munteniei, cu judeţele basarabene şi Cetatea-Albă, iar în timp de război conducea oştirea.

Ca mare vornic, Ureche a luat parte la acel zbuciumat divan care trebuia să hotărască asupra căsătoriei fiicei lui Vasile Lupu cu principele Ianusz Radziwill, şambelanul marelui ducat al Litvaniei. Căsătoria fusese pusă la cale de Petru Movilă, mitropolitul Kievului, dar ea întîmpina mare împotrivire în unele cercuri din Iaşi. Multă vreme s-a frămîhtat în sfatul domnesc această nuntă. Doi boieri de seamă ai Moldovei, Toma vornicul şi Iorgachi vistiernicul,

se împotriveau cu toată hotărîrea, argumentînd: întîi, că principele litvan trecuse la calvinism — confesiune considerată în lumea noastră, în acea epocă a vestitului *Răspuns la Catehismul calvinesc* al mitropolitului Varlaam, ca o mare rătăcire, ca o lege spurcată —• şi, al doilea, că această înrudire cu nobilimea polonă putea să indispună cercurile musulmane şi să atragă urgia turcească asupra casei lui Vasile Lupu. împotriva sfatului fraților Toma şi Iorgachi Cantacuzino'se ridicau logofătul Todiraşco şi, mai ales, vornicul Grigore Ureche. Sfatul lui Grigore Ureche a căzut greu în cumpănă. Domnița Măria însăşi îşi dă consimțămîntul, printr-o scrisoare către principele Rad-ziwill din 2 septembrie 1644[1], redactată cu o simpatică modestie, în polonă. Nunta s-a făcut în anul 1645 şi a fost celebrată de către Petru Movilă, care s-a aplecat cu simpatie peste nevoile sufleteşti ale neamului din care vitregia vremurilor l-au smuls fără voia lui. Nunta a fost bogată şi frumoasă:

„N-au lipsit nimica din toate podoabele cîte trebuiau la o veselie ca aceea — ne spune Miron Costin — cu atîția domni şi oameni mari din țări, zicături, giocuri şi de țară şi străine, curtea împodobită toată şi strînşi boierii şi căpeteniile țării, feciori de boieri, oameni tineri, la alaiuri pre cai turceşti, cu podoabe şi cu pețiene la işlice. Şi aşa cu petrecanii trăgănînd, s-au veselit cîteva săptămîni; şi au purces cneaz Ragivil cu doamna sa în Țara Leşească, cu zestre foarte bogată."

în anul următor, regele Poloniei Vladislav, întețit de papa şi de vene-țieni, care erau în luptă cu turcii pentru insula Cretei, pune la cale o alianță a principilor creştini din răsăritul Europei contra turcilor şi trimite în acest scop pe ginerele lui Vasile Lupu, pe cneazul Radziwill, să obțină participarea Moldovei. Demersul a fost primit, şi aga, încredințat de Poartă să primească haraciul, fusese trimis înapoi fără nici un ban, pe motivul că nu s-a putut strînge birul din pricina sărăciei oamenilor. Dar ruptura cu turcii, hotărîtă de divan în frunte cu Ureche, n-a putut fi menținută, de teamă că polonii nu vor putea împinge peste Dunăre stăpînirea turcească.

Grigore Ureche n-a apucat zile să vadă prăbuşirea domniei prietenului său. La 15 aprilie 1647 el apare pentru ultima dată în documentele care au ajuns pînă la noi, ca mare vornic în Țara de Jos. Două săptămîni mai tîrziu el nu mai era în viață. La 3 mai, un hrisov arată chipul cum s-a împărțit averea cronicarului între urmaşii săi.

Un alt document, publicat în anii din urmă de d-ra Eftimiu, dezvăluie un colț interesant din viața familiei lui Grigore Ureche şi proiectează o lumină vie şi simpatică asupra fiicei sale, Antimia. Prin acel document, întărit de Gheorghe Ştefan, Antimia, „fiica răposatului Ureche fost mare vornic, vroind— spune, actul — să-şi facă pomenire ei şi părinților ei", a dăruit rudelor sale, slugerului Ga vrii J ora şi soției şi copiilor lor, satul Mîndreştii din ținutul Cîrligăturii, „cu mori în ființă şi cu iazuri". Şi, adaugă actul—şi aci este trăsătura cea mai interesantă — „ea singură cu mînile sale le-a făcut lor zapis, şi 1-a subscris, ea *fiind în cărți foarte învățată"*[2].

Se pare dar, din acest act, că era o frumoasă tradiție de cărturărie în casa lui Grigore Ureche.

[1] *Documentele Hurmuzaki,* suplement, II, voi. III, fasc. I, 1900, p. 9. [a] *Revista arhivelor,* II, p. 370 — 372.

Datele pe care le avem despre Grigore Ureche, despre viața lui intimă şi despre rolul ce 1-a jucat în viața publică a Moldovei, sînt, fireşte, foarte sumare ca să ne putem face din ele o icoană vie a personalității lui. Să vedem acum cum se pot limpezi — dacă se pot, în stadiul actual al materialului — trăsăturile personalității lui literare, din analiza cronicii.

CRONICA LUI GRIGORE URECHE

Cronica lui Grigore Ureche deschide pentru literatura noastră veche, alcătuită din texte religioase, din legende apocrife, din romane populare şi din cronografe, o eră nouă; dar acest început al unui nou gen literar, singurul în care s-a afirmat originalitatea neamului nostru în veacurile trecute, constituie încă astăzi o problemă complicată.

Cronica lui Ureche în forma ei primitivă, aşa cum a încercat Kogălni-ceanu să ne-o dea în colecția sa de *Letopisețe,* nu există. Nu numai că s-a pierdut originalul cronicii, dar nu avem nici măcar o copie directă după ea. Toate manuscrisele care au ajuns pînă la noi înfățişează textul lui Ureche întrețesut cu interpolările adăugate ulterior de Eustratie Logofătul, de Simion Dascălul şi de Misail Călugărul. După părerea răposatului Giurescu, aceste adause ale lui Simion Dascălul sînt aşa de numeroase şi aşa fel îmbinate în urzeala lui Ureche, încît ar fi peste putință să se delimiteze precis ceea ce constituie fondul primitiv al cronicarului boier de ceea ce este suprapus de Simion Dascălul şi de ceilalți.

încercarea făcută de Kogălniceanu în 1852, în *Letopisețele Moldovei,* de a publica aparte ceea e credea el că a fost la început cronica lui Urechi de ceea ce presupunea că a interpolat ulterior Simion Dascălul, cuprinde o mare doză de arbitrar: elemente care aparțin în chip evident lui Grigore Ureche au fost trecute pe seama lui Simion Dascălul şi părți din adausele interpola-torului au fost atribuite cronicarului.

P. P. Panaitescu, în studiul *Influența polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin,* a atacat problema pe altă cale. D-sa a căutat, mergînd pe urmele regretaților I. G. Sbiera, Ştefan Orăşanu şi N. Iorga, să stabilească de aproape izvoarele polone întrebuințate în prima cronică moldoveana, aşa cum a ajuns ea pînă la noi, şi apoi să delimiteze izvoarele utilizate de Ureche de cele care au stat la îndemîna lui Simion Dascălul. "

Rezultatele la care s-a ajuns prin această confruntare a surselor cu textul cronicii sînt următoarele:

Cronica începe cu o „predoslovie a descălecării", care, după cum are grijă însuşi Dascălul să ne-o ateste, este a lui Grigore Ureche. în acest scurt capitol Ureche explică numele de Flachia, pe care îl dau letopisețe latineşti Moldovei, după numele „hatmanului rhnlenesc" Flaccus, care a purtat războaie cu sciții şi a făcut primele cuceriri romane pe pămîntul scitic.

După capitolul despre descălecarea Moldovei, Ureche se ocupă de limba moldovenească, susținînd că e de descendență latină şi, lucru interesant, afirmația lui apare într-o formă apropiată de aceea a lui Poggio Bracciolini, despre care ne-am ocupat mai sus:

„...de la Rîm ne tragem... De la rîmleni, ce le zicem latini: pîine, ei zic *panis;* carne, ei zic *caro;* găină, ei zic *galina;* muiere, *mulier;* femeie, *femina ;* părinte, *pater ;* al nostru, *noster* şi altele multe din limba latinească, şi de am socoti pre amăruntul, toate cuvintele le-am înțelege..."

Trecem peste adausele lui Simion Dascălul, pentru a ne mărgini, deocamdată, la redacția aproximativă a lui Ureche. Intrînd în istoria moldovenească cu capitolul *De începutul domnilor țării Moldovei şi de viața lor,* Ureche utilizează analele slavoneşti ale țării, care au fost scrise, după cum spuneam, la curtea lui Ştefan cel Mare şi continuate de Macarie şi de Azarie. Pe Eftimie nu 1-a cunoscut. Aceste anale fuseseră traduse în limba română, fiindcă, din felul cum se fac citatele: *„letopisețul nostru cel moldovenesc",* rezultă că acesta era scris în limba română. în genere, izvoarele cronicii sînt citate după limba în care sînt scrise: „letopisețul cel leşesc", „letopisețul cel latinesc", „letopisețul cel moldovenesc". Dealtfel ni s-a păstrat din secolul al XVIII-lea în Biblioteca Academiei Române o versiune românească a acestor anale, publicată de I. Bogdan[1] după o copie descoperită de d-1 Alex. Lapedatu. Prototipul acestei copii este, credem, o traducere făcută înainte de Ureche şi pe care a utilizat-o şi acesta.

Deoarece pentru partea de la început, de la primii domni ai Moldovei pînă la Alexandru cel Bun, nu găseşte nimic în cronicarii poloni, Ureche e nevoit să dea lista de domni întreagă aşa cum o găseşte în analele interne ale țării, regretînd că „scriitorii dintîi n-au aflat scrisori, ca de nişte oameni neaşezați şi nemernici" şi că „letopisețul nostru cel moldovenesc, aşa de pre scurt scrie, că nici de viața domnilor care au fost toată cîrma nu alege", iar ce au scris „au scris mai mult din basne şi din poveşti ce au aflat unii de la alții". Ultimele cuvinte ne îndeamnă să credem că vechile anale fuseseră amplificate cu tradiții populare.

De la Alexandru cel Bun înainte, Ureche găseşte în izvoarele polone ştiri din ce în ce mai numeroase privitoare la istoria Moldovei, şi atunci completează datele unele prin altele, „lipind", cum spune el, informațiile din izvoarele străine la ale noastre, nu însă fără discernămînt critic.

Izvorul polon pe care Ureche îl urmează de aproape este cronica prelucrată şi continuată de Ioachim Bielski, după textul tatălui său, Marcin Bielski. Cartea apăruse în 1597, sub titlul de *Kronika Polska,* şi deşi, dintr-un sentiment de pietate, Ioachim o publicase sub numele tatălui său, ea este în bună parte opera sa personală. în această redacție a lui Ioachim, textul a fost cu mult amplificat, prelucrat şi adăugit. De aci împrumută Grigore Ureche ştirile privitoare la Moldova, pe care nu le găseşte în izvoarele interne.

După moartea lui Ştefan cel Mare, înainte de a trece la urmaşii săi. Ureche introduce, pentru o mai bună clarificare a istoriei moldoveneşti, cîteva capitole privitoare la istoria popoarelor învecinate cu noi: poloni, tătari, turci şi unguri: *Povestea şi tocmeala altor țări ce sînt prin prejur.*

Panaitescu este de părere că Ureche a împrumutat aceste informații dintr-o scriere istorică şi geografică asemănătoare cu aceea a lui Sebastian

[1] *Letopisețul lui Azarie, Analele Acad. Rom.,* seria II, tom. XXI, *Mem. secț. ist.,* Bucureşti, 1909, p. 107—119. Bogdan credea că traducerea s-a făcut la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, dar numeroasele greşeli ar indica un prototip mult mai vechi.

Miinster, cunoscută sub numele de *Cosmografia universală* şi publicată în 1544, la Basel, în limba germană. Cartea a avut un mare succes pe vremea sa; a apărut în o mulţime de ediţii — vreo 27. în 1550 a fost tradusă în limba latină, apoi în limba franceză, spaniolă, italiană şi cehă. Ea a fost foarte răspîndită în Polonia, unde Marcin Bielski o ia ca model pentru cronica sa.

Dar în aceste capitole Ureche dă ştiri despre împărăţia tătărească şi neamurile ei, care nu se găsesc în Sebastian Miinster, dar se găsesc, după cum arată C. C. Giurescu, într-o geografie latină a lui Io. Antonius Maginus Pata-vinus, apărută la Veneţia în 1596. Nu este exclus însă ca aceste ştiri împreună cu cele din Sebastian Miinster să se găsească împreună într-o geografie — sau, cum se numea atunci, cosmografie — mai dezvoltată, încă neaflată pînă acum.

împletind ştirile aflate în izvoarele interne cu informaţiile pe care le găsea în Bielski şi în cosmografia nedescoperită încă, Ureche şi-a scris cronica pînă la a doua domnie a lui Aron-vodă (1595). Ultimul capitol din cronica rămasă neterminată expune împrejurările pribegiei lui Nestor Ureche, înainte de sosirea la Iaşi a lui Aron-vodă, cu atîtea amănunte dramatice şi în acelaşi timp precise, încît nu încape îndoială că scriitorul lor le cunoaşte din amintirile bătrînului boier.

Cronica lui Grigore Ureche, scrisă se pare între 1642, data cînd el ajunge vornic mare, cum semnează predoslovia, şi 1647, data morţii, a intrat însă de timpuriu în mîna lui Simion Dascălul. în ce împrejurări nu ştim. Cîmpul este aci deschis ipotezelor.

Am spus mai sus că Ureche a murit fără să vadă sfîrşitul domniei lui Vasile Lupu. Se poate ca puţin timp înaintea morţii, să fi împrumutat cronica neterminată încă lui Eustratie Logofătul, care era al treilea logofăt în divanul lui Vasile Lupu şi cu care cronicarul era în strînse legături de prietenie — „frate şi prieten", cum îl numeşte, împreună cu alţi boieri din divan, într-un document[1] din 1641. Eustratie Logofătul a adăogat şi el cîteva ştiri şi apoi cronica a fost încredinţată lui Simion Dascălul, ca s-o transcrie; Simion Dascălul a copiat-o, a amplificat-o şi apoi, nu se ştie cum, originalul lui Ureche a dispărut.[2] A dispărut de timpuriu, fără să lase nici o urmă, fiindcă nici

[1] Ghibănescu, *Surete şi izvoade,* III, p. 3 10. E o mărturie din martie 164 1 prin care Gr. Ureche atestă că a văzut cînd Lupul din Hîrlău, cu soţia Simiiana şi copiii vînd ocina şi moşia lor cu heleşteu, pe apa Crr/dei, în hotarul satului Feteşti, „fratelui şi prietenului nostru, lui pan Eustratie biv logofăt".

[2] Ulterior, într-o copie interpolată de Simion Dascălul, a mai adăogat interpolări şi a mai făcut cîteva schimbări un Misail Călugărul. Această versiune cu interpolările lui Misail Călugărul se păstrează în patru manuscrise din Biblioteca Academiei Române (cf. CC. G i u-r e s c u, în *Convorbiri literare,* LIII, 192 1, p. 326 şi în introducerea la *Grigore Ureche vornicul şi Simion Dascălul: Letopiseţul ţării Moldovei,* ed. II, „Scrisul românesc", p. LV—LVIII). Succesiunea interpolatorilor credem dar că este aceasta: Eustratie Logofătul, Simion Dascălul, Misail Călugărul. Ea concordă şi cu ceea ce aflăm de la Miron Costin — care intrase în Moldova la vreo patru-cinci ani după moartea lui Gr. Ureche — în *De neamul moldovenilor, din ce ţară au ieşit strămoşii lor* (ed. Giurescu): „Iară cum am înţeles de cîţiva boieri şi mai ales din Neculai Buhuş ce au fost logofăt mare, pre acest *Simeon Dascălul, Istratie Logofătul l-au fătat cu basnele lui şi Misail Călugărul de la Simeon au născut,* cela fiu, cestălalt nepot" (p. 5). Neculai Buhuş moare în 1667. Sau „De ar fi acmu *Istratie Logofătul şi fiiu-său un Simion Dascăl şi nepotu-său un Misail Călugărul,* cum s-ar apuca de această poveste cu basnele lor cele ce au scris..." Miron Costin nu văzuse însă letopiseţul lui Eustratie Logofătul: ...„că mi se pare, bine nu ştiu, că n-am văzut letopiseţul lui Istratie..."

Miron Costin, care scrie la cîteva decenii după Ureche, nu are la îndemînă decît tot compilația interpolatorului. în 1670, cînd stolnicul Constantin Cantacuzino însoțește la Iași pe soția și fiica lui Brîncoveanu la căsătoria acesteia cu Gheorghe Duca, domnul Moldovei, el dobîndește o copie de pe cronica lui Ureche de la marele comis Ion Racoviță, dar acest izvod este tot compilația lui Simion Dascălul.

Simion Dascălul a utilizat, în interpolările sale, izvoare diferite de acelea pe care le-a folosit Grigore Ureche. El a avut la îndemînă o versiune a letopisețelor moldovenești deosebită de aceea pe care a întrebuințat-o Ureche. Izvoadele lui Simion Dascălul cuprindeau, întrele altele, și cronica lui Eftimie și mergeau pînă la domnia lui Vasile Lupu, după cum mărturisește el însuși. Din aceste letopisețe interne, Dascălul a luat unele știri, pe care le-a adăugat în textul lui Ureche stîngaci, neîndemînatic, dînd naștere la contraziceri.

Dintre izvoarele polone, Simion Dascălul nu a cunoscut pe Ioachim Bielski. Deși îl citează într-un loc în expunerea lui Ureche, totuși, din faptele pe care pretinde că le ia din istoriograful polon, se vede bine că nu 1-a cunoscut, căci aceste fapte nu se găsesc la el. Simion Dascălul a avut la îndemînă pentru compilația sa numai opera lui Alexandru Guagnini, *Sarmatiae Europae Descriptio,* în traducerea polonă a lui Paszkowski. Din această operă a luat toate acele amănunte pline de colorit privitoare la domnia lui Despot: falsificarea genealogiei; împrietenirea lui Despot cu Laski, încercarea lui Lăpuș-neanu de a-1 otrăvi, fuga lui Despot în Polonia, prefacerea că e mort, simulacrul de înmormîntare, răsturnarea lui Lăpușneanu tocmai cînd credea că a scăpat de Despot, domnia acestuia, răscoala lui Tomșa.

Simion Dascălul a mai introdus în cronica lui Grigore Ureche un capitol despre originea românilor din tîlharii de la Rîm, asupra căruia vom reveni îndată.

Crescută astfel cu interpolările lui Simion Dascălul, cronica lui Ureche s-a răspîndit în o mulțime de copii manuscrise.

In cronică, așa cum ne-o oferă ediția regretatului Giurescu — cea mai bună, întrucît este singura care respectă tradiția unui text și ne dă în același timp variantele din celelalte manuscrise, necesare pentru a urmări istoricul textului — se observă destul de clar două firi, două mentalități, două personalități cu totul deosebite.

O primă personalitate se caracterizează printr-o caldă dragoste de țară, printr-un deosebit simț de demnitate, printr-un spirit de măsură și claritate și printr-un fin discernămînt critic.

A doua personalitate se caracterizează printr-o rîvnă de a se face cunoscută cu orice preț, printr-o tendință constantă de „a tinde poveștile mai larg", cu riscul de a cădea în prolixitate și incoerență chiar, printr-o totală lipsă de măsură și de simț critic.

Coexistența acestor două personalități atît de diferite în cuprinsul aceleiași cronici se relevă de la primele pagini.

Grigore Ureche este, în ceea ce privește persoana lui, de o discreție plină de demnitate; nicăieri în cuprinsul cronicii nu vorbește despre sine, nici chiar atunci cînd ar fi îndreptățit, cînd te-ai aștepta, cînd ai dori-o chiar. Pretutindeni el se identifică cu faptele povestite și nicăieri nu iese la iveală, nici chiar atunci cînd făptașii sînt persoane care i-au stat aproape de suflet.

cum se întîmplă cu tatăl său Nestor, de care nu vorbeşte decît o singură dată. încolo nicăieri nu vorbeşte despre sine şi ai săi.

Simion Dascălul apare continuu în cuprinsul povestirii, mai ales cînd «este vorba să-şi asigure paternitatea adauselor sale:

„Acestea cercînd cu nevoință vornicul Ureche scrie de zice... După aceia şi eu... Simion Dascăl, apucatu-m-am şi eu pre urma a tuturora a scrie aceste poveşti..."

„Ce această poveste a lui Laslău craiu, ce spune că au gonit pre aceşti tătari, nu o au scos Ureche vornicul din letopisețul cel latinesc, ci eu, Simion Dascălul, o am izvodit din letopisețul cel unguresc..."

„Ce această poveste nu se află însemnată de Ureche vornicul, iar eu n-am vrut să las nici aceasta să nu pomenesc."

Ureche este un spirit critic. El are despre istorie o concepție pragmatică ; ea trebuie să dea norme de învățătură „feciorilor şi nepoților, despre cele rele să se ferească... iară de pe cele bune să urmeze şi să învețe şi să se înde-repteze". Dar cine are despre istorie o asemenea concepție îşi dă bine seama că primele condiții pe care trebuie să le îndeplinească sînt: deplina obiectivitate în restabilirea adevărului. Grigore Ureche îşi dă seama de aceasta şi de aceea el confruntă continuu izvoarele pămîntene cu cele străine, pentru ca, din noianul ştirilor contradictorii, să poată culege grăuntele de adevăr pe care-1 cuprind. Ureche o spune destul de limpede: „nu numai letopisețul nostru, ce şi cărți străine am cercat, ca să putem afla adevărul, ca să nu mă aflu scriitoriu de cuvinte deşarte, ce de dereptate".

Simion Dascălul este, dimpotrivă, o fire imaginativă. El e stăpînit mereu de preocuparea de a „tinde poveştile" cît mai pe larg, împletind, fără discer-nămînt critic, fapte istorice consemnate în cronici cu materialul legendar care circula în masele populare din vremea sa[1] şi care intrase în bună parte in izvoadele pămîntene.

între istorie şi folclor el nu face nici o demarcație. Ba ceva mai mult: modifică datele pe care le găseşte în izvoarele sale, interverteşte, cu o totală lipsă de simț critic, ordinea evenimentelor, schimbă unele pasaje şi adaugă de la sine lucruri care nu se găsesc în izvodul său. Aşa face, de pildă, la domnia lui Despot, unde adaugă la textul lui Paszkowski că Despot „s-a mutat la alt ostrov de la Roma". Mai departe, Guagnini aminteşte de un nepot al lui Despot, cel al cărui nume 1-a uzurpat o slugă, viitorul domn al Moldovei. Simion Dascălul se opreşte asupra detaliului morții nepotului în război şi face din această împrejurare punctul de plecare pentru falsificarea genealogiei lui Despot-vodă.

Ureche este apoi stăpînit de un suflu de patriotism, care, cu toată discreția, vibrează totuşi în paginile cronicii sale. El scrie împins de curiozitatea de a „afla cap şi începătură moşilor, de unde au izvorît în această țară şi s-au înmulțit". El, care văzuse înflorirea istorică a Poloniei, ținea „să nu se înece anii cei trecuți şi să ne asemănăm fiarelor şi dobitoacelor mute". Vorbeşte, în aceste simple cuvinte ale bătrînului cronicar, ceva din sufletul neamului întreg, care în acele vremuri turburi, ajunsese să-şi lămurească ființa sa etnică deosebită. Deşi „cerca cu nevoință" şi „cărți străine", ca să poată

De exemplu: legenda lui Ețco prisăcariul ş.a.

S74

afla adevărul, totuşi el înlătură din cronica sa ştirile din izvorul polon care i s& păreau exagerate şi care, în acelaşi timp, jigneau mîndria lui de moldovean,, De pildă, scena în care Ioachim Bielski ne povesteşte cum Ştefan cel Mare,, încolţit de turci şi nevoit să ceară ajutorul regelui polon, primeşte să-i recunoască suzeranitatea, să depună în cortul regal steagul Moldovei la picioarele regelui polon şi să îngenunche înaintea lui, prestîndu-i omagiul de credinţă, în timp ce cortul se desfăcea pentru ca oştirea adunată în Cîmpia Colomeei să vadă umilirea marelui erou moldovean, este înlăturată de Ureche şi redusă, la atîta: Ştefan-vodă a venit la Colomeea şi „toate ce au avut mai de treabă au vorbit şi apoi l-au ospătat pe Ştefan Vodă".

Mai înainte, la 1471, cronicarul polon spunea că Ştefan a trimis 28 de steaguri regelui polon. Ureche explică răspicat: „au trimis şi lui craiu din dobînda sa, nu pentru că doar au fost datoriu să-i trimită, cum zic unii că au fost supus leşilor, ci pentru ca să-1 aibă prieten la nevoie şi la treabă ea aceea,, de-i va veni asupra".

Suflul sentimentului patriotic se vede la Ureche şi în lumina de caldă, duioşie pe care o proiectează peste figura domnilor apărători de ţară şi dătători de legi şi datini. Sînt adevărate portrete mici, lucrate cu artă în medalion, ca bunăoară:

„Bogdan Vodă cel Grozav, feciorul lui Ştefan Vodă cel Bun (Mare), s-au pristăvit în ceasul dintîiu al nopţii, în tîrg în Huşi, nu cu puţină laudă pentru lucruri vitejeşti ce făcea, că nu în beţii, nici în ospeţe petrecea, ci ca *un strejar în ţoale părţile priveghia,* ca să nu se ştirbească ţara, ce-i rămăsese de la tată-său".

Sau portretul lui Petru-vodă Rareş: „Ca un păstor bun ce străjueşte turma sa, *aşa în toate părţile străjuia* şi priveghia şi nevoia să lăţească ce au. apucat, că nimica după ce s-au aşezat la domnie n-au zăbovit, ci de războae s-au apucat, şi la toate-i mergea cu noroc".

Sau, în sfîrşit, portretul doamnei Ruxanda: „Femeie destoinică, înţeleaptă, cu dumnezeire, milostivă şi la toate bunătăţile plecată"; şi mai ales. al lui_ Ştefan cel Mare, de care ne vom ocupa pe larg mai jos.

în contrast cu aceşti mari înaintaşi, el ştie să încondeieze şi pe domnii răi, stricători de lege şi de datini, dărîmători de ţară. Iată de pildă pe Iliaş-vodă, fiul lui Petru Rareş, pe care „firea şi faţa îl lăuda să fie blînd, milostiv şi aşeză-toriu, gîndindu-se că va semăna tatîne-său, ci nădejdea pre toţi i-au amăgit,, că dinafară se vedea pom înflorit, iar dinlăuntru lac împuţit, că avînd lîngâ sine sfetnici tineri turci, cu carii ziua petrecea şi se desmierda, iar noaptea ca turcoaice curvind, din obiceele creştineşti s-au depărtat; în vedere se arăta creştin, iară noaptea în slobozie mahmetească se dedese".

Sau chiar portretul lui Bogdan Lăpuşneanu, fiul doamnei Ruxanda, pe care ni-1 înfăţişează cu contrastele lui: „Cumu-şi era blînd şi cucernic, aşa. tuturora arăta direptate, de se vedea că nimica nu s-au depărtat de obiceiul tatîne-său. Nici de carte era prost. La călărie sprinten, cu suliţa la halca nu pre lesne avea protivnic, a săgeta din arc tare nu putea fi mai bine. *Numai ce era mai de treabă domniei lipsia,* că nu cerca bătrînii la sfat, ci de la cei tineri, din casă lua sfat şi învăţătură. Iubia să auză glume şi măscării şi jocuri copilăreşti. Mai apoi lipi de sine Ieşi, de-i era şi de sfat şi de a batere halca ctâ suliţa, răsipind avuţia cea domnească."

Zbucneşte în aceste ultime portrete durerea unui mare patriot din divanul Moldovei, care vedea cum se risipeşte ţara lăsată de Ştefan cel Mare şi Sfînt: „scăderea care se vede că au venit în zilele noastre".

în adausele lui Simion Dascălul, demnitatea sentimentului naţional este amorţită. Rîvna de a „tinde poveştile mai pe larg" este la el aşa de puternică, încît îl orbeşte şi îl face să admită şi să încorporeze pînă şi o legendă ungurească, falsă, tendenţioasă, despre descendenţa noastră din tîlharii scoşi din temniţele Romei.

Aceste două temperamente atît de diferite pe care le întrezărim în corpul compilaţiei se răsfrîng — cum dealtfel este şi firesc — şi în structura stilistică a cronicii.

Stilul lui Simion Dascălul este de multe ori întortocheat, plin de repetiţii, neclar. Iată, de exemplu, o probă din predoslovie chiar:

„După aceia şi eu care sînt între cei păcătoşi Simion Dascăl, apucatu-m-am şi eu *pre urma a tuturora* a scrie aceste poveşti, ce într-însе spune cursul anilor şi viaţa domnilor, *văzînd şi cunoscînd* că scriitorii cei mai de demult, care au fost însemnînd aceste lucruri ce au trecut, s-au săvîrşit, şi pre urma lor alţii nu vor să se apuce, *văzînd* noi aceasta, că se părăseşte această însemnare, soco-tit-am ca să nu lăsăm acest lucru nesăvîrşit <să> nu se însemneze înainte, carele mai nainte de alţii au fost început pre rînd însemnat pînă la domnia lui Vasilie Vodă, ca să nu ne zică cronicarii altor limbi c-am murit şi noi cu scriitorii cei din ceput, sau că doară suntem neînvăţat ..."

în acest exemplu — aş putea cita întreaga predoslovie — se vede bine fraza lungă, greoaie, întunecată, încărcată de incidentale, plină de repetiţii, ca o urzeală în care firele neorînduite bine încep să se încîlcească.

Stilul lui Grigore Ureche se caracterizează dimpotrivă printr-o concizie şi precizie într-adevăr clasice; este un stil lapidar; pare că e săpat în piatră, ca o pisanie de biserică. Citez ca exemplu — fiindcă predoslovia este prea cunoscută din liceu — portretul lui Ştefan cel Mare:

„Fost-au acest Ştefan Vodă om nu mare de stat, mînios şi de grab a vărsa sînge nevinovat; de multe ori la ospeţe omora fără giudeţ. Amintrelea era om întreg la fire, neleneş, şi lucru său îl ştia a-1 acoperi, şi unde nu gîn-deai, acolo îl aflai. La lucruri de războae meşter, unde era nevoe însuşi se vîra, ca văzîndu-1 ai săi să nu îndărăpteze, şi pentru aceia rar răsboiu de nu biruia, şi unde-1 biruia alţii, nu pierdea nădejdea, că ştiindu-se căzut jos, se rădica deasupra biruitorilor ...

Iară pre Ştefan Vodă l-au îngropat ţara cu multă jale şi plîngere în mînăs-tire în Putna, care era de dînsul zidită. Atîta jale era, de plîngea toţi ca după un părinte al său, că cunoştea toţi că s-au scăpat de mult bine şi de multă aparatură. Ce după moartea lui pînă astăzi îi zic Sfîntul Ştefan Vodă, nu pentru suflet, ce este în mîna lui Dumnezeu, că el încă au fost om cu păcate, ci pentru lucrurile lui cele vitejeşti, carele nim.e din domni, nici mai nainte, nici după aceia, l-au ajuns."

Este cel mai clasic portret din literatura noastră veche. Nu lipseşte nimic din ceea ce trebuie pentru a ne evoca dinaintea ochilor portretul, mai ales sufletesc, al marelui voievod; şi totuşi nici un cuvînt de prisos. Nimic nu se poate adăuga şi nimic nu se poate suprima fără a-i distruge farmecul lite-

rar. De remarcat în acelaşi timp cu cită obiectivitate Grigore Ureche, care avea un adevărat cult pentru Ştefan cel Mare, recunoaşte, alături de marile calităţi ale domnului, şi defectele; alături de părţile de lumină, şi cele de umbră („mînios, degrab a vărsa sînge nevinovat... la ospeţe omora fără giudeţ"). Dar aci stă marele lui meşteşug de artist în ale scrisului că, după o scurtă trăsătură fizică, înşiră repede defectele, pentru a aşeza apoi calităţile într-o gradaţie ascendentă care culminează în apoteoză („... Sfîntul Ştefan Vodă, nu pentru suflet, ce este în mîna lui Dumnezeu... ci pentru lucrurile lui cele vitejeşti, carele nime din domni, nici mai nainte, nici după aceia, l-au ajuns").

Deşi stilul lui Ureche este de o precizie lapidară, totuşi limba cronicii nu este lipsită de un pitoresc al ei particular. Aci însă nu se mai poate face distincţii nete între Ureche şi Simion Dascălul, fiindcă în unele părţi amîndoi au transcris aproape verbal izvoare interne, care nu ne mai stau astăzi la îndemînă, iar, de altă parte, limba lor e creaţia colectivităţii moldoveneşti de la jumătatea veacului al XVII-lea, abia modelată de cărturari. Lăsăm la o parte aspectul ei fonetic şi morfologic — nu pentru că, fiind de esenţă filologic, îl socotim neinteresant din punctul de vedere al formării limbii literare (dimpotrivă, ne-ar interesa să ştim şi în ce măsură limba textelor coresiene a mlădiat scrisul marilor cronicari moldoveni) — dar pentru că nu numai originalul lui Ureche s-a pierdut, ci şi din prelucrarea lui Simion Dascălul nu avem decît copii tîrzii, care nu ne dau în această privinţă, cu precizia de care avem nevoie, textul autentic.

Lăsînd deci la o parte această latură a ei, limba primei cronici moldoveneşti — creată de un popor de boieri şi de ţărani a căror viaţă se împletea intim cu a naturii — nu se ridicase încă pînă la concepte abstracte. Dar este o limbă plină de vigoare, care păstrează frăgezimea naivă a imaginilor sugestive formate în plin contact cu viaţa satului, ca de pildă: „Ţara Ardealului înconjurată cu munţi şi cu păduri cum ar fi *îngrădită"*; „în vremea lui Petru Vodă Şchiopul au fost secetă mare şi unde prindea *mai înainte peşte, acolo ara plugul"*; „au *descălecat oraşe* în ţară"; „le-au *împărţit hotare* în ţara sa"; sau din priveliştea frămîntăriior naturii: „cum se ridică o *negură întunecată şi se răsipeşte* aşa şi Petru Rareş se curăţeşte de îxîrba ce-i zăcea la inimă" ; „păgînii, carii în toate părţile *fulgerau şi trăsneau* cu armele lor"; „ostile s-au *vîrtejit"*; ori luate din viaţa păstorească: „ca *nişte lupi gata spre vînai ca să înece oaia neslobivă"*; sau Petru Rareş „ca un *păstoriu* bun *grijia de oile sale"* ; sau, în sfîrşit, imagini din viaţa stupilor de albine: „Turcii ca *un roiu de albine* înconjoară mînăstirea"; „Petru Şchicpu blînd ca *o matcă fără ac"*; „de s-ar învăţa cei mari... cumu-i *albina, că toate-şi apără căscioara şi hrana lor cu acele şi cu veninul său, iară domnul lor, ce să chiamă matca,* pre nimenea nu vatămă, ci toate de învăţătura ei ascultă"; sau amintind interioare duioase de familie: „ales un om ca acela — hatmanul Arbore — ce *au crescut Ştefan Vodă pre palm.de lui".*

Asemenea imagini şi multe altele, evocînd aspecte de viaţă plugărească, de păstorit, de albinărit, de interioare de viaţă patriarhală, de luptă între puterile naturii, stilizate în structura limbii, o înfloreazâ cu un colorit dulce, ca altiţele discrete de pe ţesăturile ţărăneşti.

•

Dintre adausurile făcute în cronica lui Ureche, unul a provocat o adevărată furtună de indignare în Moldova secolului al XVII-lea. Este capitolul privitor la „ijderenia moldovenilor, de unde sunt ei de au venit pre aceste locuri". Capitolul ar fi fost tradus, după cum pretinde autorul însuşi, dintr-un letopiseț unguresc, pînă acum nedescoperit. Se începe cu: „scrie letopisețul cel unguresc" şi sfîrşeşte cu: „Ce această poveste a lui Laslău craiu, ce spune că au gonit pre aceşti tătari, nu o au scos Ureche vornicul din letopisețul cel latinesc, ci eu, Simion Dascălul, o am izvodit din letopisețul cel unguresc, care poveste o am socotit pre semne ce arată că poate fi adevărată".

E locul să ne ocupăm aci şi de acest curios adaus al lui Simion Dascălul. El începe prin a povesti că, înainte vreme, locuiau pe meleagurile Moldovei tătarii, care, înmulțindu-se şi lățindu-se, au trecut peste munți în Ardeal, unde au împins pe unguri din ocinele lor. Laslău — adică Vladislav — craiul unguresc, s-a ridicat şi s-a dus la împăratul Rîmului, cerîndu-i oaste de ajutor 'împotriva vrăjmaşilor. împăratul Rîmului i-a răspuns că el, urcîndu-se pe tron, a jurat „să nu pice om de sabia şi de județul lui". Din pricina aceasta răufăcătorii s-au înmulțit aşa de mult în țara lui, încît toate temnițele sînt pline de ei şi nu mai are ce le face. Ca să îşi curețe țara de ei, îi dăruieşte craiului unguresc, dar cu o condiție: să nu-i mai aducă înapoi. Şi atunci „de sîrg i-a strîns pe toți de pretutinderea şi i-a însemnat pre toți de i-au ars împrejurul capului, de le-au pîrjolit părul cu un hier înhierbîntat, care semn trăieşte şi pînă astăzi în țara Moldovei şi la Maramureş, de se cehluiesc pregiur cap".

Dacă a luat acest ajutor de tîlhari de la împăratul Rîmului, Laslău a venit în Ungaria şi, pe la Crăciun, cu toată puterea sa, a pornit contra tătarilor, pe care i-a bătut şi i-a gonit, trecîndu-i munții pe la Rodna, unde se şi văd în două locuri săpate în stînci semnele făcute de Laslău craiul. Urmărindu-i dincoace de munți, Laslău i-a fugărit într-una pînă i-a trecut apa Şiretului. Prin aceşti tîlhari cuprinşi în oastea lui Laslău s-au descălecat apoi, după ce s-a mîntuit războiul, țara Maramureşului şi a Moldovei.

Interpolarea are cîteva trăsături caracteristice care o apropie de legenda păstrată într-o versiune a vechilor anale moldoveneşti, copiată în Rusia şi cuprinsă în colecția de cronici ruseşti cunoscută sub numele de *Voskresenskaja Utopist* (vezi p. 56: invazia tătarilor, ajutorul cerut de regele ungur Vladislav de la Rîm; trimiterea unui ajutor alcătuit din rîmlenii ortodocşi; înfrîngerea tătarilor şi colonizarea rîmlenilor ortodocşi în părțile Crişanei şi ale Maramureşului), în acea legendă însă lipseşte nota infamantă a tîlharilor din temnițele Romei. Prin această notă infamantă şi prin alte amănunte, interpolarea lui Simion Dascălul se apropie de legenda pe care a cules-o, chiar pe vremea lui Vasile Lupu, din mediul ciangăilor din Moldova, franciscanul Marcus Bandinus, trimis de scaunul apostolic să cerceteze parohiile catolice din Moldova. *

Personalitatea acestui ciudat adnotator nu ne este cunoscută. în afară de •o notiță scurtă, asupra căreia vom reveni îndată, păstrată de un copist aproape contimporan, nici unul din scriitorii noştri vechi nu ne dă lămuriri despre el, şi nici în documentele vremii, cîte au ajuns pînă la noi, nu e pomenit.

Din adnotările sale se poate deduce că venea de peste munți, din regiunile în care era cunoscută limba ungară. în legenda asupra căreia ne-am oprit

[1] V. A. Ureche, *Codex Bandinus, Analele Acad. Rom.,* s. II, t. XIII, *Mem. s. ist.,* 1893-1894, p. 130, 307.

adineaori, el mărturiseşte că „eu, Simion Dascălul, o am izvodit din *letopisețul c4 unguresc".* Deşi un letopiseț unguresc cu astfel de elemente nu s-a descoperit pînă a:iim, totuşi faptul că legenda e scoasă dintr-o cronică ungurească pare a îl coniiima nu numai caracterul ei tendențios (românii se trag din tîlhari), ci şi etimologiile cu caracter unguresc. Povestind, de exemplu, „ijderenia moldovenilor", după ce arată că Laslău a alungat cu ajutor primit de la Rîm (Roma) pe tătari, pînă i-a trecut apa Şiretului, continuă textual:

„Acolo Laslău craiu... stînd în țărmurile apei, au strigat ungureşte: *ser etern, ser etern,* ce se zice româneşte: place-mi, place-mi. Mai apoi dacă s-au descălecat țara, după cuvîntul craiului, ce au zis *ser etern,* au pus numele apei Şiretul".

în acelaşi timp, interpolatorul se vădeşte a fi şi un bun cunoscător al obiceiurilor ungureşti. Povestind, mai departe, cum Laslău craiul, întoreîn-du-se biruitor din războiul cu tătarii, în ziua de lăsatul secului, a cerut voie de la vlădicii săi să-1 lase trei zile să se veselească cu doamnă-sa şi cu boierii, adaugă: „Şi aşa l-au blagoslovit de au lăsat sec marți cu toată curtea sa, *care obiceiu se ține la legea lor şi pînă astăzi, de lasă sec marți în săptămîna postului celui mare dintîiu".*

Dacă, în sfîrşit, mai ținem seamă şi de faptul că interpolatorul era familiarizat şi cu obiceiurile ungureşti din Maramureş foarte vechi, atestate în decretele Sf. Ştefan (... „care semn trăieşte şi pînă astăzi la Maramureş, de se ceh-luiesc pregiur cap..."), atunci poate că nu sîntem departe de adevăr cînd presupunem că acest român ardelean era din părțile Maramureşului. Maramureşul, care ne-a dat, în secolul al XVI-lea, începuturile literaturii, ne-a trimis şi mai tîrziu cărturari. Chiar în vremea lui Vasile Lupu şi a lui Grigore Ureche, trăia la curtea boierului Pătraşcu Ciogolea din Calafendeşti (sudul Bucovinei), ca dascăl de copii, un asemenea cărturar maramureşean, care ne-a lăsat un frumos centom hrisostomic, cu prilejul înmormîntării jupînesei Sofronia, soția nefericitului boier.

Printre cărturarii care treceau în Moldova se va fi aflat probabil şi acest dascăl Simion. Dintr-o notiță pe care ne-a păstrat-o un copist aproape contemporan, se pare însă că el nu se bucura de prea multă stimă între boierii moldoveni, căci iată ce ne spune notița:

„Acest Simeon Dascăl, ce el se numeşte aici, mai mult se vede că au amestecat şi au turburat istoria decît au lucrat cevaşi pentru Ureche vornicul, carele au scris acestea, a vesti că e domn învățat şi înțelept, iar acesta şi neştiut şi slab în minte, precum şi Todoraşcu Cantacuzin vel vist. în Moldova şi alții; bine cunoscînd pe acela, mi-au mărturisit că de multă neştiință şi de minte puțină era acel om, precum iar el esă şi aici că <ce> au fost se arată şi pe lîngă altele face şi aceasta, că ale altora le face ale lui, adecă ce au scris Ureche el zice că au scris."

Interpolarea lui Simion Dascălul privitoare la obîrşia românilor din tîlharii Romei a stîrnit o profundă indignare între cărturarii moldoveni din a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

BIBLIOGRAFIE

Edițiile cronicii. M. Kogălniceanu, *Letopisețele țării Moldovei,* Iaşi, 1852, I, p. 93 — 209. Această ediție este tipărită cu caractere chirilice. A doua ediție a apărut în 1872, cu caractere latine, şi cuprinde şi cronicile muntene. Poartă titlul: *Cronicele României sau letopisețele Moldaviei şi Valahiei.* Cronica lui Ureche se află în tomul I, p. 127 — 242. Kogălniceanu, care-şi făcuse studiije în Germania, unde a avut ca profesor de istorie pe Ranke, a încercat să dea, după mijloacele de atunci, o ediție critică. în acest scop s-a folosit de mai multe manuscrise şi, pubii-cînd pe cel care i s-a părut mai bun, a introdus în textul lui, acolo unde bănuia că trebuie să fie o alterare datorită copiştilor, lecțiuni din celelalte manuscrise, fără să indice însă nici lecțiunile pe care le introduce, nici manuscriptele din care le culege. în special la cronica Iui Ureche, Kogălniceanu a încercat să reconstituie, din compilația lui Simion Dascălul, prototipul pierdut al lui Grigore Ureche, separîndu-1 de adausele ulterioare. Textul presupus al lui Ureche a fost publicat sub titlul *Domnii țerei Moldovei şi viața loru de Grigore Ureche, vornic mare în Moldova,* pe cînd interpolările lui Simion Dascălui au fost aruncate la sfîrşitul primului volum, în apendice (Apendix I, Apendix VII şi Apendix IX). Kogălniceanu a încercat să corecteze uneori şi limba. între altele, găsind în cronici infinitivul lung alături de cel scurt şi părîn-du-i-se că forma curentă în secolul al XVII-lea a fost infintivul lung, a înlocuit în textul publicat de el, în multe locuri, infinitivul scurt prin cel lung. Defectul unei asemenea metode s-a văzut atunci cînd filologul Meyer Liibke, într-un studiu asupra infinitivului în limba română, a luat de bună ediția lui Kogălniceanu şi a clădit o întreagă teorie întemeiată pe exemple care nu se găseau în manuscrisele cronicii lui Ureche. (Studiul lui Meyer Liibke, *Zur Geschichte des Infinitivs im Rumănischen,* a fost publicat în Abhandlungen Herrn I Prof. Dr. Adolf Tobler, Halle, 1895.) Cu toate acestea, meritul publicației lui Kogălniceanu, pentru timpul ei, este Incontestabil, căci pe textele publicate de el s-a întemeiat progresul studiilor istorice la noi.

Textul cronicii lui Ureche din ediția lui Kogălniceanu a fost republicat de Emile Picot, *Cronique de Moldavie, depuis le milieu du XlV-eme siecle jusqu'ă Van 1594, par Gregoire Urechi. Texte roumain avec traduction francaise, notes historiques, tableaux genealogiques, glossaire et table,* Paris, Leroux, 1878.

O ediție populară, cuprinzînd fragmente din Ureche, a fost publicată în editura Soccc, în 1894, în „Autorii români vechi şi contimporani".

I. N. Popovici, *Chronique de Gligorie Ureche, avec un autographe d'Ureache et ne'uf fac-similes des manuscrils,* Bucureşti, 1911. Popovici a dat o încercare mai meticuloasă de a desface opera lui Grigore Ureche de interpolările lui Simion Dascălul. Numele proprii împru-mutate de Ureche din Bielski şi alterate de copişti au fost restabilite cu ajutorul cronicii lui Bielski. Popovici a făcut însă greşeala de a încerca să reconstituie şi limba originalului pierdut, al lui Ureche, după o metodă care este şi ea astăzi perimată. Colaționarea manuscriselor nu-i putea ajuta lui Popovici în reconstituirea limbii lui Ureche, fiindcă toate manuscrisele decurg din copia defectuoasă a lui Simion Dascălul şi răsfrîng, prin urmare, mai mult limba acestuia decît a lui Ureche. Neputînd scoate nici o lumină pentru problema care îl preocupa, Popovici încercă atunci alt drum. Grigore Ureche — observă el — trăieşte pe vremea lui Vasile Lupu şi este contimporan cu mitropolitul Varlaam şi cu Eustratie Logofătul. Graiul lui trebuie să fi fost asemănător cu al acestora. Plecînd de la acest fapt, Popo /ici confruntă textul copiilor care ne-au păstrat cronica lui Ureche cu operele lui Varlaam şi Eustratie Logofătul — în special cu *Pravila aleasă* — şi înlocuieşte toate formele moderne din manuscrisele cronicii lui Ureche cu formele arhaice corespunzătoare din Varlaam şi Eustratie Logofătul. Metoda lui Popovici cuprinde în sine mult arbitrar. O critică întemeiată a acestui procedeu, la D. R u s s o, *Critica textelor*

şi tehnica edițiilor, Bucureşti, 1912, p. 29 —30 (nota), reprodusă şi în *Studii istorice greco-române,* Bucureşti, 1939, voi. II, p. 56S (nota).

Cea mai bună ediție se datoreşte lui C o n s t. G i u r e s c u, *Letopisețul Țării Moldovei pini la Aron Vodă (1359—1595), întocmit după Grigore Ureche Vornicul, Istratie Logofătul şi alții, de Simion Dascălul,* Bucureşti, 1916 (Comisia istorică a României). în această ediție, regretatul Giurescu pleacă de la constatarea că în toate manuscrisele textul lui Ureche este contopit în compilația lui Simion Dascălul în aşa fel, încît nu poate fi separat fără a cădea în arbitrar. De aceea el renunță la ideea de a reconstitui originalul pierdut al cronicii lui Ureche şi, după ce a colaționat, a clasat şi a fixat filiera, manuscriselor, se mărgineşte să reproducă textul unei copii care a păstrat mai bine versiunea interpolată a lui Simion Dascălul, adăugind în josul paginii variantele din celelalte manuscrise. Lucrarea lui Giurescu este prima ediție critică ştiințifică. Din nefericire, ea a apărut fără studiul premergător, pe care Giurescu ii pregătea răbdător, cu cunoscuta lui conştiinciozitate. Textul cronicii se afla cules la intrarea noastră în războiul din 1916— 1918. Pe atunci, preşedintele Comisiei istorice, I. Bogdan, temîn-du-se ca „o întîmplare nenorocită, un neînsemnat episod al luptelor înverşunate să nu prefacă în cenuşă munca grea şi onestă, pe care cu greu s-ar găsi cineva s-o refacă", a hotărît să publice ediția critică pregătită de Giurescu fără introducerea obişnuită. Introducerea urma să apară într-o broşură separată, dar, din nenorocire, Giurescu a fost răpit pe neaşteptate cercetărilor istorice. Cîteva lămuriri sumare au fost date de fiul său, C. C. Giurescu, în *Convorbiri literare,* LIII, 1921, p. 322 şi urm. Filiera manuscriselor, întocmită de Giurescu-tatăl, se poate vedea în studiul său *Noui contribufiuni la studiul cronicelor moldovene,* p. 55.

Textul pregătit de regretatul C. Giurescu a fost reprodus într-o ediție populară, fără variante, de fiul său, C. C. Giurescu, în colecția „Clasicii români comentați", sub titlul *Grigore Ureche şi Simion Dascălul, Letopisețul Țării Moldovei,* Craiova, 1934.

Studii asupra operei. C. Giurescu, *Noui contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene. Letopisețul lui Ilustrație Logofătul şi Letopisețul latinesc, Cronicele lui Grigore Ureche, Simion Dascălul şi Misail Călugărul,* Bucureşti, Gobl, 1908. Studiul este întemeiat pe analiza atentă a manuscriselor; P. P. Panaitescu, *Influența polonă'n opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin,* în *Analele Academiei Române, Mem. secț. Ut.,* s. III, t. IV, m. 4, Bucureşti, 1925. P. P. Panaitescu stabileşte izvoarele polone care se află atît la baza cronicii lui Grigore Ureche, cît şi la baza interpolărilor lui Simion Dascălul.

Raporturile lui Ureche cu vechile cronici slavoneşti au fost studiate de Io n Bogdan în: *Vechile cronice moldoveneşti pînă la Urechia,* Bucureşti, 1891, p. 104—136; în *Letopisețul lui Azarie, Analele Acad. Rom.,* s. II, tom. XXXI, p. 42 — 51, şi în *Cronice inedite atingătoare la istoria romînilor,* Bucureşti, 1895, p. 28 — 32. Aceeaşi problemă a fost reluată de d-1 I. Minea, *Letopisețele moldoveneşti scrise slavoneşte, Extras din ,,Cercetări istorice",* an. I, Iaşi, 1925; acelaşi, *Din istoria culturii româneşti, Cercetări istorice,* Iaşi, VII, 1932—1933; acelaşi, *Intre păreri şi ipoteze. Cetind despre cronica lui Ureche,* în *Viața românească,* XVII (1925), nr. pe sept., p. 361 şi urm., oct., p. 93 şi urm., nov. şi dec, p. 245 şi urm. Minea pune ipoteza că Ureche şi-ar fi scris cronica în limba latină. G. P a s c u, *Gligorie Ureache,* Iaşi, 1920, vezi însă critica lui C. C. Giurescu în *Qonvorbiri literare,* **LIII, 1921,** p. 222—232 şi 322 — 328. G. P a s c u, *Grigore Ureche şi Miron Costin,* în *Revista critică,* an. VIII, 1934, p. 65 — 68.

Dintre studiile mai vechi: A. V. G î d e i, *Studiu asupra cronicarilor moldoveni din secolul al XVII-lea, din punct de vedere al limbei, metodei şi cugetărei, cu o prefață de V. A. Urechii,* Bucureşti, 1898; cf. însă şi recenzia interesantă pe care i-a făcut-o St. O r ă ş a n u în *Convorbiri literare,* XXXIII (1899), p. 256, 441, 508, 595, 726, **844** (şi extras).

Despre interpolarea lui Simion Dascălul: D. O n c i u 1, *Originile principatelor române,* Bucureşti, 1901; acelaşi, *Papa Formosus în tradiția noastră istorică,* în *Lui Titu Maiorescu.*

Omagiu. XV februarie MCM, Bucureşti, 1900, p. 620 — 63 1; Veres Andrei, *Notele la amănuntele ungureşti din Letopisețul Țării Moldoveneşti al lui Grigore Ureche şi Simion Dascălul,* în *Revista istorică română,* III, 1933, p. 381 — 385; I. Ş i a d b e i, *Cercetări asupra cronicelor moldovene,* I, Iaşi, 1939.

Biografia lui Ureche. I. S b i e r a, *Grigoriu Urechie. Contribuiri pentru o biografie a lui,* în *Analele Academiei Române,* t. V, *Mem. secț. ist.,* Bucureşti, 1881, p. 289—357 (şi despre chestia paternității cronicii şi de izvoarele ei). I. Tanoviceanu, *Genealogia familiei Ureche,* în *Arhiva,* Iaşi, IX (1898), p. 234 şi urm. Biografia lui Nestor Ureche a fost reconstituită de Ştefan Orăşanu, *Cronicari moldoveni din secolul al XVII-lea,* Bucureşti, 1899, p. 34 — 57. Tot acolo paternitatea lui Grigore asupra cronicii, p. 57 — 63. I. Tanoviceanu, *Contri-buțiuni la biografiile unora din cronicarii moldoveni, ia Analele Academiei Române,* t. XXVII, *Mem. secț. ist.,* Bucureşti, 1904— 1905, p. 227—420, cuprinde notițe biografice în legătură cu chestiunea paternității cronicii. E. de B a r w i n s k i, *Ştiri nouă asupra familiei Ureche,* în *Prinos lui D. A. Sturdza,* Bucureşti, 1903, p. 197 — 211, cuprinde informații din arhivele polone privitoare la pribegia lui Nestor Ureche şi a familiei sale. Costăchescu Mihai, *Despre neamul de boieri moldoveni Ureche, cu ocazia unor ştiri într-un document de la Duca Vodă din 1671, sept. 5,* în *Cercetări istorice,* an. IV, 1928, p. 37 — 47. D. Găzdaru, *O ştire despre Gr. Ureche. Note şi interpretări,* an. X, 1934, p. 352 — 353. I. M i n e a, *O ştire despre Gligcrie Ureche,* în *Cercetări istorice,* an. VII-IX, 1932- 1933, p. 104- 112.

în afară de aceste studii şi articole, s-au publicat în timpul din urmă o mulțime de ştiri rlspîndite'. în diferite colecţH de documente şi reviste (cu deosebire în: Ghibănescu, *Surete şi isvoade* şi în revista *Ioan Neculcea).* Ştirile astfel împrăştiate au fost culese în cea mai mare parte într-un inventar, de Lucian Predescu, în *Arhiva,* Iaşi, 1930, p. 184.

N. I o r g a, *Istoria literaturii româneşti,* I, ed. II, Bucureşti, 1925, p. 285 —3 13, şi introducerea d-lui C. C. G i u r e s c u la ediția cronicii, publicată în colecția „Clasicii români comentați", amintită mai sus.

Cronica a fost atribuită lui Nestor Ureche de B. P. H a s d e u, în *Arhiva istorică a Rom.,* I, p. 117, şi *Columna lui Traian,* III, 1872, p. 274.

MIRON COSTIN

VIAȚA

Miron Costin, continuatorul lui Grigore Ureche, este fiul lui Ioan Costin. Mama lui, Safta, fiica lui Miron Sulgerul, era pe de o parte nepoată lui Isaia Balica, cumnatul lui Grigore Ureche, pe de altă parte nepoată şi lui Miron Barnovski, domnul Moldovei.

în domnia lui Miron Barnovski, Ioan Costin este hatman al Moldovei şi, datorită legăturilor de rudenie, şi omul de încredere al domnului.

Barnovski, care trăia ca pribeag în Polonia, unde avea tîrguri şi sate, fusese chemat de boieri în domnie după detronarea lui Alexandru Iliaş (1633). Ducîndu-se apoi cu alai de curteni, boieri, preoți şi călugări la Constantinopol, pentru ca, potrivit cu ceremonialul obişnuit, să sărute poala împărăției şi să capete steag de domnie, este închis împreună cu toți boierii care veniseră cu

el. îritre aceştia se afla şi postelnicul Costin. Miron Costin a notat el însuşi zilele de groază pe care tatăl său le-a petrecut la Constantinopol atunci.

Miron Barnovski este decapitat din porunca vizirului şi trupul lui stă atîrnat înaintea curţii împărăteşti o zi, umplînd de vîlvă întregul Stambul. Spre seară, vizirul dă poruncă ceauşilor să scoată din temniţă pe chehaia nenorocitului domn. Este scos tatăl lui Miron Costin, care, ridicînd trupul lui Barnovski, îl duce la patriarhie şi acolo „pe scurt, cum au lăsat vremurile atunci, îl astrucă"[1] în patriarhie. A treia zi, în toiul nopţii, un caic trimis din porunca vizirului la temniţă ridica pe Costin postelnicul. Spre groaza boierilor care credeau că-1 duc noaptea să-1 înece ori să-1 muncească pentru averile lui Barnovski-vodă, Costin postelnicul e adus înaintea vizirului, unde află porunca împăratului că sînt slobozi să meargă să-şi aleagă domn pe cine vor voi. Costin, cu sufletul „întors de spaimă", se înapoiază la temniţă, aducînd vestea cea bună celorlalţi boieri. Liberaţi, se adună cu toţii şi, ţinînd sfat, aleg ca domn pe Meise Movilă.

Acest episod dramatic din viaţa postelnicului Costin a lăsat o întipărire neştearsă în sufletul lui şi el constituie motivul principal care îl va determina, peste un an, să părăsească pentru totdeauna Moldova şi să apuce calea exilului.

Domnia lui Moise Movilă (1633—1634) n-a fost norocoasă. Abia instalat, şi în al doilea an de domnie, Abaza-paşa intră în Moldova cu oaste turcească şi muntenească, sileşte pe domnul Moldovei şi pe boierii săi să i se alăture şi pornesc cu toţii contra Poloniei.

La asediul cetăţii Cameniţa, se răspîndeşte în tabăra turcească zvonuL, pus la cale de hatmanul Costin, că vine dinspre pădurea Nadoborului o oaste căzăcească în ajutorul polonilor.

Abaza-paşa hotărăşte retragerea peste Nistru şi, în drum atacă un tîrgu-şor — Studenica — a cărui garnizoană militară izbuteşte peste noapte, cu ajutorul moldovenilor, să se strecoare din cetate.

Trecînd Nistrul spre Iaşi, Abaza-paşa prinde de veste că a fost amăgit şi, descălecînd cu corturile în şesul laşului, în preajma mănăstirii Balica, pune la cale să prindă a doua zi pe toţi boierii moldoveni, să-i lege în obezi şi să-i ducă la împărăţie. înştiinţat de aceasta printr-un prieten turc, postelnicul Costin, care simţise cu un an înainte fiorul morţii la Constantinopol, fuge cu alţi boieri la mănăstirea Pobrata şi de acolo părăseşte pentru totdeauna Moldova, refugiindu-se în Polonia, unde este bine primit. Aci, în 1638, dieta polonă, „avînd în vedere — zice actul dietei — însemnatele servicii aduse regelui şi statului în diferite expediţii războinice", primeşte ca „indigen polon şi ca nobil polon pe Iancu Costin cu fiii săi: Alexandru, Miron şi Potomir".

Copilăria în Polonia. E prima dată cînd cronicarul nostru apare menţionat în acte. Tatăl, hatmanul Costin, moare în exil. Fiul său, Miron, era abia în vîrstă de 5 ani la data cînd i se acorda indigenatul polon.

Primită în rîndurile nobilimii, familia Costin şi-a alcătuit, după datină, şi un blazon, pe care un act contimporan polon ni-1 descrie astfel: în cîmp albastru, un înger îmbrăcat în armură cavalerească şi ţinînd o spadă. Deasupra coifului, în coroană, o mînă înarmată cu o spadă.

[1] îngropa.

Ca toți exilații moldoveni care obțineau cetățenia polonă, hatmanul Costin a căutat să-şi facă şi el un rost, arendînd o moşie în starostia de Bar, Novosiilca-Nova. Astfel se lămuresc împrejurările în care Miron Costin este adus să petreacă vîrsta copilăriei şi să-şi înceapă instrucțiunea în limba polonă, pe care va ajunge să o stăpînească aşa de bine, încît mai tîrziu va scrie o cronică întreagă în elegante versuri polone.

După propria lui mărturie, în 1646 urma cursurile colegiului iezuit din Bar, un orăşel la granița Moldovei, cu un important depozit pentru vinurile aduse de negustorii moldoveni.

Colegiul din Bar — după cum ne lămureşte P. P. Panaitescu — fusese deschis de iezuiți în 1636, într-o casă de piatră, cu grădină împrejurul ei, şi era condus, pe vremea cînd Miron Costin îşi făcea studiile acolo, de rectorii Stanislav Witwinski, în 1646, şi de Francisc Czarniecki, fratele unuia din cei mai glorioşi hatmani ai Poloniei, Ştefan Czarniecki. Rectorii erau ajutați în instrucțiunea şi educația elevilor de opt-doisprezece preoți, de trei-patru magistri şi de cîțiva frați. Programul de studii trebuie să fi fost acelaşi ca şi în celelalte colegii iezuite din Polonia. Cursul complet era împărțit în cinci clase: trei de gramatică şi două de umanioare —• între acestea era şi retorica. Baza studiului era limba latină, care servea ca limbă de conversație între elevi, aşa cum în unele pensioane din vremea noastră se întrebuința ca limbă de conversație franceza sau germana. în acest colegiu urma cursurile Miron Costin în vara anului 1647, cînd, pe vremea „secerei", în drumul de la sat — adică de la moşia părintească — spre oraş, a fost surprins de acea groaznică năvală a stolurilor de lăcuste, care a durat ci'teva zile şi pe care avea s-o descrie cu atîta plasticitate, mai tîrziu, în cronica sa.

în vara anului următor, cînd, în marea răscoală a cazacilor, ostile hatmanului căzăcesc Chmielnicki se apropiau de Bar, rectorul colegiului, Czarniecki, se refugiază cu profesorii şi cu toată şcoala la Camenița. Nu ştim însă dacă şi Miron Costin a urmat mai departe şcoala la Camenița. Barul a căzut în mîna răzvrătiților şi a fost în parte distrus.

în acest timp, tatăl lui Miron Costin moare.

Doi ani mai tîrziu, în 1650, Miron Costin, care nu avea decît 17 ani, primeşte în arendă moşia Novosiilca-Nova. în 1651 se afla în oastea regelui polon, luînd parte la luptele contra cazacilor.

întoarcerea în Moldova. Cuiînd după aceasta, în împrejurări puțin cunoscute, Miron Costin se întoarce în Moldova. Apariția acestui tînăr învățat venit din Polonia trebuie să fi făcut senzație între rudele şi vechii prieteni ai tatălui său. Doi dintre cei mai de seamă boieri ai timpului, Toma şi lorgachi Cantacuzino vistiernicul[1] — „cari capete ca acelea, ne spune Miron Costin, abia de au avut cîndva țara sau de va mai avea" — îl îmbrățişează cu multă simpatie.

Vremurile în care Miron Costin se întoarce în Moldova sînt dintre cele mai turburi. Abia se încheiase nunta lui Timus cu domnița Ruxandra şi dom-

[1] Erau frați cu postelnicul Constantin Cantacuzino din Țara Românească, marele boier al lui Matei Basarab şi, deci, unchi ai fiilor acestuia, Şerban Cantacuzino domnul (1678—1688) şi învățatul cronicar Constantin Cantacuzino stolnicul. Toma ținea în căsătorie pe sora mamei lui Miron Costin.

nia lungă, fericită şi bogată a lui Vasile Lupu (1634—1653), măcinată de ambiția tînărului său boier Gheorghe Ştefan, începe să se năruie. Curînd după intrarea cronicarului în Moldova, în Săptămîna Patimilor, se răspîndeşte în Iaşi zvonul că oştiri ungureşti şi muntene au intrat în Moldova. O scrisoare a lui Ciogolea spătarul către Vasile Lupu, trimisă în taină printr-un călugăr, dezvăluie complotul urzit de Gheorghe Ştefan. Dar toate sînt prea tîrziu. Surprins între două focuri, frontul unguresc cu Gheorghe Ştefan, la Roman, şi cel muntenesc, dincolo de Focşani, Vasile Lupu se vede nevoit să se retragă cu toată casa şi boierii de curte spre Hotin, de unde trimite după ajutor în Polonia, la ginerii săi, şi în Ucraina, la cuscrul său Chmielnicki, hatmanul cazacilor.

în lupta deschisă atunci între Vasile Lupu şi Gheorghe Ştefan, Miron se afla împreună cu protectorii săi, frații Toma şi Iorgachi Cantacuzino, în tabăra lui Vasile Lupu. Cînd domnul şi curtea ajung la limanurile Nistrului, Miron Costin este însărcinat cu misiunea delicată de a cere ajutor starostelui de Ca-menița, Petru Potoțki, de la care era Vasile Lupu în drept să se aştepte la recunoştinţă, în urma sprijinului pe care i-1 dăduse ca să scape din robia tătă-rască. Deşi părinții cronicarului nostru părăsiseră pentru totdeauna Moldova din pricina lui Vasile Lupu, totuşi el şi-a împlinit cu credinţă misiunea. Petru Potoțki nu se afla însă în Camenița şi solul a trebuit să purceadă cale de trei zile mai sus, la nişte ocine ale aceluia. Starostele, aflînd cele întîmplate, şi-a lăsat treburile şi a pornit îndată spre Camenița să sară în ajutorul domnului moldovean. în acest răstimp însă, Vasile Lupu, împins de armatele lui Gheorghe Ştefan, a trecut Nistrul, lăsînd cetatea Hotinului în mîna vrăjmaşului.

Ce s-a întîmplat după aceasta nu ştim precis. La a doua încercare a lui Vasile Lupu de a-şi recăpăta tronul, cu ajutorul ginerelui său Timus—-care avea să cadă în tranşeele din jurul Sucevei, răpus de o şrapnelă — Miron Costin se afla în tabăra lui Gheorghe Ştefan. La întîlnirea noului domn moldovean cu cele două căpetenii ale oştirilor străine venite în ajutorul său — Petki Istvan, „sărdarul lui Racoți", şi Condracki, „polcovnicul" regelui polon—Miron Costin serveşte ca tălmaci pentru limba polonă şi are astfel prilejul să reproducă, cuvînt cu cuvînt, discuțiunea urmată între cele două căpetenii cu privire la planul de atac al taberei lui Vasile Lupu, sprijinită de cazacii lui Timus.

Domnia lui Gheorghe Ştefan a fost norocoasă pentru Miron Costin; „de la el multă milă am avut", spune însuşi. Gheorghe Ştefan era dealtfel un domn învățat şi înțelept — la curtea lui se afla şi Milescu — şi, după mărturiile boierilor mai bătrîni, era mai priceput la învățarea solilor şi la răspunsul scrisorilor decît Vasile Lupu.

Sub Gheorghe Ştefan, Miron Costin ia parte la expediția în Muntenia pentru potolirea seimenilor care se răzvrătiseră contra domnului şi amenințau liniştea țării. După o domnie de patru ani însă, Gheorghe Ştefan este mazilit de turci, deoarece n-a vroit să se ducă la Constantinopol ca „să sărute — după ceremonialul obişnuit — poala împărăției".

în domnia următoare, a lui Ghica-vodă (1658), Miron Costin are prilejul să-şi lărgească cunoştinţele despre neamul şi pămîntul românesc. Vizirul Kiupruli, hotărît să înlăture din scaun pe Râkoczi, porunceşte domnilor români să secondeze campania întreprinsă de el în Ardeal. Ghica-vodă este astfel nevoit să pornească cu boierii şi armata în Muntenia, unde se întîlneşte cu celelalte oşti şi, împreunîndu-se cu tătarii, intră în Ardeal pe la Braşov; de-acolo

răzbat prin ţara ftfrsei spre Sibiu; se urcă în sus spre inima Ardealului; văd cum tătarii dau foc şi prefac în cenuşă Alba-Iulia (Bălgradul) şi cuceresc, în fine, Amlaşul. Campania, care se încheie cu alungarea lui Râkoczi de pe tronul Ardealului, durează cinci luni, din august pînă tîrziu în decembrie, cî.id moldovenii se întorc, pe la Sf. Nicolae, în Suceava.

Patru ani mai tîrziu, în războiul încins între turci şi germani, moldoveni şi muntenii, după porunca vizirului, sînt siliţi să ia parte şi la această campanie. Miron Costin, care era pe atunci pîrcălab de Hotin, plecînd cu domnul său, Dabija-vodă, şi cu oastea spre Ujvar, are din nou prilejul să colinde meleaguri româneşti şi să privească, la Turnu-Severin, prin apa limpede a Dunării, pragurile podului lui Traian. Ce adînc răsunet au avut aceste ruine în sufletul veşnic curios şi iscoditor al cronicarului se vede din faptul că, 20 ani mai tîrziu, amintirea lor trăia încă puternic.

Aceste campanii, care duc pe cărturarul moldovean prin Muntenia şi Ardeal, sînt pentru activitatea lui literară de o însemnătate deosebită; el a avut în aceste călătorii prilejul să cunoască şi să simtă prin propria lui experienţă unitatea neamului românesc, pe care avea să o expuie, cu atîta căldură, mai tîrziu, în cartea *De neamul moldovenilor.*

Miron Costin, prin cultura lui largă, prin inteligenţa lui ascuţită, prin energia şi prin sufletul său pasionat, s-a impus în divanurile domneşti şi a fost însărcinat deseori cu misiuni diplomatice grele. Astfel, în toiul luptelor dintre turci şi poloni, pe cînd turcii atacaseră Cameniţa, vizirul care comanda oştirile turceşti a cerut lui Petriceicu-vodă (1672—1674) să-i trimită un boier cu care să discute unele chestiuni în legătură cu nevoile oştirii turceşti. Petriceicu a ales atunci din toţi boierii ţării, „mai de treabă la voroavă", pe Miron Costin. Iată cum povesteşte Neculce convorbirea dintre vizir şi Miron Costin: „Şi mergînd Miron Costin la cortul vezirului, pusu-1-au vezirul de au şezut înaintea lui. Şi i-au zis vezirul să-i spuie drept: pare-le lor bine că au luat împărăţia Cameniţa, ori ba? Iară Miron au răspuns că se teme a spune drept. Vezirul au zîmbit a rîde şi i-au zis să grăiască, să nu se teamă. Atunci Miron au zis: Sîntem noi moldovenii bucuroşi să se lăţească împărăţia în toate părţile cît de mult, iar peste ţara noastră nu ne pare bine să se lăţească. Atunce vezirul iar au rîs şi i-au zis: Drept ai grăit."

Cu această franchetă de caracter, Miron Costin a cîştigat inima vizirului şi a fost mult de ajutor Moldovei într-un ceas de cumpănă. Vizirul intenţiona să lase oastea turcească să ierneze în Moldova, dar cronicarul 1-a convins că ţara este săracă şi nu va putea birui oastea cu fîn, grăunţe şi celelalte provizii, iar de altă parte trupele turceşti ar fi necontenit hărţuite de podgheazurile polone.

în primăvara următoare, reîncepe războiul între turci şi poloni, în jurul Hotinului. Petriceicu-vodă, domnul Moldovei, înţelegîndu-se cu Grigore Ghica al Munteniei, trec de partea polonilor, şi turcii sînt înfrînţi; Grigore Ghica însă, mai şiret, se duce la Oblucița unde se afla vizirul, ca să se dezvinovăţească, şi de acolo la Constantinopol, unde izbuteşte să-şi întărească tronul. Petriceicu-vodă, rămas credincios polonilor, hotărăşte să se ducă spre Cernăuţi cu toată oastea moldovenească, pentru ca să iasă în întîmpinarea unui corp de armată polonă ce se aştepta să vină în ţară. Momentele erau critice pentru Moldova: armata turcească era numeroasă şi bine organizată; muntenii trecu-

sera de partea turcilor; la hotarele Nistrului, tătarii aşteptau porunca să încalece şi să intre după jaf în Moldova. în acele clipe de mari frămîntări, boierii şi căpitanii slujitorilor se sfătuiesc între ei şi se duc la Petriceicu, rugîn-du-1 să-i îngăduie a se duce pe la casele lor să-şi pună soțiile şi copiii în siguranță de invazia tătărască. Petriceicu le răspunde cu sumeție şi-i opreşte să plece. Atunci se ridică din mijlocul tuturor Miron logofătul, care răspunde domnului aceste cuvinte mîndre: „Ori să fie voia măriei tale, ori să nu fie, noi nu ne vom lăsa casele să le iee tătarii; şi s-au închinat şi au zis: să fii măria ta sănătos, şi au ieşit afaiă". Şi după el, toți ceilalți boieri şi căpitani, prinzînd curaj, au venit să se închine domnului şi au ieşit afară; apoi, încălecînd pe cai, au plecat în jos, unde s-au întîlnit cu boierii rămaşi credincioşi turcilor.

Această atitudine dîrză a lui Miron Costin şi a celorlalți boieri moldoveni a mîntuit Moldova de o mare nenorocire. Polonii au fost învinşi, iar Petriceicu, cu mitropolitul Dosoftei şi cu o parte din boierii pămînteni rămaşi credincioşi polonilor, au trebuit să părăsească țara. în locul lui Petriceicu este numit în domnie Dumitraşcu Cantacuzino (1674).

Legăturile cu Polonii. Imediat după înscăunarea noului domn, Miron Costin a fost trimis, prin Ardeal şi Maramureş — fiindcă nordul Moldovei era încă teatrul luptelor turco-polone — în solie către marele hatman al Poloniei şi viitorul rege Ioan Sobieski. La 10 aprilie 1674 Miron era primit de Sobieski la moşia acestuia, la Pielaszkowce. El cerea în numele domnului său retragerea garnizoanelor polone din Moldova şi oferea mediațiunea țării sale pentru încheierea păcii între poloni şi turci. Cu acest prilej Miron Costin intră în strînse legături cu Marcu Matczinski, prietenul lui Sobieski, căruia îi va dedica, mai tîrziu, cronica sa scrisă în limba polonă.

Legăturile cu polonii continuară şi în anii următori. în 1677 un fruntaş al vieții politice polone, Ioan Gninski, este trimis la Poartă ca să întărească pacea care pusese capăt războiului turco-polon. în Moldova domnea Antonie Ruset (1675—1678). Miron Costin, care era mare logofăt, iese în întîmpinarea solului cu toată boierimea, călare, la o milă depărtare de oraş. Pe timpul cît este găzduit în Iaşi, legăturile dintre sol şi marele logofăt sînt continui şi familiare: Miron trimite pe fiul său, Ioan, să țină solului o cuvîntare în limba latină, iar solul trimite daruri cronicarului. La plecare, Miron Costin şi fiii săi însoțesc solia două ore afară din oraş.

Ni s-a păstrat, din fericire, corespondența solului cu Miron Costin, din care se vede că polonul era bucuros să discute cu marele boier moldovean, pentru binele creştinătății. Ziarul soliei, pe lîngă latura politică, conține şi ştiri privitoare la istoria Moldovei, pe care Gninski le-a cules desigur de la Miron Costin.

Pribegia în Polonia. Şapte ani mai tîrziu, Miron Costin este silit de împrejurările vieții să se refugieze în Polonia. Era în 1683, după campania din jurul Vienei, la care moldovenii şi muntenii luaseră parte ca vasali ai turcilor. Viena fusese despresurată de regele Poloniei, Ioan Sobieski. Domnul Moldovei, Duca-vodă, după o campanie care ținuse mai bine de o jumătate de an, se întorsese cu oastea prin Ardeal şi se afla la moşia sa, Domneşti. O bună parte din boierime şi oştire se împrăştiase pe la casele lor, aşa că domnul se afla cu

cîţiva boieri şi cu un număr restrîns de ostaşi. în răstimp, Petriceicu-vodă, ajutat de cazaci şi poloni, ocupase laşul şi, aflînd că Duca-vodă se află la Domneşti, repede într-acolo un podgheaz. Domnul, sfătuit de hatmanul Buhuşi, voieşte să se retragă spre Focşani, dar Miron Costin, înşelîndu-se asupra situaţiei, îi spuse: „Ce putere au ei să vie asupra măriei tale? Să nu dăm locul, că pămîntul acesta e frămîntat cu sîngele moşilor şi al strămoşilor noştri".

Sfatul a fost însă fatal. Domnul şi boierii sînt prinşi şi duşi în Polonia, unde sînt ţinuţi în captivitate. La 21 martie, hatmanul Andrei Potocki îi prezintă regelui Sobieski la Jaworow. Deşi documentele contimporane nu fac menţiune de aceasta, se pare totuşi că Miron Costin era şi el din suita domnului prizonier. Regele avea atunci la inimă o expediţie împotriva turcilor. Personalitatea lui Miron Costin, care ştia bine limba polonă şi care era „un foarte inteligent observator şi cunoscător al afacerilor turceşti", a făcut o impresie aşa de puternică asupra regelui, încît acesta, în loc să-1 trimeată sub pază cu Duca la Lwow, 1-a lăsat liber şi i-a dăruit ca locuinţă pavilionul regal de vînă-toare de la Daszowa, lîngă Stryi, unde Miron Costin s-a instalat în primăvara anului 1684.

Acest exil are o importanţă deosebită pentru activitatea literară a cronicarului, fiindcă în timpul acesta a plăsmuit el o poemă polonă, de care ne vom ocupa într-un capitol următor.

în Polonia Miron Costin a stat pînă în noiemvrie 1685. înrăsti mp în Moldova se urcase pe tron Constantin Cantemir, un vechi ofiţer al lui Ioan Cazimir, care comandase oştirile poloneze în luptele contra suedezilor. La 17 septemvrie 1685 Miron Costin primeşte de la fratele său Velicico o scrisoare în care acesta îi povestea că la scena întîlnirii lui Constantin Cantemir cu seraskerul Soliman-paşa, acesta stăruise de Velicico să scrie fratelui său să se întoarcă cît mai curînd în Moldova, că nu va regreta. Miron Costin a trebuit să aştepte însă două luni pînă ce a obţinut consimţămîntul regelui.

Cronicarul se întoarce în Moldova foarte scăpătat, după cum ne încredinţează Neculce. Domnul, vroind să-1 îndepărteze de graniţele polone, îl numeşte staroste de Putna, unde cronicarul se distinge prin energia cu care a distrus bandele de tîlhari care năpădiseră şi jefuiau atunci sudul ţării.

Conflictul cu C. Cantemir. Moartea. Curînd după aceasta izbucneşte conflictul între Cantemireşti şi Costineşti. Cantemir-vodă era un domn bătrîn, care nu ştia carte şi era bucuros să se razime pe familiile boiereşti mai mărunte şi pe mazili, ceea ce a stîrnit nemulţumirea marilor boieri. în atmosfera de harţă cu vechii boieri, Velicico Costin 1-a înţepat în cîteva rînduri pentru neştiinţa lui de carte. Nici Miron Costin nu 1-a cruţat. Neculce ne spune că într-un rînd, la ospăţ, i-ar fi zis: „Mai des cu paharele şi mai rar cu oblăduirile, că-i vrea măria ta să-ţi dai sama şi n-ai putea *l"* Acestea au adus o înăsprire a raporturilor dintre cronicar şi domn, dar se pare că, în cele din urmă, se împă-caseră, căci domnul consimţise să logodească pe fiica sa, Safta, cu fiul lui Miron Costin, Pătraşcu. Familia Costineştilor se credea prin această legătură cu domnul în deplină fericire, cînd se dezlănţui tragedia ei.

împrejurările nu ne sînt bine lămurite. Neculce ne povesteşte că Velicico intrase într-un complot pentru răsturnarea lui Cantemir. Complotul a avut loc

cu prilejul căsătoriei unui cumnat al lui Velicico. Unul din boierii care au luat parte, la banchet, Ilie Țifescu, pe care contimporanii l-au poreclit Frige-Vacă, a dezvăluit Conspirația.

Dimitrie Cantemir, care romanțează biografia tatălui său, ne povestește cu amănunte dramatice împrejurările în care tatăl său ar fi prins firele complotului, în solia trimisă la curtea lui Brîncoveanu sub conducerea ginerelui său, Lupu Bogdan, a amestecat înadins pe unul din conspiratori, pe care însă 1-a dat în grija celorlalți ca să-i urmărească de aproape toate mişcările în Bucureşti. La întoarcerea soliei, află că cel bănuit stătuse mai tot timpul în legătură cu stolnicul Constantin Cantacuzino, unchiul lui Brîncoveanu. Constantin Cantemir tace. Dar într-o seară, înțelegîndu-se cu ginerele său, întinde o cursă boierilor bănuiți, care sînt aduşi pe rînd la palat, împreună cu solul de la Bucureşti. Li se cere tuturor să dea declarație asupra conspirației. Solul — după spusele lui D. Cantemir — ar fi declarat că fusese trimis de Costineşti cu misiunea de a-i comunica lui Brîncoveanu că ei vor pune la cale uciderea lui Cantemir şi a casei sale, cu prilejul logodnei ce urma să aibă loc, şi-i cereau sprijinul pentru aducerea în domnia Moldovei a lui Velicico Costin. Acesta, chemat, nu recunoaşte cele declarate, pe care le consideră de „copilării".

La insistențele domnului, el răspunde mîndru că nu poate „mărturisi ceea ce nu ştie, chiar dacă vodă îi poruncește aceasta".

Atunci Cantemir, nemaiputîndu-şi stăpîni mînia, 1-a lovit cu buzduganul în cap şi 1-a închis în pivnița palatului.

Familia Cupăreştilor, care era în rivalitate cu Costineştii, a sfătuit pe domn să omoare pe Velicico, din moment ce 1-a bătut cu buzduganul în cap. Atunci domnul a poruncit ca Velicico să fie decapitat. La scena cumplitei pedepse a asistat şi fiul domnului, Dimitrie Cantemir.

După omorîrea lui Velicico, Cupăreştii au sfătuit pe domn să puie capăt şi logofătului Miron, căci acesta nu i-ar iei ta niciodată uciderea fratelui său. Cantemir-vodă, mtărîtat, a trimis şi după Miron Costin. Neculce, care povesteşte lucrurile la patru decenii după întîmplarea lor şi reprezintă astfel tradiția opiniei publice de atunci, ne spune că Miron Costin nu era amestecat în complot.

în timp ce acestea se petreceau la Iaşi, cronicarul era la moşia sa, Bărboşi, copleşit de o mare durere, căci îi murise soția şi era ocupat cu pregătirile de înmormîntare. Pe cînd aştepta preoții din satele învecinate ca să săvîrşească prohodul înmormîntării, sosesc împuterniciții domnului ca să-1 ridice şi să-1 ducă la Iaşi. Slujitorii trimişi în acest scop îl sfătuiesc să fugă spre munți, însă Miron Costin — şi aceasta e încă o dovadă de nevinovăția lui — care se simțea cu cugetul curat, n-a vrut să se salveze, ci a cerut să fie dus la Iaşi, să se dezvinovăţească în fața domnului său.

în timp ce era dus spre Iaşi, soseşte vătaful de aprozi Macri, cu porunca de a-1 ucide. Atunci — spune Neculce —Macri, care „n-a voit să se gîndească la sufletul domnului său care era trecut de 70 ani", a dat poruncă să fie Miron Costin decapitat (1691). Astfel, din răutatea unui vătaf de aprozi, care altfel n-ar fi ieşit niciodată din anonimat, capul cel mai luminat, mintea cea mai cuprinzătoare pe care a avut-o Moldova pînă atunci a căzut în zăpada drumului.

CRONICA

Cronica lui Grigore Ureche, în compilația lui Simion Dascălul, ducea istoria Moldovei de la al doilea descălecat pînă la domnia a doua a lui Aren-vodă (1594).

Ureche moare în 1647.

Treizeci de ani mai tîrziu, Miron Costin ia pana ca să continue istoria Moldovei de unde o lăsase Ureche. El avusese la început intenția să urzească istoria Moldovei pe un plan vast, aşa cum văzuse în istoriografia polonă, de la originile neamului pînă în zilele lui:

„Fost-au în ghidul mieu, iubite cetitoriule, *să jac letopisețul țării noastre Moldovei din descălecatul ei cel dintîiu,* carele au fost de Traian împăratul, şi urzisem şi începătura letopisețului; ce sosiră asupra noastră cumplite aceste vremi de acmu, de nu stăm de scrisoare, ce de grije şi suspinuri. Şi la acest fel de scrisoare gînd slobod şi fără valuri trebuiaşte, iară noi privim cumplite vremi şi cumpănă mare pămîntului nostru şi nouă. Deci primeşte *această dată atiia din truda noastră, ca să nu se uite lucrurile şi cursul țării de unde au ■părăsit a scrie răposatul Ureche vornicul."*

Din acest pasaj se vede clar că Miron Costin urzise începătura unui letopiseț de la descălecarea dintîi, adică de la luptele lui Traian cu dacii şi de la colonizare, dar că, din pricina cumplitelor vremi ce veniră asupra moldovenilor— „de nu stăm de scrisoare"—adică războiul turco-polon (1672— 1676), a trebuit să-1 părăsească. „începătura letopisețului", de care vorbeşte în predoslovie, a servit mai tîrziu ca temei pentru scrierea *De neamul moldovenilor.* Pînă atunci Miron Costin se mulțumeşte să înfățişeze contimporanilor săi cronica de unde o lăsase Grigore Ureche:

Letopisețul Țării Moldovei de la Aron Vodă încoace, de unde este părăsit de Ureche vornicul de țara de gios, scos de Miron Costin, vornicul țării de gies, în oraş în Iaşi, în anul de la zidirea lumii 7183, iar de la naşterea Mîntuitorului lumii, lui Isus Hristos, 1675.

Cronica a fost deci concepută înainte de anul 1675, cînd autorul ei a dat-o unui copist „s-o izvodească", adică să o copieze pe curat. Evident că, după copiere, Miron a revenit asupra ei completînd-o, amplifieînd-o, corectînd-o. Ea îmbrățişează istoria Moldovei pe un cuprins de 66 de ani, de la a doua domnie a lui Aron-vodă (1595) pînă la urcarea în domnie a lui Dabija-vodă (1661). De la 1595 pînă către sfîrşitul domniei lui Vasile Lupu, Miron Costin povesteşte evenimentele după izvoare polone şi după tradiții interne; de la sfîrşitul domniei lui Vasile Lupu, cronicarul povesteşte faptele la care el însuşi a fost martor şi părtaş. Această parte a cronicii are mai mult înfățişarea unor memorii.

Miron Costin avea doar cîteva luni cînd tatăl său, hatmanul Ioan Costin, trecuse cu familia pentru totdeauna în Polonia. Tatăl murise în exil şi Miron Costin împlinise 28 de ani cînd, spre sfîrşitul domniei lui Vasile Lupu, se întorsese în Moldova. Primit cu multă simpatie de frații Toma şi Iorgachi Cantacuzino, tînărul expatriat este de la început introdus la curtea domnească, unde, în timpul zilelor de restrişte, este însărcinat cu misiuni de încredere. După răsturnarea din domnie a lui Vasile Lupu, cronicarul rămîne în Moldova şi, ureînd repede treptele ierarhiei boiereşti, este întrebuințat continuu în

războaie ca tălmaci pe lîngă căpeteniile oştirilor polone, iar în timp de pace trimis în misiuni diplomatice la curtea regilor şi hatmanilor poloni. Prin rangurile boieriei sale (mare comis, paharnic, vornic al ţării de jos, mare logofăt); precum şi prin cultura lui latină şi polonă, Miron Costin este astfel necontenit pe cîmpurile de luptă şi în sfatul intim al domnilor, şi cuvîntul lui are totdeauna greutate în divanurile care urzesc istoria Moldovei din a doua jumătate a veacului al XVII-lea.

începînd deci de la sfîrşitul domniei lui Vasile Lupu, cînd se întoarce în ţară şi intră în viaţa publică, şi pînă la domnia lui Dabija-vodă, unde se opreşte pana lui, Miron Ccstin povesteşte evenimentele pe care el însuşi le-a trăit. Cronica lui are de aci înainte date — nu zicem mai interesante şi mai bogate în amănunte colorate — dar în orice caz mai sigure: „Ce se vede cu ochii nu încape să fie îndoială în cunoştinţă. Aşa şi nouă, iubite cetitoriule, cu mult mai lesne ne este o scriere de aceste vremi, în care mai la toate ne-am prilejuit singuri a fi."

Dar spaţiul de timp din cronică pe care el îl reconstituie după amintirile lui cuprinde numai opt ani (1653—1661).

Pentru partea anterioară venirii lui în ţară, pînă la Aron-vodă, unde se oprise letopiseţul lui Ureche, adică pentru partea cea mai întinsă a cronicii, care cuprinde 57 de ani (1595-—1652) din 61, Miron Costin este nevoit să recurgă la tradiţia orală şi la cronicarii străini, fiindcă, după cum mărturiseşte singur, „... letopiseţ de moldovean scris nu se află".

Izvoarele străine pe care le-a utilizat Miron Costin în urzeala cronicii sale au fost analizate pe larg de P. P. Panaitescu, în *Influenţa polonă în opera, şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin.* Sursa principală a lui Miron Costin pentru cronica sa a fost cronicarul polon Piasecki — său cu numele latin Piasecius. Ca episcop timp de 17 ani (1627—1644) în oraşul de graniţă Cameniţa, cu care Moldova era in strînsă legătură, a putut astfel să fie bine informat şi asupra celor ce se petreceau în ţara vecină.

Cronica lui, intitulată *Chronica gestorum in Europa singulariorum,* apărută la Cracovia în 1648, cuprinde istoria evenimentelor europene dintre anii 1587— 1638 si se încheie cu un scurt rezumat asupra evenimentelor dintre anii 1638—■ 1648.'

Deşi lupta dintre episcopul de Cameniţa şi iezuiţi era în toiul ei pe vremea cînd Miron Costin îşi urma cursurile la colegiul din Bar, deşi aversiunile ridicate de cronică au supravieţuit multă vreme, totuşi Miron Costin, căruia desigur nu i-a rămas necunoscută această luptă, n-a împărtăşit vederile şi duşmănia educatorilor săi. Cronica lui Piasecki a făcut de la început senzaţie în Polonia şi a fost considerată ca cea mai de seamă operă a timpului său. Regele Vladislav al IV-lea spune despre el: „Res non minus docte scriptas, quam gloriose et praeclare per eum gestas".

Cronica lui Piasecki conţinea o mulţime de ştiri interesante privitoare la istoria Moldovei, pe care Miron Costin le-a trecut în cronica sa, îmbinîndu-le adesea cu ştiri culese din alte izvoare polone — pe care le vom vedea îndată— şi din tradiţia orală. Din Piasecki a împrumutat Miron Costin ştirile privitoare la urcarea pe tron a lui Ştefan Radu-vodă, a lui Ieremia Movilă, a lui Ştefan Răzvan, precum şi cele privitoare: la cucerirea Moldovei de către Mihai Viteazul, la luptele polonilor cu Mihai Viteazul pentru înscăunarea lui Ieremia

Movilă, la domnia lui Ştefan Tomşa, la luptele fiilor şi ginerilor lui Ieremia Movilă pentru recucerirea tronului Moldovei, la expediţia lui Zolkiewski la Ţuţora, bătălia de la Hotin — cu un cuvînt evenimentele moldoveneşti în care au fost amestecaţi şi polonii, pînă la 1621. De la 1621—1633 nu se mai găsesc ştiri interesante la Piasecki privitoare la Moldova. La 1633 începe expediţia lui Abazâ-paşa în Polonia. La această expediţie sînt siliţi să ia parte şi moldovenii, a căror oaste este condusă de tatăl lui Miron Costin, care a fost în acele împrejurări de mare ajutor polonilor. Piasecki povesteşte pe larg această expediţie turcească în Polonia şi împrejurările morţii lui Abaza-paşa, precum şi evenimentele care au zguduit după aceea Polonia: răscoala cazacilor şi a tătarilor din Bugeac.

în afară de Piasecki, Miron Costin a mai avut şi alte izvoare polone. Pentru expediţia polonilor în Muntenia împotriva lui Mihai Viteazul, Miron Costin s-a servit de o poemă polonă în versuri scrisă de Iarosz Otwinowski, ajuns mai tîrziu secretar regal şi care a luat parte personal la campania pe care o descrie. Poema poartă titlul pe care îl redăm în traducerea românească: *Izbînda primejdioasă, dar fericită, a oştirii m.s. regelui, condusă de starostele Cameniţei în Muntenia, descriere adevărată.* A apărut la Cracovia în 1601 şi a fost apoi reprodusă în întregime în ediţia polonă a cronicii lui Guagnini: *Cronica Sarmaţiei europene.* Din această ediţie polonă a lui Guagnini, dată de Paszkowski, a împrumutat Miron Costin multe ştiri privitoare la luptele de la Argeş, corectînd unele erori şi înlăturînd, cu bun-simţ, umpluturile retorice.

Pentru răscoala cazacilor de la pragurile Nistrului şi a tătarilor din Cri-meea, care a turburat Polonia în ultimii ani ai şederii lui între străini, Miron Costin a utilizat o altă cronică în versuri, a lui Samuel Twardowski: *Războiul civil cu cazacii şi tătarii, cu Moscova şi apoi cu suedezii şi ungurii, care a ţinu 12 ani, sub domnia prealuminatului rege al Poloniei Ioan Casimir,* apărută în 1650. Această cronică rimată a lui Twardowski a fost mult gustată de contemporani — a fost de patru ori prelucrată în limba ruteană — şi autorul ei este considerat pînă astăzi ca cel mai mare poet epic polon din veacul al XVII-lea. Desigur că Miron Costin, care pe vremea cînd a apărut poemul lui Twardowski se pregătea să se întoarcă în Moldova, a luiat cunoştinţă şi de această operă.

Trebuie să subliniem însă faptul că Miron Costin, spre deosebire de Ureche, nu împrumută nicăieri şi forma în care sînt povestite evenimentele, ci el prelucrează materialul istoric împrumutat, ia numai faptele, pe care le redă într-o formă cu totul personală.

în afară de ştirile pe care le culege din cronicile polone, Miron Costin se adresează şi boierilor bătrîni de ţară, pe care-i aduce de mai multe ori ca mărturie în cronica sa; el se serveşte dar şi de tradiţia orală.

Epoca înfăţişată de M. Costin este o epocă de mari frămîntari în Orient, de lupte înverşunate între două civilizaţii cu totul diferite: turcii, care, sub vizirul Kiupruli, se străduiau să-şi croiască drum spre Orient; creştinii, car6, înteţiţi de papă şi de veneţieni, se zbăteau să alunge pe păgîni dincolo de Dunăre. în această mare încăierare. Moldova şi Muntenia sînt silite şi ele să ia parte — după vechile capitulaţiuni cu Poarta — dar pe cînd domnii noştri

se găseau cu boierii şi oştirea în tabăra turcească, gîndurile şi simţirea li se îndreaptă tainic către steagurile creştine. Această stare de lucruri împarte Moldova în două tabere: una care, urmînd vechile tradiţii politice, rămăsese credincioasă turcilor; alta care, însufleţită de efemerele succese ale creştinilor, nădăjduia să scuture suzeranitatea turcească prin ajutorul polonilor. Abia se înscăuna în Iaşi un domn cu ajutor turcesc, şi, de dincolo de Nistru, boierii pribegi ridicau un altul, pe care-1 aduceau în ţară cu oaste polonă. Moldova este astfel teatrul unor lupte fratricide; multe capete de boieri cad în ţărînă şi sînt înfipte în parii de la porţile cetăţii; multe familii boiereşti sînt silite, la fiecare domnie nouă, să plece în exil.

Vremurile pe care Miron Costin ni le înfăţişează, cu un rar talent de povestitor, reprezintă în istoria Moldovei panta de decădere, epoca de agonie a ultimelor rămăşiţe de autonomie. Rareori se petrece în istorie, într-un timp aşa de restrîns şi pe un petic de pămînt aşa de mic, mai multă învălmăşeală de evenimente, de oameni, de popoare, ca în Moldova din vremea lui Miron Costin. Vechi conflicte de rasă, de religie, de interese economice şi politice s-au ciocnit atunci la hotarele româneşti şi au cuprins în fulgerarea lor şi ţările noastre. în 1650 izbucneşte în Polonia răscoala aprinsă de cazacii de la pragurile Nistrului, uniţi cu hoardele tătarilor din Crimeea, şi flăcările acestui război civil se întind curînd şi în Moldova, tîrînd în robie tătărască nu numai ţărani şi răzeşi ci şi multe case boiereşti. Abia se sting flăcările acestor vremi de răzmeriţă şi se ridică, aţîţate de papă şi veneţieni, împotriva puterii crescînde a turcilor, statele creştine ameninţate: poloni, unguri, germani şi, mai tîrziu, ruşi.

în 65 de ani: 22 de domnii şi nici una nu se încheie în linişte. Miron Bar-novski decapitat la Constantinopol; Vasile Lupu închis în fioroasa temniţă a celor şapte turnuri; Antonie Ruset dus în fiare la Adrianopol şi căznit cu fel de fel de munci. Iar pe deasupra, campamente de trupe turceşti în ţară, podgheazuri polone şi invazii tătăreşti după jaf şi pîrjol.

Această epocă furtunatică, pe care cronicarul însuşi o caracterizează „cumplite vremi, de nu stăm de scrisori, ce de griji şi de suspine... cumpănă mare pămîntului nostru — şi, parcă printr-o tainică presimţire — şi nouă", această epocă zbuciumată oferea, prin diversitatea aspectelor, prin dramele pe care le scotea la iveală, un material uman dintre cele mai interesante — şi Miron Costin, care avea o viziune limpede a lucrurilor, o imaginaţie caldă şi un mare talent de evocare, a ştiut să prindă şi să fixeze în cronica sa, pentru toate vremurile, o frescă istorică plină de viaţă.

Sînt în cronica sa pagini în care, cu toată întorsătura limbii, nuanţată după sintaxa latină, palpită încă pînă astăzi fiorul tragediilor care zguduiau viaţa turbure a Moldovei din a doua jumătate a veacului al XVII-lea.

Iată, de pildă, domnia sîngeroasă a lui Ştefan Tomşa, care, după ce a decapitat pe toţi boierii şi slugile din casa lui Ieremia Movilă — între care şi pe hatmanul Balica, cumnatul lui Grigore Ureche — n-a vrut să cruţe, cu toată rugămintea boierilor săi, nici măcar pe un biet diac, „foarte de treabă de scrisoare", ci a răspuns hohotind: „Ha! ha! ha! Mai cărturar decît dracul nu este altul!" După aceste asasinate, nimic nu evocă mai limpede domnia tiranică şi caracterul sîngeros al lui Ştefan Tomşa decît familiaritatea dintre domn şi călău, pe care cu atîta simplitate şi concizie ne-o înfăţişează cronica-

rul: „Avea un țigan călău, adică perzător de oameni, gros şi mare de trup. Acela striga de multe ori înaintea lui, arătînd la boieri: « Doamne, s-au îngrăşat berbecii, buni sunt de junghiat?» Ştefan Vodă, la aceste'cuvinte, rîdea şi dăruia bani țiganului."

Risipa şi ruina casei lui Ieremia Movilă este zugrăvită precis în dramatica scenă de pe cîmpul de luptă de la Drăcşani. Neliniştita şi ambițioasa soție a decedatului voievod, care avea să-şi încheie zilele într-un harem turcesc, trece cu carul prin tabăra însîngerată, şi, zărind pe bătrînii sfetnici ai soțului său, cu lacrămi în ochi suspină: „Boieri, boieri, ruşinatu-m-a păgînul".

Debandada oştirii lui Vasile Lupu, pe care Matei Basarab o surprinsese, împrăştiată prin podgorii după pradă, în lupta de la Ojogeni, este şi ea sugestiv redată într-un amănunt caracteristic. Vasile Lupu se afla şezînd seara la masă cînd i s-a dat veste că se apropie slujitorii lui Matei Basarab: „îndată de la masă s-au sculat, şi într-o grădină peste gard au sărit, apucîndu-se de pre spatele a unuia din slugitori; şi acolo i-au scos calul şi au ieşit cu fuga den Brăila la Galați, lăsînd toate în Brăila, cîte nu rămăsese în Ojogeni".

Revolta neputincioasă a țării împotriva birurilor împovărătoare ale Porții este admirabil întrupată în Petru-vodă Şchiopul, care, strîngînd „boierii şi țara, le-au zis că nu mai poate sătura pîntecele turcilor cel fără fund şi, luîndu-şi ziua bună de la toți, au lăsat domnia şi s-a dus prin Țara Leşească la Veneția, unde şi-au sfîrşit şi vieața, cu vecinică pomenire în țară".

Trecînd peste cotidianul banal, cronicarul ştie astfel să utilizeze cu dibăcie amănuntul anecdotic care scoate la suprafață esențialul omenesc, viabil peste timp şi peste loc.

Plină de asemenea detalii de senzație, povestirea lui Miron Costin mai este înviorată prin numeroase descrieri şi portrete, în care cronicarul nostru, care învățase în şcolile Poloniei meşteşugul compoziției — în manuscrisele lui s-a găsit un tratat de retorică — se vădeşte a fi un artist neîntrecut între contimporanii său.

Este îndeajuns de cunoscută — din manualele de liceu — descrierea invaziei de lăcuste cu care a dat piept în Polonia. încadrarea ei în timp „aproape de vremea secerei"; „eram pre atunci la şcoală în Bar, în Podolia; pre cale fiind, de la sat spre oraş"; comparația următoare: „numai ce văzui despre amiazăzi un nor unde se ridică ca o negură; ne-au părut că vine o furtună cu ploaie deodată, pînă ne-am tîmpinat cu un nor de lăcuste"; şi, în sfîrşit, toate acele detalii realiste prinse cu un rar dar de observație („unde cădeau la mas, ca albinele zăceau... şi nu se porneau pînă nu se încălzea soarele bine... însă unde mîncau rămînea numai pămîntul negru împuțit; nice frunze, nice pae, ori iarbă, ori semănătură nu rămîneau..."); fraza şi întorsăturile ei arhaice bine adecvată la sinuozitățile tabloului, toate fac din ea ceea mai frumoasă pagină de descriere din literatura noastră veche.

Uneori descrierea, în care se vădeşte un deosebit simț pentru farmecul idilic al naturii, serveşte ca termen de comparație pentru rînduieli omeneşti, sugerînd astfel intima legătură dintre natură şi viață; „precum florile şi pomii şi toată verdeața pămîntului stau ovelite şi împedecate de răceala brumei, căzută fără vreme, şi apoi, după lină căldură a soarelui, vin iară la hire şi frumusețile sale cele dintîiu, aşa şi țeara, după greutățile ce erau la Radu

Vodă... au venit fără zăbavă țara la hirea sa şi pînă la anul s-au împlut de oameni şi de tot bişugul".

Portretele lui Miron Costin sînt simple dar lucrate cu multă măiestrie, între trăsăturile care individualizează figura, una, două, scoase mai bine în relief, sînt suficiente ca să-i dea conturul precis: „Era la hirea sa Barnovski Vodă foarte trufaş; şi la portul hainelor mîndru, iară la inimă foarte dirept, blînd şi nelacom. Mînăstiri şi biserici cîte au făcut în aşa scurtă vreme, nici un domn n-au făcut. Făcut-au alți domni şi mai multe, iară cu mai delungate vremi, unii în 40 de ani, alții în 20 de ani, iară el în trei ani... *om cu frica lui Dumnezeu, de carele mărturisia Toma vornicul, fiind postelnic al doilea la dînsul, că în multe nopți l-au zărit pren miezul nopței îngeminchiat înaintea icoanei la rugă cu mare osîrdie".*

Alteori, o simplă apropiere, de exemplu cu părintele fabulei greceşti, este de ajuns pentru a evoca pe Ştefan, pîrcălabul de Soroca, aşa de plastic, că-1 vedem viu, trăind sub ochii noştri: „Om de mirat la întregimea lui de sfaturi şi de înțelepciune, cît pre acele vremi abie de era pîmîntean de potriva lui, cu carele şi Vasilile Vodă singur, osebi de boieri, făceau sfaturi şi multe ceasuri voroavă; aşa era de întreg la fire. Iară la statul trupului său era gîrbov, ghebos, şi la cap cucuiat, cît puteai să zici că este adevărat Isop, la cap".

în mijlocul atîtor drame ale trecutului românesc, imaginația vioaie a cronicarului se opreşte, din cînd în cînd, pentru a ne înfățişa cu umor şi cîteva scene hazlii ale vremurilor sale, ca de pildă scena cu sluga lui Radu-vodă cel Mare, care slujise pe domn din copilărie şi care, văzînd că stăpînul său, ajuns domn, nu-şi mai aduce aminte de el, se roagă de mitropolit şi de boieri să grăiască pentru el, „fiindu-i slugă atîta vreme şi aşteptînd în norocul stă-pînu-său să fie şi el întru oameni". Boierii intervin, şi domnul, care cunoaştea firea slugii sale dar nu voia să treacă peste cuvîntul boierilor, îl cheamă a doua zi şi îi dă vătăjia de divan. Aprozii de divan erau în mare cinste la Radu-vodă, „îmbrăcați cu urşinice şi cu cabaniță de jder" şi, cînd se duceau la vreun boier cu carte domnească, „boierul sta în picioare pînă se citea cartea". N-a trecut însă o săptămînă de la boieria slugii şi a şi venit jalbă la divan de la nişte femei că vătaful de aprozi le-a bătut în tîrg pe nedrept. Atunci Radu-vodă, privind spre boieri, le-a zis: „Au nu v-am spus că acest om de boierie nu este". Iar către el: „Eu, măre, măcar pe boierie n-am apucat a-ți zice". Şi a poruncit armaşului să ia gîrbaciul şi să-i croiască trei sute de toiege.

Pe alocurea, narațiunea cronicarului trece dincolo de hotarele genului istoric şi se apropie, prin gradația interesului şi prin puterea dramatică cu care ştie să înfățişeze lucrurile, de nuvelă şi roman. Iată, de pildă, ce viu ne înfățişează scena plecării din Iaşi a lui Gheorghe Ştefan şi zarva iscată, pe urma lui, la curtea lui Vasile Lupu:

„îşi trimisăse Ştefan logofătul giupăneasa la țară, în pildă că o trimite pentru trebile casei; iară el, tocma în ziua cînd se cîntă în beserică canonul Sft. Andrei de la Crit, la 8 ceasuri de noapte, gătindu-se Vasilie Vodă de beserică, încă nime den boieri nu venise la curte, au mînecat să-şi ia ziua bună, dîndu-i ştire de acasă că-i este giupăneasa despre moarte, cu hîrtie scornită. Şi întrebînd Vasilie Vodă pe postelnicei cine din boieri este afară, i-au spus postelniceii că este logofătul cel mare, dvoreşte să ia ziua bună; că i-au venit veste de boală foarte grea a giupănesei. Să fie zis Vasilie Vodă: « ce om fără

cale logofătul: ştiindu-şi giupăneasa boleacă şi a nu o ţinere aice cu sine». Şi au zis să intre să-şi ia ziua bună. Intrat-au Ştefan Georgie logofătul cu faţa scornită de mare măhniciune, şi şi-au luat voe să meargă spre casă-şi. Spun să fie zis Vasilie Vşdă: «să afle lucrul pre voia sa». Neştiutor gîndul omului spre ce mineşte. îndată, fără nimica zăbavă, ieşau cele cu grijă, şi nu cu fiece grijă au purces îndată de olac; şi într-aceiaş zi au sosit la Bogdana, la satul său, subt munte: şi atunci era şi oaste ungurească, toată cu Kemeni Ianoş, pren potice, şi oaste muntenească la Rîmna, cu Diicul spătariul.

Spun de Vasile Vodă că den beserică l-au lovit gînduri de purcesul logofătului, aşa fără nădejde. Şi aşa, a doua zi după purcesul lui, au început a suna aievea de unguri şi de munteni; la care sunet, văzîndu-se Ciogoleştii cuprinşi şi lăsaţi de logofătul cu care-şi ştiau voroava, au stătut la grijă ca aceea, cît pre păşitul lor şi pre căutătură, cine le-ar fi luat sama, le-ar fi cunoscut îndată vina. Ce, mirîndu-se cum vor face să fugă să-şi lase casele, care erau cu totul aice în Iaşi, cu greu, şi a doua moarte este, şi zilele lor sfîrşite poate hi, cum zice: s-au apucat de altă îndreptătură, scriind un răvaş Ciogolea spătariul, la Vasilie Vodă, într-acesta chip:

«Milostive Doamne,

Eu, unul den slujitorii măriei tale cei străini, mîncînd pînea şi sarea măriei tale de atâţia ani, ferindu-mă de osîndă să nu-mi vie asupra pentru pînea şi sarea măriei tale, care o mînînc dentr-atâţia ani, îţi fac ştire măriei tale pentru Ştefan Gheorgie, logofătul cel mare, că-ţi este adevărat veclean, şi s-au agiuns cu Racoţi şi cu domnul muntenesc, şi sînt gata ostile şi a lui Racoţi şi a lui Matei Vodă să vie asupra măriei tale: de care lucru adevărat, adevărat să crezi măria ta că nu este într-alt chip. »

Şi dacă au scris răvaşul Ciogolea spătariul, au chemat la sine pre Iosaf, egumenul de la Aron Vodă, care era pre acele vremi duhovnic tuturor boierilor, şi cu ispovedanie giurînd pre egumenul să nu-l vădească cine este, şi întîiu să arate răvaşul lui Iordachi vel vistiernic, apoi la domnie, l-au legat cu mare giurămînt aşa să facă. Mirîndu-se călugărul de un lucru ca acela, au mers cu răvaşul acela la Iordachi vistiernicul; care, dacă au înţeles, şi ştiind cum s-au sunat aceste şi den alte părţi, îndată au stătut la mare voie rea, ca un om întreg la toată firea. S-au lepădat îndată de răvaş şi au zis egumenului numai să meargă să dea răvaşul la domnie. Şi au mers şi l-au dat la Vasilie Vodă. Şi îndată ce l-au înţeles, s-au simţit cuprins de primejdie, şi au stătut cu mare strînsoare asupra egumenului să-i spuie de la cine au ieşit acel răvaş. Au stătut dintîi călugărul foarte tare, primind şi moarte, iar a vădire nu poate, că era dat cu taină de ispovedanie răvaşul. Iar dacă s-au strîns boierii la sfat, şi arătînd călugărului şi munca, Vasilie Vodă, ca pentru un lucru ca acela ce se atinge de domnie şi de atîtea case, deci, luîndu-şi egumenul şi de la vlădica Varlaam, ce era pre atunci mitropolit, deslegare, au spus călugărul anume cine au dat răvaşul. Şi îndată chemînd Vasilie Vodă pre Ciogolea spătariul, i-au spus toate de-amănuntul, şi cum este şi Ştefan serdariul tot într-acela gînd şi la acela sfat..."

Nici o mişcare a personajelor, nici una din acele expresii semnificative ale lor, care vădesc ceva din adîncul sufletului omenesc, nu scapă din vedere cronicarului. Viclenia marelui logofăt, care vine la curte pe neaşteptate,

înaintea tuturor boierilor, spre a-şi lua rămas bun cu „hîrtie scornită" că-i este jupîneasa bolnavă şi care intră la domn cu „faţa scornită de mare măhni-ciune"; bănuiala domnului: „din biserică l-au lovit gînduri de purcesul logofătului, aşa fără nădejde" ; teama şi zbuciumul sufletesc al complicilor, care se văd ameninţaţi „cît pre păşitul lor şi pre căutătură, cine le-ar fi luat seama le-ar fi cunoscut îndată vina"; grija marelui boier Iordachi vistiernicul, care se leapădă de răvaş; şi, în sfîrşit, acea admirabilă figură a unui călugăr din alte vremuri, cu statornica lui credinţă în sfinţenia cuvîntului dat la spovedanie, „care foarte rău au stătut primind şi moarte, iar a vădire nu poate că era dat cu taină de ispovedanie răvaşul" şi care cu toate stăruinţele divanului şi cu toate muncile grozave cu care era ameninţat nu a dat lucrul pe faţă decît după ce i-a dat dezlegare mitropolitul Varlaam — toate aceste amănunte caracteristice, povestite concis, dramatizează naraţiunea, dau viaţă caracterelor şi le fac să se mişte sub ochii noştri.

Drama prăbuşirii lui Vasile Lupu se desfăşură apoi repede, ca un film, cu episoade de un patetism încordat pînă la catastrofa finală. Figura lui Timus, cazacul cu „firea de hiară sălbatică", este luminată din plin. încăpăţînat, impulsiv şi ranchiunos. Asasinează pe pisarul polon al socrului său şi umblă cu sabia în mînă după Iordache vistiernicul şi Toma vornicul pe care-i bănuia că au fost protivnici căsătoriei lui. Domnul „îşi frînge mîna de ginere ca acela". „Mai bine mort să hie el, decît să hie boierii care-i are la inima sa cu toată credinţa, la atîta grijă". Boierii umblă „cu sfieală, şi tot pre ascuns. Noaptea, pre poarta despre casele doamnei, veneau la curte." Lupta de la Teleajăn e pierdută din pricina lui. Apoi se începe prada. Jefuiesc mănăstirile, bat cu tunurile Dragomirna, „ruşinînd cazacii femei şi fete.., mai rău ca păgînii". Gheorghe Ştefan însă nu se lasă. Sub zidurile Sucevei, cazacii sînt în mare strîmtoare, „pieile de pe cai morţi frigeau... opincile şi rădăcinele mîncau". Şi, în sfîrşit, ultimul act al dramei: Timus e răpus „de un glonţ de tun, pe cînd dormea subt cortul său" în tranşee, iar Vasile Lupu, silit să părăsească Moldova şi închis în temniţele Constantinopolului.

Presărată cu amănunte pitoreşti, cu portrete bine zugrăvite, cu descrieri plastice, povestirea lui Miron Costin e limpede, vioaie, captivantă. Comparaţii sugestive (domnii care înfruntă urile ca şi' „copacii cei mai înalţi", care „mai multe vifore şi mari vînturi sprijinesc"; Racoţi în cumpăna vieţii „ca cel ce se îneacă şi de sabie goală se prinde"); proverbe plastice („Banii răscolesc în lume împărăţiile şi mari cetăţi surpă, cum zice un cuvînt leşesc: *sula de aur zidul pătrunde;* sau vorbind de rivalităţile dintre Matei Basarab şi Vasile Lupul: *„zece dervişi pe un covor pot încăpea, iară doi împăraţi într-o ţară nu încap")*; expresiuni pline de prospeţime luate din materialul concret al limbii (au *luat cîmpii;* nu era *copt* în vîrsta sa; umbla cu *capul a mînă;* soarele era mai *sus de trei, patru suliţe;* pe *vremea secerei)* — toate acestea laolaltă dau stilului său un colorit viu şi o savoare deosebită.

Chiar întorsăturile frazei, deşi modelate după sintaxa latină — după cum se va vedea mai pe larg la sfîrşit, cînd vom studia în bloc aportul cronicarilor la formarea limbii literare — îşi au la Miron Costin un ritm al lor particular.

DE NEAMUL MOLDOVENILOR, DIN CE ŢARĂ AU EŞIT STRĂMOŞII LOR

A doua operă importantă a lui Miron Costin este scrierea intitulată de Kogălniceanu *Cartea pentru descălecatul dintîi al ţării Moldovei şi neamul moldovenesc,* iar de regretatul C. Giurescu, care observă că titlul acesta dat de Kogălniceanu nu concordă cu cel original al autorului, *De neamul moldovenilor, din ce ţară au eşit strămoşii lor.*

Data. Data cînd a fost compusă aceasta scriere — chestiune de caie este legată o problemă interesantă privitoare la evoluţia personalităţii literare **a** cronicarului — este nesigură. Originalul lui Miron Costin s-a pierdut sau — ca să fim prudenţi faţă de surprizele pe care ni le scot din cînd în cînd la iveală arhivele şi bibliotecile ţărilor învecinate — nu s-a descoperit pînă acum. Toate copiile ajunse pînă la noi, începînd cu cea mai veche, din 171*2, nu cuprind nici în titlu, nici la sfîrşit, nici o indicaţie de dată. Singurele ştiri pe care ni le dă cronicarul însuşi în *Voroava către cititori,* cu care îşi începe letopiseţul de la Aron-vodă înainte, sînt vagi şi dau naştere la interpretări diferite. Iată ce putem afla de la însuşi cronicarul în această privinţă: „Fost-au în gîndul mieu, iubite cetitoriule, să fac letopiseţul ţării noastre Moldovei din descălecatul ei cel dintîiu, carele au fost de Traian împăratul, şi urzisem şi începătura letopiseţului; ce sosiră asupra noastră cumplite aceste vremi de acmu, de nu stăm de scrisoare, ce de grije şi suspinuri. Şi la acest fel de scrisoare gînd slobod şi fără valuri trebuiaşte, iară noi privim cumplite vremi şi cumpănă mare pămîntului nostru şi nouă. Deci priimeşte această dată atîta din truda noastră, ca să nu se uite lucrurile şi cursul ţării, de unde au părăsit a scrie răsposatul Ureche vornicul... cu această făgăduinţă, că şi letopiseţul întreg să aştepţi de la noi, de vom avea zile şi nu va fi pus prea veşnicul sfat a puternicului Dumnezeu, ţării aceştia ţenchiu şi soroc de săvîrşire".

Făgăduinţa dată de cronicar în aceste rînduri n-a putut-o îndeplini, căci dacă Dumnezeu s-a îndurat şi n-a pus „soroc de săvîrşire" — de sfîrşit — ţării sale, zilele lui au fost tăiate brusc în tragedia din 1691, prin uneltirile viclene ale vrăjmaşilor. Surprins.astfel de moarte la vîrsta de 58 de ani, el n-a putut pregăti acel „letopiseţ întreg", de la descălecatul dintîi pînă în vremurile sale. Din toată strădania lui au rămas numai două fragmente: letopiseţul ţării de la Aron-vodă pînă la Dabija şi cartea *De neamul moldovenilor.* Aceasta din urmă este însă o lucrare neterminată, după cum se vede bine din analiza internă a textului. într-un loc cronicarul trimite la „capul — adică capitolul — care va scrie de graiul acestor ţări" şi în care intenţiona să arate că şi limba este dovadă că „în graiul nostru pînă astăzi sunt cuvintele unele latineşti, iar altele italieneşti". Acest capitol la care trimite Miron Costin n-a fost scris şi tot astfel a rămas nescrisă şi încheierea din capitolul al V-lea. în care voia să arate „de legea creştinească, de unde au luat-o".

Caracterul acesta fragmentar al operei a îndreptăţit pe regretatul C. Giurescu să creadă că Miron Costin — în pasajul din *Voroavă* în care, după ce arată că a avut în gînd să scrie letopiseţul Moldovei de la descălecatul cel dintîi — spune că urzise şi începătura letopiseţului, făcînd prin aceasta aluzie la *Cartea pentru întîiul descălecat.* începătura letopiseţului, pe care cronicarul

însuşi spune că o urzise, este, după Giurescu, cartea *De neamul moldovenilor.* £a este într-adevăr neterminată şi astfel anterioară cronicii.

însă din *predoslovia,* adică din prefaţa cu care-şi deschide cartea, precum şi din planul şi factura operei *De neamul moldovenilor,* rezultă că această scriere are un caracter independent; nu este începutul unui letopiseţ, ci o monografie de sine stătătoare, cu o tendinţă polemică, destul de clar exprimată, menită să răstoarne „basna" lui Simion Dascălul şi să lămurească originile neamului, atît de întunecate în Moldova timpului său. Unele aluziuni la o convorbire pe care cronicarul a avut-o în Iaşi cu un episcop italian, pe care P.P. Panaitescu îl bănuieşte a fi Vito Pilluzo, numit episcop de Buzău abia în 1679, dovedesc că opera a fost scrisă după întoarcerea din exilul polon, adică după 1686.

La aceste argumente aduse de P. P. Panaintescu, trebuie adăugat şi faptul că autorul semnează predoslovia: Miron Costin *„carele am fost logofăt mare în Moldova"*, cuvinte ce nu cred că au fost interpolate posterior de copişti, întrucît n-aveau nici un interes să facă acest adaus. Or, din biografia pe care am schiţat-o în capitolul precedent, s-a văzut că Miron Costin a ajuns logofăt mare în 1677; pe la începutul lui 1678 a fost scos din logofeţie de Antonie Ruset; dar în anul imediat următor el este din nou ridicat de către Duca-vodă la rangul de mare logofăt, funcţie pe care o păstrează pînă în 1684, cînd emigrează în Polonia şi cînd pierde pentru totdeauna marea logofeţie. Dacă el iscăleşte predoslovia cărţii: Miron Costin „carele am fost logofăt mare în Moldova", înseamnă că a scris-o cel puţin după 1678 şi foarte probabil după 1684. Cu această vîrstă oarecum înaintată—-la 1686 Miron Costin avea 52 de ani — cadrează dealtfel şi unele pasaje din introducere, ca: „Eu, iubite cetitoriule, nicăeri n-am aflat nici la un istoric, nici latin, nici leah, nici ungur, şi viaţa mea Dumnezeu ştie cu ce dragoste <era> pururea la istorii, iată şi *pînă la această vîrstă acum şi slăbită".*

Aceste ultime cuvinte nu pot fi deci nici ele o interpolare, cum credea Giurescu, căci nu se vede ce anume ar fi putut îndemna pe un copist să le introducă în textul predosloviei.

în sfîrşit, planul, compoziţia şi stilul lucrării dovedesc îndeajuns că avem a face cu o operă de maturitate a unui scriitor format, cu o producere tîrzie a urzelii începuturilor.

Originalul operei, după cum spuneam la început, s-a pierdut sau nu a fost încă descoperit. Textul ni s-a păstrat în 18 manuscrise, dintre care cel mai vechi se afla înainte de război în Biblioteca imperială din Petersburg şi a fost copiat probabil de Axintie Uricarul, pentru Nicolae Mavrocordat, în 1712—1713. Această copie este nu numai cea mai veche din cele cunoscute pînă acum, dar în acelaşi timp şi cea mai apropiată de originalul lui Miron Costin.

în afară de versiunea acestui manuscris, se mai cunoaşte încă o a doua versiune, păstrată în manuscrise mai noi, care pe de o parte este defectuoasă, pe de alta sporită cu interpolări în capitolul V şi cu alte două capitole adăugate de unul din fiii lui Miron Costin —-care anume din ei nu s-a putut preciza, Pătraşcu sau mai probabil Nicolae Costin. Aceste adausuri au fost făcute cu intenţia de a completa şi a rectifica afirmările tatălui.

Regretatul C. Giurescu a publicat, într-o ediție critică, textul manuscrisului din Petrograd, copiat în 1712—1713 de Axintie Uricarul — text care se apropie mai mult de prototipul pierdut. La acest manuscris, luat ca bază, a adăugat variantele din celelalte manuscrise, precum şi adausurile din versiunea a doua, publicate cu caractere mărunte (petit). E cea mai bună ediție critică a operei lui Miron Costin, ediție de care ne folosim şi noi în analiza literară ce facem.

Scrierea lui Miron Costin este o operă polemică. Ea este menită să spulbere legenda pusă în circulație de Simion Dascălul, după care neamul românesc s-ar trage din tîlharii trimişi de la Roma în ajutorul craiului Laslău.

Miron Costin îşi dădea însă bine seama că în Moldova timpului cunoştințele despre daci şi romani — dacă existau — erau cu totul vagi şi confuze.

Scopul operei lui este să probeze că noi ne tragem din coloniştii romani. Dar pentru ca ideea unei asemenea obîrşii glorioase să aibă între contimporanii săi tot răsunetul cuvenit, autorul are nevoie de trei capitole inițiale: unul în care să se lămurească în ce parte a pămîntului se află Italia din care a venit Traian cu coloniştii romani; un al doilea în care să se expună pe scurt istoria romană şi să scoată în relief mărimea şi puterea împărăției romane, şi, în fine, al treilea capitol consacrat strămoşilor daci care au stăpînit meleagurile noastre pînă la epoca cuceririi romane.

După aceste noțiuni preliminare, cronicarul intră în miezul problemei: cucerirea şi colonizarea Daciei.

Traian, pe care Miron Costin îl ştie ca era „de neamul său spaniol", ur-cîndu-se în scaunul împărăției şi nemaiputînd suporta decăderea, „slăbiciunea", la care ajunsese imperiul, „a aşezat veniturile" statului şi „apoi, îndată s-au apucat de oaste împotriva tuturor care ieşiseră de sub ascultarea împărăției", în fruntea acestora stăteau dacii, care, încă „din zilele lui Domițian, luau bir din vistieria Rîmului, pentru ca să nu strice țările împărăției cu prăzi".

Strîngînd o oaste de 600.000 de oameni, a purces din Italia spre părțile Dunării, pe la anul 120 — poate însă să fie o greşeală în manuscris, deoarece în numerotația chirilică 102 se poate confunda uşor de 120 : pB — pK. Deche-val, cum îl numeşte Miron Costin, trecînd cu ostile sale Dunărea, i-a ieşit înainte în țările Misiei — pe care cronicarul le identifică cu Dobrogea — şi într-un război crunt a fost înfrînt.

După această izbîndă, Traian a ajuns cu ostile la apele Dunării, unde, adunînd din toate „acele părți şi olate" lucrători, „au zidit acea mare minune a veacurilor": turnuri cu pod de piatră peste Dunăre, „căruia cu ochii noştri am privit pragurile, prin apa limpede a Dunării, cînd am mers cu Dabija Vodă, cu ostile, la Ui var".

După gătirea podului, Traian a trecut cu toată oastea în limanurile noastre şi a zdrobit pe daci într-un război crîncen, în care însuşi „craiul Decheval" a pierit.

Din expunerea făcută pînă aci, s-a putut observa că Miron Costin confundă cele două războaie ale lui Traian cu dacii într-unui şi că strămută primul război în Dobrogea. Aceste confuzii şi altele, pe care le vom vedea, au făcut pe Kogălniceanu să spună în prima ediție a *Letopisețelor* că „în această bucată, Miron este mai mult decît slab în privirea cunoştințelor clasice". Jude-

cată este cam aspră, fiindcă, după cum vom vedea îndată, confuziile se dato-resc în parte şi izvoarelor ce i-au stat la îndemînă.

După căderea lui Decheval, neamurile dacilor s-au risipit. Populaţia care a rămas pe loc în Muntenia şi Moldova, „prostime şi ţărani", toată a „scos-o Traian de pre aceste locuri peste munţi, în Ardeal, unde se retrăsese şi căpeteniile dacilor cu casele lor".

Pe meleagurile rămase libere de locuitori, de la Carpaţi şi Dunăre pînă la Nistru şi la Marea Neagră, adică în Ţara Românească şi Moldova, Traian a adus din Italia coloniştii romani, „casaşi şi oşteni".

Asemenea colonii romanii obişnuiau să facă pretutindeni, căci este plină lumea de ţări descălecate cu colonii romane, „şi la Asia, Anadolul, şi la Africa, barberii, şi la Hispania, şi franţoji şi la Rumele, în ţările greceşti, un neam ce le zicem cuţovlahi, colonia Rîmului este". Miron Costin are astfel idee şi de originea romană a aromânilor, dar, la epoca în care scria, noţiunile despre ei, ca o ramură din tulpina cea mare a latinităţii orientale, erau vagi.

Cronicarul explică apoi obiecţiunea pe care ar ridica-o cititorii săi: de unde atîta mulţime de oameni şi atîtea ţări descălecate numai din Italia? El începe prin a reaminti marea întindere a împărăţiei romane, care cuprindea toată lumea de la apus şi aproape tot răsăritul. Din cele mai îndepărtate colţuri ale imperiului curgeau spre Italia şi spre Roma valuri de populaţie. Cînd Italia se umplea de oameni, de nu mai biruia pămîntul cu hrana lor, scoteau cu sorţi locuitori din oraşe şi sate şi-i strămutau în provinciile imperiului cu populaţie mai rară sau în ţările cucerite, unde le împărţeau pămînturile şi întemeiau colonii, aşezîndu-i alături de ostaşii bătrîni, „veteranes".

Ajuns aci, Miron Costin se opreşte o clipă asupra basnei scornită de Simion Dascălul, că rădăcina neamului nostru se trage din temniţele Rîmului, pentru a o spulbera prin următoarele argumente hotărîtoare:

1. Imposibilitatea de a alcătui o armată aşa de numeroasă şi de a coloniza o ţară aşa de întinsă, punînd temeliile unui neam, cu tîlhari scoşi din închisoare: „Din temniţe cu sutele de mii de oameni, unde s-ar afla? Ş-apoi femei iară atîtea tîlhăriţe?"

2. Anacronismul pe care e întemeiată întreaga legendă: „Deci unde este şi cît vac este, cînd au venit Traian pe aicea şi cînd s-au bătut Laslău craiul unguresc cu tătarii? între Traian şi Laslău craiu, opt sute de ani sunt."

3. Numele pe care îl poartă pînă astăzi urmaşii coloniştilor romani. După colonizare, provincia cucerită a fost împărţită, din punct de vedere administrativ, în Dacia superior şi Dacia inferior şi, sub acest nume de Dacia, mulţi istorici şi geografi contimporani cu Miron Costin numeau ţările noastre. Poporul însă, norodul — cum zice cronicarul — „nu ş-au schimbat numele său, ce tot romanus, apoi cu vremea şi <după îndelungate) veacuri, români pînă astăzi". Ţările megieşe ştiu că „neamul nostru a venit din Italia, fiindcă italienilor le zic vloh, tot astfel şi nouă ne zic vlahi, fiindcă din Italia împăratul Traian a pornit fără număr mulţime de norod şi 1-a aşezat în aceste ţări ale Daciei vechi".

4. în sfîrşit, ca o mărturie „peste veacuri trăitoare" de isprăvile împăratului Traian, care a înconjurat această parte de lume şi a „descălecat neamul, seminţia şi limba noastră", stă şanţul Troianul, săpat de oştenii lui „în veşnică

pomenire", începînd din Muntenia şi trecînd peste Şiret, Prut, Nistru, Nipru pînă la Don.

în capitolul al V-lea, autorul, continuînd argumentarea romanității neamului, revine asupra numelui etnic de român, „care stă ca un temeiu vechi neclătit", pentru a explica, în lumina pe care o poate aduce, celorlalte neamuri, numele Moldova, de la apa Moldova, şi Muntenia, de la munte sau de la Olt ■— crede cronicarul — fiindcă leşii zic muntenilor, molteni.

De la numele etnic, Miron Costin trece la o nouă dovadă: portul, care nu este tot aşa de concludent ca numele şi limba — o recunoaşte cronicarul însuşi — căci „portul stătătoriu ca numele şi limba nu este". Totuşi, unele particularități ale portului românesc, în special încălțămintea țăranilor noştri, opincile, înfățişează — după cum observase mai înainte Laurențiu Toppeltin — o mare asemănare cu încălțămintea ostaşilor rcmani.

Capitolul al V-lea nu este însă terminat. în manuscrise el are titlul *De numele neamului acestei țări şi de portul şi de legea creştinească, de unde au luat.* Argumentul pe care Miron Costin dorea să-1 scoată din religia creştină a neamului nostru nu este expus în nici unul din manuscrisele ce ni s-au păstrat şi desigur că n-a fost scris, cronicarul fiind surprins de moarte.

Această operă a lui Miron Costin, ca să poată fi judecată din punctul de vedere al originalității ei, trebuie să-i cercetăm mai întîi izvoarele.

Miron Costin ne dă el însuşi o listă de izvoadele, de istoricii pe care i-a consultat: „Dion, Evtropie, Carion, Cavație <Covacciosus>, Bonfin ungur şi Toppeltin de Mediaş", la care adaugă o a doua listă de „historicii leşeşti cari au scris de lucrurile Moldovei": „Dlugoş, Crommer, Stricovskii, Piaseskii vlădicul de Premisla, Martin Paşcovskii, Bilskii <Bielski>".

Regretatul Giurescu şi, după el, P. P. Panaitescu au arătat cu citate paralele că Miron Costin a cunoscut cronicarii poloni pe care-i citează.

Giurescu susține că, în ce priveşte cronicarii latini şi unguri citați, Miron Costin nu i-a utilizat direct, ci din opera scriitorului sas Lorenz Toppeltin, din care el tradusese în tinerețea sa partea a Ii-a: *Revolutiones seu occasus Transsylvanorum,* sub titlul *Istoria crăiei ungureşti.* Opera lui Toppeltin — o cărticică mică în 8° — a apărut în 1667, laLyon, sub titlul *Origines et occasus Transsylvanorum,* şi expune originea, obiceiurile şi portul naționalităților din Transilvania. Ea cuprinde, pe lîngă multe lucruri bune pentru timpul său, şi o largă parte de fantezie, mai ales privitor la originea popoarelor. Astfel, de exemplu, pretinde că saşii se trag din sciți. Despre originea românilor din Ardeal, în opera lui Toppeltin se găseşte un scurt pasaj în care se pomeneşte de luptele lui Traian cu dacii, de cucerirea şi colonizarea Daciei, de asemănarea dintre încălțămintea românilor şi încălțămintea ostaşilor romani. Miron Costin împrumută cîteva mici pasaje din Toppeltin, dar are totdeauna grija — ca cel mai scrupulos istoric modern — să citeze sursa: „Stă împotrivă... Topeltin din Mediaş, *anume zicînd...",* sau „caută ce scrie de portul românilor iscusitul istoric Lavrentie Topeltin din Mediaş. *Cuvintele lui ți le isvodesc..."*

în opera lui Miron Costin sînt însă capitole întregi care lipsesc din Toppeltin, dar de care cronicarul nostru avea neapărată nevoie pentru a introduce pe cititorul său moldovean în problema aşa de interesantă pentru el a începuturilor neamului său.

în afară de ştirile împrumutate din Toppeltin şi din cronicarii poloni, Miron Costin a mai pus la contribuţie cunoştinţe istorice şi geografice, precum şi reminiscenţe din cultura sa clasică dobîndită în şcolile umaniste ale Poloniei. Astfel, vorbind de începuturile Romei, el redă tradiţia virgiliană a fundării Romei, iar într-alt loc expune legenda sinuciderii Lucreţiei [1], aproape cuvînt de cuvînt după Titus Livius (cartea I, cap. XLVIII).

în opera lui Miron Costin se găsesc şi erori. Ideile greşite că saşii se trag din geţi, că secuii sînt sciţi se regăsesc însă şi la Toppeltin; ideea că litvanii se coboară dintr-o colonie romană, care a fugit din Italia şi s-a aşezat pe ţărmurile Balticei în timpul lui Nero, este o idee pe care Miron Costin a împrumutat-o din cronicarii poloni Paszkowski, Bielski şi Matei Stryikowski.

O bună parte din greşelile pe care le găsim în opera lui Miron Costin se explică dar prin stadiul în care se afla pe acea vreme istoriografia popoarelor vecine.

Trecînd peste confuziile şi greşelile ce nu sînt atît ale lui, cît ale timpului în care a scris, ceea ce ne interesează pe noi, cei de astăzi, în opera lui Miron Costin, este claritatea, relieful şi mai ales căldura cu care, pentru întîiaşi dată în cultura noastră, marele boier moldovean pune problema latinităţii neamului.

De la primele rînduri cronicarul izbuteşte să ne prindă şi să ne înlănţuie atenţia prin forma de o rară frumuseţe literară în care ne înfăţişează motivele care l-au îndemnat să scrie: greutatea problemei şi lupta lăuntrică prin care a trecut pînă cînd, în cele din urmă, *„biruit-a gîndul":*

„începutul ţărilor acestora şi a neamului moldovenesc şi muntenesc şi cîţi sînt în ţările ungureşti cu acest nume români pînă astăzi, de unde sînt, şi din ce seminţie, de cînd şi cum au descălecat aceste părţi de pămînt, a scrie multă vreme la cumpănă au stătut cugetul nostru. Să încep osteneala aceasta după atîtea vacuri de la descălecatul ţărilor dintîi, de la Traian împăratul Rîmului, cu cîteva sute de ani preste mie trecute, se sparie gîndul. A lăsa iarăş nescris, cu mare ocară înfundat neamul acesta de o samă de scriitori, este inimii durere. Biruit-au gîndul să mă apuc de această trudă, să scot lumii la vedere feliul neamului, din ce isvor şi seminţie sînt lăcuitorii ţării noastre Moldovei, Ţării Munteneşti şi românii din ţările ungureşti, cum s-au pomenit mai sus, că tot un neam şi odată descălecaţi sînt."

Este de admirat cu cîtă artă literară ştie să înfrîngă tiparele obişnuite ale limbii, pentru ca să adapteze ritmul frazei la frămîntarea sufletească; cum subliniază fiecare nuanţă a cugetării, aşezînd înainte, pe primul plan, motivele cumpănirii, lăsînd la sfîrşit ideea principală („multă vreme la cumpănă au stătut cugetul nostru... se sparie gîndul... este inimii durere"), pînă cînd izbucneşte deodată, descătuşată, hotărîrea: *„biruit-a gîndul".*

Miron Costin se vădeşte şi în această operă a lui o fire caldă şi comunicativă care păstrează necontenit contactul cu cititorul său. Un minunat „cau-seur", „dintre toţi boierii Moldovei cel mai de treabă la voroavâ" — cum ni î-a prezentat Neculce. Scoborîndu-se la nivelul de înţelegere al cititorilor săi moldoveni, introduce trei capitole iniţiale pentru a-şi lămuri unde vine Italia, care a fost întinderea şi puterea imperiului roman, cine au fost strămoşii noştri

[1] Ediţia Giurescu, p. 21—22.

daci. E un tip vizual, care transformă abstracţiunile în imagini concrete. Iată de pildă ce plastic ne redă noţiunile abstracte de punct cardinal şi de distanţă geografică: „Ţara Italiei de aicea de la noi derept spre apusul soarelui este, nu aşa depărtată de ţara noastră, că de la Belgradul, carele îl ştim mai toţi că este pe Dunăre, unde cade apa Savei în Dunăre, neguţitoreşte mergînd cale de...[1] zile este pînă la Veneţia. Şi Veneţia este pe pămîntul Italiei". Tot atît de concret este prezentată şi descrierea Italiei, o ţară pe care n-o văzuse: „Este ţara Italiei plină, cum se zice, *ca o rodie* de cetăţi şi oraşe iscusite; mulţime şi desime de oameni, tîrguri vestite, pline de toate bişugurile. Pentru mari iscusenii şi frumuseţări, pămîntului aceluia i-au zisu-i raiul pămîn-tului, Italia, a căruia pămînt, oraşele, grădinile, tocmelile la casele lor, cu mare desfătăciune traiului omenesc, n-are toată lumea. Văzduh supt ceriu blînd, voios şi sănătos; nici călduri prea mari, nici erni grele. De grîu, vinuri dulci şi uşoare, untdelemn, mare bişug, şi de poame de tot feliul: chitre, năramze, alămii şi zahăr", şi, după ce descrie mai departe caracterul poporului, încheie descrierea cu o adevărată apoteoză: „Aceia ţară este acum scaunul şi cuibul a toată dăscălia şi învăţătura. Cum era într-o vreme Athina la greci, acmu Padova în Italia — şi de alte iscusite şi trufaşe meştereşuguri" (se gîndeşte desigur la arta italiană).

Ceea ce constituie farmecul literar al operei lui Miron Costin este strălucirea stilului în care se străvede, pe de o parte sinceritatea adîncă şi convingerea nezdruncinată în adevărul pe care îl expune, iar pe de altă parte duioşia sentimentului naţional, care vibrează la fiecare pagină aproape, aci încăl-zindu-se de măreţia originii romane: „Caută-te dară acmu, cetitoriule, ca într-o oglindă şi te priveşte de unde eşti, lepădînd de la tine toate celelalte basne, cîte unii au însemnat de tine, de neştiinţă rătăciţi, alţii de zavistie, care din lume între neamuri n-au lipsit niceodată..."; dincoace revărsîndu-se într-o simpatie comunicativă, cînd vorbeşte despre Grigore Ureche, înaintaşul său în ale istoriei: „Laud osîrdia răposatului Ureche vornicul, care au făcut de dragostea ţării letopiseţul său... că numai lui de această ţară i-au fost milă să nu rămîie întru întunerecul neştiinţei ..."; dincolo izbucnind într-o ironie caustică împotriva interpolatorilor: „Pre acest Simeon Dascălul, Istratie Logofătul l-au fătat cu basnele lui, şi Misail Călugărul de la Simeon au născut, cela fiu, cestalalt nepot".

Cu acest naţionalism se îmbină, într-un tot armonic, un accent de bătrî-nească şi familiară sfătoşenie, în care pare că o undă discretă de înfrăţire porneşte din sufletul boierului cărturar către cititorul necunoscut: „Puternicul Dumnezeu, *cinstite iubite cetitoriule,* să-ţi dăruiască, după aceste cumplite vremi a anilor noştri, cîndya şi mai slobode vacuri, întru care, pe lîngă alte trebi, să aibi vreme şi cu cetitul cărţilor a face iscusită zăbavă, că nu este alta şi mai frumoasă şi mai de folos în toată viaţa omului zăbavă de cît cetitul cărţilor...", sau finalul predosloviei: „Ceteşte cu sănătate această a noastră cu dragoste osteneală, de toate fericiri, şi daruri de la Dumnezeu voitoriu, Miron Costin..."

Ideea originii romane, pe care Miron Costin a susţinut-o cu atîta relief şi căldură, a avut un puternic răsunet în cultura noastră veche. Ea a fost

[1] Lacună în text.

reluată, cu multă erudiție, e drept, dar nu şi cu mai multă pasiune, de Nicolae Costin şi Dimitrie Cantemir în Moldova şi de stolnicul Constantin Cantacu-zino în Muntenia.

Ea era dealtfel aşa de scumpă cronicarului, încît el a mai dezbătut-o în alte două opere, scrise în limba polonă.

CRONICA ȚĂRII MOLDOVEI ŞI A MUNTENIEI

în epoca în care polonii luptau pentru creştinătate sub zidurile Vienei, Miron Costin a scris două opere în limba polonă — una în proză, alta în versuri — menite să dovedească latinitatea neamului său, pe care vitrege împrejurări politice îl sileau să urmeze steagurile turceşti împotriva creştinilor.

Deşi aceste opere nu fac parte din literatura românească, totuşi, pentru întregirea personalității literare a cronicarului şi pentru cunoaşterea adîncită a ideilor lui despre romanitatea neamului, ne vom opri pe larg şi asupra scrierilor lui în limba polonă.

Prima, scrisă în proză, poartă titlul: *Chronica ziem Moldawskich y Mul-tanskich,* sau în româneşte: *Cronica Țării Moldovei şi a Munteniei,* şi este redactată într-o polonă —: ne încredințează Bogdan — „foarte corectă şi chiar frumoasă pentru un român care nu fusese între poloni de mulți ani şi care, în țara lui, avea de bună seamă puține ocaziuni să citească şi să vorbească această limbă". Cronica începe cu o scrisoare către comisul coroanei polone, care — după prețioasele indicații date de dr. Eugeniu de Barwinski, în ediția latină a cronicii lui Miron Costin, publicată de „Comisia istorică a României" — este Marcu Matczynski. Acesta, deşi ieşit dintr-o familie săracă, totuşi prin calitățile sufleteşti a atras din copilărie simpatia şi s-a bucurat de prietenia regelui Ioan Sobieski, ajungînd să ocupe în stat demnitatea de mare comis al coroanei. Marcu Matczynski a îndeplinit această funcție între 1676—1683; deci opera.lui Miron Costin este scrisă în acest interval de timp. ■ Din felul cum vorbeşte în scrisoarea adresată marelui comis: „Socot de o deosebită fericire a mea că o parte a cronicii mele despre țara Moldovei, înainte de a ieşi la lumină în Moldova, va ajunge în mîinile unui bărbat atît de mare, în urma cererii unei persoane cu care domnia-ta ştii foarte bine în ce strînse legături am fost totdeauna", se vede clar că această operă nu este alcătuită pentru marele comis, ci pentru altcineva, pentru „un bărbat atît de mare", care i-a cerut aceste informații printr-o altă persoană, cu care el a fost totdeauna în strînse legături. Această persoană dacă nu este. -=- printr-o figură stilistică — însuşi Marcu Matczynski, este atunci solul polon Ioan Gninski, care, după cum s-a văzut mai sus, a fost trimis în 1677 la Poartă, pentru confirmarea păcii turco-polone. Miron Costin era atunci mare logofăt la curtea lui Antonie Ruset. Pe timpul petrecut de solia polonă în Iaşi, Miron Costin a fost în cele mai strînse legături cu Gninski; îşi trimiteau reciproc daruri; la plecare, logofătul şi fiii săi întovărăşesc călări pe sol.

E probabil că pe timpul şederii sale în Iaşi, Ioan Gninski să fi cerut lui Miron Costin informațiile despre Moldova, pe care acesta le trimite prin Marcu Matczynski, spre a „ajunge în mîinile unui ba. rbat atît de mare". Acest „bărbat

atît de mare" poate să fi fost însuşi regele Ioan Sobieski, căruia boierul nostru îi dedică mai tîrziu şi o poemă în versuri, de care ne ocupăm în capitolul următor.

Lucrarea este alcătuită din 19 capitole, dintre care primele cinci au un caracter istoric, pe cînd celelalte au un caracter lingvistic, etnografic şi geografic. Părţile operei nu se îmbină însă într-un tot unitar; trecerea de la unele capitole la altele se face brusc; cîteva dintre ele conţin o simplă înşirară de nume proprii. Exceptînd partea de istorie, care alcătuieşte într-adevăr un bloc întreg şi despre care autorul spune că este fericit că va ajunge în mîinile unui bărbat atît de însemnat, înainte de a vedea lumina în Moldova, restul — capitolele finale cu informaţii etnografice şi geografice — neînchegate bine între ele şi reduse uneori la o simplă listă de nume proprii, fac mai mult impresia unor anexe, adăugate pentru a satisface curiozitatea şi a răspunde, poate, unor informaţiuni cerute.

în primele cinci capitole, autorul înfăţişează istoria poporului român de la origine pînă la al doilea descălecat, avînd însă ca idee centrală chestiunea latinităţii neamului. începe cu primii locuitori ai ţinuturilor româneşti, dacii, pe care autorul, după concepţia istorică a vremii lui, îi crede a fi de aceeaşi rasă cu tătarii. Povesteşte pe scurt invazia dacilor în ţinuturile romane de la sudul Dunării: Misia, Tracia, Iliria; ridicarea podului peste Dunăre; luptele lui Traian cu dacii, căderea lui Decebal şi colonizarea Daciei. După ce povesteşte mai departe cum Traian a ridicat în Dacia cetăţi pe care le-a umplut cu soldaţi, aşezînd în ele *domini,* de unde numele pe care îl poartă — zice el — pînă azi principii români, expune repede campania lui Traian în Asia şi încheie primul capitol cu moartea lui Traian în Egipt, la 120.

în capitolul al II-lea se ocupă de valul lui Traian, care este „cel dintîi semn de graniţă" ridicat de cuceritorul Daciei după aşezarea romanilor în aceste părţi. Trece apoi la cetăţile întregi sau ruinate din Moldova. Uneia ar fi, după el, foarte vechi, zidite de daci, ca de pildă: Hotinul sau Cetatea-Albă, „unde a trăiat bietul Ovidiu, poetul surghiunit pentru nişte versuri necunviincioase". Despre altele, ca de exemplu Suceava, Neamţu, Tighina, spune că nu se poate şti dacă sînt din vremea dacilor sau a romanilor. Despre cîteva, ca bunăoară Turnul lui Neoptolem de pe apa Cogălnicului şi Tătar-Bunar, crede că ar fi făcute de bizantini. Toate însă au fost refăcute şi înconjurate cu ziduri de domnii moldoveni, mai ales de „vestitul domn, bătrînul Ştefan Vodă".

După aceste mici digresii, autorul, reluînd în capitolul IV firul istoric, povesteşte cum, la 100 de ani după colonizare, împăratul Adrian, neputînd opri invaziile barbarilor, a surpat podul de pe Dunăre. Coloniştii romani, nemaifiind în stare a se împotrivi singuri, s-au retras, unii peste Dunăre, înspra Italia, alţii în Maramureş, în mijlocul munţilor, sau în masivul Carpaţăor de la izvoarele Oltului.

Invaziile au dăinuit 1000 de ani. Dintre popoarele năvălitoare, numeşte, după Atila şi ordiile sale, pe sloveni, şi, în sfîrşit, pe unguri. Aceştia au trecut munţii, s-au luptat cu românii şi i-au supus. Românii se aflau sub unguri cînd năvăliră tătarii, care se întinseseră pînă în Ardeal, peste unguri. Laslău$_y$ craiul unguresc, nemaiputînd suferi pe tătari, strînse oaste, îi alungă din Ardeal, îi urmări peste munţi şi-i bătu din nou crîncen, mai jos de Roman.

Aci intercalează legenda eponimă a Şiretului, pe care o cunoaştem de la Si-mion Dascălul. Laslău, văzînd pe tătari dînd buzna în Şiret şi înecîndu-se, a zis: „Seretem, seretem!" (Aşa-mi place, aşa-mi place!); de aci numele Şiretului. După această înfrîngere, tătarii se retraseră mai departe în câmpii, iar pe locurile de sub munte coborîră românii: mai întîi muntenii cu domnul lor, Negru-vodă, şi apoi moldovenii din Maramureş cu domnul lor, Dragoş-vodă.

După această parte istorică, urmează două capitole în care ni se explică numele poporului şi al țărilor româneşti. Ideile ne sînt cunoscute din analiza pe care am făcut operei *De neamul moldovenilor.* Românii se numesc între ei cu numele strămoşilor romani. „Cînd vrei să întrebi pe cineva dacă ştie moldo ven este, îi zici: ştii româneşte? tot atît cît: sris romanice?" Străinii îi numesc cu acelaşi nume cu care numesc şi pe italieni, recunoscînd astfel latinitatea poporului român. Teoria că numele de vlah vine de Ia Flaccus, hatmanul rîmlenilor, o respinge şi aci ca fiind poveste.

Explică apoi numele Munteniei de la „muntean, adică podgcrean", țara muntenilor, fiindcă descălecătorii stătuseră atîta vreme în munți. Pentru a lămuri numele Moldovei, reia, după Ureche, legenda lui Dragoş ■— „fiul unui dominus din vremurile vechi" ■— care, luîndu-se după un zimbru, 1-a ucis, i-a pus capul spre amintire într-o țeapă, lîngă rîu, şi „de aci cel dintîi sat, întemeiat de ei, se cheamă pînă astăzi Bourenii". După numele cățelei şi-a luat mai întîi numele rîul Moldova, nume ce s-a extins apoi asupra țării întregi. Despre numele Basarabiei nu are ştiri; n-a putut afla „cu nici un chip de unde să-şi fi luat început această numire", dar o pune în legătură cu familia domnitoare din Muntenia, a Basarabilor, pentru a explica „de unde s-a luat cel ce a scris mai întîi despre Basarabia: că aceasta ar fi țara muntenească".

După ce lămureşte mai departe marca din pecetea domnească a celor două principate româneşti, zimbrul în Moldova şi corbul în Muntenia, şi după ce arată titlurile vechi ale domnilor din hrisoave, trece, în două capitole deosebite, la limbă şi religie, insistînd cu acest prilej asupra obîrşiei romane, pentru ca apoi să încheie lucrarea prin cîteva note descriptive, cu caracter geografic: despre județele Moldovei, despre ținuturile luate de turci de la Moldova (Chigeciul, Chilia şi Cetatea-Albă), despre ținuturile Munteniei şi, în sfîrşit, despre rîurile şi oraşele din ambele țări.

Deşi aceste notițe geografice sînt prea sumare, uneori reduse la o simplă înşirare de nume proprii, totuşi ele sînt interesante pentru istoricul şi geograful de azi, fiindcă ne ajută să reconstituim împărțirea administrativă de altădată, ca de pildă: județul Săcuieni din Muntenia, care venea pe lîngă Rîmnic: oraşe de odihnioară, azi decăzute îri stare de sate, ca, de pildă, Cernețul, care la începutul veacului trecut era încă reşedința județului Mehedinți, dar care a decăzut după ridicarea Turnu-Severinului; tot astfel oraşele Cornățelul (poate cel din Dîmbovița) şi Grădiştea din Muntenia; sau, în Moldova, Piscul, azi sat în județul Covurlui.

în întregul concepției lui Miron Costin despre problema romanității neamului, opera aceasta înfățişează un interes deosebit, fiindcă nicăieri în alte lucrări ale sale chestiunea latinității limbii nu este dezbătută mai pe larg şi tratată cu mai mult relief ca aci. Un întreg capitol din această operă este consacrat limbii, luată ca mărturie a descendenței romane.

„Dovada cea mai vădită despre obîrşia acestui popor — zice el — este limba lui", care a păstrat pînă astăzi factura latină. Deşi, în cursul veacurilor, limba s-a corupt şi a împrumutat numeroase elemente din limbile popoa,-relor învecinate—-mai ales de la slavi, mai puţine de la unguri şi turci—totuşi „temeiul vorbirii este pînă astăzi din limba latină". Şi pentru a învedera aceasta, el dă o listă de 87 de etimologii (57 substantive, 30 verbe), unele nu tocmai uşoare, dar toate exacte, precum:

su sp
percilia rîncene
oculus ochi
m = m
anduco ănînc
tra = tri
nsmitto mit
oc = uc
cido id
scr =scriu etc.
ibo
au = to
tumnus amnă
pri pr
mum vei imăvară
stella stea
no = no
x apte

în afară de aceste lucruri preţioase pentru timpul acela, se găsesc, cum, dealtfel era de aşteptat, în opera lui Miron Costin şi naivităţi: cuţovlahii, vrea să zică „şchiopii, fiindcă din oastea romană au rămas acolo numai şchiopii şi bolnavii". Se găsesc şi erori: „Dacii au fost un popor tătăresc din marea Tartarie"; sau afirmaţia că Traian, după colonizarea Daciei, a înaintat cu ostile peste cîmpuri, a trecut Donul, a intrat în marea Tartarie şi s-a lăsat prin Bactria în Siria, pe cînd, de fapt, campania lui Traian împotriva armenilor şi a părţilor e independentă de campania împotriva dacilor şi a avut loc în 114; sau aserţiunea că Traian a murit în Egipt la 120, pe cînd, de fapt, Traian a murit în Cilicia, la 117; confuzia între titlul „herzeg" din pecetea domnilor munteni şi Haţeg (ţinutul): „voevod — zice el — şi domn al ţării Ungrovlahiei, Almaş, Făgăraş, Herceg" (în loc de Haţeg) ş.a.

Dar, trecînd peste naivităţile şi erorile care sînt mai mult ale timpului, partea interesantă a acestei opere adresate străinilor este conştiinţa clară a unităţii neamului în toată întinderea lui. Moldovenii, muntenii, românii ardeleni şi chiar macedoromânii — cuţovlahii, cum îi numeşte el — sînt ramuri răzleţe din trunchiul unui singur neam. Convingerea obîrşiei comune este la el atît de puternică, încît îmbrăţişează laolaltă, într-o singură privire, istoria ţărilor surori şi, în notele finale, după fiecare capitol geografic privitor la Moldova urmează un altul privitor.la Muntenia.

Conştiinţa limpede a unităţii naţionale îl face să vadă în munteni, cu care ai săi au fost adesea în vrajbă şi războaie, nişte adevăraţi fraţi. Şi este într-adevăr interesant să vezi cum acest mare boier din divanul Moldovei, care stătea dîrz înaintea domnilor săi, vorbeşte străinilor despre munteni nu cu resentimente, ci, dimpotrivă, cu înduioşare frăţească. Amintind într-un loc naiva părere a unora dintre contimporanii săi că muntenii ar fi bruni fiindcă boierii au obiceiul de a-şi da copiii să fie alăptaţi de doici luate dintre ţigance, el adaugă cu bun-simţ: „Eu unul nu pot lăsa să treacă acest lucru despre ei, ca despre nişte rude şi fraţi ce-mi sînt, avînd şi ei aceeaşi soartă şi aceleaşi suferinţe cu noi".

Conştiinţa obîrşiei comune şi a unităţii neamului avea astfel darul să deschidă calea unei apropieri sufleteşti între cele doua ţări surori, care pînă atunci trăiseră în rivalităţi şi lupte.

POEMA. POLONĂ; DESPRE MOLDOVA ŞI ȚARA ROMÂNEASCĂ

Poema în versuri polone despre Moldova şi Ţara Românească cuprinde mai puţine ştiri istorice decît cronica polonă, dar, în schimb, prin lirismul ei mişcător şi prin pitorescul legendelor, îi este superioară ca valoare literară. Unul dintre cei mai competenţi istorici ai literaturii polone, Al. Briîckner, o aşează printre cele mai bune produse de acest gen ale literaturii polone din secolul al XVII-lea.

Opera a fost scrisă în anul 1684, pe timpul cînd Miron Costin a fost nevoit să stea în Polonia, urmînd în captivitate pe Duca-vodă. în Polonia, Miron Gostin, cîştigînd aprecierea deosebită a regelui Sobieski, căruia i-a fost prezentat împreună cu Duca-vodă, a fost găzduit, împreună cu copiii săi, la Daszow, în castelul de vînătoare al regelui, în timp ce nefericitul său domn îşi tîra zilele în închisoare.

în răstimpul acestei găzduiri, Miron Costin a scris *Poema polonă,* în versuri de cîte 13 silabe. Genul cronicilor rimate — de obicei în versul eroic, de 13 silabe — era pe atunci la modă în Polonia. Miron, urmînd unui îndemn mai vechi venit din partea regelui Ioan Sobieski — om de cultură rafinată, care dorea să cunoască trecutul ţărilor româneşti —■ şi-a prelucrat *Cronica Ţării Moldovei şi a Munteniei* în frumoase versuri polone.

Poema începe cu o dedicaţie către rege, prin care boierul moldovean mărturiseşte că se ruşinează de „muza sa sarmată", „nu pentru că ea n-ar fi la înălţimea celor mai înalte subiecte... ci din pricina nemdemînării lui în această limbă". Această neîndemînare, spune mai departe, provine din faptul că de mai mult de zece ani n-a mai întrebuinţat decît foarte rar polona'. Poema ni s-a păstrat de fapt în două manuscrise, care reprezintă două redacţii diferite, şi într-unui din acestea, cel destinat regelui, autorul a reluat poema vers cu vers, a corectat greşelile gramaticale, a îndreptat unele expresii, cautînd termeni poloni plini de evocare; a refăcut adesea versuri întregi, pentru a corecta măsura ori rima.

El arată apoi în prefaţă motivele care l-au îndemnat să se apuce de acest lucru: „Mai întîi geniul regelui, care caută să afle atît despre ţările mărişi întinse, cît şi nu mai puţin despre cele mici". Al doilea motiv este faptul că istoricii poloni pomenesc în cronicile lor ceva şi despre Moldova şi menţionează că poporul român se trage din Italia, dar nu amintesc nimic despre vremea cînd s-au aşezat la ţărmurile Dunării, ale Nistrului şi ale Mării Negre. Pentru a îndeplini dorinţa regală şi pentru a umple această lacună a istoriografiei polone, marele logofăt al Moldovei îşi înstrună lira ca să cînte, cum spune el, „patria înlăcrămată şi pe bieţii locuitori ai Ţării Moldovei".

Poema e brodată pe aceeaşi canava pe care fusese lucrată şi cronica polonă. Ea cuprinde cam acelaşi material istoric, orînduit în acelaşi plan; numai că tendinţele literare ale scrierii şi simţul poetic al autorului îl silesc să înlăture amănuntele de eruditii greoaie, să introducă elemente descriptive şi să dea mai multă dezvoltare legendelor populare.

Poema este împărțită în trei părți inegale, dar bine distincte, avînd fiecare cîte un titlu separat.

Prima parte are ca titlu: *Despre neamul moldovenesc; despre prima lui descălecare de către Traian* şi pleacă de la ideea unității neamului. Romanii— spune el — au colonizat odinioară amîndouă Daciile de la valurile lui Traian, pînă ce vremea îndelungată i-a împărțit în trei. Cei dintîi au fost sub unguri, în Țara celor şapte cetăți (Transilvania), unde, aduşi de Traian, trăiseră împreună cu dacii. Iar moltanii, care îşi trag numele de la Olt, numiți şi munteni de la „munți", au făcut şi o a doua descălecare, după cea dintîi a lui Traian. A treia ramură e cea din Moldova, numită aşa după rîul Moldova, descălecată din peşterile maramureşene spre malurile joase ale mării. Atît aceştia cît şi ceilalți poartă numele vestit de rumâni. Deci nimeni să nu pună la îndoială că se trag de la Roma.

După ideea unității naționale, cronicarul povesteşte cucerirea Daciei, colonizarea, descrie granițele noii provincii romane, cetățile, valul lui Traian şi încheie prima parte cu expediția lui Traian în Asia, moartea lui în Egipt şi cu apoteoza marelui împărat:

„Şi acum fiecare să privească o astfel de putere! Veacurile de acum nu au una asemănătoare, nici un astfel de monarh care în cîțiva ani, într-un singur marş, într-un singur război, să înconjure lumea, nepărăsind nici o clipă cîmpul de lupta. De ce se mai minunează cineva de războaiele purtate de turci, care țin numai şase luni... Roma 1-a făcut pe Traian nemuritor. Prin veşnica lui columnă, a arătat lumii că gloria voastră este veşnică, monarhi slăviți!".

Partea a doua poartă titlul: *De risipirea coloniilor lui Traian de către tătari şi de locuințele romanilor în munți.* Reluînd firul povestirii, spune cum, după Traian, imperiul roman intră în decadență, şi Adrian, nemaiputînd ține piept invaziilor barbarilor, distruge podul de peste Dunăre. Coloniştii se retrag atunci pe linia munților, în țara Făgăraşului, în regiunea Haţegului, în Maramureş şi în munții Gurghiului şi ai Ciucului. în curgerea veacurilor, limba lor latină s-a corupt: din *dominus* şi *deus* s-a format cuvîntul dzeu, Dumnezeu; din *meus* = al meu; *coelum* — cer; *homo* = omul; *frons* = frunte; *angelus* = îngerul. La cuvintele latine s-au adăugat apoi împrumuturi din ungureşte şi slavoneşte.

Pe cînd ținuturile dunărene erau în părăsire, năvăliră ungurii, care su-puseră pe români. Cu tot traiul lor îndelungat prin munți, românii n-au pierdut elementele civilizației romane, fiindcă natura cea dintîi a lucrurilor nu piere: „prima materia non corrumpitur". Ungurii, sub regele Vladislav, pornesc împotriva tătarilor care se aşezaseră în Moldova, îi bat cumplit mai jos de Roman şi, în locurile rămase libere, urmează a doua descălecare. .

Partea a treia, *Despre a doua descălecare a Moldovei şi a Munteniei după alungarea tătarilor,* este cea mai frumoasă, deoarece conține o serie de legende populare pline de farmec în liniile lor simple şi naive. Cartea se deschide cu povestirea legendelor privitoare la întemeierea Moldovei.

în Maramureş, în satul Cuha, se afla Dragoş, fiul lui Bogdan, care ardea de dorința de a arăta ceea ce poate înfăptui. Mama lui 1-a împiedicat multă vreme să plece în lume după isprăvi vitejeşti, dar într-o zi, ivindu-se în sat un zimbru, Dragoş a socotit aceasta ca un semn prevestitor şi, alegînd repede

300 de tineri înarmați, a plecat cu ei în căutarea zimbrului. Ei merg necontenit de-â lungul rîului, călăuziți de cățeaua Molda, care adulmeca pretutindeni urmele fiarei. Urcînd coastele Carpaților, ajung pe culmea muntelui de unde privesc desfăşurîndu-se în vale „atît cît ochiul poate cuprinde... pînă în întinderile fumurii — sînt expresiile cronicarului — luncile Prutului, pămîntul viitoarei Moldove". Aci amintirea pribeagului se înduioşează şi în vreo 80 de versuri următoare el evocă, într-un colorit bucolic, frumusețile patriarhale ale țării sale. „Peste tot cîmpii mănoase, păşuni întinse, care alte pămînturi se pot asemăna în lume cu acestea?" Maluri joase la vaduri, asemenea labirintelor de grădini pe ape: „Egiptul nu întrece luncile Prutului în bogăție. Aci o jumătate de copeică produce şapte măsuri de grîu... în anii roditori, ovăzul, secara, dau unsprezece măsuri, iar meiul peste douăsprezece." Țară roditoare şi „cîmpii pline de flori, asemenea raiului", se întind pînă la Nistrul cel mare, care, „chiar acolo unde desparte în două Podolia^ curge între stînci sculptate natural, ca şi cum ar fi fost lucrate de mînă de om". Vînătorii privesc minunați această țară şi, scoborînd din ceața munților, aud într-o pădure deasă lătratul cățelei. Cronicarul poet povesteşte apoi> după liniile cunoscute ale legendei, uciderea zimbrului, moartea cățelei şi numirea rîului Moldova.

După uciderea zimbrului, Dragoş şi ai săi nu mai vor să părăsească locurile acelea atît de pitoreşti şi se leagă prin jurămînt să rămînă acolo. Ei aşează capul zimbrului pe un stîlp, ca semn prevestitor de bine şi întemeiază primul sat, *Bourenii,* „căci zimbrul se numeşte pe moldoveneşte bour", şi aleg ca pecete a noului stat capul de zimbru.

După ce se aşează, cercetînd împrejurimile pustii, zăresc deodată „un punct cenuşiu, care se ridica dimineața, în zorile liniştite, ca un stîlp drept pînă la nori" Rămîn înmărmuriți şi, curioşi să vadă cine locuieşte în asemenea pustietăți, pornesc înspre fum. Mergînd într-acolo, dau într-o dumbravă rotundă şi veselă, pe țărmul unei ape, „peste roiuri de albine şi peste un bătrînel încărcat de ani. El acoperea stupii şi umbla în jurul lor să dreagă cîfe ceva, să vadă dacă vreo matcă îşi scoate albinele, sau să îndrepte fagurii, să ia ceara asemenea chihlimbarului, căci — adaugă cronicarul într-o glosă marginală—în țara Moldovei se află în stupi ceară cu miros de chihlimbar." Pe cînd băfrînul „îşi îndemna albinele la muncă mai zeloasă", tovarăşii lui Dragoş îi dau „bineț ome". Tresare bătrînul. îi pun întrebări. El răspunde în ruseşte: „Nu pricep, pe Dumnezeu!" încearcă să se înțeleagă cu el prin semne şi, în cele din urmă, află printr-un tălmaci că este Iațco din Sniatyn. „M-am aşezat de cîțiva ani aci şi am o prisacă mică. Afară de voi n-am văzut pe nimeni." Dragoş îi întăreşte stăpînirea şi îl trimite să-şi aducă neamurile din Sniatyn. Pentru a lămuri originea principatului muntean şi a explica imaginea corbului din stema țării, Miron Costin reproduce o altă legendă, culeasă în Muntenia, şi care are în tot întregul ei factura populară.

Era — zice autorul — pe vremea cînd poporul locuia încă pe apa Oltului, o romăncă frumoasă pe care o îndrăgi principele Ardealului. Rămînînd grea, principele îi dete un inel spre credință şi o trimise la părinți, spunîndu-i că, îndată ce va naşte, să vie cu pruncul şi cu semnul la dînsul. Romănca, născînd copilul, plecă împreună cu fratele ei către curtea principelui. Pe drum, istoviți de mers, se aşezară să se odihnească la marginea unei păduri de stejari.

Aci mama, ca să potolească plînsul copilului, îi dădu inelul princiar să se joace cu el. Pe cînd copilul zburda vesel, un corb, zărind de pe creanga unui stejar că străluceşte ceva în mîna copilului şi luîndu-1 drept o bucată de carne, cum era chinuit de foame, se repede ca un fulger, răpeşte inelul de aur şi-1 înghite cu lăcomie. Copilul țipă, zgîriat de ghearele corbului, mama sare în picioare şi fratele, deşteptîndu-se, vede cu uimire că „inelul e pierdut şi odată cu dînsul şi cuvîntul principelui". Atunci se ia după corb, care se aşezase pe o cracă, îl ocheşte cu săgeata şi-1 ucide.

Episodul acesta al răpirii inelului de o pasăre de pradă este un element de folclor foarte răspîndit, precum am arătat în altă parte[1], şi se regăseşte destul de des în literaturile medievale (bunăoară în romanele *Pierre de Provence et la belle Maguelonne, Giulia e Ottinetto* şi chiar în *0 mie şi una de nopți).*

Apoi — urmează povestea — fără să scoată inelul din gîtlejul corbului, porniră cu toții la drum. Ajunşi la curtea principelui, îi prezentară copilul şi inelul în gîtlejul corbului, ca un semn dumnezeiesc. Principele ia copilul, îl ridică în rang făcîndu-1 domn peste ținutul Făgăraşului şi-i dă ca stemă corbul. Copilul acesta este Negru-vodă, descălecătorul Țării Româneşti, şi de la el a rămas corbul ca stemă a principatului muntean.

După aceşti descălecători de țară, autorul trece repede peste domniile următoare, fără să amintească decît pe Roman, pe care îl consideră ca frate al lui Dragoş, şi se opreşte mai mult asupra lui Alexandru, care — spune el — a fost asemenea unui rege, încît amintirea lui o slăvesc locuitorii pînă azi, „numindu-1 cel bătrîn şi bun".

Poema în versuri polone nu aduce ceva nou în chestiunea originii latine a neamului față de celelalte două lucrări de care ne-am ocupat pînă acum. Dimpotrivă, multe date istorice au fost aci cu totul reduse sau chiar lăsate la o parte; în schimb, au fost introduse elemente descriptive şi a fost dezvoltat materialul legendar.

Scopul lui Miron Costin n-a fost însă să facă din această poemă o operă de erudiție, ci una poetică, uşoară şi plăcută, care să cîştige sufletul cititorului său regal pentru frumusețea pămîntului moldovenesc şi pentru interesanta obîrşie a poporului român. Faptul că, în vremea noastră încă, unul din cei mai buni istorici ai literaturii polone, Al. Bruckner, consideră opera cronicarului ca un produs de seamă în literatura polonă a veacului al XVII-lea dovedeşte că Miron Costin şi-a ajuns ținta.

VIAȚA LUMII

t

în afară de meritele lui pentru istoriografia moldovenească, Miron Costin mai are şi pe acela de a fi printre inițiatorii liricii româneşti. El este primul cărturar care a încercat la noi poema filozofică. înainte de el, compusese în Moldova mitropolitul Varlaam cîteva versuri stîngace la stema țării, publicate în *Cartea românească de învățătură* din 1643.

Contimporan cu Miron Costin, mitropolitul Dosoftei s-a străduit sa traducă, după modelul lui Kachanowski şi, uneori, sub influența poeziei populare. *Psaltirea în versuri,* pe care a publicat-o la Uniew, în 1673. Deşi chiar la sfîrşituJ

[1] *Cărțile populare,* II, p. 341-342.

acestei tipărituri poetice a marelui mitropolit găsim, ca o frumoasă dovada de înfrăţire culturală între cărturarii lumii vechi, adause şi 18 versuri în care se vorbeşte despre mîndria originii noastre latine, cu exemple vădite, ca podul lui Traian de la Turnu-Severin, versuri datorite „prea cinstitului vornic mare în ţara de jos, Miron Costin" — importanţa activităţii poetice a lui Miron Costin stă în altă scriere a sa. înainte de 1673 Miron Costin a alcătuit un mic poem filozofic. *Viaţa lumii,* care ni s-a păstrat în manuscris, cu o predoslovie către cititori.

Prefaţa prezintă pentru noi, care urmărim evoluţia literaturii vechi româneşti, o importanţă deosebită, fiindcă este de fapt un mic tratat de versificaţie — primul de acest fel în literatura noastră. Din el se vede că Miron Costin avea o noţiune destul de clară despre versificaţie, care, după el, trebuia să îndeplinească următoarele condiţii:

1. *Măsura:* „Stihul iaste nu ca alta scrisoare deslegată, ci iaste legată de silave cu număr... Deci deaceaste silave, stihurile ceaste ce scriu într-această cărţulie au 13 silave, iară se pot şi în 9 şi în 7 a face, şi sînt într-alte chipuri stihuri la alte limbi, cum iaste elineasca şi letineasca."

2. *Rima:* „... deci are şi altă datorie stihul: cuvintele ceale <de la> sfîr-şitul stihului a doauă stihuri să se întocmească într-un chip, pe o slovă să se sfîrşească, cum iaste: aţa — viaţa; frunte—■ muntej spume — lume".

La aceste două cerinţe fundamentale, Miron Costin mai adaugă cîteva observaţii privitoare la evitarea hiatului, prin contopirea, coliziunea şi eliziunea vocalelor:

„...unde se vor prileji trei slove, cărora le zicem unoglasnice —adică « de un glas» (vocală) —cum iaste a, e, i, o, aceastea de se vor prileji trei alăturea, să lipsească una, cum iaste: nice o avuţie. Aice caută că *o* iaste între *e* şi între *a,* deci *o* piere şi vei citi: nice-avuţie iproci. Alta: pentru această slovac, cînd va avea înaintea sa iar o slovă unoglasnică, se întunecă, cum veţi găsi între stihuri un stih într-acesta chip: *mari împăraţi şi vestiţi,* care nu-1 citi: *mari împăraţi...* ci: *mar' împăraţi."*

Un singur element, într-adevăr important, al versificaţiei moderne îi scapă: ritmul. Versurile lui, ca şi ale tuturor contimporanilor săi, păcătuiesc tocmai prin ritmul defectuos; sînt versuri şchioape.

Predoslovia se încheie cu recomandaţia pentru contimporani să nu se lase furaţi de muzicalitatea versului: „mai vîrtos să înţelegi ce citeşti, că a citi şi a nu înţelege este a vîntura vîntul şi a fierbe apa".

Pentru a da o pildă că se pot scrie versuri şi în limba noastră, Miron Costin a alcătuit poema *Viaţa lumii.*

Tema acestui mic poem filozofic este concluzia la care ajunge totdeauna sufletul omenesc după ce scoboară de pe culmea maturităţii către amurgul vieţii şi simte apropiindu-se marea noapte care ne învăluie: „Deşertăciunea deşertăciunilor... toate sînt deşarte".

Această amară înţelegere a enigmei vieţii constituie un motiv poetic din cele mai răspîndite în literatura universală. Difuziunea motivului a fost urmărită de d-1 Ramiro Ortiz în interesantul studiu *Fortuna labilis (Soarta alunecoasă).*

Poema lui Miron Costin are într-adevăr afinităţi şi cu unele accente din lirica epicureană a lui Horaţiu:

Eheu fugaces, Postume, Postume, Labuntur anni; nec Pietas moram Rugis ei instanti senectae Adferet indomitaeque Morţi

Eheu fugaces.[1]

Tema apare însă cu mai mult relief la Ovidiu, care, exilat departe de Roma şi de ai săi pe care-i lăsase cu lacrimile în ochi în noaptea fatală în care a fost smuls din mijlocul lor, îşi trăia zilele amărîte pe ţărmurile viforoase ale Pontului Euxin, între sălbaticii sciţi.

în Cartea a IV-a, epistola a IlI-a din *Pontice,* după ce vorbeşte de „fortuna, dea non stabili" (soarta, zeiţa nestatornică), gîndul lui se duce cu melancolie spre atîţia mari eroi ai lumii, pe care norocul nestatornic i-a prăbuşit din culmea gloriei şi a măririi:

Omnia sunt hominum tenui pendentia iilo, £t subito rasu, quae valuere, ruunt, Divitis audita est cui non opulentia Croesi? Nempe tamen vitam captus ab hoste tulit. Iile Syracosia modo formidatus in urbe, Vix humili duram repulit arte famem. Quid fuerat Magno maius? tamen iile rogavit Submissa fugiens voce clientis opem ... [2]

Tema aceasta a nimicniciei vieţii omeneşti în faţa morţii eterne, care apare şi în lirismul sfinţilor părinţi ai bisericii, ca de exemplu la sfintul Ioan Hrisos-tomul — şi întărită mai ales prin evocarea marilor glorii ale omenirii, înmor-mîntate în noianul vremurilor — a trecut apoi în arta şi în literatura latină a evului mediu, unde a fost exploatată necontenit:

Ubi Plato, ubi Porphirius, Ubi Tullius aut Virgilius, Ubi Thales, ubi Empedocles, **Aut** egregius Aristoteles? Alexander ubi rex maximus? Ubi Hector Trojae fortissimus... Ubi Helena Parisque roseus? Ceciderunt in profundum ut lapides; Quis scit an detur eis requies?

[1] în **traducerea** liberă a d-lui N. Herescu:

Hei, Postume, Postume-n aprigă fugă
Se spulberă anii şi-n van e-orice rugă,
Căci, nici bătrîneţii ce vine grozavă,
Nici morţii neînfrînte, n-aduce zăbavă. -

* „Toate cele omeneşti atîrnă de un fir subţire şi toate cele ce au fost se prăbuşesc printr-o neaşteptată cădere. Cine n-a auzit de averile bogatului Cresus? Şi totuşi, căzut prizonier, îşi primeşte viaţa de la vrăjmaşi. Acel care era aşa de temut în cetatea Siracuzei (tiranul Dionis) abia îşi poate potoli foamea cea aspră printr-un meşteşug umil. 'Cine a fost mai mare decît Pompei? Şi totuşi acela, rupînd-o la fugă, imploră cu voce umilită ajutorul unui client..."

Din latina medievală, motivul s-a prelungit în literaturile romanice şi şi-a găsit, între altele, o interpretare delicată şi duioasă în lirica zbuciumatului Franco» Villon, la începutul veacului la XV-lea. Ecoul acestui „ubi sunt?" se străvede în drăgălaşa *Ballade des Dames de jadis,* în care farmecul se îmbină din evocarea discretă a frumoaselor din alte vremuri, „polies, soueves et precieuses", fiecare cu o trăsătură distinctivă a personalităţii sale: „la tres sage Helloîs, la reine Blanche comme le lys; Flora, la belle Rommaine...", şi din suavul refren care ne poartă gîndul de la frumuseţile ce au încîntat vremurile cavalerismului către zăpezile fragede ce se topesc pe pajiştile jilave, la începutul primăverii: Ou sont Ies neiges d'antan? („Unde sînt zăpezile din anul trecut?")

în literatura italiană, ecoul acestei teme s-a răsfrînt pînă tîrziu în lirica religioasă a veacului al XVI-lea. în Biblioteca Marciana din Veneţia am găsit tipărite la sfîrşitul unor broşurele populare de mistere religioase versuri ca acestea:

Voi che cercate in questo mondo honore Vedete ii fin di vostra humana gloria Vostro fnmo, e speranze, e vostra boria In un punto e fiorita e presto muore *Volano i mesi, gil anni,* e volan l'hore e spenta in breve spazio ohni memoria

e alia fine ogni nato si muore. *Se'l debol filo, otide sospesa pende* Mirabilmente ancor *mia fragil vita...*

Din literatura italiană aceste locuri comune au putut trece, prin studenţii polonezi din universităţile italiene, în literatura regatului vecin şi, printr-un model polon — pînă acum neindentificat — fără să negăm şi modelele clasice latine, a putut ajunge la Miron Costin.

Poema lui Miron Costin înfăţişează o formă mai complexă ieşită din îmbinarea acestor teme înrudite. Ea începe cu versurile amare de invocare a fragilităţii vieţii omeneşti, atît de amăgitoare în aparenţele ei, versuri care reamintesc ideea ovidiană, „Omnia sunt hominum pendentia filo (sel debol filo)":

A lumii cînt cu jale cumplită *viaţă*
Cu primejdii, cum *este o aţă*
Prea subţire şi-n scurtă vreme trăitoare.

Poema continuă pe tema nestatorniciei lucrurilor omeneşti, a fugii necontenite a vieţii, care se rostogoleşte mereu pe albia timpului, fără să se oprească niciodată:

Trece veacul desfrînat[1], trec anii cu roata, Fug vremile uşoare, fug şi nici o poartă A le opri nu poate...

[1] Neoprit, fără frîu.

Cu aceste idei se împleteşte motivul aşa de exploatat în literatura latină a evului mediu: a norocului orb care necontenit urcă şi scoboară pe scara lumii („Passibus ambiguis fortuna volubilis errat" a lui Ovidiu). Norocul, spune cronicarul poet,

Este cela ce pre mulţi cu amar afumă:
El suie, el coboară, el viaţa rumpe.
Norocul la un loc nu stă; **într-un** ceas schimbă pasul;
Anii nu pot aduce ce aduce ciasul!
Vremea le **începe** ţările, vremea le sfîrşeşte.

Poema capătă apoi mai multă amplitudine. Privind în lungul veacurilor, gîndul cronicarului se opreşte asupra marilor cuceritori ai lumii, care au uimit popoarele cu zarva faptelor lor şi pe care neantul i-a înghiţit „ca pe nişte spume". Ca şi poetul evului mediu latin („Alexander ubi rex maximuş?"), Miron Costin se întreabă:

... unde-s cei din **lume**
Mari împăraţi şi vestiţi?
TJnde-s **ai** lumii stăpîni? unde este Xersis,
Alexandru Machedonu ? Unde-i Artaxerxes ?
Augustu, Pompeiu şi Kesariu, ce au luat lume?
Pre toţi **i-au** stins cu vreame ca pe neşte spume.
Fost-au Kiros împăratu vestitu, cu războaie,
Cu avere preste toţi, plecîndu-şi sub voie
Pre perşi, haldei, tătarii şi Asia toată.
Caută la ce **l-au** adus înşelătoarea roată;
Prinsu-1-au o fămeiă, i-au pusu capu-n sînge: ..
„Satură-te de moarte, o, Kiros, şi te stinge
De vărsarea sîngelui"...

Şi, în sfîrşit, revenind la gîndul morţii eterne care seceră necontenit vieţile omeneşti, încheie cu îndemnul creştin al faptei bune, care singură cucereşte sufletului un loc de fericire în lumea viitoare şi un loc de cinste In viaţa pămîntească:

Ia aminte dar, oame, cine eşti pe lume, Ca **o** spumă plutitoare rămîi fără nume; **Una fapta ce-ţi** rămîne bună te lăţeşte în **cer** cu **fericire,** în veci te măreşte.

Ritmul poemei este însă greoi şi pe alocurea defectuos. Am văzut dealtfel mai sus că în micul său tratat de versificaţie Miron Costin îi dă puţină atenţie. Ideile se repetă uneori în chip obositor. Dar cu toate aceste defecte, din bălăria ideilor comune se ridică ici şi colo cîteva flori de imagini frumoase („şi voi lumini de aur: soarele şi luna"; cele omeneşti: „fum şi umbră sunt, visuri şi păreri"; omul „ca spuma plutitoare"; moartea: „culege cu sacul" vieţile omeneşti...), care dovedesc —-lucru ce l-am văzut şi din poema polonă şi din cronică chiar — că Miron Costin avea o pronunţată înclinare către poezie. Dar el nu a stăruit să-şi cultive această înclinare înnăscută şi însuşi ne spune că a scris poemul său ca să se arate că: „poate şi în limba noastră

a fi-acest feliu de scrisoare, ce se chiamă stihuri şi nu numai aceasta, ci şi alte dăscălii şi învăţături ar putea fi pre limba rumânească, de n-ar fi covîrşit vacul nostru cel de acum de mari greutăţi şi să fie şi spre învăţăturile scripturei mai plecată a locuitorilor ţărei noastre voie".

în şirul marilor cronicari moldoveni, Miron Costin ocupă, prin cultura lui largă şi prin puterea personalităţii sale, un loc proeminent. Lăsînd la o parte pe Dimitrie Cantemir, care poate fi considerat ca un istoric în adevăratul înţeles al cuvîntului, Miron Costip este cel mai cult dintre cronicarii moldoveni. Aruncat, prin vicisitudinile familiei sale, pe limanuri străine, el şi-a petrecut toată copilăria, pînă în anii primei tinereţi, în Polonia, unde a avut norocul să se adape adînc din cultura umanistă a colegiilor iezuite, precum şi din rafinata cultură polonă a timpului său.

-Este singurul cronicar moldovean care scrie într-o limbă străină pentru a dezvălui originea glorioasă a neamului, trecutul zbuciumat şi nădejdile ce ţara sa le punea, în acele vremuri de cumpănă, în marele rege. care despresu-rasa Viena şi în vecinii creştini. Cu operele în limba polonă el depăşeşte hotarele literaturii româneşti şi, prin frumuseţea lirismului descriptiv, prin farmecul legendelor populare şi prin eleganţa cu care mînuieşte versul eroic polon, a izbutit să cucerească — după cum o recunosc înşişi istoricii literari străini — un loc de cinste în literatura istoriografică polonă a timpului său.

Orizontul larg de cultură pe care, spre deosebire de contimporanii săi moldoveni, şi-1 agonisise în anii tinereţii, se vede pretutindeni în opera lui: din bogăţia de informaţii privitoare la ţările învecinate, din reminiscenţele literaturii clasice, din citatele şi din corespondenţa lui latină, din mapele geografice pe care nu o dată le utilizează, din claritatea cu care pune şi discută problema originii romane.

în al doilea rînd, Miron Costin cutreierase — ca Eminescu mai tîrziu — în lung şi lat pămîntul românesc. Străbătuse cu oştirea lui Duca-vodă întreg Ardealul; trecuse pe la Alba-Iulia; fusese de mai multe ori în Muntenia şî' privise, prin apele limpezi ale Dunării, pragurile podului lui Traian; colin-dase, în sfîrşit, cu prilejul unei solii în Polonia, Maramureşul, unde aflase leagănul Moldovei şi văzuse hrisoave de la Dragoş.

:r Nimeni pînă la el nu a fost, şi din punctul de vedere al culturii şi ca experienţă sufletească, mai bine pregătit să pătrundă problema unităţii neamului. Şi nimeni dintre toţi contimporanii săi nu era în măsură să vadă mai bine cît de falsă şi de jignitoare era basna împrumutată dintr-o cronică ungurească de bietul Simion Dascălul.

Cu aceeaşi mîndrie şi pasiune cu care stătea dîrz înaintea vizirului („suntem bucuroşi noi moldovenii, să se întindă împărăţia ...") şi înaintea domnilor săi pentru apărarea pămîntului şi drepturilor poporului său, marele logofăt al Moldovei a luat pana să spulbere ocara cu care fusese înfundat neamul său.

Opera sa *De neamul moldovenilor* are într-adevăr greşeli de amănunte, uneori confuzii, nu merge direct la sursele pe care le citează după alţii. Acestea sînt însă defecte ale timpului, dar datele fundamentale ale problemei, aşa cum le-a fixat el: cucerirea romană, colonizarea, unitatea neamului, conţi-. nuitatea în Dacia, latinitatea limbii — au rămas pînă astăzi nezdruncinate.

Relieful pe care 1-a dat chestiunii, căldura convingerii şi dragostea de neam — am putea zice *pasiunea* — cu care el a pus şi a discutat problema a încălzit într-atît sufletul cărturarilor din epoca sa, încît ideile aduse în circulaţie de el au avut un puternic răsunet în opera lui Dimitrie Cantemir şi a stolnicului Constantin Cantacuzino.

Deşi în viaţa de cultură a unui neam ceea ce contează sînt înfăptuirile şi nu intenţiile, totuşi nu putem pierde din vedere că Miron Costin concepuse planul unei vaste istorii care, pornind de la originea romană, să îmbrăţişeze istoria neamului pînă în vremurile sale. Planul nu 1-a putut îndeplini din pricina vremurilor turburi — „aceste cumplite vremi, de nu stăm de scrisoare, ci de grije şi suspine". Abia se aşeza la masa de scris şi ştafeta de la curtea domnească îl silea să lege paloşul la bîru şi să încalece pentru drumuri depărtate. Din planul său el n-a putut aşterne pe hîrtie, în afară de urzeala începutului —- de cartea pentru întîiul descălecat — decît acele memorii pline de savoarea lucrurilor văzute şi trăite intens. Dar nici acestea n-au putut fi terminate, căci ele merg abia pînă la Dabija-vodă. Tocmai cînd se credea, în amurgul vieţii, ajuns la un liman de linişte şi fericire prin căsătoria apropiată a fiilor săi, s-a prăbuşit asupra familiei sale, ca un fulger, înfiorătoarea tragedie care i-a pus capăt vieţii şi 1-a învăluit în acelaşi mormînt cu soţia sa.

BIBLIOGRAFIE

Cronica a fost publicată întîia dată de M. K o g ăl n i c e a n u în *Letopiseţele Ţării Moldovei,* voi. I, Iaşi, 1845 (cu caractere chirilice), p. 211 — 348, şi republicată în ediţia a II-a (sporită cu cronicile Munteniei), apărută sub titlul *Cronicele României sau Letopiseţele Mo'iiaviei ţi Valahiei* (cu caractere latine), Bucureşti, 1872, voi. I, p. 243 — 373. Cele spuse cu prilejul cronicii lui Ureche despre ediţia lui Kogălniceanu se referă şi la cronica lui Miron Costin.

O ediţie critică a operelor lui Miron Costin a încercat V. A. U r e c h i ă, *Miron Castin, Opere complete după manuscripte, cu variante şi note, cu o recensiune a tuturor codicelor cunascute pînă astăzi.* Ediţie tipărită sub auspiciile Academiei Române, în două volume, Bucureşti, 1886— 1888. Urechiă arată că pentru lucrarea lui a avut 32 de codice de letopiseţe aflătoare în ţară şi 11 codice aflătoare peste hotare. Publică textul cronicii, adăugind „în josul fiecărei pagine un număr foarte mare de lecţiuni din diversele codice şi numeroase note explicative, apoi cita-ţiunile originale din scriitorii utilizaţi de Miron Costin ca izvoare la cronicele lui". Ediţia lui Urechiă nu corespunde însă cerinţelor criticii moderne. C. Giurescu a arătat că Urechiă nu reproduce exact textul unui arhetip, luat ca ms. de bază, ci el introduce în text Iscţiuni din alte manuscrise ce i se par mai bune şi aruncă în josul paginii, ca variante, elementele textului pe care 1 reproduce. O bună edifie critică a cronicii lui Costin ne lipseşte pînă acum.

Despre raporturile manuscriselor, cf. A. I o r d ă n e s c u, *Observaţiuni critice asupra eroticii lui Miron Costin,* în *Revista istorică română,* III, p. 259 — 265.

O versiune latină a cronicii lui Miron Costin (tradusă poate de Nicolae Costin) a fost descoperită în muzeul principelui Czartoryski din Cracovia şi publicată de către d r. E u g e n iu B a r w i n s k i, *Mironis Costini Chronicon Terrae Moldavicae ab Aarone Principe,* Comisia istorică a României, Bucureşti, 1912. G. Pasc u. *Letopiseţul Ţării Moldovei, scrierea românească şi traducerea latinească,* Iaşi, 1921; cf. şi *Cronicarii moldoveni Gligorie Ureche şi Miron Costin şi urm.,* Iaşi, 1936, p. 30—119. V. B o g r e a, *Pasagii obscure din Miron Costin,* în *Anuarul institutului de istorie naţională,!,* 1921—1922, Clui, 1922, p. 310 — 317. Al. C i o r ă-

n e s c u, *De la gesta franceză la Miron Costin,* în *Revista fundațiilor Regale,* I, nr. 5 (mai), 1934, p. 384 — 394 (paralele franceze medievale la episodul soliei lui Sbaraz în Constantinopol).

Pentru influența polonă asupra lui Miron Costin, opera importantă e: P. P. P a n a i-tescu, *Influența polonă în opera şi personalitatatca cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin,* Academia Română, *Memoriile secțiunii istorice,* s. **III-a,** t. IV, mem. 4, Bucureşti, 1923.

Dintre lucrările mai vechi poate fi încă utilă pentru analiza stilului: A. V. Gîdei, *Studtii asupra cronicarilor moldoveni din punct de vedere al limbei, metodei şi cugetării,* Bucureşti, 1898.

De **neamul moldovenilor.** A fost publicată întîia dată de M. Kogălniceanu în *Cro-nicele Romănişi sau Letopisețele Moldaviei si Valachiei,* a doua ediție, Bucureşti, 1872. O încercare de ediție critică, neizbutită, a dat V. A. U r e c h i ă în *Miron Costin, Opere complete* (tipărită sub auspiciile Academiei Române), Bucureşti, 1866, tom. I, p. 371—431.

Cea mai bună ediție este aceea pe care a dat-o regretatul C. Giurescu, *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieşit strămoşii lor* (în publicațiile îngrijite de Comisia istorică a României), Bucureşti, 1914. Ediția lui Giurescu este însoțită de o prefață privitoare la manus-scriptele operei, clasificarea lor, redacțiunea interpolată (Giurescu stabileşte că redacțiunile publicate de Kogălniceanu şi Urechiă sînt interpolate), arhetipul operei, cuprinsul scrierii, izvoarele ei, data scrierii şi edițiile anterioare, ale lui Kogălniceanu şi Urechiă. Prin critica internă a textului, Giurescu ajunge la constatarea că *De neamul moldovenilor* ni s-a transmis în două redacțiuni deosebite. Una, păstrată într-un singur manuscris, copiat în 1712—1713 de Axinte Uricariul şi păstrată în Biblioteca imperială din Petersburg (printre manuscrisele Bibiotecii Zaluski). Ea cuprinde interpolări în capitolele IV şi V precum şi două capitole noi care lipsesc în celelalte. La capitolul V se găsesc adăogate ştiri despre felul tunsorii la români, despre graiul şi slovele lor, precum şi despre obiceiurile de la mese, ospețe şi înmormîntări. „Dintre capitolele noi — observă Giurescu — unul priveşte originea cetăților din principate, iar celălalt soarta coloniştilor lui Traian după moartea întemeietorului." în sfîrşit, în această redacțiune, textul din pasajele în care Miron Costin vorbeşte în mod personal în cealaltă redacție („cercat-am cîteva... am aflat; cu urechile mele am auzit") a fost modificat şi redat în chipul următor: „răposatul tatăl meu Miron... tatăl nostru... răposatul tatăl nostru Miron logofătul". A doua redacțiune, reprezentată prin toate celelalte manuscrise cunoscute pînă acum, nu cuprinde aceste interpolări, dar are şi ea greşeli. Din aceste constatări şi altele, Giurescu trage concluzia că redacția păstrată în manuscriptul din 1712—1713 este o redacție interpolată de unul din fiii lui Miron Costin (Pătraşcu sau Nicolae). Atît manuscrisul din 1712 — 1713, copiat de Axinte Uricarul, cît şi celelalte — deci ambele redacțiuni — pornesc de la un prototip care nu este originalul lui Miron, ci o copie defectuoasă a acestuia. Textul publicat de Giurescu reprezintă „partea comună a manuscriptelor cunoscute, redată în forma pe care o are în manuscriptul din 1712—1713 al lui Axinte Uricariul, păstrat în Biblioteca din Petersburg, cea mai veche copie şi cea mai apropiată ca limbă de originalul lui Miron Costin din toate copiile cunoscute pînă acum". Pasajele interpolate în acest manuscris au fost publicate de Giurescu cu litere petit. Variantele din celelalte manuscrise au fost adăogate în josul paginii.

în ce priveşte datarea operei, a se vedea şi părerea argumentată a regretatului N. I o r g a, în *Revista istorică,* I (1915), p. 4 — 9 şi 226 — 229. C. Giurescu, în *Buletinul Comisiunii istorice a României,* voi. II, Bucureşti, 1915, p. 103—132. Cf. şi G. Pa seu, *Miron Costin, De neamul moldovenilor, scrierea românească şi prelucrările leşeşti.*

Operele în limba polonă. *Cronica țării Moldovei şi a Munteniei: Chronika ziem moldawskich y multanshich.* S-a păstrat într-un manuscris al Bibliotecii Zaluski, care înainte de război era încorporată în Biblioteca imperială din Petersburg. Ea a fost descoperită şi

publicată de I o n
319

Bogdan, în originalul polon şi în traducere românească, cu un studiu interesant, în *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor, adunate şi publicate cu traduceri şi adnotaţiuni,* p. 139—204.

Poema polonă. Ni s-a păstrat în două copii manuscrise. Primul, provenit din fosta Bibliotecă Zaluski, a fost adus la Varşovia din Petersburg, între manuscrisele retrocedate în urma păcii de la Riga (1921). Al doilea manuscris se păstrează în Biblioteca Czartoryski din Cracovia şi are la p. *51* următoarea notă interesantă, pe care o dau în traducere românească: „10 septemvrie anul 1700, mi s-a dăruit această carte în Iaşi, în timpul soliei în Turcia, pentru informaţie asupra Ţării Munteneşti de către Wargalowski, pisarul gospodarului Constantin Cantemir". Notiţa se încheie cu patru versuri în limba polonă, a căror traducere e aceasta; „Dacă Moldova nu va ridica nobilul ei cap de sub jugul turcesc, pentru că polonul, gata de luptă, nu-i dă sfat de mîntuire, atunci vecinul sarmat va trage la acelaşi jug". O copie de pe acest manuscris al Bibliotecii Czartoryski, copie făcută de Stoica Nicolaescu, se păstrează în Biblioteca Academiei Române. Panaitescu ajunge la concluzia că redacţia din primul manuscris (al fostei Biblioteci Zaluski din Varşovia) se apropie mai mult de versiunea pe care Miron Costin a ţinut să o dăruiască lui Ioan Sobieski. Andrei Zaluski, întemeietorul bibliotecii din Varşovia, în care s-a găsit copia poemei, a fost un sfetnic al regelui Ioan Sobieski. Manuscrisul din Varşovia prezintă o redacţie revăzută şi corectată în ce priveşte rima, măsura, alegerea cuvintelor.

Poema polonă a lui Miron Costin a fost pentru prima dată publicată, cu destule greşeli, în colecţia postumă a scrierilor lui Iosif Dunin Borkowski, *Pisma (Scrieri),* I, Lemberg, 1856, p. 239 — 274. Textul publicat de Dunin a fost apoi. reprodus între anexele de documente publicate de Leon Rogalski, *Dzieje ksieztw naddunaishich (Istoria principatelor dunărene),* I, Varşovia, 1861, II, p. 758 — 784. După această ediţie a publicat Hasdeu o traducere românească, cu numeroase greşeli, în *Arhiva istorică a românilor,* I, 1, Bucureşti, 1865, p. 159 şi urm. Textul dat de Rogalski, însoţit de traducerea românească a lui Hasdeu, au fost reproduse de M. Kogălniceanu în ediţia a H-a a *Cronicelor sau Letopiseţelor,* voi. III, Bucureşti, 1874, p. 487 şi urm.

V. A. Urechii, în *Miron Costin, Opere complete,* Bucureşti, 1888, voi. II, p. 70— 142, publică, după copia, păstrată în Biblioteca Academiei, versiunea din manuscrisul Bibliotecii Czartoryski. Textul polon al lui Urechiă, plin de greşeli de tipar, este însoţit de traducerea făcută de Hasdeu, corectată în partea finală cu o traducere făcută de lt.-col. şi inginer Colinski, care nu era familiarizat cu termenii privitori la vechea organizaţie a Moldovei.

Cea mai bună ediţie este aceea pe care a dat-o P. P. Panaitescu, *Miron Costin, Istorie în versuri polone despre Moldova şi Ţara Românească (1684),* în *Analele Academiei Române, Mem. secţ. ist.,* s. Hl-a, t. X, Bucureşti, 1929. D-sa a luat ca bază. manuscrisul din Biblioteca Zaluski. La acesta a adăugat variantele din manuscrisul Bibliotecii Czartoryski şi a însoţit textul polon de traducere şi de introducere.

Viaţa lumii. A fost publicată întîia dată de Hasdeu, în *Satyrul* pe 1866 (aprilie), după o copie defectuoasă; apoi de V. A. Urechiă în *Miron Costin, Opere complete,* t. II, Bucureşti, 1888, p. 501 — 507 (cu un mic studiu introductiv, p. 487—500). O analiză a poemei în legătură cu istoricul motivului în literatura universală: Ramiro Ortiz, *Furtuna labilis, Storia di un motivo poetico da Ovidio al Leopardi,* Bucureşti, Cultura naţională, 1921, p. 56, 74, 145—147; N. I. H e r e s c u, *Hon omnis moriar sau Soarta lui Horaţiu în literatura românească,* în *Arta şi tehnica grafică,* caietul 6, dec. 1938, p. 38 — 49.

Despre versificaţia lui Miron Costin: I. N. Apostolescu, *Vancienne versification roumaine (XVII et XVIII siecles),* Paris, 1909, p. 32-44.

Cele optsprezece versuri ale lui Miron Cost'n adaose la sfirşitul *Psaltirii în versuri* a mitropolitului Dosoftei (f. 265) se găserc reproduse in I. Bianu şi N. H o d o ş, *Bibliografia veche românească,* I, p. 213 —214.

Traduceri. *Istorie de crăia ungurească de cînd şi cum au căzut pre manile turcilor,* în V. A. Urechiă, *Miron Costin, Opere complete,* II, p. 19 —71. Este o traducere după Top-p e 11 i n, *Origines et occasus Transylvanorum,* Lyon, 1667, Partea a Ii-a, Appendix. *Revolutiones seu occasus Transylvanorum,* cu omisiuni şi adaose. Ci. P. P. Panaitescu, *O istorie a Ardealului tradusă de Miron Costin,* în *Analele Acad. Rom., Mem. secţ. ist., s.* a III-a, t. XVII, mem. 11.

T. H o 1 b a n, *Un tratat de retorică de Miron Costin,* în *Revista istorică,* XXI, 1935, p. 213-215.

-Biografia. Ştiri interesante despre Miron Costin se găsesc în cronica lui, şi mai ales în Necnlce (vezi îndeosebi ediția publicată deAlexe Procopovici în „Clasicii români comentați", indicele de la sfîrşitul voi. II), precum şi la D. Cantemir, *Vita Constantini Cantem&ri)* (vezi ediția a Ii-a, dată de N. I o r g a, *Viața lui Constantin-Vodă Cantemir, text latin revăzut si traducere româneasca,* Buc, 1923, p. 57 — 63, 75 — 79, 85—101 din textul românesc).

O biografie detailată a lui Miron Costin a dat V. A. Urechiă în voi. I din *Miron Costin, Opere complete,* Bucureşti, 1886, p. 282 — 368; pentru întregirea biografiei trebuie însă cercetate şi notele de la p. 684 şi urm. Datele biografice ale lui Urechiă completate şi rectificate de: I. Tanoviceanu, *Marele spătar Ilie Țifescu şi omorîrea lui Miron şi Vclişco Costin, Analele Academiei Române,* t. XXXII, *Mem. secţ. ist.,* Bucureşti, 1910; Vladimir G h i c a, *Cîteva documente despre Costini aflate în arhivele române,* în *Convorbiri literare,* anul XLI (1907), p. 468 — 482; Sever Zotta, *Ştiri despre Costineşti,* în *Revista istorică,* XI (1925), p. 73 — 78, numerele 10—12 (octombrie—decembrie). Ştirile sînt privitoare la indigenatul Costineştilor, la,soția lui, la inscripții costineşti şi la ultimii reprezentanți ai familiei; P. P. Pânaitesc u, *Ştiri noui despre Miron Costin şi familia lui,* în *Omagiu lui I. Sianu,* Bucureşti, 1927, p. 277—284. Este vorba de solia în Polonia a lui Miron Costin. Ştiri despre viața lui Miron Costin în Polonia, după ce a părăsit țara cu Duca-vodă, la C z e s 1 a w C h o-waniec, *Miron Costin en Pologne,* în *închinare lui N. Ibrga,* Cluj, 1931, p. 113 şi urm.; acelaşi, *Wyprawa Sobieskiego do Moldawje w. 1686* r. Varşovia, 1932 (despre campania lui Sobieski în Moldova la 1686); cf. o recenzie sumară de P. P. Panaitescu, în *Revista istorică română,* III, p. 293; a c e 1 a ş i, *Influența polonă p. E. de Barwinski, Mironis Costini Chronicon Terrae Moldaviae ah Aarone Principe* (introducerea). Despre moartea fraților Costin, cf. D. G ă z d a r u, *O relațiune italiană contimporană despre sfîrşitul lui Velicico şi Mircn Costin,* în *Cercetări istorice,* V—VII, 1930, p. 366 — 367; I. M i n e a, *Despre Miron Costin şi fratele său Iancu,* în *Cercetări istorice,* XIII-XIV, nr. 1—2, Iaşi, 1940, p. 651—669.

Ştiri răzlețe se mai găsesc în Ghibănescu, *Surete şi isvoade,* mai ales în volumul V.

în afară de studiile citate mai sus şi de privirile de ansamblu din N. I o r g a, *Istoria literaturii româneşti,* ed. a Ii-a, p. 315—346, şi Sextil Puşcariu, *Istoria literaturii române, epoca veche,* ed. a Ii-a, p. 132— 138, 235—236, se găsesc detalii asupra operei lui Miron Costin la: Cornelia Ş e r b u-L a v r o n s c h i, *Ideile politice din letopisețul lui Miron Costin,* în *Cercetări istorice,* sub direcția I. Minea, IV (1928), p. 64^75; S. FI. Marian, *Portretul lui Miron Costin, mare logofăt şi cronicar al Moldovei,* Bucureşti, 1900. O expunere a vieții şi operei: I o n I. N i s t o r, *Miron Costin (cuvîntare festivă), Analele Academiei Române, Mem. secţ. ist.,* seria III, tom. XXIV, mem. 9, Bucureşti, 1942.

CONTINUATORII LUI MIRON COSTIN

Problema pe care o ridică felul cum s-a transmis cronica lui Grigore Ureche în compilaţia lui Simion Dascălul şi a celorlalţi interpolatori nu este singura enigmă a istoriografiei moldovene.

în tomul al II-lea din colecţia sa de cronici, Mihail Kogălniceanu publică o compilaţie cu titlul *Letopiseţul {erei Moldovei de la Ştefan sin Vasile Vodă, de unde este părăsit de Miron Costin logofătul, de pre isvoadele lui Vasile Damian, ce au fost treti logofăt, a lui Tudosie Dubău logofătul şi altora,* pe care-1 atribuia lui Nicolae Costin, „carele au fost logofăt mare în Moldova".

Acest letopiseţ duce povestirea evenimentelor petrecute în Moldova de la urcarea în domnie a lui Eustratie Dabija-vodă, în anul 1662, adică de unde se încheia cronica lui Miron Costin, pînă la Urcarea în domnie a lui Ioan Mavrocordat, adică pînă la anul 1711. Regretatul C. Giurescu, supunînd unei critici atente acest letopiseţ, a dovedit, într-un memoriu prezentat Academiei Române, că el este o compilaţie alcătuită din două letopiseţe deosebite. Din aceste două letopiseţe, numai ultimul, care cuprinde doar trei ani din istoria Moldovei, şi anume domniile lui Nicolae Mavrocordat şi Dimitrie Cantemir de la 1709—1*711, este într-adevăr opera lui Nicolae Costin. Prima parte şi cea mai întinsă, cuprinzînd evenimentele petrecute în 47 de ani, în răstimpul de la Dabija-vodă pînă la Nicolae Mavrocordat, este un alt letopiseţ, de o factură cu totul deosebită. Autorul acestei compilaţii nu se poate identifica. Este deci o cronică anonimă.

în titlul ei se spune însă că a fost alcătuită din izvodul „lui Vasile Dămian, ce au fost treti logofăt" şi de pre izvodul lui „Tudosie Dubău logofătul şi altora". Din aceste indicaţii ar rezulta că primii cronicari după Miron Costin, primii boieri care au reluat firul povestirii rupt prin moartea tragică a lui Miron Costin, şi înnodîndu-1 l-au tras mai departe, au fost *Vasile Damian* treti logofătul şi *Tudosie Dubău* logofătul.

Cine au fost aceştia şi care este partea lor de muncă în istoriografia moldovenească ?

VASILE DAMIAN

Biografia lui Vasile Damian a fost reconstituită, în linii mari, de regretatul C. Giurescu. După datele pe care ni le dă Giurescu, Vasile Damian era fiul lui Damian, vornic de Dorohoi, şi al Anghelinei, fata lui Dănăilă, care avea părţi de moşie în satul Turbăteşti, din ţinutul Cîrligăturii, unde îşi avea cea mai mare parte din moşiile sale şi cronicarul Grigore Ureche. 0 mătUşă a mamei sale Anghelina, Anisia, era căsătorită cu Vasile Corlat, uri-carul lui Vasile Lupu, şi a avut un fiu, pe Pascal Corlat, care a îndeplinit şi el sarcina de uricar pe lîngă curţile domnilor moldoveni.

Vasile Damian avea deci în familia sa cărturari care trăiseră în intimitatea curţilor domneşti şi era dar în măsură să cunoască evenimentele desfăşurate în Moldova.

El s-a născut probabil pe la jumătatea secolului al XVII-Iea, căci la 1680 îl găsim căsătorit de curînd cu Ilinca, fata lui Nacul Murguleț, dintr-o familie veche şi bogată. Din aceeaşi familie făcea parte şi mama lui Tudosie Dubău, care ne este indicat în titlul compilației cu un al doilea cronicar. Cei doi izvoditori de letopisețe după Miron Costin erau deci înrudiți între ei. Prin soția sa, Ilinca Murguleț, Vasile Damian intra în legături de rudenie şi cu familia domnitoare a Ghiculeştilor, deoarece soacra sa, mama Ilincăi, ținuse în prima căsătorie pe fiul lui Gheorghe Ghica, Ionaşco postelnicul.

La data cînd lua în căsătorie pe Ilinca Murguleț, Vasile Damian era numai vătav; curînd după aceasta îl găsim semnînd într-un act din decemvrie 1681 ca logofăt al treilea. La 8 februarie 1685, unchiul său despre mamă, uricarul Pascal Corlat, neavînd copii, îi dăruieşte părțile lui din jumătatea de sus a ocinei strămoşeşti: Turbăteştii. Vasile Damian îşi păstrează dregătoria de treti logofăt pînă sub Constantin Cant emir, în 1688, cînd este înlocuit prin Nicolae Costin. De aci înainte nu i se poate urmări firul vieții. Ultima ştire pe care o avem despre el este din 28 august 1689, cînd obține de la Constantin Cantemir o carte prin care i se dă împuternicirea de a-şi căuta vecinii fugiți din moşia de zestre a soției sale, Lămăşenii.

La 1702 el era decedat de mult, după cum reiese aceasta dintr-un proces al fiicei sale Safta şi soțului ei, comisul Gheorghe Fratița.

Biografia lui Vasile Damian, astfel schițată, are multe puncte obscure şi ea nu ne dă nici o lămurire despre ideile lui politice şi despre legăturile cu domnii sub care şi-a îndeplinit dregătoria de treti logofăt. Ea nu ne ajută deci să descurcăm partea care-i aparține din compilație. Delimitarea izvo-dului lui Damian care se află la baza prelucrării atribuită de Kogălrticeanu lui Nicolae Costin este cu atît mai greu de făcut, cu cît izvodul lui Damian este amintit numai în titlul compilației: *Letopisețul țerei Moldovei de la Ştefan sin Vasile Vodă ...de pre izvoadele lui* Vasile Damian, *ce au fost treti logofăt, a lui Tudosie Dubău logofătul şi altora.* Nicăieri, în cuprinsul compilației, izvodul lui Damian nu se mai găseşte citat; el a fost deci absorbit în compilație, fără să lase nici o urmă.

TUDOSIE DUBĂU

Viața lui ne este mai bine cunoscută. Schița biografică, întocmită acum 15 ani de regretatul C. Giurescu, trebuie completată prin materialul documentar publicat în anii din urmă.

Tudosie Dubău a fost unul din marii boieri latifundiari, care a avut în viața politică a Moldovei un rol proeminent, ajungînd pînă la înalta sarcină, de caimacam, adică locțiitor de domn. Era fiul lui Vasile Dubău şi al Nastasiei,. fata lui Ieremia Murguleț, dintr-o veche şi bogată familie. Tatăl, către amurgul vieții, renunțase la bunurile sclipitoare ale lumii pămînteşti şi îmbrăcase rasa de călugăr, pare-se în mănăstirea Dobrovățul, căreia, în 1673, copiii îi închinau ca danie partea cuvenită lor din moşia Rădueştii, în județul Vaslui. Tudosie se născuse probabil pe la 1630. Pentru întîia dată îl întîlnim în acte-la 24 septemvrie 1638, cînd naşul, Toader Şoldan, dăruia finilor săi, „cuconilor lui Vasile Dubău", partea lui de moşie din satul Vartici. Unde şi cum şi-a făcut

instrucția nu ştim, dar, din numeroasele acte şi zapise scrise ordonat şi frumos de mîna lui, se pare că era un boier cărturar. A intrat în viața publică sub Ştefăniță Lupu, fiul lui Vasile Lupu şi prietenul intim al lui Nicolae Milescu, cînd îl găsim îndeplinind dregătoria de pîrcălab în ținutul Cîrligăturii. La 1670 semnează ca biv spătar pe un act, alături de Ştefan Petriceicu, viitorul domn, pe atunci vel pitar. în 1671, sub Duca-vodă, el ajunge logofăt al doilea, iar în 1673, sub Petriceicu-vodă, este înălțat în importanta dregătorie de mare vistiernic —• am zice azi ministru de finanțe. Nu ştim însă sigur dacă, în lupta deschisă atunci între poloni şi turci în jurul Hotinului, Dubău, marele vistiernic, a fost alături de boieri şi de domnul care-1 ridicase dintr-o dată la o treaptă aşa de înaltă pe scara dregătoriilor şi care trecuse pe față de partea polonilor. Fapt este că, dacă nu însoțeşte pe Petriceicu-vodă în exilul polon, în care plecase şi mitropolitul Dosoftei, totuşi, sub domnii următori, Dumitraşcu Cantacuzino şi Antonie Ruset, el este ținut fără nici o dregătorie, ceea ce înseamnă că era măcar bănuit, dacă nu compromis în trădarea lui Petriceicu față de turci. Probabil că această înlăturare de la curte 1-a îndemnat să se asocieze cu Buhuş hatmanul şi cu Miron Costin şi, după întoarcerea moldovenilor din campania în Polonia, sa se plîngă vizirului împotriva domnului Antonie Ruset. în urma acestor plîngeri. Antonie Ruset a fost mazilit la Chişinău şi dus în lanțuri la Constantinopol. Complotul pus la cale cu ştirea lui Duca-vodă, domnul Țării Româneşti, se încheie cu strămutarea acestuia în Moldova.

Sub Duca-vodă, Dubău este mare spătar şi păstrează dregătoria doi ani. în primăvara anului 1679, atitudinea lui Duca-vodă se schimbă față de Dubău şi de ceilalți boieri. în aceste timpuri, domnul izbutise să obție hatma-nia Ucrainei, cucerită de curînd de turci şi, în dorința de a o păstra, se apucase să-şi întemeieze acolo ferme cu gospodării înfloritoare, stupi de albine, velnițe de horilca (rachiu), de bere şi de mieduri. Năzuind să-şi refacă averea închisă în asemenea întreprinderi, a pus biruri grele pe țară.

„Strînsoare mare pentru bani făcea tuturor şi boierilor şi neguțătorilor şi a toată țara, muncindu-i şi căznindu-i pre toți în toate chipurile, pre unii cu închisori pedepsindu-i, pre alții cu muncă şi bătăi cu buzduganul pînă la moarte ucigîndu-i. Nu cruța nici boier, nici sărac, nici țăran, nici femei."

Boierii din divanul domnesc zăceau în temniță luni de zile, legați în lanțuri şi bătuți cu toiegile la tălpi; alții erau legați de stîlp în pielea goală şi unşi cu miere de-i mîncau muştele şi albinele. Această urgie dezlănțuită asupra boierilor, ca şi asupra țăranilor, 1-a atins şi pe Tudosie Dubău, care a fost închis de seimeni şi pus în fiare; însă, într-o noapte, el izbuteşte să fugă din Iaşi, împreună cu cîțiva tovarăşi şi, deşi urmăriți de gonaşi lipcani, reuşesc să treacă în Polonia. în pribegie Dubău stă pînă la 1683, cînd victoria lui Ioan Sobieski în lupta cu turcii, sub zidurile Vienei, dădu curaj lui Petriceicu să se reîntoarcă cu oaste polonă în Moldova. între boierii refugiați care veniră sub steagurile lui Petriceicu, a fost şi Dubău. Dar Dubău nu luă parte la expediția moldovenească împotriva tătarilor din Bugeac şi de aceea nu-1 urmă pe Petriceicu în noul său exil. El rămase în Moldova, şi domnul adus de turci, Dumitraşcu Cantacuzino, îl făcu mare logofăt în locul lui Miron Costin, care plecase cu Duca-vodă. Această însemnată dregătorie o îndeplineşte Dubău şi pe lîngă Constantin Cantemir, chiar după întoarcerea lui Miron Costin în Moldova.

După moartea lui Constantin Cantemir, Dubău joacă un rol important sub Constantin Duca, destăinuindu-i intențiile unui capigi-bașa trimis să spioneze mişcările domnului şi care pretindea că are la sine şi un firman de mazilire. Turcul, cerînd informații de la Dubău, acesta îl dădu de gol domnului. Măsurile stîngace luate de domn şi de cumnatul său Nicolae Costin aduc înlocuirea lui Duca-vodă prin Antioh Cantemir.

Pînă la venirea în Iaşi a lui Antioh, Dubău este însărcinat cu caimăcămia, alături de Manolache Ruset. Sub Antioh Cantemir nu mai ocupă nici o dregă-torie. Poate că s-a retras singur. între 1698 şi 1700 a murit.

Neculce, care 1-a cunoscut de aproape, fiind coleg de divan cu el, ne spune că „fiind om de treabă, era dvoreală după vel logofăt", ceea ce indică o minte aşezată şi cu tact.

Care este partea de contribuție a lui Dubău în cronicile moldovene?

în compilația atribuită de Kogălniceanu lui Nicolae Costin, izvodul lui Tudosie logofătul mai este citat, după cum observă regretatul Giurescu, în afară de titlu, şi în cursul povestirii, la domnia lui Constantin Cantemir: „Scrie la izvodul lui Tudosie Dubău, ce-au fost vel logofăt la Cantemir Vodă, cum pînă la al patrulea an al domniei lui Cantemir Vodă... cu multă nevoință au silit Şerban Vodă de i-au scos domnia".

Izvodul lui Tudosie Dubău mai este citat şi în alte letopisețe, şi anume: într-o copie a compilației lui Simion Dascălul, făcută de un copist interpolator. Amplificînd compilația lui Simion Dascălul, copistul adaogă într-un loc: „Fără cît numai ce însemnează la un letopiseț ce este izvodit de Dubău logofătul..."; într-altul: „însă la un letopiseț al lui Dubău logofătul însemnează"

Din locurile unde este menționat (domnia lui Iuga-vodă şi a lui Alexandru cel Bun) se vede că letopisețul lui Dubău cuprindea istoria Moldovei de la descălecat pînă la sfîrşitul veacului al XVII-lea. Acest izvod al lui Dubău ni s-a păstrat, şi el a fost descoperit prin cercetările minuțioase ale regretatului Giurescu, în două manuscrise din Biblioteca Academiei Române: unul (nr. 169) scris în Moldova la începutul secolului al XVIII-lea de un necunoscut; altul (nr. 2506) copiat în Țara Românească de Radu Popescu, logofătul de divan sub Nicolae Mavrocordat. Ambele manuscrise, după o predoslovie, parte rimată, parte în proză, cuprind compilația lui Simion Dascălul într-o versiune interpolată, letopisețul lui Miron Costin (1595—1661) şi o cronică sumară a domnilor de la Istratie Dabija pînă la Constantin Cantemir.

în *Predoslovia către toți cititorii cei români,* în care autorul, după cîteva rînduri de slavă, încearcă să facă apologia Moldovei, „țară mult desfătată" şi primitoare de străini, se găsesc şi următoarele rînduri revelatoare:

Că al tău sînt, Doamne, cu totul Theodosie Dubău logofătul, **Din** pămîntul din Moldova Precum arată slova; Țara cea mult desfătată Cumu-i de toți lăudată Cheia țărilor se zice.

Aceste versuri fiu se potrivesc însă — cum a arătat regretatul C. Giurescu— cu un pasaj din predoslovie, în care, pe lîngă unele lucruri comune, spuse într-o formă confuză, se găseşte şi următoarea informaţie preţioasă:

„într-acest chip şi noi cu vrerea lui Dumnezeu şi cu *îndemnarea dumisale* cinstit şi al nostru de mult bine făcătoriu, *dumnealui Theodosie Dubău*, ce-au fost logofăt mare, şi aducînd aminte de toate cîte mai sus scrisem, *ne-am apucat să scriem letopiseţul* ţării moldoveneşti, întru carele sînt scrise vieţile domnilor ţării Moldovei. Şi izvodul am luat de pre un letopiseţ a lui Simion Dascălul, carele şi Simion l-au izvodit de pre un izvod al lui Ureche vornicul, ce şi Ureche l-au scos de pre cronicariul leşesc şi unguresc, potrivind alăturea şi cu acest scurt moldovenesc, şi aşea den toate au scos ş-au ales, arătînd în carele cît scrie, au pre larg, au mai pre scurt."

Rezultă dar, din aceste rînduri, că Dubău nu este autorul, ci numai cel care a îndemnat să se facă letopiseţul. Dealtfel şi forma cu totul schematică şi searbădă pe care o are cronica nu cadrează nici cu trăsătura personalităţii sale, pe care ne-o dezvăluie Neculce, şi nici cu strălucita lui carieră politică. Este o înşirare seacă a domnilor, fără viaţă, fără coloare; unii abia sînt amintiţi cu anii de domnie şi o scurtă apreciere. Ceva mai mult se opreşte asupra lui Duca, unde se povesteşte asediul Vienei şi prinderea domnului la Domneşti, precum şi asupra lui Constantin Cantemir, asupra vrajbei lui cu Şerban-vodă din cauza Cupăreştilor şi asupra ocupării cetăţilor moldoveneşti de garnizoane polone.

Textul acesta, păstrat în cele două manuscrise din Biblioteca Academiei Române, prezintă, într-adevăr, unele pasaje identice cu părţile corespunzătoare din compilaţia atribuită de Kogălniceanu lui Nicolae Costin. în genere însă, compilaţia înfăţişează o redacţie mai dezvoltată. Cine este însă prelucrătorul nu putem şti, în actualul stadiu al cercetărilor.

Cronica aceasta anonimă a fost absorbită în cronica lui Neculce,"dar cîtă deosebire între izvodul searbăd şi între cronica, plină de viaţă şi de coloare a timpului, a lui Neculce!

BIBLIOGRAFIE

C. Giurescu, *Contribuţmni la studiul cronicelor moldovene (Nicolae Costin, Tudosie Dubău, Vasile Damian),* în *Analele Acad. Rom.,* XXX, *Meni. secţ. ist.,* s. 2. Bucureşti, 1907. Dovedeşte că compilaţia atribuită de Kogălniceanu lui Nicolae Costin este alcătuită în realitate din două părţi şi că numai partea ultimă, cuprinzind povestirea evenimentelor dintre 1709— 1711 (domnia lui N. Mavrocordat şi D. Cantemir), este opera lui Nicolae Costin. Partea de la început, cuprinzind istoria Moldovei de la 1661 (Dabija-vodă) pînă la 1709 (Nicolae Mavrocordat), ■este o cronică anonimă, alcătuită în 1712, după izvoade deosebite, pe care le citează sub numele de: „izvodul lui Vasile Damian; izvodul lui Tudosie Dubău logofătul; izvodul lui Miron logofătul". C. Giurescu, *Izvoadele lui Tudosie Dubău, Miron logofătul şi Vasile Damian.* Extras din *Buletinul Comisiunei istorice a României),* I, Bucureşti, 19 H (cu biografia lui Tudosie Dubău şi Vasile Damian). Un izvod al lui Miron Costin, povestind evenimentele petrecute de la Dabija-vodă înainte, n-a existat; este o confuzie a compilatorului. Pentru biografia lui Tudosie Dubiu a se vedea şi datele noi pe care le aduce hrisovul lui Gr. A. Ghica-vodâ pentru Zaharicşti ot Suceava, publicat de Ghibănescu în *Revista arhivelor,* I, nr. 2, Bucu-

reşti, 1925, p. 275 — 284, în care se lămureşte neamul lui Tudosie Dubău, care se trage **din** Marica, fata lui Ion Hăra vornicul, şi unde se pomeneşte şi ginerele lui Tudosie Dubău, logofătul Ga vrii Miclescu.

Despre aceşti continuatori ai lui Miron Costin, a se vedea şi N. I o r g a, *Istoria literaturii româneşti,* ed. II (1925), voi. I, p. 341-346.

NICOLAE COSTIN

Dintre cei trei fii ai lui Miron Costin — Ioniță, Nicolae şi Pătraşcu —■ Nicolae a fost cel mai învăţat şi cel mai însemnat prin rolul pe care 1-a jucat în viaţa publică a Moldovei. Pătraşcu, fiul mai mic, menit a se căsători cu fiica lui Constantin Cantemir, a emigrat la moartea tatălui său în Muntenia şi a murit, se pare, în pribegie; iar cel mai mare, Ioniță Costin, nu s-a putut ridica niciodată în rangul marilor boieri.

Nicolae, mijlociul, s-a născut probabil pe la 1660 şi, după ce şi-a început studiile la Iaşi sub supravegherea tatălui, cu iezuitul Renzi — care a fost şi profesorul viitorului domn C. Duca — le-a continuat împreună cu fraţii săi în Polonia, după cum ne încredinţează Dimitrie Cantemir. Astfel a dobîndit o instrucţie aleasă şi o cunoştinţă aşa de solidă a limbii latine, încît de copil ţinea discursuri în limba latină, precum şi la curtea domnească în zilele de sărbători. [x] Vorbea în acelaşi timp şi limba polonă şi probabil că ştia şi ceva greceşte, căci a fost trimis în diferite rînduri în solii la Constantinopol şi purta corespondenţă cu Alexandru Mavrocordat Exaporitul[2].

Nicolae Costin trecuse de 20 de ani, cînd, în 1684, a însoţit pe tatăl său în exilul polon, dobîndind găzduire în castelul regal de vînătoare din Daszow. Din pribegie s-au întors la începutul domniei lui Constantin Cantemir. Neculce ne spune că Miron logofătul venise „din ţara leşească foarte scăpătat" şi că „l-au avut Cantemir Vodă în milă şi în cinste", boierindu-i copiii şi logodind pe fiica sa, domniţa Saftâ, cu Pătraşcu. Nicolae Costin, ajuns în aceste împrejurări logofăt al treilea, urma să se logodească în curînd cu fiica lui Constantin Duca, a cărui familie trăia atunci la Constantinopol.

Dar zilele bune nu durează mult, căci în curînd se dezlănţui asupra Costi-neştilor urgia domnească. Nicolae se afla la Bîrlad, în drum spre Tarigrad, unde pornise să-şi aducă logodnica în ţară, cînd veni, pe negîndite, tragedia familiei sale: mama murea la Bărboşi, iar capul tatălui cădea sub toporul călăului.

Din porunca lui Constantin Cantemir, Nicolae Costin, care nu bănuia nimic din toate acestea, este arestat pe drum, adus la Iaşi şi închis în beciul din curtea domnească împreună cu fraţii săi şi cu alţi boieri bănuiţi a fi implicaţi în presupusul complot al lui Miron şi Velicico Costin.

[1] A se vedea discursurile reproduse la V. A. U r e c h i ă, *Miron Costin,* voi. II, p. 157 — 159.

[2] Despre o scrisoare a lui Mavrocordat către el, v. în Nâoț "E* XXr|VOHf| H0)V, **III,** 1906, p. 452.

După ce s-a potolit însă zarva în Moldova, Cantemir a liberat pe feciorii Iţii Miron Costin, pe chezăşia unor boieri de frunte. Dar dacă au scăpat din temniță cu viață, n-au scăpat de năpăşti. Vrăjmaşul înverşunat al tatălui lor, Iordache Ruset, vistiernicul lui Cantemir, arunca necontenit asupra lor, sub felurite pretexte, biruri peste biruri, încît, spune Neculce, „nu mai puteau prididi". Văzînd că n-au altă scăpare, „că se tot învățase vistiernicul de le cumpăra odoarele şi satele, fără preţ, că-i tot îngreuna cu dăjdiile", se hotărăsc să fugă pe ascuns. Cantemir, care prinsese de veste, repede steaguri de slujitori ca să-i prindă. Dar era prea tîrziu; feciorii lui Miron Costin izbutiseră să ajungă la cetatea Neamțului, unde se aflau în siguranță, apărați de garnizoana polonă care străjuia cetatea. De acolo plănuiau să se furişeze în Polonia, cînd, în acele zile de restrişte pentru ei, se întîmplă moartea lui Constantin Cantemir.

După domnia scurtă, de o lună de zile, a lui Dimitrie Cantemir, fugarii se întorc la vetrele lor, fiindcă apucase scaunul Moldovei Constantin Duca, pe a cărui soră o ceruse în căsătorie Nicolae Costin. Duca era tînăr, „ca de şeasesprezece, şaptesprezece ani", ne spune Neculce, dar — adaogă cronica anonimă — „măcar că era om tînăr, iar foarte înțelept şi prea învățat la carte elinească, negrabnic la mînie, nerăstitor".

Constantin Duca primise domnia în primăvara anului 1692 (martie 17) şi, prins în preparativele logodnei sale cu domnița Măria, fiica lui Brîncoveanu, zăboveşte la Constantinopol mai bine de două luni. La începutul lui iunie intră în Moldova şi îşi alcătuieşte un divan numai din boieri tineri. în acest divan, Nicolae Costin, care înainte de uciderea tatălui său pornise spre Constantinopol ca să ia în căsătorie pe sora lui Constantin Duca, capătă dregătoria însemnată de hatman al Moldovei. Curînd după aceasta, se aduce la îndeplinire şi proiectul zăbovit prin urgia lui Constantin Cantemir: căsătoria lui Nicolae Costin cu domnița Elena, sora domnului. Neculce, care pe atunci era şi el tînăr postelnic şi a luat parte la căsătorie, ne spune că „a fost nuntă frumoasă domnească" şi că „a luat parte şi doamna Anastasia, a răposatului Ducăi Vodă celui bătrîn", mama domnului, „cu alte fete mai mici". în toamnă se celebrează şi căsătoria tînărului domn cu fiica lui Brîncoveanu la Iaşi, unde „boierimea a două țări nuntiră trei săptămîni cu mari pohvăli şi podoabe şi cu feluri de feluri de muzice şi cu pehlivanii de mirare în tîrg, în Iaşi". La această nuntă a luat parte, din partea miresei, alături de mama ei, doamna Marica, şi unchiul, învățatul stolnic Constantin Cantacuzino.

Din pricina risipei necugetate, domnia lui Constantin Duca merge însă greu şi el este nevoit să arunce biruri noi peste țară. Nemulțumirile răsună pînă la Poartă, unde se adaogă şi pîra boierilor pribegi. Deci turcii trimiseră un capegi-başa, ca să strîngă birurile, dar şi ca să culeagă informații. Trimisul scăpă vorba în Iaşi că are asupra lui şi „firman de mazilirea domnului". Atunci, în ceas de cumpănă, domnul, cuprins de spaimă, chemă în grabă pe cumnatu-său Nicolae Costin hatmanul şi, înțelegîndu-se amîndoi, aleseră — ne spune Neculce •— „sfat rău". Şi într-adevăr, proverbul „unde nu este un bătrîn la sfat, să-1 cumperi", se adeveri şi de data aceasta. Cei doi tineri — domnul şi hatmanul — trimiseră în taină ştafetă la cetatea Neamțului, unde se afla o garnizoană polonă condusă de un moldovean, Moise Serdarul. Acesta, după îndemnul domnului şi al hatmanului său, se repede într-o noapte la Iaşi, cu patru sute de joimiri, ca din propriul său imbold, loveşte în faptul zilei pe neaş-

teptate pe capegi-başa, îi taie capul şi pradă carvasăria[1] turcească. Dar taina n-a putut fi păstrată, mai ales că în cetatea Neamţului se.aflau, ca pribegi, doi duşmani înverşunaţi ai domnului: Iordache Ruset vistiernicul şi Bogdan hatmanul, cumnatul lui Antioh Cantemir. Aceştia umplu lumea cu zvonuri, povestind isprava lui Duca-vodă, şi vestea ajunge pînă la Poartă.

Duca-vodă, dîndu-şi atunci seama de greşeala făcută, se mînie pe cumnatul său, Nicolae Costin, şi-1 scoase din hatmanie. în zadar încercă apoi să dreagă lucrurile, prinzîndun reimentar din oastea polonă de graniţă pe moldoveanul Turculeţ, care ţinea drumul Cameniţei şi pe care turcii îl urmăreau de multă vreme, căci tocmai cînd, de bucurie, poruncise să „zică surlele, să bată tobele şi să se sloboadă puştile", sosi un alt capegi-başa, care puse să se închidă porţile şi Înfăţişă firmanul de mazilire.

. Noul domn hotărît de Poartă era Antioh Cantemir. Duca-vodă fu dus la Constantinopol, iar Nicolae Costin, care la vechea ură a Cantemireştilor mai adaogă acum şi faptul că era cumnatul domnului mazil, nu mai putu rămîne în Moldova. El apucă drumul exilului şi se oploşi la curtea lui Constantin Brîncoveanu, socrul cumnatului său. Acolo a stat patru ani (dec. 1694 —■ sept. 1699), uneltind la Poartă, împreună cu Brîncoveanu şi cu ceilalţi pribegi moldoveni, răsturnarea lui Antioh Cantemir şi readucerea în domnie a lui Constantin Duca. Intrigile, ţesute cu dibăcie şi cu pungi de bani, izbutesc să aducă din nou la domnie, în toamna anului 1701, pe Constantin Duca. Nicolae Costin se întoarce atunci în Moldova şi îşi reia scaunul de hatman în divanul domnesc. . A doua domnie a lui Duca-vodă este însă şi mai puţin norocoasă decît întîia. Soţia sa, doamna Măria, murise de ciumă la Constantinopol, şi Brîncoveanu cerea stăruitor ginerelui său să-şi achite datoriile. Dăjdii noi impuse ţării îl fac impopular, şi Duca-vodă, minat de datorii, de uneltirile Cantemireştilor, ale boierilor fugari şi ale lui Brîncoveanu, este pentru a doua oară răsturnat din domnie în 1703 şi înlocuit cu Mihail Racoviţă, vărul lui Iordache Ruset, cel ce pusese la cale omorul Costineştilor.

Sub acest domn, Nicolae Costin, care, în afară de animozitatea lui Iordache Ruset mai era bănuit şi din pricina legăturii lui de rudenie cu domnul mazil, este scos din divanul domnesc şi înlocuit prin Lmpu Costache.

Domnia lui Mihail Racoviţă durează numai doi ani şi, în urma împăcării lui Brîncoveanu cu Cantemireştii, obţine domnia Moldovei, în 1705, Antioh. Aflînd de această numire, Nicolae Costin — care avea motiv să se teamă de uri ce veneau de la părinţi şi de răfuiala unor vechi socoteli de pe timpul cînd, fugar la curtea lui Brîncoveanu, a uneltit pentru răsturnarea lui, Antioh Cantemir din prima domnie — fuge din Iaşi la Hangu, împreună cu solul muntenesc, aflător atunci în Moldova, Toma Cantacuzino, şi cu vărul acestuia, paharnicul Ilie Cantacuzino.

Dar, pînă la sosirea sa în Iaşi, Antioh Cantemir instituie ca locţiitor de domn — caimacam, cum se zicea atunci — pe cumnatul său, Bogdan vornicul. Acesta, care pare să fi fost, după cum reiese din paginile cronicii, un om cu mintea aşezată, repede cărţi la Hangu, îndemnmd pe Toma Cantacuzino să se ducă liniştit în ţara lui, iar pe Nicolae Costin şi pe ceilalţi boieri fugari să se întoarcă fără nici o grijă la casele lor, că-i ia el pe seama lui. Ascultmd de

[1] Biroul vamal turcesc, unde se adăposteau negustorii turci cu mărfuri.

acest îndemn, Nicolae Costin se întoarce în Iaşi şi e înălţat de Antioh-vodă la rangul de vel vornic al ţării de sus. Astfel, prin mijlocirea caimacamului Bogdan vornicul, se face împăcarea definitivă între fiii lui Constantin Cantemir şi ai lui Miron Costin.

Nicolae Costin păstrează dregătoria în divanul Moldovei pe tot timpul domniei lui Antioh Cantemir; o pierde în 1707, la urcarea în domnie a lui Mihail Racoviţă. Dar în 1710, după ce luase Nicolae Mavrocordat locul lui Mihail Racoviţă, Nicolae Costin este chemat din nou în slujba ţării. Nicolae Mavrocordat abia îmbrăcase caftanul de domnie, cînd se întîmplă să moară tatăl său, Alexandru Exaporitul — marele tergiman, cum îi ziceau ai noştri —• care încheiase pacea de la Carlovitz între turci şi creştini. Nevoit să mai zăbovească la Constantinopol cîtva timp, pînă la înmormîntarea tatălui său, Nicolae Mavrocordat însărcinează cu căimăcămia Moldovei pe Nicolae Costin, alături de Antohie Jora şi de Ioan Buhuş logofătul. Astfel, Nicolae Costin ajunge acum pe treapta cea mai înaltă a vieţii sale publice.

La 25 ianuarie Nicolae Mavrocordat soseşte în Moldova, şi în prima duminică, ieşind de la biserica domnească de la utrenie, şi-a boierit, după obicei, boierii cei mari, făcîndu-1 pe Nicolae Costin vornic mare de ţara de jos. Contimporanul său, Axinte Uricarul, ne spune despre cronicar: „acel vestit carele era şi din părinţi blagorodnic şi dintru sine cu adevărat împodobit cu învăţătură", că îl avea Nicolae-vodă „întru deosebită dragoste şi socotinţă".

Pentru cultura lui deosebită şi pentru cunoştinţele de limbi pe care nu le aveau ceilalţi boieri de divan, Nicolae Costin este însărcinat totdeauna cu primirea solilor.

Astfel, în primăvara anului 1710, trecînd spre Poartă ambasadorul Franţei, marchizul Desalleurs, Nicolae Costin „pentru limba latinească — ne spune cronica — ieşindu-i mai sus de Copou înainte, cu slujitori, l-au petrecut pînă aice în oraş la gazdă". Solul e primit apoi cu mare cinste în divan şi petrecut de domn şi de oamenii săi pînă la Tighina. în acelaşi an, Iosif Potoţki, voievodul Haliciului, întorcîndu-se din Ardeal, unde fusese în slujba lui Râkoczy, după ce-şi lăsase oastea la Cernăuţi, vine spre Iaşi. Aci Mavrocordat, care avea să-i facă şi lui o primire frumoasă, trimite înainte-i pe Nicolae Costin vornicul, ca să se înţeleagă cu el în limba polonă. Cînd voievodul din Kiev lăsă 3.000 de ostaşi să ierneze în capitala ţării, Mavrocordat însărcinează tot pe Nicolae Costin să ia contact cu judecătorul oştirilor polone, pentru descurcarea plîngerilor ce le aduceau necontenit tîrgoveţii ieşeni.

Domnia lui Nicolae Mavrocordat durează însă numai un an. Aversiunea dintre ruşi şi turci avea să se dezlănţuie în curînd într-un război, şi turcii aveau nevoie în Moldova de un om devotat, care să cunoască în acelaşi timp rostul şi obiceiurile ţării, cu legături vechi şi trainice în boierimea pămînteană şi care să fie în stare să supravegheze mişcările lui Brîncoveanu. Acest om era Dimitrie Cantemir, vechiul adversar al lui Brîncoveanu.

Intrînd în Moldova şi alcătuindu-şi divanul, Dimitrie Cantemir încredinţează lui Nicolae Costin înalta dregătorie de vel logofăt.

Domnia lui Dimitrie Cantemir a fost însă prea scurtă pentru ca cei doi cărturari ai timpului, despărţiţi prin ura părinţilor lor, să se poată apropia sufleteşte. Nicolae Costin a trăit şi el fiorul zilelor tragice pe care le-a îndurat Moldova întreagă cu prilejul primului război al ruşilor cu turcii. Dimitrie

Cantemir, care fusese martor la dezastrul turcilor încheiat cu pacea de la Carlo-vitz şi care era convins că turcii se aflâ pe panta decăderii, punea mari nădejdi în Petru cel Mare. Acoperindu-şi toate mişcările, ca să nu fie simţit, şi străduin-du-se să păstreze mai departe încrederea turcilor, el se sfătuieşte numai cu boierii mai tineri din divanul său — între alţii şi cu Neculce, pe care îl făcuse atunci hatman — şi intră în tratative cu Petru cel Mare.

Deşi, în cronica sa, Nicolae Costin îl face pe Dimitrie Cantemir singur răspunzător de năpasta adusă „cu socoteala lui cea grabnică" asupra Moldovei, năpastă care, credea el, „nu se va îndrepta mai în veci", totuşi, din felul cum se apără Neculce, învinuit de contimporanii săi că el a sfătuit pe Cantemir să treacă de partea ruşilor, rezultă că toată boierimea nutrea gîndul de a mîntui ţara de turci prin ajutorul creştinilor.

Nicclae Costin va fi luat şi el parte la primirea lui Petru cel Mare; a venit şi el cu ceilalţi boieri ai ţării la ospăţul dat de Cantemir în cinstea ţarului „de *s-a* împreunat cu ţarul şi le-au dires împăratul cu mîna lui tuturor cîte un pahar de vin" de Cotnar cu pelin, care a plăcut aşa de mult muscalilor; a văzut şi el pe Petru cel Mare cercetînd pe jos mănăstirile laşului şi, în sfîrşit, a luat şi el parte la lupta de la Stănileşti. Războiul s-a încheiat, după cum se ştie, cu înfrîngerea ruşilor şi aceasta a silit pe cel mai mare cărturar al trecutului nostru să apuce, pentru totdeauna, drumul exilului. Numai cîţiva dintre boierii săi — tineretul, care fusese de la început iniţiat în planurile sale — 1-a urmat în acest exil. Ceilalţi boieri, între, care şi Nicolae Costin — unii înainte, alţii după dezastrul de la Stănileşti — au plecat în risipă spre munte ori spre codri, pe unde-şi trimiseseră familiile. Pe urma lor, cete de tătari şi turci se revarsă peste Moldova, jefuind, robind, mistuind în flăcări sate şi conace boiereşti. Această dureroasă pagină din istoria Moldovei se încheie cu venirea în a doua domnie a lui Nicolae Mavrocordat, cel ce, după cum ştim, îl preţuia mult pe Nicolae Costin.

în noul divan al Moldovei, Nicolae Costin îşi păstrează locul dat de Dimitrie Cantemir, de mare logofăt, dar n-a avut parte să se bucure multă vreme de prietenia lui Mavrocordat, căci după un an, mai precis în septembrie 1712, ieşind în ţară să-şi cerceteze moşiile şi bucatele, s-a bolnăvit şi în cîteva zile şi-a plătit şi el, cum zice cronicarul în graiul lui bătrînesc, „datoria cea obştească".

LETOPISEŢUL ŢĂRII MOLDOVEI DE LA ZIDIREA LUMII PÎNĂ LA 1601

Miron Costin, întorcîndu-se în Moldova după vreo 20 de ani de exil cu sufletul plin de iluzii, urzise planul de a scrie o vastă istorie a ţării Moldovei de la descălecat pînă în timpurile sale; dar vitregia timpului prin care a trecut — — „aceste cumplite vremi de acmu" — nu i-a îngăduit să-şi îndeplinească în întregime planul, şi atunci, în asfinţitul vieţii, văzînd că timpul îi scapă, a trebuit să-şi concentreze sforţările către două obiective: cartea *De neamtâ moldovenilor, din ce ţară au ieşit strămoşii lor* şi continuarea letopiseţului, de unde-1 lăsase Ureche pînă în timpurile sale. Moartea 1-a surprins — am putea zice: cu pana în mînă — muncind la închegarea definitivă a lucrărilor sale.

Cronica a rămas neterminată tocmai cînd venea la rînd povestirea vremurilor zbuciumate şi a evenimentelor dramatice la care ei însuşi luase parte activă; ultima pagină scrisă cuprinde domnia lui Ştefăniţă-vodă, fiul lui Vasile Lupu, mort de lingoare (febră tifoidă) la Tighina. Cartea *De neamul moldovenilor* a rămas şi ea neîncheiată. Capitolul al V-lea, penultimul, *De numele neamului acestor ţări şi de port şi de legea creştinească de unde au luat,* a rămas neterminat, iar al Vll-lea, *Cît au trăit aceste locuri cu oameni după descălecarea lui Traian cu romanii de la Italia,* n-a fost scris nici el. .

Opera lui Miron Costin trebuia deci reluată şi ea avea nevoie, în orice caz, de o continuare şi o încheiere. Această sarcină şi-a luat-o cel mai învăţat dintre fiii săi, Nicolae.

Apucîndu-se de lucru, Nicolae Costin a reluat ideea care muncise pe tatăl său în tinereţe, de a îmbrăţişa istoria neamului de la origine pînă în timpurile sale, dar în acelaşi timp s-a gîndit să lărgească planul, încadrînd începuturile neamului în istoria universală, începînd de unde ne-am fi aşteptat mai puţin, de la *creaţiunea lumii.* Evident că astăzi, după atîtea veacuri de evoluţie a istoriografiei, această uriaşă sforţare a lui Nicolae Costin ne apare stranie. Dar nu trebuie să pierdem din vedere că cele mai bune modele pe care el şi contimporanii săi le avuseseră dinainte în şcolile umaniste ale Poloniei — cronicile lui Dlugosz, Cromer, Bielski — atît de admirate atunci, începeau istoria Poloniei după ce determinau mai întîi spiţa poporului între seminţiile lumii de la creaţiune. Dealtfel, toată istoriografia medievală scrisă de oamenii bisericii în limba latină, urmînd modelele date de cronografele bizantine, se simţea datoare să lege istoria naţională de istoria sacră. . .

Nenorocul lui Nicolae Costin a fost că, la două veacuri după ce Renaşterea, întemeindu-se pe cele mai bune modele antice ale genului, împrăştiase erudiţia teologică bizantină şi pe cea a scolasticii medievale, el mai credea încă în trăinicia unui sistem care, încorporînd istoria naţională în istoria universală, de ia zidirea lumii, căuta să fixeze locul pe care îl ocupă poporul respectiv în arborele genealogic al neamurilor de la creaţiune.

Să-1 urmărim deci pe Nicolae Costin în expunerea acestui arbore genealogic luat, şi în bună parte tradus, după Stryjkows'ki... "'

începe prin a înfăţişa în primul capitol, care priveşte zidirea lumii, ideile filozofilor şi poeţilor păgîni: Ovidiu, Thales din Milet, Eraclid, Aristotel, Corneliu Agripa — din care citează întrebarea: „oare ouăle sau păsările s-au făcut întîiu, de vreme ce nici ouăle fără păsări, nici păsările fără ouă nu s-au putut naşte? "—pentru ca, trecînd prin filozofii teişti, în frunte cu Plato, să ajungă la Biblie şi să expună creaţiunea lumii după Sfînta Scriptură. Povesteşte potopul după Biblie, dar cunoaşte şi admite şi alte potopuri, căci pune la contribuţie şi mitologia antică şi se opreşte mai îndelung povestind> după *Metamorfozele* lui Ovidiu, mitul lui Deucalion şi Pira. :

După ce, într-un al doilea capitol, se ocupă de „turnul Vavilonuiui" şi de „împărţirea limbelor", trece la seminţiile celor trei feciori ai lui Noe: Sim (cap. III), Ham (cap. IV) şi Iafet (cap. V). Din Iafet, prin diferiţi scobo-rîtori, se trage Iavan „din care sunt ieşiţi tot neamul grecilor, iară Iavan pe jidovie se înţelege amăgitor sau viclean; pentru aceea grecii sunt de neamul lor vicleni şi amăgei"; pe de altă parte, dintr-un alt fecior al lui Iafet,'^lin Gomor, se trag sarmaţii, geţii şi dacii, „de unde suntem noi moldovenii".

- După această lungă şi complicată genealogie etnică, în care cele mai multe ştiri sînt luate din cronicarul polon Stryjkowski, şi de care autorul ei se simte mulţumit, cu toată truda ce i-a răpit — căci spune el: „ni se pare că am scris deplin, care nici la un letopiseţ a ţării noastre nime n-au ameliţât măcar cît de puţin din aceste ce am scris noi, cu multă osteneală, din oarecîte cărţi străine" — trece, în capitolul al Vl-lea, la daci, strănepoţii îndepărtaţi aj lui Iafet.

La acest capitol despre daci, Nicolae Costin împrumută textul respectiv din opera tatălui său, pe care-1 amplifică însă cu o mulţime de date mărunte, scoase în bună parte din Bonfiniu. Vorbeşte despre geţi, observă că numirile de cetăţi dace se terminau în *dava,* descrie invaziile dacilor în sudul Dunării, luptele lor cu Domiţian, pomeneşte de Aurelius Fuscus — „Avrilie Fuscu" —■ şi termină cu condiţiile umilitoare impuse de daci lui Domiţian pentru încheierea păcii.

Capitolul VII, *Pentru împărăţia Rîmului şi pentru hotarele ei,* reproduce cuvîjit de cuvînt capitolul II din opera lui Miron Costin. Capitolul VII, *Pentru Italia, de unde au ieşit neamul moldovenilor, după risipa dacilor din locurile acestea,* este în întregul său jumătate din capitolul pi im al operei lui Miron Costin, pe cînd cealaltă jumătate alcătuieşte capitoLI IX *(Pentru numele moldovenilor şi a muntenilor, după ce au descălecat Traidn). ...* ■. Tot astfel şi capitolul X *(Pentru Traian împăratul Rîmului şi pentru ostile lui ce au venit asupra lui Decebal, craiul dacilor; şi la ce vreme)* este o reproducere a capitolului IV din Miron Costin, însă cu rectificări şi cu adaose. El aşează astfel începutul războiului dacic —după Bonfiniu — la 102, ştie că au fost două războaie cu Decebal, pomeneşte de" Longin, care a urmărit sfărîmăturile dacilor în retragere, cunoaşte versiunea după care Decebal s-a otrăvit ca să nu cadă de viu în mîna romanilor, dar, adaogă mai departe că „eu am cetit cartea lui Marcu Aurelie, împăratul Rîmului, pe urma lui Traian al patrulea împărat, în anii de la Hristos 161, şi scrie cumsă-1 fi dus la Rîm pe Decebal craiul împreună cu un fecior al lui, arătîn-du-se Traian împărat biruitor asupra lui"[1]. Primeşte, mai departe, de la tatăl său, amplificînd-o însă, legenda despre originea romană a litvanilor, aducînd mai multă precizie în citate: „Scrie Stricovskie la cărţile II a istoriei şale, cap., V, De Litva, aducînd martur istoriei sale pe Dlugosz şi Crorher, la cartea XII, fila 61". Pomeneşte apoi, după Bonfiniu, de columna ridicată de Traian în Roma „întru pomenirea acei biruinţe asupra dacilor"; îi dă dimensiunile şi ştie că pe ea este săpată toată istoria dacilor. încheie pomenind de „o piatră de marmură, în zilele lui Constantin Duca, cu slove săpate latineşte", pe care pretinde că a descifrat-o astfel: „împăratului, Cesarului, bunului, fiului a Nervii, lui Traian fericitului..."

- Trecînd, într-un alt capitol — al Xl-lea — la cetăţi, Nicolae Costin rezumă şi prescurtează capitolul al V-lea din cartea tatălui său, adăogînd doar după „Bonfin, istoricul ungur, în cartea X, capitolul II, De lucru ungurilor", că „Ludovic, craiul unguresc, ca să poată stăpîni fără de grijă pămîn-tenii", a pus de a zidit cetatea Severinului, care era risipită, precum şi o alta pe Prut, pe care n-o poate identifica.

[1] Citatul e luat din *Ceasornicul domnilor* a lui Guevara, pe care N. Costin 1-a tradus în româneşte.

în cartea lui Nicolae Costin, capitolul respectiv despre cetăţi, din scrierea tatălui, este în aşa fel rezumat şi prescurtat, încît apare ca ceva străin, care nu s-ar îmbina organic în structura operei. într-adevăr, el vorbeşte aci de Chilia şi Cafa, care au fost zidite de genovezi, de Turnul Neoptolemul, înlă-turînd identificarea făcută de tatăl său cu Tatar-Bunarul de pe Cogălnic şi care ar fi fost ridicat de Neoptolem, fiul lui Mitridate, aminteşte, în sfîrşit, de rezidirea Severinului prin Ludovic al Ungariei, dar înlătură — cel puţin judecind după singura ediţie pe care o avem dinainte, a lui Kogălniceanu —-tocmai partea cea mai importantă: inscripţiile şi monedele romane, găsite în vechile cetăţi şi care toate constituiesc o dovadă palpabilă despre vechimea cetăţilor, ca rămăşiţe ale aşezării şi culturii romane în ţările noastre şi deci despre latinitatea neamului.

Capitolul al V-lea din Miron Costin, *Despre numele neamului acestor ţări şi de port,* pînă la pasajul unde se vorbeşte despre limbă, a intrat şi el euvînt de cuvînt în prelucrarea fiului său, dar Nicolae Costin a găsit cu cale ca, după dovezile despre romanitate scoase de tatăl său din numirile poporului şi din port, să adaoge o scurtă istorie a împăraţilor romani de la Tratan, luată după *Analele eclesiastice* ale cardinalului Baronius, un scriitor de mare valoare care trăise cu un veac mai înainte (1538-—1607). Această parte istorică merge pînă la Gallian, cînd Dacia este bîntuită cu furie de invazii. Ea nu este însă bine prinsă în osatura operei şi face impresia unor lucruri străine de concepţia fundamentală.

în capitolul următor (al XUI-lea), *Pentru risipa Daciei ce era de Traian descălecată,* cronicarul trece la invaziile barbarilor în Dacia. Vorbeşte mai întîi de goţi, „care au venit din părţile de miazănoapte în cîmpii dintre Nipru şi Volga, gonind pe ruşi şi pe poleaţi", primeşte din cronica ungureasca o bizară şi naivă legendă despre descendenţa hunilor din faunii şi satirii pădurilor, povesteşte invazia hunilor, aminteşte pe Atila, „biciul lui Dumnezeu, spaima lumii", şi încheie cu invazia bulgarilor, cu trecerea şi aşezarea lor în sudul Dunării şi cu ridicarea zidului de piatră prin porunca împăratului bizantin Anastasie... „şi pînă astăzi se cunosc une semne de ale acelui zid". în încheierea capitolului, revine asupra lui Atila, povestind năvălirea hunilor asupra Romei.

în antepenultimul capitol (XIV), revine la textul tatălui său şi, după ce arată retragerea populaţiei romane peste Dunăre, din ordinul lui Aurelian, socoteşte timpul cît a trecut de la retragerea populaţiei pînă la descălecatul lui Dragoş, răstimp în care ţările noastre ar fi rămas pustii. Capitolul următor (XV) prezintă, după cronicile leşeşti, întemeierea Poloniei, iar ultimul (XVI) povesteşte descălecatul al doilea al ţării Moldovei.

Din expunerea sumară pe care am făcut-o acestei părţi din opera lui Nicolae Costin, se poate vedea şi metoda lui de lucru şi scopul pe care el îl urmărea. La problema începuturilor neamului el ia pe de-a-ntregul textul tatălui său, cuvînt de cuvînt, intervertind însă ordinea capitolelor astfel:

Miron Costin:	*Nicolae Costin :*
I. Italia	VIII
IX	
II. Rîmul...	VII
III. Dacia...	VI

IV. Traian... X
V. Cetățile... XI
VI. Numele, portul, legea... XII

La cele şase capitole ale lui Miron Costin, Nicolae a mai adăogat încă nouă, dintre care primele cinci sînt menite să lege originea poporului român de creațiunea lumii şi să stabilească locul pe care, prin strămoşii săi daci şi romani, îl ocupă în arborele genealogic al semințiilor de la Adam şi Eva. Cele patru capitole finale se referă la împărații romani pînă la părăsirea Daciei, la invazia barbarilor în Dacia, la descălecarea Poloniei şi la începuturile statului moldovenesc prin descălecatul lui Dragoş, adică a vrut să lege cucerirea Daciei de descălecarea Moldovei.

Dar această prezentare a materialului moştenit de la tatăl său într-o nouă orînduire şi mai ales adausele făcute la început şi la sfîrşit ne luminează mai bine năzuința lui Nicolae Costin, cu totul deosebită de a tatălui său. Miron Costin, apucîndu-se să prelucreze începutul letopisețului său de la Traian, pe care-1 urzise în tinerețe, voia să dea, în amurgul vieții, o operă de caracter polemic, să răstoarne basna lui Simion Dascălul şi să ilustreze contimporanilor din Moldova obîrşia strălucită a neamului lor. Nicolae Costin urmărea altceva. El avea ambiția să scrie, după modelul pe care i-1 ofereau cronicile Ungariei şi ale Poloniei, o vastă operă istorică, sortită să fixeze rostul neamului în istoria lumii de la origine, adică de la creațiune.

Dacă acesta este punctul său de vedere, atunci deosebirile dintre el şi tatăl său în tratarea aceleiaşi probleme sînt fireşti şi explicabile: la Miron Costin materialul este strîns închegat în jurul ideii centrale, spulberarea legendei jignitoare pusă în circulație de Simion Dascălul, reconstituirea adevărului istoric şi dovedirea originii romane. De aceea din pana lui Miron Costin zvîc-neşte indignarea împotriva bîrfitorilor neamului, uneori sub forma unei caustice ironii. La Nicolae Costin caracterul polemic dispare, iar argumentarea originii romane devine în chip firesc mai dezlînată, prin îngrămădirea materialului menit să lege istoria națională de istoria universală, căci el urmăreşte o operă de erudiție. Acest caracter de erudiție al operei lui se vădeşte şi în mulțimea şi varietatea surselor utilizate. El citează în opera sa o mulțime de izvoare antice, medievale şi moderne —• latine, ungare şi polone: Herodot, Ovidiu, Cicero, Berosius (Flavius Iosephus), Iulius Capitolinus, Baronius, Bonfinius, Laurentius Toppeltinus, Ioan Magnus, arhiepiscop de Upsala, Dlugosz, Bielski, Paszkowski, Stryjkowski, Cromer, Miechowski şi mulți alții, pe care de multe ori îi traduce verbal. Citatele sînt la el mai totdeauna indicate precis.

în concepția lui Nicolae Costin, *Cartea pentru întîiul descălecat* este deci începutul unei mari istorii a neamului — ceva asemănător cu modelele polone care i-au stat la îndemînă. Ea este continuată, în manuscrise, prin istoria Moldovei; dar cum materialul privitor la răstimpul de la al doilea descălecat încoace fusese adunat şi prelucrat de Grigore Ureche şi de Miron Costin, Nicolae Costin se mărgineşte şi aci să copieze numai cronicile predecesorilor săi, amplificîndu-le însă mult cu ştiri şi capitole noi, luate din izvoare pe care aceia nu le avuseseră la îndemînă.

Pentru istoria Moldovei de la întemeiere pînă la Aron-vodă, Nicolae Costin a luat cronica lui Grigore Ureche în compilația lui Simion Dascălul, la care însă a făcut adaose, omisiuni sau completări. Astfel, suprimă capitolul despre descendența românilor din tîlharii de la Roma, atacat cu atîta vehemență de Miron Costin; adaogă, la domnia lui Alexandru cel Bun, unde se povestea că domnul moldovean a trimis ajutor regelui polon contra ordinului teutonilor, un întreg capitol despre „crijaci", menit să explice ce era ordinul teutonilor. Povestind apoi alegerea succesorului lui Ioan Albert la tronul Poloniei, Costin introduce un alt capitol nou despre ceremoniile ce se obişnuiau în Polonia la alegerea şi încoronarea regilor, *Obiceiuri la crai nou.* Tipicul acestui original îşi are originea într-o colecție de texte medievale, *Ordo Roma-tms,* alcătuită sub auspiciile bisericii papale şi răspîndită în toate țările catolice, adaptîndu-se fireşte la tradițiile şi condițiile naționale.

în Polonia textul a fost tradus şi adaptat de ilustrul episcop al secolului al XV-lea Zbigniew Olesniski. Nicolae Costin 1-a încorporat în cronica sa după versiunea polonă a cronicii lui Alexandru Gwagnin, eliminînd însă unele molitve lungi şi plicticoase.

De la domnia lui Despot-vodă înainte, adaosele lui Nicolae Costin sporesc în mod considerabil şi îmbogățesc — după cum recunosc înşişi istoricii — cu elemente de informație nouă şi interesantă, istoria Moldovei.

în acelaşi chip amplifică el şi partea din cronica tatălui său, pînă la anul 1601, unde se opreşte compilația lui Nicolae Costin.

Pentru adaosele sale, Nicolae Costin s-a folosit de izvoare polone neutilizate de predecesorii săi —• în primul rînd de Miechowski pentru secolul al XV-lea şi de doi compilatori unguri, care acum erau utilizați întîia dată, pentru istoria moldovenească: Wolfgang Bethlen şi Istvânffy.

Adaosele făcute de Nicolae Costin în opera predecesorilor săi nu sînt totdeauna fericite, fiindcă uneori ele nu se îmbină armonic în restul materialului. Cu deosebire excursiile în istoria universală, prea lungi, deviază subiectul şi vădesc erudiția scriitorului, dar nu dau pe față talentul lui literar. Ceea ce scade cu mult valoarea acestei opere istorice a lui Nicolae Costin este faptul că el încorporează în lucrarea sa cronicile lui Ureche, în compilația lui Simion Dascălul, şi a lui Miron Costin cuvînt de cuvînt. El nu prelucrează materialul predecesorilor săi, ci îl copiază, amplificînd numai acolo unde poate. Cu alte cuvinte, el nu este aci un istoric original, ci un *compilator.* Este drept că pe vremea sa noțiunea de proprietate literară nu avea sensul pe care-1 are astăzi (amintim aci procesul lui Stryjkowski cu Guagnini, vezi p. 259). Dar pentru a da judecata definitivă asupra operei lui trebuie să ținem seamă de faptul că Nicolae Costin n-a avut norocul şi timpul să dea forma definitivă compilației sale, iiindcă viața lui a fost destul de zbuciumată, iar moartea 1-a surprins înainte •de vreme, la vîrsta de 50 de ani.

Pentru a caracteriza mai precis personalitatea sa literară, trebuie să examinăm mai pe larg partea originală din opera rămasă de la el: *Cronica ^domniei lui Nicolae Mavrocordat si a lui Dimitrie Cantemir.*

CRONICA DOMNIEI LUI NICOLAE MAVROCORDAT ŞI A LUI DIMITRIE CANTEMIR

Nieolae Mavrocordat era fiul marelui dragoman Alexandru Exaporitul,. care, înainte de a intra în slujba Porții, îşi făcuse studiile la Padova, unde învățase medicina, şi care a lăsat mai multe scrieri ştiințifice — una despre circulația sîngelui. în casa părintească, unde domnea astfel rîvna pentru cultură, Nieolae Mavrocordat a primit, împreună cu frații săi, o instrucție aleasă; o soră a lui a studiat şi ea medicina. A fost un domn iubitor de cultură. Sulzer ne spune că avea o bibliotecă în valoare de 600.000 lei; între volumele de preț, se aflau şi multe rarități, precum o Biblie coptă din veacul al III-lea.. îi plăcea să se simtă înconjurat de cărturari, pe care-i căuta şi-i aducea la-curtea sa şi, urmînd pilda tatălui său, a fost el însuşi un scriitor erudit de-opere cu caracter filozofic-moral.

Era deci firesc ca învățatul domn şi cărturarul Nieolae Costin, care se împărtăşise şi el din erudiția timpului său în şcolile umaniste ale Poloniei,, să se apropie sufleteşte.

Şi de fapt, dintre toți domnii sub care a slujit Nieolae Costin, Mavrocordat a fost acela care 1-a prețuit mai mult. Faima despre cultura lui Nieolae Costirt ajunsese pînă la Mavrocordat încă înainte de a pleca din Constantinopol. înainte de a se urca în scaunul Moldovei, silit să zăbovească în Țarigrad cu împrejurările triste ale morții şi înmormmtării tatălui său, Nieolae Mavrocordat trimite cărți în Moldova pentru a însărcina pe Nieolae Costin cu căimă-cămia. După sosirea în Iaşi, Mavrocordat, constituindu-şi divanul domnesc, încredințează lui Costin dregătoria cea mai însemnată, de mare vornic ai țării de jos, şi, în tot cursul primei sale domnii, Nieolae Costin este însărcinat — nu numai pentru cunoştințele lui de limbi străine, ci şi pentru încrederea pe care domnul o avea în el — cu primirea solilor străini.

Luîndu-şi sarcina de a scrie letopisețul domniei lui Nieolae Mavrocordat,. Nieolae Costin a făcut-o nu fără iubirea şi stima pe care o avea pentru domnul care-i arătase atîta prețuire. „Era cinsteş om şi în filosofii şi în istorii —spune el despre Mavroc®rdat — şi într-altele ce se cade a şti un domn, era deplin învățat; ştia şi cîteva limbi ... şi om dumnezeiesc, păzea tare biserica; la mîncare şi la băutură foarte puțin; spre sfintele biserici şi mănăstiri scăpătate milostenie făcea; spre săraci şi spre văduve cu milă era. Dară era grabnic la mînie, şi mai ales asupra acelor ce-i cunoştea că mîncau banii vistieriei şi spre cei ce făceau strîmbătăți şi supărări săracilor şi spre cari erau neascultători la poronci. Era fără preget şi cu priveghere la trebile ce erau a țării; gata şi ca nevoință a pliniporoncileîmpărăteşti..." Şi încheie acest portret: „Nu o dată se seamănă şi se seceră şi nu o dată se altoieşte pomul şi se culege dintr-însui. rodul; aşa şi noi, toată averea noastră o am cheltuit în trebile ț arii şi avem răbdare. Trebue şi dumneavoastră să rugați pe Dumnezeu să trăim şi noi în domnie şi pe urmă veți cunoaşte şi dumneavoastră şi placul ostenelelor voastre şi întemeierea caselor dumilor voastre..."

Deşi domnia lui Nieolae Mavrocordat a fost o domnie paşnică şi cronicarul nu are de înregistrat decît doar cîteva primiri de soli şi hărțuieli cu boierii, pe care domnul străin de țară îi bănuia de necredință şi care, în acelaşi timp, asupreau țara cu autoritatea dregătoriei lor, totuşi Nieolae Costin a moştenit

ceva din darul de povestitor al tatălui său şi ştie să prezinte cu interes fapte care pun în lumină tactul lui Nicolae Mavrocordat.

Cu deosebire este dramatic povestită întemniţarea trufaşului boier Iordache Ruset vornicul, care înălţase şi răsturnase mai mulţi domni în Moldova, intrigase împotriva boierilor, stinsese mai multe case, numai pentru ambiţia de a-şi menţine influenţa. Cronicarul începe prin a arăta cum, la început, boierii, văzînd pe Iordache vornicul „nelipsind din voroave cu Nicolai Vodă", intraseră la grije, zicînd: „Săracii de noi, iar au încăput Iordache vornicul şi la acest domn". Pomeneşte apoi cum Iordache Ruset urzea intrigi şi cum îndemnase pe turcii din carvasaraua din Iaşi să se plîngă la Poartă împotriva lui Mavrocordat, şi cum într-o zi, venind un agă din Constantinopol, Iordache a crezut că aduce firmanul de mazilire a domnului şi a trimis, ca să vadă „ce se lucrează" la curte, oamenii săi, între care şi pe nepotul său Iordache aga, care era ţarigrădean şi ştia turceşte. Feciorii vornicului au avut cutezanţa de a intra chiar în „casa cea mare", în care turcul avea să se întîl-nească cu Nicolae-vodă. Aflînd această îndrăzneală şi mai avînd şi alte motive, domnul a poruncit vătafului de aprozi să închidă pe Iordache Ruset şi pe nepotul său Iordache aga. în acelaşi timp, a trimis şi pe postelnicul său în spătărie ca să ia toiagul lui Antiohie Jora, socrul lui Iordache aga, şi „să-1 pună şi pe el la popreală" în vistierie. Boierii aflaţi atunci la curte, văzînd aceste neaşteptate arestări, rămîn încremeniţi şi, sfătuindu-se în de sine, purced fără zăbavă la domn şi se roagă pentru hatmanul Antiohie. Domnul îl iartă şi îl sloboade; patru zile mai tîrziu, liberează şi pe ginerele aceluia, Iordache; numai Ruset rămîne întemniţat. Pentru a potoli nedumerirea boierilor, cîteva zile după aceasta, îi cheamă la curte „în casa cea mare" şi li se destăinuie astfel: „între voroavele ce aveam cu Iordache vornicul—începe domnul — niciodată de bine de dumneavoastră nu mi-a grăit, văzîndu-vă pre dumneavoastră de noi traşi cu dregătoriile curţii". Şi urmează apoi povestirea unei scene într-adevăr patetice, cînd domnul, ridicînd puţin işlicul în mînă, se adresează pe rînd boierilor astfel: „Martur pui pe Dumnezeu, cum dumitale acest fel de hulă îţi da; dumitale aşijderea, fel de fel de hulă (înşi-rînd pre cîţi erau boieri chemaţi la acea voroavă), de sta cu voroavele lui, Iordachi, să vă depărtez pre dumneavoastră de lîngă mine". Apoi domnul scoate cărţile găsite la casa lui în ziua arestării şi în care fratele sau, Scarla-tache din Constantinopol, îi scria că „el nu doarme, ci umblă tare pentru ca să mazilească pre Nicolai Vodă". Aceasta dă curaj celor asupriţi de Iordache vornicul să se plîngă şi, în curînd, în divanul cel mic, fiind şi ţara cîtă se tîm-plase, se citeşte cartea iscălită de boieri prin care se plîng cum Iordache şi fraţii săi, străini de ţară, „fiind el vreme îndelungată puternic aice în ţară, învrăjbitor de domni, de nu se mai satură cu vremea, au supus toate casele boiereşti şi au stins şi cîteva". Citindu-se acestea toate în divan, a întrebat Nicolae-vodă pe mitropolitul, care era de faţă în divan, ce fel de pedeapsă prevede pravila pentru vinovăţia lui Iordache Ruset. Şi după ridicarea divanului, ducîndu-se mitropolitul acasă şi cercetînd pravila, „a scris cu slova lui", din dosul cărţii de pîră contra lui Iordache, pe care i-o dăduse domnul, „cum pravila scrie, dovedindu-se aceste asupra lui Iordachi vornicul: moartea!"

Mavrocordat trimite cartea de pîră cu sentinţa scrisă de mitropolit lui Iordache Ruset în temniţă, să o citească şi să-1 întrebe ce are de răspuns.

Dar trufaşul boier, în loc să se cuminţească şi să răspundă cu blîndeţe — căci, adaogă cronicarul, „cu blîndeţe, ca bumbacul se moloşează şi se îmblînzesc inimele domnilor" — răspunde semeţ că toate sînt minciuni. Aflînd acest răspuns, domnul se mînie foc şi, chemînd de sîrg pe buluc-başa, porunceşte să-i taie limba. Dar intervenirea boierilor de divan care se aflau la curte îl scapă pe urgisit de această pacoste.

Cronicarul domnesc povesteşte apoi în jurul acestei drame un alt episod senzaţional, care de data aceasta pune în lumină clemenţa domnului străin de ţară. Pe cînd Iordache zăcea închis în odaia buluc-başei, un căpitan de seimeni, Horopceanu, trecînd prin dreptul odăii —■ „poate să fi fost şi beat", lămureşte cronicarul — strigă: „Să ni-1 dea vodă să-1 ucidem cu petre pe Iordachi; sau vom strica rătezile şi-1 vom ucide acolo în odaie, că ne-au mîncat şi ne-au sărăcit el cu fraţii lui, şi nu se mai satură de domni". Aceste cuvinte ajungînd pînă la urechile domnului, „îndată au poroncit de-1 puse la închisoare pre Horopceanu şi pre alţii ce fusese cu dînsul". Şi, deşi atunci şi boierii stăruiau să nu iasă cu zile Iordache vornicul, totuşi Nicolai-vodă, „nevoind să-şi împlînte mîinile în spurcat sîngele lui" şi „socotind dintr-acele cuvinte a Horopceanului să nu se facă vreo năvală asupra lui Iordachi să-1 omoare ţara, au poruncit de l-au mutat înlăuntru în curte, la odaie, sub scări despre casele doamnei". Acolo a zăcut închis ticăitul boier pînă la mazilirea lui Mavrocordat, care este iarăşi povestită cu amănunte interesante, ca de la un martor ocular:

„Era într-o joi la divan Nicolai Vodă. Şi acolo, judecind două rînduri de oameni, văzură boierii, care se tîmplase la divan, cum au venit un copil din casă de au spus postelnicului celui mare, cum au intrat doi turci drept la odaie, unde este închis Iordachi vornicul, de au sfărîmat rătezile şi au intrat înlăuntru, la Iordachi. Aceste spuindu-le acel copil de casă postelnicului în taină, şi postelnicul cel mare au şoptit lui Nicolai Vodă. Şi îndată s-au sculat de la divan, însă nemică schimbat din faţă: iară boierii, care se tîmplase la divan, îndată au priceput mazilirea domniei, şi o seamă au ieşit pe poarta despre Sfîntul Nicolai, că celelalte porţi acmu erau închise."

A doua zi, strîngîndu-se boierii la curte, au aflat caimacamii puşi de noul domn, Dimitrie Cantemir, şi anume: Iordache vornicul, cel care stătuse pînă atunci în temniţă, Antiohi Jora hatmanul — cuscrul lui Iordache — şi Dabija paharnicul. Lui Mavrocordat i-a fost însă cruţată umilinţa de a i se citi firmanul de mazilire la divan, „în iveala tuturor".

Cronicarul nu uită să înregistreze apoi toate acele fapte mărunte care proiectează o lumină simpatică peste acest domn ţarigrădean, străin de ţară şi de neam. El ne spune bunăoară cum, luîndu-şi ziua bună de la boierii care l-au petrecut, „au zis, jurîndu-se, cum n-au avut gînd rău, nice spre boieri, nice spre ţară, iară cine i-au greşit să fie toţi iertaţi". După ce a ieşit cu mazilia din Iaşi spre Ţarigrad, în apropiere de Galaţi, la Piscu, i-au ieşit înainte oamenii care trăiau în pribegie prin ţări vecine şi pe care Nicolae-vodă îi adusese în ţară cu „cărţi de tocmeală". Ei se duc înaintea lui Iusuf-aga, turcul care ducea pe domn la Poartă, plîngîndu-se de strîmbătatea ce s-a făcut: „•— Era un domn de se ţinea de cuvînt; ne-au adus cu cărţile sale; ne-a aşezat în ţară; acmu ne vor risipi alţii". La Galaţi îi sosesc scrisori de la prietenii de la Poartă,

„precum să nu-şi facă inimă rea de mazilie, căci aşa această dată au împins vremile; iară fără zăbavă va fi iar domn".

Şi după ce zugrăveşte portretul sufletesc al domnului, pe care l-am expus mai sus, încheie arătînd cum, încă de la întoarcerea lui în Moldova, a luat apărarea celor obijduiţi cu strîmbătăţi, cum după cei care nu voiau să vie de faţă la divan trimitea „oameni domneşti cu ciubote", de-i aducea fără voia lor; cum, văzînd divanurile straşnice, cei vinovaţi, cînd îi apucau cei asupriţi ■cu „haide la divan!", fie că erau „mai de frunte din boieri", fie că erau „mai -de gios, scoteau banii din buzunar de se împăcau". „Numai mîncătorii —adaogă cronicarul —■ aveau voie rea, că nu puteau mînca ca în zilele denainte altor •domni."

Cu totul în altă lumină este înfăţişată domnia lui Dimitrie Cantemir. Nicolae Costin recunoaşte că noul domn era „om isteţ şi ştia carte turcească bine" —■ dar atît. Este într-adevăr curios că aceşti doi eruditi ai Moldovei nu s-au putut apropia sufleteşte şi nu s-au înţeles. Am putea zice, parafrazînd o vorbă a lui Miron Costin: „Mai curînd pot încăpea pe un covor zece dervişi, decît doi cărturari români din veacul al XVIII-lea."

Erau însă — trecînd peste erudiţia lor de sursă cu totul diferită — multe lucruri care-i despărţeau.

Mai întîi, Dimitrie Cantemir era încă tînăr pentru domnie — abia avea 36 de ani — pe cînd Nicolae Costin trecuse de 50 de ani. Apoi, Dimitrie Cantemir, care fusese de faţă la dezastrul turcesc încheiat cu pacea de la Carlovitz şi care, în debandada fugii, îşi pierduse „agarlîcul", simţise decăderea turcilor şi, în mediul cosmopolit de la Constantinopol, avusese prilejul să se informeze despre puterea crescîndă a ruşilor. Apucînd domnia în preajma primului război dintre ruşi şi turci, el intrase în ţară urmărind planuri mari şi îndrăzneţe, pentru care se cerea puterea convingerii şi avîntul cald al tinereţii. El nu se putea încrede, pentru planurile sale care abăteau dintr-o dată cursul •istoriei moldoveneşti într-o direcţie cu totul nouă, în bătrînii boieri, prea cuminţi pentru inovaţii îndrăzneţe, şi încă în cei ce fuseseră sfetnicii de credinţă ai rivalului său din Constantinopol, Nicolae Mavrocordat. El păstrează o bună parte din divanul lui Mavrocordat, îl ridică pe Nicolae Costin la rangul de mare logofăt al Moldovei, îi dă toată cinstea cuvenită unui mare boier, dar se păzeşte de a-i încredinţa gîndurile. Pentru confidenţe, el îşi alege pe boierii cei mai tineri din divan şi, în primul rînd, pe agerul Ioan Neculce. După ce dibuieşte terenul şi hotărăşte să treacă de partea ruşilor, Dimitrie Cantemir încredinţează dregătoria de mare hatman lui Ioan Neculce şi trimite pe cumnatul acestuia, pe Ştefan Luca vistiernicul, la Petru cel Mare, ca să întărească alianţa prin jurămînt. Numai după ce ruşii au trecut Prutul la Zagarancea, Cantemir a destăinuit planul său boierilor mai sprinteni din divan, care rămăseseră pe lîngă el în Iaşi.

Era firesc deci ca Nicolae Costin să nu vadă cu inimă uşoară cum domnul trece peste el, mare logofăt, şi peste ceilalţi boieri mai în vîrstă: „Dumitraşcu Vodă taine numai cu sfetnicii săi cei tineri, ca şi dînsul, făcea", notează cu acrim e Nicolae Costin.

Amărăciunea faţă de domn se vede şi din chipul cum ţine să vorbească despre colegul lui de divan, hatmanul Ioan Neculce: „Dumitraşcu Vodă îndată <au luat cu sine pre hatmanul său, pre Ioan Neculce", sau: „Şi au purces

Dumitraşco Vodă decuseară cu Ioan Neculce hatmanul, sfetnicul său". Iar cînd povesteşte ruina întinsă peste Moldova, după înfrîngerea de la Stăni-leşti, izbucneşte în imprecaţia: „Să plătească Dumnezeu sfetnicilor care au, cîrmuit pe Dumitraşco Vodă".

Privind domnia lui Dimitrie Cantemir sub acest unghi de vedere şi ţinut departe de gîndurile intime ale domnului, cronica lui Nicolae Costin nu înfăţişează acelaşi interes pe care îl prezintă cronica lui Ioan Neculce, care a fost sfetnicul de încredere al lui Dimitrie Cantemir. Dar, deşi priveşte lucrurile de departe şi cu sentimente turburi, totuşi el prinde şi fixează amănunte interesante, care întregesc cunoaşterea personalităţii lui Dimitrie Cantemir,. sau contribuiesc la reconstituirea domniei sale. Aşa, de exemplu, ne spune ca Dimitrie Cantemir, după ce a intrat în Iaşi şi au venit boierii — după obicei — să-i sărute mîna şi poala în divanul cel mare, „le-a făcut voroavă singur la toţi", căci — adaogă cronicarul — „era slovednic la aceste, zicînd să fie unii către alţii întru dragoste, poftind pre cei bătrîni ca pre nişte părinţi, pre cei de vîrsta sa ca pre nişte fraţi, pre cei mai tineri ca pre nişte fii, arătînd ce ar fi folosul unirei boiereşti".

Interesant povestită este scena întîlnirii lui Dimitrie Cantemir cu Petru cel Mare în Iaşi:

„Şi în curte la scări s-au adunat cu împăratul, de i-au sărutat mîna, şi împăratul l-au sărutat pe cap, luîndu-1 în braţe şi ridicîndu-1 sus cu o mină» fiind Dumitraşco Vodă om scund şi împăratul om de fire întru toate şifaeşi"..

Nicolae Costin a luat şi el parte la masa pe care ţarul a dat-o, la conacul său, în cinstea lui Dimitrie Cantemir şi a boierilor săi şi unde boierii s-au legat şi au iscălit „universalul", prin care primeau ca domn veşnic „pe Dumitraşco Vodă şi pe seminţia lui", dar — adaogă cu răutate: „Iară măcar că au fost postul lui Sfeti Apostol Petru, cu toţii au mîncat carne şi mare benchet au făcut toată ziua aceiaşi, şi acolo au mas; iară peste noapte aceea n-au. scăpat fără pagubă mai nici un boier şi nefurat de moscali: cui pistoale, cui rafturi, cui epingele, nice boier, nice slugă".

După ce povesteşte sfîrşitul nenorocit al luptei de la Stănileşti, Nicolae Costin insistă cu deosebire asupra pîrj olului care s-a abătut atunci asupra Moldovei: invazia neaşteptată a tătarilor, care au surprins oamenii pe cîmpuri, ieşiţi la secere, i-au tîrît în robie cu duiumul, au prefăcut în scrum şi cenuşe casele, au prădat şi jefuit pînă şi mănăstirile: „n-au rămas la sfintele mănăstiri nice clopote, nice uşi, nice un her şi pînă în jilţuri şi sfintele icoane le-au fărî-mat şi le-au ars de istov, cu foc. Iară tîrgul Bîrladului şi mai rău au păţit». că au rămas numa pajişte... ţara de gios au căzut toată la robie, care povestesc bătrînii, că mai au covîrşit prada care au fost în zilele lui Vasile Vodă"., Şi încheie, după acest tablou al prăbuşirii — cum era de aşteptat: „Acest bine au agonisit ţării Dumitraşco Vodă cu socoteala lui cea grabnică„ de nu se va îndrepta mai în veci".

CEASORNICUL DOMNILOR

Nicolae Costin a îmbogăţit literatura românească şi cu prelucrarea unui roman spaniol, cel dintîi roman occidental care apare în literatura noastră.

/

Romanul este opera marelui scriitor al veacului al XVI-lea, Antonio de Gue-vara, episcop de Cadix şi predicatorul lui Carol Quintul, şi poartă titlul în originalul spaniol: *II libro aureo del gr and Emperador AI arco Aurelio con el Relox de Principes (Cartea aurită a lui Mar cu Aurelul cu Ceasornicul domnilor).*

Autorul pretinde în prefaţă ca ar fi descoperit manuscriptul operei sale, după îndelungate cercetări, în Biblioteca din Florenţa, printre cărţile greceşti lăsate de Cosma de Medicis. Povestea unui manuscris grecesc descoperit în Florenţa era o mistificare literară asemănătoare cu aceea de care au făcut atîta uz, în vremurile apropiate de noi, romanticii. Pretinzînd că opera sa are la bază un manuscris grecesc şi revendicînd numai paternitatea stilului, Guevara a voit să treacă toate ficţiunile imaginaţiei sale ca fapte reale şi să atragă atenţia asupra operei, care ar fi înfăţişat viaţa istorică şi actele autentice ale împăratului roman. Opera cuprinde viaţa romanţată a marelui împărat, în care însă sînt încadrate sfaturi privitoare la educaţia tinerilor principi şi la normele de călăuzire în conducerea familiei şi a statului.

Viaţa lui Marcu Aureliu, în liniile ei mari, este expusă într-un prim capitol, după care urmează o serie de scrisori ale împăratului către diferite persoane, de pildă: una către prietenul său Pollion, privitoare la creşterea pe care a primit-o în anii copilăriei de la profesorii săi; o alta către tovarăşul său de studii, regele Siciliei, şi multe altele.

Sînt şi cîteva scrisori galante, presupuse că ar fi fost adresate de înţeleptul împărat, în ceasurile de libertinaj, curtezanelor romane — Bohemia şi altele — în societatea cărora şi-ar fi petrecut anii tinereţii. Aceste rînduri de dragoste în afară de cămin, care n-au nici un temei în realitatea istorică şi deformează personalitatea stoicului împărat, au plăcut aşa de mult societăţii spaniole din vremea lui Carol Quintul, încît, chiar după ce Guevara le-a scos din opera sa — regretînd chiar că le-a plăsmuit — ele au fost copiate cu mîna după ediţii mai vechi şi adăogate la textele autorului.

Scrisorile lui Marcu Aureliu sînt despărţite între ele prin istorioare şi anecdote referitoare la viaţa împăratului, menite să scoată mai bine în relief caracterul şi virtuţile lui. Aşa, de pildă, e discuţia dintre Marcu Aureliu şi soţia sa, Faustina, care dorea să pună mîna pe cheia de la cabinetul de lucru, pe care împăratul îl ţinea închis pentru ca nimeni să nu pătrundă înăuntru şi să răvăşească scumpele lui cărţi. Această discuţie contradictorie între soţi — unul subliniind defectele femeii, cealaltă defectele bărbaţilor —- este ca un mic tratat filozofic asupra căsătoriei.

în această viaţă romanţată a lui Marcu Aureliu, Guevara a introdus capitole de sfaturi privitoare la educaţie şi cîrmuire. Aceasta 1-a determinat să-şi intituleze opera *Ceasornicul principilor,* care, explică el, „nu e nici de nisip, nici cadran solar, nici indicator de ceasuri; căci toate celelalte ceasuri servesc să indice ziua şi noaptea, pe cînd acesta ne învaţă ce trebuie să facem în fiecare ceas al zilei şi cum trebuie să ne orînduim viaţa".

Şi fiindcă acest ceasornic al vieţii are în vedere în primul rînd pe principe, el 1-a numit *El Relox de Principes* — sau, cu titlul tradus de Nicolae Costin: *Ceasornicul domnilor.*

Opera lui Guevara este secţionată în trei cărţi: prima parte cuprinde normele de care trebuie să se călăuzească în viaţă principele, pentru ca viaţa şi faptele lui să fie în conformitate cu idealul unui bun creştin. Cartea a doua

cuprinde sfaturi cum trebuie să se poarte un prinţ în interiorul căminului său faţă de soţie şi faţă de copii. Cartea a treia arată cum să se poarte pentru ca să dea supuşilor săi, prin viaţa lui proprie, un model de demnitate şi virtute. Această parte a romanului, cu tot caracterul său didactic, este uneori interesantă şi cuprinde colţuri de moravuri contimporane, ca bunăoară atunci cînd Guevara vorbeşte despre creşterea şi educaţia copiilor şi se ridică împotriva obiceiului ce-l luaseră femeile spaniole din societatea înaltă, care ţineau să aibă păsări în colivie, maimuţe la fereastră şi să poarte cîini în braţe, dar îşi trimiteau copiii la ţară ca să-i crească slugile. De asemeni sînt interesante şi au încă un caracter de actualitate, în vremurile turburi de azi, paginile în care se ridică împotriva războaielor ofensive, purtate numai pentru cuceriri, şi acelea în care Guevara face apologia păcii ca drum pentru propăşirea civilizaţiei umane — evocînd legendarul „veac de aur cînd toţi în pace vieţuiau, cînd fiecare la locurile sale ara, ale sale măsline altoia, ale sale ţarini secera şi ai săi feciori hrănia".

Dintre numeroasele povestiri întreţesute în cuprinsul romanului, una, prelucrată şi de La Fontaine, a devenit celebră: este *El vilano del Danubio (Ţăranul de la Dunăre).* Episodul are de scop să scoată în relief caracterul plin de clemenţă, de bunătate şi de dreptate al marelui împărat. Scena se deschide prin povestirea împrejurărilor în care Marcu Aureliu, din pricina unei groaznice epidemii de ciumă, se strămutase cu toată curtea lui de sfetnici, oameni învăţaţi şi filozofi, în Campania. Acolo se iscă într-o zi discuţia asupra cauzelor care au adus invazia corupţiei în stat şi răsturnarea din temelie a societăţii romane cu străvechile ei virtuţi şi cu obiceiurile ei simple şi patriarhale. Şi atunci Marcu Aureliu, făcînd semn tuturor să tacă, le povesti cum, la începutul domniei lui, s-a pomenit odată cu un ţăran sălbatic de pe ţărmurile Dunării, cu ochii afundaţi în cap, cu barbă groasă, cu picioarele în opinci, cu haine de păr de capră, cu ciomag în mînă, cu pieptul gros şi păros — un adevărat urs scăpat din bîrlog. Şi fiindcă împăratul primea întîi ostaşi săraci şi apoi asculta „poftele celor bogaţi", ţăranul fu introdus mai întîi în senat. Şi intrat înăuntru, ţăranul acela de pe ţărmurile sălbatice ale Dunării aruncă în senatul Romei strigătul de durere, de deznădejde şi de revoltă al neamului său oprimat, împotriva cupidităţii şi rapacităţii judecătorilor romani. Citez, în traducerea lui Nicolae Costin:

„O, părinţi adunaţi—-începe el — o, niam ferice! Eu, ţăranul Milan, lăcuitorul oraşelor şi rîpelor Dunării, voao sfiatnicilor rîmliani carii sunteţi adunaţi într-aciastă curte mă închin şi mă rog Dumnezeilor celor nemuritori ca şi limba mea astăzi să o înderepteze şi să o chivernisească cum spre a moşiei mele, cele ce se cuvine, a le grăi ..."

Şi după ce se roagă zeilor ca să-l inspire pentru a da glas soliei de suferinţă şi de zbucium a neamului său, evocă, într-o admirabilă antiteză, în contra strigătelor biruitoare ale învingătorilor romani, ţipătul de sfîşietoare obida al germanilor învinşi:

„...Pe vremea în care strigătorii voştri, înaintea carelor celor de veselie strigînd: Vieţuiască! vieţuiască! Roma cea nebiruită! Iară cei pedepsiţi, prinşi într-alt chip! Din adîncul pieptului meu suspinînd, la Dumnezeu voi zice: Dreptate! dreptate!...

Voi, romanilor, pe steagurile şi semnele voastre, în loc de simbol, aveţi aceste cuvinte: « <a> romanilor datorie este <de> a ierta pre cei supuşi şi a supune pre cei mîndri », iar mai drept aţi zice aşa: a romanilor datorie este pre cei nevinovaţi a jecui, că nimica alta voi romanilor nu sunteţi, fără numai a noroadelor odihnitoare turburători şi apucători.

întreb pe voi, romanilor, ce lucru v-au îndemnat pre voi, cei ce sunteţi născuţi la apa Tibrului, de aţi venit împotriva noastră, carii în pace locuiam la ripiie Dunării. Au prietenii vrăjmaşilor voştri am fost; au gîndul nostru de vrăjmăşie a arăta spre voi l-aţi văzut? Au auzit-aţi în Rîm, vestindu-se, precum am lăsa lăcaşurile noastre? ... Sau venit-a cineva la Rîm din moşia noastră arătîndu-vă vouă, ca unor duşmani, gătire de răsboi? Au vreun crai, în ţările noastre murind, ne-ar fi lăsat pre noi cu testament vouă moştenitori, ca cu voia aceea să ne supuneţi stăpînirii voastre?..."

Şi după ce înşiră răutatea şi lăcomia nesăţioasă a judecătorilor romani, trimişi în patria lui, judecători care trăiesc numai în desfrînări, care împilează pe cei săraci, care „orice pot pre ascuns, apucă, strîng şi fură", după ce le arată că zadarnice au fost plîngerile germanilor cutropiţi în senatul Romei şi după ce le spune că de 15 zile, de cînd a intrat în Roma, a văzut numai viţiul şi desfrîul, se reculege şi-şi încheie solia astfel:

„După ce am plinit eu pofta mea şi otrava inimii mele, după obiceiu ce am isprăvit de v-am vătămat pre voi cu limba mea, iată-mă-s aşternut la pămînt; aştept bătaie, că mai mult voi, dindu-mă morţii, să agonisesc laudă, decît voi, răpindu-mi viaţa, să o dobîndesc pre dînsa".

După ce şi-a încheiat astfel cuvîntarea sa plină de miez, ţăranul s-a aruncat la pămînt şi a zăcut acolo un ceas, aşteptînd să fie ucis în bătăi, în timp ce senatul se uita înmărmurit la el. Atunci împăratul Marcu Aureliu, recunoscînd că prin ţăranul acela noduros grăise necazurile unui neam întreg obidit, şi, surprins de frumuseţea plină de demnitate a cuvîntării lui — ca un trandafir între spini ■— porunci să fie ridicat de jos şi, iertîndu-1, îl primi în rîndul celor bătrîni, adică al senatorilor; îi dete „uric" ca să fie hrănit din vistieria împărăţiei şi puse „să se scrie voroava lui în cărţi".

Opera aceasta a lui Guevara, scrisă într-un stil patetic, plin de vervă oratorică, cu fraze simetrice şi adesea ritmate, cu imagini îndrăzneţe şi numeroase antiteze, a fost — cum spune cel mai competent istoric al novelisticii spaniole, Menendez y Pelayo — „la biblia y el orâculo de los cortesanos" („Biblia şi oracolul curtenilor").

Primul majordom al palatului a împrumutat manuscrisul de la împărat şi 1-a transmis împărătesei; de la aceasta a trecut la alţi curteni, care şi-au scos copie după ea şi în felul acesta autorul s-a pomenit că apare o ediţie la Sevilla, în 1528, şi altele curînd, fără numele său. Atunci Guevara se grăbi să-i dea forma definitivă şi o tipări în 1529. Cartea s-a răspîndit repede şi a avut un succes enorm; numai în Spania a cunoscut 33 de ediţii. Ea a trecut de t mpuriu peste hotarele Spaniei, căci la doi ani după ediţia definitivă dată de Guevara, în 1531, ea a fost tradusă în limba franceză şi tipărită în numeroase ediţii, care au avut o întinsă circulaţie şi au exercitat o influenţă apreciabilă.

O soartă nu mai puţin rorocoasă a avut romanul şi în literatura engleză, unde a fost împămîntenit cam în acelaşi timp cu prima traducere franceză.

Romanul a călătorit de timpuriu şi în celelalte literaturi ale Occidentului ; în 1540 apare la Veneția prima traducere italiană; la 1544, la Miinchen, prima traducere germană şi în 1606 romanul este tradus şi tipărit în limba latină de un mare umanist al timpului, M. Wanckelius, sub titlul *Horologii Principum sive de vita M. Aurelii imperatoris, libri 3 de lingua castelana in latinam linguam traducti.*

Traducerea latină a operei lui Guevara s-a răspîndit în toate țările catolice, care aveau ca limbă de cancelarie şi de biserică latina. Astfel romanul a pătruns şi în Polonia, unde a ajuns la cunoştința lui Nicolae Costin, pe timpul cînd îşi făcea studiile acolo. El străbătuse pînă atunci un drum victorios şi era celebru în literatura europeană a timpului prin caracterul său istoric şi didactic. A plăcut aşa de mult tînărului moldovean, încît, mai tîrziu, s-a apucat să-1 prelucreze în limba română, pentru a-1 împărtăşi contimporanilor săi. Pornind din năzuința de a da o formă mai unitară materialului întins al povestirii, Nicolae Costin a schimbat ordinea capitolelor şi a cărților, a înlăturat unele părți fastidioase, discuții dogmatice, concentrînd economia operei într-o expunere mai închegată. Din 153 de capitole ale lui Guevara, N. Costin a păstrat numai 81, iar aceste 81 de capitole le-a distribuit în patru cărți în loc de trei. Ultima carte a lui N. Costin încheie cadrul istoric al romanului povestind moartea împăratului filozof într-o aureolă de bunătate patriarhală. Traducerea lui N. Costin este clară, vioaie şi păstrează —■ după cum s-a putut vedea din citatele pe care le-am făcut — chiar în ritmul frazei, ceva din armonia şi cadența originalului, lucru care a îndemnat pe un cercetător să creadă că Nicolae Costin a tradus unele părți ale romanului în versuri.

Nicolae Costin a fost tot atît de nedreptățit în istoria literară, pe cît a fost de zbuciumat în viață.

Cînd tatăl şi mama sa erau înmormîntați în aceeaşi groapă, el zăcea închis în temniță. A dus apoi o viață de pribegie şi cînd a ajuns pe treapta cea mai înaltă a ierarhiei boiereşti şi se deschideau pentru el zări mai senine, 1-a prins moartea din urmă. în istoria literară, el a fost categorisit ca erudit sec, „inimă de pergament". Erudit fără îndoială că a fost, un precursor al lui Dimitrie Cantemir. Cunoştea adînc limba latină, cum n-o cunoştea nimeni altul pe atunci în Moldova şi o vorbea cu uşurința cu care chiar azi nu sînt mulți cărturari s-o vorbească. Ştia bine limba polonă şi probabil şi greacă.

Dar ponosul de erudit sec, „inimă de pergament", vine de la faptul că el a încercat să dăruiască culturii moldoveneşti o operă similară acelora cu care se glorifica istoriografia polonă şi care încadrau istoria națiunii polone în istoria universală, de la creațiunea lumii. Desigur că în secolul care se anunța a fi al „luminilor", această concepție istorică —■ rămăşiță a cronografelor bizantine —• era vetustă. Dar Nicolae Costin nu scria pentru cititorii Occidentului, ci scria pentru moldovenii săi din vremea lui Cantemir, despre care Neculce scrie: „carte nu ştia, ci numai iscălitura învățase de o făcea". Este apoi în încercarea lui de sinteză foarte mult material înnădit din împrumuturi luate de la alții. Dar Nicolae Costin, care îşi prelucra opera, căci ne-a lăsat-o în două redacțiuni, a murit de timpuriu, înainte de a-i fi putut da forma definitivă, în partea cronicii însă în care povesteşte evenimente contimporane, în memoriile sale asupra domniei lui D. Cantemir şi începutul domniei lui

N. Mavrocordat, se vede că el moştenise de la tatăl său darul de a captiva interesul cititorului prin episoade interesante pe care le înfăţişează dramatic. El sie apoi meritul de a fi deschis drumul literaturii moderne a Occidentului în cultura noastră. Celebrul roman spaniol al lui Guevara, *Marco Aurelio con el Relox de Principes,* pe care el 1-a împămîntenit în literatura noastră printr-o prelucrare abilă, este cel dintîi roman modern la noi. în sfîrşit, traducerea lui vioaie, plastică, într-un ritm cu cadenţe armonioase, vădeşte strădania de a modela strvctura limbii după tiparele sintaxei latine, pentru efecte estetice.

BIBLIOGRAFIE

Cartea pentru întîiul descălecat a lui Nicolae Costin a fost publicată de M. K o g ă 1 n i-ceanu, în *Letopiseţele ţării Moldavii,* voi. I, Iaşi, 1845, şi republicată, cu caractere lai ine, în ediţia a Ii-a: *Cronicele României sau Letopiseţele: Moldaviei şi Valahiei,!,* Bucureşti, 1872. în volumul I al colecţiei de cronici a lui Kogălniceanu au fost publicate la anexe şi capitolele adăogate de Nicolae Costin la cronicile lui Ureche-Simion Dascălul şi Miron Costin.

Cronica privitoare la domnia lui Nicolae Mavrocordat şi Dimitrie Cantemir se găseşte în volumul II din colecţia lui Kogălniceanu, încorporată în *Letopiseţul ţării Moldovei de la Ştefan sin Vasile Vodă, de unde este părăsit de Miron Costin logofătul, de pre izvoadele lui Vasile Damian ce au fost treti logofăt, a lui Tudosie Dubău logofătul şi altora,* pe care Kogălniceanu» îl atribuia în întregime lui Nicolae Costin. După analiza critică făcută de răposatul Giurescu, numai ultima parte, domnia lui Mavrocordat şi Dimitrie Cantemir, este opera lui Nicolae Costin (a se vedea K o g ă 1 n i c e a|n u, *Cronicele României,* ed. II, voi. II, p. 70—117, sau ed. I, *Letopiseţele ţării Moldovii,* voi. II, p. 79— 130). Un fragment (din compilaţia de la zidirea lumii pînă la Aron-vodă) a publicat, după o redacţie diferită, tipograful Ioanid, în *Istoria Molăo-României,* Bucureşti, 1858, voi. I, p. 1—286. O ediţie completă în ambele versiuni cunoscute (una pentru cititori, alta închinată domnului Nicolae Mavrocordat) a dat Ioan Şt. Petre, *Nicolae Costin, Letopiseţul Ţării Moldovei, de la zidirea lumii pînă la 1601,* Fundaţia regală pentru literatură şi artă, Bucureşti, 1942.

Pentru studii asupra cronicilor lui Nicolae Costin: C. Giurescu, *Contribuţiuni la sudiul cronicelor moldovene (Nicolae Costin, Tudosie Dubău, Vasile Demian),* extras din *Analele Academiei Române,* s. II,t. XXX, *Mem. secţ. ist.,* Bucureşti, 1907.

Concluziunile din acest studiu trebuie completate cu C. Giurescu, *Izvoadele Tudosie Dubău, Miron Logofătul şi Vasile Demian,* extras din *Bul. Corn. ist. a Rom.,* I, Bucureşti, 1914; G. P a s c u, *Axinte Uricarul şi N. Costin,* în *Arhiva,* 1922, p. 489.

Ştirile risipite în diferite publicaţii documentare au fost culese de Ioan Şt. Petre, *Niiolae Costin — Viaţa şi opera* (Teză de doctorat la Facultatea de litere din Bucureşti), Bucureşti, 1939.

Pentru capitolul despre încoronarea regilor poloni la Nicolae Costin, a se vedea studiai lui Ion Const. Chiţimia, în *Cercetări literare,* publicate de N. Cartojan, Bucureşti, voi. IV, 1940, p. 139— 163. Textul a fost publicat de Kogălniceanu în anexe la *Letopiseţele...,* I, p. 143, şi *Apendicse,* 26—29, şi în ed. II, *Cronicele României,* I, p. 177 şi 400—403.

Din *Ceasornicul domnilor* au publicat cîteva fragmente: dr. M. G a s t e r , *Literatura populară română,* Bucureşti, 1883, în *Apendice,* p. 559—570, şi anume: cap. I, partea a IV-a, *Voroava a prea înţeleptului Garamantilor (Brahmanilor) către marele A lexandru, în care doveăeşte*

că mai mult pot cei cari cu măsură socotesc de sine şi moştenesc puţine, decît Alexandru, care moşteneşte multe şi cu mîndrie socoteşte de sine; şi că pre mare nebunie easte a-ş vrea a stăpîni lung şi lat, care are scurtă căruţă a vieţii sale"; E m. C. Grigoraş, cu greşeli de transcriere şi lectură: *Ţăranul de la Dunăre,* în *Convorbiri literare,* iulie-august 1930, p. 753 — 767. Problema a fost reluată în ultimul timp de N. C a r t o j a n, *Ceasornicul domnilor de N. Costin şi originalul spaniol al lui Guevara,* Bucureşti, 1940. (Extras din *Revista ist. rom.,* 1933, şi din *Cercetări literare,* IV, 1940, p. 12 1.) Pentru studii asupra vieţii şi operei întregi a lui Nicolae Costin, a se vedea şi N. I o r g a, *Istoria literaturii româneşti,* voi. II, ed. II, Bucureşti, 1926, p. 89-124.

INFLUENŢA LATINĂ ÎN STILUL CRONICARILOR MOLDOVENI

Marii cronicari moldoveni Ureche şi mal ales Costineştii au nu numai meritul de a fi creat în literatura românească genul istoric cu nuanţe apropiate de genul memoriilor, ci şi pe acela de a fi introdus inovaţii în limba literară a timpului. Cultura lor largă, erudiţia lor, preocupările după forme literare mai alese, după un ritm armonios, după versificaţie chiar — toate acestea îi îndemnau să nu se mulţumească cu vocabularul şi tiparele sintactice pe care li le punea dinainte limba scripturilor sfinte şi a vechilor cazanii.

Ureche şi Costineştii introduc în scrisul lor noţiuni noi, pentru care, spre a le circumscrie precis, aveau nevoie de cuvinte noi. Şi acestea le-au împrumutat uneori din limba polonă, pe care şi-o însuşiră în mediul şi în şcolile polone în care şi-au făcut instrucţia. Alteori termenii de origine turcească au fost luaţi din vorbirea contimporanilor, care se vînturau continuu pe ţărmul Bosforului, într-o vreme în care influenţa orientală începea să se reverse asupra vieţii din principatele noastre, ca: *ceauş, ceambur, celebiu, derviş, divan, olac* etc.

Dar alături de aceşti termeni turceşti, care dau scrisului lor un uşor colorit oriental, ei introduc — şi aci este partea de contribuţie proprie a lor— mulţi termeni de cultură de origine latină, precum: *istoric, poetic, orator, ritor, comedie, filosofie, cozmografie, gramatică, silave, răpublică, consilium, preto-rian, prinţipe, primani, secundaţii, terţiani, senat, ţensor, monarhie, tiran, imperator, colonie, obsides, testament, tractat, veterani, fantastic* ş.a.

Aceste cuvinte latine pe care Ureche şi Costineştii le introduc în limba literară — neologisme pentru vremea aceea — marchează începutul unei direcţii noi: revenirea la matca latină a limbii.

Influenţa latină — mai ales în opera Costineştilor — se vede însă mai ales în structura limbii. Miron şi Nicolae Costin se străduiesc să croiască pentru limba timpului lor, după modelul latin, tipare sintactice noi. Ei modelează structura frazei, pe de o parte pentru a-i da rezonanţe noi, capabile să exprime nuanţe felurite de cugetare şi simţire, pe de alta pentru a-i imprima un ritm mai armonios. Cînd de pildă Nicolae Costin în *Ceasornicul domnilor,* forţînd puţin uzanţele limbii vorbite, urma sinuozităţile intermediarului latin, aşezînd la început subiectul cu incidentalele sale, apoi obiectul cu determinările sale şi lăsînd abia la sfîrşit verbul — ca de exemplu: „O, părinţi adunaţi, o, niam

ferice! *Eu,* țăranul Milan, lăcuitorul oraşelor rîpelor Dunării, *voao* sfiatnicilor rîmliani carii sunteți adunați într-aciastă curte, *mă închin"* — o face aceasta nu pentru că el, care vorbea cu uşurință limba latină, era într-atîta stâpînit de topica frazei latine încît nu se putea dezbăra de ea nici cînd scria româneşte, ci o face pentru că el urmărea în scrisul său efecte artistice. Urmărea pe o parte să redea în limba sa ceva din muzicalitatea originalului latin, iar pe de altă parte să sublinieze efectul contrastului dintre cele două membre adverse ale frazei: *eu,* țăranul... *voao* sfetnicilor Romei... Aceloraşi nevoi de ritmică şi de subliniere a sensurilor sînt subordonate şi celelalte inversiuni topice, ca de exemplu aşezarea negațiunii la început şi despărțirea ei de verb: *„nu* dintr-acei ce ar fi mai harnici a face dreptatia, ce dintr-acei ce au în Rîm mai mulți priitori *trimiteți".* Pentru acelaşi cuvînt aşează complimentele înaintea verbului pe care-1 lămuresc: „Dumnezeii *grija lucrurilor omeneşti* au lepădat"; determinările adjectivale înaintea substantivului: „pentru *nepărăsite a noastre* răutăți"; utilizează construcții brachiologice syllepse: „că fără vrearia şi socoteala Dumnezeilor nici binele a agonisi, nici de rău a ne feri nu putem"; hipperbate (separarea de cuvinte care din punct de vedere gramatical sînt unite): „tu *ale noastre* ai strămutat *obiceiuri".*

Costineştii, care vorbeau cu uşurință limba latină, s-au deprins cu asemenea inversiuni ale părților de propoziție, încît, în căutarea unui efect de armonie ritmică sau în necesitatea de a sublinia un sens, le-au utilizat şi în opera lor originală. Găsim, bunăoară, în cronica lui Miron Costin, expresii în care verbul este aruncat la sfîrşitul propoziției: „să fie spre învățăturile scripturei mai plecată a locuitorilor țării noastre *voie"]* sau altele în care atributul este despărțit de substantiv şi verbul de complement prin intercalarea altor părți de propoziție: „multe *obiceiuri* întrU acest neam trăiesc *a italia-nilor* pînă astăzi"; „au fost a resipei casei lui Vasile Vodă *pricină"*; ori cu complementul direct sau cel indirect aşezate înaintea verbului de care depind: *„puştilor apucase* cazacii de le stricase roatele" ş.a., ş.a.

Cronicarii moldoveni sînt dar premergătorii şcoalei latiniste şi în ceea ce priveşte punerea în circulație a ideii de latinitate a neamului şi în ceea ce priveşte năzuința de a împămînteni în limbă construcții sintactice latine.

Ei au deschis astfel drumul în limba literară inversiunilor topice pe care aveau să le mînuiască cu atîta arta marii lirici ai veacului al XlX-lea.

BIBLIOGRAFIE

N. Carto jan, *Ceasornicul domnilor de Nicolae Costin şi originalul spaniol al lui. Guevara* (extras din *Revista istorică română, 1933,* p. 159— 171, şi din *Cercetări literare,* IV,

1940, p. 1—21); I. Cazacn, *Influența latină asupra limbii şi stilului lui Mirai Costin* (lucrare în Seminarul nostru de literatura veche românească), în *Cercetări literare,* V, p. 41—64.

Influența latină asupra cronicarilor a mai fost semnalată de A. V. Gîdei, *Studiu asupra cronicarilor moldoveni din secolul al XVII-lea din punct de vedere al limbii, metodei şi cugetării,* Bucureşti, 1898, p. 194 şi urm.

ION NECULCE

Colegul de divan al lui Nicolae Costin, Ion Neculce, ocupă, prin resursele nesecate ale darului său de povestitor, locul cel mai de frunte pe linia ascendentă a cronicarilor moldoveni.

Tatăl său, Ienachi Neculce, care se găseşte amintit în documente pe la 1679—1685 ca grămătic, era un om cult pentru vremea lui, căci un act al fiicei sale, Sanda, ne destăinuie că „avea cărţi greceşti" şi că era „om spudeos <7!ou8aToţ = serios, grav, important), precum îl ştie toţi". Aceste şi alte calităţi sufleteşti l-au ajutat să ia în căsătorie pe fiica marelui boier de la curtea lui Vasile Lupu, Iordache Cantacuzino, despre care vorbeşte cu atîta admiraţie Miron Costin („cap ca acela abea de au avut ţara cîndva sau de va mai avea"). Catrina Cantacuzino aducea ca zestre soţului său 25 de sate.

Cronicarul este singurul băiat născut din această căsătorie; a mai avut două surori, dintre care una s-a măritat cu Ştefan Luca, vistiernicul lui Dimitrie Cantemir şi tovarăşul de exil al cronicarului, alta măritată în Ţara Românească cu Done vistierul.

Ion Neculce era numai în vîrstă de 14 ani, cînd familia sa a fost zguduită de o groaznică nenorocire. în 1686, cînd Ioan Sobieski se întorcea de la despresurarea Vienei şi cînd podgheazuri polone cutreierau Moldova, jefuind şi dînd foc, a fost prădat şi ars conacul familiei cronicarului din Prigoreni, iar tatăl, Ienachi Neculce, care era pe atunci vistier cămăraş de ocnă, a fost tăiat de poloni în Tîrgul-Ocnei. Atunci familia, îngrozită, pleacă împreună cu bunica, văduva lui Iordache Cantacuzino, şi cu fiul acesteia, Iordache stolnicul, la rudele lor din Muntenia, familia stolnicului Const. Cantacuzino. în acest exil bunica moare. După patru ani de pribegie, cînd în domnia lui Constantin Cantemir lucrurile se mai liniştesc în Moldova, pribegii se întorc la căminurile lor.

în anul următor, 1691, Neculce apare între micii slujbaşi de la curtea domnească. în toamna anului' cînd fiica lui Constantin Brîncoveanu, Măria, logodită la Constantinopol cu Constantin Duca, veni la Iaşi, însoţită de mama sa şi de stolnicul Constantin Cantacuzino, pentru celebrarea căsătoriei, Neculce făcea şi el parte din alaiul tînărului mire. „Atunce, pre ace vreme şi eu, Ioan Neculce, vel vornic, eram tînăr postelnic şi mergeam cu alţi postelnici împreună, cu toiage a mînă, pre gios, înaintea domnului", care-i urma călare, cu surgu-ciul pe cap.

în vara anului 1700, sub Antioh Cantemir, cînd moldovenii primiră firmanul —■ îmbucurător pentru ei („se învoieşă toată ţara pentru acea veste")— de a se retrage garnizoana turcească din Cameniţa şi a se preda cetatea polonilor, Neculce, care înaintase vătaf de aprozi, se afla cu domnul său la Nistru.

în acest timp, el se căsătoreşte cu nepoata de soră a domnului, cu Măria, fiica lui Lupu Bogdan biv-hatman, care îi aducea ca dotă: cinci sate în Hotin şi Dorohoi, câteva sălaşe de ţigani şi o sumedenie de vite: o herghelie de cai, 40 de vaci, 20 de boi, 100 de oi, **200 de stupi. în anul următor,** învoindu-se „frăţeşte" cu **cumnatul său** Ştefan Luca şi cu sora sa mai mică. Sanda, înaintea mitropolitului şi a verilor lor, el primeşte din partea „de comînd" a mamei sale; şapte sate şi patru fălci de vie la Cotnari şi la Nicoreşti.

Astfel, fără să ajungă în moşii pe Grigore Ureche, Neculce era şi el — ca şi Miron şi Nicolae Costin — unul dintre marii proprietari de pămînturi ai Moldovei.

Neculce nu s-a putut bucura multă vreme de rudenia cu domnul, căci în toamna anului 1701, Antioh Cantemir este înlocuit cu Constantin Duca.

în 1705 el este însă în suita lui Antioh Cantemir la Constantinopol şi este faţă la pîra pe care boierii Moldovei, din îndemnul noului domn, o aduc împotriva lui Mihail Racoviţă. Intrînd în Moldova cu Antioh Cantemir, Neculce este ridicat la rangul de mare spătar şi, în această calitate, este trimis ca sol — el, care petrecuse o parte din copilărie în Muntenia — la curtea domnească din Bucureşti, cu prilejul nunţii fiului mai mare al lui Brîncoveanu, Dinu, cu fata vornicului Ion Balş din Moldova. A fost o nuntă bogată şi plină de fast, „care să zicem — spune Neculce — nu era nuntă domnească, ce putem zice crăiască".

în anul următor, cînd Antioh Cantemir, din porunca turcilor, pleacă, împreună cu toată boierimea şi cu salahori, să întărească cetatea Tighinei, Neculce, împreună cu Ilie Cantacuzino şi Ilie Catargiu, este lăsat de domn în Iaşi caimacam, ca să poarte grijă de trebile ţării. Dar încrederea pe care i-o arată unchiul soţiei sale îi este fatală, căci Antioh, fiind înlocuit, încă de pe cînd se afla la Tighina, cu Mihai Racoviţă, acesta îl trece şi pe el într-un izvod de boierii care trebuiau prinşi şi închişi înainte de sosirea lui în Iaşi. Neculce însă, pînă a nu sosi seimeni la gazda lui, simţindu-se în cumpăna morţii, încalecă repede şi fuge în Polonia. Acolo a stat cîtăva vreme —el nu precizează cît — pînă cînd şi-a „făcut pace cu domnia" şi s-a întors la casa lui, avînd cinste şi căutare din partea domnului.

Sub celălalt unchi al soţiei sale, sub Dimitrie Cantemir, Neculce este din nou ridicat în fruntea treburilor publice ale Moldovii. „Iară mai de credinţă şi mai ales toate trebile domniei erau după mine, Ioan Neculce, vel spătar", mărturiseşte el însuşi. De aceea, cînd Dimitrie Cantemir încheie alianţa cu Petru cel Mare şi se hotărăşte să se arunce^în viitoarea războiului, trebuind să-şi acopere primele mişcări, ca să nu fie simţit de turci şi de boieri, el încredinţează postul important atunci, de mare hatman — am zice azi: ministru de război— lui Neculce. Cronicarul, învinuit mai tîrziu de colegii săi de divan că el, prin sfaturile lui, a adus dezastrul Moldovei, se apără susţinînd că el n-a ştiut — deşi încheierea alianţei se făcuse prin cumnatul său — de legăturile lui Cantemir cu Petru cel Mare decît atunci cînd ruşii au sosit la Prut. „Atunce am ştiut şi eu că au fost scris Dumitraşco Vodă să vie moscalii, că eu tot gîndeam că vom purcede în gics spre Huşi, precum sfătuisem; iară dacă am înţeles că au sosit moscalii la Prut, mult m-am mirat şi am zis lui vodă să scrie să se întoarcă moscalii înapoi... şi să se lase de moscali, că poate să-i bată turcii, şi tătarii or robi ţara. Pui pre Dumnezeu martur că aşa i-am zis şi tare am stătut, că doar l-oi întoarce, şi n-am putut." Dimpotrivă, Cantemir, mîniat, i-ar fi răspuns: „...că voi toţi vă chivernisiţi cu toţii ca să rămîneţi la creştini, şi numai eu singur să rămîi pentru voi la păgîni, că v-am văzut eu credinţa voastră, că aţi fugit toţi". într-adevăr, boierii, temîndu-se că turcii vor intra în Iaşi, după un zvon răspîndit într-adins de Dimitrie Cantemir, fugiseră. Dar unii dintre ei intraseră mai demult în tratative cu ruşii, peste capul domnului. Cînd Cantemir cheamă boierii care mai rămaseră cu el în Iaşi şi le comunică alianţa cu

ruşii, aceştia, bucuroşi, se grăbesc să răspundă: „Bine ai făcut măria ta, de te-ai închinat". După aceasta, Dimitrie Cantemir, încălecînd, a plecat în tabăra rusească de la Prut, ca să orînduiască cele necesare, iar pe Neculce 1-a lăsat de paza doamnei în Cetățuie, temîndu-se să nu lovească turcii pe doamnă, în urma lui.

Neculce a fost astfel şi părtaş la drama care a urmat şi a trăit, cu toți contimporanii săi, fiorul acelor zile de înviorare sufletească, în care mişcările şi freamătul oştirilor şi zăngănitul armelor ruseşti pe pămîntul Moldovei trezise nădejdea mîntuirii de sub vitrega stăpînire păgînă.

El a fost martor la intrarea lui Petru cel Mare în Iaşi, la primirea lui în palatul domnesc, la masa pe care a dat-o domnul în cinstea împăratului, a închinat şi el cu Petru cel Mare un pahar de vin franțuzesc la ospățul pe care împăratul 1-a dat în tabăra sa, domnului şi boierilor moldoveni, şi, în sfîrşit, ceea ce este mai important, el a condus pe cîmpul de luptă operațiile corpului de armată moldovenesc. Astfel a avut prilejul să cunoască deaproape pe țarul care a deschis o eră nouă în istoria Rusiei şi al cărui portret avea să-1 zugrăvească aşa de sugestiv în opera lui. Descrierea luptei pe care a dat-o în cronica sa este un izvor istoric de care s-au folosit şi istoricii ruşi pentru epoca lui Petru cel Mare. Dealtfel, fragmentul \a fost pus la îndemîna istoricilor străini încă din 1845 de M. Kogălniceanu, într-o foarte bună traducere franceză.

La un moment dat, împăratul, răzlețit cu un mic pîlc de armată de trupul cel mare al oştirii ruseşti şi încolțit de turci şi tătari, cheamă pe hatmanul Neculce şi-1 întreabă dacă cutează, cu 200 de dragoni şi 100 de moldoveni, să-1 scoată pe el şi pe împărăteasa, călări, în Țara Ungurească. Neculce, cumpănind împrejurările, îi arată că este un lucru „prea cu grijă mare a ispiti să nu cadă la vreo primejdie", dar cu bunul lui simț practic izbuteşte să-1 scape pe împărat din încurcătură. Pornesc călări în toiul nopții, pe întuneric, „de nu se vedea nici mîna", pe malul Prutului, pe cînd coastele dealului şi cîmpul tot pînă la Huşi erau luminate de focurile turcilor şi ale tătarilor şi, mergînd toată noaptea, ajung în zorii zilei să se împreune cu tabăra rusească de la Stănileşti. Lupta, începută cu însuflețire, este însă nenorocită pentru creştini,, care, copleşiți de numărul mare al turcilor, sînt în cele din urmă încolțiți şi înconjurați. Cu toate stăruințele generalilor nemți care cereau continuarea războiului şi cu toate rugămințile lui Dimitrie Canemir şi a boierilor moldoveni, Petru cel Mare, sfătuit de împărăteasă şi de generalii ruşi, se vede nevoit să ceară pacea.

Turcii cereau pe Durnitraşco-vodă, dar izvoare ruseşti ne informează că Petru cel Mare ar fi spus, cu un desăvîrşit simț de loialitate, că „mai bine voi ceda turcilor țara mea pînă la Curse, decît pe principele care, din iubire față de mine, şi-a pierdut țara". Turcii stăruind, ruşii le răspund că din războiul dintîi nu se ştie ce s-a făcut, pierit-a sau a fugit, că ei bănuiau că a trecut la turci.

Pribegia. Cu Dimitrie Cantemir, care nu mai avea să se întoarcă niciodată între ai săi, pleacă în pribegie şi boierii care-i fuseseră devotați, urmați de popor, între care şi hatmanul Neculce. Erau 448 de boieri şi slujbaşi, urmați de 4 000 de oameni din popor, bărbați şi femei.

în Rusia, Petru cel Mare dăruieşte moldovenilor, puşi sub autoritatea iui Dimitrie Cantemir, sate şi moşii în regiunea Harcovului. Dar acolo, pe pămînt străin, departe de căminurile lor, încep fricţiuni între domn şi boieri. Dezamăgit şi amărît de prăbuşirea planurilor sale, Dimitrie Cantemir îşi schimbase firea, „Dumitraşco Vodă — ne spune Neculce — nu vrea să ţină pe moldoveni cu dragoste, ca pe nişte străini ce şi-au lăsat casele şi s-au înstrăinat pentru dînsul; el vrea să-i ţie mai aspru decît în Moldova, că i se schimbase firea într-alt chip, nu precum era domn în Moldova, ce precum era mai înainte, pre cînd era beizadea tînăr, în zilele frăţine-său Antioh Vodă, încă şi mai rău, şi iute la beţie, şi se scîrbia de fiece, şi uşa îi era închisă..."

Neculce nu se putea apoi împăca nici cu viaţa din Rusia, „unde nu sunt oamenii slobozi să meargă unde le este voia, nici la împărăţie, fără ucaz; şi ncaz nu vor să facă, ca pentru să nu facă cheltuială împărăţiei".

Doi ani de zile Neculce a trăit cu amărăciune la Harcov, pe lingă Dimitrie Cantemir, stăruind necontenit să i se îngăduie întoarcerea în ţară. în cele din urmă, i se învoieşte înapoierea la căminul său.

Despărţirea de Dimitrie Cantemir şi de boierii moldoveni este înduioşătoare. Domnul, doamna, boierii, cu toţii îl sfătuiesc să mai rămîie, că „nu şi-o putea face pace şi va pieri de turci". Domnul se îndatora să intervină pe lîngă împărat pentru el; generalul Şeremetiev însuşi, cel care condusese armatele ruseşti la Stănileşti, făgăduia să-i obţină de la ţar sate şi moşii, dar Neculce, -cuprins de nostalgia ţării şi de grija copiilor săi pe care-i avea cu sine („... viaţa mea îmi era cum era, dar mai mult îmi era pentru copiii meilacevorrămînea..."), •stă neclintit în hotărîrea sa. El îşi ia astfel inima în dinţi şi, plecînd din HarcoV^i intră în Polonia şi ajunge la hotarele Moldovei. Dar aci îl aşteptau alte surprize.

După înfrîngerea de la Stănileşti, ţara fusese dată pe mîna hoardelor de tătari, care jefuiau, robeau şi dădeau foc satelor, încît — zice un act contimporan —■ „mai <că> era sfîrşitul acestui pămînt de istov". în acele împrejurări — grăieşte mai departe actul —■ „fratele nostru Lupu vornicul, văzînd pieirea noastră a tuturar", înfruntînd primejdia, „s-a dus cu capul a mînă" în tabăra turcească şi a căzut la picioarele vizirului şi ale hanului tătăresc, cerînd iertare pentru ţară. Din cronica lui Neculce ştim că, în timpul luptei de la Stănileşti, Lupu, presimţind dezastrul, se despărţise de Cantemir, îşi făcuse o tabără aparte şi intrase^în legături cu turcii. Vizirul şi hanul, mustrînd pe Lupu pentru hainlîcul ţării, se înduplecă, potolesc prada, întorc robii şi-1 însărcinează pe Lupu cu caimacamia ţării. Lupu însă, apucîndu-se să împileze pe slujitorii şi căpitanii ce fuseseră în tabăra ruşilor, este pîrît la vizir, care nu ieşise încă din Moldova şi care, mîniat, porunceşte ca Lupu să fie pus în lanţuri şi dus la Vama, unde stă închis doi ani. Scăpînd din închisoare şi întorcîn-du-se în Moldova sub Nicolae Mavrocordat, el se plînge în divanul domnesc că a fost în „mare primejdie de cap" şi că toată năpasat lui şi a ţării a venit din pricina sfetnicilor lui Dimitrie Cantemir, Ioan Neculce hatmanul şi Ştefan Luca vistiernicul, „care au fost umblat de au adus pre ţarul moschicesc cu oşti şi au luat şi bani de au făcut oaste". Divanul a considerat faptele celor doi pribegi ca viclenie —■ trădare, cum am zice azi —• şi, potrivit vechiului drept românesc, moşiile lor au fost confiscate şi trecute pe seama domniei, pentru ca apoi să fie dăruite, în parte, lui Lupu, pentru serviciile pe care pretindea că le-a adus ţării.

De la marginea țării unde ajunsese, Neculce roagă pe Mavrocordat să intervie pentru el la Poartă, ca să obțină firmanul prin care să i se îngăduie întoarcerea în patrie. Domnul intervine, dar vornicul Lupu, care pusese mîna pe moșiile pribeagului, „sta de zi şi de noapte de-i făcea împiedicături şi tur-burări despre turci şi despre alții, ca să nu vie în pămîntul său", ci să piară între străini. Pînă la obținerea firmanului, Neculce, după sfatul domnului, trimite în țară pe „giupîneasa sa"; dar din pricina lui Lupu, femeia trebuie să. „stea tăinuită în țară, mai mult prin păduri".

Tocmai se obținuse de la turci firmanul de iertarea lui Neculce, cînd Mavrocordat este strămutat în Muntenia, şi atunci, prin stăruințele vornicului Lupu, firmanul se rătăceşte,. Curînd apoi, zările se turbură din nou în Moldova: cătane ungureşti şi ciambururi tătăreşti pătrund în țară şi o pradă, iar pe urma lor se întinde foametea şi ciuma.

Abia peste şapte ani se ivesc împrejurări mai prielnice pentru întoarcerea lui Neculce, şi este într-adevăr mişcător să vezi cum, în contrast cu răutatea şi lăcomia hapsînului său coleg de divan, Neculce găseşte un ocrotitor statornic în domnul străin de pămîntul țării, Nicolae Mavrocordat. Iată cu ce bunătate sufletească răspunde el la un răvaş al pribeagului, în 9 iunie 1719:

„Cinstitului şi al nostru priiaten, dă bine voitoriu, dumnealui hatmanul, de la Dumnezeu sănătate pohtim dumitale. Prieteneasca scrisoarea dumitale, încă fiind pe cale, o am luat... scrisele toate le-am înțeles ... iar acum nu lipsim a încredința pre dumneata ca să ştii că te avem pre dumneata în dragostea noastră, şi, cu ce s-ar putea spre folosul dumitale nu vom lipsi, fiindu-ne milă dă streinătatea dumitale. Că şi în domnia noastră dintîiu, n-ai fost uitat dumneata de noi, ci încă şi ferman atuncea am fost scos de la stăpîni, ca să vii dumneata în patria dumitale. Şi acel ferman au fost la Iamandi şi ne mirăn cum n-au venit la mîna dumitale — (motivele le cunoaştem acum). Despre părțile acele orice s-ar înoi, pohtim pe dumneata să nu lipseşti a ne înştiința..."

întoarcerea în Moldova. Cu sprijinul lui Nicolae Mavrocordat, care domnea atunci în Muntenia, şi cu ajutorul lui Mihail Racoviță, noul domn al Moldovei, Ioan Neculce, după o pribegie de nouă ani de zile, se poate întoarce în sfîrşit la căminul părintesc, în 1720, şi are atunci în divanul domnesc un lung proces cu văduva vornicului Lupu şi cu fiul acestora, Iordache vel căpitan de codru, pentru redobîndirea moşiilor răpite. Din fericire, au răzbătut pînă la noi actele procesului, care luminează în chip neaşteptat nu numai un colț din vechea viață juridică a Moldovei, ci şi o latură din personalitatea cronicarului, întrucît actele reproduc pe larg apărarea lui în divanul domnesc.

Neculce începe prin a spulbera învinuirea ce i se adusese în lipsă şi care dăinuia încă la sosirea lui, că el ar fi adus pe ruşi în Moldova. Nu putea „fi el hainic" şi nici „Dumitraşco Vodă să ridice împărăția Moscului" asupra Porții, ci războiul între ruşi şi turci izbucnise cu două-trei săptămîni mai înainte de intrarea lui Dumitraşco-vodă în scaun, din pricina lui Carol al XH-lea, fugit atunci la Tighina. în ce priveşte învinuirea că el şi cumnatul său au sfătuit pe Cantemir să se închine lui Petru cel Mare, „dumnealor — spune actul ■— deteră samă cu frica lui Dumnezeu, cum ei nu l-au sfătuit, nici l-au îndemnat să se închine, numai slugi au fost; n-au putut taina lui, după ce.au %"ăzut-o, să o vădească". „Eu taina stăpînului — spune el şi în cronică — căruia

i-am mîncat pită, n-am putut-o descoperi, uitîndu-mă la Sfînta Scriptură." Dar — adaogă el mai departe, în apărarea sa — „toată boierimea au fost bucuroşi muscalilor şi greşiţi Porţii". Cînd Luca vistiernicul s-a dus cu cărţi de la Dimitrie Cantemir la Petru cel Mare, a găsit acolo soli trimişi mai dinainte de boieri, fără ştirea lui Dumitraşco-vodă şi, zicînd acestea, Neculce scoate „un "vrav de cărţi" ale sfinţiei-sale părintelui mitropolitului, kir Ghedeon, ale lui Antohi hatman şi ale lui Savin banul şi ale altor mulţi, toţi chemînd pe ruşi cu „înbunături deşerte". însuşi vornicul Lupu, care pretindea că a rămas singur credincios Porţii, „cînd au început a trece vizirul Dunărea în această parte, îndată au repezit la împăratul Moscului de i-au dat de ştire cum că vizirul trece Dunărea ... Dacă au fost dumnealui drept Porţii, pentru căci <ce> au dat ştire moscalilor că trec turcii Dunărea?" Nu-i adevărat apoi că Lupu s-a dus cu „capul a mînă" la vizir pentru ţară, ci a fost adus cu sila, iar dacă pe urmă a fost dus în lanţuri la Varna, aceasta s-a întîmplat din pricina lăcomiei lui. Şi răspunzînd acestea — spune conceptul procesului — „dumnealui Ion hatmanul cu glas mare — mai exact ar fi fost: mişcat — înaintea noastră şi a tot sfatul nostru, cu blăstăm au grăit, de-1 va lua sfinţie sa părintele mitropolitul şi cu toţi boierii sfatului nostru asupra sufletelor lor, precum este numai el singur vinovat... şi alţii nici au fost bucuroşi, nici au fost amestecaţi, nici sînt vinovaţi; atunce nu numai de Boian <satul lui Neculce) să fie el păgubaş, ■ci şi de viaţă să fie pierdut".

Aceste cuvinte ale pribeagului care trecuse prin atîtea suferinţe au făcut o adîncă impresie şi au trezit în sufletele colegilor săi de odinioară, înfundaţi cu propriile lor „cărţi", amintirile trecutului şi conştiinţa dreptăţii. Şi atunci — încheie actul — „sfinţia sa părintele mitropolitul şi toţi boierii sfatului îndată ş-au mărturisit înaintea noastră cum toţi au fost vinovaţi şi amestecaţi şi bucuroşi moscalilor şi greşiţi prea luminatei Porţi, nici unul nu s-au cutezat să-1 ia cu sufletele sale". Domnul însuşi, deşi Iordache Lupu Costachi îi era rudă — căci se spune în acelaşi act că ţinea în căsătorie „o nepoată de frate" — totuşi mărturiseşte în hotărîrea sa că „el, care a fost de trei ori domn din vrere lui Dumnezeu", n-a pomenit „să ia domnul moşiile altor boieri să le dea altora, fără de vină". Astfel se recunoaşte în divanul domnesc nevinovăţia lui Neculce şi este repus în drepturile sale.

Cronicarul avea atunci 48 de ani. Cariera lui politică nu era încă încheiată, în 1727 Neculce făcea parte din divanul lui Grigore Ghica-vodă, ca vel vornic al ţării de jos, dregătorie pe care o avusese mai înainte şi Grigore Ureche. Legăturile dintre el şi domn erau aşa de prieteneşti, încît în 1733 el primeşte pe domn, ca oaspe, la moşia sa Prigorenii din ţinutul Dorohoiului. în a doua domnie a lui Grigore Ghica, Neculce, înaintat în vîrstă — avea peste 60 de ani— este numit judecător în Iaşi dimpreună cu boierii cei mari „la toate trebile şi judecăţile să fie nelipsiţi". Totuşi suferinţele nu i-au fost cruţate nici la bătrîneţe. în 1740, pe timpul intrării ruşilor în ţară, rămînînd în Iaşi împreună cu copiii săi, a fost pîrît de „ciocoi şi alţi neprieteni" domnului Grigore Ghica , care 1-a închis cîteva zile, dar pe urmă, convingîndu-se de nevinovăţia luL\l~a pus în libertate.

A murit între 25 februarie 1745 şi 12 ianuarie 1746, în vîrstă de 73 de ani.

CRONICA LUI ION NECULCE

Viaţa lui Ion Neculce e plină de elemente dramatice în întorsăturile ei neaşteptate: aci caimacam de domn, conducînd în Iaşi treburile ţării, în vreme ce domnul se afla cu boierii la Nistru, aci silit — în cumpăna morţii — să încalece repede şi să fugă în Polonia, aci mare hatman al Moldovei, închinînd cu Petru cel Mare la masă şi conducînd apoi pe cîmpul de luptă armata moldovenească, aci pribeag în suita lui Dimitrie Cantemir prin sudul Rusiei, aci la graniţele ţării, gata să treacă Nistrul şi să-şi revadă plaiurile părinteşti, aci din nou amărît, văzînd că i se închid nouă ani drumurile întoarcerii în ţară şi că moşiile îi sînt răpite. Rareori o viaţă omenească a cunoscut drumuri atît de întortocheate, cu suişuri şi coborîşuri neaşteptate, cu bucurii şi satisfacţii scurte şi cu suferinţe îndelungate. Dar toate aceste reversuri ale soartei, dacă i-au măcinat iluziile tinereţii, în schimb i-au întărit şi lărgit personalitatea, căci nimic nu desfundă mai bine puterile care zac latent în adîncul sufletului decît ciocnirile continui cu realităţile vieţii. Reintrînd în Moldova la vîrsta de 50 de ani, după o viaţă zvînturată. Ion Neculce era un om format, cu o bogată experienţă a lumii şi cu o largă înţelegere a celor omeneşti.

Tîrziu, după pragul a 60 de ani de viaţă, cînd patimile s-au domolit şî s-au aşezat la adînc, ca mîlul pe prundişul unei ape limpezi, fostul hatman al lui Dimitrie Cantemir s-a apucat să scrie „cele cîte s-au tîmplat în viaţa" sa şi pentru care n-avea nevoie de istoric străin, căci erau scrise în inima lui. în precuvîntarea cronicii, Neculce ne spune că este biv vel vornic — adică fost mare vornic al ţării de sus. Neculce a ajuns vornic mare la 1731—1733, în domnia lui Grigore Ghica. Dacă el semnează „fost mare vornic", urmează că a scris cronica după 1733, adică după vîrsta de 61 de ani.

N. Iorga a adunat, în *Istoria literaturii româneşti,* volumul II, toate datele din cronica lui Neculce în care bătrînul boier face aluzie la viaţa sa şi care pot servi ca puncte de sprijin pentru datarea operei. Din toate reiese că Neculce şi-a scris cronica după 1733 şi că pînă în ultimii ani ai vieţii, mîna tremurîndă aşternea pe hîrtie, pentru urmaşi, letopiseţul ţării. Povestind, la vîrsta de 66 de ani, purcederea domnului Grigore Ghica la Nistru, ca să ridice pustele pe care le îngropase muscalii şi să le ducă la Tighina, el adaogă: „Aceste toate s-au lucrat într-acest an, de la noiemvrie la veleat 7246 <1738> pîn la istovul lui noiemvrie la veleat 7247 <1739>, şi *ce s-a mai lucra, s-a scrie la rîndul său"*\ Reluînd, după un scurt răgaz, pana, el continuă imediat: „Iară acum am început a scrie că în anul 7247, după ce au mers Grigore Vodă în Iaşi, ciuma s-au mai potolit". îl surprindem deci pe bătrînul cronicar aşezat la masa lui de scris, în liniştea patriarhală a moşiei sale, înmuind pana în cerneală ca să însemne cronica zilei. Astfel a scris pînă la capăt; ultimele rînduri sînt din. 20 iulie 1743: urcarea în domnie a lui Ioan Mavrocordat. Doi ani mai tîrziu Neculce închidea ochii pentru totdeauna.

Cronica lui Neculce cuprinde istoria Moldovei de la Dabija-vodă (1661), de unde o părăsise Miron Costin, pînă la 1743; un răstimp de 82 de ani.

Asupra izvoarelor, cronicarul însuşi ne dă următoarele indicaţii:

„Iară de la Dabija Vodă înainte îndemnatu-m-am şi eu Ioan Neculcea biv vel vornic de ţara de sus a scriere întru pomenirea domnilor; însă pînă la Duca Vodă cel Bătrîn, l-am scris de pe nişte *izvoade* ce am aflat la unii şi alţii

şi din auzitele celor bătrîni boieri (izvoadelesînt, după cum s-a văzut, p. 322—325. letopisețul lui Damian Dubău), iară de la Duca Vodă cel Bătrîn înainte — continuă Neculce — pînă la domnia lui Ioan Mavrocordat, nici de pre un izvod a nimărui, ce am scris singur dintru a mea ştiinţă, cîte s-au tîmplat de au fost in viaţa mea."

Aşezîndu-se să scrie, ca un moşneag înţelept şi sfătos ce era, toate cele trecute, pentru ca „fraţii săi cetitori" să ştie „a se ferire de primejdii", Neculce .are, în ciuda vîrstei, un suflet cald, în care amintirile păstrează toată prospeţimea lor. Timpul ştersese mărunţişurile vieţii lipsite de interes, dar icoanele şi păţaniile care-1 impresionaseră mai puternic se desprind din amintire vii, ca în clipa în care le-a văzut de aproape sau le-a trăit intens.

Cronica lui Neculce, în continuarea cronicii lui Miron Costin, înfăţişează una din fazele cele mai dramatice ale istoriei moldoveneşti: epoca de prăbuşire a domniilor moldoveneşti şi începuturile domniilor fanariote. în dezlănţuirea războaielor crîncene dintre creştini — germani, poloni şi ruşi — de o parte şi turci de altă parte, domniile moldoveneşti cad ca frunzele vînturate în furtuni. Sînt pagini încordate de intrigi, de decădere naţională, de umilinţă deprimantă, pe care le simţim din tablourile sumbre pe care ni le înfăţişează cronicarul. Iată bunăoară într-un loc pe domnul Moldovei şi pe cel al Ţării Româneşti chemaţi la sfat în cortul paşei la Hotin, pentru ca paşa să răcnească la ei şi să „scoată hangerul ca să-i lovească". Iată într-alt loc pe Antonie-vodă, care a făcut mult bine ţării, închis şi chinuit de turci în temniţă, „şi l-au bătut şi l-au căznit în fel de fel de cazne; pînă şi tulpanuri subţiri îl făcea de înghiţea şi apoi le trăgea înapoi, de-i scotea maţele pe gură. Şi l-au făcut de au dat o mie de pungi" ca să scape. Şi „după ce l-au slobozit turcii şi s-au apropiat de casă, şi numai ce au văzut că-i arde şi casa". Uneori tragicul se împleteşte cu comicul, ca în dramele shakespeariene. Boierii munteni plîngîndu-se vizirului împotriva lui Grigore Ghica, în timp ce acesta „după perdeaua vizirului asculta toate. Şi vizirul zisu-le-a: Alegeţi-vă un domn dintre voi, pe cine vă va plăcea şi veniţi mîine dimineaţă să vi-1 fac." Cînd a doua zi boierii se duc cu Drăghici Cantacuzino, fratele lui Şerban, în frunte, la vizir „să-1 îmbrace cu caftan şi au intrat în casă, la vizirul", rămîn încremeniţi. Vizirul le scoate înainte pe Grigore Ghica căftănit.

Rareori într-un tablou sumbru din aceste vremuri pătrunde o rază de soare, ca atunci cînd ne înfăţişează pe Iliaş, feciorul lui Alexandru-vodă — care murise „sărac şi la mare lipsă şi cu datorii multe" — mergînd pe uliţele Costantinopolului, „după oasele tatîne-său, la îngropare, cu multă grijă şi frică de datornicii tatîne-său, să nu-1 prinză, să-1 închiză". Este deodată ridicat şi dus, fără să ştie de ce şi unde („foarte rău să spăriesă"), „la saraiu, de l-au îmbrăcat împăratul cu caftan de domnie, de l-au pus domn în locul Ducăi Vodă". Iată-1 mai departe şi pe Duca, în a doua domnie, după ce gătise podul peste Nistru şi aştepta pentru slujba adusă oştirilor turceşti să fie răsplătit cu caftan domnesc, că este ridicat pe sus, la un semn al împăratului, şi „l-au dus de l-au închis la başceauş". „Atunci s-au văzut Duca Vodă că este mazil... şi l-au bătut împărăţia şi au cheltuit mulţi bani şi era să piară." Dramele de domnie se împletesc cu suferinţele şi durerile-4ării în scene de un realism crud. Scena în care ne înfăţişează pe Duca-vodă, cînd, după ce a stors ţara pentru a plăti biruri turceşti, este

ridicat de poloni şi dus pentru totdeauna pe drumul exilului, impresionează cu atît mai puternic, cu cît este mai concis povestită: dus „într-o sanie cu doi cai, *unul alb* şi *umil murg* [1] şi cu *hamuri de teiu,* ca vai de dînsul! Ocări şi su-dălmi, de auzea cu urechile. Şi agiungînd spre Suceava la un sat, au poftit puţintel lapte să mănînce iar femeia, gazda, i-au răspuns: N-avem lapte să-ţi dăm, că au mîncat Duca Vodă vacile din ţară. De l-ar mînca viermii iadului cei neadormiţi! Că nu ştia femeia aceea că este el singur Duca Vodă ! Iar Duca Vodă, dacă au auzit aşa, au început a suspinare şi a pîînge cu amar."

Scenele povestite de cronicar sînt pline de mişcare, ca de pildă aceea a răzvrătirii poporului împotriva grecilor, în care cronicarul vădeşte şi un deosebit simţ pentru psihologia maselor şi un rar dar de a evoca.

Ura norodului revoltat împotriva grecilor cu prilejul mazilirii lui Dumi-traşco Cantacuzino, cînd tîrgul întreg se strînsese la curtea domnească şi, căţărat pe ziduri, huia, aruncînd cu pietre şi cu beţe, este admirabil conturată într-un episod final. Gloata umpluse uliţele laşului şi fremăta de indignare, în acest vălmăşag, Fliondor Armaşul surprinde la gazdă pe un grec, Mavrodin paharnicul, pe care prinsese ciudă poporul şi — povesteşte Neculce — „l-au bătut şi l-au dezbrăcat, de l-au lăsat numai cu cămeşa, şi l-au pus pe un cal, îndărăt, cu faţa spre coada calului, şi-i dedese coada în mîini de o ţinea în loc de frîu, şi-1 ducea prin mijlocul tîrgului la Copou, la primblare, şi-1 privea tot norodul ziua amiază zi mare, şi-i ziceau feciorii ce-1 duceau: « Zii, grece, cal murg la fîntîna Bordii». Iară el nu putea zice cal murg la fîntîna Bordii, ce zicea: «Alogo [2] murgo sto [3] funtina Bordii ». Iară slugile lui Fliondor îi dau palme şi-i ziceau: «Zii, grece, bine, nu zice aşa! ». Acest fel de zeefet frumos, i-au făcut."

Miezul istorisirii lui Neculce îl formează însă domnia lui Dimitrie Cantemir. Deşi din 83 de ani cît îmbrăţişează cronica domnia lui Cantemir n-a durat decît nouă luni, totuşi în economia operei ea ocupă a şasea parte din întreg.

După vremurile „de cumpănă mare" pentru pămîntul românesc, pe care le-a înfăţişat în toată dramatica lor încordare Miron Costin, scurta domnie a lui Dimitrie Cantemir păru, un moment, că deschide o epocă nouă. Pînă la ei, turcii, care puseseră un picior în Buda şi un altul în cetăţile polone de la_ graniţa de sud, păreau că sînt de neînfrînt prin straşnica lor organizare militară. Dar victoriile cîştigate sub zidurile Vienei dădură avînt nou creştinilor şi turcii păreau că apucă pe panta decăderii şi a prăbuşirii finale. Aceste evenimente aduc o înseninare şi în viaţa românească.

Românii — pînă atunci tîrîţi cu sila pe cîmpurile de luptă după steagurile turceşti, apăsaţi de biruri grele şi istovitoare, îngroziţi la fiecare clipă de* şovăială de ciambururile tătăreşti, care aşteptau la Nistru porunca din Stam-bul pentru a încăleca şi a se răsfira în ţară după pradă, robi şi pîrjol —- românii, zic, răsuflau acum mai liniştiţi. Triumful creştinătăţii părea că aduce şi dezrobirea lor din vechile capitulaţii.

La această răscruce de drum în istoria românească, apare personalitatea lui Dimitrie Cantemir, care trăise o tinereţe întreagă în mediul Constantinopo-

[1] Pentru a simţi puterea acestei imagini a desperecherii cailor, trebuie să ne transpunem; în epocă şi în sufletul cronicarului latifundiar, care primise în dotă o herghelie de cai-, [2]ăXoyo<;(6), în greaca modernă — cal. [3] *ςx6* în greacă — la.

lului. El văzuse cu ochii dezastrul turcilor, aflase de strălucitele campanii ale lui Petru cel Mare şi, înainte de a se înscăuna în Moldova, intrase în legături cu ţarul, prin contele Tolstoi, ambasadorul rus la Constantinopol.

Cu Dimitrie Cantemir era însă aproape toată boierimea Moldovei, după cum am spus. Răspunsul boierilor cînd D. Cantemir le comunică pactul cu muscalii: „Bine ai făcut, măria ta ..." dovedeşte că domnul era în acord cu instinctul poporului său şi cu năzuinţele spre liberarea lui de sub capitulaţiile paginilor. Scurta domnie a lui Dimitrie Cantemir a fost astfel ca un fulger în furtuna vremurilor. Un strigăt de deznădejde al unui popor oprimat care tînjea după libertate. Dar nenorocita luptă de la Stănileşti a spulberat toate iluziile şi a nimicit, pentru multă vreme, aspiraţiile spre libertate.

Mişcătoarea dramă, pe scena căreia apar cele mai mari personalităţi ale veacului al XVII-lea din răsăritul european — Petru cel Mare, Carol al XII-lea şi Dimitrie Cantemir — dramă care a pus capăt domniilor pămîntene în Moldova, este înfăţişată de Neculce pe larg şi cu toate acele detalii care alcătuiesc coloritul specific al vremii.

Iată, mai întîi, portretul lui Dimitrie Cantemir, care, în tinereţe, se arătase „nerebdător, mînios, zlobiv la beţie", încît îi ieşise „numele de om rău", dar care, căpătînd domnia, „ştiu să-şi piarză numele cel rău căci — spune Neculce — doară mai la vîrstă venise, au doară chivernisise vieaţa lui unde nu era pace, că aşa se arăta de bun şi de blînd, că tuturor le era uşile deschise, şi nemăreţ, de vorovea cu toţi copiii, încît începuseră toţi a se lipi de el şi a-1 lăuda".

Tot astfel, în cîteva linii concise, dar admirabil prinse, este schiţat şi portretul lui Petru cel Mare: „împăratul era un om mare, mai înalt decît toţi oamenii, iară nu gros, rotund la faţă şi cam smad, oacheş şi cam arunca cîteodată din cap fluturînd şi nu cu mărire multă şi cu pohvală mare ca alţi monarhi şi umbla de multe ori ca un om de rînd, pe jos, fără alai, numai cu două-trei slugi".

întîlnirea lui Petru cel Mare cu Dimitrie Cantemir şi înfrăţirea ruşilor cu moldovenii, care vedeau în vecinii ortodocşi de la nord mîntuirea patriei lor, este înfăţişată viu, cu toate notele ei pitoreşti care făcuseră senzaţie pe timpul acela: „Iară atîta dragoste arăta împăratul către Dumitraşco Vodă, unde văzuse că s-au închinat de bună voie lui, că să tindea cu amîndouă mîinile şi cuprindea pre Dumitraşco Vodă de grumaz şi-1 săruta pe faţă, pe cap şi pe ochi, ca un părinte pre un fiu al său".

La masa pe care Cantemir a dat-o în cinstea împăratului în „casa cea mare" din curtea domnească, împăratul n-a vrut să şeadă cu nici un chip în capul mesei, „ce au şezut în scaun, lîngă masă, iar în capul masei au pus pre Dumitraşco Vodă ... şi se veseleau prea frumos cu vin de Cotnari şi lăudau vinul foarte, şi încă mai bine le plăcea vinul cel cu pelin, şi mult se mirau cum spre partea lor nu se face vin cu pelin aşa bun". Povestind astfel intimitatea mesenilor, Neculce nu uită să adaoge că „după ce s-au sculat de la masă, au venit şi boierii ţării de s-au împreunat cu împăratul, şi le-au dires împăratul cu mîna lui tuturor cîte un pahar de vin".

Neculce povesteşte apoi pe larg, cu amănunte interesante, cinstea cu care Petru cel Mare a primit pe Dimitrie Cantemir şi boierii moldoveni în tabăra de la Prut, în ajunul Sfinţilor apostoli Petru şi Pa vel. Oastea era înşirată de

jur împrejur şi, după ce mitropolitul Ghedeon a slujit liturghie, ruşii au început să sloboadă tunurile—-52 la număr — unul cîte unul, toate pe rînd; după aceea a venit rîndul dragonilor, care erau înşiraţi pe cinci rînduri şi care au început „a slobozire flintele, însă nu totdeodată, ce începuse a slobozi deoparte, mergînd focul, slobozind din om în om împregiur, ca şi cum ar merge fulgerul". De acolo au trecut la conacul împăratului, unde se aflau întinse vreo cinci-şase corturi, iar sub corturi se afla întinsă, pe iarbă verde, masa, dar —• ne spune Neculce — se săpase şi „şanţ pentru slobozitul picioarelor în jos". Şi s-au aşezat acolo la masă împăratul şi cu Dimitrie Cantemir şi cu toţi generalii, brigadirii, polcovnicii, căpitanii şi boierii „moschiceşti", între care erau încadraţi şi cei 15 boieri ai Moldovei, „toţi de-a rîndul, cineş după cinstea şi boieria sa". „... Şi era într-o miercuri —■ continuă Neculce — şi au mîncat tot carne pentru libovul împăratului creştinesc şi i-au cinstit împăratul prea bine şi frumos şi mai pre urmă ne-au închinat singur împăratul cu nişte vin a lui de la franţuji, care îndată cum au băut, cum au mărmurit toţi de beţi, bînd de acel vin şi n-au mai ştiut cum au dormit într-acea noapte şi domnul şi boierii."

Dar, după vinul acesta al ruşilor, care le-a vrăjit minţile, domnul şi boierii aveau să se trezească în curînd înaintea teribilei realităţi.

Neculce are un extraordinar dar de a prinde psihologia maselor în mişcare. Se străvede în scrisul lui ochiul ager al hatmanului de oştire moldovenească, atent la toate mişcările şi la toate situaţiile, prinzînd din învălmăşeala mulţimilor tot ceea ce poate da povestirii sale contur şi culoare. E neîntrecut în descrierea bătăliilor. Lupta de la Stănileşti este ca un adevărat ziar plin de detalii senzaţionale. De la deschiderea ostilităţilor cu răscoala mahalalelor şi a slujitorilor din casele boiereşti împotriva turcilor din Iaşi (tăierea neguţătorilor şi spargerea prăvăliilor: „băcăliile sta vărsate pe uliţe de era sătui de copiii; strafide, smochine, alune era destule pre la toate babele") pînă la tragicul act final cînd moldovenii, văzînd din obuzul rusesc tătarii încărcaţi de pradă, se „slobozea asupra lor, ca să-şi scoată robii" şi cînd „ghinărarul Şeremet" îi împiedica „să se bată cu tătarii, că ei au făcut pace" cu ei, spre deznădejdea moldovenilor („Deci moldovenii au început a strigare şi a-1 blăstemare şi a zicere cum n-or merge ei să se bată, că ei îşi văd părinţii şi femeile şi feciorii lor robi la tătari, de-i auzea cu urechile, cum îl blestema") — de la început pînă la capăt, Neculce evocă scene de un dramatism încordat. Toate mişcările şi toată zarva luptei defilează ca într-un film colorat sub ochii cititorului: dispozitivul de bătaie al armatelor creştine, tactica de luptă a ruşilor şi a turcilor, erorile de strategie comise şi viclenia lui Lupu Costachi care se înţelesese pe ascuns cu turcii, desfăşurarea atacului, bravura „gheneralului neamţ Vitman", care a căzut răpus de o „puşcă turcească" pe cînd îşi îmbărbăta grenadirii la atac, împresurarea armatei creştine, înflămînzirea ruşilor, tatonările păcii, stăruinţele depuse de ghenerarii nemţi, de Dumitraşco-vodă şi de boierii moldoveni pe lîngă ţar ca să continue lupta, condiţiile păcii, acceptarea lor — şi, în sfîrşit, exilul moldovenilor.

Lui Neculce nu-i scapă nici unul din acele amănunte care însufleţesc naraţiunea şi cîştigă interesul cititorului. Astfel, povestind acele zile de fră-mîntări, cînd Dimitrie Cantemir — prin legămîntul încheiat în scris cu ţarul — şi boierii săi erau convinşi că au croit un drum nou Moldovei şi au asigurat

viitorul dinastic al familiei, privirea iscoditoare a bătrînului cronicar reîmprospătează un mic incident, nebăgat în seamă la început, dar care a fost ca o> prevestire fatală a celor ce aveau să se întîmple. Era după sosirea oştirilor ruseşti la Prut. Cantemir îndemna pe feldmareşalul Şeremetev să scrie „o carte" în limba turcească sultanului, că se închină Porţii şi el şi tot Bugeacul. Și atunci Şeremetev, gîndind că nu e rea ideea lui Cantemir, a pus pe un copil al lui, care ştia bine turceşte, să scrie. Cantemir însă, neavînd încredere în cunoştinţele de limba turcească ale copilului, a zis să scrie întîi „pre o ţidulă mică" vreo două rînduri, să vadă cum scrie ...

„... Iară acel copil — povesteşte Neculce — fiind telpiz bun, au scris pre o ţidulă aşa că: «Nu este mai mare blestemat în lume decît omul cela ce are o fărîmă de pîne în mînă şi o leapădă pre aceea şi cearcă să afle alta mai mare », şi a dat-o lui Dumitraşco Vodă; iară Dumitraşco Vodă cetind, au zis copilului; «Hia gidi cahpolu» şi n-au mai spus lui Şeremet ce au scris. copilul, fiindu-i ruşine; numai ce au zis că au putut scrie."

Prăbuşirea lui Dimitrie Cantemir, care, după ce se zbătuse să facă a se recunoaşte pentru familia lui dreptul la tron, îşi vede, după lupta de la Stă-nileşti, soţia şi copiii în primejdia de a cădea în mîna turcilor, este înfăţişată şi ea cu încordare.

Neculce şi alţi boieri îl sfătuiseră să nu-şi lase doamna în Iaşi, ci să o trimită la Hotin sau la Cameniţa, dar Dimitrie Cantemir, sigur în izbînda ruşilor, le-a răspuns mîniat că: „Să-şi ia el muierea, de se teme, şi să o trimită unde i-i voia, dar el pre doamna din Iaşi n-a clăti-o nicăeri". După ce a văzut înfrîngerea de Ia Stănileşti şi a văzut că turcii au înconjurat obuzul, gîndind la ai săi care rămăseseră în Iaşi, s-a speriat „şi plîngea şi întreba în toată oastea cine s-ar afla un voinic să iasă pre furiş să se sloboadă la Iaşi să dee ştire doamnei să fugă ... şi nime nu cuteza să se apuce să meargă. Apoi Dumitraşco Vodă, văzînd că nu se găseşte nime, se ispitea el singur să meargă şi cu Brahă căpitan de darabani, şi îşi găsise şi cealmale şi haine turceşti, să se îmbrace şi să iasă noaptea din obuz, să intre în oastea turcească, că doară ar putea străbate la Iaşi, la doamna-sa, să o ieie şi să fugă". Norocul lui a fost însă că muscalii nu lăsau pe nimeni să iasă din tabără fără ucaz, şi că Petru cel Mare n-a voit să-i dea ucazul, temîndu-se, cu drept cuvînt, să nu cadă în mîna turcilor şi să fie omorît.

Figura romantică a regelui Carol al XH-lea apare şi ea fugar, prinsă însă în trăsăturile ei caracteristice: curajul şi cavalerismul. Lupta de la Tighina e ca un mic fragment de *chanson de gestc.* Paşa de la Tighina, care primise poruncă de la Ţarigrad ca să-1 scoată din Basarabia, de nu cu voie, atunci cu silă, neavînd încotro, înconjurase cu ieniceri casele de la Varniţa unde se afla regele. Carol al XH-lea refuză să părăsească conacul, mobilizează garnizoana suedeză şi deschide focul. Nici chiar după ce turcii au dat foc conacului, regele, ca un adevărat paladin medieval, nu se predă. Abia după ce a omorît cîţiva ieniceri şi după ce a fost el însuşi rănit, a căzut prins.

Neculce are un mare talent de povestitor; ştie să găsească totdeauna cuvîntul potrivit pentru fiece situaţie şi să concentreze tot interesul povestirii în jurul unui eveniment, al unei stări sociale sau al unei personalităţi pe care o evocă cu toată limpezimea.

Predilecția hatmanului cronicar pentru aspectul dinamic al vieții, de care am vorbit mai sus, se vădeşte şi în portretele sale. Notele prin care individualizează portretele nu sînt atît calităţi sufleteşti sau trăsături fizice, cit mişcarea. Portretul lui Petru cel Mare, pe care l-am reprodus mai sus, capătă viață proprie tocmai prin prinderea ticului: „cam arunca cîteodată din cap fluturînd", şi prin acțiune: „umbla de multe ori ca un om de rînd, pe jos, fără alai, numai cu două-trei slugi... iară atîta dragoste arăta ... către Dumitraşco Vodă ..., că se tindea cu amîndouă mîinile şi cuprindea pre Dumitraşco Vodă de grumaz şi-1 săruta pe faţă, pe cap şi pe ochi, ca un părinte pre un fiu al său".

De la început ne captează interesul prin trăsăturile simple, dar precise, în care prinde icoana domnului Dabija-vodă, ridicat din boierimea putneană şi care ţinea cu îndărătnicie la obiceiurile patriarhale apucate din bătrîni. Două apucături ale lui sînt suficiente ca să-1 individualizeze în ceea ce firea lui avea mai caracteristic. Bea vinul — ne spune Neculce —• „mai mult din oală roşie decît din pahar de cristal, zicînd că-i mai dulce vinul din oală decît din pahar". Apoi „mai avea obiceiul, cînd şedea la masă şi vedea niscaiva oameni săraci, dvorind prin ogradă", trimitea „cîte două-trei blide de bucate din masa lui şi pîine şi vin şi le trimitea acelor oameni, de mîncau în ogradă". Şi spunea boierilor care priveau aceasta nedumeriți: „de mult or fi dvorind ei şi or fi flămînzit, neavînd de cheltuială".

Caracterul orgolios al domniței Măria, fiica lui Brîncoveanu şi soția lui Constantin Duca-vodă —■ un adolescent de abia 20 de ani — este bine fixat cu un surîs de ironie într-o atitudine din timpul mazilirii. Plecînd cu cinci slujitori şi cu mult calabalîc spre Țarigrad, prin fața norodului care îi blestema soţul pentru birurile puse, „fata Brîncoveanului Vodă, fiind tînără şi desmer-dată de tată-său, se bocea în gura mare munteneşte, de zicea: « Aolio, aolio, că va pune taica pungă dă pungă din Bucureşti pînă în Țarigrad şi zeu nu ne va lăsa aşa, şi iar ne vom întoarce cu domnia îndărăpt»".

în această înfăţişare vie, dar senină, a faptelor, nedeformate de aburii patimii, sufletul bătrînului, sub povara amintirilor, zvîcneşte adesea în sfaturi înțelepte pe care le oferă cu duioşie comunicativă, din prisosul unei vieți bogate în experiențe, ori de cîte ori se iveşte prilejul, „iubiților săi cetitori tineri" sau „fraților săi moldoveni": „Ce fraților moldoveni, rogu-vă să luați aminte — îşi încheie el povestea amarului zilelor de exil — să vă învățați şi să vă păziți. Oricît îi fi în cinste la vreun domn, bine este să-i slujeşti cu dreptate, că şi de la Dumnezeu ai plată. Iară cu domnul niciodată să nu pribegeşti, măcar cum ar hi. Şi nu numai în țară străină, ce nici în Țarigrad cu dînsul să nu mergi, fiind tu moldovan, ce să-i slujeşti în țara ta, căci străinii caută numai pre domn să-1 miluiască şi să-1 cinstească şi iară pre boierii ce sînt pribegi cu domnul într-o nimica sînt... Şi apoi domnul se visează că este tot puternic ca la țara lui, cînd este domn ... şi nu socoteşte slujba ce i-au făcut, că s-au înstreinat, ce nimica învoială nu-i face. Nădejdea domnului este ca săninul cerului şi ca încetul mării; acum este sănin şi se face nour, acum este marea lină şi se face furtună". Sau povestind grija după familiile lăsate în Iaşi, cînd au simțit că frontul rusesc de la Prut se clatină: „Rugăm pre dumneavoastră, iubiților cetitori tineri, să luați sama acestei scrisori, că de s-ar tîmpla vreodată să mai vie nişte lucruri ca aceste în țara noastră a Moldovii să vă ştiți chivernisi, să nu pățiți şi voi ca noi" etc.

Alteori, sufletul său, sub povara amintirilor, îndurerat de decăderea Moldovei sale, se revarsă într-un lirism mişcător, care ne preveşteşte ceva din arta lui Sadoveanu. Zugrăvind, în trăsături dinamice, dar expresive, figura bătrînului Dumitraşco Cantacuzino, de un realism impresionant prin contrastul dintre meremeturile dizgraţioase ale senilităţii — „care de bătrîn ce era, dinţi în gură nu avea, dimineaţa îi încleea de-i punea în gură, iară seara îi descleea cu uncrop" —• şi pasiunea vicioasă a tinereţii, căci îşi lăsase soţia la Ţarigrad şi trăia în Iaşi cu Aniţa, fiica unei rachieriţe de pe Podul Vechi, „şi o purta cu sălbi de galbeni şi cu haine de şahmarand şi cu şlic de sobol... şi o trimitea cu careta domnească, cu seimeni şi cu vornici şi cu comişi, ziua amiaza mare, pe uliţă, la feredeu şi pe la mănăstiri... şi făcea şi pre boieri de-şi trimiteau giupînesele cu dînsa" — sufletul îndurerat al cronicarului izbucneşte într-un oftat adînc, în care se revarsă din plin toată indignarea lui şi a bătrînilor de seama sa împotriva decăderii vieţii sociale a vremurilor noi:

„Oh! Oh! Oh! Săracă ţeară a Moldovei, ce nenorocire de stăpîni ca acesta ai avut ? Ce sorţi de viaţă ţi-au căzut! Cum au mai rămas om trăitor în tine, de mare mirare este, cu atîtea spurcăciuni de obiceiuri ce se trag pînă astăzi în tine, Moldovă! Şi din vreme în vreme tot s-au mai adaos spurcatele obiceiuri."

Asemenea accente lirice, care dau pe faţă patriotismul sincer al lui Neculce$_y$ se regăsesc adesea în cursul naraţiunii sale.

O SEAMĂ DE CUVINTE

La începutul letopiseţului său, Neculce a adăogat *O seamă de cuvinte ce sunt auzite din om în om, de oameni vechi şi bătrîni şi în letopiseţe nu sunt scrise.* E o serie de 42 legende istorice: despre altarul mănăstirii Putna, despre mama lui Ştefan cel Mare şi Daniil Sihastru, despre Petru Rareş ca pescar, despre Alexandru Lăpuşneanu, Despot-vodă şi mulţi alţii, legende pe care Neculce nu le-a prins în urzeala cronicii, ci le-a strîns laolaltă, pentru că, zice el: „Cine va vrea să le creadă bine va fi, iară cine nu le va crede, iarăşi bine va fi; cine cum îi va fi voia, aşa va face".

Cîteva din aceste legende sînt simple transcrieri de note istorice, ca de pildă nr. 21: genealogia fraţilor Nicolae şi Constantin Mavrocordat, sau nr. 27: căderea lui Vasile Lupu, povestită pe larg de Miron Costin. Altele au un sîmbure de adevăr, prelucrat poate de imaginaţia populară, ca de exemplu legenda nr. 5 cu originea neamului Movileştilor şi cu aprodul Purice, care, în lupta de la Şcheia, văzînd că a căzut calul cu Ştefan-vodă, a oferit domnului calul său. „Şi nu putea în grabă încăleca Ştefan Vodă, fiind om mic. Şi au zis Purice aprodul: « Doamne, eu mă voiu face o movilită şi vino de te sue pe mine şi încalecă ». Şi s-au suit pe dînsul Ştefan Vodă şi au încălecat pre cal. Şi au zis atuncea Ştefan Vodă.: « Sărace Purice, de oiu scăpa eu şi tu, atuncea ţi-ei schimba numele din Purice, Movilă »". Purice din această anecdotă istorică nu este legendar, ci este o figură istorică, amintită şi în cronica scrisă la curtea lui Ştefan cel Mare, în versiunea germană a lui Hartmann Schedel din 1502.

Altele sînt împrumutate din cronicarii străini, ca de exemplu nr. 16, cu legenda începuturilor umile ale lui Despot-vodă, care a fost slugă la Despot cel Mare în Veneția şi care, la moartea stăpînului său, ar fi luat „scrisorile şi hrisovul cel de la Carol împăratul nemțesc şi cu acele scrisori au făcut meşter-şug, de au agiuns de au fost domn". Sursa acestei legende, relatată şi de Grigore Ureche, este cronica polonă a lui Alexandru Guagnin[1].

Dar sînt şi legende care par să fie teme folclorice. Legenda *Dumbrava-Roşie* are, precum a arătat Bogrea, o paralelă în folclorul rus, unde este pusă pe seama cneazului Smolenskului, Roman, care, prinzînd mulți robi lituani, „i-au înjugat în plug şi ca cu nişte boi au arat în jurul Kievului" [2]. într-un interesant articol publicat în *Cercetări literare* (V, 1943, p. 65 şi urm.), d-na Laetiția Cartojan-Turdeanu a precizat că tema *Mama lui Ştefan cel Mare,* cîntată în secolul al XlX-lea de Asachi, Hrisoverghi, Bolintineanu, Costache Negri şi alții, se regăseşte într-o legendă medievală privitoare la Teodoric Gotul, într-o poemă franceză din veacul al Xll-lea, *Alicamps,* într-o legendă cehă în care eroul este regele boem Otokar şi, în sfîrşit, se răsfrînge în poema provensală a lui Mistral, *Calendal*[3]. Din punct de vedere istoric, ne pare puțin probabil ca marele- erou, „atletul lui Hristos", cum 1-a numit papa..., „cel mai vrednic să i se încredințeze conducerea şi stăpînirea lumii şi mai ales cinstea de comandant împotriva turcilor" — cum scria cronicarul polon Dlugosz — să fi avut un moment de slăbiciune şi, descurajat, să fi căutat adăpost în cetatea unde se afla soția şi mama sa. Autoarea are deci dreptate cînd pune întrebarea dacă nu trebuie să vedem în legenda românească, relatată pentru întîiaşi dată de Cantemir, „un ecou al poemelor medievale occidentale", căci, observă dînsa, D. Cantemir era în strînse legături la Constantinopol cu ambasada franceză şi, într-un rînd, cînd uneltirile lui Brîncoveanu erau gata să-1 piardă, a stat ascuns la ambasadorul francez Ferriole mai multă vreme. Nu ar fi dar exclus ca în mediul francez de-acolo, Cantemir să fi aflat legenda pe care a localizat-o şi a prelucrat-o în stil antic. De la Cantemir, dacă legenda nu circula mai înainte în Moldova, venită pe altă cale, a aflat-o, poate, Neculce, hatmanul şi tovarăşul de exil al lui Cantemir.

Aceste scene ale trecutului românesc, dintre care unele vin din tradiția bătrînilor, altele din fondul legendar al poporului — poate şi din cîntecele bătrîneşti — au format un izvor neprețuit de inspirație, pe care 1-a desfundat epica şi drama istorică românească din secolul al XlX-lea şi al XX-lea.

[1] Vezi traducerea pasajului din Guagnin, în paralelă cu textul lui Ureche, la P. P. Pana-i t e s c u, *Influența polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin,* p. 191 şi urm.

[2] V. Bogrea, în *Anuarul Inst. de istorie națională, publicat de Al. Lapedatu şi Ioan Lupaş,* III, 1924— 1925, Cluj, 1926, p. 505 — 506. Pentru o formă mai veche a legendei în literatura polonă, la Stryjkowski, v. P. P. P a n a i t e s c u, în *Revista istorică română,* X, 1940, p. 108.

[3] Paralelismul între balada lui Bolintineanu — mai ales în versiunea franceză,- publicată în *Les Brises d'Orient* — şi între episodul respectiv din Mistral este aşa de surprinzător, încît am fi înclinați să credem că Bolintineanu ar fi fost influențat de Mistral, dacă n-am şti că *Les Brises d'Orient* a apărut în 1866 la Paris, prefațată elogios de Philarete Chasles, profesor la College de France şi critic de seamă al timpului, iar poema lui Mistral,*Calendal,* cu un an mai tîrziu, 1867 (cf. articolul d-nei Laetiția Cartojan-Turdeanu, p. 89 — 91).

LIMBA

Cronica lui Neculce înfăţişează însă un interes deosebit şi din punctul de vedere lingvistic. în evoluţia limbii noastre literare ea croieşte un drum nou. Grigore Ureche, Miron Costin, Nicolae Costin şi după ei Dimitrie Cantemir au căutat să creeze un stil savant, cu o structură sintactică modelată după tipare latine. Neculce, însă, care n-a avut parte să-şi petreacă copilăria şi tinereţea în şcolile iezuite ale Poloniei, fiindcă pe vremea cînd putea să o facă, îngrozit de decapitarea tatălui său, se afla pribeag în Ţara Românească, scrie în limba bătrînească a timpului său, uşor influenţată de limba înaintaşilor cronicari, dar cu rădăcini adînci în limba populară. Stilul lui nu are acea simetrie a părţilor, acel ritm armonios, acele inversiuni calchiate după topica latină, pe care le întîlnim la Costineşti şi mai ales la Dimitrie Cantemir. La el nu găsim acea abundenţă de determinări adjectivale aşezate înaintea substantivului, acele construcţii *brachilogice,* acele *syllepse,* acele construcţii *hyperbate* (cu separarea cuvintelor, unitare însă din punct de vedere gramatical). în cronica lui Neculce limba curge limpede ca izvorul de munte, pe albia vorbirii populare, ca la Ispirescu şi la Creangă, obţinînd, prin simetria părţilor, un ritm armonios. Cugetările lui aci se înşiruie senin, pe. acelaşi plan orizontal, legate între ele prin coordonare cu conjuncţia *şi:*

„Şi l-au scos la cîmpu / *şi* l-au culcat la pămînt învălit într-un harasisc / *şi* l-au sărit de trei ori cu calul" — sau:

„Era un boier anume Nicolai Milescu spătar, de la Vaslui de moşia lui... / *Şi* era mîndru şi bogat / *şi* îmbla cu povodnici înainte domneşti, cu buzdugane şi cu paluşe, cu soltare tot sîrmă la cai. *J Şi* lui Ştefăniţă Vodă îi era prea drag / *şi-1* ţinea prea bine / *şi* se giuca în cărţi cu dînsul" ;

aci se frîng tumultuos, ideile secundare irumpînd deodată, împreună cu determinările şi precizările lor, în miezul cugetării principale:

„Iară mai pre urmă, ridicîndu-se Petru împărat, fiul lui Alecsii Mihailovici,/ carele au venit aice în ţară, *în Moldova, [* de s-au bătut cu turcii la Prut, la *Stănileşti, din gios de Huşi, în ţinutul Faldului, /* agiuns-au Cărnul din Sibir cu cărţi la dînsul, la împăratul Petru Alecsievici, / de i-au făcut ştire de toate ce au făcut şi cum este surgun".

Dar limba lui Neculce, atît de apropiată prin structura sintactică de limba populară în care începuse să invadeze turcismele [1], capătă o savoare

[1] Cele mai multe privitoare la sfera militară şi administrativă in legătură cu Poarta, precum *caimacam* — reprezentantul domnilor noştri la Constantinopol; *caplan* — un fel de ostaş; *caplan-paşa, buluc-başa* — comandantul unui *buluc,* grup de armată; *capegiu* — portar -fiT saraiului imperial; *capegi-başa* — căpetenia capegiilor; *silihtar* — demnitar militar turc; *cazascher, cadiascher* — judecător militar; *ulama* — savant teolog şi jurisconsult; *geabhane* — exploziv de război; *subaş* — şef de poliţie; *tubulhana* — muzică militară; *kszna* — tezaur de bani (pentru întreţinerea unei garnizoane); *carvasara* — localul vămii turceşti, unde se adăposteau negustorii turci cu mărfuri; *oturac* — popas; *olac* — poştă; *mecet* — geamie; *arz* sau *harz* — plîngere; *agarlîc-calabalîc, ferman sau firman; dovă*— rugăciune la turci; *zorbalîc, zorba, zurbă* — lăscoală etc.

Interesante sînt, de asemenea, la Neculce, polonismele din sfera militară *rohmistru,* din germ. Rottmester — comandantul unei roate de soldaţi, subofiţer; *hatman-polnii* — ajutor de hatman; *podgheaz* — incursiune militară; *recipospolita* — reprezentanţii statului; *podan* — supus, rob; precum şi unii termeni ruseşti ca *stupai* — înainte (strigătul de năvală pe cîmpuî de luptă).

-desebită şi prin mulţimea imaginilor sugestive, împrumutate din cadrul vieţii rustice, şi a proverbelor în care se găseşte concentrată înţelepciunea populară: „Tătarii au intrat în ţară ca *lupii într-o turmă"*; „s-au strîns toată boierimea şi oastea la Dumitraşco Cantacuzino, care luase caftanul *ca puii de potărniche"* ; „aşa dă Dumnezeu: *pasărea vicleană dă singură în laţ" ; „pasărea în cuibul său piere" ; „mielul blînd suge la două maice" ;* „cînd trăgeau ruşii cu puştile cădeau turcii *ca cum ar cădea nişte pere coapte dintr-un păr cînd îl scutură oamenii" ;* „Constantin Cantemir *i-au dat cheia ţării în mînă* lui Iordache vistiernicul"; Constantin Duca şi cumnatul său N. Costin, punînd la cale o acţiune care va aduce mazilirea domnului, *„au stins bine focul cu paie";* Minai Racoviţâ „se făcea a nu-i place să primească domnia *ca şi fata ceea ce zise unui voinic: Fă-te tu a mă trage si eu oi merge plîngînd" ;* muscalii credeau să zdrobească pe turci *„ca cum ar lua oarecine cîrpa unei femei din cap,* aşa ţineau ei că ar lua şi or bate puterea împărăţiei turceşti"; „şi aşa au ţinut de bine această pace, *cum ţin cîinii vinerile".* „Hatmanul cu oastea ... *fiind grec cu piele de iepure la spate, au fugit toată noaptea" ;* Ilie Cantacuzino şi grecul Morona *„se potriveau .amîndoi într-o fire* după cum se zice: *calul răios găseşte copaciul scorţos" ;* „Duca Vodă ... s-au *îmbrăcat cu cămaşa de gheaţă".*

Semnificativ în psihologia limbii din vremea lui Neculce şi caracteristic pentru acea epocă de mari furtuni este mulţimea expresiilor plastice pentru a reda ideea de primejdia vieţii —• „în cumpăna pieirii" cum zice el —• toate în legătură cu cuvîntul *cap:* „lui Duca Vodă boierii stau *să-i mănînce capul" ;* Boierii se temeau să strice ţara că pe urmă *„a cădea greu în capetele lor" ;* „şi-a *băgat capul* pentru voia banilor"; *„a plăti cu capul" ; „şi-a pus capul" ;* Lupu vornicul s-a dus „cu *capul a mînă"* în cortul vizirului; un altul şi-a *„adus -capul la poala împărăţiei" ;* o blană de Mosc neagră *„i-a scos capul lui"* Duca-vodă, căci împăratul *„l-a iertat de cap" ;* boierii pribegi se duc să-şi *„primă capetele printr-alte ţări".* Sînt expresiuni din enunţul vieţii în care tresare fiorul morţii. Este tragedia Moldovei de la începutul veacului al XVIII-lea transcrisă in limbă.

Ureche şi mai ales Costineştii, prin factura sintactică a stilului lor, căuta-seră să apropie limba literară de matca latină. Marele hatman Neculce a izbutit să o apropie de limba vorbită a timpului său, de limba vie a lumii din satele pe care el le-a condus pe cîmpul de luptă. Pe această linie s-a dezvoltat proza noastră mai ales în secolul al XlX-lea, la cei mai de seamă scriitori. De aceea cronica lui Neculce, cu frământările şi tragediile pe care le evocă aşa de plastic, cu lirismul duios pentru Moldova cronicarului, cu caracterul sfătos, •cu umorul ei sănătos şi, pe alocurea, cu ironia caustică, are o puternică rezonanţă în sufletul cititorilor de azi.

Am apropiat mai sus pe Neculce de marele romancier istoric Sadoveanu. într-adevăr, este o afinitate sufletească între boierul cronicar de la începutul veacului al XVIII-lea şi între cel mai de seamă povestitor al vremurilor noastre. Sadoveanu însuşi, care-avea să găsească în paginile lui Neculce viziunea multor romane ale sale, în discursul de recepţie la Academia Română, mărturisea această afinitate, punînd alături de Neculce pe Ion Creangă, printre precursorii săi. Cu intuiţia lui artistică, Sadoveanu a avut dreptate alăturînd pe cei doi mari povestitori, care, prin factura lor stilistică şi prin caracterul limbii lor,

stau mai aproape de popor. încheindu-şi cuvîntarea de recepție, Sadoveanu făcea următoarea destăinuire:

„Simțindu-mă al acestui popor şi al trecutului şi ucenic al acestor doi mari înaintaşi, lor le închin clipa solemnă de acum, în care o adunare aşa de aleasă pe ei îi cinsteşte în umila mea operă".

BIBLIOGRAFIE

Opera. *Letopisețul Moldovei de la Dabija Vodă pînă la Ioan Vodă Mavrocordat* împreună cu *O seamă de cuvinte ce sint auzite din om în om, de oameni vechi şi bătrîni şi în letopisețe nu sînt scrise* au fost publicate de M. Kogălniceanu în *Letopisețele țării Moldovii,* voi. II, Iaşi, 18-15, p. 193 — 464, şi republicate cu caractere latine în ediția a Ii-a: *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei şi Valahiei,* II, Bucureşti, 1872, p. 175 — 421. Textul publicat de Kogălniceanu, cu introducere, note, indice de cuvinte şi nume proprii şi cu două hărți, a fost republicat de Al. Procopovici în colecția „Clasicii români comentați". Scrisul românesc, Craiova, ediție nouă întregită, 1942, 2 volume. O veche ediție populară! *Ioan Neculcea, Letopisețul Țării Moldovei,* în „Autorii români vechi şi contimporani", Bucureşti, Socec, 1894.

Biografia. Multe date privitoare la viața sa se găsesc în cronică. Alte date interesante, Intr-o scrisoare a cronicarului către domnitorul Mihai Racoviță, publicate de I. T a n o v i-c e a n u, *Cîteva notițe biografice asupra cronicarului Ion Neculce,* în *Arhiva,* Iaşi, II (1890—1891), p. 330 — 332, precum şi la Iulian Marinescu. *Documente relative la Ioan Neculce,* în *Buletinul Comisiei istorice a României,* voi. IV, Bucureşti, 1925, p. 1— 104 (interesante date privitoare la procesul avut în divanul domnesc cu văduva şi fiul vornicului Lupu pentru redobîndirea moşiilor răpite). Alte date la I. Tanoviceanu, *Contribuțiuni la biografiile unora din cronicarii moldoveni,* în *Analele Academiei Române,* XXVII, *Mem. secț. ist.,* s. II, 1905, p. 240 — 246. G. Ungurean u, *Transcriere de documente,* în *Anuarul liceului şi al şcoalei comerciale M. Kogălniceanu,* Iaşi, 1933. Despre mormîntul lui Neculce la moşia Prigoreni, vezi articolul lui Ioan Stupcanul în *Universul,* 1935, nr. 118 *Unde e mormîntul cronicarului Ion Neculce ?*

EPOCA LUI ŞERBAN CANTACUZINO ŞI A LUI CONSTANTIN BRÎNCOVEANU

I. EPOCA LUI ŞERBAN CANTACUZINO

Slăbit de boală şi de bătrîneţe, într-o dimineaţă de aprilie 1654, Matei Basarab îşi dădea sufletul, întins pe un jilţ, în cerdacul palatului său din Tîrgovişte. Bătrînul domn, care luptase victorios pe atîtea cîmpuri de luptă, care zidise în ţară atîtea mănăstiri, care, ajutat de cumnatul său Udrişte Năsturel, dăduse un puternic impuls culturii naţionale, închidea pentru totdeauna ochii, amărît. Soţia lui, doamna Elina, care-1 ajutase cu dragoste, credinţă şi energie, murise cu un an mai înainte. Rana dobîndită la Finta se înveninase. Dorobanţii şi seimenii pe care el îi dusese la atîtea biruinţe şi pe care-i ţinuse în mare cinste, lacomi după lefuri mari, se răzvrătiseră împotriva. lui.

După moartea lui Matei Basarab, pînă la înscăunarea lui Şerban Cantacuzino, adică timp de 24 de ani, se schimbă pe tronul Ţării Româneşti şase domni — nici unul cu o domnie mai lungă de patru ani. Invazia ungurilor în ţară, răscoala sîngeroasă a armatei de mercenari alcătuită din seimeni sîrbi şi din dorobanţi, în care îşi văzură moartea cîţiva boieri de frunte — între alţii Drăghici, fiul Papei Vistierul, nepot prin mamă al lui Mihai Viteazul, şi Papa Brîncoveanu, tatăl viitorului domn —, precum şi lupte sîngeroase între partidele de boieri (a Bălenilor şi Cantacuzinilor, despre care vom vorbi îndată) — au turburat adînc ţara.

Dacă la acestea mai adăogăm: participarea ţării la campaniile turceşti, birul către Poartă din ce în ce mai apăsător-—atunci înţelegem de ce împrejurările n-au fost prielnice pentru munca de cultură.

în viitoarea vremurilor neprielnice, tipografiile instalate cu atîta grijă de Matei Basarab se irosiseră. De la Matei Basarab nu se mai cunoaşte nici o carte tipărită în Muntenia, decît tocmai în epoca lui Şerban Cantacuzino, pe cînd în Moldova, tipografia, adusă prin grija mitropolitului Dosoftei, îşi începuse activitatea în 1673 şi se încheie cu captivitatea lui Dosoftei în Polonia, la 1688, dată care coincide în Muntenia cu moartea lui Şerban Cantacuzino.

în primul an al domniei lui Şerban Cantacuzino, 1678, apare, în Muntenia, după un lung popas, prima carte tipărită după epoca lui Matei Basarab: *Cheia înţelesului.*

Domnia lui Şerban Cantacuzino deschide astfel în Ţara Românească începutul unei epcci noi de cultură, care culminează în domnia lui Constantin

Brîncoveanu. Este o epocă în care elemente de cultură veche, intrate în descompunere încă din epoca lui Matei Basarab; dispar, iar altele, care abia mijeau, ajung acum la deplină înflorire. Cultura slavă din biserica noastră — cu toată străduința mitropolitului Antim Ivireanu de a o reînvia — dispare, în locul ei îşi croieşte drumul influența grecească. Procesul de naționalizare al serviciului divin, început pe timpul lui Matei Basarab şi Vasile Lupu cu citirea Cazaniei în limba română la strană, face un pas înainte sub Şerban Cantacuzino şi se continuă cu intensitate sub Constantin Brîncoveanu. în sfîrşit, rolul de protectori ai creştinătății ortodoxe din Răsărit, pe care şi-1 luaseră domnii români după prăbuşirea Bizanțului şi a statelor slave sud-dunărene, dobîn-deşte la începutul veacului al XVIII-lea o strălucire deosebită. Cultura românească radiază departe peste hotarele ei pînă la arabii din Siria şi pînă la ivirii din munții Caucazului.

Epoca aceasta are două faze: una de zece ani, domnia lui Şerban Cantacuzino; alta de 26 de ani, domnia lui Brîncoveanu.

Şerban Cantacuzino a fost un domn „de o statură uriaşă, cu ochii mari şi vocea de tigru", care introduse în țară ordinea şi liniştea, urmărind cu străşnicie — ne încredințează Del Chiaro —■ „împărțirea dreptății, îndrăzneț în hotărîri, nemilos în executarea poruncilor", trecînd în această privință chiar peste stăruințele mamei sale. A pus repede capăt intrigilor şi dezbinărilor interne prin străşnicia dură cu care a urmărit partida Bălenilor. Dar la capătul unor înverşunate prigoniri, urmează un act final de generozitate, de împăcare generală: căsătoria fiicei sale Smaranda cu Grigore Băleanu, fiul celui care condusese partida vrăjmaşă.

A domnit zece ani de frămîntări, fiindcă țara era cuprinsă între două mari focuri: luptele dintre turci şi creştini.

A fost un domn cu ambiții mari, năzuind, ca şi Mihai Viteazul, să scuture jugul turcesc, să cucerească raialele Dunării, să îndemne la revoltă popoarele creştine din Balcani şi să reînființeze vechiul imperiu bizantin. Păstra prin capuchehaiele sale din Constantinopol bune relații cu Poarta, dar, după înfrîn-gerea turcilor la Mohacs, intrase în legături cu împăratul Austriei, Leopold, care-i dăduse lui şi întregii sale familii titlul de baron al imperiului.

Nutrind ambiții şi plănuiri imperialiste mari, dar vîslind cu precauție între turci şi creştini, Şerban Cantacuzino a ținut cîrma statului zece ani. în istoria culturii româneşti, epoca lui este caracterizată, pe tărîm religios, prin triumful grecismului asupra slavonismului şi prin un pas mai departe în procesul de introducere a limbii române în biserică. Cultura slavă, care încă din epoca lui Matei Basarab intrase în agonie, este acum stinsă. în 1680, mitropolitul lui Şerban Cantacuzino, Teodosie, constată: „că mulți preoți şi alalt cin bisericesc" — adică „călugării", nu „sunt putincioşi" „de a cunoaşte orînduielile şi țeremoniile, nici cum a să sluji trebuie", din pricina „neînvăță-turii şi neînțelegerii limbii slavone". Este deci clar că în Țara Românească, ca şi în Moldova şi în Ardeal, clerul nostru nu mai cunoştea limba slavă în care era chemat să oficieze ritualul.

Un singur cap luminat în această epocă vedea limpede drumul pe care trebuia să meargă cultura noastră religioasă. Era mitropolitul Dosoftei. Acesta, sprijinindu-se pe textele Sfintelor Scripturi şi ale Sfinților Părinți,

lucra cu osîrdie în Moldova la tălmăcirea cărților de ritual în limba română. Dar, fie că în acele vremuri turburi opera mitropolitului moldovean nu trecea Milcovul, fie că muntenii, dintr-o mîndrie fără rost, nu țineau să apuce pe drumul mitropolitului moldovean — fapt este că opera lui Dosoftei nu a avut răsunet în Țara Românească. A trebuit să vie, pe vremea lui Brîncoveanu, un străin de neam — mitropolitul Antim Ivireanul — pentru ca şi muntenii să înceapă temeinic munca pentru naționalizarea serviciului divin. Mitropolitul muntean Teodosie scria, cu gîndul la obîrşia romană, că muntenii şi moldovenii „tot dintr-o fîntînă cură". El oftează mai departe că „norodul nostru românesc carele odată şi el numărat era întru putearnicile neamuri..., iară acmu atît de ocărit iaste, nice învățătură nice ştiință nice armă nice legi... întru tot rodul ce să pomeneşte astăz rumân nu iaste, ce ... înfăşurîndu-să de la streini şi de la varvarie, doară şi de la vrăşmaşii rodului nostru, cer şi să împrumutează ... O grea şi dureroasă întîmplare." Şi cu toate acestea, mitropolitul nu se încumetă să facă mai mult decît să *întoarcă,* cum zice el, adică să traducă indicațiile tipicului, „de pre isvod grecesc", în limba românească. Atît. Textul însă — rugăciunile — pe care preotul sau diaconul trebuia să le rostească, acelea le-a lăsat mai departe în acea limbă slavonă pe care clerul o citea, dar n-o înțelegea. „Iară liturghia toată a o prepune pre limba noastră şi a o muta, nice am vrut, nice am cutezat."

Muntenia rămăsese pe vremea aceea în urma Moldovei. Pe cînd Moldova cu mitropolitul Dosoftei făcea un pas înainte în munca de introducere a limbii rămâne în altar, Muntenia rămînea mai departe statornică în tradiția păstrării limbii slave în biserică. Abia către sfîrşitul domniei lui Şerban Cantacuzino, din inițiativa domnului, se face un pas înainte în procesul de introducere a limbii române în biserică.

ÎNTRE SLAVISM şi GRECISM, DRUMURI SPRE MOSCOVA. Focarele de cultură slavă din sudul Dunării erau de multă vreme stinse. De acolo nu putea veni nimic pentru întărirea şi pentru înviorarea cultului în limba slavă.

Singurele centre slave ortodoxe, de unde se puteau aduce texte şi cărturari, erau atunci în Rusia, care în urma cuceririi Ucrainei de la poloni se apropiase de granițele româneşti.

Cele dintîi legături datează de pe vremea lui Matei Basarab şi Vasile Lupu, cînd pe scaunul mitropoliei din Kiev se urcase un fiu de domn român — moldovean şi muntean— Petru Movilă. în antil 1665, starețul mănăstirii Glavaciocul din Vlaşca, Varlaam, pornea pe drumul pe care alții îl bătuseră înaintea lui. Din această călătorie, el a adus cu sine opera arhimandritului ucrainean Ioanichie Galeatowski, care îşi făcuse studiile în Academia lui Petru Movilă şi care era, din 1665, rector în şcoala în care el îşi desăvîrşise studiile.

în chiar anul în care starețul vlăscean sosea la Kiev, Galeatowski publicase la Lwow, cu ajutorul material al Anei Movilă, fiica lui Ieremia Movilă şi deci vara mitropolitului Petru, o carte He6o HOBoe, adică *Cer nou,* sau, ca să dau titlul complet în româneşte: *„Cer nou făcut cu stele noi,* adică prea

blagoslovita Fecioara Măria Născătoare de Dumnezeu cu minunile ei, alcătuit prin truda ieromonahului Ioanichie Galeatowski, rectorul şi egumenul Frăţiei din Kiev". Cartea are o prefaţă cu o dedicaţie către Ana Movilă, măritată cu nobilul polon Fotocki, şi poartă stema Movileştilor.

Această carte, conţinînd minunile Maicii Domnului, era destinată de autor să fie citită „de preoţi în biserică, la utrenie, pentru învăţătura oamenilor şi spre lauda Prea Sfintei Bogorodiţe şi la prasnicile Maicii Domnului. Pot să le citească şi călugării în biserici." Stareţul Varlaam a adus cu sine, la întoarcerea în ţară, un exemplar după această operă şi a îngrijit să se facă traducerea în limba română.

Cinci ani mai tîrziu, la 1673, stareţul Varlaam este ridicat pe scaunul mitropolitan al Ţării Româneşti şi prima lui grijă este să aducă din Rusia tipar şi meşteri tipografi. Astfel, cu material nou şi cu „dascăli de tipografie" se reînfiinţează imprimeria în Bucureşti, pe vremea lui Şerban Cantacuzino.

în această tipografie s-a tipărit, în anul 1678, traducerea mitropolitului de pe prima parte din opera lui Galeatowski, *Cheia înţelesului,* care cuprinde o serie de 18 predici pentru duminici şi sărbători mari (Botezul Domnului, întîmpinarea, Vinerea Patimilor). La atît se reduce aportul rusesc în această vreme. Mai mult nu se putea aştepta atunci din această parte a ortodoxiei.

Activitatea culturală a lui Petru Movilă dăduse desigur roade. Biserica rusă era zguduită atunci de mişcarea raskolnicilor şi de lupta dintre ţar şi patriarhul Nicon, care luase partea raskolnicilor, luptă care se încheie prin depunerea patriarhului.

Abia către sfîrşitul domniei lui Brîncoveanu, cînd domnul român, atras de faima lui Petru cel Mare, este prins şi el în planurile ruseşti, încep ai noştri să bată din nou drumurile spre Moscova. în aceste împrejurări a ajuns în Muntenia şi o copie a *Sinopsisului* de la Kiev, un fel de manual de şcoală tipărit întîiaşi dată la 1674 în Kiev de Inochentie Ghizel, un german rusificat, elev al lui Petru Movilă. Textul, care începe cu originea slavilor şi se continuă cu istoria Kievului pînă la anul 1679, a fost tradus în limba română în această epocă. Tot în vremea lui Brîncoveanu s-a tradus şi *Patericul de la Lavra Pacerska* din Kiev, care cuprinde minunile sfinţilor din Kiev, Pateric atribuit legendarului cronicar rus Nestor şi tipărit de acelaşi Inochentie Ghizel. Textul românesc cel mai vechi se păstrează într-un manuscris din 1705, copiat de ieromonahul Silvestru de la mănăstirea Sinaia.

Influenţa rusească era însă contrabalansată la noi de influenţa grecească. Numeroşi egumeni şi patriarhi greci, care veneau în ţările noastre după milă şi ajutoare — mulţi dintre ei cu studii făcute în universităţile italiene şi călătoriţi prin Occident — aduceau cu ei toată prestanţa culturii teologice greceşti şi orizonturile largi pe care le dădea contactul cu cultura Apusului. Urcarea pe tronurile ţărilor noastre a unor domni, cunoscători de carte grecească — cum a fost în Muntenia Şerban Cantacuzino şi Constantin Brîncoveanu — a fost hotărîtoare în această privinţă. între slavism şi grecism, cumpăna s-a plecat în chip firesc spre grecism,

CURENTUL INFLUENŢEI GRECEŞTI. Influenţa grecească este veche şi s-a infiltrat la noi treptat. încercările lui Basaraba şi ale lui Mircea cel Bătrîn

de a înnoda legături directe cu Bizanţul n-au durat mult şi n-au putut da roadele aşteptate, fiindcă, la trei decenii după ce a închis ochii Mircea cel Bătrîn, Constantinopolul a căzut sub loviturile turcilor şi cu el se prăbuşeşte întreg imperiul bizantin.

Mai tîrziu, cînd cucerirea turcească s-a oprit la Dunăre şi Principatele române se consolidează sub suzeranitatea turcească, o parte din pribegii greci, care îşi părăseau căminurile şi rosturile lor din pricina apăsării turceşti» încep să se îndrepte şi către limanurile noastre. Cu deosebire, fruntaşii clerului grec, mulţi chemaţi chiar de domnii români, vin în Principatele dunărene ortodoxe, unde găsesc ospitalitate generoasă, unde iau parte activă la opera de organizare a bisericii şi participă chiar la viaţa culturală a neamului. Doi dintre ei, Gavril, protul Muntelui Athos, şi Matei, mitropolit al Mirelor, au avut, după cum s-a văzut, un rol activ în istoriografia ţării.

O altă împrejurare care a înlesnit în mare parte afluxul călugărilor greci în ţările noastre a fost obiceiul închinării mănăstirilor. în năzuinţa pioasă de a da un nimb de sfinţenie mai mare fundaţiunilor lor şi de a pune la adăpost de vicisitudinile vieţii turburi din Principate daniile, ctitorii mănăstirilor le-au închinat Sfîntului Munte sau patriarhiilor din Răsărit. Obiceiul acesta este însă şi el foarte vechi la noi, după cum s-a văzut (p. 27) mai sus. încă din 1391, îl întîlnim în Maramureş. închinarea mănăstirilor s-a făcut însă pe o scară mai întinsă în Principate, unde zelului credincios al boierilor se adăogau ctitoriile numeroase şi daniile bogate ale domnilor, pornite din năzuinţa de a-şi chivernisi, peste slava lumească, fericirea vieţii viitoare. Atît de mult se răspîndise acest obicei, încît pe la jumătatea secolului al XlX-lea, aproape 1/5 din pămîntul Principatelor Române se afla sub stăpînirea patriarhiilor din Orient.[1]

Pentru administrarea mănăstirilor închinate, vin la noi, în număr din ce în ce mai mare, călugări trimişi de patriarhiile Orientului sau de Muntele Athos. Ei introduc în mănăstirile noastre, mai cu seamă în epoca fanariotă» o activitate literară în limba greacă; aduc din centrele de cultură ale Răsăritului ortodox manuscrise şi cărţi greceşti ieşite din teascurile veneţiene şi, adăogînd daniile făcute de domni şi boieri, întemeiază biblioteci bogate, nu numai în cărţi necesare serviciului divin, ci şi în operele profane ale antichităţii clasice. Ni s-au păstrat cataloagele cîtorva biblioteci din mănăstirile noastre, ca de exemplu, catalogul, alcătuit în 1725, al bibliotecii instalată de Nicolae Mavrocordat în mănăstirea Văcăreşti, din care se poate vedea ce bogăţie de cultură grecească se ascundea în chiliile acestor vechi locaşuri de rugăciune şi. cărturărie.

0 altă cale pe care a pătruns cultura grecească la noi, înainte de epoca fanariotă, a fost contactul direct al domnilor şi boierilor noştri cu lumea, greacă din Fanar.

[1] Cu timpul mănăstirile închinate, conduse prin egumeni greci, deveniseră un fel de stat în stat, destul de puternic, fiindcă în 1863, cînd Kogălniceanu aduce legea secularizării averilor mănăstireşti, patriarhiile — susţinute de călugării greci din ţară — izbutiseră să cîştige de partea lor guvernele Rusiei, Austriei. Prin secularizare, averile mănăstireşti au intrat în proprietatea statului, care a luat în sarcina sa întreţinerea şcolilor şi a spitalelor.

Potrivit vechilor capitulaţiuni, voievozii Principatelor române trebuiau să se ducă cu suitele lor de boieri la Constantinopol, ca să obţină învestitura de la Poartă. După ce erau maziliţi de pe tron, cei mai mulţi apucau tot drumul Stambulului, care putea să-i ducă ori la moarte, ori din nou pe tronurile pierdute, în Constantinopol, veneau însă în contact cu aristocraţia greacă din Fanar, care, prin vaza şi trecerea de care se bucura la Poartă, putea să-i ajute în intenţiile lor. Dar în rîndurile acestei aristocraţii se aflau mulţi — mai ales printre dregătorii care intraseră în serviciul otoman —cu o cultură temeinic formată, fie în şcoala patriarhiei, fie chiar în universităţile Apusului. Astfel, domni şi boieri au prilejul, în Constantinopol, să preţuiască superioritatea culturii greceşti şi să caute a o transplanta la noi, într-o vreme în care cultura slavonă intrase în agonie. Aşa se explică fiinţarea învăţămîntului grecesc în şcolile întemeiate la noi înainte de epoca fanariotă. Vasile Lupu însuşi adusese, pentru Academia sa teologică din Iaşi, doi mari cărturari greci: Nicolae Kerameus şi Pantelimon Ligaridis, originar din Hios, care-şi făcuse studiile în Institutul gregorian „De propaganda fide", din Roma, obţinînd acolo doctoratul în teologie şi filozofie.

Domnii şi boierii încep, cu timpul, să caute profesori greci pentru copiii lor. Duca-vodă a adus la Iaşi, pentru educaţia fiului său Constantin, viitorul ginere al lui Brîncoveanu, pe Ioan Comnen (mai tîrziu călugărit şi ajuns mitropolit al Dristrei), pe Azarie Cigala din Santorini şi pe Spandoni, dicheo-filax şi, pe urmă, retor al patriarhiei şi profesor în şcoala din Fanar. Aceştia au făcut din el: „cel mai distins dintre învăţaţi, care posedă pe lîngă domnie, studii, erudiţiune şi rîvnă pentru eleganţă în stil", cum scrie Alexandru Mavrocordat Exaporitul *. Bătrînul domn Constantin Cantemir a adus şi el la Iaşi pe Eremia Cacavela, originar din insula Creta, care-şi făcuse studiile la Leipzig şi care — ne spune un contimporan — „era ştiutor de limbă elină, latină, ebraică şi italiană, instruit in ştiinţele profane şi mai ales în Sfînta Scriptură şi foarte apt în arta elocvenţei şi amvonului". Cacavela a fost profesor şi la curtea domnească şi a îndrumat primii paşi ai lui Dimitrie Cantemir în studiul clasicităţii elene şi al teologiei ortodoxe, cu atîta succes, încît a inspirat cea dintîi operă a tînărului principe român, apărută la Iaşi, în 1698.

Prin aceşti profesori greci se deşteaptă în tinerele vlăstare ale boierimii noastre dragostea pentru studiul clasicismului elen şi nostalgia după şcolile superioare ale Constantinopolului, pe care încep să le cerceteze cu rîvnă. încă de la începutul secolului al XVTI-lea, Radu Mihnea, înainte de a se îndrepta către limanurile Veneţiei, şi-a desăvîrşit cultura în mănăstirea Iviron din Muntele Athos. Nicolae Milescu a cercetat, în tinereţea sa, şcolile din Constantinopol, unde a avut ca profesor pe Gavril Vlasie, „sapiens vir ac pius", cum îl numeşte el mai tîrziu. Stolnicul Constantin Cantacuzino, înainte de a-şi îmbogăţi cultura în Universitatea din Padova, a stat la Constantinopol, unde a avut ca profesor pe renumitul Gherasim Vlahos din Creta. în sfîrşit, după cum se va vedea la locul său, şi Dimitrie Cantemir, după instrucţia grecească primită în casa părintească, şi-a desăvîrşit cultura în mediul cosmopolit al Constantinopolului.

[1] D. Rnsso, *Studii istorice greco-române,* II, p. 424. Tot acolo despre operele teologico-filozofice ale lui Duca, păstrate în ms. 1183, 17 din Biblioteca Mănăstirii Lavra de la Sf. Munte.

Astfel, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, ajung ai noştri să privească dincolo de zările ortodoxiei slave, către culmile înalte ale ortodoxiei bizantine şi dincolo de ea, către cultura clasică grecească.

Conştiinţa aceasta despre superioritatea culturii clasice greceşti era puternic înrădăcinată la curtea domnească din Bucureşti în ultimele decenii ale veacului al XVII-lea, cînd scaunul ţării era ocupat de Şerban Cantacuzino şi de nepotul său Constantin Brîncoveanu, amîndoi cunoscători de carte grecească [1], Ea este clar exprimată prin glasul celui mai mare cărturar muntean al timpului — care este în acelaşi timp fratele domnului —■ stolnicul Constantin Cantacuzino:

„... Oarecînd în vremile vechi, ei prea mari oameni au fost şi atîta întru învăţătura cărţilor şi a ştiinţelor au fost procopsiţi şi atîta întru vitejii au fost ispitiţi şi aleşi, şi atîta întru înţelepciunea (filosofia) lumească de iscusiţi, cît nici un neam, nici o limbă pe lume, niciodată ca ei n-au stătut, precum singâr Pavel apostolul de înţelepţia lor mărturiseşte la *Corinteni,* poslania întîi[2], cap. I, zicînd: «Iudeii semn cer şi elinii înţelepciune caută », şi de la carii nu numai alte roduri au luat învăţături şi obiceie, ci şi acei romani... au trimes la Atena de au luat legi şi orînduială, ca să ştie cum să poată ocîrmui politica şi domnia lor. De acolo dară, întîi şi de la aceia vrednicie a lor ieşise acel cuvînt şi aceia ce se zice că tot cine nu este elin este varvar ...

Odată toţi feciorii oamenilor celor mari şi a domnilor romani mergeau, trimiţîndu-i părinţii lor, în Elada, la Atena, de învăţau carte grecească, şi în ştiinţe acolo se procopseau desăvîrşit, şi mulţi oameni mari şi domni, un Pompeiu ăl Mare şi Ţiţeron şi alţii nenumăraţi, şi împăraţi, cum August Cezar, Traian, Adrian ... etc ..."

Tărîmul era astfel pregătit în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, pentru o adîncă prefacere în viaţa culturală a neamului nostru.

Limba greacă deschidea deci pentru poporul nostru, ale cărui zări de cultură fuseseră pînă atunci închise în pîcla slavonismului, o largă perspectivă, către filozofia şi literatura clasicităţii eline, care în apus alcătuia, alături de cultura latină, temelia renaşterii.

Elenismul apărea dar pentru Orientul ortodox, ceea ce fusese latina pentru Occidentul catolic, şi, precum în Apus învăţămîntul se preda în colegiile iezuite în limba latină a bisericii, tot astfel urma ca şi în Orient, învăţămîntul să se predea în limba greacă.

O încercare de renaştere pe temeliile elenismului — aceasta a fost probabil intenţia pentru care fratele stolnicului, domnul Şerban Cantacuzino, care ştia şi el bine greceşte, a creat la Bucureşti, în 1679, o Academie, cum o numesc documentele timpului, în care limba de predare era limba greacă. Şcoala func-

[1] Şerban Cantacuzino, ca şi ceilalţi fraţi ai săi, primise în casa părintească o aleasă instrucţie în limba greacă, pe care o mînuia elegant, 3upă cum se vede din scrisul său, în care se strecoară uneori şi o aleasă duioşie, ca de exemplu, în scrisoarea adresată unui prieten, ia moartea unei vechi simpatii a tinereţii sale, doamna lui Duca-vodă, care murise la Constantinopol, părăsită de toţi: „Oare numai pentru fericire trăieşte prietenia şi în nenorocire piere?" *(Hurmuzaki,* XIV, partea I, p. 259J.

[2] *Scrisoarea Apostolului Pavel către corinteni.*

ţiona la mănăstirea Sfîntul Sava, pe locul unde se găseşte astăzi statuia lui Mihai Viteazul, în faţa palatului Universităţii. Avea profesori vestiţi în lumea Orientului grec, plătiţi cu salarii din fondurile vistieriei, precum: Ion Comne-nul, care făcuse studii de teologie şi medicină în Italia, care a tradus din limba latină în limba greacă ©opct usTavoiotc, = *Uşa pocăinţa,* şi care mai tîrziu, călugărindu-se, a ajuns mitropolit al Dristrei sub numele de Ierotei. El preda ştiinţele fizico-naturale. Un altul, poate chiar directorul şcoalei, a fost Gherman de Nissa, fost mai înainte director al Academiei greceşti din Con-stantinopol, pe care a părăsit-o într-o atmosferă de intrigi, dar care a găsit la curtea lui Şerban-vodă înţelegerea şi preţuirea cuvenită, căci el este „prea înţeleptul dintre dascăli ales si arhiereu", care a ajutat la traducerea Bibliei din 1688.

Pe această linie a elenismului se dezvoltă cultura românească şi sub Brîncoveanu, care întăreşte cu forţe noi Academia grecească.

II. EPOCA LUI BRÎNCOVEANU

Epoca lui Brîncoveanu, deşi este, în multe privinţe, continuarea epocii lui Şerban Cantacuzino, aduce totuşi elemente noi de împrospătare şi reprezintă culmea cea mai înaltă a culturii vechi româneşti în Muntenia.

Constantin Brîncoveanu a fost ales domn în anul 1688, după moartea neaşteptată a lui Şerban Cantacuzino. Un cronicar contimporan ne-a zugrăvit, cu detalii interesante şi pitoreşti, împrejurările în care Brîncoveanu s-a urcat pe tronul Ţării Româneşti. Trupul lui Şerban Cantacuzino zăcea încă neîngropat, cînd boierii cu mitropolitul ţării, Teodosie, şi cu patriarhul Ierusalimului, Dionisie, se întruniră la sfat în spătăria cea mică, „care-i zic cu stele", ca să aleagă un nou domn. Teama ca nu cumva în luptele crîncene dintre nemţi şi turci să se ivească turburări în jurul scaunului domnesc şi să aducă pagubă şi pustiire ţării, i-a unit pe toţi într-un singur ghid şi i-a făcut să se oprească, în alegerea lor, asupra lui Brîncoveanu, care se trăgea din neamul lui Matei Basarab şi era, după mamă, nepotul domnului decedat.

„îl chemară — povesteşte cronicarul — pe Constantin Logofătul Brîncoveanu de la curte, că rămăsese acolo, şi poronciră să aducă comisul al doilea, cal domnesc. Şi îndată ce sosi acolo, ziseră cu toţii: « Logofete, noi cu toţii pohtim să ne hii domn ». El zise: « Dar ce aş vrea eu cu domnia? De vreme ce ca un domn sînt la casa mea, nu-mi trebuieşte să fiu ». Iară ei ziseră: « Ne rugăm nu lăsa ţara să intre alţi oameni sau răi, sau nebuni, să o strice, ci fii». Şi-1 luară de mîini, şi-1 împingeau de spate, şi acolo fiind şi un capegiu pentru trebi împărăteşti, îl duseră şi pe el la mitropolie. Acolo l-au îmbrăcat cu caftan, şi, după ce s-a îndeplinit slujba cuvenită la asemenea împrejurări, întorcîndu-se cu alaiul domnesc, cu scutari, cu trîmbiţaşi domneşti şi turceşti, a descălecat la palat, dinaintea bisericii domneşti. Intrînd apoi în biserică şi urcîndu-se în scaun, a luat cuvîntul, zicînd: « Dumneavoastră, bine ştiţi toţi că eu am fost la casa mea ca un domn; trăit-am cum am vrut, nimica hpsin-

du-mi, şi domnia aceasta eu nu o pohtesc ca să-mi înmulţesc grijile şi nevoile, ci dumneavoastră m-aţi pohtit şi fără voia mea m-aţi pus domn, în vremi ca acestea turburate, înconjurate de oşti şi de vrăjmaşi. Ci dar acum trebuieşte să fie cu voia tuturor». La acestea toţi cei de faţă au răspuns: « Toţi vroim, toţi pohtim! »" Şi solemnitatea se încheie cu jurămîntul de credinţă al boierilor faţă de noul domn.

Demnul care îşi începea astfel cîrmuirea, cu stăruinţa boierilor ţarii. şi-a împlinit nădejdile puse în el.

Vremurile erau într-adevăr vitrege: turcii stăpîneau, după cum spune Grigore Ureche, „două părţi de pămînt", adică Asia, Africa şi o bună parte din Europa; la malurile Nistrului, tătarii abia aşteptau porunca să se reverse în ţară după jaf, pîrjol şi robi; iar la graniţele ţării pîlpîiau flăcările războiului încins între creştini şi turci, război care s-a terminat în folosul Casei de Austria, prin pacea de la Carlovitz (1699). Ca şi contimporanul său> cronicarul Miron Costin, care ofta pentru aceste „complite vremi de acum"$_y$ Brîncoveanu, prins de adîncă îngrijorare pentru ţara şi poporul său, caracterizează şi el într-o scrisoare timpul său: „nu ne gîndim să hie mai fost vreodată greu pămîntului acestuia ca acum" [1].

Conştient de primejdiile care pîndeau ţara între cele două tabere uriaşe, el a dus o politică înţeleaptă: păstrînd relaţiile tradiţionale cu Poarta, se străduia totuşi să întreţină legături de prietenie cu ţările creştine, de care-1 apropia comunitatea credinţei. în 26 de ani, cît a domnit, a izbutit, cu mici excepţii, să păstreze pacea şi liniştea în ţară şi să-i asigure prosperitatea.

Din punct de vedere cultural, epoca lui Brîncoveanu, care reprezintă punctul culminant al unei evoluţii de două veacuri, înfăţişează o interesantă încrucişare a două influenţe diferite: una venită direct din Occidentul catolic şi romanic: influenţa italiană, iar alta venită din sud-răsăritul ortodox: influenţa grecească.

INFLUENŢA ITALIANĂ. Legăturile noastre cu Italia sînt, fireşte, mai vechi. Lăsînd la o parte umaniştii, geografii şi călătorii italieni, care au colindat şi prin meleagurile noastre şi care au adus în Italia ideea originii noastre romanice, şi mărginindu-ne numai la contactul nostru cu pămîntul şi cultura Italiei, trebuie să pomenim, mai întîi, delegaţia lui Alexandru cel Bun la consiliul din Florenţa, în frunte cu popa Grigore, ajuns mitropolit al Moldovei, protopopul Constantin şi boierul Neagoe. Se cunosc apoi relaţiile lui Ştefan cel Mare cu senatul Veneţiei; studiile lui Radu Mihnea în Veneţia, sub supravegherea mătuşii sale Marioara Adorno Valarga; drumurile lui Petru Cercel, poet şi pretendent la tron şi, în sfîrşit, pribegia lui Petru Şchiopul cu fiul şi fiicele sale, căsătorite în cetatea lagunelor.

Dar relaţiile politice şi culturale ale ţărilor noastre cu Veneţia n-au fost niciodată aşa de accentuate ca pe vremea lui Brîncoveanu.

Solii lui băteau drumurile mereu pînă la Viena şi pînă în Italia. în 1701, papa Clement al Xl-lea asigura într-o scrisoare pe domnul român despre preţuirea lui deosebită şi despre buna lui voinţă; iar ambasadorii veneţieni în Constantinopol, Lorenzo Soranzo şi Bailo Ascanio Giustiniani, comunicau

[1] *Hurmuzachi,* X, p. 1518. Scrisoarea din 1704.

dogelui, în 1703, excelentele lor legături cu Brîncoveanu. în bogata şi puternica cetate a lagunelor, unde avea dealtfel şi un agent al său, îşi trimisese Brîncoveanu,' în ultimii ani grei ai domniei sale, cînd se simţea pîndit de lăcomia vizirilor şi minat de intrigile alor săi, o bună parte din avere: peste o jumătate de milion de taleri, depuşi la Banca publică a Veneţiei, cu o dobîndă de 3% şi 4%. Corespondenţa lui cu creştinii se făcea prin veneţieni. Depeşele la curtea austriacă le trimiteau ai noştri prin dragomanul veneţian la Viena, Marcantonio Mamucca della Tore, cu care se pare că Brîncoveanu se şi înrudea, iar legăturile cu principele Eugeniu de Savoia se făceau tot printr-un italian, Aloise Volde, tîlmaci de limba turcă şi greacă la Viena.

în palatul din Bucureşti al domnului, pe lîngă boierimea pămînteană îmbrăcată în lungi straie orientale, se întîlneau şi cîţiva reprezentanţi ai culturii italiene, îmbrăcaţi după moda orientală în caftane de atlaz — ca să nu trezească privirile bănuitoare ale turcilor ce veneau aproape zilnic la curte — dar care păstrau, totuşi, după moda occidentală: peruca, pălăria, cravata şi bastonul indian.

Aceşti străini se aflau în serviciul permanent al domnului şi erau mai toţi oameni de cultură serioasă pentru vremea lor. Astfel doctorul Pylarino, recomandat lui Brîncoveanu de către bailul Veneţiei, era cunoscut prin lucrările sale ştiinţifice, publicate în limba latină şi italiană; cea mai însemnată este un tratat publicat în limba latină la Veneţia (1715), despre altoirea împotriva variolei. Se pare că este primul care a practicat această metodă. Pylarino se stabilise în Bucureşti; se însurase la noi şi devenise protomedicul curţii lui Brîncoveanu, punînd în această calitate, sub influenţă veneţiană, bazele primului spital românesc, Colţea. A însoţit pe Brîncoveanu, în 1703, în călătoria la Adrianopol, unde fusese chemat de sultan, şi a stat în serviciul domnului român pînâ la 1711, cînd a luat asupră-şi sarcina de consul veneţian la Smirna. N-a stat însă mult în această funcţiune, fiindcă la 1715 îl găsim la Veneţia, tipărindu-şi cartea despre altoirea împotriva variolei, iar trei ani mai tîrziu, moare la Padova. Succesorul său a fost doctorul Bartolomeo Ferrati, care purta şi titlul de conte şi a cărui familie se întîlneşte în documentele noastre pînă la sfîrşitul veacului al XVIII-lea.

O altă figură interesantă de la curtea lui Brîncoveanu era George Maiota, un grec cu studii făcute în Roma şi Veneţia şi care ajunsese profesorul de limba latină şi greacă al copiilor lui Brîncoveanu.

La aceştia se adăoga fostul paroh al coloniei greceşti din Veneţia, Ioan Abramios, scoborîtor dintr-o familie de corfioţi, care tipărise acolo în limba greacă un ciclu de cărţi bisericeşti şi, adus de Brîncoveanu, îndeplinea misiunea de predicator al curţii şi profesor la Academia grecească din Bucureşti, în sfîrşit, figura cea mai interesantă era secretarul de limbi occidentale al domnului, florentinul Anton Măria del Chiaro, pe care şugubeţii săi contimporani îl porecliseră, pentru faţa lui roşcovană: „curcanul". El a publicat mai tîrziu, după uciderea lui Brîncoveanu, în 1718, la Veneţia, în atelierele cunoscutului tipograf Antonio Bortoli, interesantele lui memorii: *Istoria delle modeme rivoluzioni della Valachia, con la descrizione del paese; natura, costumi, riti e religione degli abitanti; annessavi la tavola topografica di quella provincia ...*

Prin aceştia, şi mai ales prin unchii săi, Constantin şi Mihail Cantacu-zino, Brîncoveanu aflase despre frumoasa înflorire culturală şi artistică a Italiei, unde a trimis pentru studii şi cîțiva bursieri.

Documentele timpului ne-au păstrat numele unora din aceşti bursieri, care se pare că erau elevi ai Academiei greceşti din Bucureşti: Răducanu Cantacuzino, nepotul său (fiul lui Constantin Cantacuzino), Palade Damian Românul, care a devenit apoi un latinist de seamă al timpului său, închinînd lui Brîncoveanu o poemă latină, şi doi greci, Anton Stratigos şi Gheorghe Hypomenas din Trapezunt, care a făcut studii strălucite de medicină la Padova cu celebrul prof. dr. Vallisnieri. Hypomenas —■ după cum aflăm de la Del Chiaro — după zguduitoarea dramă, care a pus capăt vieții lui Brîncoveanu şi a copiilor săi, a rămas credincios, cu primejdia vieții, pe lîngă nenorocita doamnă şi îndureratele principese şi a luat drumul Apusului, pentru a salva ceea ce se mai putea din averea depusă la băncile din Viena şi Veneția.

Năzuința de a trimite tineretul să se lumineze în țările de cultură ale Apusului, mai ales în Italia, prinsese rădăcină şi în sufletul boierimii noastre. Unul din colegii de studii la Constantinopol ai stolnicului Constantin Cantacuzino, Matei Crețulescu, lăsa cu limbă de moarte în diata lui către urmaşi „ca să-mi facă acest mare bine ce-1 doresc din tot sufletul mieu ca să-mi învețe copilaşii şi să-i striineze pentru carte, de să va putea ... aşa mă rog, pentru mare numele Domnului Hristos, să mi-i pedepsească [1] mai vîrtos la latinească şi la *italienească"*[2].

Ca o consecință firească a acestor legături cu Italia, se vădeşte, în epoca lui Brîncoveanu, o uşoară undă de influență italiană în arta şi literatura noastră.

ARTA. Se ştie că Brîncoveanu, care avea o avere imensă, a fost un mare iubitor de artă şi ziditor de biserici şi palate; amintim doar pe cele mai însemnate: mănăstirea Hurez, biserica Sf. Gheorghe, palatul de la Potlogi, de la Mogoşoaia, de la mănăstirea Brîncoveni şi cel de la Doiceşti.

Cei ce au studiat arhitectura clădirilor din epoca lui Brîncoveanu au găsit, cu toată varietatea acestor clădiri, un „armonios stil original", pe care l-au denumit *stilul brîncovenesc* şi în care au surprins, pe vechiul fond bizantin, o influență italiană, în special a stilului baroc, caracterizat prin mulțimea ornamentelor.

Clădirile lui Brîncoveanu nu mai sînt, ca cele vechi, nişte adevărate fortărețe cu ziduri greoaie şi înalte, cu ferestre mici şi strimte, ca să ferească pe cei din interior de gloanțele duşmanilor, ci sînt clădiri spațioase, cu ferestre largi care aduc lumină şi aer proaspăt şi care deschid ochilor perspectiva unui peisaj sau a unei grădini de încîntare şi de linişte odihnitoare.

Del Chiaro, descriind palatul lui Brîncoveanu, clădit din piatră, cu o impozantă scară de marmoră, cu săli mari boltite, cu pridvor susținut la mijloc de un rînd de coloane, ne vorbeşte şi de grădină, care e de toată frumusețea şi are formă pătrată, în *stil italian.* în mijlocul ei, Brîncoveanu clă-

[1] *A pedepsi,* din grecescul jtaiSeuffl, însemna în limba veche *a instrui.* [3] N. I o r g a, *Documente privitoare la familia Cantacuzino,* p. 206 — 207.

dise „un foişor, unde lua prînzul şi-şi făcea siesta după masă, înconjurat de straturi de flori".

Clădirile' lui, mănăstiri şi palate, se disting prin frumuseţea şi eleganţa ornamentelor: sub straşina de şindrilă, brîne înflorite, ferestre încadrate în podoabe de frunze, flori şi fructe şi — ceea ce denotă tot o influenţă occidentală în arhitectura palatelor lui: logiile în stil italian.

Chiar şi în decorarea interioară a palatelor se resimte influenţa italiană. Unchiul domnului, stolnicul Constantin Cantacuzino, în anii tinereţii sale de student la Padova, văzuse în palatul dogilor, zugrăvite, pe pereţii sălilor, scenele importante din ascensiunea republicii lui San Marco şi admirase cu deosebire cadrul în care Veronese imortalizase gloria Veneţiei, copiind în carnetul său de student inscripţia: „Robur imperii". Brîncoveanu, după întîlnirea cu sultanul din 1703, cînd i se părea că domnia lui este definitiv aşezată şi că vor urma zile senine de pace şi glorie, puse să i se zugrăvească şi lui, pe zidurile palatului de la Mogoşoaia, scena plecării sale la Adrianopol, întîlnirea cu sultanul şi întoarcerea spre Bucureşti.

Se pare că influenţa picturii italiene era pe vremea aceea ceva mai răs-pîndită în Muntenia. Del Chiaro pomeneşte de fratele unui negustor muntean, cunoscut în Veneţia, fiindcă exporta acolo mărfuri din Valahia.care copiase pe timpul şederii sale în cetatea lagunelor aşa de bine unele picturi bisericeşti, că, întorcîndu-se în ţară, a zugrăvit diverse icoane, între care pe Sf. Francisc îngenuncheat, primind stigmatizarea. „Această icoană —■ adaogă Del Chiaro — se poate vedea pe altarul bisericii catolice din Tîrgovişte."

LITERATURA. La curtea lui Brîncoveanu se mai afla şi un astrolog, Ioan Romanul, sau Ioan Frîncul, care avea sarcina de „a se închina" domnului, la fiecare început de an, cu cîte un calendar de preziceri privitoare la evenimentele politice ce se vor desfăşura—alcătuit după acele *Foglietti novelli,* de care era plină Italia secolului al XVII-lea şi care se aduceau în ţară prin stolnicul Const. Cantacuzino.

Şi nu erau aceste calendare singurele cărţi de obîrşie italiană la curtea lui Brîncoveanu! în 1700, apare în tipografia de la Snagov, *Floarea darurilor,* după un text grecesc adus din Muntele Athos, de un boier al lui Brîncoveanu. Prototipul acestei cărţi este, după cum s-a văzut (p. 125), una din cele mai răspîndite opere medievale de sfaturi morale şi poveşti, alcătuită în sec. al XlII-lea, în Bologna, de către un călugăr franciscan, Tommaso Goz-zadini: *Fiore di Virtit.*

în 1713 se tipăreşte tot la Snagov vestitul roman fantastic al lui Alexandru cel Mare — *Alexandria* — care, deşi tradusă într-o epocă anterioară din sîrbeşte, cf. mai sus, p. 133, are însă la baza ei o versiune italiană. Şi în sfîrşit, în acelaşi an, apare la Snagov o altă carte, *Pilde Filosof eşti,* o colecţie de maxime care fusese tradusă în italiană de Del Chiaro, după un text original francez; din italiană în greceşte, de unul dintre reprezentanţii coloniei greceşti din Veneţia, adus la curtea lui Brîncoveanu, predicatorul Ioan Abramios, şi din greceşte în româneşte de mitropolitul Antim Ivireanul însuşi.

Dar aceste legături cu Occidentul nu puteau fi nici prea multiple, nici prea intense. Nu puteau fi, fiindcă, pe de o parte, bănuit de turci că stă în legătură cu creştinii, Brîncoveanu se simţea spionat în mişcările sale, iar pe

de altă parte, ortodoxismul nostru îl lega mai mult de elenismul scaunelor patriarhale din Orient.

INFLUENȚA GRECEASCĂ. în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, se petrecu o adîncă prefacere în viața de cultură a neamului nostru.

Slavonismul din principatele dunărene intrase în agonie, nemaifiind alimentat de focarele de cultură din sud, care se stinseseră sub apăsarea turcească. Dar la acea răspîntie din viața bisericii noastre, nu toate cărțile de ritual se găseau transpuse în limba națională şi nu fuseseră transpuse încă, fiindcă problema traducerii se complica, după cum vom vedea mai tîrziu, cu o problemă de ordin liturgic şi muzical. Ne găsim, dar, într-o epocă de tranziție, în care, limba română nefiind deplin pregătită să ia locul limbii slavone, se simțea nevoia de a se introduce în biserici serviciul divin în forma grecească, ceea ce părea cu atît mai firesc, cu cît liturghia greacă era izvorul liturghiei slavone.

A răspîndi cunoaşterea limbii greceşti în poporul nostru, însemna deci, pentru acea vreme, în primul rînd, a întări biserica şi viața religioasă a poporului.

Dealtfel, Brîncoveanu putuse afla, prin stolnicul Constantin Cantacuzino, de ce mare cinste se bucura limba şi cultura greacă chiar în Italia catolică, A pune bazele elenismului la noi însemna dar, în al doilea rînd, a ridica nivelul poporului, introducîndu-1 în ritmul culturii clasice.

Sub impulsiunea acestor două preocupări, Brîncoveanu reorganizează, în al doilea an al domniei sale, şcoala grecească din Bucureşti, întemeiată de Şerban Cantacuzino în mănăstirea de la Sf. Sava, pe locul unde se află astăzi Universitatea noastră şi statuia lui Mihai Viteazul.

Pentru conducere, el aduse în Bucureşti pe însuşi directorul şcoalei greceşti din Constantinopol, pe Sevastos Kimenitul, originar din Trapezunt, fost elev al lui Alexandru Mavrocordat[1] în şcoala patriarhiei din Constantinopol, care îşi desăvîrşise studiile în universitățile din Italia. Brîncoveanu îl prețuia aşa de mult pentru cultura lui, încît, ne spune un contimporan, îl aşeza la masă „mai sus de toți boierii", „cinste — adaogă Daponte — pe care un alt domn la un alt profesor n-a dat şi nici nu dă". Sevastos Kimenitul, care supraveghea imprimarea cărților greceşti de slujbă, care a redat, în greaca vulgară, tratatul despre virtuți şi vițiii al lui Aristotel şi a alcătuit *învățături dogmatice a Bisericii Răsăritului* în limba greacă (1703), a cîrmuit şcoala pînă la anul 1702, cînd a murit.

După hrisovul dat de Brîncoveanu în septemvrie 1702, numărul profesorilor trebuia să fie de trei, „reputați prin religiozitate şi moravuri bune". Hrisovul ne-a transmis şi programul acestei şcoli, din care se poate vedea caracterul instrucțiunii pe care o căpăta în această şcoală superioară tineretul de acum mai bine de 200 de ani. învățămîntul avea mai întîi un caracter filozofic. Primul profesor trebuia să predea: logica, retorica, psihologia şi metafizica, în al doilea rînd, şcoala avea un caracter filologic şi istoric, căci se cerea să se citească şi să se interpreteze: tragediile lui Sofocle şi Euripide, discursurile

[1] Tatăl primilor domni fanarioți.

lui Demosthenes, Plutarh, Tucidide, Xenofon, fabulele lui Esop. Şcoala avea apoi şi un caracter ştiinţific, fiindcă se mai preda: astronomia, acustica fizică, fizica, metafizica: „despre naşterea lucrurilor şi desfacerea lor" şi matematica lui Pitagora. Programul şcoalei vădeşte, în sfîrşit, preocuparea de a aşeza în acelaşi timp cultura tineretului pe o serioasă bază de educaţie religioasă, căci impunea: *Evanghelia, Faptele Apostolilor, Cuvînlările* Sf. Grigore de Nazians, *Apologia religiunii creştine* a lui Agapet ş.a.

Pentru întărirea acestei şcoli, menită, pe de o parte, să introdu că clasicismul elin la noi, iar pe de alta, să întărească ortodoxia, Brîncoveanu a adus dascăli greci renumiţi, cu studii făcute în Occident. în afară de Savastos Kimenitul, pe care l-am amintit, erau: Maiota, predicatorul curţii şi dascălul copiilor lui Brîncoveanu; Ioan Comnenul, profesorul de ştiinţe fizice şi matematici, care îşi făcuse studiile în Padova şi care a publicat o serie de epigrame greceşti şi de cărţi teologice, iar după ce s-a călugărit la Muntele Athos şi a ajuns mitropolit al Dristrei (Silistra), un *Proschinatariu* al Sfîntului Munte (la Snagov), în care sînt pomenite donaţiunile făcute de voievozii noştri mănăstirilor din Muntele Athos —- şi, în sfîrşit, urmaşul lui Ioan Comnenul, Panait Sinopeus, tot un elev al universităţilor italiene.

COPIII LUI BRÎNCOVEANU ŞI CULTURA LOR CLASICĂ. Astfel, sub

impulsiunea dată de domn, se răspîndeşte la noi cultura grecească. Chiar copiii lui Brîncoveanu îşi însuşiseră aşa de bine limba greacă, încît se încumetau, cu prilejul zilelor onomastice ale părinţilor şi al marilor sărbători ale bisericii, să rostească, în limba greacă, panegirice în cinstea sfinţilor, care au şi fost tipărite de Antim Ivireanu. în 1701, a apărut la Bucureşti *Cuvîntul panegiric la Sfinlul Constantin,* scris în limba greacă de Ştefan Brîncoveanu şi rostit în palatul domnesc, de fratele al treilea, Radu. Cuvîntul este afie-rosit „prea blîndului său părinte", „ca un mic rod al minţii sale". în anul următor apărea, tot în imprimeria mitropoliei, un *Cuvînt panegiric la Martirul Ştefan,* rostit probabil de autor, a treia zi de Crăciun, şi închinat sfîntului său patron, a cărui protecţie o cerea „pentru înaintarea mea în ştiinţă şi învăţătură", în 1703, Ştefan Brîncoveanu alcătuia un alt *Cuvînt panegiric la Ador-mirea Născătoarei de Dumnezeu,* rostit tot de fratele său, Radu, şi afierosit „mamei lor cea prea blîndă", doamna Măria Brîncoveanu. în 1704, Radu Brîncoveanu se încumeta şi el cu o *Cuvîntare la Patima cea Mîntuitoare* (învierea Domnului), pe care o prezintă ca omagiu „Prea fericitului şi Prea înţeleptului Stăpîn", patriarhul Dosithei al Ierusalimului, care, spune tînă-rul autor, „se luptă nu cu o hidră, ci cu atîţia cîţi sînt urîtori de Dumnezeu, vrăjmaşi ai ortodoxiei". în 1704, fratele mai mare, Constantin, despre care Antim Ivireanu ne spune în prefaţa cărţii că era şi el „învăţat între prea învăţaţi", „orator şi adînc cugetător", stimulat de succesul fraţilor săi — Cuvîntul la Sf. Constantin şi cel la Martirul Şf. Ştefan avuseseră repede o a doua ediţie, în 1702 — şi animat de o nobilă ambiţie, publică şi el, după stăruinţele mitropolitului, în 1704, *Vieţile paralele greceşti şi romane* ale lui Plutarh Cher-soneul, traduse în greaca modernă.

Oricît de mare ar fi fost dorinţa lui Antim Ivireanu de a spune un lucru plăcut tatălui, totuşi era un pic de adevăr în cuvintele pe care el le scrie într-o

predoslovie către domn, că „fiii săi sînt rîvniţi în lume şi invidiaţi pentru marea lor virtute prematură". Aceşti tineri elenişti, care aveau, se pare, şi o temeinică cultură latină, ar fi fost o frumoasă speranţă pentru părinţii lor şi pentru neamul nostru, dacă n-ar fi căzut sub iataganul gealatului pe ţărmul Bosforului.

PATRIARHI ŞI CĂRTURARI GRECI LA CURTEA LUI BRÎNCOVEANU.

Atraşi de sprijinul dat de Brîncoveanu culturii greceşti, marii patriarhi şi mitropoliţi ai Răsăritului vin la curtea lui bogată, ca să obţină milă şi ajutor pentru bisericile lor strivite sub stăpînirea turcească şi ca să lupte în libertate pentru întărirea ortodoxiei. în fruntea tuturor stă, prin cultura lui largă, prin munca neobosită şi prin zelul cu care a apărat ortodoxia, atacată de curentele de reformă şi de catolicism, patriarhul Dosoftei al Ierusalimului, adus de Brîncoveanu din Iaşi, şi mai tîrziu nepotul acestuia, învăţatul Hrisant Notară, care studiase la Padova, călătorise în Franţa şi Germania, adusese din Rusia, de la Nicolae Milescu, o copie a descrierii călătoriei în China şi a fost şi el unul din profesorii copiilor lui Brîncoveanu, înainte de a succede unchiului său în scaunul patriarhal al Ierusalimului. Brîncoveanu dăruise bătrînului patriarh Dosoftei hanul de la Sf. Gheorghe, „cu apartamente încăpătoare" şi cu multe prăvălii închiriate neguţătorilor, care aduceau un venit anual de peste 20 de pungi, hărăzite de domn Sfîntului Mormînt.

Patriarhul Dosoftei este, de fapt, în timpul lui Brîncoveanu, conducătorul crtcdoxiei. Pentru a înlătura atacurile îndreptate de calvini, luterani şi catolici, se publică la noi, sub auspiciile lui, un ciclu de cărţi greceşti, menite să facă cunoscute normele dogmatice ale crtcdoxiei. Astfel se tipăreşte opera lui Meletie Sirigul, îndreptată împotriva catehismului atribuit lui Chirii Lucaris, *Pravoslavnica Mărturisire a lui Petru Movilă, Manual împotriva schismei papistaşilor, Manual împotriva rătăcirii calvine* ş.a.

O încercare a lui Brîncoveanu de a întemeia o tipografie grecească pe lîrigă scaunul patriarhal din Constantinopol nu izbutise.[1] Atunci domnul român şi ai săi s-au străduit să consolideze tiparul şi Academia grecească din Muntenia astfel încît să pcată rivaliza cu tipografiile şi şcolile greceşti din Veneţia. „Se fălea mult sprinceana occidentală, mai nainte, cu toată înţelepciunea şi cu tiparul, că editează cărţi orientale. Pentru amîndouă acestea au răsărit acum harul creştinilor şi aicea, şi în învăţături şi în tipografii — prin osîrdia şi cheltuiala minei tale celei mărinimoase şi inspirate de Dumnezeu, Domnitorule cel mai perfect între credincioşi, Constantine prea mare ...", scrie Sevastos Kimenitul, profesorul de ştiinţe al Academiei greceşti din Bucureşti, într-o prefaţă[2] închinată lui Brîncoveanu.

Sub auspiciile patriarhului Dosoftei şi a celorlalţi prelaţi şi profesori greci ai Academiei, s-au imprimat în tipegrafia demnească a lui Brîncoveanu, între 1690 şi 1716, 31 de cărţi greceşti, toate destinate nevoilor bisericii şi întăririi ortodoxiei.

Sprijinul dat de Brîncoveanu ortodoxiei în forma grecească a avut între fruntaşii clerului grec contimporan un puternic răsunet, după cum se vede chiar din prefeţele care însoţesc publicaţiile greceşti ieşite din teascurile

[1] *Documentele Hurmuzaki,* XIV, partea III, p. 52 — 53.

[2] *bibliografia românească veche,* I, p. 380.

3P.3

tipografiilor brîncoveneşti. Brîncoveanu este comparat mereu cu „Ptolomeu, vrednic de cununile cereşti". O prefaţă spune: „Toate ale elenilor se cuvin domnitorului filelin şi toate cîte fiii iubitorilor de muze ai Eladei scriu ori inventează cu mintea, toate se datoresc măriei tale, care eşti cel mai zelos sprijinitor al învăţăturii greceşti şi binefăcătorul cel mai uman al elenilor.

Ce datorie nu avem către a ta darnică generozitate noi, fiii grecilor, şi Grecia, mama noastră de obştie... în aceşti prea fericiţi ani ai domniei tale înfloreşte iarăşi acea glorie strălucită ce, din vechimea ei de la început, a cîştigat neamul nostru, cu înţelepciunea lui, pînă la marginile lumii."

Nu sînt în aceste cuvinte numai laude mieroase, ci şi sentimente sincere, care traduc o realitate a timpului. „Am venit şi eu aci, prea fericite patriarh, *la adăpostul de obşte al neamului nostru nenorocit"* > scria din Bucureşti, la 17 decembrie 1709, către patriarhul Hrisant Notară, fostul paroh al coloniei greceşti din Veneţia, Ioan Avramie, care fusese silit să părăsească cetatea lagunelor şi care ajunsese predicatorul curţii lui Brîncoveanu[1]. Pînă şi în Ianina, unde Brîncoveanu sprijinea şcolile greceşti, elevii alcătuiau versuri omagiale pentru domnul român.

BRÎNCOVEANU şi ORTODOXIA DIN ARDEAL. Adăpostul acordat de Brîncoveanu marilor patriarhi greci, precum şi sprijinul dat pentru imprimarea cărţilor de dogmatică şi polemică religioasă, corespundeau dealtfel şi unei necesităţi de ordin naţional: apărarea unităţii religioase a neamului românesc. în 1690, Transilvania, smulsă de la turci, căzuse în mîinile austri-acilor. Guvernul austriac, trimiţînd misionari catolici, care să tăgăduiască preoţilor români din satele ardelene o situaţie similară cu aceea pe care o avea clerul celorlalte culte, izbutise să cîştige aderenţi printre preoţi pentru unirea cu biserica Romei. Brîncoveanu şi sfetnicii săi au sprijinit pe toate căile rezistenţa românilor ortodocşi împotriva tentaţiilor catolice şi calvine. Mai întîi, fiindcă după încetarea tipăriturilor din Bălgrad, iniţiate între 1683 şi 1689 de protopopul Ioan Zoba din Vinţul-de-Jos, omul calvinilor şi duşmanul mitropolitului Sa va Brancovici[2], s-a întîmplat să-i lipsească atunci „neamului nostru rumânesc, aici în Ardeal, meşter pentru lucrul tipografiei" — Brîncoveanu, „ca un patronaş adevărat al mitropoliei din Ardeal", trimite la Alba-Iulia pe cel mai harnic dintre ucenicii lui Antim Ivireanu în arta tiparului, pe Mihail Ştefanovici sau Işvanovici, cum semnează el de aci înainte. Acesta începe în Ardeal revizuirea în sens ortodox şi tipărirea cărţilor de şcoală şi de slujbă bisericească. Munca se începe în 1699 cu o *Bucoavnă* pentru copii (care cuprindea şi simbolul credinţei, cu cele zece porunci şi cu explicarea ortodoxă a celor şapte taine) şi o carte de predici: *Chiriacodromion[3].* A trimis

[1] *Hurmuzahi,* XIV, partea III, p. 60.

[a] Dintre cărţile tipărite de Ioan *Zoba.,* unele erau traduse din ungureşte şi conţineau norme calvine, ca de exemplu, *Cărare pe scurt spre fapte bune îndreptătoare,* tradusă după Matko de Kezdivâsârhely şi apărută în 1685. Celelalte cărţi tipărite de Zoba sînt: *Sicriul de aur,* carte de propovedanie, Sas-Sebeş, 1683; *Ciaslovăţ,* Bălgrad, 1687; *Molitvenic,* Bălgrad, 1689.

[3] Unirea bisericii ardelene cu Roma, întîmplată în 1701, îl va îndemna să se întoarcă înapoi. Nu credem că el este tipograful cărţii *Plinea pruncilor,* apărută la Bălgrad în 1702, căci, precum a arătat I. M u ş 1 e a, în *Omagiul profesorului Ioan Lupaş* (şi extras), Bucureşti, 1941, pp. 617 — 631, cartea a fost alcătuită de Paul Baranyi, catolic.

c

oamenii săi în Transilvania pentru propagandă ortodoxă, între aceştia David Corbea, care apăra cu zel politica lui Brîncoveanu. A intervenit pe lîngă guvernul austriac şi chiar pe lîngă Petru cel Mare, cerînd sprijin pentru românii ortodocşi din Ardeal. Cînd la începutul anului 1698, noul mitropolit al Transilvaniei, Atanasie Anghel, a venit la Bucureşti — după datini — ca să fie hirotonisit de mitropolitul Ţării Româneşti, acesta i-a cerut să declare că va păzi neschimbate „toate tocmelele" ortodoxe pe care le are scaunul Ungro-vlahiei. Cu acest prilej, patriarhul Ierusalimului, Dosoftei, a întocmit o lungă şi importantă învăţătură în care erau cuprinse normele de călăuzire pentru păstrarea dogmei ortodoxe, pe care Atanasie a semnat-o. Dar guvernul austriac nu-1 recunoaşte decît în martie 1701, după ce a fost chemat la Viena şi „purificat", declarînd în scris că primeşte unirea. Sinodul, întrunit la 25 iunie 1701, în Bălgrad, în care marea majoritate a preoţilor ardeleni a hotărît unirea cu Roma, a aruncat mărul discordiei confesionale între români, ale cărui fructe amare mai dăinuiesc şi azi, deşi atenuate de lumina conştiinţei naţionale[1]. Trebuie însă să recunoaştem că unirea a dat putinţa tineretului ardelean să pătrundă în şcolile înalte din Viena şi Roma şi că viziunea Romei imperiale a trezit în el instinctul rasei şi a provocat mişcarea de redeşteptare naţională, care a grăbit cu o jumătate de veac mai devreme intrarea poporului românesc în comunitatea spirituală a rasei latine.

BRÎNCOVEANU SPRIJINITOR AL CULTURII ORTODOXE ÎN RĂSĂRIT.

Politica creştină a lui Brîncoveanu — urmînd liniile trase de înaintaşii săi Basarabi — s-a extins asupra întregului Răsărit ortodox, asupra căruia a revărsat darurile lui, fără nici o intenţie ascunsă, cu o generozitate pe care — trebuie să o subliniem — n-o mai întîlnim la nici un popor ortodox, căci nici unul nu a trăit aşa de intens ideea creştină, precum au trăit-o ai noştri.

Merită îndeosebi să fie subliniate aci, pe lîngă darurile în bani şi în cărţi, mai ales manuscrisele iluminate, căci se pare că Brîncoveanu avea pentru această artă minoră o adevărată pasiune. Liturghierul grec, copiat de ieromonahul Calinic, în fine trăsături caligrafice şi împodobit cu minunate miniaturi de evanghelişti şi cu frontispicii, chenare şi iniţiale de flori şi de păsări stilizate, poate fi socotit ca unul din cele mai frumoase exemplare ale genului.

Vestea despre bogăţia şi generozitatea lui Brîncoveanu trecuse peste hotarele ţării şi se răspîndise în tot Orientul musulman, unde domnul român era supranumit *Altin-bei — Prinţul Aurului.*

Era dar firesc ca în acele vremuri creştinii, care, sub stăpînire turcească, se vedeau ameninţaţi să-şi piardă credinţa, să-şi îndrepte privirile către curtea strălucitoare a lui Brîncoveanu şi să ceară de la el ajutor pentru nenorocirile lor. Şi domnul român înţelegea să li-1 dea în cea mai largă măsură.

Darurile lui Brîncoveanu s-au răspîndit departe în Orient, pînă la creştinii din Asia-Mică.

Pe la începutul veacului al XVIII-lea, venise la curtea domnească din Bucureşti patriarhul Antiohiei, Athanasie IV Dabbas, şi domnul român.

[1] Autorul se referă, evident, la situaţia din 1940. Fenomenul şi-a găsit soluţionarea după 23 August 1944, prin reunificarea celor două biserici (n. red.).

aflînd de la patriarh că preoţii creştini din Arabia nu-şi pot împlini misiune; lor şi nu pot oficia după cuviinţă serviciul divin, din pricina sărăciei şi a lipse de cărţi, a pus pe ieromonahul Antim Ivireanu, din mănăstirea Snagovul să sape litere arabe şi să tipărească, pe cheltuiala domniei, cărţi de ritual ci rugăciunile în limba arabă şi eofosinele (cîntările) în limba greacă, aşa curr. cereau necesităţile cultului, pentru credincioşii din Arabia. La 1701 au apărut, de sub teascurile tipografiei din Snagov, un *Liturghier,* iar în 1702, un *Ceaslov,* ambele în limbile greacă şi arabă, şi ele s-au trimis în dar, din porunca domnească, bisericilor din Arabia.

Pentru a veni şi mai mult în ajutorul acestor creştini năpăstuiţi, Brîn-coveanu a dat ajutor de s-a instalat tipografie arabă — prima tipografie — în Alep, unde în 1706 s-a tipărit cea dintîi Psaltire arabă, avînd pe dosul titlului stema Ţării Româneşti, înconjurată cu iniţialele greceşti ale lui Constantin Brîncoveanu şi, la început, o precuvântare de închinare şi mulţumire, în care domnul român este comparat cu Constantin cel Mare, cu Moise şi cu Solomon, pentru înţelepciunea, spiritul şi dărnicia lui.

Tipografia brîncovenească, transportată de mitropolitul Atanasie Dabbas la Alep, a trezit creştinii din Arabia la o viaţă spornică de cultură. Ea a funcţionat acolo pînă la moartea mitropolitului, întîmplată în 1724. După această dată este mutată, în parte la mănăstirea Balamand, în parte — mai tîrziu —■, la mănăstirea Sf. Ioan din Saeg, în sudul Libanului, unde, reînnoită şi organizată, publică şi azi cărţi bisericeşti şi şcolare.

Faima despre munca spornică a tipografiilor din Ţara Românească şi despre generozitatea lui Brîncoveanu a ajuns departe în răsărit, pînă la ivirii din Munţii Caucazului.

Regele Wakhtang al IV-lea, cuprins şi el de rîvna creştinească de a înzestra bisericile sale cu textele necesare serviciului divin, a trimis solie la curtea lui Brîncoveanu şi a obţinut, împreună cu litere de tipar, turnate de mitropolitul Antim, el însuşi georgian de origine, o echipă de lucrători sub conducerea tipografului român ardelean, ipodiaconul Mihail Ştefanovici, care lucrase pînă atunci la tipografia de pe lîngă scaunul eparhial din Rîmnic. Cu aceste litere de tipar s-au scos la Tiflis cele dintîi cărţi georgiene: o Evanghelie şi un Liturghier.

în epilogul Liturghierului, apărut în 1710, tipograful român, cu gîndul la plaiurile ţării sale, îşi încheia acolo munca sa închinată lui Dumnezeu cu următoarele şase versuri româneşti, în caractere georgiene, o mărturie discretă a expansiunii culturale brîncoveneşti, pînă la acele îndepărtate hotare ale Răsăritului ortodox:

Precum cei străini doresc moşia să-şi vază, Cînd sînt într-alte ţări, de nu pot să şază, Şi ca cei ce-s pre mare bătuţi de furtună Şi roagă pre Dumnezeu de linişte bună, Aşa şi tipograful, de-a cărţii sfîrşire, Laudă neîncetată dă şi mulţumire.

Astfel, sub Brîncoveanu, Ţara Românească ajunge focarul din care radia lumina culturii în tot Orientul ortodox, aflat sub apăsarea musulmană.

Prin rîvna cu care el a sprijinit şi întărit credinţa ortodoxă pînă departe în răsărit, prin bunătatea şi generozitatea sa, pe care nu contenesc de a i le recunoaşte pînă şi străinii pripăşiţi la curtea lui, prin lupta pe care a dat-o pentru a menţine neştirbită unitatea religioasă a românilor ardeleni şi prin imboldul dat culturii, Brîncoveanu a meritat deplin cele două trăsături caracteristice, pe care le-a subliniat în personalitatea lui anonimul poet popular:

Brîncoveanu Constantin, Boier vechi şi domn creştin...

BIBLIOGRAFIE

Pentru cadrul istoric al epocii lui Şerban Cantacuzino şi Constantin Brîncoveanu: N. I o r g a, *Istoria românilor,* voi. VI, Bucureşti, 1939; N. I o r g a, *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor,* ed. a Ii-a, Bucureşti, 1929, voi. I, p. 375—386, şi II, p. 9—18; ac el a ş i, *Byzance apres Byzance,* Bucarest, 1935, p. 181—200; C. Giurescu, *Istoria românilor,* voi. III, 1, Bucureşti, 1940, p. 157—206; util încă A. D. X e n o p o 1, *Istoria românilor,* ed. a IlI-a, îngrijită de I. Vlădescu, voi. VIII, Bucureşti, Cartea românească, 1929, p. 181 —249; interesant prin detalii contemporane: Anton Măria Del Chiar o, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia,* Venezia, 1718, precum şi cronicile naţionale contemporane, pentru care vezi mai jos, p. 231—258; N. I o r g a, *Viaţa şi domnia lui Con-stantin-vodă Brîncoveanu,* Bucureşti, 19 14 (în *Studii şi documente cu privire la Ist. rom.,* XXIX).

Pentru literatura epocii în general: N. I o r g a, *Istoria literaturii româneşti,* voi. I, ed. a Il-a, Bucureşti, Pavel Suru, 1925; Sextil Puşcariu, *Istoria literaturii române, epoca veche,* ed. a Il-a, Sibiu, 1930 (utilă mai ales prin bibliografie); G. P a s c u, *Istoria literaturii şi limbii române,* sec. XVII, Iaşi, Viaţa românească, 1922; Ioan Bianu şi Nerva H o d o ş, *Bibliografia românească veche, 1508—1830,* tomul I, 1508—1716, Bucureşti, 1903, cf. şi voi. IV (Adăogiri şi îndreptări de I. Bianu şi Dan Simonescu), Bucureşti, 1944.

Pentru legăturile cu lumea ucraineană şi traducerile din Galeatowski: Şt. Cioban u, *Din legăturile culturale româno-ucraineane. Ioanichie Galeatowski şi literatura românească veche, Analele Acad. Rom. Mem. Secţ. Ut.,* seria III, tom. VIII, mem. 8. Pentru Sinopsisul de la Kiev şi Patericul de la Lavra Pecerska: P. P. P a n a i t e s c u, *Istoria slavilor în româneşte,* în *Revista istorică română,* X, 1940, p. 100— 129.

Pentru influenţa grecească: D. R u s s o, *Studii istorice greco-române. Opere postume,* tom. I —II, Bucureşti, 1939, cu deosebire articolul *Elenizmul în România,* tom. II, p. 487 — 542 (publicat pentru întîia dată în 19 12); vezi şi indicele de la voi. II; N. I o r g a, *Byzance apres Byzance,* Bucureşti, 1935; utilă încă: C. Erbiceanu, *Bărbaţii culţi greci şi români..., Anal. Acad. Rom., ist.,* s. II, tom. XXVII (1904- 1905), p. 141-182; Dumitru Stăni-1 o a e, *Viaţa şi activitatea patriarhului Dosofteiu al Ierusalimului şi legăturile lui cu ţările româneşti,* Cernăuţi, 1929; N. I o r g a, *Activitatea culturală a lui Constantin-vodă Brîncoveanu..., An. Acad. Rom., Mem. ist.,s.* II, tom. XXXVII, Bucureşti, 1915; N. I o r g a, *L'Academie de Bucarest,* în *Revue Historique du Sud-Est Europ.,* Bucureşti, 1929, pp. 1— 11.

Pentru influenţa italiană în epoca lui Brîncoveanu: Ramiro Ortiz, *Per la storia della. cultura italiana in Rumania,* Bucureşti, 1916; Mărio R u f f i n i, *L'influenza italiana in Valăcchia nell'epoca di Constantin-vodă Brîncoveanu (1688—1714),* Milano s.a. Pentru textele literare de origine italiană: N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească,* voi. I,,

zsi

Bucureşti, 1929, p. 180— 187 şi 195—208. Despre *Floarea Darurilor:* N. C a r t o j a n, *Fiore di virtu în literatura românească, Analele Acad. Române, Mem. secţ. Ut.,* seria III, tom. IV, mem. 2, Bucureşti, 1928; acelaşi, *„Fiore di virtu" dans la litterature roumaine,* în *Archivum Romani-cum,* voi. XII, 1928, p. 50.1 —514. Pentru calendarele lui Brîncoveanu de origine italiană cf. şi Ramiro Ortiz, *op. cit.,* p. 198 *—206.* Textele au fost publicate şi studiate mai în detaliu de Emil V î r t o s u, *Foletul Novei, Calendarul lui Constanlin-vodă Brîncoveanu, 1693—1704,* Bucureşti, 1940. Calendarele au fost semnalate pentru întîiaşi dată de A. O d o b e s c u în *Revista română,* I, 1861, p. 657—660.

Pentru sprijinirea culturii ortodoxe în Ardeal: N. lor ga, *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor,* Bucureşti, 1929, voi. I, p. 387—391; Ştefan Meteş, *Istoria bisericii româneşti din Transilvania,* voi. I, Sibiu, 1935, p. 300 —333; Silviu Drago m i r, *Istoria dezrobirei religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII, 2* voi. Sibiu, 1920 şi 1930.

Pentru darurile făcute de Brîncoveanu popoarelor ortodoxe: Emil Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre români şi iugoslavi,* în *Cercetări literare* publicate de N. C^artojan, III, 1939; acelaşi, *Legăturile româneşti cu mănăstirile Hilandar şi Sf. Pavel de la Muntele Athos,* în *Cercetări literare,* IV, 1940, p. 94 —99j (şi extras); M. B e z a, *Urme româneşti în Răsăritul ortodox,* ed. II mărită, Bucureşti, 1937; Gheorghe Cioran, 2XEOI? Tc&V PoDu,avi%<BV jcoopfiv netă TOO "Aua>..., Athos, 1938 (pentru Brîncoveanu vezi indicele); Preot dr. Teodor Bodogae, *Ajutoare româneşti la mănăstirile din Sfîntul Munte Athos,* Sibiu, 1941 (cf. indicele).

Pentru chestiuni mai detaliate a se vedea bibliografia de la capitolele respective.

I. Bianu *Din cărţile vechi,* în *Lui D. A. Sturdza,* Bucureşti; D a'n Simonescu şi Emil Muracade, *Tipar românesc pentru arabi în secolul al XVIII-lea,* în *Cercetări literare,* III, 1939, p. 1—32 (şi extras).

Pentru arta epocii: G. B a 1 ş et N. I o r g a, *Histoire de l'art roumaine ancien,* Paris, Boccard, 1922, p. 188—258; N. I orga, *Pictor străin la curtea lui Brîncoveanu,* în *Buletinul Comisiunei monumentelor istorice,* 1929, p. *44;* N. I o r g a, *Les arts'_ mineurs en Roumanie, 2* voi., I, 1934 şi II, 1936, Bucarest; V. Biâtulescu, *Miniaturi şi manuscrise din Museul de artă religioasă,* Bucureşti, 1939: V. Drăghiceanu, *Curţile* 1 *domneşti brîncoveneşti,* în *Buletinul Comisiunei monumentelor istorice,* 1909, p. 101 şi urm.; acel aşi, *în amintirea lui Constantin Brîncoveanu 1714/1914. Locaşurile voievodului şi viaţa lui,* Bucureşti, 1914.

LITERATURA RELIGIOASĂ

Literatura românească, înviată după un sfert de deceniu de secetă, se dezvoltă în epoca lui Şerban Cantacuzino şi a lui Brîncoveanu pe două tărî-muri: religios şi istoric.

Pe tărîm religios, era aceasta înseamnă piatra de hotar a unei direcţii noi: întoarcerea la sursele pure greceşti. Ca o urmare firească a transplantării elenismului la noi şi a ivirii cărturarilor români, cunoscători buni de carte grecească, traducerile cărţilor sfinte nu se mai fac de azi înainte după intermediare slavone, care conţineau pasaje neclare, confuzii şi erori de traducere, ci direct după originalele greceşti.

Traducătorii care se înhamă la această uriaşă muncă sînt: Iordache Cantacuzino, fratele domnului, frații Radu şi Şerban Greceanu, stolnicul Constantin Cantacuzino, la care recurgeau tălmăcitorii cînd se încurcau în redarea subtilităților dogmatice şi, cel mai harnic dintre toți, mitropolitul lui Brîncoveanu, Antim Ivireanu.

Prin străduințele tuturor s-a pregătit în această epocă drumul pentru introducerea limbii române în biserică, s-a ajuns la încununarea străduințelor de aproape trei veacuri ale neamului nostru de a traduce Biblia integral şi, în sfîrşit, s-a creat, prin Antim Ivireanu, în chip strălucit pentru această vreme, predica românească originală.

Vom urmări pe rînd toate aceste aspecte şi vom lumina, în măsura importanței lor, personalitățile care au adus partea lor de contribuție la zidirea culturii româneşti.

începem cu procesul de introducere a limbii naționale în biserică.

Se credea într-o vreme la noi, sub influența lui Xenopol, că Matei Basarab şi Vasile Lupu au introdus limba română în biserică. Această concepție se mai răsfrînge şi azi în unele manuale de liceu, deşi în 1904 Ion Bianu, în remarcabilul său discurs de recepție în Academia Română, a arătat în chip indiscutabil că nu s-a introdus limba română în epoca lui Matei Basarab şi Vasile Lupu, deoarece în acea vreme nu numai că nu s-a tipărit nici o carte de slujbă bisericească în limba română, ci, dimpotrivă, cărțile de slujbă bisericească tipărite (Liturghier, Molitvelnic, Mineiu, Triod, Penticostar) sînt în limba slavonă, iar în prefață se spune răspicat că sînt tipărite pentru „evlaviosul neam al patriei noastre".

Pentru a înțelege mai bine procesul de introducere a limbii române în biserică, trebuie să se ştie că serviciul divin este alcătuit din trei părți: 1. Liturghia pe care o oficiază preotul în altar; 2. Citiri de Evanghelii şi Faptele Apostolilor şi din Epistolele lor, citiri făcute de preot sau de diacon şi, în sfîrşit, o a treia parte care este rezervată dascălului în strană: lectura Cazaniei, care cuprinde explicarea textului din Evanghelie citit în ziua respectivă, cu dezvoltarea ideilor de edificare morală — un fel de predică. în epoca lui Matei Basarab şi Vasile Lupu s-au tipărit în româneşte numai Cazanii (sau *Carte de învățătură,* cum o numea Varlaam). Acestea sînt deci singurele cărți care s-au introdus în biserici pe vremea lui Matei Basarab şi Vasile Lupu. Sînt cărțile care țineau locul de predici şi care, întrucît se adresau poporului şi țінteau la moralizarea maselor, nu aveau nici o noimă să fie citite într-o limbă necunoscută credincioşilor. Erau texte citite la strană pentru întărirea virtuților creştineşti. Restul serviciului divin: oficierea liturghiei cu citirea Evangheliei şi a Faptelor apostolilor, a rămas în limba slavă. Era desigur în primul rînd în acestea puterea tradiției. Dar era, cred, şi un alt gînd nemărturisit. Pentru a susține ortodoxia, singura legătură puternică ce unea strîns toate ramurile neamului răzlețite sub stăpîniri străine, ai noştri s-au arătat intransigenți pe chestiunea limbii în biserică. O cedare pe acest teren putea atrage după sine pierderea românilor din Transilvania în masele ungurilor calvini. De aceea Matei Basarab ia inițiativa de a se tipări toate cărțile necesare serviciului divin — afară de Cazanii — în limba slavă, adresîndu-se, cum ne spune în prefețe: „drept credinciosului şi evlaviosului neam al patriei

noastre şi altor neamuri înrudite cu noi după credinţă şi avînd acelaşi vestit dialect slavonesc ca limbă, *ungrovlahilor, moldovlahilor".*

Ideea solidarităţii naţionale prin biserică în limba slavă este clară. Epoca lui Şerban Cantacuzino reprezintă în această privinţă un pas înainte, căci în această epocă se introduce în serviciul divin citirea Evangheliilor şi a Faptelor apostolilor în limba română. Evangheliile şi Faptele apostolilor tipărite pînă în epoca lui Şerban Cantacuzino cuprindeau în întregime materia celor patru evanghelişti aşezată în ordinea tradiţională, începînd cu Matei şi sfîrşind cu Ioan. Dar aceste Tetraevanghelii nu sînt potrivite pentru săvîrşirea cultului divin. Evanghelia ca şi Faptele apostolilor sînt prea întinse ca să poată fi citite în cursul unui serviciu divin. De aceea ele sînt împărţite în pericope — părţi mai mici —■, care sînt astfel alese şi potrivite ca să se citească fiecare într-o zi şi să fie adaptate evenimentului care se comemorează. Fiindcă anul bisericesc începe în ziua învierii Domnului, în prima zi, luni, se citeşte din Evanghelia lui Ioan, capitolul I, versetul 18—19, dar marţi se citeşte din Evanghelia lui Luca, capitolul XXIV, versetul 12—35, pentru ca miercuri să se revină la Evanghelia lui Ioan.

Pentru lectura cursivă obişnuită a materiei evanghelice, textele core-siene şi Noul Testament — Tetraevangheliul — erau foarte bune, dar pentru nevoile bisericii era mai necesară o Evanghelie cu materia aşezată pe pericope şi distribuită pe zilele de serviciu bisericesc.

Evanghelia (1682), ca şi Faptele apostolilor (1683), tipărite în epoca lui Şerban Cantacuzino, sînt din această a doua categorie; sînt cărţi adaptate serviciului liturghiei şi care nu pot servi la o lectură de edificare a mirenilor» Dar tocmai de aceea au o importanţă deosebită în evoluţia literaturii religioase — la noi: ele marchează a doua treaptă în procesul de introducere a limbii române în biserică şi constituie o dovadă indiscutabilă că pe vremea lui Şerban Cantacuzino, în timpul serviciului religios, pericopele din Evanghelii se citeau de preoţi şi de dascăli, în mijlocul bisericii, în limba română.

Acum apar clare şi cuvintele domnului Şerban Cantacuzino din prefaţa adresată cititorilor, „tuturor celor ce se vor întîmpla a ceti". Prefaţa ne des-tăinuie numele celui ce a purtat greul orînduirii şi traducerii cărţii: „Ne-am nevoit de am săvîrşit acest lucru dumnezăiesc, svînta aceasta evanghelie, care *nefiind mai denainte tocmită la slovenie* să să citească după rînduiala zilelor şi a sărbătorilor celor domneşti şi ale svinţilor, *poruncit-am fratelui nostru Iordachie Cantacuzino, vel stolnic,* de o au îndereptat şi o au aşăzat precum *umblă cea elinească* şi întru toate asemenea, după orînduiala beserecii Răsăritului, alcătuindu-se şi svintele cuvinte, spre mai aleasă înţeleagere a limbii rumâneşti". Aceeaşi idee revine şi în Faptele apostolilor: „... Derept aceea poruncit-am a ştiuţilor şi învăţaţilor cari s-au întîmplat dascăli, de au tîlcuit Sfînta Scriptură cea noao spre bună înţelegirea limbii noastre şi o au aşăzat după orînduiala şi urmarea grecescului tipic". Cărţile erau destinate serviciului divin, precum confirmă prefeţele: „s-au dat dintru mică osteneala noastră dar beserecilor Ţării noastre, Ungrovlahiei *întru folosul preoţilor* şi tuturor credincioşilor, cari se roagă pentru a noastră spăsenie şi a tot creştinului norod şi întru pomenire veşnică a noastră şi a părinţilor". Dar numai aceste două cărţi se citeau în această epocă în româneşte. Liturghia însă se săvîrşea încă în limba slavă, fiindcă tot pe vremea lui Şerban Cantacuzino, în 1680,

se tipăreşte o *Liturghie* în care tipicul este în limba română, iar textul rugăciunilor este în limba slavă. Prefaţa semnată de mitropolitul Teodosie explică astfel pentru ce nu s-a dat şi textul rugăciunilor în româneşte:

„Iară Liturghia toată a o prepune pre limba noastră, nice am vrut, nice am cutezat".

Munca de a traduce în limba naţională cărţile de ritual, cu scopul de a le utiliza în oficierea cultului, se reia şi capătă un avînt puternic în epoca lui Constantin Brîncoveanu, prin străduinţa neobosită a lui Antim Ivireanu. înainte de a o urmări mai departe, ne oprim aci, la o mare operă, care încunună activitatea religioasă din epoca lui Şerban Cantacuzino şi inaugurează domnia lui Brîncoveanu: *Biblia.*

BIBLIA LUI ŞERBAN CANTACUZINO (1688)

Primele încercări de traducere a Bibliei în limba română s-au făcut în a doua jumătate a secolului al XV-lea în Maramureş. Atunci s-au tradus pentru întîia dată Evanghelia, Faptele apostolilor cu Epistolele lor şi Psaltirea. Traducerile au ajuns pînă la noi în copiile făcute în a doua jumătate a secolului al XVI-lea: *Codicele Voroneţean* (care cuprinde numai Faptele apostolilor) şi *Psaltirea.* Textele traduse în Maramureş au fost puse sub tipar în 1560, 1563 şi 1570 la Braşov de diaconul tîrgoviştean Coresi, care a revizuit limba, înlocuind particularităţile dialectale maramureşene cu graiul vorbit în Muntenia şi în părţile sud-răsăritene ale Transilvaniei. Către sfîrşitul epocii coresiene, la 1582, în Banat, la Orăştie, se traduc şi se tipăresc, de românii trecuţi la calvinism, primele două cărţi ale Bibliei: Creaţiunea şi Ieşirea. Atît s-a tradus şi tipărit din Biblie în epoca coresiană. în epoca lui Matei Basarab şi Vasile Lupu, în afară de Psaltire (de la Govora, 1637), nu s-a tipărit nimic din Biblie în Principate. Numai în Ardeal mitropolitul Simion Ştefan tipăreşte, în 1648, la Bălgrad, Noul Testament — care are în cultura noastră o importanţă deosebită prin strădania mitropolitului de a alcătui o limbă literară comună pentru întreg neamul românesc — şi în 1652 o Psaltire, care pretinde în prefaţă a fi fost tradusă din originalul ebraic, fiindcă „apa totu-i mai curată şi mai limpede în izvor decît în pîraie".

După epoca lui Matei Basarab şi Vasile Lupu, pînă în epoca lui Şerban Cantacuzino, exceptînd *Psaltirea* lui Dosoftei, nu se mai tipăreşte nimic din textele biblice în toate ţările româneşti. La 1688, în primele luni de domnie ale lui Constantin Brîncoveanu, se termină de tipărit Biblia pusă la cale de Şerban Cantacuzino. între *Biblia lui Şerban* şi tipăriturile amintite mai sus se interpune însă o traducere integrală a Bibliei făcută de Nicolae Milescu. Din nenorocire, manuscrisul lui Nicolae Milescu, care ne-ar ajuta să dezlegăm o problemă interesantă de istorie literară, s-a pierdut. Avem însă două mărturii preţioase în această privinţă. Una este o notiţă a mitropolitului Gheor-ghe de Neamţ, scrisă pe o carte referitoare la viaţa cuviosului Paisie, publicată la mănăstirea Neamţu şi care glăsuieşte astfel:

„în zilele lui Ştefan Gheorghe-Voevod s-au întîmplat de au mers la mănăstirea Neamţului şi Nicolae Grămăticul, fratele lui Postolache Milescu, căruia i-au tăiat nasul Ştefan-voevod, carele *au tălmăcit şi Biblia din limba eli-*

nească pre limba românească, cînd au fost la Constantinopol capuchehaia lui Grigore-voevod, domnul Țării Româneşti, *pre care scriere o au dat-o şi în tipar Şerban-voevod Cantacuzino,* domnul Țării Româneşti..."

A doua mărturie este a lui Dimitrie Procopiu din Moscopole, care, într-o scriere publicată la Hamburg, în 1730 *(Succinta eruditionum superioris et praesentis saeculi Recensio conscripta mense a Iunio anno Christi 1720, trans-missa Bucaresto et nune primum edita cum latina versione),* spune textual; „Nicolaus ex Moldavia ducis Moldaviae Protospatharius sive prim' armiger... sacras scripturas ex graeca in vernaculum Dacorum et Hungarorum linguam transtulit quam in ecclesiis ipsorum usque quaque legi obtinuit usus".

întemeindu-se pe aceste mărturii, Hasdeu susținea că Nicolae Milescu, a tradus Biblia pe timpul cît se afla la Constantinopol ca agent diplomatic — capuchehaie, cum se zicea atunci — al domnului Grigore Ghica, în prima sa domnie în Muntenia (1660 — 1664); că manuscrisul a intrat apoi în mîna prietenului său, Şerban Cantacuzino, şi că acesta, ajungînd domn, a pus mai *mulți bărbați de au revăzut-o şi au tipărit-o.* Această părere a lui Hasdeu, precum şi mărturiile pe care el se sprijină, sînt contrazise de afirmația florentinului Anton Măria Del Chiaro,- fostul secretar de limbi occidentale la curtea lui Şerban Cantacuzino şi a lui Constantin Brîncoveanu. Del Chiaro, întors în Italia după tragedia lui Brîncoveanu şi a lui Ştefan Cantacuzino, la începutul erei fanariote, a publicat la Veneția, în 1713, o carte: *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia,* în care, trecînd în revistă cărțile tipărite pe timpul şederii sale la curtea domnilor români, spune textual:

„între alte lucrări tipărite pînă azi în Valahia sînt şi următoarele: Vechiul şi Noul Testament, după versiunea celor 70, *tradusă în româneşte de doi frați boieri români din familia Greceanu* — unul din ei fu tatăl principesei Păuna, care trăieşte acum în Veneția—<e principesa Păuna, soția lui Ştefan Cantacuzino, fiul stolnicului, care a urmat pe tron lui Brîncoveanu). Tipărirea acestei opere s-a început sub domnia lui Şerban Cantacuzino, în jurul anului 1688, şi s-a terminat după cîțiva ani sub domnia lui Brîncoveanu"[1].

Iată în această privință şi mărturia lui Ion Filstich, fost rector al gimnaziului sas din Braşov:

„Autorul acestei istorii, *Radul logofătul din Greci, cu fratele său Şerban, au tradus Biblia din greceşte în limba română.* De asemenea, acest Radu a transpus în limba română, din greceşte, *CatechismumGraecae Ecclesiae (Mărturisirea ortodoxă).* De asemenea, o scriere a lui Ioan Hrisostomul, care a fost numită Mărgăritare, despre virtuțile şi viciile oamenilor. Şi încă multe alte o-pere a tradus [2]".

[1] „Tra le altre opere, che al giorno presente vedonsi stampate nella Valachia, vi sonc* le seguenti; cioe: *Vecchio e Nuovo Testamento,* secundo la versione de'LXX tradotto nella valaca lingua, per opera di due fratelli nobili valachi della famiglia Greciani (uno di questi fu Padre della Principesa Pagona che ritrovasi presentemente qui in Vene7Îa) cominciossi la stampa di questa opera circa l'anno 1688, essendo Principe di Valachia Scerbano Cantacuzeno, e si termine» dopo alquanti anni sotto ii Principato del Brancovani..." (p. 43).

[2] „Der Autor dieser Historie, Radul Secretarius aus Graetschan, mit seinem Bruder Scherban haben die Biebel aus dem Griechischen ins Walachische iibersezt. Auch hat dieser Radul den Catechismum Graecae Ecclesiae aus dem Griechischen ins Walachische transferieret. Auch eine Schrift des Chrisostomi die da genennet wird Mărgărit, von den Tugenden und Lastern des Menschen, wie **auch** andere mehrere Tractat ferfertiget hat."

Ținînd seamă de mărturia lui Del Chiaro şi de epilogul cu care se încheie *Biblia lui Şerban* şi asupra căruia vom reveni îndată, N. Iorga, în *Istoria literaturii religioase a românilor,* şi în alte părți, a susținut că traducătorii Bibliei sînt frații Radu şi Şerban Greceanu. Părerea lui Iorga, admisă de toți, părea că închide definitiv controversa în favoarea Grecenilor. Dar în 1915, regretatul Bianu a achiziționat pentru Biblioteca Academiei Române un manuscris (păstrat la secția manuscriselor sub cota 4389), scris de un muntean, după cum reiese din particularitățile de limbă şi dintr-o notiță de pe scoarța lăsată de — „Ana Ştirbeica, fiica domnului răposatului Golescului biv spătar, am scris, mai 31, 1765, fiind de ani 45". Acest manuscris, care cuprinde o parte din Vechiul Testament, are un „Cuvînt înainte către cititori", în care, între altele, spune şi aceasta:

„Am nevoit a propune această sfîntă şi de Dumnezeu suflată carte, care se cheamă Biblia, adecă toată cartea legii vechi şi cu toți prorocii, pre limba românească nu foarte se-au aflat prepusă, fără numai un izvod scris cu mîna, care *l-au fost prepus Nicolae Spătariul Moldovean, dascăl şi învățat în limba elinească, care l-au izvodit de pre izvodul elinesc ce se-au fost tipărit în Frangfort.* Ce însă şi izvodul acesta, pentru multă pripă acelui prepuitor, care se-au grăbit curînd a o tălmăci şi a şi scrie, aflatu-s-au multe greşele şi pre mare învăluială, care era lucru foarte cu greu a înțelege."

Pagina este ruptă tocmai aci, unde pasajul este mai interesant, dar din datele care se pot citi clar, rezultă că traducerea Bibliei lui Milescu era cunoscută în Muntenia. Descoperirea acestui manuscris 1-a silit pe Iorga să renunțe la părerea sa şi să revină într-un memoriu academic: *în legătură cu Biblia de la 1688 şi Biblia de la 1667 a lui Nicolae Milescu [Analele Acad. Rom.,* seria II, tom. XXXVIII, Mem. sect, ist., 1915) la părerea lui Hasdeu, că Milescu este traducătorul Bibliei de la Bucureşti. După Iorga, Milescu nu s-a putut gîndi la traducerea Bibliei în timpul domniei lui Gheorghe Ghica bătrînul şi nici sub Ştefăniță Lupu, care trăia atunci ca pribeag la Stettin. Trimis ca agent politic la curțile din Stockholm şi Paris, Nicolae Milescu a cunoscut în aceste drumuri şi ediția grecească a Bibliei din Frankfurt.

în 1935, Constantin Solomon a dat publicității o veche lucrare de seminar, pusă la punct, în care a adunat toate dovezile care militează pentru paternitatea lui Radu Greceanu, strîngînd de aproape argumentarea. Pentru a lămuri această problemă aşa de controversată, dar care priveşte monumentul cel mai important al literaturii noastre religioase, este necesar să plecam de la ceea ce ne spun în prefața şi în epilogul cărții cei care au lucrat la tipărirea Bibliei. Ori, iată ce citim în prefața cu care se deschide cartea scrisă în numele lui „Ioan Şărban Cantacuzino Basarabă voevod, den mila lui Dumnezău Domnu şi biruitoru a toată Ungrovlahia" către cei „ce să află locuitori supt stăpînirea noastră. Prea Sfințitului mitropolit chir Theodosie, iubitor de Dumnezău episcopi, prea cuvioşilor egumeni, smeriților preoți, blagorodni-cilor boiari şi tuturor celorlalți pravoslavnicilor creştini":

Traducătorii Bibliei. „Şi aciasta am făcut la tălmăcirea acestii sfinte scripturi, făcînd multă nevoință şi destulă cheltuială. Despre o parte puind dascăli ştiuți foarte den limba elinească, pe prea înțeleptul cel dintru

dascăli ales şi arhiereu *Ghemianonissis,* şi, după petrecerea lui, pe *alții care s-auîntîmplat;* şi despre altă parte *ai noştri oameni ai locului* nu numai pedepsiți întru a noastră limbă, ce şi de limbă elinească avînd ştiință ca să o tălmăcească ; carii *luînd lumină şi dentr-alte izvoade vechi* şi alăturîndu-le cu cel eli-nese al celor 70 de dascăli, cu vrerea lui Dumnezău o au săvîrşit precum să vede."

Cine sînt aceşti tălmăcitori aşa de laconic pomeniți în introducere, dar totuşi aşa de discret, cum cere dealtfel umilința creştină într-o mare operă a scripturilor sfinte? Arhiereul Ghermanonissis este mitropolitul Ghermanos de Nissis, care fusese mai înainte director al Academiei greceşti din Constan-tinopol, unde un rival al său, care avea pretenția că este un mare cărturar, dar care, afirmă Ghermanos, nu ştia nici spiritele să le aşeze cum trebuie la locul lor în cuvintele greceşti, i-a răzvrătit elevii pentru a-1 înlocui. Adus în Țara Românească, a luat conducerea Academiei din Bucureşti întemeiată de Şerban Cantacuzino. Era — se poate ^spune — un cărturar de seamă.

Colaboratorii români, „ai noştri oameni ai locului nu numai pedepsiți <în limba veche pedepsiți, grec. nat8euco = a instrui, însemna instruiți> întru a noastră limbă, *ce şi de limbă elinească avînd ştiință ca să o tălmăcească",* sînt pomeniți în epilog: „Tipăritu-s-au această sfîntă carte în oraş în Bucureşti, însă cu cheltuială Prea luminatului, Prea creştinului şi Prea cuviosului Domnului şi Stăpînului nostru Ioan Şerban C. Basarab Voevoda, biruitorului şi oblăduitorului a toată Ungrovlahia. Iară în nevoința şi îndreptarea celor ce s-au întîmplat dascăli şi mai mult desluşindu-se pre limba rumănească de cei mici şi plecați dentru slugile Mării Sale *Şărban biv. 2 Logofet i brat ego* <şi fratele lui> *Radul Logofăt".*

După cum se vede dar din acest epilog, care consună cu spusele lui Del Chiaro, secretarul de limbi occidentale al lui Şerban Cantacuzino şi Brînco-veanu, şi ale lui Filstich, traducătorii români sînt frații Şerban şi Radu Gre-ceanu, ambii logofeți în cancelaria domnească şi cunoscuți prin cunoştințele lor de limbă grecească, fiindcă au mai tradus din greceşte într-o frumoasă limbă românească: *Pravoslavnica Mărturisire a lui Petru Movilă* şi *Mărgăritarele Sfîntului Ioan Hrisostom* ş.a. publicate mai tîrziu în epoca lui Brînco-veanu.

Predoslovia Bibliei ne mai dă o ştire prețioasă privitoare la chipul cum au lucrat traducătorii: „luînd lumină şi *dintr-alle izvoare* şi alăturîndu-le cu cel elinesc al celor 70 de dascăli, cu vrerea lui Dumnezău, o au săvîrşit". Care sînt aceste izvoare pe care traducătorii le-au avut la îndemînă şi pe care le-au confruntat cu Septuaginta, izvorul grecesc?

După colaționările făcute de colegul Ciobanu şi, după dînsul, şi de noi, rezultă că pentru Vechiul Testament un izvor sigur a fost *Palia de la Orăştie* — fără să putem determina deocamdată dacă Palia a fost folosită direct sau indirect printr-un intermediar. Pasaje din textul Paliei corespund întocmai cuvînt de cuvînt cu textul Bibliei lui Şerban.

Un al doilea izvor a fost probabil Biblia lui Nicolae Milescu, dar în ce măsură traducerea spătarului moldovean a fost utilizată de traducătorii Bibliei din 1688 nu putem preciza, deoarece manuscrisul lui Milescu s-a pierdut.

Dar din comparaţia făcută în anii trecuţi de d-1 Ciobanu [1], între ms. 4389 şi Biblia lui Şerban, rezultă că traducătorii Bibliei au avut la îndemînă şi acest izvor.

Pentru Noul Testament traducătorii s-au folosit de textul Evangheliarului şi al Apostolilor, tipărite la începutul domniei lui Şerban Cantacuzino, precum şi de Noul Testament al lui Simion Ştefan şi chiar de tipăriturile lui Coresi.

Dar această utilizare a izvoarelor anterioare nu scade cu nimic valoarea şi semnificaţia Bibliei lui Şerban în cultura românească. Dimpotrivă, i-o ridică, fiindcă, în felul ei, reprezintă rezultanta unei munci asemănătoare cu aceea îndeplinită în evul mediu de generaţii întregi de artişti, care s-au trudit, în umbra anonimatului, să ridice, pentru gloria lui Dumnezeu pe pămînt, minunatele catedrale gotice. Biblia lui Şerban este sinteza tuturor sforţărilor îndeplinite de cărturarii români în cele mai vitrege împrejurări, timp de trei veacuri, în toate Ţările Româneşti, pentru a înveşmînta cuvîntul Domnului în haina limbii naţionale. Din confruntarea tuturor textelor anterioare cu originalul grecesc, ei au îndreptat erorile de sens şi au ales cuvintele care, înţelese în toate ţinuturile româneşti, aveau mai multă rezonanţă în suflete şi care în acelaşi timp exprimau cu mai multă exactitate noţiunea originalului grecesc. Este o limbă vie românească, cu frumoasele cadenţe ritmice.

Iată, de pildă, cum se deschide Biblia:

„De-nceput a făcut Dumnezău ceriul şi pămîntul. Iară pămîntul era nevăzut şi netocmit. Şi întunearec zăcea deasupra preste cel fără de fund. Şi duhul Domnului se purta deasupra apei. Şi zise Dumnezău să se facă lumină şi se făcu lumină."

Sau începutul Evangheliei lui Ioan:

„La început era cuvîntul şi cuvîntul era la Dumnezău şi Dumnezău era cuvîntul. Acesta la început era la Dumnezău. Toate printr-însul s-au făcut şi fără de dînsul nimic din ce-i făcut nu s-a făcut. într-însul era viaţă; şi viaţa era lumina oamenilor, şi lumina luminează în întunerec, şi întunerecul n-a cuprins-o. Fost-au trimes de la Dumnezău un om, numele căruia era Ioan."

Este, după cum se vede, limba literară de azi.

TRADUCĂTORII

FRAŢII GRECEANU ŞI ACTIVITATEA LOR RELIGIOASĂ

Viaţa. Biografia lui Radu Greceanu nu a fost pînă acum reconstituită. Datele pe care le avem sînt puţine şi nesigure. Pînă în anii din urmă, el era confundat cu un omonim al său, logofăt mic sub Şerban Cantacuzino şi

[1] Noi n-am putut-o face în 1936, cînd am făcut un curs despre epoca lui Brîncoveanu, fiindcă ms., intrat în Bibi. Acad. Rom. în 1915, fusese trimis în timpul războiului din 1916 — 1918 în Rusia şi nu ne-a revenit decît prin intervenţia lui N. Titulescu, în anii din urmă.

fiul lui Tudor Şătrarul din satul Greci al judeţului Olt. Acum patru ani, î» *Revista istorică română* (1934, p. 65), d-1 Ioan C. Filitti a arătat, întemeindu-se-pe documente contimporane, că Radu cronicarul, ca şi fratele său Şerban$_{r}$ amîndoi traducători ai Bibliei lui Şerban, se trag din satul Greci de lîngă Găeşti, astăzi în judeţul Dîmboviţa, iar pe atunci în judeţul Vlaşca. Pe vremea aceea, Vlaşca se întindea mai înspre nord decît astăzi şi cuprindea în hotarele sale şi Găeştii, care erau capitala judeţului. Numele tatălui celor doi fraţi cărturari la curtea lui Brîncoveanu este necunoscut. D-1 Filitti crede că era un „modest proprietar de la Grecii din Dîmboviţa".

Radu Greceanu a rămas toată viaţa lui un cărturar modest. Ştirea pe care ne-o dă Cronica anonimă, că, în 1695, Radu Greceanu era stolnic sică împărţea cu Radu Popescu misiunea de a supraveghea repararea fortificaţiilor Orşovei, de a strînge zahereaua — adică proviziile cerute de turci — şi de a curaţi drumurile de tîlhari, nu pare să fie exactă. Nu pare, fiindcă în cronica sa, Radu Greceanu însuşi ne spune că aceste însărcinări date de Brîncoveanu le-a îndeplinit cu Radu Popescu nu el, ci Radu Isvoreanu, vel stolnic.

Fratele său Şerban, dimpotrivă, s-a căsătorit cu Ilinca, fiica vistiernicului Papa Greceanu de la Grecii din Ilfov, care a avut zestre moşia Dragomi-reşti şi a intrat în boierimea ţării, urcînd repede treptele marilor dregătorii: Î685, pînă la 1694, vtori logofăt; 1695, vel vistiernic în divan; 1704, mare-logofăt. El a avut mai mulţi copii, dintre care Şerban a luat în căsătorie pe însăşi fiica lui Brîncoveanu, pe Ilinca, primind, între altele, ca zestre, moşia Corneşti, de unde şi numele urmaşilor săi Greceanu-Cornescu, sau Dragomi-rescu, după moşia de zestre a mamei sale.

E curios însă că în cronica sa Radu Greceanu, care notează amănunţit toate evenimentele mărunte de la curtea lui Brîncoveanu, trimiterea haraciu-lui, preumblările domnului, conacele lui, nu găseşte nicăieri prilejul să vorbească despre sine şi ai săi. Pretutindeni în cronică, atunci cînd este vorba de fratele său, el îl numeşte Şerban Greceanu ■ — numai în cuvîntul către domn din Pravoslavnica Mărturisire, tipărită în 1691, el vorbeşte de „alte<cărţi> ce am prepus şi am mai scos, împreună cu frate-meu Şerban al doilea logofăt". Pe nepotul său îl numeşte: „ginerelemăriei-sale, Şerban Greceanu, vel logofăt", sau „Şerban Greceanu, vel stolnic". Niciodată nu-1 numeşte ca nepot. Se pare deci că a fost, cu toată „netăgăduita lui cultură, o fire modestă de cărturar harnic, care şi-a trăit viaţa în umbra cărţilor sale.

Traducerile. Activitatea literară a lui Radu Greceanu începe încă. din epoca lui Şerban Cantacuzino, cînd, în tovărăşia fratelui său, el traduce Biblia tipărită la 1688. Ea se desfăşură însă cu mai multă intensitate în timpul domniei lui Brîncoveanu, prin preţioase traduceri din limba grecească.

în 1691, fraţii Greceanu traduc şi tipăresc sub titlu aşa de sugestiv: *Mărgăritare,* minunatele cuvîntări ale celui mai mare predicator din răsăritul ortodox, Sf. Ioan Hrisostomul.

Sf. Ioan a fost fiu al unui general roman, crescut de mama sa în cele mai severe virtuţi. Instruit în toată cultura timpului, de profesori vestiţi, ajunsese în Constantinopol, la vîrsta de 20 de ani, un avocat de frunte. De episcopul Antiohiei a fost iniţiat în dogmele religiunii creştine, către care s-a simţit aşa

de mult atras încît, renunţînd la vanităţile lumii pămînteşti, se retrase în liniştea şi singurătatea munţilor, trăind în comunitatea călugărilor asceţi. Hirotonisit apoi diacon, s-a distins prin zelul prin care propovăduia creştinismul şi prin atacurile îndreptate împotriva obiceiurilor corupte ale societăţii contimporane. Faima lui de predicator era aşa de mare, încît împăratul Adrian 1-a înălţat în demnitatea de patriarh al Constantinopolului.

După îndemnul lui Brîncoveanu, Radu Greceanu, ajutat de fratele său Şerban, a tălmăcit cuvîntările rostite de marele predicator de pe amvonul bisericii în zilele de mari sărbători, pentru ca cei însetoşaţi de mîntuirea sufletului să se poată adăpa din ele, ca „din apa izvorului vieţii de veci".

Cartea a apărut în 1691.. Avînd mai întîi opt versuri la stema ţării, în limba română, închinate domnului de Radu Greceanu, cartea se continuă cu două prefeţe, una închinată „Prea Luminatului şi înălţatului şi Slăvi-tului Io Costantin Basarab ...", alta adresată „cătră de bine voitoriul citi-toriu". Aci găsim, alături de căldura stilului în care sînt prezentate ideile, şi di-verse informaţii privitoare la acele vremuri.

Contribuţia bătrînului şi învăţatului stolnic Cantacuzino în cultura timpului se vede limpede şi aici:

„La a căror nevoinţe avut-am îndreptătoriu pe cinstitul blagorodnicul şi prea înţeleptul dumnealui *Constandin Cantacuzino,* biv vel stolnic; însă la cele mai adînci filosofeşti şi bogosloveşti noimata ce s-au aflat, pre dumnealui ca pre un epistimon şi ştiutoriu l-am avut'lumină şi dezlegare întru toate şi a noastră adevăr osteanala aciasta, iară osîrdia, porunca şi multa cheltuială, la altele toate ce trebuesc şi ales la tipariu, a Mării Sale milostiv mai sus pomenit stăpînului nostru (Brîncoveanu) iaste."

în acelaşi an 1691, apare de sub teascurile tipografiei din Buzău o nouă traducere a lui Radu Greceanu. Este *Pravoslavnica Mărturisire,* pregătită de Petru Movilă cu prilejul sinodului din Iaşi, la 1644 (operă de care ne-am ocupat pe larg la p. 165). Opera fusese revăzută şi tradusă în limba greacă de Meletie Sirigul — un grec din insula Creta, care-şi făcuse studiile superioare în universitatea din Padova şi care fusese trimis de patriarhul Parthenie ca delegat al scaunului patriarhal din Constantinopol, la sinodul din Iaşi. Opera aceasta normativă pentru biserica ortodoxă devenise de actualitate în acele vremuri, cînd în Ardeal calvinii şi iezuiţii se străduiau să rupă romă-nimea prigonită de la credinţa strămoşească.

La 1693, Radu şi Şerban Greceanu publică *Evanghelia greco-română,* pe două coloane cu text grecesc şi românesc, care începe, după obiceiul vremii, cu versuri la stema ţării semnate de Şerban şi cu o prefaţă plină de note interesante, unele din ele referitoare la răspîndirea Evangheliei şi la necesitatea ca ea să pătrundă cît mai adînc în masele populare.

în sfîrşit, în 1698, Radu Greceanu aduce la îndeplinire o altă operă cu caracter religios, cerută imperios de necesităţile cultului: *Mineele,* apărută în tipografia de la Buzău de sub oblăduirea episcopului Mitrofan, care în prefaţă înşiră greutăţile tipăririi adesea şi în timpul nopţii, „că şi noaptea o am făcut-o în unele vremi în loc de zi".

S-a spus mai sus (p. 388—391) că epoca lui Şerban Cantacuzino şi a lui Brîncoveanu reprezintă o fază importantă în evoluţia literaturii noastre religioase,

fiindcă din bogata literatură tradusă pînă atunci, într-o frămîntare de mai bine de două veacuri, încep să pătrundă timid în biserică, şi în româneşte, textele care alcătuiesc partea citită în serviciul divin. în aceste vremuri, Radu Greceanu traduce în limba strămoşească partea din Minee, care era citită şi care servea la edificarea morală a maselor. Mineele sînt texte liturgice, în care viețile de sfinți — prescurtate — sînt întrețesute cu imnuri de slavă în cinstea sfîntului (icoase, irmoase şi condace), rînduite apoi pe luni şi adaptate astfel pentru serviciul divin al fiecărei zile în parte. Mineele lui Radu Greceanu au fost traduse cu intenția de a fi întrebuințate în biserici şi mitropolitul țării, Teodosie, lămureşte astfel această destinație:

„Pentru că era învățăturile tipicului şi ale orînduialelor la Mineiu scrise cu mîna, pre limba slovenească, iar preoții noştri de pre la sate nicidecum înțelegînd limba aceea, orînduialele besearecei nu se făcea deplin, nici viețile sfinților să citia, ascultătorii neînțelegînd..."

In Mineiul tradus de Radu Greceanu *s-au păstrat* însă imnurile (icoasele, irmoasele şi condacele — care în originalul grec sînt în versuri, pentru a fi cîntate) în *limba slavonă,* deoarece traducerea lor era legată de o problemă de ordin muzical. Ritmul versificației, cerut de necesitățile melodiei bisericeşti — care trebuia să rămînă neschimbată — nu era uşor de iscodit în limba română. Abia peste trei sferturi de secol, mitropolitul Grigorie transpune în româneşte şi cîntările, dar în Mineele tipărite de el, între 1776—-1780, partea de sinaxar —■ adică textul privitor la viețile sfinților — reproduce cuvînt de cuvînt traducerea lui Radu Greceanu, care dealtfel a rămas pînă în zilele noastre în uzul bisericii. Mineele actuale reproduc cu mici schimbări textul lui Radu Greceanu, pentru partea biografică a sfinților, şi versiunea mitropolitului Grigorie, pentru imnuri.

Spuneam mai sus că din compararea Bibliei lui Şerban cu celelalte traduceri ale Grecenilor se pot scoate lumini noi în chestiunea atît de discutată a rolului pe care l-au avut Grecenii în traducerea Bibliei de la 1688. O asemenea cercetare trebuie să pornească de la originalele greceşti şi, urmărind traducerile româneşti, să vadă dacă în felul în care sînt redate ideile din textul grecesc, în cuvintele româneşti pe care le alege, în ritmul frazei, nu se dezvăluia acelaşi traducător. Pînă la o asemenea lucrare de adîncire, mă mărginesc să pun dinainte două pasaje, unul din *Biblia de la 1688,* altul din *Mărgăritare.*

Iată, de exemplu, parabola semănătorului, după *Biblia din 1688* (Evanghelia lui Matei, 13), pag. 759:

„In zioa aceia eşindu Isus den casă, şedea lîngă mare. Şi să adunară mulțime multă cătră dînsul, cătu-i fu lui a întră în corabie să şază şi toată gloata sta pe țărmure. Şi grăi lor multe în pilde, zicîndu:

Iată eşi semînătoriul să samene. Şi sămănăndu elu, unele căzură lîngă cale şi \ʳenиră paserile şi le mîncară pre ele. Iară altele căzură pre pietrişi, unde nu avia pămîntu multu, şi numai cît răsăriră, pentru că nu avia de pă-mîntu adîncare. Deci răsărindu soarele, să păliră şi pentru căci nu avia rădăcină, să uscară. Altele căzură pre spini şi crescură spinii şi le înecară pre iale. Iară altele căzură în pămîntu bun şi da rodu, una o sută, alta şasezeci, iară alta treizeci.

Cela ce are urechi de auzirea să auză."

Iată acum şi un-pasaj din *Mărgăritare:*

„Dulce lucru iaste la un om plugariu să tragă plugul său ca să curățiaze țarina sa, şi să facă brazdă şi să dezrădăcineze mărăcinii şi să samene sămînța, neavînd arătura mărăcini cari strică sămînța. Iară nu mult mai dulce iaste la cela care iaste învățătoriu cînd aruncă pildele lui întru auzire, care iaste neturburată. Pentru aceea dară, cu multă bucurie înceapem învățătura, că vedem arătura aceasta, adecă auzul vostru, curățit. Căci măcar că gîndul vostru nu-1 vedem, iară văzînd ochii voştri că sînt deschişi şi auzul vostru că-1 aveți rădicat ca să ascultați; aciastă îmi dă semnu că şi gîndul vostru iaste aşăzat şi gata să auză, pentru că la inima voastră nu pociu să intru să văz, ce văzînd ochii voştri rădicați în sus, îmi dau, că nu iaste la gîndul vostru nici o turburare, ce-mi zici cu pohtă samănă sămînțele. Că îngăduim şi primim orice vei semăna pentru nădejdea rodului, pentru că toată grija lumească am gonit din gîndul vostru. Drept aceia şi văzîndu-vă aşa, cu osîrdie încep tot învățături şi pilde mai înainte nădăjduindu-mă întru blagovodniia țarini, adecă a gîndului vostru."

Nu aş vrea să anticipez asupra cercetării de comparare a Bibliei din 1688 cu celelalte traduceri ale Grecenilor,—comparare care, făcută cu toată competența şi grija necesară, ar fi poate concludentă, — dar din claritatea şi armonia frazei, din limba plină de miez a pasajelor de mai sus, căpătăm oarecum impresia că avem dinainte aceiaşi traducători: frații Greceanu.

BIBLIOGRAFIE

I o a n Bianu, *Despre introducerea limbii româneşti în biserica românilor,* discurs de recepțiune în Academie, Bucureşti, 1904; A. Lapedatn, *Dascălul Damaschin ;* N. C a r-t o j a n, *Introducerea limbii române în biserică* (comunicare citită la Academia Română, încă netipărită). Pentru *Pravoslavnica Mărturisire* a se vedea p. 165 a lucrării de față, şi bibliografia de la p. 166. Pentru *Minee,* N. C a r t o j a n, *Legenda lui Avgar în literatura veche românească,* extras din *Convorbiri literare,* LVII (1925, p. 243 — 26 1) şi Iulian Ştefănescu, *Legendele despre Sf. Constantin în literatura română,* în *Revista istorică română,* I, 193), p. 251.

Despre Biblia din 1688, susțin paternitatea lui Nicolae Milescu: B. P. H a s d e u, în re/ista *Traian,* 1870 (nr. 8), p. 32; Emile P i c o t, *Notice biographique ei bibliographique sur Nicolas Spătar Milescu, ambasadeur du Tzar Alexis Mihailovici en Chine,* Paris, 1883. S b i e r a, în *Mişcări culturale şi literare la românii din stînga Dunării în răstimpul de la 1504—1714,* Cernăuți, 1897, p. 5), admite în parte ipoteza lui Hasdeu: „Opiniunea aceasta (B. P. Hasdeu) poate să fie întemeiată deplin sau numai în parte". N. I o r g a, în *Istoria literaturii religioase a românilor,* întemeindu-se pe indicațiile din epilog, arată rolul fraților Greceanu în traducerea Bibliei; însă, după descoperirea unei copii muntene a Bibliei, anterioară tipăriturii din 1688 (a se vedea despre acest manuscris o comunicare de Ioan Bianu, în *Analele Academiei Române,* seria II, tom. XXXVIII, p. 5, partea administrativă şi dezbaterile), N. Iorga a atribuit traducerea Bibliei lui Nicolae Milescu, în studiul: *în legătură cu Biblia de la 1688 şi Biblia de la 1687 a lui Nicolae Milescu; prefața Bibliei elineşti din Veneția 1687, un manuscript necunoscut al lui Nicolae Milescu; câteva prefețe greceşti necercetate,* publicat în *Analele Academiei Române,* Memoriile Secțiunii Istorice, seria II, tom. XXXVIII, Bucureşti, 1915.

3-1!)

Tot lui Nicolae Milescu atribuie traducerea Bibliei, P. P. P"a n a i t e s c u, *Nicoîas Spathar Milescu* (1636— 1708), extras din *Melanges de l'feccle Roumaine en France,* 1925,1, p. 50 — "52. Chestiunea este reluată de d-1 C o n s t. S o 1 o m o n, *Biblia de la Bucureşti (1688). Contribuiiuni noui istorico-literare,* Tecuci, 1932, aducînd în sprijinul fraților Greceanu argumentele analizate mai sus; N. I o r g a, *Biblia lui Şerban-vcdă,* în *Revista istorică,* XXIV {1938), p. 193— 196. Părerea lui N. lorga susținută şi de G. P a s c u, *Note despre Milescu,* în *Revista critică,* IV, 1930, p. 90-97.

Despre raporturile Bibliei cu celelalte traduceri anterioare, Şt. Cioban u, *Isteria literaturii române vechi,* II, curs litografiat ținut la Facultatea de litere din Bucureşti, 1939 — 1940, p. 344-363.

Despre toate traducerile lui Radu Greceanu ase vedea: loan Bianu şi Nerva H o d o ş. *Bibliografia românească veche,* voi. I, Bucureşti, 1903, unde textele tipărite sint descrise, cu extrase din prefețe şi epiloguri şi cu facsimile (la anii respectivi). Vezi şi adaosele din I. Bianu şi D. Simonescu, *Bibliografia românească veche,* voi. IV, Bucureşti, 1944.

Pentru bibliografia fraților Greceanu şi opera istorică a lui Radu Greceanu, a se vedea mai jos, p. 455—460.

MITROPOLITUL ANTIM IVIREANU

Antim Ivireanu este cel mai de seamă dintre mitropoliții munteni, prin munca lui neobosită în cultura religioasă a neamului, prin cuvîntările lui îndrăznețe, dar pline de suflu moral, pentru societatea şi timpul lui, şi prin strălucirea pe care a ştiut să o dea scaunului mitropolitan din Bucureşti.

Viața lui are încă pentru noi cîteva puncte obscure; cu deosebire sînt puțin cunoscute împrejurările copilăriei şi tinereții lui, pînă la stabilirea în Țara Românească.

Se pare că era vlăstarul unei familii înstărite de georgieni din părțile Azo-vului, care pe vremea aceea se aflau sub stăpînire turcească. Căzuse din tinerețe în sclavie, fără să ştim însă în ce împrejurări şi nici cum a izbutit să-şi recapete libertatea. Del Chiaro, care 1-a cunoscut personal, ne spune că era „înzestrat cu talente rare", că „cunoştea sculptura, pictura şi broderia" şi că „ridicase la perfecțiune arta tipografiei". Izbutise să-şi asigure prin aceste calități o situație independentă, probabil în Constantinopol, cînd Brîn-coveanu 1-a adus în țară. „Eu aci în țară — aminteşte el — n-am venit de voia mea, nici de vreo sărăcie sau lipsă." Adus în țară de Brîncoveanu, fu însărcinat cu direcția tipografiei domneşti de la mitropolie. Fără nici o legătură cu lumea, în atmosfera religioasă de la mitropolia Bucureştilor, se călugări şi îşi alese ca loc de umilință creştinească şi de muncă sihăstria retrasă în marginea Bucureştilor, ridicată pe o insulă liniştită a lacului Snagov. Acolo, departe de zvonul lumii, retras în mijlocul apelor, călugărul Antim, ales ca egumen al mănăstirii, a instalat o tipografie şi a început o spornică activitate de imprimare, dînd la lumină, în acea epocă în care elenismul începuse să-şi ia zborul la noi, o sumă de cărți greceşti, unele cu caracter religios, necesare

serviciului divin, altele cuprinzînd norme de îndreptare în credința ortodoxă şi, în sfîrşit, cîteva cu caracter didactic şi moral. Alături de aceste texte greceşti, Antim, care în răstimpul cît îl petrecuse în țară, învățase limba, pune sub tipar şi cîteva cărți româneşti, între care şi *Floarea darurilor — Fiore di Virtti.*

în primăvara anului 1705, Antim Ivireanu este ales ca episcop de Rîmnic, în locul lui Ilarion, care fusese depus din scaun, fiindcă se abătuse de la canoanele bisericeşti, de un sinod de arhierei, prezidat de patriarhul Dosoftei al Ierusalimului. Luînd în primire episcopia Rîmnicului, Antim introduce o nouă viață, instalînd şi acolo tipografie. Această tiparniță întemeiată de Antim Ivireanu, cu mici întreruperi, a funcționat pe lîngă scaunul eparhial din Rîmnic pînă aproape de vremurile noastre şi, cu ajutorul ei, Antim a continuat munca de cultură începută la Snagov. La Rîmnic, Antim a stat numai trei ani.

în ianuarie 1709, bătrînul mitropolit Kir Teodosie, după ce păstorise țara 40 de ani, a închis ochii „de slăbiciunea bătrînețelor, cît şi de altă osebită a trupului boală", spune Greceanu, lăsînd pe patul de moarte „diată",, ca să fie ales în locul lui, ca vlădică al țării, Antim, episcopul de Rîmnic. După înmormîntarea mitropolitului Teodosie, Brîncoveanu, patriarhii, arhiereii şi toată boierimea, adunîndu-se în casa mitropoliei, hotărăsc, urmînd ultima voință a celui răposat, să aleagă mitropolit pe Antim. Obținîndu-se consimțămîntul patriarhiei din Constantinopol, ceremonia se îndeplineşte în ziua de 22 februarie, în duminica ortodoxiei, oficiind liturghia patriarhul Alexandriei, în prezența domnului însuşi. Radu Greceanu în cronica sa ne povesteşte consacrarea lui Antim, cu amănunte care nu sînt lipsite de coloritul epocii. După oficiarea liturghiei: „,... au trimes măria sa pe Ştefan Cantacuzino marele postelnic — acesta era fiul stolnicului şi domnul de mai tîrziu ■— cu carîta cea frumoasă domnească şi cu alai frumos la sfînta mitropolie de l-au proscalisit să vie la curte, pe carele aducîndu-1 pre scara cea mare, pre Divan, s-au împreunat cu măria sa vodă, sărutîndu-i mîna şi fă-cîndu-i frumoasă orație de păstoria ce i s-au dat, iproci.

După aceea, şezînd puțin la voroavă, au poruncit măria sa de au mers toți boiarii în casă-i şi, bînd vutcă şi sinaharisindu-1, au mers toți boiarii de i-au sărutat mîna, iar mai sus pomenitul vel postelnic au mers cu sfinția sa de l-au dus iar la sfînta mitropolie."

Ni s-a păstrat şi cuvîntarea pe care Antim Ivireanu a rostit-o cu prilejul urcării sale pe scaunul mitropolitan — şi care este un model de umilință creştinească. Evocînd icoana Mîntuitorului, noul mitropolit aminteşte ascultătorilor săi că Dumnezeu ori de cîte ori a voit să întoarcă lumea de la calea răutăților, a nelegiuirilor şi a vițiilor, nu a trimis asupra ei fulgerele mîniei» nici n-a trimis îngerii săi din cer în toată strălucirea lor, ci a ales ca instrumente ale voinței sale divine oameni simpli, din cele mai de jos straturi ale poporului: din rîndul păstorilor sau al] pescarilor. Din pescarii de pe țărmurile lacului Genisaret şi-a ales Mîntuitorul apostolii săi şi i-a trimis în toate unghiurile pămîntului, ca să „arunce mrejile în adîncul necredinței", care „înecase toată lumea" cufundată „în valurile drăceşti" — şi să culeagă sufletele oamenilor pentru credința în evanghelia mîntuitoare. Şi întorcîndu-se apoi la evenimentul zilei — ridicarea lui în scaunul mitropolitan — cu acea umilință a

călugărilor din trecutul de muncă culturală a mănăstirilor noastre, el îndreaptă către boierime aceste mişcătoare cuvinte:

„Pentru aceea dar nu este minune, iubiţii mei ascultători şi cinstiţi şi de bun neam boieri, de m-au rînduit şi pre mine Dumnezeu şi m-au pus, om mic fiind şi smerit, păstor mare... N-au căutat Dumnezeu— spune el mai departe — la micşorarea şi netrebnicia mea, nu s-au uitat la sărăcia şi străinătatea mea, n-au socotit prostia şi neştiinţa mea, ci au căutat la bogăţia şi noianul bunătăţii sale; şi au acoperit de către oameni toate spurcăciunile şi fărdelegile mele, cari sunt mai multe decît perii capului meu şi decît nisipul mării, şi m-au înălţat, nevrednic fiind, la această stepănă [1] şi mare vrednicie a arhieriei, şi m-au trimes la dumneavoastră să vă fiu păstor, părinte sufletesc, rugător către Dumnezeu pentru sănătatea şi spăsenia dumneavoastră şi a cinstitelor caselor dumneavoastră, purtătoriu de grije la cele ce ar fi spre folosul mîntuinţei, şi să vă fiu de mîngîiere la *scîrbele robiei cei vaviloneşti a lumii aceştia."*

în aceste ultime cuvinte era desigur o discretă aluzie la starea nenorocită în care se aflau atunci ţările româneşti sub suzeranitatea turcească ,— căci într-alt loc, căutînd să ridice avîntul religios al norodului său, el laudă dreapta credinţă a poporului, pe care acesta şi-o păzeşte *„curată şi nescurtată, fiind înconjuraţi şi îngrădiţi între hotarele celor străini de feliu şi împresuraţi de atîtea nevoi şi scîrbe, ce vin totdeauna neîncetat de la cei ce stăpînesc pămîntul acesta".* Asemenea aluzii transparente la suferinţele şi durerile pe care le îndura ţara din partea turcilor, care nu se mai saturau urcînd necontenit birurile şi angaralele, trebuie să fi găsit, cu toată discreţia lor, un adînc răsunet în sufletul contimporanilor.

încheindu-şi cuvîntarea de înscăunare arhierească, blagoslovenia asupra domnului şi *boierilor,* mitropolitul îşi îndeamnă ascultătorii ca să înfăptuiască „toate cîte sunt adevărate, cîte sunt cinstite, cîte sunt drepte, cîte sunt curate, cîte sunt iubite, toate cîte sunt cu nume bun şi lăudate", pentru ca, după petrecania acestei vieţi, să se învrednicească cu toţii — păstorul sufletesc şi norodul — a auzi glasul Mîntuitorului: „Slugă bună şi credincioasă, preste puţin ai fost credincios, preste multe te voi pune; intră întru bucuria Domnului tău". Această simbolică evocare a cuvîntului din parabola evanghelică, în ziua în care urca treptele scaunului mitropolitan, au servit într-adevăr ca o deviză de muncă pentru tot restul vieţii sale. Nu şi-a cruţat nici timpul, nici vîrsta, ci a continuat cu mai multă rîvnă munca tipografică, încurajînd, stimuîînd, lucrînd el însuşi la sporirea cărţilor necesare pentru serviciul divin şi pentru edificarea morală a poporului. Cinci tipografii lucrau neîntrerupt în ţară şi multe cărţi se împărţeau în dar bisericilor şi mănăstirilor. Din cînd în cînd, rodul muncii lui Antim mergea, prin dărnicia lui Brîncoveanu, şi la creştinii ortodocşi de peste graniţe, pînă departe în răsărit, la arabi şi la georgieni.

O altă lăture importantă din activitatea de edificare morală a lui Antim Ivireanu este propovedania. în zilele de mari sărbători creştineşti, mitropolitul, după ce săvîrşea serviciul liturgic, se urca în amvonul mitropoliei, de unde, în cuvîntări pline de avînt, după ce slăvea evenimentul religios, se îndrepta

[1] *Stepănă* — treaptă.

către poporul său, pe care se străduia să-1 înalțe sufleteşte către puritatea moralei creştine.

Şi nu se mulțumea numai să răscolească sufletele prin cuvinte bine gîndite şi mişcător spuse, ci cu acea rîvnă pe care o găsim numai la acei ce trăiesc adînc în sufletul lor credința pe care o propovăduiesc, cu acea deplină consecvență între vorbă şi faptă, Antim Ivireanu a întrebuințat toată agonisita unei vieți de muncă fără răgaz, în opere de binefacere. „Antim făcu în Bucureşti — ne spune Del Chiaro — şase edificii din fundament, o măreață mănăstire cu o prea frumoasă biserică în onoarea tuturor sfinților." E vorba de biserica Antim. în „aşezămîntul" cu care înzestrează mănăstirea, el înfățişează, cu smerenia obişnuită, munca şi năzuințele vieții lui, în cuvinte care vibrează din adîncul celor două veacuri trecute:

„N-am lipsit — spune el — pîmă acum, după putința noastră a învăța turma cea cuvîntătoare, cele de folos şi mîntuitoare, şi cu laptele cel dulce al cuvîntului a o hrăni. Aşijderea şi spre ridicarea, adausul şi podoaba sfintelor lăcaşuri, multă pohtă şi rîvnă dumnezească am avut... că din ostenelele mele cele multe, din tipăritul cărților şi din milosteniile îndurătorilor creştini, neam învrednicit de am înălțat din temelie — şi se lămureşte aci o senină satisfacție sufletească — biserică frumoasă aci în Bucureşti... zidit-am şi împrejurul ei chilii destule şi alte lăcaşuri pentru odihna egumenului şi acelora ce vor vrea să aleagă vieața sihăstrească."

Pentru întreținerea mănăstirii, Antim a adăogat danii numeroase de „moşii, mori, stupi şi dobitoace de tot feliul".

Şi pentru a se vedea ce frumoase şi înalte gînduri creştineşti se frămîntau în sufletul acestui străin, care se alipise prin împrejurările vieții aşa de strîns de neamul şi pămîntul românesc, citez acum dispozițiile pe care, cu limbă de moarte, le-a lăsat în testamentul lui:

„Să se afle pururea la casa bisericii 14 oameni pentru slujba bisericii...

Să se facă milostenie la săraci în toate duminicile.

Să aibă oarecare milă în toate sîmbete cei ce vor fi în temniță.

Să se îmbrace în ziua de joi-mare trei săraci şi trei fete sărace.

Să se înzestreze pe an o fată săracă, a doua zi de Sf. Dimitrie.

Să se odihnească în trei zile streinii nemernici cu mîncare şi sălăşluire peste toată vremea.

Să se îngroape cu cheltuiala casei săracii ce-i scot prin ulițe morți, cerşind milă pentru îngroparea lor.

Să se hrănească *trei copii ce ar învăța carte* şi dascălul lor să-şi ia plata ostenelei din mănăstire.

Să se ție *două tipografii:* una grecească şi alta românească, pentru folosul obştei şi pentru agoniseala casei."

Față de atîți episcopi şi vlădici ieşiți din durerile neamului nostru, care, fără munca trudnică a lui Antim, au strîns averi ce s-au irosit fără urmă, icoana acestui vlădică, străin de origine, dar care s-a identificat cu neamul nostru, se desprinde din cadrul patriarhal al trecutului, ca o mustrare şi ca o pildă vie de virtuți creştineşti, de energie, de muncă şi de iubirea aproapelui.

Cu toată strălucirea pe care Antim a dat-o domniei lui Brîneoveanu, prin neobosita activitate desfăşurată de el pe tărîmul culturii religioase, cu tot

devotamentul şi dragostea pentru neamul pe care-1 ridicase la o treaptă aşa de înaltă, totuşi raporturile dintre el şi domn se turburară în preajma anuluil713.

Era pe timpul războiului dintre ruşi şi turci. Brîncoveanu, care, în scrit sorile sale către braşoveni, se plîngea de lăcomia turcească („Ne-au încărca-cu dările cît este peste putinţa săracilor şi nu mai contenesc cu cerutul"), intrase şi el în legături cu Petru cel Mare, în care cea mai mare parte din boierimea noastră vedea un mîntuitor de sub jugul turcesc. Dar potrivit liniei politice pe care domnul român şi-o trăsese cu sfatul bătrînilor săi boieri, el nu înţelegea să-şi expună ţara urgiei turceşti şi tătăreşti, trecînd făţiş de partea creştinilor, înainte ca aceştia să sfărîme puterea turcească.

Mitropolitul Antim, ca vlădică ortodox, hrănit cu literatura canoanelor şi a polemicilor dogmatice, avea — dealtfel în conformitate şi cu dispozi-ţiunile pravilelor bisericeşti şi cu sentimentul general al ţării —■ o puternică aversiune împotriva paginilor. De aceea, el nu putea să vadă decît cu ochi buni desfacerea ţării de turci şi alăturarea ei de popoarele creştine, sub scutul crucii. Brîncoveanu însă se simţea stînjenit de activitatea mitropolitului său, **care** ieşea din sfera strictă a atribuţiilor sale de păstor sufletesc şi încălca domenii ce aparţineau numai domnitorului. Făcîndu-se exponentul partidei care ţinea cu creştinii, Antim primise prin Vlasie Stegarul, universalul ţarului — adică tratatul de alianţă—■ precum şi cererile de zaherea (provizii), pe care le prezentase lui Brîncoveanu. Curînd după aceasta, cîndspătarulToma Cantacuzino, cu vreo cîţiva boieri mai îndrăzneţi, nesocotind indicaţiile domnului, trecură făţiş de partea ruşilor şi atacară Brăila cu generalul Reut, circulă zvonul că mitropolitul însuşi intrase în această înţelegere ascunsă. Radu Po-pescu pretinde că însuşi Antim ar fi îndemnat pe Toma Cantacuzino şi pe ceilalţi boieri să treacă făţiş de partea ruşilor şi să atace Brăila.

Brîncoveanu nu se putea împăca în cugetul său cu această activitate a mitropolitului. Ecoul nemulţumirii lui se străvede limpede în cronica pe care o scria la curte, sub ochii lui Brîncoveanu, logofătul Radu Greceanu. Povestind primirea universalului de către mitropolitul Antim, cronicarul domnesc ţine *sa* sublinieze greşeala acestuia astfel:

„O! Cît iaste fără de cale şi fără de cuviinţă părţii cei bisericeşti a se imes-teca în lucrurile cele politiceşti, şi în politia şi eparhia ce se află a se arăta zavistnic şi turburător; şi turmei ce-i încredinţase lui de bine, carele în stepena şi cinstea vlădiciei l-au adus şi l-au înălţat, vrăjmaş şi împotrivnic — lucru foarte neplăcut şi lui Dumnezeu şi oamenilor."

Cu tactul lui deosebit, Brîncoveanu nu a vroit să dea proporţii acestui conflict cu mitropolitul, în acele vremuri nesigure, cînd turcii îl acuzau că, din îndemnul lui, Toma Cantacuzino a trecut de partea ruşilor.

Dar nemulţumirea domnului, care mocnea ascunsă în adîncul sufletului, creşte dospită şi prin „răutatea şi zavistia care — spune Ivireanu în apărarea lui către domn —- nici a lipsit, nici va lipsi din lume, pentru că este pornit omul din tinereţele lui spre cele viclene şi nu se părăseşte a nu zavistui binele şi cinstea altuia". Antim pretinde că „pre cei ce sunt pricina răutăţii îi ştiu cine sunt, cum mă ştiu pre mine însumi". Unul dintre aceştia pare să fi fost duhovnicul domnului, călugărul din Athos, ajuns mitropolit de Nisis, Mitrofan Tasi-tul. Acesta, care se pare că rîvnea locul lui Ivireanu, vine într-o duminică din ianuarie 1713, „pe vremea chindiei" — notează Ivireanu — la mitropolie

şi-i cere, în numele domnului, să demisioneze de bunăvoie, adică să facă, cum se zicea în limba timpului, „paretesis" — că dacă în 15 zile nu renunță singur la scaunul mitropolitan, Brîncoveanu va cere patriarhiei să-1 caterisească. După două zile de zbucium, mitropolitul Antim se înfățişează într-o zi de marți, seara, la curtea domnească şi, discutînd în taină învinuirile ce i se aduceau, declară că se va retrage de bunăvoie din vlădicie, dar înmînează în acelaşi timp domnului apărarea sa. Din această apărare, aflăm care erau capetele principale ale acuzării.

Era mai întîi vechea pîră că a viclenit — a trădat cum am zice azi -— pe domn; şi apoi altele mai nouă: că este străin de țară, că a împovărat casa mitropoliei cu datorii.

Antim spulberă punct cu punct învinuirile aduse. De-a viclenit pe domn, „să fie sub legătura cea grea a afuriseniei". Dacă a grăit în biserică propovăduind cuvîntul lui Dumnezeu, „au afară în taină, sau de față înaintea domnului", vreun cuvînt care să nu fi fost pe placul lui, aceasta a grăit-o—zice el—„din datorie, cu un păstor sufletesc". în țară n-a venit „de bună voia lui, nici de vreo sărăcie sau lipsă", nici mănăstirea Snagovului nu a luat-o cu sila; la episcopia Rîmnicului „nici în vis nu s-a gîndit să ajungă arhiereu", iar la mitropolie n-a ajuns „nici cu silă, nici cu mite, nici cu rugăciuni". în ce priveşte acuzarea că ar fi îndatorat prin conducerea lui casa mitropoliei, el aminteşte cu multă discreție operele de binefacere îndeplinite: „De vei zice măria ta pentru ce am îndatorat casa, de am făcut cele ce am făcut, am multe de mi s-ar ținea în seamă, carele nu sunt făr de cale". Şi amintind că a cheltuit: ca la o casă a lui, adaogă:

„Pre aceste vremi cine nu este dator, din cîți ne fierbem într-această ticăloasă de țară? Că întîi şi pre măria ta te auz totdeauna zicînd că este datoare țara cu 200 şi mai bine de pungi. Oare acea datorie măria ta o faci, au întîmplările vremii? Şi acestea au adus şi pre alții şi pre mine la datorie."

Brîncoveanu, citind apărarea mitropolitului, nu dă nici un răspuns. Răgazul celor două săptămîni se scurge, fără ca fAntim să cunoască intenția domnului. în ziua de 3 februarie, el prezintă domnului o a doua scrisoare, prin care el anunță că nu va ieşi din porunca lui. Roagă însă pe domn să facă chiverniseala pungilor de bani cu care e datoare mitropolia, să ridice zapisele de la datornici şi să i le dea în mînă lui, ca să se pună capăt scandalului şi sa poată face „paretesis". încheindu-şi apărarea, el face un discret apel la conştiința domnului, în aceste mişcătoare cuvinte:

„Iar măria ta fă ca un domn creştin şi milostiv şi nu mă lăsa să ies obidit şi cu lacrămile pe obraz, că va fi păcat; şi precum nu te pripeşti la cele politi-ceşti a face răsplătire, pentru cinstea domniei, aşa nu te pripi nici la cele bisericeşti, pentru cinstea lui Dumnezeu, că răul a se face este lesne, iar a se desface este cu anevoie."

Brîncoveanu, care avea, ca mai toți domnii din trecutul nostru, o puternică conştiință religioasă —- e de amintit aci cuvintele cu care şi-a îmbărbătat copiii în clipa în care, pe țărmul Bosforului, călăul se îndrepta spre ei cu sabia în mînă: „Copiii mei, fiți curagioşi; am pierdut tot ce am avut în această lume; cel puțin să mîntuim sufletele noastre şi să ne spălăm păcatele în sufletele noastre" — Brîncoveanu, care avea o asemenea conştiință religioasă.

aducîndu-şi aminte de tot ceea ce ţara datora lui Antim Ivireanu, a cumpănit lucrurile drept şi a închis definitv acest incident dureros.

Antim continuă să conducă biserica Ţării Româneşti cu aceeaşi rîvnă, dar curînd, după zguduitoarea moarte a lui Brîncoveanu, veni şi sfîrşitul marelui său mitropolit.

Sub domnia lui Ştefan Cantacuzino, Antim îşi văzu liniştit de vlădicia lui, dar sub Nicolae Mavrocordat lucrurile se turburară.

Nicolae Mavrocordat, primul domn fanariot trimis de turci, nu era pe placul boierimii pămîntene. Cîţiva dintre fruntaşii ei, refugiaţi în Ardeal, intraseră în legătură cu imperialii peste capul domnului şi izbutiseră să aducă, în toamna anului 1716, o mică frîntură de oaste germană în ţară. O companie dintr-un regiment de cătane germane — după cum spune un contimporan — trecu hotarul munţilor şi, scăpînd vama din Cîineni, prinse slujitorii domneşti care strîngeau dăjdiile. Vameşii şi căpitanii dau de ştire domnului şi, în îngrijorarea care cuprinsese curtea domnească, deodată se întinde panica în populaţia Bucureştiului, care alerga năucită pe străzile oraşului, strigînd: „Nemţii! Nemţii!" Mavrocordat, surprins de acest zvon, îşi face repede bagajele şi cu boierii devotaţi porneşte spre Giurgiu, ca să aştepte desfăşurarea evenimentelor, în puterea nopţii, ajungînd în satul Odaia din jud. Vlaşca — spune Del Chiaro, care făcea parte din cortegiu -—, poposesc în bordeiul unui ţăran, ca să odihnească puţin caii. între acestea, mitropolitul Antim cere voie de a se întoarce în Bucureşti, susţinînd că datoria lui de păstor sufletesc îi impune să nu-şi părăsească turma în împrejurări aşa de nenorocite ca acelea. în toiul discuţiei, mitropolitul este chemat afară, unde i se înmînează o scrisoare, trimisă din Bucureşti de către preotul ortodox venit din colonia grecească a Veneţiei, Giovani Abrami, predicatorul curţii lui Brîncoveanu, prin care este înştiinţat că principele Gheorghe Cantacuzino a intrat în ţară cu 12 000 de ostaşi, ca să ocupe scaunul. Aducînd această veste domnului, Antim, care nu mai credea că Mavrocordat se va întoarce pe tron, hotărăşte să se întoarcă în Bucureşti, iar Mavrocordat, cuprins de spaimă, porneşte în grabă spre Giurgiu, unde ajunge în revărsatul zorilor. Turcii din Giurgiu, surprinşi de sosirea neaşteptată a domnului şi a boierilor şi aflînd cele petrecute, sînt cuprinşi de panică; se strîng cu toţii în cetate şi se îmbulzesc să treacă Dunărea spre Rusciuc, în bărci şi corăbii. între acestea, curierii sosiţi din Bucureşti aduc vestea liniştitoare că nici un neamţ nu se află acolo.

Mavrocordat, care fusese învestit la urcarea sa pe tron şi cu titlul de se-rascher al ţinuturilor sud-dunărene, ceru paşilor din cetăţile de pe malul Dunării să-i pună la dispoziţie cîteva sute de tătari şi turci, cu care intră în Bucureşti, în ziua de 10 septemvrie.

Răzbunarea lui împotriva boierilor care uneltiseră împotrivă-i fu cruntă. Brezoianu, care aţîţase pe boieri împotriva lui Mavrocordat şi vroise să se proclame domn în lipsa lui, fu tăiat în bucăţi, la fîntîna lui Radu-vodă. Alţii au fost închişi, bătuţi la tălpi şi impuşi la biruri grele. Bălăceanu, torturat spre a plăti mai curînd amenda impusă, fiindcă se rugase lui Dumnezeu ca să vie odată nemţii să scape ţara de jugul aspru, a fost decapitat, şi abia i s-a îngăduit de a fi spovedit înainte de moarte şi de a i se face înmormîntarea, după datină, ca pentru moarte naturală. De această urgie nu scapă nici mitropolitul care refuzase să-1 urmeze pe domnul refugiat în fuga lui şi se în-

torsese în Bucureşti în mijlocul norodului, unde—pretinde Radu Popescu— ar fi uneltit cu boierii împotriva domnitorului.

Din porunca lui Mavrocordat, Antim fu adus la curte, dar pe cînd sco-bora din rădvan ca să urce scările palatului, fu năpădit de turci, care erau cît p-aici să-1 ucidă. Cu toată stăruinţa lui de a fi dus înaintea lui Mavrocordat, fu ridicat pe sus şi închis în beciurile palatului, împreună cu predicatorul curţii, Ioan Abrami, cel care-i comunicase, pe cînd se afla cu Mavrocordat pe drumul Giurgiului, ştirea falsă că Gheorghe Cantacuzino este gata să intre în Bucureşti.

în beciurile închisorii, mitropolitul este ţinut mai multă vreme. în răstimp Mavrocordat sileşte pe Antim, prin ameninţări, să-şi dea demisia din demnitatea de mitropolit şi alege în locul lui pe fostul duhovnic al lui Brîncoveanu, Mitrofan. Dar lucrurile nu se mărginesc aci. Mavrocordat obţinuse între acestea de la patriarhul din Constantinopol, de care atîrnau pe atunci mitropoliile noastre, caterisirea lui Antim. Astfel Antim este despopit, sub acuzarea de vrăjitorie; i se puse un potcap roşu în locul mitrei de mitropolit; i se ridică numele monahal de Antim şi i se redă numele său laic de Andrei şi, în sfîrşit, i se citeşte sentinţa prin care e condamnat la închisoare pe viaţă, în mănăstirea din Muntele Sinai.

Pentru a preîntîmpina o eventuală revoltă a populaţiei, Antim fu ridicat şi pornit în miez de noapte, „cu carul şub paza unor turci". Aceştia trecură cu el Dunărea, şi ajungînd în „Galipoli, lîngă rîul Dulcia, care trece prin Adriano-pol" — de fapt ştirea o culeg din Del Chiaro — îl uciseră şi-1 aruncară în rîu.

Astfel, printr-o stranie coincidenţă a destinului, marele mitropolit, care prin rîvna lui culturală a dat o strălucire deosebită curţii lui Brîncoveanu, şi-a încheiat viaţa ca şi protectorul său, între păgîni, prin moarte silnică.

ACTIVITATEA LUI ANTIM

TRADUCEREA CĂRŢILOR DE RITUAL. Epoca lui Şerban Cantacuzino impusese citirea în biserici a Evangheliei şi a Apostolului în limba română — pe lîngă Cazania care se citea din vremea lui Matei Basarab. Serviciul liturgic se oficia însă mai departe în limba slavonă. Deşi un vlădică luminat ca mitropolitul Dosoftei afirmase, întemeindu-se pe textele Sfintei Scripturi, drepturile limbii naţionale şi începuse opera de tălmăcire a cărţilor de ritual, totuşi limba română nu putea încă să ia locul limbii slavone în biserică. Nu putea să-1 ia, fiindcă nu se găseau traduse în limba noastră toate cărţile de ritual necesare serviciului divin.

Opera de traducere a cărţilor de ritual nu era o chestiune uşoară. Dimpotrivă, ea era legată de o problemă dificilă.

Nu era destul să se transpună cuvintele slave pe româneşte, fiindcă unele părţi trebuiau cîntate în cursul serviciului divin, pe o melodie care nu se putea schimba, iar cuvintele româneşti trebuiau astfel alese şi orînduite, încît să aibă ritmul cerut de necesităţile melodice ale muzicii bisericeşti. Problema traducerii se complica astfel cu o problemă de ordin muzical. în sfîrşit, se adaogă faptul că nu era uşor a găsi în limba română de-atunci termeni corespunzători pentru subtilităţile dogmatice.

Ne aflăm dar în domnia lui Brîncoveanu într-o epocă de tranziție. Limba slavă nu mai era înțelească de cler, iar limba română nu era încă deplin pregătită să-i ia locul.

De aceea, în epoca lui Brîncoveanu, inovația introdusă mai înainte de mitropolitul .Ştefan, de a tipări cărțile de slujbă cu tipicurile în româneşte şi cu rugăciunile în slavoneşte, continuă. Tipografia din Buzău, pusă sub conducerea episcopului Mitrofan, este prinsă între anii 16S7 şi 1702, aproape exclusiv cu tipărirea acestui fel de cărți de ritual bilingve [1]. în predosloviile cărților, episcotml Mitrofan lămureşte astfel năzuințele muncii sale:

„... Deoarece (cărțile) mai dinainte tipărite nu sunt cu tipicul românesc, drept aceea m-am îndemnat de am tipărit cu toate învățăturile româneşte, pentru înțelegerea tuturor."

în procesul de introducere a limbii române în biserică, textele acestea de slujbă reprezintă un stadiu intermediar între epoca slavonă şi epoca limbii naționale.

Pentru a ridica, măcar vremelnic, nivelul bisericii şi al clerului, Brîncoveanu întemeiase, într-adevăr, o şcoală pentru învățarea limbii slavoneşti de către „copiii de vîrstă fragedă". Antim Ivireanu însuşi tipăreşte la Snagov, în 1697, o *Gramatică slavonească,* pe care o găseşte cu atît mai necesară cu cît:

„... în bisericile dumnezeieşti — zice el în prefață — noi ne-am obicinuit a ceti slavoneşte; dar necunoscînd această limbă, care ne este străină, nu a noastră, putem de multe ori să cădem în greşeli..."

Dar toate încercările de a reînvia un trecut mort au rămas infructuoase. Limba slavă nu mai putea dăinui multă vreme în bisericile noastre, nici chiar sub forma cărților bilingve.

în aceste vremuri de răscruce, cînd clerul nu mai putea mînui slavona, iar limba maternă nu era încă pregătită să pătrundă în altar, începe să se introducă în unele biserici, desigur sub influența marilor patriarhi şi cărturari greci de la curtea domnească, serviciul divin în limba greacă. La curtea lui Şerban Cantacuzino şi a nepotului 'său de soră Constantin Brîncoveanu, întemeietori ai Academiei greceşti şi sprijinitori ai ortodoxiei în Orientul oprimat sub stăpînirea turcească, vin cei mai de seamă prelați ai Răsăritului grecesc, în frunte cu marele cărturar şi luptător pentru păstrarea normelor de credință pravoslavnică, patriarhul Dosoftei al Ierusalimului. Sub influența acestor mari cărturari ai ortodoxiei s-a introdus, la început în unele biserici, slujba religioasă în limba grecească.

[1] Iată, pentru documentare, lista cărților bilingve tipărite la episcopia din Bu7ău, unde păstorea Mitrofan:

1697 - Triod
1698 - Minei
1699 — Molitvenic
1700 - Octoih şi Triod
1701 — Molitvenic
1701 - Penticostar
1702 — Liturghier
1702 — Molitvele vecerniei.O altă ediție, se pare, in 1703, I. B ia nu şi D. Sima-n e s c u, *Bibi. românească veche,* IV (Adăogiri şi îndreptări), p. 29, nr. 38.

Era o încercare de a întări biserica, îndrumînd-o direct către izvorul Evangheliei şi al Liturghiei, căci se ştia de mult la noi că sursa scripturilor sfinte este limba grecească:

„Apa totu-i mai curată şi mai limpede în izvor decît în păraie, că de ce să depărta apa de izvor, totu-i mai înmestecată şi mai turbure; aşa-i şi izvoditul scripturei sfinte, totu-i mai curată în limba ce-au grăit Duhul Sfînt... în Testamentul Nou, grecească", spusese, încă din 1651, Simeon Ştefan, în predoslovia Psaltirei sale.

Dar limba greacă nu era nici ea înţeleasă nici de masele populare şi nici de cler. Academia întemeiată de Şerban Cantacuzino şi de Brîncoveanu nu avusese vreme să-şi dea roadele. Limba română trebuia să-şi croiască drumul către altar şi să devină limba bisericii. Da fapt, pe timpul lui Brîncoveanu — ca şi mai înainte — se citeau, în unele biserici, în limba poporului, cărţile fundamentale ale credinţei: Evanghelia, Faptele Apostolilor şi Cazania, pe cînd liturghia cu partea cîntată se oficia în siavoneşte sau în greceşte. Aceasta ne-o confirmă şi pastorul anglican Edmund Chisthul, care a însoţit pe ambasadorul englez din Constantinopol în drumul spre patrie şi care a fost oaspetele lui Brîncoveanu şi al stolnicului Constantin Cantacuzino.

Munca începută astfel în veacul al XV-lea în ţinuturile muntoase ale Maramureşului şi continuată în toate provinciile româneşti, dusese ia introducerea parţială a limbii române în biserică. Ea trebuia cu vremea să triumfe definitiv. Cărţile de ritual trebuiau transpuse şi în limba poporului şi în această strădanie, se desfăşoară de la o vreme activitatea lui Antim Ivireanu. El retipăreşte Evanghelia (1705), Apostolul (1704) adoptate serviciului divin din vremea lui Şerban Cantacuzino.

începînd din 1706, Antim Ivireanu, pe atunci episcop de Rîmnic, văzînd că limba slavă nu mai poate fi menţinută în biserică şi, pe de altă parte, nici limba grecească nu putea fi introdusă, începe patronarea muncii grele de traducere şi tipărire a textelor de ritual.

Din această activitate, au ajuns pîră la noi următoarele cărţi:

1706 — Molitvenic 1706 - Octoih

1712 — Octoih

1713 — Liturghier 1715 — Molitvenic 1715 -Ceaslov 1713 — Liturghier

Aceste cărţi erau destinate iă fie întrebuinţate în serviciul bisericii. Prefeţele sînt în această privinţă concludente:

„Cum ca alte toate ce s-au scos româneşte, acum spre *trebuinţa preoţilor şi a norodului* au fost de folos foarte, iată încă şi aceasta—■ este vorba de Molit-venicul din 1706 — mai tare a fi că ce nu e ca alte cărţi bisericeşti a sluji în vremi rînduite, ci putem zice în tot ceasul".

Molitvenicul din 1713 conţine o altă dovadă hotărîtoare .-„Mărturie cum că *nu iaste oprită a sluji liturghia fieştece pravoslavnic în limba sa".* Mărturia este textul din scrisoarea Apostolului Pavel către romani, „la capitolul III, stih 29", pe care se întemeiase mai înainte patriarhul Antiohiei „Kyr Theodor

Valsamon", cînd la întrebarea patriarhului de Alexandria dacă este cu putinţă ca armenii, sirienii şi alte neamuri „să slujească sfînta liturghie pre limba lor", răspunse: „de nu vor şti limba elinească, să slujească în limba lor."

Impulsiunea dată de Antim Ivireanu pentru introducerea limbii naționale în biserică, deşi înăbuşită în timpul domniilor fanariote, a sfîrşit totuşi prin a birui.

Dar meritul cel mare al lui Antim Ivireanu, în istoria literaturii noastre, îl formează *Didahiile* sale.

DIDAHIILE. Mitropolitul Antim este, după cît ştim pînă acum, primul care, rupînd cu tradiția, se urcă în amvonul mitropoliei, în zilele marilor sărbători, ca să grăiască poporului său drept de la suflet la suflet. Pînă la el, în biserica noastră, locul predicii îl ținea *cazania;* dar cazaniile, alcătuite cu multe veacuri în urmă, cuprindeau explicarea textelor evanghelice în linii general-omeneşti, ca pentru toate vremurile şi pentru toate societățile, pe cînd societatea românească de la începutul secolului al XVIII-lea avea nevoie de o învăţătură vie, adaptată la nevoile ei duhovniceşti, la suferințele ei, la durerile ei. Mitropolitul Antim a înțeles acest mare adevăr şi, de pe înălțimea amvonului, el a ştiut să găsească cuvinte mişcătoare de mîngîiere, care răsunau adînc în suflete, alinînd necazurile unui neam întreg, ca de pildă acele discrete aluzii la lăcomia nesățioasă a turcilor, care nu mai conteneau cu biruri şi angarale.

Ce impresie puternică trebuie să fi produs asupra domnului şi boierilor, adunați în biserica mitropoliei, clipa solemnă cînd vlădica, ridicînd spre cer privirea rugătoare, cerea Sfintei Fecioare, în ziua în care se comemora adormirea ei, să „dea luminatului nostru domn puterea" ca să apere țara *„de lupii cei văzuți şi nevăzuți",* şi să păzească „această boierime de toate primejdiile şi de toate vicleşugurile vicleanului şi să le dea dragoste, uniciune, sporiu şi ajutor întru toate".

Ca un adevărat „vraciu * al sufletelor" — cum se numeşte singur — subliniază calitățile şi defectele societății pe care o călăuzea, şi, cu o dragoste creştinească nețărmurită uneori, cu energie nebiruită alteori, caută să înfrî-neze răul şi să promoveze binele. Genul oratoriei religioase, tot atît de vechi ca şi creştinismul, cultivat cu ardoare în toate bisericile Răsăritului şi Occidentului, a ajuns fireşte la teme, imagini şi formule consacrate, care s-au impus şi au trecut de la un predicator la altul. Desigur că în cuvîntările mitropolitului Antim se găsesc imagini ca: „şi cînd ieşim de la biserică, să nu ieşim deşerți, ci să facem cum face ariciul că, după ce merge la vie, întâi să satură el de struguri, şi apoi scutură vița de cad broboanele jos şi să tăvăleşte pre jos de se înfig în ghimpii lui şi duce şi fiilor", imagini ce pot veni de la Sf. Ioan Damasceanul[2]. Vor mai fi, desigur, şi altele — poate chiar de la contemporanul său Ilie Miniat — dar valoarea didahiilor lui Antim Ivireanu stă în claritatea planului, în precizia ideii şi a formei, şi în vioiciunea stilului — şi mai ales în legătura lor cu societatea timpului. Este o predică vie pentru contemporanii săi.

[1] „Vraciu" însemna în limba veche „doctor".

[2] D. Russo, *Studii şi critice,* p. *24,* nr. 1.

Didahiile sale ne dezvăluie, cu multă căldură, colțuri interesante din patriarhala viață românească de altădată, care, cu toată simplitatea ei, avea şi trăsături etice, pline de duioşie:

„Am înțeles —■ grăieşte el marilor boieri — cum că este obiceiul de vă adunați seara în divan şi faceți puțină orație înaintea domnului şi după aceea cereți iertăciune. Şi măcar că nu mi s-au întîmplat pînă acum să văz cu ochii, iar foarte mi-au plăcut şi am fericit obiceiu bun ca acesta, că este lucru cuvios a cere iertăciune de la stăpîn şi unul de la altul şi nu numai mai marii noştri, nu numai întru această zi, ce vom să intrăm în zilele sfîntului post, ci pociu zice că să se cuvine să cerem iertăciune în toate zilele."

Atenția mitropolitului se îndreaptă însă, cu deosebită grijă, spre năravurile rele care duceau societatea românească a timpului său la decădere şi pe care se străduia din răsputeri să le stîrpească. Privirea atentă a mitropolitului nu scapă acel nărav urît al poporului nostru, care a impresionat neplăcut pe străini: sudalma. Contimporanul său, Del Chiaro, ne înfățişează în memoriile lui, cu oarecare admirație, îndemînarea cu care „băieți de şapte-opt ani conduceau grupe de cai la adăpost"; dar adaogă imediat că:

„... dacă vreun cal se abătea din grup, băiatul îl striga rechemîndu-1 cu înjurături triviale, iar dacă nu izbutea, începea să plîngă, continuînd totuşi pomelnicul de înjurături obscene, fără să cunoască înțelesul lor. în popor, părinții înşişi deprind copiii cu înjurături şi se delectează cînd aceştia descurcă primele silabe din expresii triviale, măgulindu-se chiar cînd combină noi înjurături. în timpul celor şapte ani de şedere în Valahia, n-am avut ocazia să aud ca cineva să fi fost pedepsit pentru înjurături, fie de către instanțele judiciare sau de cele bisericeşti."

Cu adîncă indignare, Antim se ridică în predicile sale, rostite de pe înălțimea amvonului mitropoliei, împotriva acestui nărav care ne scobora înaintea străinilor:

„Ce neam — întreabă el — înjură ca noi de lege, de cruce, de cuminecătură, de morți, de pomene, de luminare, de mormînt, de suflet, de colivă, de prescuri, de ispovedanie, de botez, de cununie şi de toate tainele sfintei biserici? Şi ne ocărim şi ne batjocorim înşine legea; cine dintre păgîni face aceasta?"

Se pare că autoritatea bisericii începuse să scadă, în parte — trebuie s-o spunem; reiese aceasta chiar din unele predici ale mitropolitului — şi din pricina clerului, care nu era totdeauna la înălțimea misiunii sale. Lumea se ducea mai des „pre la circiume, pre la hore şi pre la jocuri", decît la biserică, iar cînd venea la „sfintele biserici", în loc să asculte slujba şi să se împărtăşească cu „hrana cea duhovnicească", „vorbesc şi rîd şi fac cu ochiul unul altuia, mai rău decît pe la circiume".

Combătînd cu energie această lipsă de respect față de cele sfinte, el atacă apoi fățărnicia şi bigotismul acelor boieri care găsiseră mijlocul de a ocoli taina spovedaniei, avînd „cîte doi duhovnici, unul la țară şi altul la oraş: la cel de la țară, ca la un om prost, spune păcatele ce le socoteşte el că sunt mai mari, iar la cel de la oraş spune păcatele ce le socoteşte că sunt mai mici, — neguțătorind şi meşteşugind taina ispovedaniei".

Nici pe frumoasele jupînese din vremea lui Brîncoveanu, îmbrăcate după moda grecească şi iubitoare de lux, nu le cruță. într-adevăr, năzuința

după podoabe a jupîneselor de la curtea lui Brîncoveanu uimise şi pe străini. Acelaşi Del Chiaro ne semnalează astfel luxul din timpul său:

„în zile de sărbătoare — spune el — se gătesc cu haine bogate şi juvae-ruri scumpe, cu salbe de monede de aur de diferite mărimi, pînă la valoarea de zece galbeni una."

Mitropolitul Antim, într-o predică, ține să scoată în lumină şi această uşurință a cochetelor contimporane şi, luînd ca pildă pe Sara, soția lui Avraam, care nu se sfia să-şi primească oaspeții frămîntînd pîine, întreabă:

„Oare să fie acum vreuna aşa? Ba, căci ia scoate mîna Sarei! O văd plină de cocă. Scoate şi mîna unei muieri de acum! O văd plină de inele şi de scule. Caut şi văd fața Sarei, plină de pielm [1]. Văd şi fața unei muieri de acum, plină de fleacuri drăceşti."

Dar ceea ce este de admirat la acest mitropolit, străin ca origine de neamul nostru, este energia cu care, ridicîndu-se la înălțimea vremurilor sale, pune degetul pe rana de care sîngera poporul său. în epoca în care el a păstorit, luptele sîngeroase dintre partidele boiereşti şi patimile dezlănțuite de ele, deşi păreau domolite prin cîrmuirea înțeleaptă şi blîndă' a lui Brîncoveanu, totuşi, mocneau în adînc şi aveau să tîrască în curînd, în volbura lor, nu numai persoana şi copiii domnitorului, ci şi autonomia țării. în acea atmosferă de patimi, de ură, de invidie şi de comploturi, mitropolitul Antim, cu autoritatea morală pe care i-o dădea nimbul de sfințenie al misiunii sale, adresa boierilor în ziua în care biserica comemora Schimbarea la Față, cuvinte de înfruntare ca acestea:

„Hristos zice: « Pacea mea o dau vouă», iar noi nu voim să avem pace între noi, ci ne turburăm pururea pentru fieştece, ca valurile mării cînd le suflă vîntul. Hristos zice: « Nu judecareți ca să nu vă judece », iar noi de ar fi cu putință să nu ne treacă nici zi, nici ceas, cu judecarea şi cu grăirea de rău, nu numai pre cei ce-i ştim, ci şi pre cei ce nu-i ştim. Hristcs zice: « Precum pohtiți voi să vă facă vouă oamenii, faceți şi voi lor»; noi pohtim să ne cinstească toți, să ne dea toți plocoane şi daruri, să ne dea de să ne fericească, să ne grăiască de bine, să ne facă toți după pohta noastră, să nu ne stea nimeni împotrivă, nici să ne zică nimica de am face verice rău. Iar noi pohtim să osîndim pre toți, să nu dăm nimănui nimica, să nu facem nimănui nici un bine, nici să se folosească nimenea de noi; pre toți îi hulim, pre toți îi grăim de rău, pre toți îi pîrîm, pre toți îi luăm în rîs şi în batjocură; tutora le zicem că sunt nebuni şi fără nici o socoteală; numai pre noi înşine, voiu cuteza a zice, ne facem şi mai înțelepți decît Dumnezeu."

Revenind asupra aceleiaşi teme, într-o altă predică, el caută să zguduie adînc conştiințele, subliniind, cu toată vigoarea, fățărnicia contimporanilor:

„Ce folos a fi galben şi ofilit de post, iar de pismă şi de ură a fi prins? Ce folos este a nu bea vin şi a fi beat de vinul mîniei? Ce folos este a nu mînca carne şi cu hule a rupe carnea fraților noştri?"

Pentru a întinde ramura de măslin celor ce se învrăjbeau şi se urau, el evocă — într-o imagine plină de plasticitate prin gradație şi contraste, şi de rezonanțe melodice prin simetria părților — scena din Evanghelie, cînd

[1] Făină albă ce se presară pe pîine.

corabia care purta pe apostoli şi pe Mîntuitorul adormit este surprinsă de furtună:

„Mi se pare ca şi cînd aş vedea înaintea ochilor mei chipul ei: de toate părţile să se afle vînturi mari, să se strîngă împrejurul vîntului nori negri şi deşi, toată marea să spumege de mînie şi pretutindenea să se înalţe valurile ca nişte munţi. Mi se pare că văz corabia apostolilor că se luptă cu multă săl-bătecie în turburarea mării: de o parte o bat valurile, de altă parte o bat vuiturile şi o turbură; de o parte o ridică spre ceriu, de altă parte o pogoară la iad. Mi se pare că văz pe feţele apostolilor... moartea zugrăvită... şi toţi cu suspi-nuri şi cu lacrămi cerea cu rugăminte ajutor de la Hristos ce dormea: Doamne! rnîntuieşte-ne că pierim!"

Şi explicînd apoi minunea liniştirii valurilor, numai prin credinţa cu care apostolii uniţi într-un singur suflet şi într-un singur glas, s-au rugat Domnului: ,. Doamne! mîntuieşte-ne că pierim", el face o discretă aluzie la suferinţele şi la durerile ţării: („... Toţi pătimesc, toţi sunt în scîrbă[1], toţi suspină sub jugul cel greu al nevoiei... Şi cum dar se va mîntui norodul, cum se va scutura această ticăloasă de ţară de sarcina cea grea a relelor ce o supără?..."), pentru ca într-o frumoasă peroraţie să îndemne la unire şi la dragoste.

Dar glasul mitropolitului răsuna în pustiu.

Cuvîntările lui, menite să răscolească puternic sufletele, nu au avut darul să potolească patimile şi să stingă un obicei înrădăcinat din părinţi. Şi atunci, Antim se vede nevoit să purceadă de la vorbă la faptă:

„Şi cine are acel obiceiu — revine el într-o altă didahie — de pîreşte pe fratele său creştin, pentru ca să-1 păgubească şi să-1 sărăcească, să se lase de acel lucru, că toate păcatele cîte va face, după ce se va ispovedi şi-şi va face canonul ce-i va da duhovnicul, i se vor ierta, iar acel păcat al pîrei nu se va ierta nici cu un mijloc, că este *mai mare decît uciderea.* Şi iată că *vă poruncesc şi vouă preoţilor:* cine ar veni la voi să se ispovedească şi va avea acel păcat al pîrei, de va da acel om înaintea voastră făgăduială şi se va cheză-şui cum că nu va mai pîrî pe nimeni în viaţa lui, voi să-i daţi iertăciune, dar să-1 şi canonisiţi, apoi să se şi cuminice; *iar de nu va vrea să se părăsească, să-l lipsiţi de sfînta taină."*

Şi tot astfel, se vede nevoit să ia măsuri represive şi împotriva neguţătorilor, care, lăcomindu-se la cîştig, nesocoteau sărbătorile şi călcau pravilele:

„Iată vă zic, iubiţilor mei, şi vă învăţ cu frica lui Dumnezeu, ca un părinte sufletesc şi păstor ce vă sunt, să veniţi în fire şi să vă căiţi de lucrurile cele necuvioase... Şi vă poruncesc tuturor, cîţi sunteţi cu meşteşug şi cu neguţătorii, veri de ce bresiâ, ca de acum înainte duminicile şi sărbătorile cele rnari, ce se numesc domneşti... să vă închideţi prăvăliile şi nici să vindeţi, nici să cumpăraţi, nu numai de la creştini, ci nici de alte limbi, ce nu sunt de legea noastră, nici să lucraţi. Şi precum zic să faceţi, că nefăcînd, să ştiţi bine că vă voi pedepsi bisericeşte cu pravila... şi încă şi pre cei cari se vor arăta semeţi şi tari de cap şi nu se vor supune direptăţii şi poruncii bisericeşti, îi voi pedepsi şi cu domnia."

[1] „Scîrbă" însemna in limba veche „mihnire".

Asemenea cuvîntări, care scormoneau conştiinţele şi răneau susceptibilităţile prin măsurile represive, au creat nemulţumiri. Astfel, aceste înfruntări ale mitropolitului, în loc să aducă pe cei rătăciţi pe calea dreaptă, au stîrnit, dimpotrivă, animozităţi, într-o societate care nu mai preţuia după cuviinţă ordinea bisericească. Ecoul acestor animozităţi l-am văzut în conflictul dintre Antim Ivireanu şi Brîncoveanu.

După detronarea lui Brîncoveanu, în ultimul an al păstoririi sale, Antim îvireanu a publicat un volum de *Sfaturi creştine politice,* în versuri greceşti, influenţate şi în bună parte împrumutate din literatura parenetică bizantină.

în evoluţia literaturii vechi, Antim Ivireanu are meritul de a fi stimulat introducerea limbii materne în bisericile din Ţara Românească şi de a fi fost iniţiatorul predicii — o predică vie adaptată nevoilor societăţii şi timpului, de o mare înălţime morală şi o reală frumuseţe stilistică. El a dat o strălucire deosebită domniei lui Brîncoveanu, fiindcă 1-a ajutat ca, potrivit unei tradiţii mai vechi a domnilor Basarabi, să ia sub oblăduirea lui creştinătatea ortodoxă oprimată sub vitrega stăpînire a turcilor. Prin osîrdia lui Antim Ivireanu, darurile tipografiilor noastre domneşti mergeau pînă departe la arabii din Siria şi la ivirii din munţii Caucaz.

Unul dintre discipolii săi, care a învăţat de la el meşteşugul tiparului şi care a îndeplinit pe plaiurile Caucazului munca, pentru slava Domnului, de a da ivirilor primele tipărituri ale scripturilor sfînte, ardeleanul Mihail Ştefanovici, a găsit pentru el următoarele cuvinte de dreaptă preţuire:

„... ca pre un mărgăritariu scumpii, legată cu aur întru vindere, oarecînd fiind preţuit, şi din ţara ta scos, şi în partea locurilor noastre adus şi nemerit, ai strălucit ca o rază luminoasă."

BIBLIOGRAFIE

Viaţa mitropolitului Antim Ivireanu. Date contemporane se găsesc la: Anton Măria del Chiar o, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia,* Venezia, 1718; reeditat de N. Iorga în 1914, la Văleni, tradus în româneşte de S. C. Cristian, după textul italian sub titlul: *Revoluţiile Valachiei de Anton Măria del Chiaro Fiorentino,* Iaşi, „Viaţa românească", 1929. Radu Popescn, *Cronica,* publicată în *Magazinul istoric pentru Dacia* al lui N. Bălcescu şi Treb. Laurian, tom. IV, p. 49 —51. Un alt izvor contimporan este cronica grecească a Ţării Româneşti, scrisă de Mitrofan Grigoraş, publicată în textul original grecesc, cu traducere românească şi cu un studiu introductiv de D. R u s s o, în *Revista istorică română,* IV, 1934, p. 1 — 43 şi reprodusă în *Studiigreco-remâne, Opere -postume,* tomul II, p. 409 — 461. C. Erbiceanu, *Un document de la mitropolitul Ungro-Vlahiei, Antim Ivireanul,* în *Biserica ortodoxă română,* anul XV (1891), p. 60 şi urm., şi XVII (1893— 1894), p. 130 şi urm., 225 şi urm. C. Erbiceanu, *învăţătura bisericească a vlădieci Antim,* în *Biserica ortodoxă,* XVI (1892—1893), p. 769 şi urm. Şt. Dinulescu, *Vieaţa şi activitatea mitropolitului Ţerei Românesci Antim Ivireanul (1708—1716),* Cernăuţi, 1886. Tipărit separat din *Candela* (vechea revistă bucovineană). Emile Picot, *Notice biographique et bibliographique sur l'imprimeur Anthime d'Ivir Mitropolitain de Valachie,* în *Nouveaux melanges orientaux,* Paris, Imprimerie naţionale, 1886, p. 515—560. La sfîrşit se dă o descriere a cărţilor publicate de

marele mitropolit. Informaţiuni preţioase se găsesc şi in studiul cu caracter de popularizare al lui N. Do bre seu, fost profesor de Istoria bisericii române la Facultatea de Teologie din Bucureşti: *Vieaţa şi faptele lui Antim Ivireanul, Mitropolitul Ungrcvlahici,* Bucureşti, 1900 (Biblioteca Steaua, nr. 20). B. Iorgulescu, *Omorîrea mitropolitului Ivireanu,* în *Literatură şi artă,* IV (1889), p. 772 şi urm. C. Erbiceanu, *Ceva despre Antim Ivireanu,* în *Biserica ortodoxă,* XXX (1906—1907), p. 1346 şi urm. N. I o r g a, *Mitropolitul Antim Ivireanu în luptă cu Ierusalimul,* în *Acad. Rom., Anale,* tom. LV, 1934—1935, p. 29 (menţiune); acelaşi, *între Antim şi Mitrofan, mitropoliţii Ţării Româneşti,* în *Biserica ortodoxă română,* 1935, p. 1 — 5, 113—117; acelaşi, *Despre uciderea mitropolitului Antim, ibidem,* p. 225-

Opera. Textele tipărite de Antim Ivireanu se găsesc descrise pe larg, cu extrase din prefeţe şi epiloguri şi uneori cu facsimile, în I. B i a n u şi N e r v a H o d o ş, *Bibliografia românească veche,* voi. I, Bucureşti, 1903, p. 481, 482, 485, 489, 492,495, 497,584, ş.a. (veziindicele), cf. şi completări la I. B i a n u şi D a n S i m o n e s c u, *Bibliografia românească veche,* voi. IV, Buc, 1944, C. Erbiceanu, *Cel dintii Octoih imprimat în Valachia în româneşte,* în *Biserica ortodoxă,* anul XVI (1892- 1893), p. 800 şi urm.

Didahiile lui Antim Ivireanu ni s-au păstrat în manuscrise. Primul manuscris a fost descoperit de episcopul Melhisedec, în anul 1871, în biblioteca episcopului de Buzău — atunci decedat — Dionisie. Manuscrisul fusese copiat la 27 iulie 1781, de arhimandritul Grigorie Deleanul. Acest manuscris a fost dăruit Academiei Române, în şedinţa de la 18 martie 1886, unde a fost catalogat sub numărul 549 şi publicat de I o a n Eiann, *Predice făcute pe la praznice mari de Antim Ivireanul, mitropolitul Ungro-Vlahiei* (1709—1716), publicate după manuscrisul de la 1781... cu notiţe biografice... de P.S.S. episcopul Melchisedec, Bucureşti, 1886. în editarea predicilor, Bianu a grupat la un loc predicile referitoare la aceeaşi sărbătoare, de exemplu r două privitoare la Adormirea Maicii Domnului, două la Sf. Dumitru, două la Crăciun, cinci la Florii etc.

Manuscrisul original al Didahiilor lui Antim a fost descoperit în biblioteca mănăstirii Căldăruşani, în anul 1881, de C. Erbiceanu şi dăruit Academiei Române, unde se păstrează sub numărul 549. El a fost publicat de C. Erbiceanu, *Didahiile ţinute în mitropolia din Bucureşti de Antim Ivireanu, mitropolitul Ungro-Vlahiei, 1709— 1716...,* cu notiţe biografice de P.S.S. episcopul Melhisedec, Bucureşti, Tipografia Cărţile bisericeşti, 1888. C. Erbiceanu, întemeindu-se pe manuscrisul original, a urmat ordinea cronologică a duminicilor şi sărbătorilor. După P. Haneş, Erbiceanu, deşi are dinainte originalul lui Antim, reproduce însă în multe părţi textul ediţiei din 1886 al lui Bianu (vezi P. V. H a n e ş, *Antim Ivireanu, Predici,* p. XXIX, notă). Textul original al lui Antim Ivireanu a fost publicat de Petre V. Haneş, *Antim Ivireanu, Predici,* cu o prefaţă şi indice de cuvinte, Bucureşti, Minerva, 1915. Haneş grupează didahiile în două a) *Predici,* aşezate în ordinea ediţiunii din 1888, care este şi a originalului, şi b) *Cuvîntări funebre.* Un manuscris interesant a fost semnalat de St. B e r e-chet în articolul: *încă un manuscris al lui Antim Ivireanu (1709),* în *Neamul românesc literar,* II (1910), p. 216 şi urm., 232 şi urm., articol reprodus în broşura: *Documente slave-de prin arhivele ruse,* Bucureşti, 1920, p. 17 —26. Ms-ul are titlul: *Chipurile Vechiului şi Noului Testament* şi cuprinde o „rodoslovie" (genealogie) a prorocilor, patriarhilor şi regilor de la Adam pînă la Hristos. Este închinat lui Brîncoveanu şi este scris frumos, împodobit cu chenare şi ilustraţii de mîna mitropolitului Antim Ivireanu în Tîrgovişte, la 1709. Se păstrează în Muzeul Academiei Imperiale din Kiev (nr. 529), unde a fost dus din consistoriul de la Chişinău, în 1884. După cum ne încredinţează Berechet, „este cea mai însemnată capodoperă de caligrafie şi zugrăveală eşită din mîinile lui Antim". Are 515 portrete şi 3 schiţe care, „în combinarea aşa de artistică a culorilor şi în fineţea trăsăturilor, arată în Antim un artist desăvîrşit".

Episcopul Melhisedec a publicat în 1889, volumul II de predici, după un manuscris păstrat apoi la Academia Română, sub nr. 525: *Didachiile mitropolitului Ungro-Vlahiei Antim Ivireanul, 1709—1716, făcute pentru toate duminecile, înccpînd de la dumineca Fariseului şi pentru toate sărbătorile anuale, mari şi mici;* dar argumentele aduse pentru paternitatea lui Antim nu sînt convingătoare.

O ediţie populară a dat Dr. I. C o r n o i, *Antim Ivireanu, Din Didahiile ţinute în mitropolia din Bucureşti,* cu notiţe bibliografice, în colecţia „Autori români vechi şi contemporani", Bucureşti, Socec, 1895.

Pentru *Sfătuiri creştine-politice, ci.* descrierea la Ion Bianu şi Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche,* I, p. 498 — 499. *CI.* şi C o n s t. Erbiceanu în *Biserica ortodoxă română,* XXX, p. 1201.

UN TRADUCĂTOR ÎN VERSURI AL PSALTIRII LA CURTEA LUI BRÎNCOVEANU: TEODOR CORBEA

între cărturarii oploşiţi la curtea lui Brîncoveanu se aflau şi fiii popii Ion Corbea, gocimanul (epitropul) bisericii Şcheilor din Braşov. Popa Ion Corbea, venit la bătrîneţe în Muntenia, s-a călugărit, iar fiii săi au intrat în slujba Iui Brîncoveanu. Amîndoi ştiau bine latineşte şi au fost folosiţi de domnitor pentru solii.

Cel mai mare, Da vid, primul intrat în serviciu, a fost trimis de Brîncoveanu în Ardeal, pentru a înteţi rezistenţa braşovenilor împotriva unirii, în Moldova, pentru a duce tratative cu Turculeţ, comandantul podgheazurilor polone, şi în cele din urmă în Rusia, la curtea lui Petru cel Mare. Ţarul a rămas aşa de mulţumit de solul lui Brîncoveanu, încît în 1707 1-a cerut şi 1-a reţinut la Petersburg, ca ajutor al lui Nicolae Milescu, care ajunsese în asfinţitul vieţii. Abia intrat în serviciu, David Corbea a fost trimis într-o misiune diplomatică pe lîngă Francisc II Rakotzi, căruia ţarul vroia să-i ofere coroana Poloniei. întorcîndu-se din această misiune, se îmbolnăveşte şi moare la Varşovia în vara anului 1707.

Fratele mai mic, Teodor, a mers şi el pe căile înaintaşului său. A intrat în slujba Cantacuzenilor. A trecut apoi în serviciul lui Brîncoveanu şi a fost trimis, în locul fratelui său, cu solii în Rusia. El a încheiat tratativele dintre Brîncoveanu şi Petru cel Mare, prin care ţarul garanta lui Brîncoveanu şi urmaşilor săi tronul Munteniei. După izbucnirea războiului dintre ruşi şi turci, cînd Brîncoveanu oscila, Teodor Corbea, aprobînd atitudinea lui Toma Cantacuzino, a trecut cu acesta făţiş de partea ruşilor. După înfrîngerea ruşilor a fost silit, împreună cu Toma Cantacuzino, să plece în Rusia. Aci s-a aşezat definitiv, a luat locul pe care-1 avusese mai înainte fratele său şi a obţinut din partea ţarului cîteva moşii luate de la hatmanul Mazepa.

Teodor Corbea a fost un cărturar de seamă. De la el ne-a rămas un vocabular latin-român, *Lexicon latino-roman tradus de Todor Corbea sin Ieromonah Ioasaf din Braşov,* sau sub titlu latin: *Diciiones latinae cum valachica interpretatione,* alcătuit după modelul dicţionarului latin-ungar al lui Albert Molnar (prima ediţie, 1611). Este primul dicţionar latin-român în cultura noastră şi la alcătuirea lui a fost îndemnat şi sprijinit materialmente de episcopul Mitrofan al Buzăului (1691-1703).

Mai importantă însă pentru literatura românească este Psaltirea versificată şi dăruită de el însuşi bisericii româneşti din Braşovul unde oficiase serviciul divin tatăl său, după cum aflăm din nota finală: „S-a dăruit sfintei biserici a Braşovului de dumnealui pan Theodor Corbea vel pisariu i canțilar al prea puternicii imperatorii moschiceşti, în anu 1725, luna mai 10 dni (zile)".

Cartea are două prefețe în versuri, una în româneşte, alta în ruseşte, închinate lui Petru cel Mare: „Prea maiestatului celui împărătesc, prea milostivul meu stăpîn", în care cărturarul braşovean vedea mîntuirea neamului său de jugul turcesc şi de mrejile catolicismului.

Teodor Corbea întrebuințează şi el, ca şi Dosoftei, în traducerea sa versuri de diferite lungimi, de la versul de 13 silabe pînă la versul popular de 5 silabe; are şi el uneori imagini fericite, izbuteşte să redea, în genere, în traducerea lui ideea originalului, în chip fericit, ca de pildă psalmul 49:

Al Dumnezăilor Domn Dumnezău au strigat,
Şi de la răsăritul soarelui au chiemat
Pînă la apus, degrabă, lumea şi pămîntu
Ca să le descopere voia-şi şi cuvîntu
A frămseței lui iaste bunăcuviință
Din Sion, în adevăr, cu bunăcredință
Dumnezău la aiave va veni arătat,
Cu seamne, ca un mare şi straşnic împărat.
Cu măriri şi cu slave Dumnezăul nostru
Va veni, şi n-a tăcea, nici ş-a închide rostu.[1]

Dar înclinarea spre diluare, care nu cîştigă nimic în adîncime şi pe care o găsim în versurile de mai sus („n-a tăcea, nici ş-a închide rostu"), capătă uneori proporții aşa de mari încît se pierde în prolixități supărătoare:

Iubit-am foarte, Ure'chia-şi mie
în zi şi-n noapte, Cu miil-o mie,
De nădejde prinsu, Şi într-a mele,
Că Domnul de susu Eu zile grele
Al rugei-mi glasu, L-oi chema pre dînsu,
Ori în care casu Cu plîns într-adinsu.
îl va auzi Al morții dureri,
Strigîndu-1 în zi. A mele puteri,
Că el a plecat De tot au cuprinsu,
Dintr-al său înalt Ah, şi le-au supusu...,

pentru textul biblic atît de precis (ps. 116, trad. Gala Galaction): „1—3 Iubesc pe Domnul, căci el aude glasul meu şi strigarea mea, că pleacă urechea lui spre mine, în ziua în care îl chem cînd mă cuprinseseră lațurile morții".

[1] Iată textul biblic în traducerea lui Gala Galaction (psalmul 50): „Dumnezeul cel prea înalt, printre dumnezei, grăieşte şi la sine cheamă pe locuitorii pămîntului, de la răsăritul soarelui şi pînă la apusul lui. Din Sion — desăvîrşita frumusețe — Dumnezeu se arată prea luminos, Dumnezeul nostru vine si nu tace."

Psaltirea lui Corbea a rămas însă în manuscris şi nu a trezit în literatura orală a poporului ecourile pe care le-a trezit — desigur prin mijlocirea dascălilor de biserici — Psaltirea lui Dosoftei.

BIBLIOGRAFIE

Viața lui Corbea a fost reconstituită în parte de Scarlat Struțeanu, *Doi umanişti ardeleni la curtea lui C. Brîncoveanu,* în revista *Ramuri,* Craiova, 1941, p. 40 — 55.

Opera lui: Pentru *Dictiones latinae cum valachica interpretatione,* păstrat într-un manuscris •din Biblioteca din Blaj, cf. Grigore Crețu, *Cel mai vechi dicționar latino-românesc,* Bucureşti, 1905, şi G o b 1 L â s z 1 o, *A magyar szotdrir dalom hatdsa az oldhra (Influența ungurească asupra lexicografiei româneşti),* Budapesta, 1932, extras din *A Nyelvtitdomdnyi Kozleme'nyek,* XLVIII, Kotetebol, p. 4—22. Originalul dicționarului se păstrează în Biblioteca Centrală din Blaj, sub nr. *46* IV. Şt. Manciulea, *Biblioteca Centrală din Blaj,* Blaj, 1939, p. 51.

Originalul Psaltirei versificate se păstrează în Biblioteca Centrală din Blaj (-/. M a n-ciulea, *Biblioteca ʳentrală din Blaj,* Blaj, 1939, p. 52, nr. 79). O copie de pe original în Biblioteca Academiei Române, secția mss., sub nr. 200, făcută de A. P e t r u ț, în Bucureşti, la 1885, v. Ion B i a n u, *Biblioteca Academiei Române, Catalogul manuscriptelor româneşti,* tom. I, Bucureşti, 1907, p. 442, nr. 200, unde se reproduc şi prefețele româneşti. Cîteva fragmente (psalmii: 49, 50, 114, 126) au fost reproduse de prof. I. B i a n u, *Psaltirea în versuri întocmită de Dosoftei, mitropolitul Moldovei,* Bucureşti, 1887, p. XLIX — LV.

ISTORIOGRAFIA ÎN EPOCA LUI ŞERBAN CANTACUZINO **SI** A **LUI CONSTANTIN BRÎNCOVEANU**

COMPILAŢII ŞI CRONICI DE PARTID PE VREMEA LUI ŞERBAN CANTACUZINO

Istoriografia munteană înfăţişează probleme tot aşa de grele — dacă nu mai grele — ca istoriografia moldovenească. în vicisitudinile prin care a trecut viaţa de cultură a Ţării Româneşti, originalele vechilor cronici s-au pierdut şi n-au răzbătut pînă la noi decît copii tîrzii, imperfecte, pline de lacune şi fără nume de autori.

Dar ceea ce complică şi mai mult lucrurile şi îngreunează cercetările este faptul că aceste cronici nu ni s-au păstrat ca individualităţi de sine stătătoare, independente, ci în compilaţii legate una de alta în corpuri de cronici, fără să se vadă totdeauna clar distincţia între ele.

VECHILE ANALE PĂMÎNTENE. Am arătat mai sus (p. 141) că, înainte de a se începe în Ţara Românească marile compilaţii de cronici din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, trebuie să fi existat letopiseţe pămîntene, care însă nu ni s-au păstrat — sau cel puţin nu s-au găsit pînă acum în forma lor primitivă. Compilaţia lui Radu Popescu face, precum s-a văzut, deseori aluzie la aceste anale naţionale în termeni care nu dă loc la îndoială, ca de pildă vorbind de Vladislav vodă, „de carele nici o istorie nu se află scrisă de cinevaş, fără cît zice că au perit de sabie în Tîrşor, iar nu *scrie,* în război, de au avut cu cineva, sau de vreun vrăjmaş al lui, sau de nescareva oameni de ai casei lui... ci numai zice că au perit de sabie în Tîrşor. După aceasta se *cunoaşte ce fel ie oameni au fost rumânii* noştri *care nici un lucru deplin n-au scris! Zice aceasta* că au făcut bisearica din Tîrşor care se şi veade." La aceste anale pămîntene — probabil, şi nu la compilaţiile contimporane — face aluzie şi stolnicul Constantin Cantacuzino, în răspunsurile sale la întrebările generalului conte Fernando Marsigli şi în catalogul domnilor Valahiei pe care i-1 trimite în anexă: „Natali di questo Negro (Legendarul Negru vodă), *negl'annali di Valacchia* non si fa mentione" (Naşterea acestui Negru, în analele Valahiei, nu se face menţiune); sau pomenind victoria lui Mircea cel Mare împotriva turcilor—„come *gl'annali valachi narrano"*[1].

[1] Nu putem accepta ultima părere a regretatului N. Iorga, după care Stoica Ludescu ar fi utilizat pentru primii domni „vechile notiţe de pomelnice pe care le avea la îndemînă sau care i se încredinţaseră de patroni" *(Istoria Ut. rcm.,* I, ed. a 11-a, revăzută şi larg întregită, Bucureşti, 1925, p. 357), pentru că pomelnicele nu cuprindeau şi anii de domnie ai voie-

în a doua jumătate a secolului alXVII-lea aceste anale pămîntene au fost adunate, înnodate şi prelucrate într-un corp complet de cronică, cuprinzînd istoria completă a Principatului muntean, de doi compilatori, care, după toate probabilitățile, sînt: Stoica Ludescu şi Radu Popescu. Aceştia au adăugat evenimentele contemporane la care ei au fost martori.

Pentru partea contemporană însă nici Stoica Ludescu, nici Radu Popescu nu s-au ridicat la nivelul înalt al istoriografiei la care se ridicaseră cronicarii moldoveni. Aceştia, pornind de la concepția pragmatică a istoriei — *historia magistra vitae* — pe care o cunoscuseră în colegiile iezuite ale Poloniei, din sursele clasicității latine şi din cele mai bune modele ale istoriografiei regatului vecin, se străduiseră să confrunte ştirile pentru a reconstitui adevărul istoric: „ca să nu mă aflu scriitoriu de cuvinte deşarte, ce de dreptate", cum zicea Ureche.

Stoica Ludescu şi Radu Popescu trăiesc într-una din epocile cele mai turburi ale istoriei muntene, epocă de dezbinări adînci în pătura conducătoare, de patimi care clocoteau în adînc şi care mocnesc pînă în epoca lui Brînco-veânu. Este o epocă nenorocită, care se încheie cu prăbuşirea domniilor pămîntene şi cu instaurarea epocii fanariote. Boierimea era împărțită în două partide vrăjmaşe care se urau de moarte: partida Cantacuzenilor şi partida Bălenilor. Postelnicul Constantin Cantacuzino, boier de seamă la curtea lui Matei Basarab, căsătorit cu fiica domnului Şerban Basarab, domnița Elina, a avut şapte băieți şi cinci fete. Băieții primiseră în casa părintească o instrucție aleasă; Şerban a ajuns domn, Iordache era un cărturar, care a ajutat la traducerea sfintelor scripturi, stolnicul Const. Cantacuzino s-a dus pînă la Padova ca să-şi desăvîrşească cultura, Matei, care avea înclinări artistice, era ctitor de mănăstiri frumoase — ca cea de la Sinaia — ceilalți, Drăghici şi Toma, au luat parte activă în viața politică. Fetele s-au căsătorit cu reprezentanții de frunte ai boierimii pămîntene: Stanca, căsătorită cu Papa Brîncoveanu, este mama viitorului domnitor. Era firesc ca această înrădăci-nare a Cantacuzenilor în viața publică a țării şi ascensiunea lor politică să nu fie pe placul celor ce simțeau că influența lor este stînjenită. Aceştia s-au grupat într-un partid, condus de marele logofăt Ivaşcu Băleanu, vornicul Stroe Leurdeanu şi vistierul Hrizea — tatăl lui Radu Popescu.

în toiul luptei de intrigi țesute cu dibăcie, de asasinate crude şi de răzbunări sîngeroase —■ trageri în țeapă, aruncări în ocna părăsită, spînzurări în poarta casei — şi-au scris cronica Stoica Ludescu, care era logofătul familiei Cantacuzino, şi Radu Popescu, un exponent de frunte al partidei adverse. Patimile trăiesc prea adînc în sufletul cronicarilor ca să se poată desface de ele. în povestirile lor, evenimentele sînt prea calde de pasiunea care alterează adevărul.

Preludiul luptelor dintre cele două grupări a fost strangularea postelnicului Constantin Cantacuzino din porunca domnului Grigoraşco Ghica. înainte de a intra în analiza compilațiilor lui Stoica Ludescu şi Radu Popescu, vom căuta să descurcăm ițele acestei drame după un izvor literar contemporan.

vozilor („Mihai-vodă au domnit ani 19"; „Dan-vodă au domnit ani 23") şi încă mai puțin sfîrşitul lor tragic („Dan-vodă... l-au ucis Şuşman-vodă, domnul sîrbilor, cînd era cursul anilor 6864" (1356), sau războaiele purtate de domni, ctitoriile lor etc.

POVESTEA DE JALE DESPRE MOARTEA POSTELNICULUI C. CANTACUZINO

Moartea tragică a postelnicului Constantin Cantacuzino — care a deschis o eră de lupte sîngeroase între partidele boiereşti — a fost povestită pe larg mai întîi într-o poemă în versuri greceşti, tipărită la Veneția, „de un prea bun şi scump prieten" al postelnicului. Poema grecească s-a răspîndit în țară şi a fost cunoscută şi de Stoica Ludescu, care o utilizează. Mai tîrziu, în domnia lui Constantin Brîncoveanu, logofătul Radu Greceanu, cronicarul domnesc, a tradus-o în versuri româneşti, închinînd-o „prea cinstitei jupînesei Stancăi Cantacuzino", fiica postelnicului şi mama domnitorului. Traducerea românească s-a tipărit înainte de 1699 — data morții doamnei Stanca. Pînă acum nu s-a găsit însă nici un exemplar nici din originalul grecesc, nici din traducerea românească tipărită. Dar o copie manuscrisă de pe traducerea românească a lui Radu Greceanu, făcută de Dumitru logofătul, fiul lui Anastase Sufragiul, la *4* februarie 1735, se păstrează actualmente în Biblioteca Centrală din Blaj. Ea a fost semnalată de Şt. Manciulea în catalogul Bibliotecii şi publicată apoi de d. Emil Vîrtosu. Această versiune românească, alcătuită din stihuri rimate de cîte 15 silabe, poartă titlul: *Poveste de jale şi pre scurt asupra nedreptei morți a Prea cinstitului Costandin Cantacuzino, marelui Postelnic al Țării Româneşti,* şi începe, ca în threnosurile greceşti, cu o încercare de a capta compătimirea şi indignarea cititorilor pentru marea nedreptate săvîrşită:

Pămmtule şi ceriule, stealele şi tu, lună,
Boiari striini şi rudelor, s-ascultați dimpreună
împărații şi prinţipii şi toată politia,
De la mare pîn la mic, să vedeți istoriia,
Pentru ca să vă minunați de marea strîmbătatea...
Şi toată ticăloasa Țara această Rumânească
Cu toate mănăstirile împreună să jălească
Pre Costandin Postialnicul, pre Cantacozinescul,
Pre marele acela omu şi prea înțeleptul!

Firul dramei se începe de la Mihnea-vodă, „scîrba pustietății", care a închis 16 boieri mari, „şi într-o noapte i-au omorît şi casele li-au stins" şi care 1-a silit pe postelnic să pribegească, cu toată casa lui, în Moldova, la frații săi. Acolo, „în casa lor, şapte luni şezut-au, cu totul slăviți". în răstimp, Mihnea, grămădind asupra lui la Constantinopol pîri de viclenie, căptuşite cu pungi de aur, postelnicul este cerut cu mari amenințări de sultan şi marele vizir de la domnul Moldovei. Neavînd încotro, postelnicul pleacă la drum, lăsîndu-şi familia în Moldova. A luat cu sine numai pe nepotul său de frate, pe Dumitraşco, care, rămas orfan, „sărac, lipsit, nenorocit", din „mahala de la Fener (Fanar), tocma de lîngă mare", se aciuase în casa postelnicului, unde fusese primit cu cinste.

Autorul se opreşte aci pentru a face portretul nepotului, care avea să joace un rol sinistru în uciderea unchiului. „Era desfrînat şi fără de ruşine" cînd a intrat în casa postelnicului, şi totuşi acesta îl iubea „ca pe un fiu" şi „să nevoia cu învăţături, ca să-1 învețe minte". Silindu-se „să-1 scoată la cinste", „1-a curtenit la Constantin-vodă şi 1-a rînduit la cămara domnească".

Dar aci şi-a dat în petic, căci „arapul, cu spălatul nu poate să să albească". „Necurații şi curvării şi multe furtişaguri" l-au silit pe domn să-1 gonească. Dar postelnicul a intervenit, „i-au scos capul dăn moarte", „şi iarăş, ca pre un fecior, de pururea îl iubea".

Cu acest nepot, Cantacuzino pleacă la drum şi, ajungînd la Țarigrad, au intrat, noaptea, în casa dragomanului „Panaiotoc", „care ajutor creştinilor pururea să arăta". „Ca la un bun prieten, la el au năzuit". Acesta îl primeşte cu cuvinte de îmbărbătare, îl ține ascuns în casa sa pînă domoleşte mînia vizirului şi apoi îl prezintă vizirului. Postelnicul izbuteşte să cîştige prietenia turcului, care nu primeşte pungile lui Mihnea, „iar de la el mai puțintel, mai şi de jumătate". Mihnea-vodă este mazilit, iar Constantin Cantacuzino izbuteşte să aşeze în domnie pe Ghica-vodă. Dar acesta nu poate rămînea multă vreme pe scaunul țării, fiindcă, neputînd plăti haraciul, este mazilit, în acel timp, Constantin Postelnicul, aflîndu-se la Poartă, şi-a dat toată truda ca să aşeze în scaun, în locul domnului mazilit, pe fiul acestuia, pe Grigore, care însă avea să-i fie fatal:

Ci pre Grigorie au pohtit, de i s-au dat domnia, Pre acesta ce l-au omorît, pentru prietenia, Aşa fac şi năpîrcile mumănile-şi omoară.

Că atunci el de ar hi lipsit, n-ar hi luat domnie, Xici tată-său n-ar hi scăpat atunci den puşcărie.

Intrați în țară, postelnicul a povățuit cu înțelepciune pe noul domn pînă şi-a întemeiat bine domnia şi apoi s-a retras la satele lui, unde „cu lunile sădea", căci „iubea pustiul ca şi o turturea".

— Eu, zice, am bătrînit, ce mai voi eu în lume?

Că părticiaoa ce mi-au fost, eu mi-am luat din lume!

Nu-mi trebuiaşte boierie, nici să fiu la Curte,

Feciorii mei că vor sluji domnului, la Curte.

Eu să-mi păzesc bisearica şi să mă pocăiescu

Şi să-mi postescu sufletul, de moarte să gîndescu !

între acestea domnul pleacă cu ostile la Uivar (azi Ocna-Mureşului). Nepotul postelnicului, Dumitraşco vistiernicul, rămas ispravnic al scaunului, cuprins de lăcomie, aruncă biruri şi năpăşti pe bieții creştini, trimițînd bani nenumărați la Țarigrad. Bătrînul, cuprins de îngrijorare, se duce la el şi-1 ia de scurt:

— Bre, Dumitraşco, ce lucrezi? Bre strînge-ți mintea-n cap, Şi socoteşte cea de apoi ce-ți va veni la cap!

Că tu ştii țara aceasta, că mulți ca tine-au pus.

Şi Dumnezeu pre cei ce sînt răi la bine nu i-au dus!...

Dumitraşco, turburat, dîndu-şi seama de calea cea rea pe care a apucat şi temîndu-se ca nu cumva slujitorii să se plîngă postelnicului şi acesta să vădească domnului ce „a lucrat acest cîine turbat" şi să-1 lipsească de prilejul de a-şi strînge avuție, se hotărăşte să se cotorosească de bătrîn. El scrie atunci

domnului că postelnicul îi este vrăjmaş, că nu lasă săracii să plătească dăjdiile şi seamănă zvonul: „că-n locul lui Grigorie, pre Şărban au făcut" domn. înspăimîntă şi pe doamnă, sfătuind-o să fugă la turci „dăcindea" (dincolo), că „bătrînul Costandin cu rumânii s-au unit şi au făcut răscoala". Doamna, crezîndu-1, scrie soţului. Acesta se porneşte cu urgie împotriva celor trei copii ai postelnicului ce erau la oaste. îi înfruntă; îi suduie; le vorbeşte împotrivă, fără nici o pricină. Acum apare în scenă un personaj nou: Caragea, grec ţarigrădean, care se făcuse „prieten şi fîrtat" cu Dumitrâşco, Cei »S3. mănînce pe bătrîn". Acesta vîră intrigi în oştire. „Altele zice către domn", altele către fiii postelnicului. Aduce mărturii false din oştire. îl aţîţă pe domn şi-1 aduce de porunceşte să-i scoată din boierie şi să-i „trimeată pre la sate". Ceea ce urmează ştim acum din cronici. Bătrînul iese înaintea domnului şi caută să-i potolească mînia. Totul e zadarnic. Ajuns la scaun, sare Dumitraşcu, care aţîţă din nou pe domn, sfătuindu-1 să omoare pe bătrîm Domnul trimite atunci, noaptea, un căpitan, care ridică fără veste pe C. Cantacuzino într-un car şi-1 duce la mănăstirea Snagov. Dumitrâşco intervine din nou cu intrigi, spunînd că feciorii postelnicului vor să răscoale satele, ca să scape pe tatăl lor. Atunci domnul, întărîtat, dă ordin căpitanului, la mănăstire, ca degrabă „să-i facă pieire". Căpitanul porunceşte egumenului ca, „foarte degrabă", să se toace, deschide biserica şi trezeşte din somn pe bătrîn. Acesta îşi dă seama că nu este încă vremea utreniei, dar vede că biserica este deschisă, „vede făclii şi lumînări, că toate erau aprinse", se închină, se roagă, „varsă lacrămi neîncetate", cînd i se spune:

— Jupîne, mergi să te priceştuieşti,

Cu viiaţa ceasta putredă vei să o priimeneşti.

Bătrînul se spovedeşte atunci la părintele duhovnic. „Toată noaptea stă la rugă, cu multă osîrdie şi dimineaţa s-au aflat la sfînta liturghie." îşi ia iertăciune de la toţi, se pricestuieşte cu sfintele taine şi resemnat în faţa morţii nu spune decît — „Fie numele Domnului de acum blagoslovit". Ieşind din biserică şi intrînd în casă, egumenul porunceşte „să facă ospăţu boiarului ca să-1 mai îmbuneze". Dar postelnicul se aşază la masă, după orînduială. „Nimic din obşte n-au ieşit", „dar din masă n-au luat nimic":

Ce zice: — Eu am ospătat pîinea cea îngerească Şi pahar eu am primit să-mi dea viiaţă cerească, Mîncat-am trupul lui. Hristos, nu voiu altă mîncare, Şi sîngele lui am băut, să nu aib însetare. Vriadnică iaste hrana ceasta dă saţiu ca să-mi ţie, Şi altă mîncare nu pohteşcu, măcar cum să fie.

Aci, tocmai cînd era momentul culminant al tragediei: strangularea bătrînului de stîlpul trapezăriei, se încheie poema în singurul manuscris cunoscut pînă acum. Ritmul de 15 silabe, în care e scrisă, e greoi în limba românească; versurile sînt uneori şchioape, dar rima e bogată şi variată, iar acţiunea bine înnodată, cu momentele dramatice scoase ingenios în relief, în literatura noastră ea îşi are însemnătate deosebită, căci este începutul unui gen literar nou, care va fi bogat reprezentat în epoca următoare, a fanarioţilor: cronica rimată.

BIBLIOGRAFIE

Textul poemei se păstrează în Biblioteca Centrală din Blaj sub nr. 216, f. 104—113 şi a fost indicat de Şt. Manciulea în *Catalogul Bibliotecei Centrale din Blaj,* Blaj, 1939. Textul a fost tipărit de Emil Vîrtosu, *O povestire inedită in versuri despre sfîrşitul postelnicului Constantin Cantacuzino,* Bucureşti, 1940. Titlul poemei este: *Poveaste de jale si pre scurt asupra nedreptei morți a prea cinstitului Costandin Cantacuzino marelui Postelnic al Țării Rumâneşti, făcută dă prea bun şi scumpu priiatnic al său, întru semnare a dragostii şi a osteneala, tipărindu-se cu a sa cheltuială, însă grecească fiind. Şi acum pre limba rumânească scoasă de Radul logofătul G r e c e a n u, tot în viersuri tocmită aseamene ca şi cea grecească. Cu care mică şi nevrednică osteneală, ca în loc de plecată şi smerită slujbă, mă închin dumneaei prea cinstitei jupăneasăi Stancăi Cantacuzino a acestuiaş răposat C\ostandin~\ C[antacuzinc], iubită fiică fiind şi maică prea luminatului si prea creştinului stăpînului nostru Ioan Constandin B[asarab] B\rîncoveanu\ voievod... Leat 7243, mesița fevruarie 4. însă scoasă după tipar şi scrisă cu mîna de Dumitru logofăt sinu Anastase Sui\r~\agiul, în zilele prea luminatului demn Io Grigorie Chica voevod, trecind doi an[i] dăn domnia mării sale, la Paşte.*

I. B i a n u şi Dan S i m o n e s c u, *Bibliografia românească veche,* voi. IV, p. 25, nr. 32, aşază tipăritura românească între anii 1696— 1699, Snagov.

STOICA LUDESCU

VIAȚA. Stoica Ludescu, cum semnează el pretutindeni în acte, era logofătul familiei Cantacuzino, omul lor de casă, „bătrîna slugă", cum însuşi semnează în unele acte şi se numeşte în cronică. Era cărturarul familiei, care scria actele şi care poate a îndrumat în casa postelnicului primii paşi către slovele chirilice ale copiilor. Testamentul din 1681 al doamnei Elina, soția postelnicului, prin care, înainte de călătoria la Sfîntul Mormînt, dispunea de averea ei după moarte, este scris de el, şi „Catastiful de toate satele şi moşiile, rumânii, viile şi țiganii pe care le cumpărase încă mai dinainte pe vreame cînd au fost măria-sa <Şerban-vodă> în cinste boiariu, cu ale măriei-sale dirept cîştig" este scris tot de el, „bătrîna slugă a cinstitei sale case".

Ca om al casei, Stoica Ludescu a avut de împărtăşit cu stăpînii săi suferințele prigonirilor şi bucuriile triumfului. în vara anului 1672, cînd Grigore Ghica, hotărît „să surpe casa" postelnicului Constantin Cantacuzino, „a pus la opreală mare în turnul clopotniței pe fiii postelnicului — afară de Şerban, care se afla atunci în Turcia, împreună cu socrii lui Matei şi Şerban, a trimes la ocnă mare şi pe Stoica Ludescu , care a fost slugă bătrîna la casa răposatului Costandin postelnicul". Ludescu a stat închis doi ani fără două luni, pînă în decemvrie 1674, cînd, venind în domnie, cu stăruința lui Mihai Cantacuzino, Duca-vodă, a trimis de 1-a pus în libertate. Şerban Cantacuzino, după ce a apucat scaunul domniei, recunoscător pentru devotamentul bătrînului logofăt al familiei, i-a încredințat sarcina de judecător al scaunului din Tîrgovişte. în această situație, Ludescu a ridicat din temelie, cu ajutorul domnului,

biserica din Ludeşti, pe valea Potopului, iîngă Tîrgovişte. în tinda bisericii, Virgil Drăghiceanu a descoperit, acum cîțiva ani, mormîntul în care se aflau osemintele soției lui Ludescu, cu două fiice ale lor. Cronicarul a mai avut un fiu, pe Costandin Căpitanul. Acesta se afla în 1674, cînd Duca-vodă a luat domnia, la Țarigrad, împreună cu Cantacuzenii. Trimis de noul domn cu cărți împărăteşti, „ca să ție după obicei scaunul domnesc", a fost prins şi pus în butuci, învinuit că „umbla cu minciuni". Curînd însă boierii, dumi-rindu-se că într-adevăr Duca a fost învestit cu domnia, fug spre munți, tîrînd cu ei şi pe Stoica. Dar Radu Năsturel, despărțindu-se la Curtea-de-Argeş de tovarăşii săi, se întoarce cu Stoica în Bucureşti, la noul domn, care dă poruncă să fie scos din ocnă fiul lui Stoica.

Acestea sînt ştirile pe care le avem, pînă acum, despre Stoica Ludescu. După cum se vede, el a fost un cărturar mărunt, de la care cu greu va fi putut porni ideea îndrăzneață de a da un corp complet al cronicilor Țării Româneşti, îndemnul pentru aceasta, logofătul 1-a primit de la familia Cantacuzenilor, care țineau să reabiliteze memoria postelnicului, de la Şerban Cantacuzino, care avea interesul, şi mai ales de la stolnicul Const. Cantacuzino, care tocmai aduna materiale pentru o istorie a neamului, după cum se vede din corespondența lui cu generalul conte Marsigli. Acesta se interesa de Radu Negru, de tătari, de lista domnilor din Țara Românească, de Şerban Basarab, de Brîncoveanu şi mai ales de originea romană a neamului. Stolnicul răspunde: „Ceea ce doreşte signoria voastră prea ilustră, cu trecerea timpului şi cu mare trudă, aşa cum se poate, eu o fac în limba valahă, mai mult *pentru a elucida analele acestei provincii".* E probabil chiar ca stolnicul să fi dat o mînă de ajutor la întocmirea compilației, căci logofătul Ludescu nu avea de unde cunoaşte şi nici nu se vede a fi fost un adînc cunoscător de limbă grecească, în stare să utilizeze poemele greceşti, apărute cu cîțiva ani mai înainte la Veneția.

I. Compilația Jui Stoica Ludescu. Primind sarcina de a aduna şi de a copia vechile anale pămîntene — poate în vederea unei sinteze pe care avea de gînd, după cum se vede, să o pregătească stolnicul Const. Cantacuzino — Stoica Ludescu a început prin a copia la rînd, în ordine cronologică, cronicile scrise înaintea lui. în forma în care avem compilația, este greu de definit aceste izvoare. Dar desigur cel mai vechi, începînd de la descălecat şi trecînd repede peste primii voievozi, avea ca sîmbure *Viața patriarhului Nifon,* împletită cu domnia lui Radu cel Mare, a urmaşilor săi şi mai ales a lui Neagoe Basarab.

Primul izvor intrat în compilația lui Stoica Ludescu este deci acest vechi corp de anale pămîntene, astăzi pierdut în forma lui primitivă.

Compilația lui Ludescu începe cu o vagă aluzie la descendența neamului din romanii care au trecut apa Dunării şi au descălecat pe la Turnu-Severin şi pe apa Oltului. Trece apoi după aceasta legenda lui Negru-vodă, „mare herțeg pre Almaşiu şi Făgăraşiu". Acesta, coborîndu-se de preste munți „pre apa Dîmboviței", „cu toată casa lui şi cu mulțime de noroade: români, papistaşi, saşi şi tot feliul de oameni", a descălecat pe Argeş, unde şi-a pus scaunul domniei, făcînd curți de piatră şi case domneşti şi biserică mare şi frumoasă". Noroadele lui s-au tins pe sub munți, în jos, pînă la apele Dunării

şi ale Şiretului. „Arunce şi Basarabeştii, cu toată boierimea ce era mai înainte preste Olt, s-au sculat cu toții de au venit la Radul-vodă Negru, închinîndu-se să fie supt porunca lui, şi numai el să fie domn preste toți." Regretatul istoric D. Onciul a lămurit cum s-a format această legendă şi a scos la lumină sîrabu-rele istoric din acest amestec de ficțiune şi de vagi reminiscențe istorice. După legenda lui Radu Negru, Ludescu, copiind desigur mai departe vechiul letopiseț, ne dă, ca şi vechile anale moldoveneşti, o listă a domnilor pînă la Radu cel Mare, cu anii de domnie şi uneori cu ctitoriile şi războaiele lor. Date ceva mai bogate se găsesc la „Mircea-vodă Bătrînul" (Mircea cel Mare) şi la Vlad Țepeş, unde se dă povestea cetății Poenari, zidită cu cetățenii tîrgovişteni „care pe toți cîți au fost tineri cu nevestele lor şi cu fete mari, aşa cum au fost împodobiți în ziua Paştilor, pre toți i-au dus... de au lucrat în cetate, pînă s-au spart toate hainele de pre ei".

II. Viața patriarhului Nifon. De la Radu cel Mare înainte, compilația lui Stoica Ludescu reproduce — dacă nu cumva această parte era deja cuprinsă în vechile anale pămîntene — un fragment din *Viața patriarhului Nifon* (v. despre ea mai sus, p. 142—145.), scrisă de Ga vrii, protul Muntelui Athos, în care viața sfîntului se împleteşte cu istoria Țării Româneşti sub domniile lui Radu cel Mare, Mihnea cel Rău, Vlad-vodă cel Tînăr şi Neagoe Basarab, a cărui domnie este înfățişată într-o aureolă de apoteoză.

După Neagoe Basarab, compilația trece în revistă domniile următoare, concentrînd expunerea asupra luptelor fratricide dintre facțiunile boiereşti, în jurul scaunului domnesc. La moartea lui Neagoe, se ridică în scaun fratele lui, Preda, ca să ție domnia pentru nepotul său, Teodosie, fiul lui Neagoe, dar boierii buzoieni nu-1 primesc, ci aleg ca domn pe Radu-vodă Călugărul. Teodosie fuge, cu frații şi cu mama sa, domna Despina, la Constantinopol, unde mai tîrziu a murit. în lupta care se dă la Tîrgovişte între Preda şi Radu, Preda cade în luptă. Mehmet-bei, venit prea tîrziu în ajutorul lui Preda, izbeşte pe Radu-vodă şi-1 prinde viu. întorcîndu-se peste Dunăre, Mehmet-bei îngăduie, la Nicopole, lui Bădica comisul — vărul lui Preda — să taie capul lui Radu-vodă.

în aceste lupte sîngeroase dintre partidele boiereşti era cît pe-aci ca tronul Țării Româneşti să fie ocupat de un turc. Mehmet-bei, văzînd că tronul țării a rămas vacant, a cerut sultanului şi a obținut domnia. Dar Stoica logofătul, care era capuchehaie la Constantinopol, a trimis veste în țară „ca să ridice domn, cum mai curînd, pre Radul-vodă din Afumați, pentru că piere țara de turci". Atunci, în acel ceas de primejdie, „s-au adunat boierii toți şi mari şi mici şi toată curtea şi au ridicat domn pre Radul-vodă din Afumați, ginerele lui Basarab-vodă" (Neagoe). Dar Radu-vodă are de susținut lupte grele cu turcii, ințetiți de Mehmet, pînă cînd în cele din urmă este înlocuit cu Vladislav-vodă. Dar acesta n-a apucat să se instaleze bine în domnie, şi este răsturnat de Pîrvu Banul, pe care-1 umilise. Radu de la Afumați se întoarce, de data aceasta cu învoirea turcilor, însă după şapte ani de domnie este răsturnat de boierii răzvrătiți, care-1 prind la Rîmnic şi-i taie capul şi lui şi fiului său Vintilă. Patimile se aprind din ce în ce mai mult. Chiar un egumen ca Paisie, ridicat din mănăstirea Argeşului pe tronul Țării

Româneşti, este adus să-şi taie boierii. Luptele între partide se înverşunează. Capete de boieri mari din Divanul domnesc cad rînd pe rînd sub toporul călăului; multe case boiereşti apucă drumul pribegiei peste munţi sau peste Dunăre, urzind intrigi la Constantinopol. Birurile pe ţară cresc necontenit: „oaie seacă", „năpaste", ;,găleata de pîine", „goştina de oierit", dijma din cinci stupi unul. Astfel, din frămîntări, din sînge şi din suferinţe se ţese istoria Ţării Româneşti pînă la Mihai Viteazul. Pe acest fundal întunecat al istoriei naţionale apare ca un fulger luminos epopeea războinică a eroului de la Călugăr eni.

III. Cronica lui Mihai Viteazul. Pentru epoca domniei lui Mihai Viteazul, Stoica Ludescu reproduce o versiune a cronicii lui Tudosie Rudeanu, scrisă la curtea marelui domn şi copiată în familia Buzeştilor. Nu ne oprim asupra ei, pentru că am analizat-o pe larg, la locul cuvenit (p, 146—151).

IV. **Cronica lui Matei Al Mirelor.** După moartea lui Mihai Viteazul, Ludescu încorporează în compilaţia sa o cronică în versuri greceşti, alcătuită de Matei mitropolitul Mirelor. Matei, născut în Pogoniana din Epir, după ce fusese protosinghel şi arhimandrit al patriarhiei din Constantinopol, după ce colindase vreo şapte ani prin Moscova şi Lemberg, a venit în Ţara Românească, unde a fost bine primit de urmaşul lui Mihai Viteazul, Radu Şerban Basarab, care i-a încredinţat egumenia mănăstirii Dealu, din marginea Tîrgoviştei. în 1605, a fost hirotonisit ca mitropolit al Mirelor, o provincie în Asia Mică, ai cărei creştini trecuseră în parte la islamism. A preferat însă să păstreze numai titlul de mitropolit şi să rămînă mai departe egumen al mănăstirii Dealul, unde îl găsim încă la 1620, cînd copia, „cu mîna tremurîndă, necăjit de bătrîneţe", o Evanghelie. Pe timpul cît a fost egumen la Dealu, el a scris în versuri greceşti o cronică: *Istoria celor întâmplate în Ţara Românească de la Şerban-vodă pînă la Gavril-vodă, care domneşte acum, întocmită de prea sfinţitul Mitropolit al Mirelor chir Matei din Pogoniana şi închinată prea slăvitului boier chir Joan Catargi.* Acest Ioan Catargi era pe atunci ban al Craiovei şi unul din cărturarii timpului, „om cu învăţătură şi cunoştinţe întinse şi frumoase", cum ne încredinţează vlădica. Cronica a fost dată de autor unui prieten grec, aflător atunci în Ţara Românească, Pană Pepanos, care, după aceea, s-a stabilit în Veneţia, unde, mai tîrziu, a întîmpinat pe stolnicul Constantin Cantacuzino, pentru a-1 aşeza la studii în Padova. Pană Pepanos a publicat cronica lui Matei al Mireler, la un loc cu poema lui Sta-vrinos despre Mihai Viteazul, într-o tipografie grecească din Veneţia, la 1638. Prin stolnicul Constantin Cantacuzino—probabil — Stoica Ludescu a avut la îndemînă opera mitropolitului grec din care, înlăturînd doj anele, sfaturile, învăţăturile, toate efuziunile morale care aburesc povestirea evenimentelor —■ o utilizează, uneori traducînd verbal, de cele mai multe ori rezumînd-o. Cu ajutorul lui Matei al Mirelor, Stoica Ludescu înnoadă evenimentele petrecute în Ţara Românească de la moartea lui Mihai Viteazul pînă la Matei Basarab. Se înfăţişează astfel, într-o lumină simpatică, domnia lui Radu Şerban Basarab, socrul postelnicului Constantin Cantacuzino, în slujba căruia se afla cronicarul, „Domn înţelept, bun şi milostiv, şi viteaz. Şi pre toţi streinii iubia, şi ţara lui bine o rînduise." Se pomenesc războaiele

lui victorioase cu Szekely Moise şi cu Gabor Bathory; se trece apoi la Alexandru Iliaş, la Gavrilă Movilă; la Radu Mihnea, domnul cărturar, iubitor de ordine şi ceremonial, cu educaţia încheiată în mănăstirea Iviron din muntele Athos şi în Veneţia; apoi la Alexandru Cuconul şi la Leon-vodă.

V. **0 Cronică a lui Matei Basarab.** Domnia lui Matei Basarab din compilaţia lui Ludescu se reazemă pe o cronică ce are şi ea timbrul contemporaneităţii, învălmăşeala şi frămîntările de la sfîrşitul domniei lui Leon-vodă şi aşezarea domniei lui Matei Basarab sînt notate precis: şi fuga lui Matei Basarab şi a boierilor care ţineau cu el în Ardeal, şi deputăţiile numeroase trimise de Leon-vodă ca să-i aducă înapoi, şi încercarea pribegilor de a se întoarce cu oşti în ţară, şi trimisul lui Abaza-paşa, „popa Ignatie Sîrbul din Nicopole, ca să vie să fie domn ţărei cu voia paşii", şi luptele care s-au dat, şi lista boierilor şi căpitanilor care au comandat ostile lui Matei Basarab şi a boierilor care au căzut în luptă. Aceeaşi precizie şi în ziarul de călătorie al domnului la Constantinopol: plecarea din Bucureşti, decembrie 16 zile; intrarea doamnei Elina în scaunul din Bucureşti, „marţi, decemvrie 18 zile"; sosirea la Ţarigrad, „Ghenarie în 5"; zbuciumul de la Constantinopol pentru a împrăştia atmosfera pîrelor aduse de Radu Leon; audienţa la sultan, 9 februarie; purcederea din Constantinopol, 18 februarie; intrarea în scaunul din Bucureşti, „duminică, martie 10 zile". Oricît de bună memorie ar avea cineva, la distanţă de două-trei decenii nu ar putea reconstitui aşa de precis datele. Ele au fost notate de cineva care le-a văzut desfăşurîndu-se sub ochii lui. Cine dintre contimporanii lui Matei Basarab, care a făcut parte din suita lui la Constantinopol, a muiat pana în călimară ca să le păstreze posterităţii ? Regretatul N. Iorga înclina a atribui cronica lui Udrişte Năsturel, învăţatul cumnat al domnului: „A-i atribui acest scurt letopiseţ... nu ar fi, credem, prea riscant". Dar după înşirarea ctitoriilor lui Matei Basarab, compilatorul Ludescu trecînd la luptele cu Vasile Lupu — „Făcutu-s-au şi războaie în zilele lui" — nu mai păstrează în cronica sa accentul contimporan. Războaiele sînt povestite fără amănunte precise, aşa de sumar şi de şters, încît nu mai avem impresia că au fost notate de cineva care ar fi luat parte la ele, sau măcar ar fi transcris ştirile proaspete, aduse de cei ce se întorceau în triumf de pe cîmpul de luptă. Nici măcar pacea care a stins pentru mai bine de zece ani vrajba dintre cei doi domni — cînd Vasile Lupu, în amintirea tatălui său, **a** zidit biserica Stela din Tîrgovişte, şi cînd mitropolitul Varlaam, care a aşezat pacea, s-a întîlnit în cetatea de scaun cu Udrişte Năsturel —, nici aceste date nu sînt amintite. Şi nici săborul de vlădici şi de preoţi „a două ţări surori", ieşit din întîlnirea acestor doi mari cărturari ai timpului şi în care s-a anatemizat *Catehismul calvin,* tipărit de unguri pentru românii din Transilvania. Nu mai vorbim de aducerea imprimeriilor în ţară. Este greu de crezut că un cărturar ca Udrişte Năsturel, dacă ar fi el autorul, ar fi trecut cu inima uşoară peste aceste evenimente. Afară numai dacă autorul compilaţiei nu ar fi folosit izvorul decît parţial, ceea ce nu este exclus. în schimb, la ultima ciocnire a lui Vasile Lupu cu Matei Basarab, după intrarea în scenă a lui Gheorghe Ştefan, cronica dobîndeşte iarăşi timbrul contemporaneităţii. Datele sînt precise: „Domnul încalecă, cu toată curtea lui de la Tîrgovişte, duminecă, mai 15 zile, iar cînd au fost marţi, mai 17 zile, tăbărîtu-s-au la

sat, la Finta, pe apa Ialomiţei". Tabloul cîmpului de luptă are mişcare şi viaţă. Se reproduc cuvintele de îmbărbătare ale lui Matei Basarab către ostaşi. în toiul luptei, domnul este rănit „cu un glonţ, la piciorul stîng, din josul genunchiului". Dar Dumnezeu dă către seară un nor ploios, care se năpusti asupra taberei moldoveneşti, „cum ar cura un rîu prea iute", cu „picături groase şi vîrtoase ca o piatră, unde-i lovia, ticăloşii, îndată cădea de pre cai jos şi se făcu în tabăra lor apă multă, ca o baltă tinoasă". Şi aşa fiind, muntenii se năpustesc asupra lor şi-i sfarîmă. Vasile-vodă, cu ginerele său Timus şi cu puţini călări, de-abia au scăpat cu fuga, „trecînd la Moldova pe la Galaţi, însă noroc au avut, căci au înnoptat".

Tot astfel contimporane sînt şi notele care urmează despre răscoala seimenilor, care a turburat ultimele zile ale înţeleptului domn. Scena e povestită dramatic: „Matei-vodă, fiind rănit de războiul căzăcesc, zăcea în patul lui şi nu putea să se repause şi să-şi caute leacul ranei sale de necazul slujitorilor lui". „Aceştia se îndrăcîră de se nebuniră... şi-şi bătea joc de dînsul şi în toate zilele zbiera în curtea lui şi lua tunurile de le scotea afară la cîmp şi intra în casă unde zăcea, de-1 pedepsia (chinuia), şi se lăuda că ei au bătut războiul cazacilor, cerşindu-i să le dea cîte trei lefi, iar de nu, vor sparge cămara şi singuri îşi vor lua... Şi zicea să-şi lase de-acum scaunul şi să se facă călugăr, că au îmbătrînit." într-o zi, se strînseră cu toţii în curtea domnească să prindă pe doi boieri pe care-i bănuiau că sfătuiesc pe domn să nu le dea lefi. Şi, continuă cronica cu izbucniri de ură, care nu-şi are locul decît la cineva care narează pentru fapte contimporane: „Şi aşa, fiind ei *turbaţi ca nişte porci făr' de nici o ruşine,* se suiră sus în casele domneşti şi dederă năvală unde zăcea demnul lor, căutînd pre aceşti boiari, supt căpătîiul lui, supt paturi, prin poduri, prin cămări, prin Iade, pînă-i găsiră şi asia dinaintea lui, i-au luat, cît se cutremura locul de groaza lor, dezbrăcîndu-i de haine, bătîndu-i nemilostiv pînă i-au scos afară la cîmp şi acolo i-au omorît."

în răstimp, doamna Elina moare, îngropată cu mare cinste în biserica domnească din Tîrgovişte. Frămîntările provocate de răzvrătirea seimenilor însă nu se potolesc. într-o zi, pe cînd domnul vindecat la picior ieşise „la preumblare către Argeş, învîrtejindu-se de-acolo, dorobanţii şi seimenii i-au închis porţile şi i-au ieşit înainte la şanţul cel mare, cu toate tunurile, oprind pre domnul lor, ca să nu mai între în cetate, zicînd că de-acum înainte nu le mai trebuie să le mai fie lor domn, ci sau să iasă din ţară, sau să se călugărească. Deci aşa au şezut cu toţi boiarii lui, obidit, din josul oraşului, trei zile; şi nici pîine nu lăsa să-i aducă să mănînce din averea lui şi din toată cinstea domniei lui." Numai după ce le-a făgăduit să le dea bani din destul, l-au lăsat să intre în cetate.

VI. După moartea lui Matei Basarab compilaţia lui Stoica Ludescu continuă cu ştiri care au un caracter contemporan şi care pot fi, de data aceasta, chiar amintirile personale ale compilatorului. Zarva seimenilor, care a amărît ultimele zile ale lui Matei Basarab, izbucneşte cu furie, în domnia următoare a lui Constantin Şerban Basarab — cumnatul postelnicului Cantacuzino —a cărui figură este prezentată în lumină frumoasă: „om bun şi înţelept şi blînd... judecăţi drepte făcea... pre niminea nu obidia, ci cu blîndeţe şi cu cuvinte dulci pre toţi îi mîngîia şi gîndi să facă mult bine ţării şi se bucura

toţi si moşnenii si streinii". Dar aceste intenţii nu putură fi aduse la înde-plinire. Domnul, sfătuindu-se cu boierii, făcu greşeala de comunică căpeteniilor oştirii sale intenţia de a scoate pe seimenii sîrbi din oştire. Căpeteniile încus-crite cu seimenii le dezvăluiră acestora planul domnului, şi cu toţii, înfuriaţi, se răzvrătiră, asasinînd boierii de frunte — între alţii pe vistierul George Carida, bunicul cronicarului Radu Popescu, şi pe Papa, fiul Predei Brînco-veanu, tatăl viitorului domn. Apoi se năpustiră asupra bisericilor: „Călcară şi svintele biserici ale lui Dumnezeu, încă slujind preoţii svînta liturghie, iar ei intra în biserici de-i scotea de păr afară, şi-i dezbrăca de vesminte, şi jefuia svintele biserici şi prestoalele, şi lua potirele de au vărsat jos svîntul sînge şi trup al Domnului nostru Isus Hristos... Svintele veştminte făcutu-le-au muierilor şi fetelor contese; din procoveţe făcut-au căiţe şi altiţe. Şi vindea cărţile bisericii la tîrg." De această năpaste n-a putut scăpa ţara decît atunci cînd domnul, împlinind un vechi gînd al lui Matei Basarab, a chemat în ajutor pe Gheorghe Ştefan, domnul Moldovei, şi pe Gheorghe Racoţi al Ardealului, şi împreună cu aceştia, cu oastea ce-i rămăsese credincioasă, s-a învîrtejit asupra rebelilor şi i-a nimicit, spînzurînd la roată pe Hrizea spătarul, pe care răsculaţii îl aleseseră domn. Dar aceste turburări interne aduc mazilirea lui Constantin Basarab şi înlocuirea lui prin Mihnea.

VII. De la Mihnea-vodă înainte, Stoica Ludescu, povestind evenimentele la care a fost martor şi părtaş — căci el era omul de casă al familiei Cantacuzino, împărtăşind cu ea vicisitudinile soartei — concentrează interesul asupra împrejurărilor care au pregătit asasinarea postelnicului Constantin Cantacuzino — eveniment care, prin turburările adînci pe care le-a avut în viaţa ţării şi prin consecinţele lui îndepărtate, a intrat pe primul plan în istoria timpului.

Domnul Mihnea-vodă, care uzurpase din domnie pe cumnatul postelnicului, Constantin Basarab, scoase pe Cantacuzino din funcţia de mare logofăt al curţii şi-1 sili să se retragă la moşia sa Filipeşti, din Prahova. Cîteva luni mai tîrziu, după ce boierii destăinuiseră în Ardeal paşei intenţiile de trădare ale lui Mihnea, domnul, înfuriat, trimise din Tîrgovişte pe căpitanul Odor cu plăieşii Ialomiţei, să prinză pe postelnicul Cantacuzino şi pe ginerele său, Pană Filipescu spătarul, pe care-i credea vicleni, şi să-i omoare. Aceştia, prinzînd de veste, fugiră prin munţii Prahovei, fugăriţi din urmă de trimişii domnului. De la Braşov, unde scăpaseră, ei trecură în Moldova, la fraţii postelnicului, şi de acolo postelnicul plecă la Constantinopol, unde fusese chemat de Poartă, spre a se dezvinovăţi de învinuirile aduse de Mihnea-vodă. Acolo C. Cantacuzino se apără aşa de bine, încît prigonitorul, Mihnea-vodă, se vede silit să fugă în Ardeal, în timp ce el — postelnicul — se întoarce în ţară la numirea noului domn, Gheorghe Ghica.

După domnia de un an a lui Gheorghe Ghica, urmează fiul acestuia, Grigore Gheorghe Ghica, sub care postelnicul se credea asigurat, deoarece, ca recunoştinţă din partea tînărului domn, pentru sprijinul dat la obţinerea tronului, primise de la acesta legămînt scris, prin care i se garanta liniştea vieţii. Dar această prietenie fu de scurtă durată. în curînd, avea să se abată asupra băt rinului sfetnic năpasta.

Drama începe să se desfăşoare pe cîmpurile de luptă, dincolo de hotarele ţării. Grigore-vodă se afla în tabăra turcească, împreună cu tătarii şi moldovenii, în lagărul muntean, se afla şi Constantin Stolnicul — pe atuaci un copil de vreo 15 ani — care îndeplinea pe lîngă domn sarcina de postelnic, alături de cei doi fraţi ai săi mai mari, Drăghici şi Şerban logofătul.

După încheierea campaniei, se răspîndeşte în tabăra munteană zvonul că Şerban logofătul cu fraţii săi şi alţi boieri prieteni ar fi încercat să îndemne pe căpitani şi slujitori ca să pîrască vizirului pe Grigore-vodă de trădare faţă de Poartă, pentru ca, în cele din urmă, să ceară domn pe Şerban logofătul. Zvonul, trecînd din gură în gură, intră în urechile domnului, care la început nu suflă un cuvînt, dar după ce-şi ia ziua bună de la vizir şi se desparte de oşti-rea turcească, conăcind într-un loc, la amiază, porunceşte vătafului de aprozi să aresteze pe fraţii Cantacuzino şi pe ceilalţi boieri, care umblaseră cu vicleşug, în acelaşi timp, şi din ţară sosise domnului ştiri de la dcamna şi de la caimacamii lăsaţi de el în Bucureşti, de la Stroe vornicul Leordeanu şi de la Dumitraşcu Cantacuzino, că tatăl Cantacuzinilor se laudă că „el a popit pe Grigore-vodă şi el îl va despopi", că trimite oamenii lui „pre marginea turcească, hulind numele domnului de rău şi hain", că zăticneşte oamenii ţării şi nu-i lasă să dea dajdiile împărăteşti.

Fără să bănuiască nimic din aceste intrigi, bătrînul postelnic, aflînd ştirea că fiii săi au căzut în năpaste, iese întru întîmpinarea domnului la Craiova, dar Grigore Ghica îi arată de la început „o faţă foarte posomorită"; îi vorbeşte cu aluzii înţepătoare — „îi vorbia cam alăturea cu calea", zice cronicarul — şi, în cele din urmă, se plînge de copiii postelnicului că sînt răi şi vicleni.

Venind la scaunul de domnie, Ghica, punînd în libertate pe ceilalţi boieri arestaţi, taie la nas de o parte pe Şerban-vodă, „pentru că — zice cronica — se numea a fi Domn". în acelaşi timp, trimite, în toiul nopţii, dorobanţi să ridice pe bătrînul postelnic din aşternut şi să-1 ducă la mănăstirea Snagovului, de lîngă Bucureşti.

Era în pragul sărbătorilor de Crăciun ale anului 1663, în noaptea de sîmbătă spre duminică, 20 decemvrie. Cronica scrisă de Stoica Ludescu, „bătrîna slugă a Cantacuzenilor", ne spune cum postelnicul, cu presimţirea morţii apropiate, a stat a doua zi „la dumnezeiască rugă tot în genunchi la sfintele icoane" şi ş-a precestuit cu trupul şi cu sîngele Mîntuitorului. Sorocul zilelor lui era încheiat. Seara, pe vremea cinei, gelaţii lui vodă îl duc în sala trapezăriei şi acolo, legîndu-1 de stîlpul cel mare, l-au sugrumat.

Năpasta împotriva Cantacuzenilor nu se sfîrşi cu moartea postelnicului. După mazilirea lui Grigoraşco-vodă, Drăghici spătarul Cantacuzino, trimis înainte la Constantinopol ca să aşeze, prin legăturile lui acolo, domnia lui Radu, fiul lui Leon, este suprimat de greci — explică Ludescu — „căci nu-i lăsa de tot în voia lor să mănînce şi să prade ţara, iar ei, ca nişte draci, înţe-legînd, mai rea pismă puseră şi otrăviră pre ticălosul Drăghici spatariul, omorindu-1 acolo în Ţarigrad". După răsturnarea lui Radu-vodă, care, înteţit de Stroe Leurdeanu şi de greci, pusese la cale uciderea boierilor — fireşte în cap cu Cantacuzenii — „sus în casele domneşti" — urmează o scurtă epocă de înseninare. Prin stăruinţele boierilor, fu ales domn „un boiariu, anume Antonie vornicul, den sat den Popeşti, den judeţul Praovei".

Domnia lui Antonie-vodă este înfăţişată cu simpatie, — o domnie de împăcare a urilor dezlănţuite şi de reabilitare a memoriei postelnicului. Intrat în scaun în Săptămîna Patimilor, Antonie-vodă, în „duminica svintelor Paşti, fiind toţi înaintea bisericii..., făcut-au mare jurămînt împreună cu toţi boiarii, cîte unul, cîte unul, fieştecare puindu-şi mîinele pre svînta Evanghelie, jurînd pre putiernicul svîntul nume al Domnului Dumnezeului nostru Isus Hristos, cum vor sluji domnu-său, lui Antonie-vodă, cu dreptate, şi cum să lipsească pisma şi mozaviria şi hicleşugul din mijlocul lor; numai de acum înainte să locuiască toţi într-o adevărată dragoste, ca nişte adevăraţi creştini...". Şi „istovind jurămîntul, toţi au iscălit cu mîinile lor la izvodul jurămîntului".

în timpul acestui domn, „care făcea judecăţi drepte şi căuta de rîndul ţării şi al săracilor", fiii postelnicului Cantacuzino şi mama lor, „jupîneasa Elina postelniceasa", s-au prezentat în divanul domnesc, acuzînd pe Stroe vornicul Leurdeanu că a pricinuit moartea pe nedrept a postelnicului. Stroe tăgăduieşte: „nu este el cu nimic vinovat de sîngele acelui creştin... vrînd — adaogă Ludescu — să se ascunză ca Cain de sîngele frăţine-său, lui Avei". Pîrîşii scot atunci trei răvaşe „scrise cu mîna lui cătra un hoţ asemenea cu el, Costandin Paharnicul Verzariul... ca să facă lui Costandin postelnicul moarte, iar într-alt chip nu", care „s-au citit în divanul cel mare şi le-au văzut singur Stroe vornicul şi n-au mai putut prinde bîha, că erau scrise de mîna lui". Domnul cu mitropolitul Teodosie şi amîndoi episcopii, cercetînd Pravila, osîndesc pe vinovat la moarte. Atunci doamna Elina şi copiii ei' se roagă de domn să-1 ierte de moarte, trimiţîndu-1 mai bine la călugărie. Antonie-vodă porunceşte să-1 scoată afară din divan, „cu răvaşele lui cele de vînzare, de se arătară tuturor noroadelor, ca să-1 ştie toţi că s-au asemănat cu Iuda şi l-au ivit Dumnezeu ca pre Cain". Apoi l-au dus la mănăstirea Snagov, unde l-au călugărit, puindu-i numele, în monahism, de Silvestru.

Condamnarea lui Stroe Leurdeanu turbură din nou viaţa publică a Ţării Româneşti. Adversarii Cantacuzenilor alcătuiesc „o ceată spurcată", care „noaptea se strîngea la casa lui George vornicul Băleanu" şi „uneltia pieirea lor". Cantacuzenii se plîng domnului. Antonie-vodă, aducînd plîngerea lor în divan şi negăsind în sarcina lor nici o vină, scoate din dregătorii boierii uneltitori şi le porunceşte să „meargă la ţară, să şează la casele lor". Aceasta îndîrjeşte şi mai mult partida Bălenilor, care nu se lasă pînă nu provoacă mazilirea lui Antonie-vodă şi readucerea în domnie a lui Grigoraşco Ghica. Cu acesta începe o eră nouă de prigoniri împotriva Cantacuzenilor. Călugărul Silvestru, aflînd de întoarcerea lui Grigoraşco, îşi leapădă rasa de monah şi aleargă la Odrii, ca să se închine domnului. Apoi se însoţeşte din nou cu ceilalţi boieri şi cu grecii şi pornesc lupta împotriva adversarilor. „Multe case au pustiit, că toată pisma lor era mai vîrtos ca să surpe casa răposatului Costandin Postelnicul, că nu se sătura de sîngele lui, ci şi acum tare se nevoia ca să omoare şi pre feciorii lui", se văicăreşte Ludescu. Aşteptau să se întoarcă în ţară Şerban Cantacuzino de la Ţarigrad, ca să pună mîna pe toţi, dar acela, înştiinţat în drum de maică-sa despre cele ce se urzeau în ţară, se întoarce înapoi. Adversarii, văzînd că le-a scăpat Şerban, „fac svat drăcesc": „pun la opreală mare în turnul clopotniţei" pe ceilalţi fraţi şi trimit la ocnă rudele apropiate şi devotaţii, între care şi „pre Stoica Logofătul Ludescul, care au fost slugă bătrînă la casa răposatului Costandin Postelnicul". Domnul plecînd

cu oastea, ispravnicii lăsaţi de el — Gh. Băleanu, Stroe Leurdeanu şi Hrizea Vistiernicul — scot din turn pe fraţii Cantacuzino „şi-i ducea afară din cetate, înaintea temniţei, de-i bătea în toate zilele pre talpele picioarelor şi-i spînzura de mîini cu sfoară şi-i muncia în tot felul". Dar Şerban — cel scăpat — care veghea de la Ţarigrad asupra fraţilor săi, izbuteşte să trimeată în ţară un capegi-başa, cu poruncă împărătească. Turcul, fără veste, intră în casele domneşti; ceru să i se predea boierii arestaţi şi astfel îi scăpă din mîinile duşmanilor lor în care intrase „covăseala dracului". Nici în domnia următoare, a lui Duca-vodă, Cantacuzenii nu sînt liniştiţi. Din nou arestaţi, din nou scăpaţi, şi toate aceste prigoniri ale lor nu se sfîrşesc decît cu urcarea în scaun a lui Şerban Cantacuzino. Domnia lui Şerban Cantacuzino este înfăţişată în lumină simpatică. Cronicarul nu ştie nimic de răzbunările sîngeroase împotriva adversarilor, cu care Şerban şi-a inaugurat domnia. El începe prin a arăta dificultăţile domniei:

„Ţara, fiind spartă şi răsipită pentru multe nevoi şi greutăţi ce au fost împresurată încă din zilele altor domni", „nu putu nici într-un chip să o îndirepteze", mai ales că-1 împresurase turcii cu dări de bani şi cu „zăhărele". El povesteşte apoi participarea ţării la luptele turcilor de la Viena, de la Bucla, de la Seghedin. însemnă pe larg călătoria doamnei Elina, întovărăşită de fiul ei Mihai vel spătar, la sfîntul Mormînt; pomeneşte moartea şi înmormîntarea ei la Mărgineni în „gropniţa ce este în tinda bisericii din dreapta, alăturea cu gropniţa soţului ei", şi încheie cu un act de adevărată clemenţă al domnului: căsătoria fiicei sale, Alexandra, după Gligoraşco postelnicul, feciorul lui Ivaşco Băleanul, fost mare logofăt. „O mare minune au făcut acel Şerban-vodă cu ginere-său Gligoraşco. Că tatăl lui Ivaşco şi moşiu-său Gheorghe din Băleni, fost-au mari vrăjmaşi asupra lui Şerban-vodă şi a toată casa părinţilor lui". La venirea lui Şerban-vodă, Ivaşco şi fiul său fugiseră în Moldova. Ivaşco a murit în pribegie, Gligoraşco s-a tras în Ardeal. „înţelegînd de bun sfat şi înţelepciunea acestui cocon, Gligoraşco postelnicul, îndată au trimes de l-au adus împreună cu maica lui aici, în ţară, şi către aceia n-a mai pomenit vrăjmăşia lor cea dintăi, ci cu inimă curată l-au iertat şi l-au făcut lui ginere... Şi s-au mirat şi mari şi mici de acest lucru ce au făcut Şerban-vodă." La flăcările unui nou război, încins între turci şi austriaci, în care generalul austriac Veterani, pătruns în ţară pe la Turnu-Severin, este întors înapoi prin solia plină de tact a lui Constantin Brîncoveanu, se încheie compilaţia lui Stoica Ludescu.

Compilaţia lui Stoica Ludescu este cusută, după cum se vede, din părţi inegale ca întindere, ca valoare istorică şi formă literară: unele epoci reduse la cîteva date seci şi acelea nesigure, altele expuse pe larg cu detalii preţioase pentru istoricul care nu se mărgineşte la schema faptelor principale privitoare la transformările urmate în structura unei societăţi, ci caută să prindă şi culoarea particulară a timpului. Ca izvor istoric, Ludescu trebuieşte utilizat cu grijă. El este „bătrîna slugă a Cantacuzenilor", care răsfrînge în scrisul său sentimentele şi resentimentele familiei de care-şi legase viaţa şi pentru care suferise doi ani de ocnă. Mihnea-vodă, cel care a dezlănţuit prigoana împotriva Cantacuzenilor, este înfăţişat ca fiind „de neamul lui, grec cămă-tariu. Tată-său l-au chemat Iane Surdul, iar pre dînsul l-au chemat din botez,

Frânți. Deci izvodindu-se de mic a urma lui Ismail, feciorul Agariei, fugit-au de la părinții lui de s-au dus la Țarigrad şi s-au curtenit la Kinan-paşa, zicînd că este fecior Radului-vodă, nepot Mihnii-vodă." Disprețul şi ura lui împotriva lui Mihnea se vede des în cursul narațiunii. Acesta „îmbrăca pe dorobanți tot cu haine spahiceşti şi nădăjduia în ei, ca Irod împăratul în Irodiada, cînd tăia capul Svîntului Ioan Botezătoriul pentru dragostea ei; deci cît folos au avut Irod de dînsa, atîta au avut Mihnea de ei." Asasinarea postelnicului e înfățişată ca o cursă a diavolului, „pismaşul neamului omenesc". „Diavolul găsi două vase rele, unul românesc, altul grecesc, vel vis-tiariu Țarigrădeanul". La moartea postelnicului el izbucneşte —influența poemei pe care am analizat-o mai sus (p. 421 — 424)—într-un adevărat threnos: „O, diavole, răul pismaşiu neamului omenesc, cum prilestişi (amăgişi) pre Grigorie-vodă de omorî pre Costandin fără judecată, fără vină nimica? Iară țara toată plîngă pre Costandin Postelnicul, că au pierdut un stîlp mare, carele au sprijinit toate nevoile țărei. Plîngu-1 şi săracii că şi-au pierdut mila. Plîngu-1 care au avut de la el multă căutare, plîngu-1 şi păgînii şi creştinii şi toate țările care l-au ştiut şi nu l-au ştiut, ci numai de numele lui au auzit pentru multă înțelepciune şi bunătate ce făcea în toate părțile..."

Iată acum cum sînt înfățişați, prin contrast, boierii amestecați în complotul urzit împotriva postelnicului. Mai întîi Costandin, fiul Radului Armaşul Vărzariul: „...cum nu se poate face din mărăcine struguri, şi din rug smochine, aşa nu se poate face din neamul rău bun; ci din varza cea rea, ce-i zic moroco-cean, au ieşit fiu-său şi mai morococean... Sămînța acestor nelegiuiți şi îndrăciți s-ar cădea, ce ar fi parte bărbătească, să se scopească, ca să nu mai răsară muştar şi ardeiu, ci să se topească şi să se canonească."

Iată pe tatăl lui Costandin Vărzarul: „Radul Armaşul era de moşie român. Şi tată-său era grădinar de verze la Ploieşti, pentru aceia numele lui s-au poreclit de i-au zis: Vărzariul. O rea sămînță au fost, că nu s-au făcut varză bună, ci de nimic au răsărit fiul dracului."

Ura sau simpatia lui îmbracă adesea forme biblice. Bătrînul logofăt găseşte necontenit, pentru oamenii şi faptele pe care le povesteşte, paralele în textele biblice. Grigoraşco-vodă s-a căit de moartea postelnicului, „cum s-a căit, pentru moartea Domnului nostru Isus Hristos, şi Iuda". Stroe Leur-deanu, Gr. Băleanu şi Hrizea Vistierul, care au închis pe frații Cantacuzino şi-i chinuiau, „se asemăna cu Maximian şi Diocletian, muncitorii creştinilor, şi cu spurcatul Arie". Pre Şerban Cantacuzino „1-a scos Dumnezeu din calea pierzării şi 1-a îndreptat pre calea mîntuirii, precum au îndreptat şi pre cei trei filozofi care i-au trimes Irod să ispitească de naşterea lui Hristos". Cîte-odată logofătul încearcă pe aceste teme de paralele biblice să scoată efecte retorice, ca atunci cînd ne povesteşte că seimenii „pîrîră pre domnul care era Constantin Şerban Basarab, cumnatul postelnicului lor, la păgînii care niciodată nu pohtesc binele creştinilor. Iuda pîrî pre Domnul nostru Iisus Hristos la păgînii ovrei: cum că el se laudă că este fiiul lui Dumnezeu, iar dorobanții pîrîră pre domnu-său la păgînii turci. Iuda vîndu pre Hristos în 30 de talanți, iar ei se vîndură robi turcilor în toată viața lor. Ovreii deaderă acel chelciug pre un sat a fi de îngroparea streinilor, iar ei singuri se deaderă mîncare dinilor. Iuda se deade singur spînzurării, iar ei singuri se deaderă înecării, că s-au înecat cu totul. O nebunie nespusă...".

Acest fel de citate şi de paralelisme biblice, de invective şi imprecaţii, care se întreţes prea des în partea finală a cronicii, fac să lîncezească interesul pe care-1 trezesc liniile simple ale evenimentelor în încordarea lor dramatică. Artificiile retorice ale bătrînului cronicar par azi naive şi vetuste. Indignarea şi ura nu trezesc în sufletul lui, alimentat mai mult cu lecturi biblice şi hagiografice, ecouri atît de largi şi de puternice, încît să se cristalizeze în forme literare, care să poată trăi dincolo de lumea şi de epoca lui.

Cronicarul cantacuzinesc stă astfel cu mult în urma cronicarilor moldoveni, şi prin lipsa de obiectivitate şi prin darul formei literare, dar el are meritul de a ne fi păstrat, în compilaţia sa, cele mai vechi anale ale Ţării Româneşti şi de a fi înnodat povestirea evenimentelor de la descălecat pînă în vremea sa.

BIBLIOGRAFIE

Ediţii: Textul cronicii lui Stoica Ludescu a fost publicat pentru întîiaşi dată la Chişinău, la începutul sec. XIX sub titlul *Istoria Tierei Romanesci de cîndu au descălicatu românii,* în *Magazinu istoricii pentru Dacia supţii redacţia lui A. T r e b. L aur i a nu şi N ic ol a e B ăl c e s c u,* tom. IV, 1847, p. 231 — 372, şi V (1847), p. 3 — 32. O altă versiune, după un manuscris, aflat în Biblioteca Mitropoliei din Chişinău, copiat de ierodiaconul Daniil, a fost publicată de G. Ioanid în *Istoria Moldo-României,* Bucureşti, 1858, voi. I, p. 1—165. O altă versiune cu multe interpolări a fost publicată de Stoica Nicolaescu în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie,* voi. XI, partea I, 1910, p. 97— 186, şi XI, p. 2, p. 346— 355.1. M i n e a, *O versiune a cronicii lui Stoica Ludescu, în Cercetări istorice,* I, 1925, p. 2 — 7.

Studii: Gr. Tocilescu, *Studii critice asupra cronicelor române,* în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie,* anul II, voi. III, 1884, p. 270 — 288; N. I o r g a, *Cîteva note despre cronicele şi tradiţia noastră istorică, în Analele Acad. Rom. sect. ist. .,* scria II, tom. XXXIII, 1910, p. 141—146; N. I o r g a, *Cronicele muntene. Cronicele din secolul al XVII-lea,* în *Analele Academiei Române. Mem. Secţ. ist.,* seria II, tom XXI, 1898— 1899, p. 303—462. O părere deosebită în privinţa alcătuirii cronicii, la D. O n c i u 1, *Din istoria României,* Socec, 19 13, p. 84 — 85 (retipărită şi în „Biblioteca pentru toţi", nr. 361—362, pp. 102—103). Ştiri despre Stoica Ludescu, în afară de studiul amintit al lui lorga: C. Giurescu, *Contribuţiuni la studiul cronicelor muntene,* Bucureşti, 1906 p. 5 —8; Al. L a p e d a t u, în *Buletinul Comi-siunii Monumentelor istorice,* I, 1908, p. 161— 165: *Noi monumente istorice. Biserica din Ludeşti* (ctitoria lui Stoica Ludescu), în care se găsesc mormintele soţiei lui Stoica Ludescu, Ecaterina şi a fiicelor lui: Lencuţa şi Ancuţa; Al. Ciorănescu, *Un act al lui Stoica Ludescu,* în *Revista istorică,* XX, 1934, p. 219 — 220. E o mărturie la mîna lui Goran Logofătu pentru o moşie de la Ţigăneşti, pe Mostişte, din Ilfov. Cronicarul semnează aci: „Stoica Logofătul Liudescu, ispravnicul Scaunului Tîrgoviştii". G. P o t r a, *Averea lui Şerban Cantacuzino şi întemeierea mănăstirei Cotroceni,* în *Revista istorică română,* IV, 1934, p. 300 — 306. Actul este scris de „bătrîna" slugă a cinstitei sale case, Stoica Liudescul" şi terminat în decemvrie 1681. Rezumate şi extrase din părţile principale ale studiilor citate mai sus au dat N. Simache şi Tr. Cristescu, *Letopiseţul cantacuzinesc, 1290 — 1688,* Buzău, 1942. Este însă de regretat că autorii uită să pună semnele citării după pasajele destul de întinse pe care le reproduc de la alţii.

RADU POPESCU

Compilația lui Stoica Ludescu a ajuns şi la cunoştința adversarilor şi era firesc ca acestora să nu le convină a fi înfățişați contimporanilor şi viitorimii în lumina de blesteme în care îi înfățişase istoricul cantacuzinesc. Cel mai cărturar dintre ei, Radu Popescu, om cu cultură largă şi cu talent literar, fiul vistiernicului Hrizea, care pierise ucis în chinuri de Şerban Cantacuzino, a apucat pana ca să întocmească o altă compilație pe un plan nou şi ca să povestească lupta dintre ai săi şi dintre Cantacuzeni, în lumina care le era prielnică.

VIAȚA. Radu Popescu are o viață plină de peripeții dramatice, cu trăsături de adevărat roman: zguduită în tinerețe de tragedii familiale, de neaşteptate întorsături ale soartei, care fac din fiul unuia din cei mai bogați şi mai puternici oameni ai Țării Româneşti un boier scăpătat, pentru ca apoi să-1 ridice pe treapta cea mai înaltă a ierarhiei boiereşti şi, în cele din urmă, să-1 aducă a-şi închina zilele în chiliile unei mănăstiri.

Era fiul lui Hrizea vistierul, din satul Popeşti al județului Ilfov. Bunicul său, Gheorghe Carida —■ nume ce trădează o origine grecească — fusese vistier pe vremea lui Radu Leon şi a lui Matei Basarab şi a fost ucis în răscoala seimenilor din 1655, cînd i s-a jefuit şi toată casa. Tatăl cronicarului — Hrizea — a luat în căsătorie pe Măria, fiica marelui ban Gheorghe Băleanu, căpetenia partidei de boieri care duceau lupta înverşunată împotriva Cantacuzinilor.

în încăierarea dintre cele două partide boiereşti, în care a căzut victimă postelnicul Constantin Cantacuzino, Hrizea a jucat un rol de frunte. După moartea postelnicului, el era în capul partidei boiereşti, care ducea mai departe lupta contra Cantacuzinilor.

Pe timpul lui Duca-vodă, cînd domnul, din porunca turcilor, pornise cu oştirea în ajutorul trupelor turceşti, împotriva cetății Cehrinul, rămîn în țară ca ispravnici de scaun, între alții, Hrizea Vistiernicul şi logofătul Şerban Cantacuzino, fiul postelnicului, cu misiunea specială de a supraveghea ridicarea unor ziduri la curtea domnească. în acele împrejurări, Şerban Cantacuzino, care intrase în legături de dragoste cu doamna, şi-ar fi dat gîndul pe față: „Bune case de domn tînăr". De fapt, el umbla încă de atunci după domnia țării, îndemnat între altele şi de faptul că în Constantinopol fusese numit vizir un bun prieten al său, Cară Mustafa. în aceste împrejurări, vine în Bucureşti un ciohodar din Constantinopol, cu veşti pentru Şerban Cantacuzino. întîmplarea face ca să iasă în calea turcului, care căuta pe Şerban, Hrizea, şi-i spune trimisului că el este Cantacuzino. Astfel scrisoarea şi destăinuirile ciohodarului sînt aflate de Hrizea, care le comunică domnului Duca-vodă. Şerban Cantacuzino, înştiințat de cele întîmplate prin doamna lui Duca-vodă, Anastasia, fuge peste graniță şi, curînd după aceasta, izbuteşte să capete la Constantinopol domnia Țării Româneşti.

Şerban Cantacuzino, nevoit să mai rămînă cîteva zile pe țărmurile Bosforului, ca să-şi consolideze domnia, trimite, prin nepotul său Brîncoveanu, poruncă la Bucureşti, ca să se aşeze în scaunul domnesc ca locțiitori ai săi — caimacami, cum se zicea pe atunci — Badea Vornicul Bălăceanu şi Hrizea

Vistierul. Dar această cinste deosebită, pe care Şerban-vodă o aducea celui ce făcuse parte din tabăra care pusese la cale pieirea tatălui său, nu era pornită din sentimente sincere.

în 1680, pe la sfîrşitul lui februarie, Hrizea este închis din porunca domnului, sub învinuirea că ar fi mîncat banii ţării. Boierii însărcinaţi cu cercetarea cazului stabilesc însă că Hrizea cheltuise de la el, pentru ţară, 30 000 de taleri. Abia scăpat de această acuzare, o altă năpastă cade pe capul lui. Domnul îl învinuieşte că zahereaua — adică previziunile — procurate oştirii turceşti care înconjurase Cameniţa, fusese rea. O cronică anonimă, care ne relatează acestea, adaogă aci că „ori bună, ori rea de au fost, o dedese boiarii şi rudele lui, iar el numai Hrizei vistier îi găsea vină". Din porunca domnului, i s-a cerut pentru această vină 41 000 de taleri. Neavînd încotro, nenorocitul vistier a trebuit să-şi vîndă satele, moşiile şi ţiganii, şi pe deasupra să se împrumute, ca să achite suma cerută. După plată, Hrizea este scos din temniţă, dar în curînd este închis din nou şi muncit în chinuri din ce în ce mai grele, pînă ce i se scoate un ochi. Un misionar catolic, călugărul italian Del Monte, care fusese trimis în Ţara Românească de scaunul papal ca să facă un raport asupra situaţiunii ţării, ne spune că domnul din iatacul său auzea vaiete şi chinurile nenorocitului boier, care se zbătea în dureri, jos în beci, strigînd: „Doamne, eşti crud şi nebun de-mi chinuieşti trupul ? Cine-ţi va mai crede ţie ? Ţi-am slujit cu credinţă şi numai în acest an ţi-am numărat din ţară 2 800 pungi, pe care le-ai luat şi nu ştiu cui le-ai dat." Del Monte adaogă la acestea că domnul, înfuriat, a poruncit atunci ca vistierul să fie tras în ţeapă.

Pe urma lui Hrizea rămîn, cu totul sărăciţi, jupîneasa şi copiii. Şi totuşi, setea de răzbunare a domnului nu s-a potolit, căci cere familiei bani şi pune slujitori să-i păzească ziua şi noaptea şi să le urmărească toate mişcările. Văzîndu-se necontenit hărţuiţi şi aflînd de la unii şi de la alţii că domnul e hotărît să-i piardă, „au luat —■ cum zice cronica în graiul ei bătrînesc — pe Dumnezeu într-ajutor" şi, strecurîndu-se printre paznicii care pîndeau în jurul casei, izbutesc să încalece de cu seară şi, gonind pe drumul Giurgiului, pe la miezul nopţii au trecut Dunărea în ţara turcească.

Şerban, aflînd a doua zi de fuga lor, a trimis în toate părţile căpitani şi slujitori ca să-i prindă şi să-i omoare unde i-or ajunge. Era însă prea tîrziu. Cu toate promisiunile de bani făcute paşilor şi cadiilor din cetăţile dunărene, fugarii ajung la Adrianopol, de acolo la Ţarigrad şi, în sfîrşit, după o oarecare vreme, se oploşesc în Moldova, la curtea lui Duca-vodă, unde se întîlnesc cu ceilalţi boieri pribegiţi acolo de frica lui Şerban-vodă.

Pe la începutul lui 1687, adică în ultimul an al domniei lui Şerban-vodă, Radu Popescu —-fiul vistierului ucis— şi ai săi se întorc cu cea mai mare parte a pribegilor, la vetrele lor. Erau însă — cum se va vedea îndată — cu totul scăpătaţi.

La începutul domniei lui Brîncoveanu, Radu Popescu este preţuit pentru cultura lui şi trimis în misiuni diplomatice.

în acele timpuri, aga Constantin Bălăceanu, care fusese încredinţat cu solie la Viena, de către Şerban Cantacuzino, aflînd de moartea socrului său, s-a oprit la Braşov şi a început să uneltească împotriva noului domn, Brîncoveanu, pe lîngă generalul Heissler, comandantul armatelor imperiale. După stăruinţele lui Bălăceanu, Heissler se pregătea chiar să intre cu oştirile în ţară.

Brîncoveanu, însă, care se străduia ca țara să nu devină teatrul războiului dintre creştini şi turci, trimisese o solie pe lîngă Bălăceanu şi pe lîngă comandantul general, dar solii lui Brîncoveanu găsesc pe Heissler turburat şi mînios, ca „un urs împuşcat", spune o cronică anonimă contimporană, şi „nicicum nu se apropia de vorba lui, că nu se uita la vorbele lor, ci la cuvintele Bălă-ceanului".

Solii se întorc fără nici o ispravă, dar Brîncoveanu, gîndindu-se la jaful şi pustiirea ce s-ar întinde în țară, cînd împotriva armatelor germane s-ar uni oştirile turceşti şi tătăreşti, trimite din nou, de data aceasta pe Radu Popescu, „fiind — după cum ne încredințează cronica — învățat în limba latinească". Şi pentru a îmblînzi mînia generalului, Radu logofătul aducea ca dar din partea domnului, pe lîngă o sumă de bani, şi o mie de boi pentru nevoile oştirii. Cronica contemporană ne-a consemnat toate amănuntele întrevederii cu generalul austriac şi discuția urmată între ei, asupra căreia, pentru savoarea lucrului şi pitorescul vremii, ne oprim puțin.

„ Jupîne Haisler—începe Radu Popescu— , ce pricină este la mijloc între dumneata şi între măria-sa vodă şi între țară, şi în toate zilele te lauzi cu rău asupra pămîntului; în ioc ce am avut nădejde de mîntuință din mîinile turcilor păgîni, acum de la dumneavoastră să ni vie pieire, care nădejde va să fie la noi în deşert." La acestea, Heissler răspunde acuzînd pe Brîncoveanu că, după ce a trimis soli la împărat şi a încheiat legămînt cu creştinii, n-a vrut să păzească „tocmeala — cum zic la noi, la nemți: parola—-ci ați călcat şi toate legăturile, şi ați stricat şi parola". La acestea, răspunde Radu logofătul: „Mi-ar fi voia să auz de la dumneata care legături am călcat de am stricat parola, că domnul nostru şi cu țara gîndeşte că le țin toate cîte au legat solii ncştri acolo în Beciu [Viena], iar de au legat dumnealui Bălăceanu, care îndeamnă pre dumneata spre mînie, alte legături afară din cei trei soli ai noştri, pre neştiință, în taină, acelea nu le vom ținea... iar acelea primim, care au legat solii noştri toți de față. Şi de au legat bani, iată dăm bani, numai deodată toți nu putem să-i dăm, de vreme ce suntem dajnici şi turcilor." El stăruie mai departe să convingă pe general să renunțe la planul de a intra în țară, căci hotarele „sunt deschise de toate părțile şi ar veni turcii şi tătarii de ar pustii tot pămîntul... Care lucru, dacă ar rămînea fără oameni, de cefei ni sînt ostenelile şi vorbele şi legăturile ce le facem?" Generalul rămîne însă neînduplecat. „Nici o mîntuire — încheie el discuția — nu se poate fără primejdie şi fără pagubă."

Cu toată încrederea pe care i-a arătat-o Brîncoveanu în această împrejurare, totuşi, pînă în 16y3, nu i se acordă nici o dregătorie. Dealtfel, şi vremurile erau turburi. Ofensiva otomană împotriva creştinilor începuse. Brîncoveanu primea porunca de a se duce cu. toate ostile sale la Cerneți. în toamna anului următor, trupele austriace intrară în Oltenia; ocupară Piteştii, Cîmpulungul, iar în iarnă, Heissler şi întețitorul său. Constantin Bălăceanu, îşi făceau Crăciunul în Bucureşti. Ca să scoată pe imperiali din țară, domnul aduce în ascuns pe tătari.

De altă parte şi Radu Popescu este prins în dezlegarea numeroaselor încurcături băneşti, rămase de pe urma tatălui său. Tatăl lui Radu Popescu, silit de Şerban Cantacuzino să plătească 41 000 taleri pentru zahereaua de la Camenița, îşi vînduse o parte din avere şi a zălogit pe cealaltă. Radu şi fra-

tele său Gheorghe s-au tot străduit să plătească datoriile mari şi grele — zice actul divanului — dar văzînd în cele din urmă că n-au putere să le împlinească toate, s-au lepădat de toată averea rămasă de la tatăl lor, ca să se împartă între datornici, luînd fiecare „măcar veri ce ar găsi".

Se pare că Brîncoveanu nu avea destulă încredere în Radu Popescu, sau poate că trăia încă viu în amintirea lui rolul pe care 1-a jucat Hrizea în uciderea bunicului său despre mamă. Dregătoria de clucer (care avea îndatorirea de a îngriji de proviziile necesare cailor domneşti) nu era o slujbă pentru cultura şi aspirațiile lui Radu Popescu. De aceea nu era mulțumit cu situația lui, şi amărăciunea de care era cuprins se străvede într-o scrisoare interesantă, pe care o trimite vărului său Răducanu Dudescu. în această scrisoare semnificativă, cronicarul nostru îşi arată dorința de a veni la Dudeşti, să vadă pe „mama Neacşa" şi pe vărul său, ca să mai vorbească: „cîte ceva, că Dumnezeu numai va crede precum ne aflăm şi alt nu avem la cine şi către cine ne plînge... Doară pînă acum, ca nişte oameni ce sîntem, înfăşurați în deşertăciunile lumii, vom fi şi avut cîte ceva între noi, iar acum, cunoscînd şi văzînd de la dumneavoastră atîta ajutor, de nu-ți voi fi mai bun decît fratele şi gînditor şi cu fapte, încît îmi va fi cu putință, să mă bată Dumnezeu. Numai iar mă rog aibi-mă, iubeaşte-mă, sprijineaşte-mă, că sînt striin şi n-am pe nimeni să mă caute; ci toată nădejdea, după Dumnezeu, la dumneavoastră îmi iaste. Şi eu iar cum voi fi cu dumneavoastră, sfinția-sa aşa să mă judece. Nu-mi trebuieşte alt nimic, fără cît o fărîmă de viiață fără groază, şi să trăim cum va da Dumnezeu; că unde văz că într-aciasta becisnică de țară, ne vin oamenilor primejdii şi petrec neştiind nimica, zău că sunt bucuros mai bine să mă aflu în statul celor mai de jos şi să fiu odihnit, decît să-mi fie numele acesta şi să fiu pururea cu gheață în inimă."

Cu aceste sentimente de amărăciune în suflet, Radu Popescu ia parte în iarnă la complotul urzit împotriva lui Brîncoveanu, pentru aducerea la domnie a lui Grigore Ghica, care se afla atunci la Constantinopol. Căpetenia complotului era Dumitraşcu Corbeanu, a cărui soție era înrudită cu sora pretendentului.

înțelegerea între complotiştii din Bucureşti şi între pretendentul din Constantinopol s-a făcut prin mijlocirea unui turc, care fusese efendi la Grigore Ghica. înlăturîndu-se corespondența, care putea să dea lucrurile pe față, turcul trebuia să ducă lui Grigore Ghica, în ziua cînd cele puse la cale în Bucureşti erau gata, o mahramă cu sîrmă. însă turcul, din lăcomia cîştigului, primind mahrama, cu un răvaş, le-a predat lui Brîncoveanu. Domnul, mirîndu-se cu boierii săi de această viclenie, nu s-a turburat la început şi i-a iertat. Dar lucrurile răzbătuseră pînă la Țarigrad şi, într-o bună zi, se pomeneşte cu un agă, trimis din Constantinopol, cu firman ca să aducă la Poartă pe boierii care pîrîseră pe Brîncoveanu. Domnul, care se pricepea să deznoade ițele încurcate ale conjuraților, trimite, pe lîngă boierii cuprinşi în firman — deci şi pe Radu Popescu — , şi o sumă de boieri devotați lui, împreună cu 15 000 de galbeni, care au efectul de a împăca lucrurile şi de a întări situația lui Brîncoveanu.

Pe temeiul unui firman care declara că pîrele au fost dovedite mincinoase, Brîncoveanu închide pe Dumitraşcu Corbeanu, căpetenia, pe Grigore postel-

nicu Băleanu şi pe Radu Popescu; dar aci se vede şi tactul lui Brîncoveanu, care nu numai că îi iartă, dar îi şi pune în slujbe.

în decemvrie următor (1700), Radu este „ispravnic de banii haraciului" în judeţul Vîlcea, iar în primăvara anului 1703 este ispravnic la Vel Ocnă în Rîmnic.

Curînd după aceasta, raporturile dintre domn şi cronicarul nostru se înăspresc. Radu nu se mai întîlneşte în dregătorii, iar dintr-o scrisoare a lui Brîncoveanu din 1708, către vărul cronicarului, se vede că acesta căzuse în dizgraţia domnului.

Radu Popescu făcuse în satul său un zăgaz, ca să abată cursul apei pe matca cea veche, dar neglijase să sape mai întîi şanţul cuvenit, ca să dea cale apei şi puhoiul, venind mare, s-a revărsat şi-a înecat livezile şi morile mănăstireşti. „Dacă au fost văru-tău — scrie Brîncoveanu — cu atîta minte, n-avem ce face... Pentru aceasta am scris boierilor caimacami să taie acel zăgaz şi nu va fi numai cu atîta, ci şi cîtă pagubă şi stricăciune s-a făcut, toată va să plătească..." Pentru aceste motive, el va fi trecut în rîndurile partizanilor lui Ştefan Cantacuzino (1714—1716) şi după înscăunarea acestuia, este numit în rangul de mare vornic de Tîrgovişte. în această calitate, i se încredinţează misiuni delicate, ca de pildă sarcina de a conduce, de la Giurgiu pînă la graniţă, cu conace, pe Carol al XH-lea, regele Suediei, sau aceea de a delimita hotarele Munteniei, care fuseseră încălcate de raiaua turcească a Brăilei.

Domnia lui Ştefan Cantacuzino este însă de scurtă durată. După doi ani de domnie, Ştefan Cantacuzino şi tatăl său stolnicul Constantin sînt strangulaţi în temniţele de la Bostangi-Başi.

Domnia lui Nicolae Mavrocordat reprezintă punctul culminant în ascensiunea politică a lui Radu Popescu. La începutul noii domnii, el păstrează funcţiunea de vornic de Tîrgovişte, iar în martie 1716 este ridicat la rangul de mare vornic. De aci înainte, cronicarul nostru începe să semneze în acte: *Radu Popescu,* în loc de *Radu sin Hrizii vistierul* sau *Radu Hrizea.* în vremurile acelea de zbucium, provocat de războiul dintre austriaci şi turci, Radu Popescu este însărcinat de domn cu misiuni de încredere. Astfel, el este desemnat să conducă oştirea tătărească, ce trebuia să treacă prin ţară, venind în ajutorul turcilor la asediul Timişoarei, şi să-i pregătească conace. Tătarii sosesc însă prea tîrziu, după ce Timişoara căzuse în mîna imperialilor. Grosul armatei tătăreşti, cu hanul în frunte, trebuia acum să se împreune cu vizirul, în acest timp, o ceată de nohai, întorcîndu-se spre vetrele lor, încep să se dea la jaf şi pradă. Radu Popescu dă atunci de ştire domnului, care, trimiţînd slujitori, izbuteşte să smulgă din mîna tătarilor prada. întorcîndu-se în cetatea de scaun, domnul îl primeşte, după cum notează el însuşi, cu cinste şi-1 numeşte mare ban al Craiovei. Radu Popescu ne spune că această înaltă dregătorie o datorează lui Grigore Băleanu, Radu Golescu şi Şerban Bujo-reanu, care, fiind în înţelegere ascunsă cu nemţii şi temîndu-se de el să nu le afle planurile, spre a-1 îndepărta din Bucureşti, l-au recomandat lui Mavrocrodat pentru bănia Craiovei, că, fiind un om mai sprinten, „mai levent", va putea face această ispravă. Cronicarul nostru primeşte însărcinarea, dar pe cînd el se afla la Craiova, o expediţie germană, condusă de un maior, surprinde pe Mavrocordat în Bucureşti şi-1 ia prizonier. Radu Popescu pretinde că el, aducînd la cunoştinţa oştilor pămîntene vestea arestării lui

vodă, a fost dus de aceştia sub pază mare la Tîrgovişte, unde a fost predat autorităților germane, care l-ar fi ținut în arest.

Documente din sursă germană ne dovedesc însă că relatările lui Radu Popescu în această privință nu sînt conforme cu realitatea. Dimpotrivă, era şi el din tabăra boierilor care sprijineau acțiunea creştinilor. La 3 decemvrie 1716, el se găsea, la Tîrgovişte, unde iscălea, împreună cu doi episcopi şi 39 de boieri, „fără de nici o silnicie, ci de bună voie", un act de solidaritate, prin care semnatarii se obligau între ei ca să țină cu toții laolaltă şi să aleagă în unanimitate ca domn pe Gheorghe Cantacuzino, „căci tatăl înălțimei sale a fost domn şi cel mai bun cîrmuitor al țării, care ne-a guvernat ca cel mai milostiv părinte", şi în sfîrşit, să suporte împreună, fiecare după puterile lui, cheltuielile necesare pentru acțiunea lor.

Cîteva zile după aceasta, Radu Popescu pleacă în Ardeal,unde se întîl-neşte cu ceilalți boieri pribegi, devotați partidei creştine şi unde obține de la generalul Stainville carte de liberă petrecere, „carte de odihnă", cum zice el. în Ardeal stă pînă aproape de încheierea păcii de la Pojarevac.

în tot acest timp, Radu Popescu subscrie printre cei dintîi, uneori imediat după mitropolit, plenipotența dată delegațiunii de boieri, prin care se cere împăratului Carol al Vl-lea sau prințului Eugeniu de Savoia alungarea „administratorului", adică a lui Ioan Mavrocordat, şi numirea ca domn ereditar a lui Gheorghe Cantacuzino. Ultima plenipotența, semnată de Radu Popescu, este din primăvara anului 1718. Un an mai tîrziu, după încheierea păcii de la Pojarevac şi numirea definitivă a lui Nicolae Mavrocordat în tronul Țării Româneşti, Radu Popescu se găseşte la curtea din Bucureşti a noului domn, împotriva căruia luptase pînă atunci, îndeplinind însemnata funcțiune de mare vornic, ceea ce însemna pe acele vremuri: primul sfetnic al Divanului. în această dregătorie stă patru ani de zile, pînă la 1723. Era acum în asfințitul vieții, om trecut de 70 de ani, şi, cu sufletul adînc religios al bătrînilor din alte vremuri, gîndind la ceasul morții, care se apropia pe nesimțite, la ziua înfricoşată a judecății din urmă şi la zbuciumul vieții sale trecute, a renunțat la măririle amăgitoare ale acestei lumi vremelnice.

Iată cum ne mărturiseşte el însuşi motivul care 1-a îndemnat să părăsească lumea în care trăise pînă atunci: „Fiind dvornic mare eu, Radu Popescu, în cinstea şi dragostea măriei-sale şi viind la vreme de bătrîneţe şi de slăbiciune, socotind că şi ale lumii sunt toate deşarte, singur din bună voie, am cerut Voie de la măria-sa şi am mers de m-am călugărit la mănăstire, la Radul-vodă".

La mănăstirea Radu-vodă, sub numele de Rafail Monahul, trăieşte pînă la 1729, cînd îl prinde moartea. Astfel, în linişte patriarhală dintre zidurile mănăstirii, în rugăciuni şi umilință, îşi ispăşeşte zbuciumul vieții, plină de întorsături şi de alergări după măririle ispititoare ale vieții, marele vornic al lui Nicolae Mavrocordat, cronicarul Radu Popescu.

Cum a înțeles viața şi cum a înfățişat el lumea în mijlocul căreia a trăit şi s-a zbătut?

COMPILAȚIA LUI RADU POPESCU, cunoscută sub numele de *Istoriile domnilor Țării-Româneşti,* începînd tot de la descălecare, are un orizont de privire mai larg decît al lui Stoica Ludescu. Factura cronicii lui Radu

Popescu este mult mai complexă, căci el tratează istoria Țării Româneşti sincronic cu a țărilor învecinate: Moldova, Ardealul, Turcia, Rusia. Este un plan cu totul original, care nu are nimic comun cu vechile cronografe, căci acelea erau repertorii de istorie universală, care începeau povestirea evenimentelor de la creațiunea lumii şi înfățişau în ordine cronologică istoria tuturor popoarelor rînd pe rînd (evrei, asirieni, egipteni, perşi, greci, romani, bizantini), pe cînd în cronica lui Radu Popescu privirea este circumscrisă la popoarele din Răsăritul Europei vecine cu Țara Românească. După fiecare domnie munteană, se înşiră evenimentele contimporane din țările megieşe. De pildă, după ce dă povestea descălecatului şi a legendarului Radu Negru, pe care cronicarul — confundîndu-1 cu Basaraba — îl aşază la 1290, urmează: „în zilele acestui domn, după cum să veade veleatul, au fost împărat la Țarigrad Mihail Paleologul, carele au scos Țarigradul din mîinile frîncilor", apoi se trece la Otman şi lumea turcească, pentru ca să continue apoi cu istoria ungurească: „întru această vreame era craiu unguresc Ladislau". De la domnia lui Alixandru vodă I, cu întemeierea principatului moldovean, 1320, intră în raza de privire a cronicarului şi Moldova, iar de la 1509 şi istoria Rusiei. Cronicarul însă nu izbuteşte să găsească un punct de vedere unitar care să coordoneze evenimentele; acestea sînt de cele mai multe ori juxtapuse. Dar trebuie să recunoaştem că autorul a lăsat o operă unică, nu numai pentru timpul lui, dar chiar şi pentru vremurile noastre: o încercare de istorie a românilor în lumina istoriei europene orientale.

Izvoarele lui Radu Popescu în această vastă operă de istorie răsăriteană, avînd ca punct central istoria românilor, sînt felurite. Pentru istoria Moldovei a avut la îndemînă cronica lui Ureche într-o versiune a lui Simeon Dascălul. Pentru istoria bizantină şi turcească pe Gh. Phrantzi, care fusese martor la căderea Constantinopolului şi a fugit apoi în Italia; o versiune^a cronicii greceşti de la 1570. Pentru istoria Ardealului, izvoare ungureşti, ce n-au fost încă identificate.

Pentru istoria munteană, Radu Popescu a folosit acelaşi izvod vechi pe care-1 utilizase şi Stoica Ludescu şi care în copia lui, în unele părți, avea lacune şi confuzii, în altele date ceva mai bogate. în linii generale însă ştirile lui Radu Popescu corespund cu ştirile lui Stoica Ludescu pînă la domnia lui Neagoe Basarab, unde cronicarul Bălenilor utilizează şi el *Viața Patriarhului Nifon,* dar o reduce ca proporție (eliminînd partea apologetică a lui Neagoe) şi o încadrează mai armonic în urzeala cronicii. Pentru domnia lui Mihai Viteazul împleteşte ştirile din cronica lui Teodosie Rudeanu cu cele din poema grecească a lui Stavrinos, pe care am analizat-o la p. 146; pentru domniile următoare se foloseşte de cronica lui Matei al Mirelor. La domnia lui Matei Basarab are ştiri ceva mai bogate decît Stoica Ludescu.

De la domnia lui Grigore-vodă înainte începe partea personală a lui Radu Popescu (Radu-vodă Leon, Antonie-vodă, Grigore-vodă Ghica în a doua domnie, Duca-vodă, Şerban Basarab), în care intră pe scenă ca eroi principali Cantacuzineştii cu zarva şi turburările pe care — după el — le aduc în rîndurile boierimii pămîntene şi cu reacțiunea partidei Bălenilor.

Radu Popescu înfățişează tragedia postelnicului Const. Cantacuzino într-o lumină cu totul deosebită de aceea în care o cunoaştem de la Stoica Ludescu, căci el este cronicarul partidei adverse. După el vina toată o poartă Şerban

Cantacuzino, care, încă de la mazilirea lui Ghica-vodă, nutrea ambiții mari, căci, ne spune cronicarul: „Şărban logofăt, feciorul lui Costandin postelnic Cantacuzino, mai ficlian fiind decît alți frați, au gătit un cal foarte frumos şi l-au dus de l-au dăruit paşăi despre dînsul şi i s-au rugat să-i fie slugă şi să-1 aibă în gîndul lui neuitat". Paşa într-adevăr nu 1-a uitat „că, cu vreame îndelungată, i-au făcut mult bine, pînă şi la domnie 1-a rădicat". Intențiile lui Şerban se dau curînd pe față. Pe cînd urmaşul lui Ghica-vodă, fiul său Grigoraşcu, se afla cu ostile turceşti şi tătăreşti în Ardeal, atunci, „cum zic unii, s-au făcut nişte amestecături, adecă Şărban logofăt, feciorul lui Costandin postelnicu Cantacuzino şi oarecare den frații lui ce era acolo, şi Mareş. şi Crețulescul, să fie umblat între căpitani şi între slujitori, de îndemna să meargă să pîrască pre Grigorie-vodă la vizirul de rău, de hain şi de altele, şi pre urmă să ceară domn la vizirul pre Şărban lofogătul; care dăn om în om mergînd vorba, au ajuns şi la domn". După ce s-a despărțit de vizir, vodă porunci vătafului de aprozi să-i aducă boierii care umblaseră cu vicleşug şi „începu a-i mustra pentru căci fac aşa, de au vrut să-1 viclenească şi să-1 pîrască la vizirul: ce rău li-au făcut ? Au nu i-au boierit cu mari boierii, au nu i-au miluit cu mile mari? Care anume, le spunia." Pîrîții tăgăduiesc. Domnul „scoase vadnicii de față, căpitanii cari vorbise cu ei... şi începură a zice: Aşa, doamne, ni-au zis să mergem să te părîm la vizirul, şi să puie pre Şărban logofătul domn". Grigore-vodă i-a dat atunci în paza vătafului de aprozi, în acelaşi timp sosesc în țară pîri de la caimacamii domneşti: Stroe Leur-deanu şi Dumitraşco vistierul Cantacuzino, nepotul postelnicului, „pîrînd pre Costandin postelnicul Cantacuzino că umblă pre marginea turciască oamenii lui hulind numele domnului de rău şi de hain, şi pre oamenii țărăi îi zăticneaşte, de nu-i lasă să-şi dea dăjdiile împărăteşti, şi cum că să laudă, că el au popit pre Grigorie-vodă, şi iară el îl va despopi şi ca acestea altele multe". Aceste două „pricim: una den tabără, alta den țară" au ațîțat pre Grigore-vodă „cu mare mînie asupra casii lui Costandin Postelnicul" şi au dezlăns țuit drama pe care Radu Popescu o relatează cu aceleaşi detalii ca şi Stoica Ludescu.

După omorîrea postelnicului, fiii săi nu se potolesc. în timpul domniei lui Ghica-vodă, „iar au început Cantacozinii a amesteca lucrurile, precum au fost învățați, şi a turbura pre unii din boiari", „care aciasta n-o făcia de alt, fără cît să fie totdeauna ei mai mari". Boierii „alunecîndu-să cu firea că vor fi acelea care le zic Cantacozinii" — că domnul s-ar fi sfătuit cu grecii ca să-i omoare — se răzvrătesc şi provoacă înlocuirea lui Ghica prin Antonie-vodă din Popeşti. Sub acest domn bătrîn, abia „se aşăzase lucrul țărăi bine şi gîlcevile despre toți, iar feciorii lui Costandin Postelnicul Cantacuzino ... găsiră vreame să caute moartea tatîne-său, den cine au fost, şi închiseră pre Stroe Leurdianu, vinuindu-1 că el au fost pricina de l-au omorît". Radu Popescu ştie şi el de răvaşele pe care Ghica-vodă le dăduse stolnicului Const. Cantacuzino la Viena. Le văzuse chiar: „iar noi am văzut neşte răvaşele", dar adaogă, aruncînd umbra îndoielii: „ale cui vor fi fost, Dumnezeu ştie".

După călugărirea lui Stroe Leurdeanu, „Şărban Spatariul şi frații lui să mărise, să împuternicise, cît trecea peste măsură, nebăgînd seamă pre ceilalți şi întru nimic socotindu-i". Sub domnii următori, Cantacuzenii şi partizanii lor sînt necontenit în fierbere, cînd în țară, „nălucindu-li-se" că adver-

sării „fac sfat între dînşii să-i omoare", şi zbătîndu-se „să depărteze pre toți boiarii de pre lingă curte şi să le ia boieriile", ca să le împartă între ai lor, cînd pribegi în Moldova sau la Constantinopol, urzind răsturnarea domnilor.

Domnia lui Şerban Cantacuzino e înfățişată ca o pacoste pentru țară. „Mare şi întunecat nor, şi plin de fulgere şi de trăsnete au căzut pre Țara Rumânească Şărban-vodă, carele, ca cu neşte trăsnete, cu răutatia lui au spart şi au dezrădăcinat nenumărate case de boiari şi de slujitori şi de săraci şi pre mulți au omorît cu multe feluri de cazne şi i-au sărăcit cu multe feliuri de pedepse, precum istoria mai jos va arăta". Şi începe a înşira crimele săvîrşite de Şerban-vodă. Pe cînd se întorcea cu oastea sa şi cu turcii de la cetatea Dogancale, a trimis înainte cu „cărți" la scaunul domniei pe Drosu Sărdariu, dar, în acelaşi timp, a învățat, în ascuns, pe un tătar pe care i-1 dăduse ca însoțitor, să-i taie capul pe drum şi apoi să se facă pribeag în Bugeac. Şi „pentru ca să stingă neamul lui Drosu, fiindcă acesta mai avea o fată, a trimes neşte seimeni, hoți de ai lui" de au omorît-o. Pe Vîlcu vornicul, deşi 1-a judecat în multe rînduri şi nu i-a aflat nici o vină, 1-a închis în mănăstirea Snagovul şi, muncindu-1 cu multe cazne, 1-a spînzurat. Pe feciorul lui Drosu Sărdarul, „tînăr săracul", „l-au legat şi l-au slobozit în ocnă pustie".

Asasinarea lui Hrizea vistierul, tatăl cronicarului, şi năpăstuirea familiei lui e povestită pe larg. Nu mai insistăm, fiindcă am reconstituit-o mai sus.

Radu Popescu, cu toate defectele lui ca istoric, are însă mai multă cursivitate în povestire decît Stoica Ludescu. El nu se pierde în lungi şi oțioase imprecații biblice, ci dizolvă indignarea şi ura în narațiune. Este o limbă rea, cîrcotaşă. înregistrează toate zvonurile răutăcioase, chiar şi vulgare ale timpului, cînd este vorba de adversari: lui Antonie-vodă, ne spune el, atît îi scurtase Cantacuzenii toate veniturile, „cît nici de mîncare nu era sătul, şi de băutură, că-i da cît vria ei; în zi de dulce: carne de vacă cu apă şi cu sare, în zi de sec: linte şi fasole cu apă şi cu sare. Vin îi da împuțit, ci trimitea cu urcioarele în tîrg Antonie-vodă şi fiesău Neagoe-vodă cu bani refenia, de cumpăra vin de bia; ci da fie-său mai mult la refenia, căci îi zicea tată-său că el are doamnă şi coconi, ci să dia mai mult — şi aşa viețuia bietul Antonie vodă." Despre Mihnea-vodă „zic unii să-i fi fost giuvan (lui Chinan-paşa), fiind frumuşel". „Ştefăniță-vodă, fecior lui Vasilie-vodă, nu căuta trebile domniei, ci curviile, şi cu parte fămeiască şi bărbătească."

Dar Radu Popescu are ceva din darul marilor cronicari moldoveni, izbutind să scoată în lumină colțuri interesante din trecutul zbuciumat al țării, în care se vede coloarea timpului şi psihologia societății. Şi factura sintactică a stilului are o tehnică mai modernă. Fraza e mai degajată din angrenajul coordonărilor şi al incidentelor. Țîşneşte cîteodată viu şi energic în dialoguri scurte. E caracteristică în această privință scena dinamică, povestită cu efecte teatrale a mazilirii lui Antonie-vodă din Popeşti. Faptele se petrec la Constantinopol, unde Antonie-vodă se dusese cu boierii ca să reînnoiască domnia. Turcii le făgăduiseră. „Să vă gătiți în cutare zi, să veniți să îmbrace caftanul." La ziua sorocită, domnul şi boierii se strîng în camera marelui vizir. Acesta intră „şi începu a întreba: « Care iaste Mareş? » Zise: « Eu sînt ». « Ia-1! » Ci-1 luară. « Care iaste Gheorghe Vornic? » Zise: « Eu sînt». «Ia-1». Ci-1 luară. « Care iaste Şărban ?» Ziseră: « Nu iaste ». [Şerban Cantacuzino, presimțind ce se va întîmpla, rămăsese acasă şi prefăcîndu-se că-i este rău.

„zăcia lîngă foc".] « Care iaste Mihai Postelnicul? » « Cesta iaste. » « Ia-1! » îl luară. Care iaste cutare, cutare? îi luară pre toți." Şi după îndepărtarea potrivnicilor, „zise vizirul domnului Antonie-vodă: « împăratul te-au mazilit». Şi întorcîndu-să cătră ceilalți boieri: « Voao v-au dat împăratul domn pre Glig orie-vodă; păsați la dînsul »." Tot aşa prinsă pe viu, este filmată şi scena următoare, care se petrece în Bucureşti. Noul domn scrie banului Gheorghe Băleanu, care era caimacam, să prinză pe Radu logofătul Crețulescul şi pe frații Canta'cuzino. Băleanu trimite slujitori cu Radu Năsturel să ocolească casele boierilor şi să-i cheme la curte. Pe drum, boierii, nedumeriți, „întrebau : Dar ce, ce ? Ei zicea: « Nu ştim nimic, fără cît poruncă domnească au venit: veți vedea ». Şi merseră la curte. Acolo era banul Gheorghe şi slujitori mulți, luminări aprinse. Dacă veniră, şăzură. Şi se sculă banul şi zise: « Boiari fraților, sănătate de la măria-sa Grigorie-vodă, că l-au miluit Dumnezeu şi împăratul cu domnia: iată şi cartea ». Mulțămia ei lui Dumnezeu, însă acii dentre gloată fugi Iordache [Cantacuzino] şi vru să fugă şi Matei aga [fratele său], dar îi prinseră de veaste şă-i întoarseră. Şi le zise banul Gheorghe: «Matei, căci faci copilăreşte de nu şăzi! Dar domnul căci porunceaşte să fiți la opreală, nu doar că va să vă omoară, ci numai pînă va veni măriia-sa; deci bun iaste Dumnezeu; vă va ierta; nu vă teameți, ci şădeți: nu ne mai faceți ruşăne »." în cămările domneşti zăceau închişi de Crețulescu 24 de boieri. „Ci îndată porunci banul Gheorghe de aduseră țigani, şi le tăiară obezile, şă-i slobozi. Ci fieştecarele îş lua obezile şi le ducea înainte Crețulescului şi-i zicea să şă le puie în gît, şi le lepăda jos."

Iată şi o scenă cruntă care ilustrează despotismul voievozilor din acele vremuri sîngeroase de vasalitate turcească:

Mihnea-vodă, mîniat că boierii, în frunte cu Pîrvul vistierul Vlădescul, îl pîrîseră paşii, după ce s-a întors la conac, „întîmplîndu-să de au venit Pîrvul vistieriul supt cortul domnesc, poruncise mai nainte unor beşlii, dacă-1 vor vedea că vine Pîrvul vistieriul la cort, să vie şi ei cu armele pre supt haine să nu vază. Ci îndată veniră beşlii, cum le poruncise. Deci după perdia ieşî Mihnea-vodă, şi zise beşliilor turceşte: « vurşughidi ». Şi îndată îl loviră cu săbiile de-1 făcură fărîme, şi nu să mai socoti că iaste ştiut la Poartă şi mutafaraca împărătească, şi-1 ridicară de acii, făcut fărîme de săbii."

Iată, în sfîrşit, în contrast, şi un tablou de logodnă domnească — fiul, „coconul" lui Radu-vodă din Muntenia, Ştefan, cu fiica lui Duca-vodă din Moldova, Catrina — al cărei fast patriarhal şi ale căror obiceiuri turceşti, cu coloritul lor oriental, au izbit curiozitatea naivă a boierimii noastre din ambele țări, căci o descrie şi Neculce:

„Strîns-au toată boierimea țării cu toate jupînesele şi au întins corturile în dial despre Mihai-vodă, în drumul Cotrăcenilor: acolo făcia ospețe în toate zilele. Adus-au pehlivani de cei ce joaca pe funii, şi de alte lucruri. Adusese şi un pehlivan hindiu harap, carele făcea jocuri minunate şi nevăzute pe locurile noastre: iute om era şi vîrtos. Lîngă altele, de nu le putem lungi, făcea aceastea mai ciudat: punia de rînd opt bivoli, şi să răpeziia iute şi, sărind peste ei, să da în văzduh peste cap, şi cădia în picioare de ceia parte; alta, un cal domnesc, gras, mare, îşi lega chica de coadă-i, şă-1 bătea comişelul cît putia, şi nu-1 putia să-1 mişte de loc; alta, un copac mare den pădure adusease neated, şi înfipt, s-au suit pre dînsul ca o maimuță; deci, după multe jocuri ce au făcut sus în

vîrfu-i, s-au slobozit de acolo cu capul în jos, şi au dat în picioare; alta, un tulpan lung de mulți coți, îl ținia oameni în mîini, cît era, şi să răpăziia iute, şi mergia călcînd pre tulpan, şi nu să afunda; alta, să prindea mulți oameni cîte doi în mîini, şi făcea chip ca de o bute cu mîinile, şi mai lung şi să răpeziia iute, şi intra cu capul pen gaura aceaia, şi nu-1 simția oamenii, şi de ceia parte cădia în picioare. Ca acestea multe făcea, care nu le ținem minte. în scurt, mare veselie s-au făcut la aciastă logodnă a coconului Radului-vodă aicea la noi."

Compilația lui Radu Popescu se opreşte în prima redacție la actul de împăcare a celor două partide vrăjmaşe prin căsătorirea Smaragdei, fiica lui Şerban Cantacuzino, „frumoasă şi înțeleaptă", cu Gligorie Postelnic Băleanu, pribeag în Ardeal, şi el „de bun neam, frumos, înțelept". Mai tîrziu. Radu Popescu continuă cronica țării de la Constantin Brîncoveanu înainte. Pentru a avea o caracterizare generală a personalității lui, trebuie să trecem la epoca lui Brîncoveanu şi să examinăm şi a doua parte a cronicii sale.

CRONICARII LUI BRÎNCOVEANU

Rareori în trecutul nostru zbuciumat o domnie a avut norocul să ai Da parte de atîția cronicari ca domnia lui Constantin Brîncoveanu. Dăinuirea ei îndelungată, prosperitatea crescîndă a țării, înflorirea culturală, sprijinul acordat creştinilor din Răsărit, care gemeau sub apăsarea păgînă, casa îmbelşugată a domnului, înviorată de numeroşi copii, gineri şi nurori şi apoi, deodată, din culmea fericirii şi a gloriei, repedea prăbuşire: arestarea lui Brîncoveanu şi a copiilor săi, închiderea în fioroasa temniță a celor şapte turnuri şi, în sfîrşit, sîngeroasa decapitare pe țărmurile Bosforului a tatălui şi a celor patru copii ai săi cu ginerele Văcărescu — toate aceste evenimente au avut un răsunet adînc în sufletul contimporanilor. în afară de italianul Anton Măria Del Chiaro, secretarul de limbi occidentale al lui Brîncoveanu şi al urmaşilor săi, care în opera *Istoria delle modeme rivoluzioni della Valachia,* apărută la Veneția în 1718, ne-a lăsat o icoană prețioasă a vieții de curte şi a domniei lui Brîncoveanu, patru cronicari pămînteni s-au învrednicit a transmite peste veacuri amintirea lui Brîncoveanu. Unul, Radu Popescu, care se simțea nedreptățit în această „becisnică de țară", a continuat a scrie cu ochii împăienjeniți de patimă. Altul, logofătul Radu Greceanu, traducătorul de texte religioase de care ne-am ocupat mai sus, a scris cronica la curte, sub ochii domnului, în lumina în care acesta ar fi dorit să fie înfățişat viitorimii. Un boier, necunoscut pînă acum, ne-a lăsat o cronică de o reală valoare literară şi, în sfîrşit, un cărturar mai mărunt, din mulțime, a cîntat în versuri tragedia morții lui Brîncoveanu, cîntec care a intrat apoi în domeniul popular.

CONTINUAREA CRONICII LUI RADU POPESCU

Continuarea cronicii lui Radu Popescu, de care am vorbit mai sus, a fost publicată de N. Bălcescu în *Magazin istoric pentru Dacia,* după un manuscris în care ea se înfățişa ca o continuare directă a cronicii lui Radu Greceanu.

Răposatul Giurescu, reluînd, în 1906, studiul cronicilor muntene, a arătat cu argumente serioase că textul acestei cronici, publicată de Bălcescu pe numele lui Radu Popescu, este de fapt o continuare la *Istoriile domnilor Țării Româneşti,* care fusese atribuită pînă la dînsul de Aron Densuşianu şi

apoi de N. Iorga, lui Constantin Căpitanul Filipescu. în argumentarea sa, Giurescu atribuia *Istoriile domnilor Țării Româneşti* tot lui Radu Popescu. în 1908 însă, d-1 Emil Panaitescu în *Cronicarul Radu Popescu şi Istoriile domnilor Țării Româneşti,* a semnalat o serie de contradicții între datele pe care le cuprinde cronica intitulată *Istoriile domnilor Țării Româneşti* cu privire la tatăl lui Radu Popescu şi familia sa, şi între realitatea faptelor, aşa cum ne-o dezvăluie documentele contimporane. Aceste contradicții ar fi, după d-sa, de aşa natură, că nu se pot explica decît admițînd că nu Radu Popescu este autorul acestei cronici. Cercetările ultime ale lui Al. Vasilescu şi ale lui Constant Grecescu au înlăturat însă definitiv aceste obiecțiuni.

Continuarea cronicii lui ni s-a păstrat încorporată în două serii de compilații. Prima compilație este alcătuită din corpul cronicilor muntene, inclusiv cronica lui Radu Greceanu. După cronica lui Radu Greceanu, care se încheie în această compilație la anul 1714, urmează cronica lui Radu Popescu, cu următorul titlu: „De aicea sînt cele ce au scris Kir Rafail Monahul, care pre nume mirenesc l-au chemat Radu Popescu biv vel dvornic". Această compilație munteană a fost întocmită din porunca lui Nicolae Mavrocordat, după cum se poate vedea limpede chiar din titlu:

Istoria Țării Româneşti, de cînd au descălecat pravoslavnicii creştini ; intru ■care coprinde toate istoriile a tuturor domnilor, dinceputul țării, de la întîiul domn, Radul Negrul-voevod, pînă acuma, la domnia a doua a măriei sale lui Nicolae Alexandru voevod; acum de iznoavă scrisă, din porunca măriei-sale *prea luminatului şi prea înălțatului nostru Ion Nicolae Alexandru voevod, întru ui unsprezecelea an dintru a doua domnie a măriei-sale ... de Radu legofețelul de Divan, sin Mihai Ieromonahul Lupescu, la anii de la zidirea lumii 7238, iar de la Naşterea Domnului nostru Iisus Hristos 1729, luna lui octomvrie 31.*

A doua compilație cuprinde cronica lui Radu Popescu, îmbinată cu cronicile moldoveneşti privitoare la domnia lui Nicolae Mavrocordat. Ea poartă titlul :

Letopiseț întru carele să cuprinde domnia dintîi şi de a doao din Țara Moldovei a măriei-sale prea luminatului nostru domn Io Nicolae Alexandru (Mavrocordat) voevod, carele iaste alcătuit de Nicolae Costin vel logofăt, feciorul lui Miron Costin ce-au fost logofăt mare, şi domnia dintîi şi de a doao iară a măriei-sale din Țara Românească, tocmiții şi aşezații de Raduhi Popescul, *ci-au fostu vornic mare, coprinzînd şi alte lucruri ce s-au întîmplat printr-alte părți,^ într-aceste domnii ale măriei-sale.*

în ambele compilații — şi în cea muntenească şi în cea moldovenească — cronica privitoare la cele două domnii ale lui Nicolae Mavrocordat în Țara Românească este atribuită lui Radu Popescu, care, în monahism, a luat numele de Rafail Monahul. Paternitatea lui Radu Popescu asupra acestei cronici este deci în afară de orice discuție.

Am schițat viața lui Radu Popescu, plină de frămîntări şi de griji: după o copilărie fericită în mijlocul unei familii bogate şi puternice, o tinerețe amă-rîtă de tragedia uciderii în chinuri groaznice a tatălui şi turburată de fiorii zilelor nesigure ale pribegiei în țări străine; după întoarcerea la cămin, o luptă îndărătnică de a-şi salva averea părintească, încheiată cu lepădarea, înaintea divanului domnesc, de averea rămasă de pe urma tatălui, în mîna -datornicilor. Epoca maturității n-a fost nici ea mai fericită. Străduința de a se

ridica prin munca şi cultura lui deosebită — pentru timpul lui — este însoțită de amărăciunea de a se vedea ținut în ranguri inferioare, ceea ce-l determină să se amestece în ițele încurcate ale unui complot şi-l aduce să retrăiască zilele de groază pe care le îndurase tatăl său, în beciurile temniței.

Abia la bătrînețe, sufletul acesta zbuciumat găseşte şi el o satisfacție în neaşteptata ascensiune pe treapta cea mai înaltă a ierarhiei boiereşti.

Viața plină de frămîntări şi amărăciuni, atitudinea de neîncredere a lui Brîncoveanu, care-l ținea departe de funcțiile mari ale curții, bunăvoința lui Mavrocordat care-l ridică la cea mai înaltă situație — toate acestea au avut o răsfrîngere adîncă în sufletul lui şi au influențat puternic pana sa de istoriograf.

Cronica lui ne înfățişează — în versiunea publicată de Bălcescu — evenimentele petrecute în Țara Românească între anii 1714—1729. în cîteva manuscrise din Biblioteca Academiei Române se vede că mai tîrziu, după trecere de mai mulți ani, Radu Popescu — îndemnat poate de Nicolae Mavrocordat, care ținea să se facă un corp complet al cronicilor — a încheiat domnia lui Şerban Cantacuzino şi a povestit pe scurt domnia lui Brîncoveanu. Din domnia lui Brîncoveanu, ediția Bălcescu povesteşte numai partea finală, înce-pînd cu întoarcerea domnului din Adrianopol. Pornind de la această dată, cînd Brîncoveanu se credea ajuns în culmea puterii, cronica înfățişează faptele petrecute în Țara Românească şi evenimentele care au dus la căderea lui Brîncoveanu, pentru a se opri apoi pe larg la cele două domnii ale lui Nicolae Mavrocordat, despărțite prin scurta domnie a lui Ioan Mavrocordat.

Epoca finală din domnia lui Brîncoveanu corespunde tocmai cu partea din viața cronicarului în care el, în căutarea unei „fărîme de viață fără groază", se simțea nedreptățit în „această becisnică de țară", în care „vin oamenilor primejdii" şi în care „mai bucuros ar fi fost să se afle şi el în statul celor mai de jos şi să fie odihnit", decît — cum spune însuşi — „să-mi fie numele acesta şi să fiu pururea cu gheață în inimă".

în această epocă din viața lui, Radu Popescu, nemulțumit de distanța Ia. care era ținut de curtea domnească şi în năzuința unor zile mai bune, ia parte la complotul pentru răsturnarea lui Brîncoveanu. Complotul fusese însă, după cum am văzut, dezvăluit; situația lui Brîncoveanu a fost întărită la Poartă, iar Radu Popescu, după ce fusese tîrît pe la Constantino pol, a fost în cele din urmă întemnițat din porunca lui Brîncoveanu.

La aceasta nouă răspîntie din viața cronicarului, resentimentele lui împotriva lui Brîncoveanu se străvăd limpede în paginile cronicii. Povestind întoarcerea domnului de la Adrianopol, unde fusese chemat la Poartă şi de unde duşmanii credeau că nu se va mai întoarce, cronicarul ține să sublinieze de la început că domnul „şi-a schimbat firea, că s-a făcut mai rău, mai cumplit; împrumuturi au pus pre boieri, pre mănăstiri, biruri mari pre săraca țară, cît n-avea putere să le împlinească, ci să văita şi blestema".

Trecînd apoi la ostilitățile dintre Petru cel Mare şi turci, Radu Popescu insinuează că Brîncoveanu a fost cauza războiului; că el a înteţit pe ruşi, trimițînd la ei soli cu scrisori şi îndemnîndu-i să vină cu ostile şi să libereze principatele româneşti de sub turci; că domnul român a primit de la ruşi „hrisoave" prin care el şi feciorii lui s-au făcut „cnezi de Moscovia".

Este într-adevăr curios faptul cum Radu Popescu nu mai poate înțelege acum liniile politicii externe a lui Brîncoveanu, el, care odinioară expusese cu atîta convingere, căldură şi energie, punctul de vedere românesc înaintea comandantului armatelor imperiale din Ardeal. Şi totuşi, datele problemei rămăseseră aceleaşi, deoarece turcii şi tătarii erau atunci o mare forță militară şi deoarece Țara Românească nu avea hotare naturale, ci era deschisă de toate părțile. Brîncoveanu şi ai săi nu puteau trece fățiş de partea creştinilor pînă ce puterea turcilor nu va fi fost zdrobită. Altfel ar fi expus țara zadarnic la jaf, la măcel, la robie şi ruină. „Dacă ar rămîne pămîntul fără oameni, de ce fel ne sunt ostenelele şi vorbele şi legăturile ce le facem" — încheiase el cuvîntarea față de Heissler. Iar acum, în 1711, în tratativele cu Rusia, care urmau aceeaşi linie pe care el o expusese lui Heissler, din toată această politică de serioasă cumpănire a intereselor țării şi ale poporului românesc, Radu Popescu nu mai vede, nu mai găseşte altceva de subliniat decît latura de duplicitate. Parcă îşi simte sufletul uşurat cînd povesteşte prăbuşirea politicii lui Brîncoveanu.

„... că s-au scăpat de amîndouă părțile, că muscalii l-au cunoscut de viclean şi înşelătoriu de creştini, turcii încă l-au numit hain împăratului... că el gîndise să placă vreunei părți, în cea de pe urmă nici uneia n-au plăcut, nici alteia, că nu minte Hristos (cînd zice) că nu poate sluji neştine la doi domni ..."

Nici chiar atunci cînd ajunge cu povestirea la ziua de Adormirea Maicii Domnului a anului 1714, cînd Brîncoveanu a trebuit să privească, înainte de a-i veni rîndul, cum cad sub sabia gealatului capetele celor patru copii ai săi şi al ginerelui — tragedie care a zguduit atît de puternic sufletul maselor populare, că ne-au transmis înfiorarea lor peste veacuri, în cunoscuta baladă: „Brîncoveanu Constantin, boier vechi şi domn creştin..."—nici atunci nu picură din sufletul înăcrit de ciudă al cărturarului, măcar o lacrimă de înduioşare peste rîndurile cronicii. Dimpotrivă, încercînd să fixeze, într-un tablou general, bilanțul domniei lui Constantin Brîncoveanu, el ține să sublinieze petele de umbră:

„însă Constantin-vodă Brîncoveanu, în domnia lui, au fost fericit de toți oamenii țării şi încă şi de oamenii altor țări, cît i s-au auzit numele, iar nu lăudat, pentru că alta este fericirea, alta este lauda ...

într-acest chip poate să se fericească şi Constantin-vodă că l-au dăruit norocul cu tot felul de bine: sănătos, întreg, casă întreagă, fii şi fete mulți, avuții prea multe, case, palaturi, sate, vii, heleşteie, domnie îndelungată şi altele ca acestea, care nu i-au lipsit nimica, de care ochii lui au poftit, dar toate acestea au fost *darurile norocului,* iar nu cîştigate de dînsul, că ceea ce cîştigă cinevaş în lume este partea sufletului... iar Constantin-vodă nici o bunătate sufletească n-au arătat în viața şi domnia lui, pentru ca să-1 laude, ci mai vîrtos este a se huli pentru multe rele fapte ce au făcut în domnia lui, care au rămas la cei după urmă greutate şi blestem: avea o lăcomie mare peste măsură şi obiceiurile cele bune ale țării, care cu multă socoteală le-au făcut acei bătrîni, toate le-au stricat..."

Despre politica lui prevăzătoare, care în timpul unei îndelungate domnii a asigurat liniştea în țară şi a înlesnit poporului o prosperitate, cum nu mai cunoscuse de multă vreme, despre numeroasele lui ctitorii de mănăstiri, care

au rămas pînă azi ca admirabile mărturii ale unui superior simț artistic, despre înfloritoarea activitate culturală susținută şi stimulată de domn el nu pomeneşte nimic.

O singură dată sufletul lui se pare că se înduioşează de nenorocirea lui Prîncoveanu, atunci cînd este vorba de cei care au pus la cale prăbuşirea domnului: Cantacuzinii. Ura, care mocnea ascunsă în sufletul cronicarului împotriva celor care uciseseră în chinuri pe tatăl său, izbucneşte cu toată vehemența:

„în mijlocul vremilor acestora, Cantacuzinii, carii pururea au fost vicleni domnilor şi n-au fost odihniți de nici un domn, şi acum la Constantin-vodă au început să-1 viclenească şi să-1 dezrădăcineze din fața pămîntului, neavînd altă pricină, fără numai răutatea lor aceea ce din fire o au avut şi mai dinainte, că nu le-au lipsit în zilele lui Constantin-vodă nici un fel de bine ca să nu-1 aibă, voie vegheată, sfetnici ai domnului plini de bani, de sate, de vii, fără bir, fără împrumuturi, precum alții ai țării da ... Zic adevărul, că mai bine trăia ei, decît Constantin-vodă, că el avea grijile domniei, iar ei aveau primblările şi desfătările şi cîştigurile şi tot binele ..."

Şi el povesteşte mai departe cum Cantacuzinii ar fi falsificat pecețile boierilor la Braşov, şi cu acestea ar fi semnat plîngerea împotriva lui Brînco-veanu; cum, mai tîrziu, prin chiar Constantin Diichites — vătaful lui Brîn-coveanu — ar fi trimis cărți sultanului, legîndu-se să predea ei înşişi pe nepotul lor în mîna turcilor. El învinovățeşte fățiş pe Ştefan Cantacuzino că s-a nevoit „cu atîta osîrdie să stingă casa lui Constantin-vodă, *cît limbă de om nu poate spune"*. în această groaznică învinuire, el nu cruță nici pe stolnicul Constantin Cantacuzino, „hoțul acel bătrîn, care ştiind toate tainele nepotu-său Constantin, pentru că [i] le spunea toate, avîndu-1, nu ca pre un unchi ci ca pre un tată, au ştiut şi cărțile de la nemți şi de la moscali, fcare-i făcuse acei împărați, hrisoave, să fie el şi feciorii lui prințipi, cnezi şi luîndu-1 de unde au fost, însuşi bătrînul acela le-au dus la imbrohorul", ca să le dea în mîna sultanului. Şi ține Radu Popescu să mai adauge că „lîngă alte păreri ce va fi mai zis şi aceasta li-au pus înainte, că de nu va omorî pre Constantin-vodă şi pre feciorii lui, odihnă domnia şi țara nu va avea".

Stolnicul Constantin Cantacuzino, a cărui înțelepciune şi cultură era apreciată de toți călătorii' occidentali, este astfel încondeiat în cronica lui Radu Popescu, încît apare un adevărat monstru. înainte de a pune la cale dezastrul nepotului său, stolnicul şi-ar fi otrăvit doi frați: pe Şerban-vodă şi pe lordache spătarul. Dovada: stolnicul însuşi a mărturisit. în zilele de restrişte, cînd Ştefan Cantacuzino a fost mazilit, stolnicul, în credința că va îndrepta situația fiului său, s-a dus la capigi-başa de 1-a dăruit şi între alte vorbe i-ar fi dezvăluit şi o mare taină. Anume: stolnicul însuşi ar fi otrăvit pe fratele Şerban-vodă, cînd a simțit că acesta se abate de la credința datorită Porții şi tot el ar fi spus turcului că ar fi otrăvit şi pe celălalt frate mai mic, pe lordache, care fusese trimis în solie la Viena şi se înțelesese cu nemții:

„Aceste cuvinte toate capegi-başa le-au spus vizirului şi altor meghistani ai Porții, de le-au auzit mulți oameni de credință, mai vîrtos dragomanul, fratele măriei-sale lui Nicolae-vodă, carele ajungînd mai pre urmă şi domn în urmă aicea în țară, au mărturisit către toți boierii."

Şi cum aici cronicarul se teme că cititorii contimporani şi viitori nu-l vor crede, el încearcă să spulbere astfel îndoielile:

„Dacă el a mărturisit însuşi, ce îndoială va să fie ca să nu crează cineva că la amîndurora morţi s-au zvonit că Constantin stolnicul i-au omorît, dar credinţă tot nu era, necunoscîndu-se adevărul... Iar dacă şi-au mărturisit păcatul către turc, nu la duhvonic, destul este să fie crezut la toţi!"

Singurul domn înzestrat numai cu virtuţi şi calităţi este Nicolae Mavrocordat, binefăcătorul său, căruia îi închina şi cronica. Capitolul despre Nicolae Mavrocordat începe cu o schiţă genealogică despre „Viaţa prea luminatului neam al prea înălţatului şi milostivului Domn Io Nicolae Alexandru vv., prea bunul stăpînitor [al] Ţării Româneşti". Această schiţă arată cum în linie feminină, Nicolae Mavrocordat descinde din Alexandru cel Bun şi deci era destinat să fie „încoronat de puternicul Dumnezeu cu soarta domniei Ţării Moldovei în două rînduri şi aici în ţară aşijderea ... Dumnezeu cel milostiv — adaugă el — să-i adauge anii vieţii măriei-sale pînă la adînci bătrîneţe, întru îndelungată stăpînire" — şi în tonul acesta panegiric, continuă povestirea domniei lui Nicolae Mavrocordat pînă la al zecelea an, unde se opreşte mîna cronicarului. „Nici odinioară nu voi tăcea, înălţate doamne, ca să nu vestesc pretutindenea, cît voi fi într-această călătorie a vieţii, bunătăţile care măria-ta ai arătat cătră mine", scrie el în prefaţa închinată domnului.

S-a arătat mai sus cum, înl716,cînd Nicolae Mavrocordat a fost luat prizonier de germani, Radu Popescu semna, la 3 decemvrie, alături de doi episcopi şi treizeci şi nouă de boieri, „fără nici o silnicie, ci de bună voie", actul de solidaritate, prin care se legau să ceară ca domn pe Gheorghe Canta-cuzino, fiul lui Şerban-vodă. Trecînd apoi în Ardeal, el subscria, printre cei dintîi, alături de mitropolit, plenipotenţele date delegaţiunilor de boieri, care se duceau să ceară împăratului Carol al VI-lea, sau prinţului Eugeniu de Savoia, alungarea „administratorului", cum numeau ei pe Ioan Mavrocordat, şi aducerea în domnie a lui Gheorghe Cantacuzino.

După încheierea păcii de la Pojarevac, o bună parte dintre boierii care luptaseră împotriva „administratorului" au rămas în Oltenia, cedată austria-cilor, şi au luptat mai departe pentru ridicarea în domnie a lui Gheorghe Cantacuzino, pe cînd Radu Popescu s-a reîntors pe lîngă „administrator" şi şi-a luat în primire locul de mare vornic.

Cum povesteşte cronicarul această parte din istoria ţării, în care şi el a jucat un rol activ?

Mai întîi pretinde că, după căderea lui Mavrocordat în mîna nemţilor, aducînd aceasta la cunoştinţa ostaşilor săi, el, banul Craiovei, ar fi fost făcut prizonier de către gloate, care l-ar fi dus cu pază mare la Tîrgovişte, unde l-au predat autorităţilor germane. Dus în Ardeal, el a obţinut acolo de la generalul Stainville o carte de odihnă şi s-a dus să-şi întîlnească familia la Braşov. Atît! Despre participarea lui la acţiunea boierilor pentru restabilirea domniilor pămîntene nu suflă un cuvînt. Dimpotrivă, vorbeşte în cronică despre „nebunia pe care au făcut-o spurcaţii de boieri", care au dat pe Mavrocordat în mîna nemţilor. El povesteşte mai departe cum aceştia au făcut sfat de „nimica şi blăstămăţesc, ca să se alcătuiască de tot cu nemţii, fiindu-le capetele pline

de fumurile deşertăciunii"; că generalul Stainville i-a trimis înapoi la stă-pînii lor turcii; că delegaţia s-a întors ca „nişte dini cu coada între picioare" ; că au făcut „cetişoare" şi au început a se sfătui „sfaturi vrednice de rîs", „socoteli deşarte şi vrednice de batjocură", adică „cum ei să închine ţara împăratului nemţesc şi să ceară domn pe Iordache Beizadea, feciorul lui Şărban-vodă" şi că, abia după încheierea păcii, cînd Nicolae Mavrocordat a revenit în scaunul domnesc, le-au ieşit „fumurile cele deşarte din cap şi s-au trezit" şi că afară de cîţiva, care au fugit peste Olt, „toţi cu o inimă s-au strîns la Bucureşti".

Poate cu remuşcări pentru atitudinea avută faţă de protectorul său,. Radu Popescu continuă povestirea domniei a doua a lui Mavrocordat an de an, înfăţişînd toate evenimentele mărunte de la curtea domnească: naşterea „cuconilor şi cucoanelor lui Mavrocordat"; trimiterea haraciului la Poartă ş.a. şi subliniind continuu „bunătăţile" acestui domn, deşi într-un rînd se teme să nu cada în „bănuială de colachie, care româneşte se zice: ciocoinicie".

Din cînd în cînd, întreţese în urzeala istoriei naţionale şi aci evenimente petrecute în ţări străine: turburările tătarilor din Bugeac; moartea lui „Duca de Orleans", unchiul lui Ludovic al XV-lea; abdicarea regelui şi reginei Spaniei, care se retrag într-o mănăstire; moartea Ecaterinei, „împărăteasa moscalilor" ş.a.

Radu Popescu are, după cum se vede, un orizont de cultură mai larg. împrejurările vieţii îl aduseseră din tinereţe să călătorească prin multe ţări. Era poliglot: cunoştea limbile latină, greacă, turcă şi poate şi slava.

Limba lui, înviorată cu plastice proverbe populare („Dracului dă-i fum de tămîie cît de mult, el rămîne în firea lui tot drac", sau „Din cal, l-au făcut măgar pe Gheorghe Beizadea", sau „Cămilei i-au pus cercei la urechi"), este în acelaşi timp îmbibată de citaţii şi cuvinte greceşti *(prochimen, pan-macaris-ton, amfivolie, perilipsie, exorie, ipopsie* etc.) şi chiar turceşti *(husmet, dughimi, buhasbelele* — socotelile veniturilor, *imam, dunama* = flotă etc), mareînd astfel în evoluţia limbii noastre literare o fază nouă.

El nu s-a putut însă desface de patimile care-i întunecau privirea limpede a lucrurilor, nu s-a putut ridica deasupra lui însuşi, ca să ne dea nu numai o povestire vie şi caldă, dar şi o icoană senină, plină de adevăr şi de sinceritate a vremurilor sale. îi lipseşte acea conştiinţă a răspunderii faţă de viitorime, pe care o găsim la marii cronicari moldoveni: „Scrisoarea este lucru veşnic ... Eu voi da samă de ale mele toate cîte scriu."

BIBLIOGRAFIE

Cronica lui Radu Popescu a fost publicată pentru întîia dată de N. Bălcescu îrs *Magazin istoric pentru Dacia,* al lui Bălcescu şi Laurian, voi. I, p. 83— 114, 147— 186, 211 —250, 279—326, 343 — 389, şi voi. II, p. 3 — 35, sub titlul: *Istoriile domnilor Ţării Româneşti, scrise de Constantin Căpitanul.* Editorii au însoţit publicarea cronicii cu următoarea notiţă: „In manuscrisul ce avem, se zice că această cronică s-a scris la 1789 (recte: 1761). în cursul scrierii însă, cum se va vedea, autorul se mărturiseşte de martur ocular al întîmplărilor urmate cu

un veac mai înainte. Aceasta ne face să credem că acest Constantin Căpitanul este un copist, iar nu adevăratul autor. Noi, în lipsă de alt nume, am păstrat p-acesta, spre a o putea deosebi de celelalte cronici". Notița la care se referă Bălcescu în rîndurile de mai sus este următoarea: „Această carte s-au scris c'.e Costandin Căpitanul, mai 10, leat 7269 (= 1761)". Pentru întîia dată, Aron Densuşianu, în *Istoria literaturii române,* ed. I, Iaşi, 1885, p. 176, *3.* atribuit cronica lui Constandin Căpitanul Filipescu. Părerea lui Densuşianu a fost admisă de A. D. X e n o p o 1, în *Istoria românilor,* ed. I. Vlădescu, v. VIII, p. 226—227; de H a s d e u, în *Etymologicum Magnum Romaniae,* III, col, 3047, şi, în sfîrşit, de N. I o r g a, care a reconstituit cel dintîi viața lui Constantin Căpitanul Filipescu, în studiul *Cronicele muntene,* din *Analele Academiei Române,* Mem. sec. ist., seria II, tom. XXI, 1899, p. 342 — 361, precum şi în prefața pusă în fruntea ediției noi, publicată de el sub titlul: *Istoriile domnilor Țării Româneşti... compilate şi alcătuite de Constantin Căpitanul Filipescu,* Bucureşti, Socec, 1902. Părerea aceasta n-a fost admisă de Tocilescu într-un articol publicat în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie,* an. II, voi. I (1884), p. 281 — 283, şi de Dr. I. G. Sbiera, care, în *Mişcări culturale şi literare...,* Cernăuți, 1897, p. 200 — 206 şi 215 — 216, atribuie pentru întîia dată cronica lui Radu Popescu. In 1906, regretatul Const. Giurescu, într-un studiu prețios *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene,* Bucureşti, 1906, a arătat că opera nu poate fi a lui Constantin Căpitanul Filipescu, ci trebuieşte atribuită lui Radu Popescu. După studiul amintit al lui Constantin Giurescu, Radu Popescu a scris *Isteriile domnilor Țării Româneşti de la descălecat pînă la anul 1729.* El ar fi scris această cronică în trei rînduri, şi anume o dată în anii tinereții, pe la 1688, cu intenția de a răspunde cronicii cantacuzineşti a lui Stoica Ludescu; a doua oară între anii 1719— 1721 şi, în sfîrşit, a treia oară către sfîrşitul vieții ca monah, în preajma anului 1729. Emil Panaitescu, în *Cronicarul Radu Popescu şi Istoriile domnilor Țării Româneşti,* Bucureşti, 1908, a arătat că partea de cronică publicată de Bălcescu, sub titlul *Istoriile domnilor Țării Româneşti* — adică partea care merge pînă la 1.688 — cuprinde neexactități de date şi fapte cu privire la ultimele zile ale lui Hrizea Vistiernicul, tatăl Jui Radu Popescu, precum şi la fuga familiei lui Hrizea, deci şi a presupusului autor, peste Dunăre. Chestiunea a fost reluată de Al. Va sile seu, *Contribuțiuni la biografiile cronicarului Radu Popescu şi a compilatorului Constantin Căpitanul* < Ungureul din Ungurei, județul 01t>, în volumul comemorativ: *In amintirea lui Constantin Giurescu la douăzeci şi cinci de ani de la moartea lui (1875—1918),* Bucureşti, 1944, p. 533 — 546. Vasilescu discutînd obiecțiunile aduse de E. Panaitescu la lumina unor documente inedite, le combate, aducînd dovezi pentru paternitatea lui Radu Popescu. La aceleaşi rezultate ajunge şi Constant Grecesc u, *Cîteva date noi in legătură cu Istoriile domnilor Țării Româneşti,* în acelaşi volum comemorativ, *în amintirea lui C. Giurescu,* p. 277 — 289. O nouă versiune a cronicii, cuprinzînd evenimentele <le la 1689— 1729, a fost publicată de librarul George Ioanid, *Istoria Moldo-României,* Bucureşti, 1859, voi. II, p. 278—399; o ediție critică a întregii cronici anunță Constant Grecesc u, v. *ibidem,* p. 280.

Pentru izvoarele cronicii vezi notele de la ediția lui Iorga. Pentru izvoarele greceşti ale cronicarului cf. şi Al. V a s i 1 e s c u, în *Convorbiri literare, Un cronicar bizantin anonim utilizat de autorul „Istoriilor domnilor Țării Româneşti",* XLVIII, 1914, p. 1085—1092 şi 1251— 1270 (Radu Popescu a utilizat Istoria politică în forma *Turcogreciei),* vezi însă D. R u s s o, *Studii greco-române,* opere postume, I, p. 99 (de fapt cronica grecească de la 1570).

Viața lui Radu Popescu a fost reconstituită pe larg de răposatul C. Giurescu în studiul amintit: *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene.* Pentru cîteva mici detalii este de văzut şi G. Pasc u, *Data morții lui Radu Popescu* şi *Turcisme la Radu Popescu,* în *Arhiva,* Taşi, XXIX (1922), p. 241-243.

CRONICA LUI RADU GRECEANU

Cronica lui Radu Greceanu, în forma mai completă pe care ne-a dat-o un strănepot al său, Ştefan Greceanu, cuprinde 110 capitole, fiecare cu titlul său, şi povesteşte domnia lui Brîncoveanu de la începutul ei pînă în vară anului 1714.

în anul 1698, cînd cronica, începută mai de mult, a fost înfăţişată domnului ca un omagiu, Ţara Românească respira liniştită. Invazia oştirilor germane fusese respinsă fără vărsări de sînge, prin aducerea trupelor turceşti şi tătăreşti. Prin abilitatea politică a lui Brîncoveanu, ţara fusese ferită de nenorocirea de a deveni teatrul de luptă în războiul dintre creştini şi turci. Boierimea era mulţumită de domnia părintească a lui Brîncoveanu, iar sprijinul generos acordat de el mişcării culturale dădea domniei lui o strălucire deosebită. în această atmosferă de mulţumire generală, un boier ca Radu Greceanu, retras departe de zarva ambiţiilor de curte, trăind în liniştea cărţilor sale, era un admirator sincer al domniei lui Brîncoveanu. în rîndurile de caldă închinare cu care el înfăţişa cronica sa domnului, în al X-lea an de domnie, el exprima poate nu numai sentimentele sale personale, ci şi ale boierimii contimporane:

„Măria-ta, eşti cu daruri vrednice împodobit şi ai îngrijit de această ţară cu o aşa adîncă pricepere şi înaltă priveghere, cu atîta blîndeţe şi răbdare pornită din sufletească dragoste ce îi porţi, încît eu pociu să dau chezăşie că politica luminată şi plină de bunătate a înălţimei tale este în adevărată asemănare cu înţelepciunea lui Democrite, care în învăţăturile sale zice: Stăpînii noroadelor şi povăţuitorii lui trebuie să aibă în toţi timpii îngrijirea ca să se arate cu asprime către vrăjmaşii ţării, iar către supuşii lor, iubitori şi blînzi."

Cu aceste sentimente de admiraţie faţă de domnul care, în mijlocul atîtor frămîntări, izbutise să asigure ţării pacea şi prosperitatea, se unea recunoştinţa faţă de protectorul care stimulase şi încurajase munca lui culturală:

„Pînă în ziua de azi multe feliuri de bunătăţi ai dăruit măria-ta la toată suflarea din ţara aceasta, şi aşa şi pre mine, plecatul slujbaş al înălţimei tale, m-ai încălzit, încît nu pociu să-mi arăt mai bine recunoştinţa de care sunt cuprins, decît prin alcătuirea acestei istorii despre viaţa şi întîmplările domniei înalţ im ei-tale, care s-a petrecut prin vederile mele."

Luînd pana în mînă, sub impulsul sentimentelor de admiraţie şi recunoştinţă, ca să povestească pentru viitorime „faptele cele mult lăudate şi de toată suflarea ţării aceştia cinstite şi iubite", era firesc ca Radu Greceanu să se identifice în toate paginile cronicii sale cu interesele domnului, care, după el, erau şi ale ţării. Brîncoveanu luase domnia, împins de la spate de toţi boierii ţării care-1 rugau: „Logofete, noi cu toţii pohtim să ne hii domn". Sprijinit astfel pe consensul tuturor boierilor, Brîncoveanu se urcă pe tronul pe care stătuse pînă atunci unchiul său de mamă, Şerban Cantacuzino.

Toată lumea era mulţumită de această alegere, afară de soţia lui Şerban Cantacuzino, care ar fi dorit tronul pentru fiul său minor. Solii trimişi de Şerban Cantacuzino la împăratul Leopold se aflau în drum spre Viena, cînd soseşte acolo o nouă delegaţie de boieri, care aduce vestea că Şerban-vodă a murit şi că ţara a ales în locul lui pe Brîncoveanu. Dintre solii lui Şerban, singur aga Bălăceanu, ginerele răposatului domn, înteţit şi de soacra sa, nu

s-a putut împăca toată viaţa cu alegerea lui Brîncoveanu. El a rămas în Ardeal, stăruind pe lîngă imperiali, care erau atunci în război cu turcii, ca să intre cu armata în Ţara Românească, să o libereze de turci şi să redea tronul cumnatului său, Gheorghe Cantacuzino. Toate străduinţele lui Brîncoveanu de a împăca pe Bălăceanu şi de a zădărnici intenţiile germanilor nu izbutesc, şi în curînd oştirea nemţească pătrunde în ţară, se îndreaptă spre Cerneţi, Craiova, Piteşti, şi de acolo la Bucureşti.

Povestind aceste evenimente, Radu Greceanu înfăţişează lucrurile cu o vădită simpatie pentru politica lui Brîncoveanu. Mai întîi se străvede, în paginile cronicii, aversiunea domnului împotriva mătuşii sale, care pusese la cale toate aceste încurcături. Doamna lui Şerban-vodă e numită de cronicar „sîrbcă de fel de la Nicopole, fata Gheţii neguţătoriul de abale". „Fumuri mari — spune el într-alt loc — acei mueri îi urla în cap, care toate în deşert i-au ieşit, că ochiul cel privitor al lui Dumnezeu niciodată nu se înşeală."

Aga Constantin Bălăceanu este pentru Radu Greceanu, ca şi pentru cronicarul anonim — şi desigur ei reprezentau într-aceasta nu numai sentimentele lui Brîncoveanu, ci şi pe ale boierimii pămîntene — „viclean şi vînzător de ţară". El n-a vroit să asculte cuvintele împăciuitoare ale domnului, care, explică Greceanu, „încă din boierie avea dragoste cu dînsul şi frăţie", ci, cuprins de zavistie şi vicleşug, umbla „după fandasii şi păreri nebuneşti". S-a alunecat „după blestemăciuni cu hirea" şi cu „hoţesc meşteşug", venind cu oastea nemţească în ţară; a adus pe feciorul lui Şerban-vodă cu mama lui de la Drăgăneşti, „părîndu-i că — lămureşte Greceanu — cum îl va aduce nemţii, domn ţării îl va pune, şi aşa cu acel nume de domnie, el, ispravnic domniei şi ocărmuitor făcîndu-se (căci tînăr copil era de ani coconul acela al lui Şerban-vodă), mai lesne pre ai ţării boiari şi lăcuitori îi va trage lîngă ei; întru care în deşert nădăjduia, că nemţii nicidecum după a lor nebunie nu umbla, ci numai folosul lor şi-1 căuta". Căci desigur nemţii nu erau să umble după „vînturi bălăceneşti". Aflînd că turcii şi tătarii au intrat în ţară, imperialii părăsesc Muntenia şi se retrag în Ardeal.

Cronicarul domnesc ne povesteşte apoi campania pe care a întreprins-o în Ardeal Brîncoveanu, alături de sultan, de tătari şi de Tokoli, campanie care se încheie cu înfrîngerea nemţilor la Zărneşti şi cu prinderea generalului Heissler. Greceanu povesteşte şi el scena întîlnirii lui Brîncoveanu cu generalul Heissler, dar, spre deosebire de cronicarul anonim, care înfăţişează lucrurile cu mai multă viaţă, consemnînd şi duelul de cuvinte dintre domnul român şi generalul german („Jupîne Haisler, ţi-am adus oaspeţii care ţi-am scris că-ţi voi aduce, primeşte-i" şi răspunsul plin de mîndrie al captivului: „De sunt rob, astăzi am căzut în robie, iar tu eşti rob de cînd te-au făcut tată-tău" — aluzie la starea de vasalitate a Ţării Româneşti), Greceanu se mărgineşte doar să ne spuie că Brîncoveanu, dînd mîna cu Heissler, a încercat „să-1 îmbuneze cu cuvinte de mîngîiere pentru ale vremii şi ale lumii întîmplari", dar că bunătatea de suflet a domnului român, „de cea semeaţă şi nebunească megalopsihia lui Haisler puţin se atingea, că nu ca un prins şi ca robit răspundea, ci şi atunci firea lui cea înaltă vrea să şi-o arate, micşorînd lucrurile şi biruinţele ce se făcuse". Dar care erau acele cuvinte de „semeaţă şi nebunească mega-lopsihie", Greceanu nu ne spune, poate şi fiindcă nu erau pe placul domnului.

Cînd povesteşte aducerea capului lui Bălăceanu în cortul lui Brîncoveanu, Greceanu lasă să izbucnească în cronică sentimentul de indignare împotriva vînzătorului de țară:

„„.. că pre acest Costandin Bălăcianu nu-1 lăsa, ticălosul, trufia ca să-şi aducă aminte şi de frica lui Dumnezeu, ci credea în avere şi în cai şi în arme şi în vitejii şi în fandasii nebuneşti, şi nu ştia că nu este Dumnezeu înaintea celor ce nu se tem de dînsul, ci aşa cu acestea ş-au pus şi sufletul şi viața."

Se va vedea, cînd vom analiza cronica anonimă, cu cîtă vioiciune înfățişează cronicarul necunoscut, dramatica scenă cînd intră în spătăria domnească alaiul cu călăul în frunte, care aducea conspiratorii împotriva lui Brîncoveanu, legați cu lanțuri de mîini şi de picioare. Ei bine, şi Radu Greceanu ne povesteşte acest moment, dar sufletul lui de cărturar, deprins cu liniile simple ale clasicismului elen, nu este atras de amănuntele senzaționale şi de elementele dramatice ale scenei. El trece repede peste acest episod, ca peste un fapt divers căruia nu-i dă importanța pe care i-o dă cronicarul anonim. Stăruieşte numai asupra vinovăției lui Staicu, pe care ni-1 înfățişează într-o lumină cu totul defavorabilă. Astfel, el ne explică de la început că:

„... Acest Staicu a fost om de jos, feciorul unui Bărcan, carele şi pârcălab de curte fusese, iar fiu-său acesta, Staicu, mai înainte era slugă la Pîrvul vistierul Vlădescu. După aceea s-au lipit lîngă Mareş banul, [care] fiind om de casa boiarilor Cantacuzineştilor, cu mijlocul lor au tras şi spre Staicu mai la cinste şi la boierie: fiind Mareş vistier mare, pre Staicu l-au făcut logofăt de vistierie, apoi şi vistier al treilea ajunsese. Iară după aceea, trecînd cîtăva vreme, într-alt chip primenindu-se vremile şi țara la domni străini şi la greci căzînd ..."

Cantacuzinii ajungînd la strîmtorare şi urgie, Staicu — spune mai departe Greceanu — „nemulțumitoriu binelui s-au arătat", căci a trecut în tabăra duşmană Cantacuzinilor. De aceea, cînd Şerban Cantacuzino a luat domnia, Staicu a plecat în pribegie, fugind din loc în loc, ca să scape de urmăririle noului domn. Brîncoveanu — ne încredințează cronicarul — i-a arătat „milă şi blîndețe", dar el n-a vrut să vie „în țară la moşia lui", ci s-a dus în Moldova, la Constantin Cantemir. Şi aci Greceanu are prilejul să-1 încondeieze şi pe Cantemir: „Acest Cantemir, întîi au fost herghelegiu, apoi şi ciauş la steagul spătăresc aicea în țară au fost". Şi povestind cum, prin ajutorul lui Şerban Cantacuzino, Cantemir a ajuns domn în Moldova, cronicarul subliniază că el, „cum a luat domnia, întîiaş dată nemulțumitor s-au arătat spre făcătoriul lui'de bine Şerban-vodă" şi, „neputînd să-i strice cu nimic rosturile lui Şerban-vodă", s-a apucat, prin mijlocul lui Staicu, să surpe pe Brîncoveanu. Cînd ne comunică sentința de moarte a osînditilor, sufletul lui de cronicar nu se îndu-ioşează, căci:

„... cele ale lor fi elene scrisori arătîndu-se şi toate de față cetindu-li-se, nimeni din cîți auzea a se milostivi spre dînşii era, faptele lor cele spurcate şi păgîne aievea văzîndu-se, cîte ficleşuguri spre domn şi spre țară vînzări făcuse, că ei pre nemți în țară îi adusese, şi pentru nemți, tătarii venise şi la primejdie şi de istov prăpădire țara ajunsese cît nimeni din creştini... n-au rămas de pradă şi de sărăcie scăpați, care de tătari, care de nemți, lăsînd mult sărăcime, care arşi de tătari şi căzniți au murit, afară de robii ce au luat."

în aceeaşi lumina este înfăţişată şi cealaltă conspiraţie împotriva lui Brîncoveanu. Dumitraşcu Corbeanu, căpetenia conspiratorilor, este un „om foarte rău, zavistnic şi turburător", iar jupîneasa lui, Tudosca: „muiere rea şi neastîmpărată"; pe amîndoi îi înfierează cronicarul: „ticăloşi", care nu se puteau odihni „întru atîta bine şi îndestulare".

Necazurile şi mai ales grija care cuprinsese sufletul lui Brîncoveanu şi al boierilor săi de curte, după trecerea lui Toma Cantacuzino de partea ţarului Petru cel Mare, se răsfrînge cu toată emotivitatea în aceste rînduri ale cronicii lui Radu Greceanu:

„Toma Cantacuzino, marele spătar, carele tocmai ca acel din 12 apostoli, Iuda, alegîndu-se şi de către stăpînul său făr' de nici o nevoie, ca un hiclean hainindu-se, Iudei cu adevărat s-au asemănat, pentru că den rîvna ce pururea spre cele deşarte lumeşti avea, uitînd cinstea, folosul, mila şi căutarea, ceea ce încă den copilăria lui tocmai ca de la însuş născătorul lui, încă şi mai mult pociu zice, de la domnul cîştigase şi avusese ... pe carele nu ca pre un neam şi văr al măriei-sale l-au căutat, l-au cinstit şi l-au iubit, ci neosebit din iubiţii fii mări ei-sale îl avea, şi mai cinstit încă pociu zice ..., carele întru atîta cinste şi îndestulare ce avea neîndestulîndu-se, ci fiind cuprins şi biruit de gîndul trufiei, urmat-au tocmai şi Eosforului şi lui s-au asemănat, carele au socotit să-şi puie scaunul preste norurile cerului. Aşa şi acesta nu s-au îndestulat cu cîtâ cinste şi vrednicie avea, ci stepena domniei visînd, şi dentru aceea ce au fost au căzut, pentru că ochiul cel neadormit al nefăţarnicului Judecător, precum iaste îndelung răbdător, iaste şi de sîrg răsplătitor."

în această formă este scrisă întreaga cronică. Autorul ei, scriind sub ochii domnului, în mijlocul emoţiilor care frămîntau curtea, împărtăşeşte cu întreaga boierime din divanul domnesc simpatiile şi resentimentele lui Brîncoveanu. Paginile cronicii vibrează încă de căldura patimilor, peste care timpul a aşternut de mult uitarea.

începînd din al zecelea an al domniei lui Brîncoveanu, Radu Greceanu povesteşte evenimentele an de an, în ordinea în care s-au succedat.

Acest fel de înfăţişare a evenimentelor impune cronicarului să neglijeze înlănţuirea lor cauzală şi să amestece între faptele importante pentru viaţa ţării şi întîmplări mai puţin însemnate, dar care au stîrnit senzaţie la curte. El povesteşte, adesea pe acelaşi plan: venirea hanului tătăresc în ţară; sosirea solilor la curtea domnească şi primirea ce li s-a făcut; plăţile haraciului şi trimiteri de salahori şi care pentru raialele turceşti; războiul dintre creştini şi turci; plimbările lui Brîncoveanu prin ţară, cu notarea precisă a conacelor făcute, ziua sosirii şi data plecării; nunţile domneşti; ştiri sosite din Beciu (Viena); ctitorii şi clădiri domneşti ş.a.m.d.

Cronica lui Radu Greceanu se încheie tocmai în primăvara anului 1714, la vremea cînd se desfăşură zguduitoarea dramă la care cronicarul însuşi a trebuit să ia sufleteşte parte. Nepotul său, Şerban Greceanu, care ţinea în căsătorie pe fiica lui Brîncoveanu, a fost dus şi el cu nenorocitul domn la Constantinopol şi a trăit în fioroasa temniţă alături de soţia lui Brîncoveanu şi de cumnaţii săi, zilele de chin şi groază, cînd le-a ajuns acolo, în închisoare, vestea că domnul şi copiii săi au fost decapitaţi. „Eu, care patru ani neîntre-

rupți — spune Del Chiaro — am avut onoarea de a fi în intimitatea acestor principi, nu-mi pot aminti această teribilă catastrofă fără a vărsa lacrimi."

în acelaşi timp, Radu Greceanu se înrudea şi cu Ştefan Cantacuzino, fiul stolnicului, care surpase pe Brîncoveanu şi-i luase locul. Nepoata lui Radu Greceanu, Păuna, era soția lui Ştefan Cantacuzino şi sora lui Şerban, ginerele lui Brîncoveanu. Păuna n-a avut nici ea mai mult noroc decît fratele ei. După doi ani de domnie, porneşte şi ea, ca şi soția lui Brîncoveanu, să-şi întovărăşească soțul pe drumurile de primejdii ale Constantinopolului. Acolo, în duminica Sf. Treimi a anului 1716, ora 4 din noapte, soțul său, principele Ştefan şi tatăl lui, stolnicul Constantin Cantacuzino, au fost spînzurați în temnița din Bostangi-Başi.

Doamna Păuna, spre a-şi salva copiii de la moarte, ajutată de cîțiva prieteni devotați ai familiei, se ascunde travestită într-o casă, singură, unde, cu toată străduința turcilor, n-a putut fi găsită. De acolo, luîndu-şi inima în dinți, închirie pe ascuns o corabie şi, strecurîndu-se cu multă teamă din Constantinopol cu copiii, după patru săptămîni de călătorie pe mare, debarcă la Messina. De acolo porneşte spre Neapole şi, trecînd prin Bologna şi Ferrara, soseşte în Veneția, unde avea să o întîlnească, în 1718, fostul secretar al soțului său, Anton Măria Del Chiaro.

Urgia dezlănțuită cu doi ani mai înainte împotriva familiei lui Brîncoveanu se dezlănțui acum împotriva Cantacuzinilor. De la Del Chiaro aflăm că satele fostului domn şi ale Cantacuzinilor fuseseră împărțite de Mavrocordiat între rudele şi prietenii acestuia. „Am fost de față — zice Del Chiaro — şi am servit de tălmaci cînd sărmana femeie — e vorba de soacra doamnei Păuna, soția stolnicului — trimite rugăminte la unul din noii miniştri greci, care deținea prin silnicie satele ei, ca să o miluiască şi pe ea cu o neînsemnată cantitate de făină."

De ce Radu Greceanu, cronicarul cărturar, tace asupra acestor vremuri de urgie şi de durere, nu putem şti. Datele sărace pe care le avem despre viața lui nu ne îngăduie să facem nici o ipoteză măcar.

Elenist de frunte al timpului, Radu Greceanu nu a alergat niciodată după situații şi onoruri pe care, mai ales după ce se înrudise, prin fratele său, cu familia lui Brîncoveanu, le-ar fi putut obține. Cărturar modest — ca toți cărturarii — s-a mulțumit să ajute cu cunoştințele sale întinse de greacească la marea operă de traducere a cărților sfinte. în limba neamului.

Era bucuros că ocupă şi el un loc la curtea domnească, că poate fi de față la serbări şi la petreceri, că poate împărtăşi bucuriile, îngrijorările şi durerile curții — care erau şi ale poporului — şi că poate nota an de an pentru domn şi cei ce vor veni toate cele ce vedea petrecîndu-se sub ochii săi: şi nunți domneşti, şi primiri de soli, şi încoronări de principi (a lui Tokoli în Ardeal), şi plimbări de curți pe la moşii şi vii, şi trimiteri de haraciu la Poartă, şi invazii de oşti nemțeşti, turceşti şi tătăreşti, şi trimiteri de salahori pentru fortificarea cetăților turceşti, şi „fuga Tomii Cantacuzino la muscali", şi „furtuna cea ticăloasă a craiului svețesc". Cronica lui, scrisă fără mult nerv, dar cu bun-simț, este astfel un ziar oficial de curte al celui mai mare voievod al culturii româneşti.

BIBLIOGRAFIE

O bografie completă asupra lui Radu Greceanu ne lipseşte. Opera genealogică întocmită de strănepotul cronicarului, Ştefan D. Greceanu, apărută postum, sub titlul *Din scrierile inedite ale lui Ştefan D. Grecianu: Genealogiile documentate ale familiilor boiereşti,* publicate de Paul Şt. Grecianu, 2 voi., Bucureşti, 1913— 1916, merge numai pînă la litera B (eşteleii). Se găsesc însă risipite în această publicaţie, ca şi în alte culegeri de documente, cîteva acte interesante privitoare la familia Grecenilor. Date despre înrudirea Grecenilor cu Constantin Brîncoveanu se găsesc în: *Cîteva documente şi un arbore genealogic pentru a proba descendenţa domnului Ştefan Dimitrie Grecianu, fost senator, din neamul boierilor „ot Brîncoveni",* Bucureşti, Gobl, 1902. Date despre moşia Greci din jud. Ilfov, leagănul Grecenilor, în Ş t e f a n D. Grecianu, *Din trecutul Ţării Româneşti: Istoricul unei bătrîne moşii boiereşti, Grecii,* Bucureşti, 1910. Precizări biografice noi a adus I. C. Filitti în articolul: *Cine erau fraţii cărturari Radu şi Şerban Greceanu,* publicat în *Revista istorică română,* voi. IV (1934), p. 65 — 70.

Scrisori de la Şerban Greceanu la N. I o r g a, *Scrisori de familie ale vechilor Brîncoveni,* în *Analele Academiei Române,* Secţia, ist., seria III, tom. XVI (1934— 1935), p. 1S3 şi urm.

Opera. Şt. D. Grecianu a publicat şi primele studii asupra activităţii literare a lui Radu Greceanu în: *Scrierile lui Radu Logofetul Chronicarul,* publicat în *Revista romana pentru sciinţe, litere şi arte* a lui Al. Odobescu, voi. I, 1861, p. 575 — 588, şi voi. II, 1862, p. 245 — 258, şi într-o broşură cu titlul: *Scrierile lui Radu Logyfetul Chronicarul. Completarea articolului din Revista română, pentru a servi ca introdtwere la viaţa lui Constantin Brîncoveanul,* Bucureşti, 1904. Cronica a fost publicată pentru întîia dată în *Magazin istoric pentru Dacici* al lui N. Bălcescu şi A. Treb. Laurian, voi. II, p. 129-176, 193-228, 321-354. Versiunea publicată de Bălcescu cuprinde evenimentele dintre anii 1689 şi 1700 şi este extrasă din compilaţia de cronici muntene făcută din iniţiativa lui Nicolae Mavrocordat. O altă versiune a publicat George Ioanid, *Istoria Moldo-României,* voi. II, Bucureşti, 1858, p. 165 — 278; cuprinde, în 48 capitole, evenimentele de la 1688 pînă la octomvrie 1699.

O versiune mai completă, cuprinzînd povestirea evenimentelor de la 1688 pînă la 1714, a fost publicată de un strănepot al cronicarului, Ştefan D. Grecianu, sub titlul: *Din cronicile Ţării Româneşti: Viaţa lui Costandin-vodă Brîncoveanu de Radu Vel Logofet Grecianu, cu note şi anexe,* Bucureşti, Gobl, 1906. Această versiune cuprinde şi predoslovia cu care cronicarul a închinat lucrarea lui Brîncoveanu în 1698, cînd i-a predat povestirea primilor zece ani de domnie. Predoslovia lipseşte din versiunea publicată de Bălcescu.

CRONICA ANONIMĂ DESPRE C. BRÎNCOVEANU

Cea mai obiectivă ca ţinută şi cea mai frumoasă ca factură literară este însă o cronică pe care unii au atribuit-o lui Radu Popescu, dar pe care noi, pentru motive pe care le-am arătat în altă parte, o socotim *anonimă.*

Cronica povesteşte evenimentele petrecute de la moartea lui Şerban-vodă şi urcarea pe tron a lui Brîncoveanu pînă la începuturile domniei lui Ştefan Cantacuzino. în manuscrisul publicat de Bălcescu—pierdut în vicisitudinile vieţii marelui istoric al generaţiei de la 1848 — cronica se încheie cu nararea înnebunirii, la mănăstirea Dintr-un lemn, a doamnei Păuna, soţia lui Ştefan Cantacuzino, tocmai în ziua fatală a Adormirii Maicii Domnului, cînd la Constantinopol, dinaintea seraiului imperial, se tăia capul lui Brîncoveanu şi ale

copiilor săi. Această dramatică şi stranie coincidenţă a zguduit adine sufletele contimporanilor, care erau dispuşi să vadă aci pedeapsa lui Dumnezeu împotriva celor ce puseseră la cale năruirea lui Brîncoveanu (între care se socotea de unii şi soţul doamnei).

Cronica este alcătuită, după cum a arătat regretatul Giurescu, din două părţi inegale. Prima parte e alcătuită din „cinci şăsimi din întinderea totală a operei" şi istoriseşte mersul ascendent al domniei lui Brîncoveanu, care culminează în 1703, cînd, în vremuri de aparentă linişte, domnul, rupînd toate firele intrigilor ţesute de duşmanii săi, se întoarce din Adrianopol în ţară, cu hatişerif din partea sultanului, garantîndu-i domnia pînă la sfîrşitul vieţii. Această primă parte a cronicii se încheie cu o frumoasă apoteoză de patriarhală fericire a domnului:

„Şi aşa cu acestea se bucura în ospeţe şi în veselii, în nunte, şi ale boiarilor de pămînt şi ale lui nunte, măritîndu-şi fetele, însurîndu-şi feciorii cei de vîrstă, că atîta era fericit, cît mi se pare că toate darurile norocului erau asupra lui. Că mulţi au noroc în lume, dar nu în toate, că unii au noroc în cinste, iar nu de feciori şi de bogăţie şi de altele ... Iar acest domn în toate au avut noroc: bogat, frumos la chip, la stat, vorba lui frumoasă, cu minte mare, rude multe, fii, fete din destul, gineri, nurori, aşijderea cinste mare. Şi în boieria lui, şi în domnia ce au domnit nici o lipsă nu va fi avut. Şi acest domn ar fi putut să zică cuvintele lui Solomon: « că orice i-a pohtit inima, lui nu i-a lipsit». Acestea şi ca acestea văzînd înaintea ochilor lui, numai se veselia."

După această evocare sugestivă a domniei lui Brîncoveanu, cronicarul povesteşte repede, în a doua parte, evenimentele externe din al căror angrenaj s-a dezlănţuit războiul dintre Petru cel Mare şi turci, război care, în viitoarea lui, a pregătit prăbuşirea lui Brîncoveanu.

Istoricii au dreptul să regrete că informaţia este mult mai săracă pentru ultimii 11 ani din domnia lui Brîncoveanu, că raporturile dintre nefericitul domn şi Petru cel Mare nu sînt mai clar şi mai amănunţit expuse; dar noi, istoricii literari, care căutăm în slova strămoşească, dincolo de adevărul istoric, eternul omenesc prins în formele artei, trebuie să recunoaştem aci că, după apoteoza fericirii lui Brîncoveanu, această repede expunere a faptelor pînă la catastrofa finală este de un real efect dramatic, pe care cronicarul ştie să-1 speculeze din punct de vedere literar.

Tonul povestirii lui de aci înainte, mai ales după războiul de la Stănileşti, începe să se schimbe. Faptele sînt înfăţişate într-o lumină mai tristă: „Con-stantin-vodă încă cu întristăciune s-au tras de la Urlaţi la Tîrgovişte, venindu-i multe împutăciuni de la turci pentru spargerea Brăilei, cum că ar fi fost mers Toma (Cantacuzino), cu ştirea lui, de au adus moscalii".

El zugrăveşte repede intrigile ţesute de Cantacuzini pentru a răsturna pe Brîncoveanu; plîngerile ticluite şi semnate cu peceţile falsificate la Braşov ale boierilor Ţării Româneşti; venirea imbrohorului la Bucureşti; arestarea lui Brîncoveanu şi confiscarea averilor („şi pînă într-atîta avea necredinţă, ca şi cum ar fi mai ascuns avere, pînă şi pre doamna şi pre nurori le-au căutat şi au luat ce au găsit, care obiceiu la turci n-ar fi fost mai înainte, să cerce muierile"); trece apoi la expunerea, cu sentimente turburi, a domniei lui Ştefan Cantacuzino, insistînd asupra ingratitudinii Cantacuzinilor faţă de Brîncoveanu şi încheie povestind tragedia finală: tăierea capului lui Brîncoveanu şi a celor

patru copii ai săi dinaintea foişorului imperial, sub ochii sultanului, care privea această scenă de groază şi, apoi, înfigerea capetelor în prăjini, dinaintea porţii împărăteşti.

Autorul acestei cronici este, în ceea ce priveşte talentul literar, superior celorlalţi contimporani ai săi din Ţara Românească. Din îndelungata domnie a lui Brîncoveanu, el alege cu deosebire evenimentele care l-au impresionat mai puternic, dar izbuteşte să ne concentreze interesul asupra lor, prin viaţa cu care le povesteşte.

Ceremonialul batjocoritor, cu care Brîncoveanu primeşte în ţară pe conspiratorii potrivnici lui, este descris cu amănunte patetice. Din porunca lui, trădătorii sînt aduşi în Bucureşti „într-un car mocănesc" şi porniţi la palat, cu alai mare. în fruntea cortegiului, mergeau boierii trimişi de Brîncoveanu la Ţarigrad; de o parte şi de alta urmau, rînduri-rînduri, toată slujitorimea din casa lui efendi pînă în Divanul cel mare, iar la mijloc, duşi de subţioară de către călăraşi, păşeau, cu mîinile prinse în cătuşe şi împiedicîndu-se în fiare, conjuraţii. în întîmpinarea lor, domnul trimite pe armaş şi — în chip de postelnic mare, cum se obişnuia pentru primirea domnilor, fiindcă se zvonise că Staico vrea să fie domn — „pe gîdea cu un ciomag mare în mînă". Uliţele oraşului erau pline de „norod", pe cînd la curte, domnul cu toţi boierii mari şi mici aşteptau în cele două spătării, cu uşile deschise, sosirea convoiului. Ajunşi înaintea lui Brîncoveanu, vinovaţii cad în genunchi. Scena întrevederii dintre domn şi paharnicul Staico, căpetenia conspiratorilor, e de un dramatism mişcător: „N-aş fi gîndit, Staico—începe Brîncoveanu ironic — să văz una ca aceasta, zău n-aş fi gîndit în viaţa mea, ca acela ce într-atîta vreme, printr-atî-tea locuri şi cu atîtea feluri de umblete (s-a vînturat), să te văz aşa, dinaintea mea, într-acesta chip. Zău n-aş fi gîndit." Cu moartea în suflet, înfundat, răzvrătitul abia îngăimează: „Greşit sunt măriei-tale; mila măriei-tale, încă este mai mare decît greşala mea". La toate imputările domnului — „că el le-a dat pîine şi iertăciune, iar ei iau aruncat cu piatra" —pribegii, încolţiţi, nu pot răspunde decît: „Greşiţi suntem, doamne, greşiţi, şi ce va fi voia măriei-tale".

După această sumară judecată, Brîncoveanu, întorcîndu-se spre armaş, dă porunca: „Armaş, ia pre dumnealor de-i du în puşcăria unde şi-au gătit-o singuri, că noi avem altă treabă ... să bem astăzi". Şi pe cînd conspiratorii scoborau, zornăind din lanţurile prinse de mîini şi de picioare, în beciurile întunecoase ale palatului domnesc, şi uşa grea a temniţei se închidea şi se zăvorea cu lacătul în urma lor, domnul, cu toată boierimea care se adunase la curte — şi spre a sărbători o nuntă — „se aşează la masă, toată ziua pînă noaptea, cu feluri de muzici, cu tunuri, precum este obiceiul domnilor".

în beciurile temniţei, Staico şi tovarăşii săi stau multă vreme, pînă ce se ţin trei Divanuri asupra lor: unul făcut de domn, în spătăria cea mare, un altul în Divanul cel mare şi, în sfîrşit, un al treilea ţinut de boierii singuri, în vistieria de jos, fără domn „cu cealaltă ţară şi cu vlădica Teodosie". Zadarnic Staico blesteamă pe Constantin Cantemir şi pe Cupăreştii care-1 puseseră la cale, zadarnic se roagă de iertare „că, fiind om bătrîn, nu va trăi mult, şi pentru doi-trei ani, de ce să-i verse sîngele, să intre în păcat" ; soarta lui este definitiv hotărîtă în al treilea Divan, ţinut de boieri sub preşedinţia mitropolitului.

Aducîndu-se pravila ţării şi cercetînd mitropolitul în ea cazul împricinaţilor, i se dă lui Staico să-şi citească singur osînda:

„Boierul — zicea Pravila — care va umbla împotriva domnului şi a Ţării, să-1 spînzure şi să-i facă spînzurătorile mai înalte cu un cot decît ale altor oameni proşti."

Aruncat din nou în temniţă, este ridicat de acolo, trimis la mănăstirea Snagov, şi în cele din urmă spînzurat „într-o noapte, la tîrgul de afară al Bucureştilor", pe cînd ceilalţi conspiratori sînt aruncaţi în temniţă.

Era un exemplu zguduitor, pe care Brîncoveanu îl dădea pentru trădătorii de domnie în vremuri turburi, cînd flăcările războaielor la hotare ameninţau ţara.

Alte pagini ale cronicii, tot aşa de dramatic expuse, sînt grupate în jurul unui episod care scoate în lumină o altă lăture a caracterului lui Brîncoveanu: energia cu care ştia să aducă rînduială în administraţia ţării şi să zgîlţîie pe boierii fraudatori, chiar şi atunci cînd aceştia îi erau rude apropiate.

Vinovatul era de această dată marele boier Radu Clucerul Ştirbei, care ţinea în căsătorie pe o vară a domnului — om, cum îl caracterizează cronicarul, „cam lung la unghii". însărcinat cu strîngerea birurilor, Ştirbei luase mai mult decît se cuvenea, pentru a-şi face şi lui o parte însemnată. Brîncoveanu primeşte plîngerile locuitorilor jefuiţi, tocmai la Cerneţi, unde se dusese să se întîlnească cu tabăra sultanului. Adunînd atunci zapisele clucerului şi controlîndu-le cu catastifele vistieriei, se convinge de vinovăţia lui Ştirbei şi porunceşte caimacamilor săi din Bucureşti să-1 cheme grabnic şi să-i ceară să întoarcă imediat „banii săracilor, că de voie nedîndu-i, va să-i dea cu ruşine". Ştirbei însă, neştiind că „iscăliturile" lui se află în mîna lui Brîncoveanu, o ţinea într-una că „nu a luat nimic şi că nu va da nici un ban". Domnul, aflînd ECf£sta, s-a turburat şi, ajungînd în scaunul său din Tîrgovişte, a cerut să i se aducă la curte vinovatul şi în plin divan îi adresează răspicat aceste cuvinte:

„ « Clucere, cînd te-am trimes în ţară cu slujbe, fiind cu boierie, dreptate am poruncit să faci, au nedreptate ... ? » — El zice: « Ba, dreptate ai poruncit măria-ta să fac ». Şi începu a se îndrepta din cuvinte. Iar Domnul zise: « Dar acestea ce sunt ? » . Şi scoase hîrtioarele cu iscălitura lui şi le dete la Radul Cluciarul, feciorul Hrizei Vistierul din Popeşti, să le citească. Şi se sculă Radu Cluciarul de unde şedea la Divan şi le luă din mîna domnului şi începu a citi şi a arăta cluciarului Costandin iscăliturile lui. Care, dacă au văzut, au rămas îngheţat.

Şi începu a zice: că pentru cheltuiala cîii şi a feciorilor au făcut. Şi un covor şi nişte tipsii şi tingiri ce au fost luat mită, de au făcut nedreptate săracilor, zicea că le-au dăruit mănăstirii Strehaii. Domnul zice: «Auziţi, boieri, cu ce jafuri şi cu ce nedreptăţi face pomeni». începu a-1 mustra, zicînd: « Dar pînă cînd aceste jafuri să le faci, cluciare Costandine, că din nimica eu te-am ridicat şi te-am făcut slugiar mare, comis mare şi cluciar mare, al şaselea scaun al Divanului, şi te-am miluit şi te-am ţinut credincios! Ai luat judeţul Dîmboviţei: l-ai prădat de n-au rămas ca un sat. L-am luat acela şi ţi-am dat Teleormanul. Şi mai rău l-ai făcut, că ţi-am găsit pe urmă-ţi sume de lei jefuite, pentru care te-am suduit într-o vreme şi te-am urgisit să nu te văz în ochi. Iar te-am iertat, pentru rugăciunile altora: acum iar ai făcut jafuri şi nedreptate!...»"

Şi amintindu-i toate năravurile lui vechi şi toate osîndirile de care a scăpat cu greu: cum Antonie-vodă era „să-i taie mîna" şi să-1 „dea cu catastihul legat de gît prin tîrg"; cum Şerban-vodă era să-1 spînzure „pentru furtişagurile ce au făcut din banii cailor". Brîncoveanu încheie hotărît şi aspru: „Şi acum ai îmbătrînit şi tot nu te laşi. Voi să te fac să înveți." Şi porunci dregătorului care avea în sarcină paza celor osîndiți: „ « Ia-1, căpitane de dorobanți, şi-1 du la vistierie. Şi să cauți un car să-1 pui şi să-1 duci la Mehedinți, prin satele pe care le-au jefuit, să le dea banii care i-au luat. Şi apoi să-1 aduci, însă să-1 bagi şi în fiară. » Şi-1 luă şi-1 duse la vistierie pînă în amiază zi; de aci l-au băgat în puşcăria de la poartă [poarta palatului]".

Această aspră, dar dreaptă judecată, a făcut o mare senzație la curte şi în toată Tîrgoviştea. Soția clucerului, vara domnului, cu maică-sa, sora mamei lui Brîncoveanu, se duc într-un suflet la curte şi, cu lacrimi în ochi, cer îndurare pentru cel vinovat. A trebuit să intervină mama domnului; a trebuit să intervină boierii; a trebuit să intervie mitropolitul însuşi, pentru ca, după două săptămîni de temniță, urgisitul boier şi rudă să fie iertat, cu condiția ca să restituie săracilor banii îndoiți.

Am stăruit într-adins asupra acestor două episoade mişcătoare, pentru ca să se vadă talentul literar al cronicarului, darul lui de a alege din vălmăşagul faptelor amănuntele care caracterizează o epocă şi de a le ridica la valoarea tipică, de a găsi cuvîntul care oglindeşte o întreagă stare sufletească, de a însufleți oamenii şi vremurile dispărute şi de a pune astfel în scenă dramele pe care le reconstituie. Cronica este plină de asemenea amănunte interesante, care redau nota caracteristică a oamenilor şi a situațiilor şi coloarea locală a vremii.

Iată, de pildă, ce bine este fixată mîndria şi aroganța generalului austriac Heissler, căzut în captivitate după lupta de la Zărneşti. Adus în cortul în care se aflau sultanul, Tokoly şi Brîncoveanu, acesta i se adresează cu următoarele cuvinte, din care nu lipseşte nuanța de ironie: „Jupîne Haissler, ți-am adus oaspeții care ți-am scris că-ți voi aduce. Primeşte-i!" Iar el răspunse lui Constantin-vodă: „Nu te bucura de această întîmplare, că de am pierdut noi războiul, împăratul nostru mai are ca noi mulți, ci te bucură de vrăjmaşul tău, de Bălăceanu [era ginerele lui Şerban-vodă, care adusese pe austriaci în țară] că au pierit, că eu, pentru ca să-1 mîntuiesc pe dînsul, am căzut în robie, şi de sînt rob, *astăzi* am căzut în robie, iar tu — face generalul aluzie la vasalitatea țărilor noastre — eşti rob de cînd te-au făcut tată-tău".

Nimic nu conturează apoi mai precis satisfacția pe care o simte Brîncoveanu la aflarea acestei ştiri şi străduința de a linişti țara, decît episodul pe care-1 povesteşte imediat:

„Deaci întrebînd Constantin-vodă: unde au pierit Bălăceanu, au trimis slujitori şi l-au adus acolo mort, ci capul l-au trimis la Bucureşti, de l-au pus într-o suliță în ziua de Sînta Măria Mare, că într-acea zi se lăuda Bălăceanu că va să fie în Bucureşti, iar trupul—notează cronicarul care avea şi el aversiune pentru Bălăceanu — i-au rămas batjocura oamenilor."

Prin obiectivitatea ei, prin asemenea amănunte dramatice, care redau coloarea epocii, prin cursivitatea stilului, savoarea şi pitorescul povestirii, cronicarul anonim se ridică deasupra celorlalți cronicari ai lui Brîncoveanu şi se aşază pe linia marilor cronicari ai Moldovei.

DISCUȚII ASUPRA PATERNITĂȚII. Cine este autorul acestei cronici, păstrată întreagă, fără nici o indicație, într-un singur manuscris, şi acela pierdut după publicarea lui, în zbuciumul vieții lui Bălcescu ?

Pentru a-1 putea identifica între boierii de la curtea lui Brîncoveanu, este mai întîi necesar să fixăm data la care a fost alcătuită cronica.

Regretatul C. Giurescu, care-şi făcuse o adevărată specialitate din studiul cronicarilor, dar care, spre paguba culturii noastre, a decedat înainte de a-şi fi putut încheia opera, a ajuns, prin critica internă a textului, la următoarele concluzii în ceea ce priveşte datarea:

Cronica a fost scrisă tîrziu în domnia lui Brîncoveanu, precum se poate dealtfel vedea destul de clar din chiar începutul ei:

„Multe şi vrednice de auzit istorii sunt de faptele ce s-au întîmplat în zilele domniei lui Costandin-vodă Brîncoveanu, care mă voi nevoi a le scrie cît voi putea."

Pentru ca să poată începe cu aceste cuvinte cronica, autorul trebuie să fi cunoscut, înainte de a se fi aşezat la scris, acele *multe şi vrednice de auzit istorii,* care s-au întîmplat în domnia lui Brîncoveanu, deci tîrziu.

Cronica este alcătuită, după cum s-a spus, din două părți inegale: prima parte, cea mai dezvoltată, se întinde pînă la întoarcerea lui Brîncoveanu de la Adrianopol, cînd se credea cu drept cuvînt ajuns pe culmea fericirii. Restul, alcătuind abia a şasea parte din totalitatea operei, povesteşte într-o repede ochire decăderea lui Brîncoveanu, cu decapitarea lui şi a copiilor săi şi domnia lui Ştefan Cantacuzino, pînă la înnebunirea doamnei Păuna.

Examinînd cu atenție prima parte şi întemeindu-se pe faptul că, în diferite locuri din cuprinsul ei, se face aluzie la evenimente care s-au petrecut ulterior, Giurescu a fixat data la care a fost scrisă această parte: anul 1709, care reprezintă în domnia lui Brîncoveanu o epocă senină, de mari speranțe înviorătoare.

Pe aceleaşi criterii, Giurescu stabileşte că a doua parte a cronicii a fost scrisă în vara anului 1716.

Cronica anonimă a fost scrisă, prin urmare, în răstimpul de la 1709 pînă în vara anului 1716.

Care dintre boierii de la curtea lui Brîncoveanu a putut scrie cronica la aceste date?

Din studiul cronicii, se vede că el era un om de cultură largă, puțin obişnuită pe vremea sa. Mai întîi îşi frămîntase mintea, *se pedepsise* — cum se zicea în limba timpului — cu studiul latinei, care era întrebuințată pe atunci în cancelaria lui Brîncoveanu pentru corespondența cu occidentalii. Cunoştințele sale de limbă latină erau, se pare, destul de sigure, căci, vorbind de visurile himerice ale lui Bălăceanu, el se foloseşte, pentru a-şi contura ideea, de două dictoane latineşti, bine puse la locul lor: *„Laus in fine cădit,* cum zice oarecare politic latin, sau cum zice altul *Finis coronat opus,* adică sfîrşitul cunună locul". Din limba latină, obişnuită în actele de cancelarie, îi scapă din cînd în cînd sub pană, în cronică, expresii ca: *duca* (de Saxonia) *dux; generarism; generariul; comîndanții; regemente; comisariul; presidiile* (cetăților) ; *forteliții* („întru care scapă norodul în vreme... de rezmerițe"); *rebelişti; încoronare; coronație; patria; privilegii; grația; parola; orgoliu; armada* (franțeză); *invitaare* etc.

Din- puținul cît se răsfrînge în cronică, se pare că el avea cunoștințe sigure și despre istoria romană, căci, vorbind într-un loc de cetatea Cladova, adaogă j „La Cladova cetate, care au făcut-o Claudie împăratul și la Turnul Severinului unde sînt și picioarele podului lui Traian împăratul ce au făcut preste Dunăre".

în afară de limba latină, autorul cronicii cunoștea și limba greacă, după cum o dovedesc unele citate, ca: „precum zice Aristofan în stihul întîi"> sau cuvinte ca: *prochimen* (TO rcpoKeiuevov = subiect, chestiunea despre care se vorbește): „să venim iarăși la prochimen"; *politie,* linie de conduită; sau „avea *patolă* asupra domnului" ("E^el 7td0og KOET& xivog = a avea pică pe cineva, a avea inimă rea).

Și, în sfîrșit, autorul era familiarizat și cu limba turcească, precum o dovedesc numeroase pasaje ale operei sale. Astfel, povestind într-un loc mînia vizirului împotriva lui Brîncoveanu, că n-a ieșit la vreme întru întîmpi-narea sultanului, cronica spune că vizirul „ca un ceas n-au vorbit. Iar după aceea au zis: « *Diisîzi ghiaur,* cum nu asculți porunca, de n-ai venit înaintea împăratului»". Povestindu-se, într-un loc, spaima turcilor cînd s-au pomenit cu nemții în tranșeele lor la Timișoara, cronicarul ne spune că „turcii au fost strigînd: *«Medetu, medelu, ghiaur bezebat»,* adică, explică el: vai! vai! ghiaurii ne-au călcat". Ironizînd, într-un rînd, pe banul Cornea Brăiloiu, ispravnic de Cerneț, care, văzînd un „musaip" ce venea să dea de știre că trece sultanul prin țară, cronicarul anonim îl încondeiază: „nimica alta n-au mai căutat, măcar un *selammalikim* de la musaip să audă, ci au încălicat pe cal și au luat crîngul în cap". Despre August al II-lea, ne spune că turcii îl numeau *Nalcăram,* adică, lămurește el: „românește va să zică sfarămă-potcoavă". Sultanul Mustafa „au zis că el nu se numește împărat, ci *seidei-gheciti".*

Termeni turcești de funcționari și acte oficiale revin deseori sub pana lui: *Mustafa aga, capegibașa, Iazagiu-Boctași, effendi, imbrihor, bostangii* împărătești (soldați din garda împăratului), *musaip, hadîm saip* (hadîm = eunuc j saip = negru), *arzuri* (jalbă colectivă), *hatișerif* (ordin imperial)—chiar numiri de localități date sub formă turcească: insula *„Sacîz,* adică *Chios".* Cazacii au luat cetățile de la *Doganghecet.*

Am insistat asupra acestui aspect al cronicii anonime, fiindcă ne luminează drumurile noi pe care apuca limba literară din vremea lui Brîncoveanu și fiindcă el ne arată în același timp și ceva din personalitatea autorului cronicii, om cult, cunoscător de limba latină, greacă și turcă.

Care dintre boierii munteni, scriind între 1709—1716, se putuse ridica pînă la cunoștința acestor trei limbi, de a căror îndemînare dă dovadă autorul cronicii ?

N. Iorga credea că nu putea fi altul decît Radu Popescu. într-adevăr, cronica pe care, fără deosebire, toate copiile făcute în Muntenia sau Moldova o atribuie în chip indiscutabil lui Radu Popescu, ne dovedește că cronicarul oficial al lui Nicolae Mavrocordat era un om învățat și cunoscător al celor trei limbi amintite. El se folosește de aceleași neologisme latine ca și autorul cronicii anonime; opera lui are, de asemeni, un contingent însemnat de elemente grecești și, în sfîrșit, întrebuințarea cuvintelor turcești în forme flexionare corecte (de exemplu: pluralul de la *Șaitan-Oglu* îl formează exacți *Șaitanici Oglulari,* — limba turcă fiind o limbă aglutinantă) nu lasă nici o

îndoială că Radu Pepescu era familiarizat şi cu limba turcească. Datele biografice consună cu concluzia pe care o scoatem din analiza lingvistică a cronicii lui Radu Popescu şi vin să ne lămurească împrejurările în care autorul ei a putut să-şi însuşească cunoştinţa acestor trei limbi.

După uciderea în împrejurări dramatice a tatălui său, Radu Popescu şi familia sa, furişîndu-se noaptea printre paznicii orînduiţi de Şerban Canta-cuzino, se refugiază în Turcia şi stau la Constantinopol mai multă vreme, pînă ce li se deschid drumurile către Moldova. Acolo, în mediul cosmopolit al marii metropole, a putut Radu Popescu să se familiarizeze cu limba turcă şi să-şi desăvîrşească cunoştinţele de limba greacă, pe care probabil o învăţase din ţară, poate chiar din familie, căci bunicul său se pare că era grec. în sfîrşit, cronica anonimă ne mai spune că Radu Popescu era învăţat în limba latină şi pentru acest motiv a fost trimis de Brîncoveanu în solie să trateze la Braşov cu generalul Heissler, comandantul oştirilor imperiale din Ardeal.

în sprijinul paternităţii lui Radu Popescu cade acum cu greutate argumentul adus de răposatul profesor de la Universitatea din Cernăuţi, Ion Sbiera, în *Mişcări culturale şi literare la românii din stînga Dunării* (p. 206): „Autorul cronicei se vădeşte pretutindeni contimporan, ba adesea chiar ca martor ocular al întîmplărilor", şi ceea ce este mai semnificativ, el „introduce în acţiune din primul an al domniei lui Constantin Brîncoveanu «pre Radu logofătul, fiul Hrizii Vistiarul din Popeşti, fiind învăţat şi în limba latinească », aducînd înainte, chiar cuvintele ce le vorbea acesta către generalul Heissler^ ca trimis al domnitorului. De unde să ştie autorul acele cuvinte, dacă n-ar fi fost însuşi de faţă, căci aici nu se zice, ca aiurea, « precum spun cei ce au fost acolo ». Această împrejurare — încheie Sbiera — indică destul de bine pe autorul sau izvorul scrierii."

Citind textul din cronica anonimă, în care se reproduce, cuvînt de cuvînt, discuţia urmată între generalul Heissler şi Radu Popescu, vedem cît de limpede şi cît de precis este redată discuţia contradictorie şi plină de viaţă dintre cei doi reprezentanţi ai unor atitudini politice adverse. Este greu de presupus că altcineva decît Radu Popescu însuşi să fi putut reda decursul acestei întrevederi şi discuţia amănunţită dintre el şi general.

Nu ştim dacă Brîncoveanu a fost pe deplin mulţumit de misiunea lui Radu Popescu şi nici însemnătatea pe care i-a atribuit-o curtea domnească. Fapt este însă că, în cronica oficială a lui Radu Greceanu, scrisă sub privegherea domnului, această misiune a lui Radu Popescu nici nu este menţiona tă.

Tendinţa de a înfăţişa într-o lumină simpatică acţiunea lui Radu Popescu se vede şi în alte părţi ale cronicii. Astfel: nici n-apucase Radul logofătul să se întoarcă în ţară şi Brîncoveanu, pentru a înlătura intenţia comandantului german de a invada cu armata în Ţara Românească; scrie solului său să înştiinţeze pe Heissler că Ali-paşa se îndreaptă cu ostile pe Dunăre, spre Ruşiava, ca să o smulgă din mîinile germanilor. „Şi îndată ce au venit cartea — scrie cronica — la Radu logofătul în Braşov, au mers la generariul şi i-au spus toată povestea, precum scrisese domnul."

în alt loc se aminteşte însărcinarea pe care Radu Popescu a primit-o din partea lui Brîncoveanu de a supraveghea fortificarea cu bolovani de piatră a cetăţii Cladova, din porunca turcilor. întărirea se începuse sub supravegherea directă a lui Brîncoveanu, dar domnul, retrăgîndu-se spre a păzi ţara

de o invazie nemțească, „au ales — zice cronica — doi boiari mari de i-au lăsat cu o seamă de oşti cu căpitani, să fie de pază, anume Radul Stolnicul, feciorul lui Tudor Şătrariul din Greci, şi Radul Cluciarul, feciorul Hrizei Vistiarul din Popeşti, şi i-au învățat şi le-au dat toată isprăvnicia de trebile ce era acolo... Şi prin vremea ce au fost acei boiari acolo, cetatea o au isprăvit..." Şi înnumărînd toate sarcinile pe care şi le-au îndeplinit conştiincios şi cu chibzuială, cronica încheie: „şi alte trebi şi porunci, ce era, le făcea spre folosul domniei şi al țării".

Din motive ce nu se văd, Brîncoveanu înlocuieşte însă pe Radu Popescu şi pe colegul său cu banul Cornea Brăiloiu. Cronicarul nu uită să ne înfățişeze, subliniind cu o nuanță de umor, isprava înlocuitorului. Pe cînd domnul se afla în toamnă la Tîrgovişte şi ispravnicul său la Cerneți, vine un musaip, care avea sarcina să dea de veste că soseşte sultanul, înapoiat atunci din războiul cu nemții. Banul Cornea „de mare politie ce avea —■ notează zîmbind cronicarul — cu tot feliul de neamuri, de limbi, mai vîrtos fiind politic cu turcii, îndată ce au văzut pe saipul împăratului... nimic altă n-au mai căutat, măcar un selammalikim de la musaip să auză, ci au încălecat pe cal şi au luat crîngul în cap. Dumnezeu ştie cîte vreascuri l-or fi lovit peste ochi pînă au ieşit cu puțintel suflet." Noroc pentru țară că a ieşit înaintea turcului căpitanul de Cerneți, care 1-a cinstit şi 1-a îmblînzit. După ce a povestit această ispravă a banului, care de spaima musaipului a părăsit tabăra şi a luai-.) prin crîng, cronicarul subliniază primejdia ce s-ar fi putut abate asupra țării din această stîngăcie a ispravnicului domnesc:

„Acest feliu de ispravă a făcut banul Cornea domnului țării, care să nu dea Dumnezeu să facă vreun boiariu altul vreodată ca acest lucru, că mare primejdie va veni pămîntului sau Domnului țării, ca să vie un împărat mare ca acesta atuncea întîiu în pămîntul țerei şi să nu găsească nici conace, nici domn, nici ispravnicul domnului, care să fie pentru o vorbă, pentru o călăuză, să îndrepteze calea încătro ar vrea să meargă şi să nu facă rău sau domnului sau țării."

Această biciuire a isprăvii săvîrşite de banul Cornea, după laudele aduse lui Radu Popescu şi tovarăşului său, apoi reliefarea rolului pe care 1-a jucat Radu Popescu la tratativele cu generalul Heissler; reproducerea cuvînt de cuvînt a discuției ce a urmat atunci între aceştia doi; aversiunea împotriva Cantacuzinilor; prezența elementelor latine, greceşti şi turceşti în cronica lui Radu Popescu şi în cronica anonimă — toate acestea militează puternic în sprijinul paternității lui Radu Popescu.

Trebuie să recunoaştem însă că argumentele aduse împotriva lui Radu Popescu de regretatul C. Giurescu cad şi ele greu în cumpănă.

Iată teza regretatului Giurescu, expusă cu argumente bine susținute, în *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene.*

Mai întîi, Giurescu pleacă de la constatarea că prezența elementelor latine, greceşti şi turceşti, în cronica anonimă, nu poate constitui un argument în sprijinul paternității lui Radu Popescu, deoarece încrucişarea acestor influențe lexicale este un aspect caracteristic al limbii literare româneşti din epoca lui Brîncoveanu şi ea se întîlneşte şi la alți cronicari ai vremii, ca de pildă la Radu Greceanu.

Giurescu găseşte apoi între cronica anonimă şi cronica lui Radu Popescu deosebiri de redacţie. Autorul cronicii anonime are o deosebită predilecţie în expunerea sa pentru vorbirea directă — *oratio directa* —, care însufleţeşte adesea naraţiunea. Nu numai cînd este vorba de a povesti evenimente la care el a fost părtaş şi martor, ci chiar atunci cînd povesteşte din informaţiuni culese de la alţii, el preferă să reproducă, ori de cîte ori are prilejul, cuvintele eroilor ce iau parte la acţiune. Acest fel de redactare este aproape neobişnuit la Radu Popescu.

în sfîrşit, între cele două cronici este şi o deosebire de concepţie. în cronica anonimă autorul este însufleţit de un sentiment de simpatie pentru acţiunea politică a domnului, pe care o înţelege şi o îndreptăţeşte pe deplin, şi în acelaşi timp pentru cîrmuirea lui din lăuntru, pe care o găseşte plină de chiverniseală. Brîncoveanu este astfel înfăţişat într-o lumină plăcută: nu numai ca un domn încărcat cu toate darurile norocului, ci şi ca un om „bun, blînd, răbduliv", „cu minte mare". Acţiunea lui — chiar atunci cînd este vorba de pedepsirea sîngeroasă a boierilor trădători — e condusă numai de interesele ţării şi ale locuitorilor.

Această simpatie pentru Brîncoveanu îi stîrneşte ura împotriva Canta-cuzinilor — în special împotriva stolnicului şi a fiului său Ştefan, pe care, considerîndu-i ca trădătorii lui Brîncoveanu şi uneltitori ai prăbuşirii lui, îi înfăţişează într-o lumină antipatică.

în cronica lui Radu Popescu — observă Giurescu — domnia lui Brîncoveanu este dimpotrivă înfăţişată într-o lumină neplăcută, ca fiind inspirată numai de interesul lui personal şi al familiei sale. Ba într-un loc, Radu Popescu polemizează chiar cu autorul cronicii anonime. Acesta afirmase despre Brîncoveanu că „în toate au avut noroc: bogat, frumos la chip, la stat, vorba lui frumoasă, cu minte mare..." Radu Popescu întoarce astfel aprecierea cronicii anonime:

„Costandin-vodă în domnia lui au fost fericit de toţi oamenii ţării şi încă şi de oamenii altor ţări, iar nu lăudat, pentru că alta este fericirea, alta lauda..."

Şi enumerînd motivele fericirii lui Brîncoveanu, încheie:

„... Dar toate acestea au fost darurile norocului, iar nu cîştigate de dînsul, că aceea ce cîştigă cinevaşi în lume este partea sufletului, adecă bunătatea... iar Costandin-vodă nici o bunătate n-au arătat în viaţa şi domnia lui, pentru ca să-1 laude, ci mai vîrtos este a se huli pentru multe rele ce au făcut în domnia lui, care au rămas la cei după urmă reutate şi blestem. Avea o lăcomie mare peste măsură şi obiceiurile bune ale ţării... le-au stricat."

Cronica anonimă a fost terminată în vara anului 1716, cînd Mavrocordat dobîndise domnia Ţării Româneşti; cronica lui Radu Popescu în 1719. Cum se explică această fundamentală schimbare de convingeri, într-un interval de timp aşa de scurt, admiţînd că Radu Popescu ar fi autorul ambelor cronici ? Presupunerea că Radu Popescu şi-ar fi schimbat părerea despre Brîncoveanu, sub influenţa lui Mavrocordat, nu se poate susţine. Nu se poate susţine, fiindcă Mavrocordat nu era stăpînit de ură faţă de amintirea lui Brîncoveanu. Cronicarii oficiali care povestesc domnia lui Nicolae Mavrocordat, Nicolae Costin şi Acsinte Uricariul, au despre Brîncoveanu cuvinte de laudă: „au domnit 27 ani cu multă fericire şi au făcut Ţara Românească ştiută şi vestită

în multe părți ale lumei". Nu există, crede Giurescu, decît o singură concluzie pentru a explica această fundamentală schimbare: Radu Popescu nu este autorul cronicii anonime.

Trebuie să mărturisesc însă că ultimul argument adus de Giurescu, din, atitudinea deosebită a celor două cronici față de Brîncoveanu, nu-mi pare aşa de convingător pe cît s-ar părea la prima vedere.

Mai întîi, deşi lumina în care cronica anonimă înfățişează domnia lui Brîncoveanu este în genere simpatică, totuşi ea are şi părți de umbră, căci autorul ei nu uită să ne zugrăvească şi situațiile umilitoare ale domnului. Iată, de pildă, cum ne înfățişează întîlnirea lui Brîncoveanu cu sultanul la Cerneți:

„Cînd era la conac şi sta oastea de făcea halaiu, cînd intra împăratul în corturi, domnul descăleca şi îngenunchia, şi cînd trecea împăratul se *pleca cu capul la pâmînt* — aşa-1 învăța cei de lîngă împăratul, iar oamenii domnului sta tot călări, apoi încăleca şi domnul şi se ducea la otac. De acolo poamele, pezmezii cei cu apă de trandafiri şi cu moscos făcuți şi struguri şi altele ce socotea domnul, numai sta de a se trimite la unii şi la alții, în tot ceasul şi în toată vremea."

în ce priveşte schimbarea de convingeri şi simpatii la Radu Popescu, am avut prilejul să o cunoaştem din schița biografică pe care am înfățişat-o. La un scurt interval de timp, după ce semnase alături de ceilalți boieri munteni adresa către Carol al Vl-lea şi prințul Eugeniu de Savoia, prin care cereau înlăturarea lui Ioan Mavrocordat şi numirea ca domn ereditar a lui Gheorghe Cantacuzino, Radu Popescu se întoarce la curtea lui Nicolae Mavrocordat, primeşte funcțiunea de mare vornic şi în cronica lui încondeiază pe tovarăşii săi de pînă atunci cu epitete grele: „spurcații de boieri, cu capetele pline de fumurile deşertăciunii, care prin sfaturi vrednice de rîs s-au alcătuit cu nemții".

Poate tocmai pentru a face să se uite uneltirile lui alături de acei pe care acum îi critica, a căutat, într-un exces de zel, să înnegrească domnia lui Brîncoveanu, pentru a înfățişa într-o lumină cît mai simpatică domnia binefăcătorului său.

în orice caz, ultimii ani din viața lui Radu Popescu sînt ani turburi, în care nu vedem nici o consecvență şi nici o convingere.

Şi s-ar putea ca tocmai aceste drumuri întortocheate ale vieții lui, aceste atitudini contradictorii, să-i fi împovărat conştiința de remuşcări, îndemnîn-du-1, în amurgul vieții, să renunțe la toate deşertăciunile, pentru a căuta în mănăstire, prin umilință şi rugăciune, să-şi ispăşească păcatele şi să-şi pregătească sufletul pentru viața viitoare.

BIBLIOGRAFIE

Cronica anonimă a fost publicată în *Magazin istoric pentru Dacia* (tojm. V, p. 93—184) al lui B ă 1 c e s c u şi L a u r i an, sub titlul: *Istoria Țerei Româneşti de la anul 1689 încoace, continuată de un anonim.*

Cronica anonimă cuprinde istoria Țării Româneşti de la octomvrie 1689 pînă la august 17 M. Manuscrisul publicat de Bălcescu s-a pierdut, dar o parte din această cronică, fără început

şi cu o continuare de un alt autor, se păstrează în manuscriptul nr. 441 din colecţia Academiei Române. In acest manuscript povestirea este dusă pînă la martie 1717 (domnia lui Ioan Mavrocordat). Continuarea aceasta a fost publicată de N. I o r g a în *Studii şi documente,* voi. III, p. 22—27. Dr I. G. Sbiera în *Mişcări culturale şi literare la românii din stînga Dunării în răstimpul de la 1504—1714,* Cernăuţi, 1897, p. 206, atribuie cronica lui Radu Popescu. Părerea lui Sbirea a fost reluată şi dezvoltată de N. I o r g a, cu argumente scoase din cercetarea comparativă a cronicii anonime şi a cronicii lui Radu Popescu, într-un studiu despre cronicile muntene, publicat în *Analele Academiei Române,* s. II, t. XXI, p. 368 — 377 (Memoriile Secţiunii istorice), precum şi în *Istoria literaturii româneşti,* voi. II, Bucureşti, 1926, p. 203 şi urm.

Paternitatea lui Radu Popescu a fost combătută de răposatul Constantin Giu-r e s c u în *Contribuţiuni la studiul cronicelor muntene,* Bucureşti, 1906, p. 120— 150; S c a r l a t Stmţiani], *Doi umxnişti ardeleni la curtea lui C. Brîncoveanu,* în revista *Ramuri,* Craiova, 1941, p. 40—55 (crede că autorul este Teodor Corbea); argumentele însă nu ne-au convins. Teodor Corbea era omul Cantacuzinilor şi al lui Brîncoveanu. Aceştia erau însă ostili partidei căreia aparţinea Radu Popescu, prezentat de cronică în lumină simpatică. De altă parte. Teodor Corbea nu mai era în ţară.

UN SCRIITOR SÎRBO-ROMÂN LA CURTEA LUI ŞERBAN CANTUCUZINO ŞI A LUI BRÎNCOVEANU: GH. BRANCOVICI

Stolnicul Constantin Cantacuzino, în a sa *Istorie a Ţării Româneşti,* vorbind de originea ungurilor, care ar fi tătari veniţi din părţile Iugrei, „supusă astăzi supt împărăţia Moscului", aduce, într-un loc, o mărturie interesantă: „Auzit-am şi ^eu, cu urechile mele, de dumnealui Gheorghie Brancovici din Ardeal, om de cinste şi cu cunoştinţă, şi iubitoriu de a şti multe, povestind cum că, mergînd la Mosc împreună cu frate-său, Sa va Brancovici, mitropolitul Ardealului... acolo... viind de acei schiti (tătari) de la Iugra, într-adins au mers la dînşii, ca să vază aceia ce să auzia cu limba — că se potrivesc în multe cu aceşti unguri — este adevărat cevaşi, au ba. Şi aşa, cu dînşii îm-preunîndu-se şi vorbind ungureşte, zicea că adevărat este că multe cuvinte asemenea erau cu ale acestora."

Acest Gheorghe Brancovici, informatorul stolnicului Constantin Cantacuzino, scriitor în limba română şi sîrbă, agent diplomatic al principilor unguri şi români, călător pe meleaguri străine, ideolog politic şi revoluţionar, aspirant la tron şi în cele din urmă captiv în temniţă, este una din cele mai interesante figuri de la curtea lui Şerban Cantacuzino şi a lui Constantin Brîncoveanu.

Gh. Brancovici s-a născut în 1645, dintr-o veche familie cu moşii întinse în comitatele Arad, Zarand şi Timiş, în cetatea de frontieră a Ineului. în mediul acesta de frontieră, Brancovici a deprins de timpuriu limba română, sîrbă, ungară şi turcă. A fost crescut de fratele său, Sava Brancovici, care în 1656 a fost ales mitropolit al Ardealului, cu scaunul la Bălgrad (Alba-Iulia). La 1663 — în vîrstă numai de 18 ani — intrase în serviciul principelui Apafi, care 1-a trimis apoi cu solia ungurească la Constantinopol, unde, după moartea lui Petru Iank, fu numit capuchehaie. Acolo petrecu Brancovici patru ani, cînd, întoreîndu-se în ţară, plecă la începutul anului 1668, cu

fratele său, mitropolitul Sava, la Moscova. Acolo a avut prilejul să admire fastul de la curtea țarului Alexei Mihailovici şi splendoarea serviciului divin pe care 1-a oficiat fratele său, mitropolitul, împreună cu patriarhul Moscovei, al Alexandriei şi al Antiohiei.

întorcîndu-se înapoi, Brancovici intră din nou în serviciul lui Mihail Apafi şi fu trimis capuchehaie la Constantinopol. Dar aci este atras în cercul conspiratorilor unguri răzvrătiți împotriva lui Apafi şi trădează planurile acestuia, încheind un pact cu reprezentantul Habsburgilor şi cu Grigore Ghica, domnul Țării Româneşti. Scrisoarea dată de Ghica, la 20 aprilie 1673, prin care se leagă ca să-1 țină pre „dumnealui la mare cinste şi la din destulă milă şi la mare credință; nu numai pre dumnealui, ce încă pre tot neamul dumisale", aruncă lumină asupra motivelor care l-au îndemnat pe Gh. Brancovici să trădeze pe Apafi. „Taina şi sfatul — spune mai departe scrisoarea lui Ghica — care între noi iaste legat pentru *bonum ftublicum* şi *pentru lărgirea sfintei bisericei noastre".* în acele vremuri, superintendentul calvin Gaspar Tiszabecsi, reluînd tradiția veche a predecesorilor săi, desfăşura o înverşunată prigoană împotriva bisericii ortodoxe din Transilvania pe care atunci o cîrmuia fratele său, mitropolitul Sava. între timp, conspirația lui Paul Beldi este descoperită. Aceasta dete prilej noului superintendent calvin, Mihail Tofoe, şi aderenților săi de la curtea principelui să întețească persecuția împotriva ortodocşilor. Cu putere armată năvăliră asupra locaşului mitropoliei ortodoxe, ridicară pe Sava Brancovici, care se afla pe patul suferinței, zăcînd de podagră, şi, fără judecată, îl aruncară în temniță. în aceste împrejurări fu arestat şi Gheorghe Brancovici, care însă în cele din urmă izbuti să scape şi să se refugieze în Țara Românească. La Craiova fu bine primit de „bărbatul de nobil neam, învățat atît în slovenie, cît şi în latinie, cu numele Radu Năsturel, marele ban" — era fiul lui Udrişte Năsturel. Acesta „îl primi cu cinste"... ca pe un vechi cunoscut şi după cîteva zile de odihnă, după oboseala călătoriei, îl conduse la curtea lui Şerban Cantacuzino, care îl primi, dacă ar fi să-1 credem, ca pe un „frate iubit".

La curtea lui Şerban Cantacuzino se frămîntau atunci planuri mari. Domnul, care încheiase tratat de alianță cu creştinii, rîvnea să răscoale popoarele ortodoxe din Balcani împotriva turcilor şi să restabilească vechea împărăție a Bizanțului.

în planurile lui Şerban Cantacuzino a fost atras şi Gh. Brancovici, care pretindea că-şi trage spița neamului din despoții sîrbi. Atunci va fi încolțit în sufletul lui ideea de a răzvrăti pe slavii sud-dunăreni şi de a reînființa vechiul despotat al strămoşilor săi. în Țara Românească a rămas tot timpul domniei lui Şerban Cantacuzino şi în primul an al domniei lui Brîncoveanu, dar, întorcîndu-se în Transilvania, după ce fusese cinstit de Habsburgi, în 1688, cu titlul de conte, fu arestat la Cladova, în toamna anului 1689. Dus la Viena şi condamnat, a stat închis tot restul vieții, 22 de ani, pînă ce moartea 1-a prins în 1711, la Egger, în Boemia.

ACTIVITATEA isTOEicĂ. La curtea lui Şerban Cantacuzino şi a lui Brîncoveanu, unde a petrecut în pace şi cinste nouă ani (1680—1689), Gheorghe Brancovici a găsit o spornică activitate culturală în ritmul căreia a fost prins

şi el. Sub îndemnul stolnicului Constantin Cantacuzino, care aduna atunci materiale şi punea la cale o mare istorie a neamului său, Gh. Brancovici, folosind, după toate probabilităţile, biblioteca stolnicului, a scris şi el într-o curată limbă românească: *Cronica sloveanilor, Iliricului, Misii cei din sus şi cei din jos Misii.* Cronica este de fapt un fel de cronograf, în care materialul, aşezat cam haotic, se defăşoară repede, de la creaţiunea lumii, fixîndu-se locul slavilor de sud în arborele genealogic al seminţiilor lumii. Autorul se opreşte pe larg asupra istoriei sîrbeşti. Luminează figura lui Ratko, tînărul prinţ care, renunţînd la măririle lumii, s-a retras în Muntele Athos, trăind viaţa de călugăr sub numele de Sava; aminteşte de războiul Sfîntului Ştefan de la Decian cu Mihail, craiul Bulgariei; continuă cu „istovul crailor sîrbeşti" de la Vîlcaşin şi fratele său Ugleş despotul încoace; se opreşte asupra luptei de la Cosova, iluminînd figura eroului Milos Cobilici, „viteazul care pentru neamul patriei lui viaţa şi-au pus la mijloc"; trece apoi la războiul de la Nicopoli; urmează mai departe pînă la cel de la Varna; ajunge la războiul de la Jebăt şi se încheie cu „Pocaania ce au fost rînduit şi a ţinut turcii în 1686", după înfrîngerea suferită sub zidurile Vienei.

în această urzeală a istoriei sîrbeşti, care cuprinde destule anacronisme, sînt împletite adesea şi fapte de istorie românească, prezentate sumar, dar cu simpatie. Cucerirea Daciei este: „în zilele împăratului Traian au venit de la Italia şi rumânii, cari după oraşul Roma s-au numit rumâni şi s-au aşăzat rumânii între sloveanii cei dupre lîngă Dunăre, luînd pre sine şi botezul pra-voslavnicesc. Aşa şi vulturul dupre sfîntul botez cu sfînta cruce în gură luară, ca să le fie sămnul ţărăi lor, închipuind vulturul cel mare al Romei, pentru ca să să ştie că de la Roma au venit rumânii cu semnul împărăţiei."

Descălecatul Moldovei:

„întru acea vreame rumânii din Maramoreş au descălecat în Moldova pentru că o pustiise tătarii şi nimenea nu cuteza să şază într-însa, pînă ce au descălecat moroşanii, [rumânii."

După lupta de la Nicopol, sub anul 6903 (1395), este pomenit „Domnul Mircea voevod al Ţărăi Munteneşti", care „au bătut pre împăratul Baiazit la Rovine; atunce au perit Marco Cralevici, Costandin şi Drăgaş". Despre Iancu Huniadi ştie că era „de fealul lui din Ţara Muntenească, născut din fămeaie greacă; numele tătîne-său au fost But şi, pentru că mult bine şi mare omenie făcuse tată-său lui Jigmond crai, au dus pre tatăl Iancului-vodă în Ardeal şi i$_T$au dăruit cetatea Hinedoara, ca să o aibă cu veacinică stăpînire ..." Se pomeneşte, sub anul 6970 (1462), expediţia turcilor împotriva lui VladŢepeş, „şi nimic n-au putut isprăvi"; fuga mitropolitului Maxim în Ţara Muntenească „la stăpînitoriul tîrîi Radul voevod cel Bun" (la 1469); moartea lui Radu la 1472 şi a lui Vlad.

Sînt şi destule elemente de folclor. V. Bogrea a arătat *{Anuar. Inst. ist. naţională,* Cluj, III, p. 505—507) că legenda Dumbrava Roşie a lui Neculce îşi găseşte paralelă în legenda cneazului Roman al Smolenskului; legenda lui Ciubăr-vodă mîncat de guzgani, în legenda lui Popela. Episodul în care se povesteşte că Ştefan Despot „avea obiceaiu de umbla noaptea pre uliţele oraşului, împărţind veşminte şi galbeni de aur săracilor" şi că, „văzînd pre

an sărac că de multe ori îi ieşea înainte şi-i lua milă", i-a dat, zicîndu-i: „ia tîlhariule şi hrăpitoriule!", iară săracul calic i-au răspuns: „nu sînt eu, ce tu eşti tîlhariu şi hrăpitoriu; că împărăţia ta de aici, şi împărăţia cea veacinică o furi cu jefuiri hrăpitoare", şi despotul i-a dăruit atît „cît să-şi îndestulească traiul vieţii fără de cerşut" — episodul acesta este o temă care-şi are sursa ei în romanul lui Alexandru cel Mare. Tot din Alexandria este şi ştirea că Pombie „au tăiat la Vizantiu boazul, de au intrat Marea Neagră în Marea Albă şi zic să fie rămas în uscat Ţara Moldovei, Ţara Muntenească şi Ţara Ardealului".

în întocmirea operei sale, Gh. Brancovici a avut la îndemînă, după cum a arătat P. P. Panaitescu, un letopiseţ sîrbesc pe care însă 1-a amplificat cu ştiri luate din: Cosmografia lui Miinster, cronicile lui Cromer, Bonfinius etc.

Această cronică a sloveanilor scrisă în limba română este preludiul unei opere mult mai dezvoltate, alcătuită în limba sîrbă.

După ce a fost închis de austriaci, Brancovici a refăcut în limba sîrbească această cronică a sîrbilor într-o foarte voluminoasă operă, păstrată în manuscris în biblioteca patriarhiei din Carloviţ. Din această întinsă cronică, în care se întreţes şi evenimente româneşti, a extras Silviu Dragomir partea privitoare la mitropolitul Sava Brancovici cu dramaticul lui sfîrşit şi cu venirea autorului la curtea lui Şerban Cantacuzino, fragment pe care 1-a publicat în limba sîrbă şi în traducere românească.

SCRIERI RELIGIOASE. în afară de opera istorică, ne-a mai rămas de la Gh. Brancovici, tot în limba română, trei texte cu cuprins religios, care au fost descoperite, identificate şi semnalate, în anii din urmă, de Emil Turdeanu în *Revue des etudes slaves.*

Textele se păstrează în Biblioteca Regală din Belgrad, sub cotele nr. 168/8° şi 236, şi au următoarele titluri: 1. *Carte acasta a sfintelor \rugâciuni*; 2. *Catehism;* 3. *Cătrâ adevăraţii călători.*

în epoca lui Gh. Brancovici, cînd calvinii şi catolicii dădeau asaltul pentru a converti pe români de partea lor şi cînd fratele său fusese închis pentru energia cu care apărase, ca mitropolit, ortodoxia românilor, Catehismul lui Gh. Brancovici, împărţit în 44 de capitole, îşi are importanţa lui. Este o replică ortodoxă la propaganda calvină şi catolică.

Textul *Către adevăraţii călători,* din care s-au păstrat numai 13 paragrafe, cuprinde o serie de comentarii la versete biblice destinate să călăuzească pe om, călător în această viaţă de ispite, pe calea înţelepciunii, după cum se poate vedea din următorul fragment reprodus de Emil Turdeanu:

„Să gîndeşti mai nainte ca pîntru călătorie ta n-ai fi purces, cum că striin din loc în loc şi călător eşti întru această lume. Bit(ia). 47, 9; Psalmi, 39,13.

Această tocmală ca un razăm întru călătorie ta, aşa te va răzîma întru primejduire ispitelor: dăn loc în loc mutetor eşti şi călător, derept aceia dară, aceste să le rabzi."

Prin naşterea şi copilăria lui petrecută în mediu sîrbesc şi prin anii îndelungaţi petrecuţi pe lîngă mitropolia românească a Ardealului şi la curtea

domnilor români, prin viața lui de muncă şi de suferințe pentru idealul independenței celor două popoare, Gh. Brancovici a fost considerat, pe drept, şi de istoricii sîrbi şi de istoricii noştri, ca sîrb şi român. Prin activitatea lui literară în limba sîrbă şi română, el are dreptul să revendice un loc modest şi în literatura sîrbească şi în literatura românească.

BIBLIOGRAFIE

Opera: *Cronica sloveanilor*, *Iliricului, Misii cei din sus şi cei din jos Misii* a fost publicata după un manuscris defectuos de Aron Densusianu, în *Revista critică literară,* I (1893), p. 366 — 399; de N. I o r g a, după un manuscris mai bun al părintelui C. Bobulescu, în *Revista istorică,* III (1917), p. 9—15 (studiu), p. 26—118 (textul), şi ediție separată cu titlul: *Operele lui Gheorghe Brancovici.* Despre alte manuscrise cunoscute şi despre filiațiunea textelor: P. P. Panaitescu, *Revista istorică română,* X (1940), *Istoria slavilor în româneşte,* p. 80—117, îndeosebi p. 80—100. Fragmentele de cronică sîrbească a lui Gheorghe Brancovici au fost publicate în sîrbeşte şi traducerea românească de Silviu Dragomir, în *Anuarul Institutului de istorie națională* (Universitatea din Cluj), II, 1923, p. 1 — 70. Extrase din aceste opere la I. L u p a ş, *Cronicari şi istorici români din Transilvania,* în colecția „Clasicii români comentați" îngrijită de N. Cartojan, Craiova, Scrisul românesc, p. 23 —28.

Textele de natură religioasă, descoperite şi identificate de Emil Turdeanu în Biblioteca Academiei Regale Sîrbeşti din Belgrad (doc. nr. 168/S" şi ms. 236, notate vag în inventarul bibliotecii ca documente româneşti), au fost semnalate de d-sa întîi în *Cercetări literare,* III, publicate de N. Cartojan, Bucureşti, 1939, p. 200 — 202 şi studiate pe larg în *Revue des dtudes slaves,* XIX (1939), p. 5— 16: *L'oeuvre inconnue de Georges Brankoviâ.*

Studii: Dr. Iovan Radonic, *rpofi IJopue EpamoSim u nezo6o âpeme* (Contele George Brancovici şi vremea lui), Belgrad, 1911, 766 p.; acelaşi, *Situația internațională a principatului Țării Româneşti în vremea lui Şerban Cantacuzino,* în *Analele Academiei Romane,* Mem. Secț. ist., seria II, tom. XXXVI, 1914; N. Radoj c i 6, *O xpoHUKOMa Bpocfia IJopifa EpctHKOouna* (Despre cronicile contelui Gheorghe Brancovici), în *Upuno3u 3a KHUxeeenocm iemK u cmopudy u (fiomâop,* Belgrad, VI, 1926, p. 1—45; Emil Turdeanu, articolul amintit mai sus şi *Georges Brankoviâ et Ies pays roumains,* în *Communications et rapports du IlI-e Congres internațional des Slavistes...,* II, Belgrad, 1939, p. 203 — 205; P. P. Panaitescu, *Istoria slavilor în româneşte..., Cronica lui Gheorghe Bra ncovici şi Sinopsisul de la Kiev,* în *Revista istorică română,* X, 1940, p. 80— 129.

Despre mitropolitul Sava cf. Marina I. L u p a ş, *Mitropolitul Sava Brancoviai,* Teză de doctorat. Universitatea „Regele Ferdinand I", Cluj, Fac. de lit. şi fii., Cluj, 1939

CRONICA RIMATĂ ASUPRA MORTULUI CONSTANTINBRÎNCOVEANU

(CÎNTECUL LUI CONSTANTIN-VODĂ)

Tragedia decapitării lui Brîncoveanu, a ginerilor şi copiilor săi pe țărmul Bosforului a înfiorat întreaga creştinătate. Vestea a străbătut ca fulgerul în Occident şi a fost notată cu groază de ziarele contimporane, îndeosebi marile ziare franceze ale timpului, *Le Journal historique sur Ies matieres du temps* din (Verdun), *Gazette de France, Mercure Galant,*

aduceau la cunoştinţă cititorilor grozăvia executării lui Brîncoveanu, sub ochii sultanului[1].

Chiar cei care urmăriseră răsturnarea lui au rămas consternaţi. Pînă şi în lumea turcească din Constantinopol s-au ridicat voci care să murmure împotriva cruzimii. „Les Turcs meme ont trouve beaucoup de barbarie et de ferocite dans cette action"[2], înştiinţa, în 1715, pe Ludovic al XlV-lea, ambasadorul francez la Constantinopol, Des Alleurs. Cu atît mai mult vestea aceasta a zguduit conştiinţele româneşti.

învinuirile aproape făţişe care se aduceau stolnicului Constantin Can-tacuzino şi fiului său Ştefan, învinuiri care şi-au găsit expresia în cronicile timpului şi ajunseseră pînă la urechea lui Dimitrie Cantemir în Rusia[3], erau un ecou al indignării populare, neştiutoare a mrejelor de intrigi de peste hotare, în aceste împrejurări, un cărturar mărunt din mulţimea anonimă a alcătuit o cronică în versuri asupra tragediei lui Brîncoveanu şi a copiilor săi. Evenimentul este încadrat în tema biblică, atît de cultivată în predica şi lirica medievală — *fortuna labilis* ■— temă pe care o speculase, în literatura noastră, mai înainte Miron Costin şi D. Cantemir:

O pricină minunată Ce au fost în lumea toată Di-nceput şi din vecie Precum şi la carte scrie.

Că e lumea înşelătoare
Şi foarte amăgitoare
De-i face şi-i amăgeşte
Şi pre toţi îi prilăsteşte;
Pre domni şi pre împăraţi
Şi pre cei ce sunt mai tari,
De-i vroeşte în avuţie
Şi să ţin în sumeţie,
Ca şi cînd n-ar avea moarte...
Precum iată c-au privit
La Constantin-vodă ce-au domnit.

Autorul ne introduce apoi la curtea lui Brîncoveanu, unde lumea se pregătea de sărbătorile Paştelui, cînd soseşte de la Poartă un imbrohor. Acesta convoacă toţi boierii la curte, ca să împlinească porunca imperială şi să citească firmanul de mazilire:

Cînd firmanul îşi citea, Toţi boierii că plîngea.

[1] Cf. L. B a i d a f f, *La mort de Constantin Brîncoveanu et la presse europeenne,* în *Revue du Sud-Est-Europe'en,* Bucureşti, 1929, p. 64 — 76.

[2] *Documentele Hurmuzaki,* voi. I, supl. I, p. 430 — 431.

[3] *Operele principelui Demetriu Cantemir* (ed. Academiei Române), tom. II, Bucureşti, 1875, p. 20-26.

Domnul, doamna rămîn consternaţi. Copiii, care se bucurau de adierile primăverii :

— Oh! prea dulce primăvară, Cum ne scot turcii din ţară Şi ne duc la grea urgie,

La pedeapsă şi urgie!

Turcul dă poruncă să se strîngă a doua zi, din nou, boierii ca să purceadă la alegerea altui domn. Este ales Ştefan Cantacuzino. Autorul anonim cunoaşte şi el episodul — pe care-1 povesteşte mişcat Del Chiaro — al întrevederii lui Ştefan Cantacuzino cu Brîncoveanu. Ştefan Cantacuzino se duce să-1 vadă pe Brîncoveanu şi, jenat parcă de mustrarea conştiinţei, abia îngăimează:

— Ne rugăm să ne ertaţi Că nu suntem vinovaţi. Mulţumim de boierie

Şi de altă avuţie.

La care Brîncoveanu răspunde scurt:

— Să fiţi de mine ertaţi, De Dumnezeu judecaţi! Că eu văd că sînt robit Şi despre voi sînt vîndut.

Apoi, cuprins de indignare şi de durere adîncă, văzînd că cel ce 1-a trădat este însuşi nepotul său:

— Dacă ţi-a fost de domnie, De ce nu mi-ai spus tu mie ? Ca să ţi-o fi dăruit,

Cu pace să fi domnit. De Domnul nu te-ai temut ? Tiranului m-ai vîndut! Să ştii, nu va zăbovi, Dumnezeu îţi va plăti!

Turcul porunceşte să se strîngă la curte tot oraşul. Lumea se revarsă pe uliţele capitalei. Brîncoveanu şi ai săi sînt urcaţi în caretă şi porniţi pe drumul pieirii, în lacrimile poporului care-1 petrece cu urarea: „Domnul să te izbăvească":

Cu pace să te păzească! Să scapi de-această urgie, Să fii iarăşi în domnie, Că bine ne-ai domnit Şi cu pace ne-ai hrănit...

Ajunşi la Giurgiu, nenorociţii creştini sînt lăsaţi cîteva zile pînă petrec Pastile. Apoi sînt trecuţi peste Dunăre şi duşi la Ţarigrad, unde domnul, ginerii şi copiii sînt închişi şi ţinuţi în temniţă toată vara.

Apoi sînt aduşi prin grădina împărătească la locul de execuție. Brîncoveanu aruncă cuvinte grele pentru „păgînul şi spurcatul" sultan care-i taie fără dreptate:

Cu ce-ți suntem vinovați De pierim nejudecați. Măcar să-ți fim vinovați, Dar copiii ce-au stricat?

Ajunşi la locul de execuție, se aşterne covorul. Momentul este dramatic. Copiii, înfiorați, se lipesc de sînul tatălui, plîngînd:

Ce să facem Că vom să ne pristăvim Şi de lume ne lipsim. Şi iar în taină grăia Tătîne-său şi zicea:

— Lasă-ne să ne turcim Ca zilele să lungim.

Şi acum intervine acel gest de mare demnitate creştină, trăsătura proeminentă a personalității marelui domn:

Vodă dulce-i săruta Şi din gură aşa *striga:*

— Nu vă, fiilor, spăriați, Ci pe Dumnezeu rugați Şi *strigați* toți cu tărie Şi cu glas de bucurie: Puțină durere-om lua

Şi în rai că vom intra.

(autorul are predilecție pentru verbul *a striga)*

în sfîrşit, se apropie gealatul, care retează pe rînd capetele copiilor şi al tatălui, aruncînd apoi trupurile în mare. Doamna, care priveşte scena, înnebuneşte de groază. în încheiere, autorul revine la tema psalmistului cu care începuse cronica, ceea ce ne îndeamnă să bănuim că autorul trebuie să fi fost un cleric sau un dascăl de biserică.

După cum se vede, cronica nu are o valoare literară deosebită. Fiorul tragediei nu a găsit în sufletul cărturarului anonim flacăra căldurii emotive şi mijloacele de expresie adecvate, care să transfigureze materia istorică în materie de artă. Dar în zbuciumul care a cuprins sufletele româneşti ale vremii, această umilă cronică rimată, care dădea glas indignării poporului, a avut un adînc răsunet, căci pe de o parte ea a fost aşezată pe melodie, iar pe de alta a intrat în domeniul colindelor populare.

Sub această nouă formă, *Cîntecul lui Constantin-vodă cel Bătrîn* a străbătut repede în straturile populare şi a fost introdus de copii în ciclul colindelor cu steaua, la sărbătorile Crăciunului. Cu timpul însă, fiindcă textul cîn-tecului era prea lung, copiii l-au scurtat, mărginindu-se la partea introductivă, la tema biblică: „O pricină minunată, ce au fost în lumea toată". în această nouă formă prescurtată, cîntecul trăieşte şi azi ca colindă, cîntîndu-se în toate

ținuturile românești, de la Maramureș pînă în Dobrogea, din părțile Mureșului pînă în Basarabia. Forma cea mai veche a melodiei a notat-o Anton Pann în colecția lui de *Cîntece de stea* în notație bisericească veche, care, transpusă în note moderne de sf.-sa preot I. D. Petrescu, este următoarea:

0 pri -ci - nă mi - nu-na-a - d - ta din
ce-pu-u — ut dtn iu'—mea foâ—ta

De altă parte, forma primitivă, completă, a cîntecului lui Constantin-vodă s-a răspîndit repede, prin copii manuscrise, în tot largul pămîntului românesc: în Moldova, în Basarabia, în Transilvania. Pe la 1818, el era copiat tocmai la granița de vest a Ardealului, prin părțile Beiușului, la Diosig, de preotul Pavel Popovici, care ne-a lăsat în același caiet și o variantă a acestui cîntec, prelucrată mai adînc sub inspirația sentimentului național. Brînco-veanu este prezentat în acest cîntec ca un domn care a urmărit independenta țării:

Că el Țara Românească Vre singur să o domnească, Plîngi neam românesc, Cu nemții să se unească Ca pe turci să izgonească, Plîngi neam românesc...

și în final, după ce povestește scurt asasinarea lui Brîncoveanu și a copiilor săi:

Plîngeți acum românilor
Că ați rămas în jugul *turcilor*
Și n-o mai fi vodă Constantin
Ca să vă scoată din robia turcească,
Plîngi neam românesc...

Astfel cronica rimată a morții lui Brîncoveanu, care este a doua cronică rimată în literatura noastră — întîia a fost traducerea lui Greceanu — și cea dintîi plăsmuită de un român, deși nu are calități literare deosebite, a ajuns totuși o creație populară și a devenit ca un simbol al rezistenței sufletului românesc împotriva furtunilor care au abătut pe cei mai aleși reprezentanți ai săi. Din ea a crescut apoi frumoasa baladă populară a lui Alecsandri, *Const. Brîncoveanu,* reprodusă, pe vremuri, în toate manualele de clasele primare.

BIBLIOGRAFIE

Texte: O versiune din 1730, publicată de G. Creţii în *Convorbiri literare,* IX, 1875, p. 329 — 33 1. *Cîntecullui Constantin-vodă,* într-o versiune din 1809, a fost publicat de I. B i a n u în *Buletinul Comisiunei istorice a României,* I, 1915, p. 309 —3 H. Versiunea preotului Pavel Popoviei din Diosig şi prelucrarea ei au fost publicate del. Lupaş, *Versuri istorice despre Constantin Brîncoveanu...,* în *Anuarul Institutului de istorie naţională* (Universitatea „Regele Ferdinand I", Cluj), publicat de Alex. Lapedatu şi Ioan Lupaş, V, Cluj, 1930, p. 460 — 462. Alte versiuni în mssele din Biblioteca Academiei Române, nr.: H37, f. 63, 1620, f. 50 (din 1778), 1629, f. 53 (din 1756), 3078, 3151, 4725, 4730.

Despre Cîntecul lui Brîncoveanu în cîntecele de stea şi în vicleim, cf. N. C a r t o j a n, *Cărţile populare în literatura românească,* voi. II, Bucureşti, 1938, p. 193, 212 — 214.

STOLNICUL CONSTANTIN CANTACUZINO

Personalitatea cea mai de seamă, care a ilustrat epoca aşa de strălucită a lui Brîncoveanu, a fost unchiul său din partea mamei, stolnicul Constantin Cantacuzino. Stolnicul a fost nu numai inspiratorul politicii, condusă cu atîta prudenţă, dar şi sfetnicul preţios pe tărîmul vieţii culturale. A fost un scriitor de largă şi profundă cultură, care prin erudiţia lui poate fi aşezat alături de Dimitrie Cantemir.

Stolnicul Constantin Cantacuzino era fiul postelnicului Constantin Cantacuzino, scoborîtor din împăraţii bizantini şi stabilit în Muntenia în prima jumătate a veacului al XVII-lea.

Postelnicul Constantin Cantacuzino, după sugrumarea tatălui său la Constantinopol, din porunca sultanului Selim I, fugise cu toată familia în insula Creta, stăpînită atunci de veneţieni. Acolo, familia, dobîndind cu vremea iertarea de la Poartă, se întoarce la Ţarigrad şi de acolo, cei cinci fraţi, împăr-ţindu-şi averea părintească, se despărţiră şi se risipiră în lume. Unul din ei rămase în Constantinopol; doi — Toma şi Iordache, protectorii lui Miron Costin — s-au aşezat în Moldova, iar Constantin a venit în Muntenia, unde, pe vremea lui Matei Basarab, ajunge postelnic mare şi se căsătoreşte cu Elina, fata fostului domn Radu Şerban Basarab. Din această căsătorie s-au născut şase băieţi şi şase fete, care toţi şi toate fură căsătoriţi cu cei mai de seamă reprezentanţi şi reprezentante ale feoierimii pămîntene.

Stolnicul Constantin Cantacuzino s-a născut pe la 1650 şi este al treilea dintre cei şase băieţi. E probabil că primele cunoştinţe le-a dobîndit de la un dascăl grec, pe care familia îl ţinea în casă pentru instrucţia copiilor. Copilăria lui, petrecută în mijlocul urii desfăşurată de luptele dintre partidele boiereşti, a fost turburată de zbuciumul familiei. Avea abia vreo 9 ani, cînd furtuna începu să se dezlănţuie asupra neamului său.

Am expus mai sus peripeţiile dramatice ale intrigilor şi prigoanei îndreptate împotriva Cantacuzenilor care au dus la omorîrea postelnicului.

După sugrumarea postelnicului în mănăstirea Snagov, familia, temîndu-se ca nu cumva, în atmosfera urilor şi a luptelor dezlănţuite, să fie primejduită şi soarta stolnicului, hotărî să-1 depărteze de ţară, trimiţîndu-1 pentru desăvîrşi-rea studiilor în capitala Imperiului Otoman.

în primăvara anului 1665, stolnicul pleca din Bucureşti, cu alaiul care ducea ploconul haraciului cuvenit Porţii şi, la 12 martie, soseşte în Adria-nopol — „Odrii", cum notează el în carnetul său de student, care, din fericire, ni s-a păstrat. După o scurtă călătorie în Constantinopol, tînărul Cantacuzino începu „tare spudia cărţii", cu dascălul Chir Dionisie, un călugăr din metohul Ierusalimului. Dar tînărul spudeu n-a avut parte să se bucure multă vreme de luminile povăţuitorului său, căci Dionisie, ducîndu-se la Ţarigrad, este prins de moartea care-1 păştea din urmă (la 12 mai 1666). Rămas fără dascăl, Constantin Cantacuzino pleacă atunci la Constantinopol. îl găsim pe lîngă capuche-haia ţării, Lascarache Roset. Probabil cu sfatul acestuia, el îşi găseşte, la sfîrşitul lui octomvrie, un nou povăţuitor, în ieromonahul Gherasim Cretanul, un mare cărturar, care, ales mai tîrziu mitropolit al Filadelfiei, a fost superiorul bisericii grecilor din Veneţia de la 1680—1685. învăţăturile la acest nou profesor se termină însă curînd. La 10 ianuarie, stolnicul pleca să-şi desăvârşească instrucţia spre ţărmurile de lumină ale Italiei, la Padova.

Padova fusese în tot cursul Evului Mediu şi în timpul Renaşterii cetatea luminii, „scaunul şi cuibul a toată dăscălia şi învăţătura, cum era într-o vreme Athina", spune Miron Costin. Renumele ei şi profesori ca Piccolomini, Cremonini, Pompanazzi, Gulielmini, Galeo Galilei (1610), atrăgeau studenţi — cum atrage azi Parisul—din toate colţurile Europei: din Franţa, din Germania, din Ungaria, din Polonia, din limanurile greceşti. Acolo, studenţii, împărţiţi în corporaţii zgomotoase, ascultau prelegeri savante, găseau biblioteci bogate cu nenumărate cărţi rare, anticari cu manuscrise preţioase şi, afară de acestea, dădeau peste o viaţă vioaie, veselă, zburdalnică, cu serbări fastuoase, cu jocuri cavalereşti, cu reprezentări teatrale, cu baluri mascate în zilele de carnaval.

Spre acest liman de lumină şi tinereţe pleca, în ianuarie 1667, cel care avea să ajungă mai tîrziu sfetnicul cel mai preţuit al lui Constantin Brînco-veanu şi cea mai de seamă personalitate a culturii româneşti din a doua jumătate a veacului al XVII-lea. O întîmplare fericită ne-a păstrat, după trecere de atîta vreme, jurnalul de călătorie al tînărului vlăstar al boierimii româneşti.

Din el aflăm că a pornit din Constantinopol cu un caic pînă la insula Halelii, unde s-a îmbarcat pe corabia „Madona del Rozario" sau „Corona Aurea". Căpitanul corăbiei, Bernard Martinenco, strecurîndu-se cu băgare de seamă printre insulele ionice, de teama piraţilor, îşi aduce călătorii după o luna la „prînzul mic" —pe o „zi frumoasă", marţi 19 fevruarie, în limanurile Veneţiei —, unde după ce făcu obişnuita carantină, „contumaţie", cum zice stolnicul, debarcă abia la 13 martie pe uscat.

Strălucirea Veneţiei, cu palatele ei de marmoră, cu piaţa San Marco, cu galerele aurite care soseau din largul mării, cu gondolele zvelte care lunecau pe canalele verzi, de la un palat la altul, trebuie să fi făcut o impresie puternică asupra tînărului boier român, căci el rămase două luni în cetatea lagunelor, vizitînd palatele şi monumentele de artă. E păcat că în carnetul lui de

note este aşa de laconic şi nu ne comunică nimic din aceste impresii; abia dacă aflăm dintr-o notă prizărită că a vizitat palatul Dogilor, „palatul Veneţiei", cum îi zice el, din care însemnează doar inscripţiile latineşti: „Scris este în casa ce sade prinţipul cu alalţi mari, în podina casei, întîi cum intri pre uşa ceea ce stă în faţă: « Robur imperii ». Mai mergînd puţin este: « Nunquam derelicta», şi iar, la mijlocul casei: «Reipubllcae fundamentum», iar în fundul casei aceasta: « Gubernatores libertatis »".

Mentorul său, pe timpul cît a stat în Italia, a fost Pana Pepano, unul din grecii levantini stabiliţi în Veneţia, dar care avea legături şi rudenii în Ţara Românească. Un Dona Pepano, stabilit în Muntenia, lăsă mai tîrziu, în sept. 1677, un testament, tradus în româneşte de însuşi stolnicul Const. Cantacuzino, „din mare prietenie şi iubire", prin care dăruia o parte din averea sa mănăstirii de pe Mostiştea, zidită de el. în aprilie. Pana Pepano îl conduse la Padova, împreună cu un camarad de studii, Necula al lui Bubuli. Aci, tînărul Constantin Cantacuzino se instala cu pensiune completă, în casa unui preot catolic, Alvisio Florio, plătind cîte 15 galbeni pe lună. După un an se mută însă în casa unei oarecare Verginia Romano.

Se puse cu toată stăruinţa pe carte, luînd lecţii în particular de la profesori distinşi. începu — după cum are grijă să noteze în carnetul lui — „cu ajutorul prea sfinţitului şi puternicului Dumnezeu", şi „cu toată a mea mică putere omenească", să înveţe cu dascălul Antonio dell-Acqua, „Academicul", care locuia în aceeaşi casă cu el; trecu apoi la Arsenio Kaludi, profesor şi rector al colegiului grecesc, zis şi cotunian, întemeiat pentru bursierii greci. Acest Kaludi avea legături şi cu ţările noastre, căci la 1661 închinase un Pros-chinatar domnului Moldovei.

Cercetările recente ale colegului Ramiro Ortiz, în arhiva universităţii, aruncă acum mai multă lumină peste ceilalţi profesori ai stolnicului. „Luminatul şi mult ştiutul Albanie Albanes", profesor de logică la Universitate „in tertio loco", răsplătit în 1667, cînd stolnicul se afla acolo, cu un salariu de 180 fiorini. Era, ne spune un contimporan, „foarte elocvent în prelegerile sale, adînc cunoscător al lui Aristotel şi de o memorie prodigioasă, obişnuit să reproducă toate textele filozofului din memorie, spre admiraţia auditorilor săi". Pentru reputaţia pe care şi-o crease, a fost distins de Republica Veneţiei cu titlul de *comes* — comite — *eques D(ivi) Mărci* — cavaler al sf. Marcu— patronul republicii. în 1681, a fost ridicat ca profesor „in primo loco" şi ajunsese, în 1681, la o frumoasă răsplată materială pentru vremea aceea, de 700 sute fiorini anual (stipendiul se plătea „ad personam"). în 1715, s-a îmbolnăvit de o boală grea şi era adus la universitate cu lectica. A murit în 1717, fiind înlocuit cu Ion Cigala. De la Albanius Albanesius, Constantin Cantacuzino învaţă logica, psihologia şi fizica. în sfîrşit, ultimul profesor menţionat în caietul de studii al stolnicului, „Bonovici", adică Valeriano Bonvi-cino, care pe vremea aceea era plătit cu 360 de fiorini de la universitate, era într-adevăr profesor de filozofie extraordinară la gimnaziul paterin. El completă învăţătura tînărului român cu lecţii de matematică, geometria lui Euclid şi astronomie, sau, cum notează el în carnet: „matematica ... adecă den partea matematecii gheometna, care sînt studiile Iu Efclid, şi dent'altă parte sfera care să fie armularis, care este a toatei lumi".

Notele lui de studii menţionează şi o listă a cărţilor pe care le cumpărase. Erau, alături de gramaticile şi dicţionarele de şcoală, operele clasicilor: Homer *(Iliada* şi *Odiseea),* Aristotel, Lucian, Virgiliu, Horaţiu, Terenţiu, Marţial, Valeriu, Maxim Quintus Curtius, logica de Cesar Cremonini, pe lîngă unele cărţi care făceau atunci senzaţie, ca: *Istoria dogilor veneţieni.*

în anul 1668, după ce petrecuse trei ani şi jumătate de studii printre străini. Constantin Cantacuzino se întorcea prin Viena în ţară, aducînd cu el din Veneţia, unde întîlnise pe Grigore Ghica, scrisorile în care acesta destăinuia pe boierii care urziseră uciderea tatălui său. Cu acestea el se înfăţişă, alături de mama şi de fraţii săi, în divanul lui Antonie-vodă şi astfel izbutiră să reabiliteze amintirea tatălui lor şi să obţină condamnarea lui Stroe Leurdeanu vornicul. în cele din urmă, fu călugărit.

Dar zilele senine nu durară mult, căci, venind în a doua domnie Grigore-vodă (1672 —'1674), porni din nou urgia împotriva familiei Cantacuzino. între înteţători era şi Stroe Leurdeanu, care fugise din mănăstire şi ieşise în întîmpinarea domnului la Adrianopol. Fraţii Cantacuzino, afară de Şerban, atunci pribeag, fură prinşi, închişi şi osîndiţi să fie bătuţi la tălpi în fiecare zi. O săptămînă încheiată primiră astfel o sută de lovituri cu vergi lungi şi verzi. Constantin, care era un tînăr de vreo 18—19 ani, înduioşat de suferinţele fratelui său mai mic şi mai plăpînd, se rugă să i se dea lui loviturile destinate fratelui, ceea ce se şi făcu. Constantin rabdă cu stoicisim bătaia> fără să scoată un geamăt, fără să verse o lacrimă. Acest act de mărinimie şi de demnitate a mişcat adînc pe contimporanii săi şi Del Chiaro îl culegea, mulţi ani mai tîrziu, de la boierii care fuseseră martori la această scenă.

Din urgia lui Ghica, scapă prin mijlocirea fratelui său. Şerban. Acesta ajunsese la Constantinopol şi izbutise să trimită în Bucureşti un agă turc, cu porunca de a fi puşi în libertate fraţii Cantacuzino. Scăpat din ghearele domnului. Constantin pribegi tocmai în Creta, spre a se feri de intrigile aceluia, care pusese la bătaie, pe capul lui, 200 de pungi.

După mazilirea lui Grigore Ghica, Constantin fu rechemat în ţară de Duca-vodă şi trimis într-o misiune, dar în 1676, oprit în drumul spre Mărgineni, unde trebuia să se întîlnească cu ceilalţi fraţi, la praznicul pe care familia îl dădea săracilor de Sf. Nicolae, fu arestat şi închis la Cocăreşti, dar liberat în curînd.

Furtuna dezlănţuită împotriva familiei Cantacuzino se potoli abia în 1678, cu urcarea pe tron a lui Şerban Cantacuzino. în domnia fratelui său, stolnicul, ocupînd locul de frunte în divanul ţării, găsi şi liniştea şi răgazul necesar ca să se ocupe cu studiul şi să dea ajutorul preţios fraţilor Greceanu la traducerea Bibliei.

Punctul culminant al activităţii sale politice îl atinge însă stolnicul în timpul domniei nepotului său de soră, Constantin Brîncoveanu.

Del Chiaro ne spune că, după moartea lui Şerban Cantacuzino, poporul a început să aclame pe străzile Bucureştilor pe stolnicul Constantin Cantacuzino, dar acesta, temîndu-se să nu atragă asupra lui şi a ţării urgia Porţii, a refuzat cu hotărîre, cedînd locul nepotului său de soră. Stolnicul a rămas însă

pînă la sfîrşitul domniei lui Brîncoveanu, sfetnicul lui cel mai preţios. „Principele Brîncoveanu acorda Cantacuzinilor — spune Del Chiaro — cele mai de seamă demnităţi şi păstra un respect deosebit pentru cei doi unchi ai săi, Constantin şi Mihail, fraţii lui Şerban."

Un cronicar contimporan ne încredinţează că „de multe ori şi noi am auzit pre Constantin-vodă zicînd: că eu tată n-am pomenit, de vreme ce am rămas mic de tată, fără cît de dumnealui, tata Costandin l-am cunoscut părinte în locul tătîne-meu, şi altele ca acestea".

Această afecţiune deosebită pe care domnul o păstra unchiului său era desigur crescută şi prin stima pentru cultura lui întinsă şi pentru larga experienţă de lucruri şi de oameni, dobîndită în călătoriile aceluia prin Occident.

Stolnicul avea în familia lui Brîncoveanu un rol aşa de important, încît el ţinea locul tatălui, în împrejurările în care acesta nu putea fi de faţă. Astfel, in toamna anului 1712, cînd fiica lui Brîncoveanu, Măria, lua în căsătorie pe domnul Moldovei, Duca-vodă, învăţatul stolnic conduse pe tînăra mireasă şi pe mama ei, doamna Marica, la Iaşi, „unde boierimea a două ţări nuntiră cu mari pohvăli şi podoabe şi cu feluri de feluri de muzice şi cu pehlivanii de mare mirare..."

Şi în afacerile politice, stolnicul e sfetnicul cel mai preţios şi omul de încredere al domnului. Del Chiaro ne încredinţează că secretarii lui Brîncoveanu „erau puşi sub ordinele lui Constantin Cantacuzino, care dirija toată corespondenţa".

Un epigrafist englez, care îndeplinea misiunea de duhovnic al companiei engleze din Smirna şi care însoţea pe ambasadorul Angliei, în drumul spre Londra, ne spune şi el despre stolnic că „este foarte priceput în politică. Domnitorul ascultă de poveţele sale, care sînt totdeauna izvorîte din grija cinstei şi a interesului ţării".

în vremurile de mare cumpănă, care cereau multă perspicacitate, stolnicul era omul pe care se sprijinea Brîncoveanu. în 1691, cîndgeneralul Heissler intrase cu catanele în ţară, misiunea delicată, care cerea multă discreţie şi multă abilitate, de a aduce pe tătari împotriva nemţilor, fu încredinţată lui Constantin Cantacuzino. Prin mijlocirea acestuia, Brîncoveanu se afla în corespondenţă cu Sobieski, regele Poloniei, şi cu comandanţii oştirilor imperiale: cu Veterani şi cu contele bolognez, general Marsigli, un erudit, care, pe iîngă informaţii politice, cerea de la stolnic şi lămuriri istorice privitoare la Ţările Româneşti.

Din nenorocire, relaţiile dintre domn şi unchiul său se răciră cu timpul. Contimporanii acuză pe stolnic şi pe fraţii săi, că ei, care cunoşteau secretele cancelariei domneşti, ar fi adus la cunoştinţa Porţii legăturile cu creştinii şi ar fi urzit căderea lui Brîncoveanu, venită pe neaşteptate, ca un trăsnet.

Din documentele timpului nu vedem clar pînă la ce punct această învinuire, pusă în circulaţie de duşmanii Cantacuzenilor, este întemeiată. Poate cîndva, arhivele din Constantinopol să arunce mai multă lumină asupra acestei ă lămurească dacă bunăoară N. Mavrocordat, care era pretendent la scaunul principatelor române şi care a acreditat în Muntenia zvonul

despre vinovăția stolnicului[1], a avut sau nu şi el vreun amestec în detronarea lui Brîncoveanu şi a lui Ştefan Cantacuzino. Din documentele publicate, însă, pînă acum se vede că ițele intrigilor împotriva lui Brîncoveanu fuseseră țesute peste hotare.

încă din 1710, ambasadorul francez la Varşovia, Polignac, înştiința pe rege că „se spune din Viena că în hîrtiile generalului Veterani s-au găsit probe de corespondență pe care o întreținea de mult cu Hospodarul Valahiei şi că au fost trimise ordine tătarilor ca să-1 prinză".

La 24 ianuarie 1711, Des Alleurs, ambasadorul Franței la Constantino-pol, într-un raport trimis regelui său, înştiințează că un trimis al lui Rakotzi, baronul Talaba, care fusese în Moscova, adusese Porții veşti că Brîncoveanu, ca şi domnul Moldovei, intraseră în legături cu Petru cel Mare şi stăruiau de acesta să deschidă lupta împotriva turcilor, pentru a-i elibera de stăpînirea păgînă şi că ei se ofereau să-i dea ajutor. Totodată, el sfătuia pe turci să nu se încreadă nici în Brîncoveanu, nici în Cantacuzino. întrebat de marele vizir, ce crezămînt se poate da baronului Talaba, ambasadorul francez care-1 prezentase răspunse că este desăvîrşit de cinstit, „parfaitement honete'% şi că merită toată încrederea. Lupta de la Stănileşti, cu trecerea lui D. Can-temir de partea lui Petru cel Mare, cu fuga lui Toma Cantacuzino în tabăra rusească, au pecetluit definitiv soarta lui Brîncoveanu.

Era în săptămîna Patimilor, cînd domnul se pregătea să serbeze, după datina străbună, Pastile. Un capegiu împărătesc, ales de marele vizir într-adins dintre prietenii lui Brîncoveanu, fu trimis la Bucureşti. Primit la curte în marea sală de audiențe, turcul, după ce refuză invitația domnului de a se aşeza pe scaun, scoate o năframă de mătase neagră şi o aruncă pe umărul domnului,, strigînd: „mazil". Brîncoveanu, surprins, încercă să protesteze şi vroind să se aşeze pe scaun, turcul îl împinse cu brutalitate, zicîndu-i că locul lui nu mai este pe tron.

Fură chemați boierii şi mitropolitul, şi, în auzul lor, se citi firmanul prin care Brîncoveanu fu declarat, cu toată familia lui, hain. Apoi domnul şi ai săi fură conduşi şi închişi în apartamentele palatului. Trei zile mai tîrziu, boierii şi mitropolitul fură adunați ca să aleagă un nou domn, în prezența capegiului. Acesta, întrebînd cine este marele spătar Ştefan Cantacuzino, puse mîna pe umărul lui şi-1 declară domn. Astfel, fiul solnicului ajunse domn în locul vărului său.

Del Chiaro, povestind aceste evenimente, relatează o scenă într-adevăr dramatică. Pe cînd Brîncoveanu, detronat, stătea sub pază, în apartamentele sale, cu toți ai săi, zbătîndu-se în prada unor gînduri triste, „încît — spune florentinul ■—■ plîngeau de compătimirea lor şi persoanele care, din curiozitate, intraseră în odăile lor", în sala cea mare a palatului, Ştefan, fiul stolnicului,

[1] Cf. cronica lui Radu Popescu, în *Magazin istoric pentru Dacia,* IV, p. 37. Radu Popescu acuză pe stolnic că a mărturisit unui capegiu venit să mazilească pe fiul său, că el, stolnicul, ar fi otrăvit pe frații săi: Şerban şi Iordache spătarul şi că el ar fi dat pe Brîncoveanu în mîna turcilor, cînd 1-a văzut „că se alcătuieşte cu muscalii". Capegiul le-a „spus vezirului şi altor meghistani, de le-au auzit mulți oameni de credință, mai vîrtos Ianache dragomanul,, fratele măriei-sale lui Nicolae-vodă, carele ajungînd mai pe urmă şi domn... aicea în țară, au mărturisit către toți boierii cum au auzit pe acel capegiu."

urcat pe tronul de catifea roşie, în sunetul muzicilor şi în bubuitul tunurilor, primea omagiul de închinare al boierilor, cu sărutul mîinii.

După ce primi omagiile boierilor, Ştefan Cantacuzino trecu în apartamentele vărului şi naşului său, unde, cu o falsă modestie, îi spuse că a rămas surprins de neaşteptata şi nedorita lui întronare şi îşi exprimă părerea de rău pentru cele întîmplate, lăudînd calităţile domnului al cărui loc îl lua.

Secretarul de limbi occidentale al lui Brîncoveanu, care a fost martor la această întrevedere, ne spune că noul domn stătea în picioare, pe cînd Brîncoveanu, care stătea cu cuca în cap, îi răspunse cu politeţea lui obişnuită că e mai bine că domnia a fost încredinţată lui, decît unui străin.

Cînd, a doua zi, în Vinerea Mare, pe înnoptate, pe la ceasurile 9, porni din palat alaiul care ducea spre drumurile morţii pe Brîncoveanu, cu doamna, cu cei patru feciori, cu ginerii şi soţia celui mai vîrstnic dintre copii, Ştefan Cantacuzino îi conduse cu capul descoperit pînă la caretă. Pe scara palatului, Brîncoveanu, cuprins de îndoieli şi presimţiri, îi spuse aceste fatidice cuvinte: „Finule Ştefane, dacă aceste nenorociri sunt de la Dumnezeu pentru păcatele mele, facă-se voia Lui. Dacă însă, sunt rodul răutăţii omeneşti pentru pieirea mea, Dumnezeu să ierte pe duşmanii mei, dar ei sa se păzească de mîna grozavă şi răzbunătoare a lui Dumnezeu."

Şi judecata divină n-a întîrziat.

Ştefan Cantacuzino, care avea planuri mari — ne încredinţează Del Chiaro, care a continuat să funcţioneze şi mai departe ca secretar domnesc — se ducea cel puţin o dată pe săptămînă la tatăl său, stolnicul Cantacuzino* cu care se sfătuia pînă la miezul nopţii. Sub inspiraţia tatălui, el continuă politica de apropiere faţă de creştini, dar aceasta îi fu fatală, căci duşmanii îl pîndeau din umbră şi pe el.

Pe pragul de a începe războiul cu veneţienii pentru Moreea, turcii trimit un capegiu, care soseşte în Bucureşti, la 21 ianuarie, fără ca agenţii din Constan-tinopol ai domnului să fi prins de veste. Crezînd că turcul a venit pentru luarea tributului, domnul chemă în grabă pe cumnatul său, Radu Dudescu, marele spătar, şi pe marele vistiernic şi le porunci să pregătească suma haraciului. A doua zi de dimineaţă, turcul se înfăţişează la curte şi predă domnului un firman împărătesc. Domnul ia firmanul şi — potrivit protocolului vremii — îl sărută, îl duce la frunte şi apoi îl trece lui divan-efendi, ca să-) citească. Firmanul aducea la cunoştinţa ţării că Ştefan Cantacuzino, care a domnit îndeajuns, este înlocuit cu Nicolae Mavrocordat. în acelaşi timp, se poruncea principelui Ştefan Cantacuzino să se ducă la Constantinopol, unde va trăi în tihnă, din mila măriei sale sultanul. Domnul, neînţelegînd motivele mazilirii sale, pleacă chiar în ziua următoare, după amiază. Bătrînul stolnic, hotă-rît să împărtăşească soarta fiului său, îl însoţeşte pe drum, împreună cu nenorocita doamnă şi cu cei doi copii ai domnului.

La Constantinopol se îngăduie expatriaţilor să locuiască în palatul domnesc, care era proprietatea ţării. Aci, vin sâ-i vadă prieteni creştini şi turci, care se întrec să le făgăduiască sprijinul lor şi să le reaprindă nădejdea redo-bîndirii tronului. Dar duşmanii nu dormeau. Vrăjmaşii neîmpăcaţi din ţară interceptaseră scrisorile domnului către generalul comandant al Transilvaniei, şi cum aceste scrisori nu conţineau destule capete de vinovăţie, ei ticluiră o traducere grecească cu adaose agravante. Această scrisoare fu fatală. Domnul

mazil şi bătrînul său tată fură închişi la Başbachiculi; de acolo conduşi în carcerele de la Bostangi-Başi, unde, în ziua de 7 iunie — duminica Sf. Treimi — la ora 4 din noapte, fură spînzuraţi. Capetele lor tăiate, golite şi umplute cu cîlţi, fură trimise spre încredinţare marelui vizir, care se afla atunci la Adrianopol.

Astfel se încheie o pagină sumbră, de patimi, de ură şi de sînge, din istoria Munteniei.

ACTIVITATEA LITERARĂ A STOLNICULUI CONSTANTIN CANTACUZINO.

Prin călătoriile şi studiile sale, stolnicul Constantin Cantacuzino îşi formase o cultură temeinică, pe care i-au recunoscut-o şi preţuit-o toţi cei care au venit în contact cu el: pămînteni ori străini.

Epigrafistul şi duhovnicul englez Edmund Chisthull, care a fost oaspetele lui Brîncoveanu, împreună cu lordul Paget, ambasadorul britanic la Constanti-nopol şi care a cunoscut de aproape pe stolnic, ne-a transmis despre el următoarea impresie: „Unchiul domnitorului, Constantin Cantacuzino stolnicul, este un om în vîrstă, care a călătorit prin multe ţări ale Europei. Este foarte iniţiat în controversa religioasă a bisericii ţării sale, precum şi în multe ştiinţe profane".

Un alt contimporan, Gherasim de Alexandria, ne vorbeşte şi el de „întru tot vestitul Constantin, mai denainte marele stolnic, carele cu frumuseţe ai prea înţelepţii şi dumnezeieştii lui înţelepciuni luminează toată politiia".

Aceeaşi impresie ne-au transmis-o şi cărturarii pămînteni contimporani. Fraţii Greceanu, în prefaţa pusă la traducerea *Mărgăritarelor* lui Ioan Hrisosto-mul, mărturisesc că au avut pentru „nevoinţele" lor ca „îndreptătoriu" pe „prea înţeleptul Constandin Cantacuzino, biv vel stolnic ... la ceale mai adînci filozofeşti şi bogosloveşti noknata ce s-au aflat, pre dumnealui, ca pre un epi-stimon şi ştiutoriu, l-am avut lumină şi dezlegare întru toate".

Stolnicul conducea cancelaria lui Brîncoveanu. Secretarii domneşti stăteau sub ascultarea lui. în această calitate, el intră în corespondenţă cu regele Sobieski, de la care primeşte scrisori; cu Veterani, comandantul armatelor imperiale, şi cu generalul de origine bologneză, contele Marsigli. Corespondenţa stolnicului cu generalul conte, Luigi Ferdinand Marsigli, a fost mai rodnică pentru cultura noastră. Marsigli, după ce studiase la Padova şi trecuse prin diplomaţia veneţiană din Constantinopol, intrase în armata germană, luase parte la campania imperialilor contra turcilor, căzuse în robia paşei din Timişoara, petrecuse, ca rob, legat în lanţuri, luni întregi, într-un bordei bosniac şi, în cele din urmă, răscumpărat cu bani veneţieni, ajunsese general în armata imperială. în această calitate, a luat parte la luptele contra turcilor, a intrat cu generalul Heissler în Bucureşti, a venit de mai multe ori cu solie la curtea lui Brîncoveanu, unde a fost bine primit şi, în aceste împrejurări, a avut desigur prilejul să cunoască de aproape pe stolnicul Cantacuzino, care-şi făcuse cultura în Italia, tot la Padova. între stolnic şi contele Marsigli s-a legat o corespondenţă interesantă privitoare la etnografia, limba şi istoria poporului român.

Ni s-au păstrat chiar răspunsurile stolnicului, care au fost descoperite şi publicate de N. Iorga în 1901, iar, în anii trecuţi, profesorul italian Carlo Taglia-vini a dat peste un dicționar latino-româno-ungar al contelui Marsigli.

ACTIVITATEA RELIGIOASĂ. Stolnicul Constantin Cantacuzino a avut, cum s-a văzut, o largă cultură teologică şi toţi cărturarii şi vlădicii greci, care se abăteau la curtea lui Brîncoveanu, ca pastorul anglican Chisthull, stăteau bucuros de vorbă cu el asupra chestiunilor subtile de dogmatică ortodoxă. La întrebările lui despre chestiunea atît de importantă a predestinării omului, care formează piatra de temelie a calvinismului, şi a altcr chestiuni subsidiare, care deosebesc calvinismul de ortodoxie, marele retor al patriarhiei, Ioan Cariofii, care venise la curtea lui Brîncoveanu, a scris un tratat: ᵀEyxEᴸ piSvou 7tepî TWCOV ărcopicov x«î MCTEGOV... *(Manual despre cîteva nedumeriri şi soluiiuni).* Deşi acest manual a fost atacat de patriarhul Dosoftei al Ierusalimului, totuşi el a fost tipărit după stăruinţa lui Brîncoveanu, la Snagov, în 1697, de Antim Ivireanu şi a fost tradus apoi în limba română, cu întrebările stolnicului. Stolnicul a tradus apoi din greceşte cîteva rugăciuni: „Molitvă cătră Dumnezău Savaoth, foarte de folos scoasă de pe grecie pre limba românească de dumnealui Cantacuzino stolnicul". în sfîrşit, la luminile de grecească şi de cunoştinţe dogmatice ale stolnicului recurgeau traducătorii religioşi ai epocii lui Brîncoveanu, ca bunăoară fraţii Greceanu: „însă la cele mai adînci... noimata pre dumnealui l-am avut lumină ca pre un epistimon".

Preocupările principale ale stolnicului s-au îndreptat, cu deosebire, în domeniul geografiei şi al istoriografiei naţionale.

OPERA GEOGRAFICĂ A STOLNICULUI. Răspunzînd la informaţiile geografice, cerute de contele general Marsigli în 1694, stolnicul Constantin Cantacuzino făcea, în încheiere, următoarea observaţie: „Câteodată, privind mapele acestor provincii, îmi displace să văd că au fost făcute cu mare osteneală şi cheltuială, dar apoi nu cu puţine greşeli, atît în aşezări, cît şi la rîuri, la cetăţi şi, ceea ce e mai rău, la nume. Tac despre alte provincii şi regate. *O Deus bone,* cîte greşeli vor fi fiind!"

Mai tîrziu, scriind regelui Sobieski, care se angaja să atace pe turci pentru a libera creştinătatea subjugată, stolnicul făgăduia să trimeată o hartă mai bunădecît aceea procurată de generalul conte Marsigli. Harta la care lucra stolnicul a apărut imprimată în tipografia Seminarului grec din Padova, prin grija lui Hrisant Notară, în 1700.

Harta stolnicului, în lungime de 132 cm şi în lăţime de 64 cm, cu indicaţiile geografice în greceşte şi latineşte, a fost descoperită în anii din urmă, de consulul D. Dimăncescu, la Londra, în British Museum. Existenţa ei ne era însă cunoscută dintr-o reproducere micşorată — cu traducerea în limba italiană a numelor geografice — adăogată de Del Chiaro la sfîrşitul operei sale *Istoria delle moderne rivoluzzioni della Valachia,* apărută la Veneţia, în 1718.

Harta stolnicului, studiată pe larg de C. C. Giurescu, are sus în colţul din stînga, într-un medalion, portretul lui Constantin Brîncoveanu; alături, legenda în limba greacă; în mijloc, stema ţării: corbul cu crucea în gură şi, în colţul din dreapta, legenda în limba latină. Jos, în colţul din stînga, sînt

notate dealurile cu vinuri bune, iar în cel din dreapta semnele grafice întrebuinţate, care sînt cele obişnuite în cartografia timpului. Din legenda hărţii aflăm că ea a fost întocmită după „descrierea şi forma foarte exactă pe care a făcu t-o prea nobilul, prea învăţatul şi prea înţeleptul boier stolnicul Constantin Cantacuzino, spre folosul doctorului şi filozofului Ioan Comnen" şi că a fost tipărită pentru întîia oară, cu litere greceşti, de Hrisant Notară, presbiterul şi arhimandritul scaunului patriarhal din Ierusalim.

Ea e dedicată principelui Constantin Brîncoveanu. Harta înseamnă precis: munţii, dealurile şi pădurile, Dunărea cu insulele ei, rîurile, bălţile şi lacurile, podgoriile vestite, localităţile cu bogăţii minerale, mănăstiri de călugări şi de maici—.73 la număr—-frontierele ţării cu cele trei raiale: Turnul-Măgurele, Giurgiu, Brăila; hotarele judeţelor şi, în sfîrşit, rămăşiţele arheologice ca: valul lui Traian, podul lui Traian.

Este, precum se vede, o hartă amănunţită, de cel mai mare interes pentru geograf şi pentru istoric. Din harta stolnicului se vede, de exemplu, că hotarele care despărţeau judeţele erau cu totul altele pe vremea lui Brîncoveanu decît cele de azi. Judeţul Mehedinţi se întindea pînă aproape de Craiova şi cuprindea în sine şi oraşul Calafat. Vlaşca se întindea spre nord, avînd între altele: mănăstirea Cobia din Dîmboviţa şi Răteştii din Argeş. Harta stolnicului mai notează apoi o serie de oraşe, azi scoborîte în starea de comune rurale (Cerneţii, vechea capitală a judeţului Mehedinţi; Brîncovenii din judeţul Romanaţi; Hodivoaia din Vlaşca etc.); altele, ca oraşul de Floci, de la gura Ialomiţei, distrus în războaiele din secolul al XVIII-lea.

Harta stolnicului a fost folosită în lumea grecească şi cunoscută de geografii Occidentului. Astfel, profesorul lui D. Cantemir, Meletie, ajuns mai tîrziu mitropolit de Arta, într-un tratat de geografie generală, citează „harta geografică a Valahiei publicată de Constantin stolnicul Cantacuzino". Şi marele geograf francez D'Anville, într-un memoriu publicat în 1771 în *Recueil de l'Academie des inscriptions et Belles Lettres,* despre popoarele care locuiesc Dacia lui Traian, se sprijină pe harta stolnicului.

OPERA ISTORICA. înaintea stolnicului, Miron Costin dăduse cîteva note geografice despre Moldova, dar stolnicul este cel dintîi român care ne-a dat o hartă a ţării sale, executată după toate cerinţele ştiinţifice ale timpului şi superioară, din toate punctele de vedere, celor puse în circulaţie de străini.

Stolnicul petrecuse o parte din anii copilăriei sale în Moldova, preocupată pe atunci de problema originii romane. împrejurările vieţii sale îl aduseseră în mai multe rînduri în Moldova, între altele în 1693, cînd însoţise la Iaşi pe soţia lui Brîncoveanu şi pe domniţa Măria, fiica lui Brîncoveanu, care se căsătorea atunci cu domnul Moldovei, Constantin Duca. Cu prilejul acestei nunţi, care a durat trei săptămîni, stolnicul a venit în contact şi cu Nicolae Costin, cumnatul mirelui.

în aceste călătorii ale sale în Moldova, Constantin Cantacuzino a dat peste cronica lui Grigore Ureche, în compilaţia lui Simion Dascălul, şi indignat şi el, ca toţi contimporanii săi din Moldova, a urzit, ca să restabilească, pe temeiuri adevărate, trecutul, o *Istoria a Ţării Rumâneşti, întru care să coprinde numele ei cel dintîiu, şi cine au fost lăcuitorii alunce, şi apoi cine a mai descălicat şi a stăpînit pînă la vremile de acum, cum s-au tras şi stă.*

După o introducere, în care arată dificultățile pe care le întîmpină în reconstituirea evenimentelor istorice, introducere care cuprinde o judicioasă critică a izvoarelor istorice utilizate (letopisețele: încurcate; povestirile oamenilor bătrîni variază; cîntecele bătrîneşti: făcute pentru laudă; hrisoavele interne: împrăştiate), el trece la primul capitol, tratînd despre „numele acestei țări din vechime, cum îi era şi cine o stăpînia".

Cu o informație bogată, el vorbeşte aci despre geți şi daci, despre luptele dacilor cu romanii şi despre izbînzile lor sub regele Boerebista.

Capitolul al II-lea, despre „Traian Ulpie" şi luptele lui cu dacii, este mai bine informat decît capitolul respectiv din cronica lui Miron Costin. Pe cînd Miron Costin confundă cele două războaie ale lui Traian cu dacii într-unui singur, pe care-1 aşază în Dobrogea, stolnicul Constantin Cantacuzino, care utilizează izvoare bizantine necunoscute lui Miron Costin, reconstituie războaiele dacice mai precis şi cu amănunte interesante pentru cititorii vremii sale.

Povesteşte urcarea lui Traian pe tronul Romei, amintind anecdota că acesta ar fi spus pretorului, cînd i-a predat sabia: „pentru mine slujeşte-o pînă dreptele (cele drepte) fac, iară nedireptele de voi face, împotriva mea tu o întoarce". Arată apoi faptele mari pe care le-a săvîrşit pentru slavă şi prin care şi-a întrecut înaintaşii. Pomeneşte de „drumurile mari de piatră", de „şanțurile groaznice", şi se opreşte mirat, ca şi Miron Costin, asupra troianului: „şanțuri groaznice trăgea, pe unde mergea şi umbla, precum şi pînă astăzi se văd şi la noi aici în țară, cărora încă *troianuri* le zicem, rămânînd de atuncea den om în om acel nume, carele se trage şi pînă astăzi...; acesta este adevărul; că de oştirea acelui mare împărat, Traian Ulpie, sînt ridicate acestea; şi nu numai aici, ci şi printr-alte țări aşa au făcut, cum s-au zis, pentru ca să rămîie neamului omenesc pomenirea de mari şi puternice faptele lui."

Trece apoi la războaiele lui Traian cu dacii, oprindu-se puțin asupra lui Decebal (Decheval), „foarte om viteaz şi meşter la ale războaielor ... care cu mare putere s-au ridicat şi 16 ani năprestan cu o împărăție mare şi puternică ca aceea a romanilor şi-a măsurat puterile". Spre deosebire de Miron Costin, care confundă cele două războaie ale lui Traian într-unui singur şi strămută începutul războiului în Dobrogea, stolnicul se dovedeşte a fi mai bine şi mai bogat informat. El reconstituie, după Zonara, primul război dacic, care a fost aşa de crîncen, încît Decebal, văzînd că Traian se apropie de scaunul împărăției lui, a cerut pacea prin soli, făgăduind să predea armele, munițiile şi meşterii care-i zideau cetățile. El însuşi a venit înaintea împăratului şi, plecîndu-se pînă la pămînt, s-a închinat. Traian a făgăduit pacea şi s-a întors în Italia, ducînd cu el solii lui Decebal, pe care, înfățişîndu-i în senatul roman, „acolo — zice stolnicul -— armele şi-au lepădat şi mîinile strîngîndu-şi în chipul robilor, mult şi cu multe cuvinte s-au rugat". Astfel s-a încheiat pacea.

Dar „Decheval" nu se putea odihni şi, în dorința de a-şi răpune vrăjmaşul, a trimis pe ascuns oameni, care să se prefacă în Roma că sînt fugari din Dacia ; să se apropie de Traian, pe care-1 ştia foarte popular, şi să-1 omoare. Pretinşii fugari sînt însă prinşi şi planurile lui „Decheval" descoperite. Aceasta — continuă stolnicul — a dezlănțuit al doilea război. Romanii, care nu îngăduiau să le stea împotrivă nici un neam văjmaş sau supus, au hotărît să pună capăt puterii dacilor, precum sfărîmaseră puterea Cartaginei, a Numanției, a Ela-dei. Traian „cu toată romana putere-i s-a ridicat", şi „venind pînă la marginile

Dunării, din jos de Cladova", a durat pod de piatră peste Dunăre, „această mare minune şi mare lucru... aiavea semn de nespusă putere". Şi stolnicul avusese prilejul să privească de aproape ruinele podului, poate pentru întîiaşi dată, în acelaşi timp în care şi Miron Costin scruta „prin apa limpede a Dunării, pragurile podului", adică în 1664, dată la care cei doi istorici ai începuturilor neamului însoțeau pe domnii lor în campania turcească din Ardeal, spre Uivar. Constantin Cantacuzino, care ne spune şi el că pînă astăzi şi dincoace de Dunăre şi dincolo se văd „marginile şi începăturile cum au fost", iar „cînd scade apa la mijloc", ies la iveală „şi alte colțuri, ca nişte picioare de zid", se opreşte aci ca să ne descrie, după Tzetzes — Ioan Țețu — şi mai ales după Dion, construcția şi dimensiunea podului. Aminteşte şi de o inscripție, aflătoare în Ardeal şi adusă probabil din rămăşițele podului, cu următorul cuprins: „Providența lui August, adevăratul pontifex. Puterea romană, ce nu se supune sub jug, iată că răpeşte şi Dunărea".

Pe acest pod, Traian a trecut Dunărea şi a pornit război crîncen. Decebal, biruit, „a fugit, trăgîndu-se spre scaunul crăiei lui", către „Beligradul Ardealului", crede greşit stolnicul, căci Sarmisegetuza nu era unde e azi Alba-Iulia, ci era în părțile Hunedoarei. Armata romană, trecînd Carpații, a dat foc pretutindeni şi a sfărîmat oştirile dacilor. Decebal însuşi, ne spune Cantacuzino, după unii, a fost prins şi omorît, după alții, „şi-a făcut singur moarte, ca să nu cază de viu în mîna vrăjmaşilor săi".

După distrugerea puterii dacice şi moartea lui Decebal, Traian a pus mîna pe marea bogăție a regelui dac, care se afla ascunsă, o parte, „în cămările palatelor lui", iar o altă parte, „scule de aur şi argint şi alte scule ce ştia că de apă nu se strică", într-o grotă, pardosită cu lespezi, peste care abătuse albia unui rîu.

Traian, supunînd astfel desăvîrşit toată Dacia, ca să curme orice putință de răzvrătire şi să o întocmească, „au poruncit — zice stolnicul — de p rin prejururile biruințelor sale, de au adus romani lăcuitori de i-au aşezat aici, şi dintr-a sa oaste au lăsat cîți au trebuit de a-i lăsa, ca să se aşeze aici, rămîind lăcuitori acestor țări, carii şi pînă astăzi să trag".„Traian — spune el mai departe — au aşezat lăcuitorii romani în Dachia, cum toți istoricii adeverează, şi aievea şi pînă astăzi în Ardeal, în multe locuri să văd în pietre scrise epigra-mata şi altele în numele lui, cum şi la Cluj ..."

în capitolul următor, „De Dachia pe scurt aicea iară voi mai arăta, cum zic că au fost de mare şi cu ce părți s-au hotărît", stolnicul fixează — după „Filip Cloverie gheograful" — hotarele Daciei: la sud pînă la Dunăre, unde se înv ecina cu Misia; la apus cu „apa ce se cheamă Patisul (Tisa); la nord cu Cârpa ții şi Prutul şi la răsărit, spune el, corectîndu-şi sursa, pînă la Nistru sau chiar Nipru.

Al IV-lea capitol urmăreşte soarta Daciei după cucerirea romană: „După ce au aşezat Traian pre romani în Dachia, cum s-au ținut şi pînă cînd tot aşa au stătut". El povesteşte cum Traian, după ce a adus colonişti în țara cucerită şi a aşezat cîrmuire nouă, s-a întors la Roma şi de acolo a pornit „în părțile Răsăritului"; a supus pe armeni şi pe părți şi s-a îndreptat împotriva evreilor, care s e răsculaseră. Pe drum însă s-a îmbolnăvit de idropizie şi a murit — şi aici e mai bine informat decît Miron Costin — la Chilichia. După moartea lui Traian, urmaşul său, Adrian, continuă lupta împotriva evreilor, pînă la nimi-

cire. Stolnicul, pierzîndu-se aci în digresii, se opreşte îndelung, pentru a povesti amănunțit lupta contra iudeilor. întorcîndu-se, după un ocol cam mare, la subiectul său, Constantin Cantacuzino ne spune mai departe că romanii, aduşi în Dacia, au rămas ascultători împărăției romane, dar că în curgerea vremurilor, li s-a pierdut urma. „într-aceea curgere de ani pînă cînd iar s-au mai descoperit numele acelor lăcuitori de aici, ce să vor fi făcut şi ce să vor fi întîmplat nu ştiu, că nici scris, nici pomenit de alții nu aflu". Mai tîrziu însă, locuitorii vechii Dacii apar în istorie cu numele de vlahi, şi al V-lea capitol al operei sale este consacrat explicării acestui nume: „Vlahii, de unde să zic vlahi, sau alt nume, iar mai vîrtos aşa, căruia scriitorii cum le-au plăcut puindu-le nume, — şi mai ales de unde se trag ei"/

în acest capitol, stolnicul expune mai întîi părerile istoricului de origine italiană de la curtea lui Matei Corvin, Anton Bonfiniu, şi anume: că valahii se numesc astfel sau după numele comandantului roman Flacus, care cel dintîi a venit pe meleagurile dacilor, părere emisă de papa Pius al II-lea — Aeneas Sylvius Piccolomini —■ sau că numele *vlahi* le-a rămas de la numele fiicei lui Diocleţian, măritată cu Ioan, cîrmuitorul Daciei de atunci; sau, în sfîrşit, părerea la care se opreşte mai mult Bonfiniu: că numele valahilor vine de la grecescul pdM,co (= a arunca cu săgeata), fiindcă sînt buni arcaşi. Expunînd mai departe părerile lui Carion şi Martin Cromer, se opreşte pe larg — ca şi Miron Costin — la Laurenţiu Toppeltin din Mediaş, „Sas deamintrelea, iar om învăţat şi destul umblat, carele nu de mult s-au pus a scrie, însă pre scurt într-o cărticea ... latineşte ..."

El se uneşte cu Toppeltin, cînd acesta combate părerea lui Ioan Zamoiski, după care coloniştii romani, aduşi de Traian în Dacia, au fost ridicaţi cu toţii de Galian şi aşezaţi în Misia, Tracia şi Elada, spre a păzi acolo fruntariile imperiului împotriva invaziei goţilor şi că valahii de azi sînt urmaşii vechilor daci, care învăţaseră limba latină din convieţuirea cu romanii şi la care s-au adăogat cu timpul şi alţi „varvari", adunaţi în locurile părăsite de romani. Pentru a înlătura această părere — menţionează stolnicul — Toppeltin aduse ca dovadă numele etnic al românilor: „Pînă astăzi vedem şi auzim, zice Toppeltin. că de întrebăm pe un valah: ce eşti? el răspunde: rumăn, adicăte: roman; ce numai au stricat puţin cuvîntul: din roman, zic rumăn, iar acelaşi cuvînt este". Dar acest argument nu-i pare destul de temeinic istoricului român, „pentru că — observă el —• vedem şi auzim astăzi pe greci aşa răspunzînd : cînd îl întrebi ce este? el răspunde: romeos, adecă roman, şi mare osebire este între grec şi între roman. Ci numai şi ei fiind supuşi mai pe urmă romanilor, romani vrea să se cheme şi ei..." Această observare îi dă prilej să deschidă o lungă paranteză despre cultura strălucită a vechii Elade, aşa de strălucită, că înşişi romanii îşi trimiteau copiii să înveţe în şcolile greceşti; asupra decăderii grecilor; asupra stăruinţii lor în păstrarea dogmelor ortodoxe, cu toată apăsarea turcească, şi încheie această digresie — poate cu sufletul cuprins de pietate la amintirea tatălui său — cu aceste cuvinte: „Fie dar milă şi grijă şi de ei acelui Hristos Dumnezeului nostru, întru carele nesmintit credem, şi pentru al căruia nume nespuse rele şi grele trag şi pat ei şi toţi cîţi sînt supuşi varvarei turceştii puteri..."

Reluînd firul discuției, stolnicul aduce, în sprijinul ideii de continuitate a elementului roman în Dacia, o serie de argumente care şi astăzi stau în picioare, şi anume:

1. Nu este de crezut, argumentează el, că a putut împăratul Galian să ridice aşa lesne „cu totul atîta sumă şi noroade de oameni, cu case, cu copii, aşezați pe aceste locuri" de mai bine de 200 ani. Oameni întemeiați, cu gospodării întinse, nu şi-ar fi putut părăsi aşa de uşor rosturile lor de acasă.

Argumentul acesta al stolnicului, scos din bunul simț şi din intuiția vieții, n-a apărut niciodată mai clar ca în lumina zilelor de azi, cînd, în uriaşa încleştare în care sînt prinse atîtea popoare, tehnica războiului a ajuns la o perfecțiune pe care cu cîteva decenii în urmă n-o bănuia nimeni: tancuri şi care blindate, branduri, avioane în picaj, cetăți zburătoare, bombe robot. Zeci şi zeci de mii de tone de bombe explozive şi incendiare cad necontenit asupra marilor capitale, asupra oraşelor şi satelor; cartiere întregi sînt prefăcute în ruine sau cenuşă — şi cu toate acestea populațiile nu-şi părăsesc total locuințele. Cum erau dar dacoromânii să-şi părăsească în masă căminurile şi țarinile şi să treacă peste Dunăre pentru ca să facă loc hoardelor de invazie, care veneau călare şi se războiau cu arcul? Şi aceasta cînd autohtonii aveau la îndemînă pădurile nesfîrşite şi masivul prăpăstios şi împădurit al munților Carpați şi al celor Apuseni, cu atîtea piscuri greu de străbătut, cu atîtea văi prăpăstioase, cu atîtea peşteri adînci şi ascunzişuri prielnice!

2. Nu este posibil ca o împărăție, aşa de întinsă ca aceea a romanilor, să fie redusă pentru apărarea ei, la ostaşii lăsați pentru paza Daciei. „Au doară — se întreabă el — cu aceşti romani numai ce era aici, vrea acel împărat, măcar şi alții ca el... să-şi ție împărăția şi să-şi păzească ținuturile?"

3. Cîrmuitorii statelor întemeiate în vechea Dacie nu s-ar fi învoit uşor să-şi lase stăpînirile, pentru a se duce în locuri necunoscute. Dimpotrivă, într-o vreme în care autoritatea romană la Dunăre slăbise, normal ar fi fost ca ei să nu plece, ci să rămînă singuri stăpînitori. „Au nu mai lesne era şi acelora atunci oblăduitori acestor locuri să nu asculte, decît moştenirile lor ințelinate de atîția ani să le lase şi să meargă de a să aşeza printr-alte locuri mai aspre şi mai seci?"

4. Şi, în sfîrşit, „nicăiri urme de ale acelora romani ce au fost în Dachia, ca să fie fost mutați cu totul într-altă parte, nu este; că de ar fi undevaşi în Elada, şi astăzi, au limba, au alte semne de ale romanilor s-ar vedea şi s-ar cunoaşte, cum şi în Ardeal, şi pe aici, şi pe unde au fost aceea, pînă acum aievea sunt".

Totuşi stolnicul admite că împăratul Galian şi alți împărați au ridicat, pentru apărarea imperiului, ostaşi şi din Dacia. Scoborîtorii acestora sînt, după *el,* cuțovlahii „cari să tind în lung de lîngă Ianina Ipirului pînă spre Arbănaşi, lîngă Elbasan", unde „şi pînă astăzi se află, păzindu-şi limba şi obiceiurile". Ei înşişi îşi zic *„vlahos,* adică rumân; şi locurile lor unde lăcuiesc le zic *Vlahia,* iar țării aceştia ei îi zic *Vlahia cea mare".*

El ține apoi de rău, în cîteva pagini următoare, pe greci, fiindcă rîd de cuțovlahi, şi încheie explicînd cu umor această pornire a lor: „pentru că văzînd şi ei pre toată altă lume rîzînd de dînşii şi batjocorindu-i, au stătut şi au obosit şi prin gunoaiele lor, ca cocoşii rîcăind, părîndu-le că au mai rămas cevaşi vlagă şi de ei".

Dar, spune el mai departe, nu numai grecii tăgăduiesc că românii se trag din ostaşii aduşi de Traian în Dacia, ci şi alte popoare. Şi aduce ca dovadă pasajul din cronica lui Grigore Ureche, interpolată de Simion Dascălul, privitoare la „ijderenia moldovenilor" din hoții trimişi de împăratul Rîmului, craiului Laslau, în lupta acestuia cu tătarii. El se ridică hotărît, ca şi cronicarii moldoveni, împotriva acestei basne, care nu poate avea nici un temei istoric. Căci se întreabă: Ce împărat a putut fi acela, la care s-a dus Laslau craiul şi „care nici un tîlhar, nici un fur" să nu omoare? Şi cîți ani au împărățit el, ca să strîngă atîta tîlhărime, cît să facă oaste cu ea ? Şi cum pot tîlharii şi furii să întocmească stăpîniri şi să întemeieze state, care să dureze sute de ani? „Ci dar — încheie el răfuiala cu Simion Dascălul — să-1 lăsăm la ghinda (pe Simion Dascălul) cum parimia de arapi este."

în ultimele două capitole, stolnicul urmăreşte soarta coloniştilor romani rămaşi în Dacia, care în cursul veacurilor s-au amestecat cu dacii şi cu alte neamuri, i-au asimilat şi au format un singur popor. Trece apoi la invazia hunilor, pe care îi consideră ca strămoşii ungurilor, pentru ca să explice împrejurările în care o jumătate din neamul românesc a ajuns sub stăpînire ungurească. Scrierea se încheie cu căderea Panoniei sub huni şi cu portretul lui Atila.

Opera stolnicului nu are într-adevăr acea căldură comunicativă, acel ton familiar, care înfrățeşte sufletul boierului cărturar cu al cititorului necunoscut: „Puternicul Dumnezeu, cinstite şi iubite cetitoriule, să-ți dăruiască şi mai slobode veacuri...", pe care l-am subliniat în opera lui M.ron Costin.

Opera stolnicului nu are nici acel caracter — aş putea zice de popularizare— pe care-1 are scrierea lui Miron Costin. Cronicarul moldovean, ridicîn-du-se împotriva basnei lui Simion Dascălul, pentru a trezi în sufletul contimporanilor săi interesul în jurul începuturilor glorioase ale neamului, avusese nevoie de două capitole inițiale: unul în care să-şi lămurească cititorii în ce parte de lume se aflǎ Italia din care a venit Traian, altul în care să scoată în relief mărimea şi puterea împărăției romane. în tot cursul expunerii, cronicarul moldovean se ține la nivelul cititorilor săi, mergînd direct, fără ocoluri, către ținta pe care o urmăreşte. Opera lui este mai unitară. Stolnicul, preocupat mai adînc de problema originii şi a continuității romane în Dacia, intră de-a dreptul în miezul chestiunii. De altă parte, mulțimea şi varietatea problemelor ce-i răsar în calea expunerii îl silesc să se piardă adesea în digresii şi detalii, care nu se închează unitar în opera lui. în schimb însă, stolnicul, care-şi făcuse studiile în Padova, unde găsise atmosfera de cultură a marilor umanişti ai Italiei, are un orizont de privire cu mult mai larg decît Miron Costin. Bun cunoscător al limbii şi culturii greceşti — pe care o deprinsese de copil în casa părintească — el utilizează izvoare greceşti şi bizantine ce-i fuseseră inaccesibile lui Miron Costin, precum: istoricul şi geograful Strabo (66 a Chr. — 24 p. Chr.), istoricii bizantini Procopie din veacul al Vl-lea, Zonaras şi Ioan Tzetzes din secolul al XH-lea. Cultura latină pe care şi-o desăvîrşise în mediul universitar din Padova îi dăduse putința să cunoască nu numai scriitorii latini, care se ocupaseră de Traian şi cucerirea Daciei, dar şi umaniştii şi istoricii Occidentului, care au scris în limba latină despre originea poporului şi despre lucrurile noastre, ca Fia vio Biondo (1392—H63), secretar al multor

principi italieni şi ai curţii papale; umanistul ungur de origine română, Nicolae Olahus (1493—1568), înrudit cu Huniade; istoricul german Ioan Şleidanus (Ioan Philippi din Schleide, 1506—1556); istoricul italian Filippo Buonaccorsi (1437—1470)—profesorul copiilor lui Casimir al IV, regele Poloniei — care a scris o carte despre Atila; istoricii unguri Simon de Keza, sec. XIII, Abraham Bakschay, sec. XVI, Ioan Sambucus, de origină franceză ş.a. şi în sfîrşit chiar mapele geografice, răspîndite atunci în Occident, ca ale geografului german Philip Cluverius (1580—1623) sau atlasul geografilor olandezi Blau (tatăl şi fiul), apărute pe la jumătatea secolului al XVII-lea, fără să mai socotim izvoarele pe care le avusese la îndemînă Miron Costin.

Confruntînd izvoare aşa de multe şi de variate pentru a stoarce din ele adevărul, stolnicul se comportă ca un istoric modern, căci el indică şi discută contradicţia izvoarelor şi are grijă să indice precis sursa de unde împrumută ştirea: „Martin Cromer, carele de ijderenia şi de lucrurile leşilor şi de viaţa crailor lor istoreşte într-a 12 carte a lui, unde şi viaţa lui Cazimir craiu cel mare scrie... Lorenţu Toppeltin de Mediiaş, sas de amintrilea... într-o cărticea ce-i zice letineşte *Origines et occasus Transyivanorum,* care cărticea ... o au tipărit la Lionul — Lyon — de Franţa, la anul 1667. Acolea dară, într-aceia (capitol) ale *Ardealului şi lăcuitorilor lui cine sînt şi cîte neamuri sînt...* zice: vlahii, zic unii... Mihail Reţie Neapolitanul în cartea lui de-ntîi ce scrie de craii ungureşti... Gulielmu Blau în *Theatrum orbis terrarum ..."* cu ajutorul atîtor izvoare, pe care are grije să le citeze precis, el vede mai limpede chestiunea originii romane şi nu cade în greşelile de date şi amănunte în care căzuse Miron Costin. Nimeni pînă la el nu a văzut şi nu a expus aşa de clar problema obîr-şiei romane şi a unităţii neamului, în tot complexul ei. Iată ce sintetic rezumă el însuşi, rezultatul cercetărilor sale:

„Iară noi într-alt chip de ai noştri de toţi, cîţi sînt rumâni, ţinem, şi credem adeverindu-ne din mai aleşii şi mai adeveriţii bătrîni istorici, şi de alţii mai încoace, că valahii, cum le zic ei, iar noi rumânii, sîntem adevăraţi romani şi aleşi romani în credinţă şi în bărbăţie, din cari Ulpie Traian i-au aşezat aici, în urma lui Decheval, dupre ce de tot l-au supus şi l-au pierdut. Şi apoi şi alalt tot şireagul împăraţilor aşa i-au ţinut şi i-au lăsat aşezaţi aici, şi din-tr-acelora rămăşiţă să trag pînă astăzi rumânii aceştia. însă rumânii înţeleg nu numai ceştia de aici, ci şi den Ardeal, cari încă şi mai neaoşi sînt, şi moldovenii şi toţi căţi şi într-altă parte se aflâ şi au această limbă [1], măcar fie şi cevaşi osebită în neşte cuvinte, din amestecarea altor limbi, cum s-au zis mai sus, iar tot unii sînt. Ci dar pe aceştia cum zic, tot rumâni îi ţinem, că toţi aceştia dintr-o fîntînă au isvorîtjşi cură."

Prin această largă înţelegere a problemei, prin erudiţia lui vastă, prin întrebuinţarea critică a izvoarelor, prin claritatea planului, prin fraza lui încărcată şi meşteşugit întoarsă, dar plină de miez, stolnicul Constantin Cantacuzino se ridică deasupra contimporanilor săi şi se apropie de Dimitrie Cantemir. Este, se poate spune, un istoric în sensul modern al cuvîntului.

[1] El se gîndeşte aci la românii macedoneni, despre care vorbise înainte pe larg.

BIBLIOGRAFIE

I. Opera. Ediții: Cronica stolnicului Constantin Cantacuzino a fost publicată pentru întîia dată deGeorge Ioanid în colecția intitulată; *Istoria Moldo-României... Manu-crise vechi de limba română găsite în Sf. Mănăstiri Cozia şi Şerbăneşti,* Bucureşti, 1858, voi. I, P- 297 — 376, sub titlul: *Fragmentu dintr-o cronică pre scurtu a românilor* (căreia îi lipsesc cîteva pagini de la început). Textul publicat de Ioanid a fost reprodus de M iha ii Kogălniceanu în *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei şi Valahiei,* ediția a Ii-a din 1872— 1873 (cu caractere latine), voi. I, p. 85— 126. Acelaşi text, atribuit însă, după părerea lui Hasdeu şi Picot (vezi mai jos), lui Nicolae Milescu, a fost republicat în colecția şcolară „Autorii vechi şi contemporani", sub titlul: *Spătarul N. Milescu, Cronica pe scurt a românilor,* Bucureşti, Socec, 1894. în 1884, V. A. Ureche semnalează un alt manuscris „prescris de Grigorie ierodiaconul din episcopia Rîmnicului cu cheltuiala monahului Rafail", la 1781. Acest manuscris a păstrat şi titlul exact al operei: *Istoria Țării Româneşti dintru început.* în 1901, N. Iorga, atribuind cronica stolnicului Constantin Cantacuzino, publică textul operei, întregit cu predoslovia şi începutul primului capitol, după edițiile precedente şi după manuscrisele 446 şi 1267 din Biblioteca Academiei Române. Nu i-au fost însă accesibile: ms. semnalat de V. A. Ureche, precum şi un altul care se afla atunci la Muzeul Național. Ediția lui Iorga poartă titlul *Operele lui Constantin Cantacuzino*, Bucureşti, 1901. în introducere, Iorga ne dă următoarele amănunte asupra raportului dintre texte şi asupra întocmirii ediției: „Păstrînd ca bază edițiile precedente, am întrebuințat pentru stabilirea unui text mai bun şi mai complet, cele două manuscripte ale Academiei, care sunt uneori inferioare fiecare în parte. Variante erau la tot pasul, dar de acele variante care nu arată altceva decît libertățile ce-şi luau obişnuit la noi copiştii, schimbînd după plac ordinea cuvintelor în frază. înlăturînd şi aici orice pedanterie nefolositoare, am căutat numai să dau textul aşa cum aveam simțul că a trebuit să-1 scrie stolnicul şi cu o ortografie care să reproducă pe aceea cerută în epoca lui". Ediția ne înfățişează deci un text reconstituit. Tehnica edițiilor nu mai recomandă astăzi reconstituirea textelor (vezi pentru aceasta şi J o s e p h B e d i e r, în *Remania,* LIV, 1928, p. 356). Ediția lui N. Iorga cuprinde următoarele texte: 1. *Istoria Țării Româneşti, întru care să coprinde numele ei cel dintîiu şi cine au fost lăcuitorii atunci, şi apoi cine au mai descălicat, şi apoi cine o au stăpînit pînă şi în vremile de acum, cum s-au tras şi stă.* 2. Carnetul de studii al lui Constantin stolnicul Cantacuzino, păstrat în Biblioteca Academiei Române. 3. Testamentul lui Dona Pepano, tradus de Constantin Cantacuzino, semnalat lui Iorga de Iuliu Tuducescu, funcționar la Biblioteca Academiei Române. 4. Cronologia tabelară, care însă nu se mai poate atribui stolnicului (v. Al. Vasilescu *în Revista istorică română, 11,* 1932, pp. 367—381). 5. Răspunsul lui Constantin Cantacuzino stolnicul la întrebările generalului Marsigli, după ms. Marsigli 57 al Bibliotecii Universității din Bologna. Primul capitol al *Istoriei Țării Româneşti dintru început* fusese publicat de N. Iorga mai înainte în *Cronicele muntene, Analele Acad. Rom., s.* II, tom. XXI, mem. secț. ist., 1899, p. 454 — 460. O ultimă ediție a cronicii, după o versiune mai completă, păstrată în ms. nr. 3443 din Biblioteca Academiei Române au dat N. Cartojan şi Dan Simonescu, *Stolnicul Constantin Cantacuzino, Istoria Țării Rumâneşti,* Craiova, 1944, Scrisul românesc, în colecția „Clasicii români comentați".

Problema paternității cronicii. Ioanid publicase „cronica pe scurt", dînd-o ca o operă anonimă, cum dealtfel se şi găseşte în manuscrise. în 1872, Hasdeu, într-un articol publicat în *Columna lui Traian,* III (1872), p. 274, a atribuit opera spătarului N. Milescu. Opinia lui Hasdeu a fost primită de Emile Picot în *N'otice biographijue sur Nicolas Spătar Milescu,* Paris, 1883, p. 10 şi 18. Pe numele lui Milescu opera a fost republicată în ediția şcolară amin-

tită mai sus. Aron Densuşianu, în *Istoria limbei şi literaturei române ,* ed. I, Iaşi, 1885, p. 171, nu admite părerea lui Hasdeu, ci se raliază la o veche opinie a lui Klein (din răspunsul la notele critice ale lui Eder), admiţînd ca autor al cronicii pe mitropolitul Teodosie Vestemianul al Ungrovlahiei, care era ardelean de origine şi care, mai înainte de a ajunge mitropolit, fusese călugăr la mănăstirea Cozia, unde se găsise manuscrisul lui Ioanid. Mai aproape

de adevăr, Mihail Kogălniceanu, în *Cronicele României,* ed. a Ii-a, 1872, voi. I, p. 85 şi urm., atribuie opera „unui român de peste Olt". V. A. Ureche, în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie,* an. II, 188-4, p. 65—82, şi G a s t e r, în *Istoria literaturii rămâne,* publicată în limba germană în *Grundriss der romanischen Philologie* al lui Grober, II, partea 3-a, 1898, p. 293, înşiră părerile predecesorilor săi, fără să aleagă nici una. în 1899, N. I o r g a, pentru întîia dată, într-un studiu publicat în *Analele Academiei Române ,* seria II, tom. XXI: *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor,* p. 78—94, atribuie opera stolnicului Constantin Cantacuzino (în acelaşi memoriu şi corespondenţa stolnicului cu Marsigli). Părerea lui N. Iorga este admisă azi de toţi istoricii literari. Amintim aci şi studiul lui A 1. T. Dumitrescu, *Contribuţiuni la istoriografia românească veche,* publicat în *Lui Ion Biar.it, Amintire din partea foştilor şi actualilor funcţionari ai Academiei Române la împlinirea a şasezu i de ani,* Bucureşti, 1916, p. 227 — 263. în acest articol, Al. T. Dumitrescu atribuie *Istoria Ţăiii Româneşti dintru început* lui Daniil Panonianul, fostul mitropolit al Ardealului.

Celelalte opere. Despre opera lui Ioan Karyophylles 'EyjcsvypiSioo, *itepi* TIVCDV drcopifv X<xi *Xixszwv f* jrEpisEeToio-soJi; *%a* ăjuPePaiâjoetog dvayxaiwv tivâm Tfjc, *'Exxto\oia<;* 8oYH<rtasv (Manual despre cîteva nedumiriri şi soluţiuni sau despre cercetarea şi confirmarea cîtorva dogme necesare ale Bisericei), Snagov, 1697, vezi I. B i a n u şi N. H o d o ş, *Bibliografia românească veche,* tom. I, p. 349 — 350.

Traducerea românească, sub titlul: *întrebări şi răspunsuri ale blagorodnicului dum. Constantin Cantacozino, fratele răposatului Şărban voevod Cantacozino... şi ale celui dintru dascăli învăţat şi cuvîntător Ioan Careofil,* se găseşte în colecţia de manuscrise a Academiei Române, nr. 458 şi fond. Gaster, cota nr. 56. Despre relaţiile lui Cariofil cu ţările noastre şi cu stolnicul Cantacuzino, despre condamnarea lui ca eretic (1691) şi despre străduinţele lui Brînco-veanu de a-1 reabilita, despre viaţa şi opera lui v. D. R u s s o, *Studii istorice-greco-române*, *opere postume,* I, p. 183— 191. Pentru combaterea cărţii lui Cariofil, patriarhul Dositei a publicat la Iaşi, în 169-4, doi ani după moartea lui Cariofil: 'EyxsipiSiou x«Ta 'toâvooo toO Kapvo(puM,r) (Manual împotriva lui Ioan Cariofil).

Rugăciunea stolnicului Const. Cantacuzino, publicată în Acatistul de la Rîmnic, 16>J, şi reprodusă în Molitvenice (v. I. B i a n u şi D. S i m o n e s c u, *Bibi. rom. veche,* t. IV, p. 57, 58, 68, 207), a fost republicată în *Revista istorică,* XXV, 1939, p. 57—60 de George B. Popescu după un molitvenic. Harta stolnicului a fost reprodusă întîi de Del Chiaro ca anexă la cartea lui, şi de Al. Procopovici în *Ion Neculce, Cronica,* voi. I (anexele de la sfîrşit), în colecţia „Clasicii români comentaţi", Scrisul rom., Craiova, 1941, ed. II. Originalul hărţii se află la British Museum. O copie în Biblioteca Academiei Române (secţia stampelor). O notă asupra ei la N. Iorga, *Analele Academiei Române.* Partea administrativă şi dezbateri, XLVII (1927— 1928), p.50şi67-68. Reprodusă recent cu studiu de C. C. Giu-r e s c u, *Harta stolnicului Const. Cantacuzino,* în *Revista istorică română,* XIII (1942), p. 1 — 27.

II. Biografia. Lămuriri despre stolnicul Constantin Cantacuzino se găsesc în prefaţa pusă de N. Iorga în fruntea volumului *Operele stolnicului Constantino Cantacuzino* (vezi mai sus); în N. Iorga: *Documente privitoare la familia Cantacuzini, scoase în cea mai mare parte din arhiva d-lui G. Gr. Cantacuzino,* Bucureşti, 1902. Preţioase informaţiuni biografice, date de un contimporan, se găsesc la Anton Măria Del Chiaro: *Istoria delle moderne Rivolu-*

zioni della Valachia..., apărută la Veneția, în 1718; o traducere românească a acestei opere ne-a dat-o S. Cristian: *Revoluțiile Valahiei,* Iași, Viata românească, 1929, cu deosebire cap. VI şi urm. Alte ştiri contemporane se găsesc la Radu Greceanu, *Viața lui Co-standin-vodă Brîncoveanu,* ed. Ştefan Greceanu, Bucureşti, 1906, în *Cronica anonimă,* în cronica lui Radu Popescu şi în continuarea din 1714, vezi mai sus, p. 447 — 460, şi la D. Cantemir, *Evenimentele Cantacuzinilor şi Brînccvenilor din Țara Muntenească,* tom. V (ed. Societății Academice Române), Bucureşti, 1883, p. 1 — 44. Alte ştiri în *Documentele Hurmuzaki,* îndeosebi voi. XIV. N. I o r g a, *Testamentele domniței Elina Cantacuzino,* în *Anal. Acad. Rom.,* s. III, XVI (1934—1935), p. 93—101. N. I o r g a, *Documentele privitoare la familia Cantacuzenilor,* şi D. R u s s o, *Studii istorice greco-române, opere postume* , cf. indicele în voi. II.

Despre mediul universitar în care şi-a făcut cultura la Padova stolnicul Constantin Cantacuzino, a se vedea şi Ramiro Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in România,* p. 167-195, precum şi precizările aduse de N. Io r g a în *Istoria învățămîtitului românesc,* Bucureşti, 1928, p. 36 şi urm.; P. V. H a n e ş, *Convorbiri literare,* 1933, p. 17 — 34 Ramiro Ortiz şi N. C a r t o *]* a n, *Lo Stolnic Cantacuzino. Un grande erudito romeno a Padova,* Bucarest, 1943.

Pentru dependența presupusă stolnicului de Miron Costin, G. P a s c u, *Influența cro-nicarilor moldoveni asupra celor munteni din sec. al XVII-lea: Constantin Cantacuzino,* în *Arhiva* (XXIX), 1922, p. 195 — 206. Argumentele nu sînt convingătoare.

Despre contele Luigi Ferdinando Marsigli se găsesc ştiri prețioase într-o autobiografie a lui: *Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsigli,* publicată „a cura di Emilio Lovarini", Bologna, N. Zanichelli, 1930. Din această autobiografie, ştirile ce ne privesc pe noi au fost extrase şi publicate ded-1. Al. Dem. Marcu în *închinarea lui N. lor ga cu prilejul împlinirii vîrstei de 60 de ani,* Cluj, 1931. Dicționarul contelui Marsigli a fost publicat de Dr. Cari o T a-gliavini *in II „Lexicon Marsilianum". Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII. Studio filologico e testo,* în colecția Academiei Române, Bucureşti, 1930.

(1942 -1979)

I. BIBLIOGRAFIE SELECTIVA

Unul din meritele clasicei lucrări a lui N. Cartojan, care se reeditează acuma, este şi informarea bibliografică prezentată, cînd era nevoie, analitic. Ea s-a oprit la anii 1940 pentru volumul I, 1942 pentru volumul al II-lea şi 1945 pentru al III-lea. Noi o continuăm începînd cu aceşti ani, după acelaşi principiu (al selecţiei) şi cu aceeaşi metodă a rezumatului analitic. Apariţia unor *genuri noi* de lucrări strîns legate de literatura românească veche a făcut necesară o nouă clasificare la primele contribuţii bibliografice. Cînd capitolele lui N. Cartojan încep să devină expuneri monografice (de la Fetru Movilă), şi noile noastre contribuţii bibliografice urmează metoda monogralică.

Abreviaţiuni

Ş. Cioculescu, *Varietăţi....* Şerban Cioculescu, *Varietăţi critice.* Ed. pentru literatură. Bucureşti, 1966.

Chiţîmia, *Probleme....* I. C. Chiţimia, *Probleme de bază ale literaturii româneşti.* Ed. Academiei R. S. România, Bucureşti, 1972.

I. Chiţimia şi D. Simonescu, *Cărţile populare...* Ion C. Chiţimia şi Dan Simonescu, *Cărţile populare în literatura românească veche.* Ediţie îngrijită şi studiu introductiv de... Ed. pentru literatură, Bucureşti, 1963, 2 volume.

Gregorian, *Cron. munt.....* *Cronicari munteni.* Ed. îngrijită de Mihail Gregorian. Studiu introductiv de Eugen Stănescu. Ed. pentru literatură, 196 1.

D. Mazilu, *Barocul......* Dan Horia Mazilu, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea.* Ed. Minerva, Bucureşti, 1976. Resume, p. 325 — 335.

D. Mazilu, *Cron. munt...* Dan Horia Mazilu, *Cronicarii munteni. Cîteva modele de retorică a povestirii.* Ed. Minerva, Bucureşti, 1978.

G. Mihăilă, *Contrib. ist. cult. Ut. rom. vechi...* G. Mihăilă, *Contribuţii la iitoria culturii şi literaturii române vechi.* Ed. Minerva, 1972.

G. Mihăilă, *Cult. şi Ut. rom. veche...* G. Mihăilă, *Cultură şi literatură remână veche în context european. Studii şi texte.* Ed. ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1979.

Negriei, *Expresivitatea...* Eugen Negriei, *Expresivitatea involuntară.* Ed. Cartea românească. Bucureşti, 1977.

L. Onu, *Critica textuală...* Liviu Onu, *Critica textuală şi editarea literaturii române vechi. Cu aplicaţii la cronicarii moldoveni.* Ed. Minerva, Bucureşti, 1973 (Colecţia „Universitas").

I. Rotaru, *Valori...* Ion Rotaru, *Valori expresive în literatura română veche,* I. Ed. Minerva, Bucureşti, 1976.

Dan Simonescu, *Cronici versificate... Cronici şi povestiri româneşti versificate (sec. XVII— XVIII).* Studiu introductiv şi ediţie critică de Dan Simonescu. Ed. Acad. R.S.R., Bucureşti, 1967.

O. Schiau, *Cărturari, cărţi...* Octavian Schiau, *Cărturari şi cărţi în spaţiul românesc medieval.* Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1978. Circulaţia scriitorilor şi cărţilor manuscrise şi tipărite de o parte şi de alta a Carpaţilor a ţinut vie conştiinţa naţională despre unitatea poporului român.

D. Zamfirescu, *Studii...* Dan Zamfirescu, *Studii şi articole de literatură română veche.* El. pentru literatură, Bucureşti, 1967.

PERIODICE

BOR...... *Biserica ortodoxă română.* Buletinul oficial al Patriarhiei Române. Bucureşti,

1882 (continuă).

Limbă şi Ut... Limbă şi literatură. Organ publicat de Societatea de ştiinţe filologice. Bucureşti, 1955 (continuă). *Indice,* voi. I-XXV (1955- 1971, broşură) şi voi. XXVI-XXVII (1972-1974), în volumul XXVII (1974), p. 804-819.

RESEE.... Revue des etudes sud-est europeenes. Editions de l'Academie de la Republique Socialiste de Roumanie, 1963 (continuă). Organ al Institutului de studii sud-est europene.

RS.....*Romanoslavica.* Publicaţie a Asociaţiei slaviştilor din Republica Socialistă România,

Bucureşti, 1958 (continuă).

BIBLIOGRAFII

Avram, Mircea, *Cartea românească manuscrisă* (din Biblioteca „ Astra"), Sibiu, 1970.

Barborică Elena, Onu Liviu, Teodorescu Mirela, *Introducere în filologia română.* Ed. didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1970, ed. a Ii-a, 1978.

Bibliografia selectivă de istoria artei medievale din România publicate între 1945— 1978. Supliment la Buletinul monumentelor istorice, XL (1971). Autori: Carmen Laura Dumitrescu, Pa vel Chihaia, Cornelia Pillat, Teodora Voinescu (coordonator).

Chivu Gheorghe, Costinescu Mariana, *Bibliografia filologică romă-meiscă. Secolul al XVI-lea.* Ed. Academiei R.S.R., Bucureşti, 1974.

Coteanu I., Dănăilă I., *Introducere în lingvistica şi filologia românească.* Probleme bibliografie. Ed. Academiei R.S.R., Bucureşti, 1970. Exemplificările se referă şi la literatura modernă.

Crăciun Ioachim, Ilieş Aurora, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne, S'C. XV —XVIII, privind istoria României.* Ed. Academiei R.S.R., Bucureşti, 1963. Bibliografie analitică.

Gheţie Ion, Mareş Alexandru, *Introducere în filologia românească.* Probleme. Mjtode. Interpretări. Ed. enciclopedică români, Bucureşti, 1974. Exemplificările se referă numai la literatura veche.

Moraru Minai, Velculescu Cătălina, *Bibliografia analitică a literaturii ■române vechi,* I. *Cărţile populare laice,* sub redacţia lui I. C. Chiţimia. Ed. Academiei R.S.R., Bucureşti, 1976, partea I, Bucureşti, 1978, partea a Ii-a.

Panaitescu, P. P., *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.,* Ed. Academiei R.P.R., 1959. Vezi recenzia critică a lui I. Iufu, în BOR, 79 (1961), nr. 3-4, p. 393 — 400.

Popa Eleonora, Dănăilă Ion, *Bibliografia românească lingvistică* (BRL, 20, *1977), în Limba română,* XXVII (1978), nr. 4, p. 365 — 369. în mod regulat, revista *Limba*

romînă, în numerele 4 ale fiecărui an publică bibliografia lingvistică a anului precedent, inclusiv lucrările privitoare la literatura română veche.

Prof. Ruffini, Mărio (Torino), *Aspecte ale culturii religioase medievale din România* (secolele XIV-XVIII), în *Mitropolia Banatului,* XXVIII (1978), nr. 7-9, p. 382—405. Bibliografie analitică pentru manuscrisele omiletice şi hagiografice, cu caracter literar. Fragment dintr-o vastă lucrare care este sub tipar (Milano), în limba italiană.

Şerbănescu, N. *Mitropoliţii Ungrovlahiei,* în BOR, 77 (1959), nr. 7— 10, p. 722 — 826 şi *Precizări privind cronologia mitropoliţilor Ungrovlahiei,* BOR, 78 (1960), nr. 3 — 4, p. 376 — 380. Viaţa şi opera mitropoliţilor, dintre care unii an fost şi scriitori.

Ştrempel Gabriel, Moisil Florica, Stoianovici L., *Catalogul mznuscriselor româneşti* (din Biblioteca Academiei R.S.R.), voi. IV, Ed. Academiei R.S.R., 1967, nr. 1062- 1380. Numarele 1062- 1230 (p. 9-331) sînt manuscrisele din fondul M. Gaster. Volumele I, II, III, cu nr. 1—1061 au apărut, respectiv, în anii 1907, 1913, 1931, întocmite de I. Bianu, R. Caracas şi G. Nicolaiasa.

Ştrempel, Gabriel, *Catalogul manuscriselor româneşti BAR,* 1—1600. Ed. ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1978.

CONCEPT METODĂ. PROBLEME

C h iț i m ia, *Probleme,* p. 447—453: „Metoda de cercetare în domeniul literaturii vechi"; p. 455—463 „Stadiul actual şi perspectivele cercetării în domeniul literaturii române vechi".

Curticăpeanu, Doina, *Orizonturile vieții în literaUi/ra veche românească.* Ed. Minerva, Bucureşti, 1975. Privire de ansamblu asupra unor opere literare româneşti vechi. Autori: Neagoe Basarâb, Miron Costin, Dosoftei, Neculce şi D. Cantemir — în măsura în care ei exprimă păreri asupra aspiraţiilor umane, la nivel local şi universal. Valoarea artistică a opsrelor respective. Bibliografie la p. 187— 193.

Fior eseu, Va sile, *Conceptul de literatură veche.* Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1968. Carte de teoria literaturii privind pe plan universal evoluţia opiniilor esteticienilor despre literatura generaţiilor trecute.

Panaitescu, P. P. *Introducere la istoria culturii româneşti.* Ed. ştiinţifică, Bucureşti, 1969, p. 324 — 351 şi p. 372 (bibliografia): „începuturile culturii feudale în Ţările Române".

Simonescu, Dan, *Probleme actuale cu privire la reconsiderarea cronicilor,* in *Limbi şi literatură, 5* (1961), p. 139—154.

Zamfirescu, Dan, *Permanența patriei.* Ed. Eminescu, Bucureşti, 1975, p. 156—lc8: „Originalitatea literaturii române vechi".

1. TRATATE DE ISTORIA LITERATURII ROMÂNE VECHI.» 2. ANTOLOGII. 3. TRATATE DE ISTORIA LIMBII ROMANE VECHI'

1. Academia R.P.R. *Istoria literaturii române.* I. Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400-1780). Ed. Academiei R.P.R., Bucureşti, 1964. Ed. a Ii-a, 1970.

Bor o ia nu, C, *Curs de istoria literaturii române.* Anul I. Partea I. Literatura vrehe. Bucureşti, 1965. Curs multiplicat, ţinut la Inst. pedagogic din Bucureşti, Facultatea de filologie.

* Tratatele de istoria literaturii şi istoria limbii cuprind în mod firesc, la nivelul genului, şi prezentări monografice ale scriitorilor.

Cioban u, Ştefan, *Istoria literaturii române vechi,* Bucureşti, 19-17 (Academia Română, Studii şi cercetări, LXXV). Cuprinde voi. I şi II ale cursurilor universitare litografiate. Volumele III şi IV, cu acelaşi titlu, sînt cursuri (numai litografiate),' ținute în anii 1940—41, 1941^-42. Sînt prețioase pentru că autorul urmăreşte şi vechile traduceri rcmâneşti ale unor opere literare ruse, în special cronografele. Unele capitole depăşesc epoca studiată în tratatul lui N. Cartojan (de ex., D. Cantemir ş.a.).

Ivaşcu, George, *Istoria literaturii române,* Bucureşti, 1969, p. 1 — 296 şi p. 541 — 566, bibliografia sistematică.

Lăudat, I. D., *Istoria literaturii române vechi,* Bucureşti, 1962, partea I; Bucureşti, 1963, partea a Il-a (multiplicări). Partea a III-a, tipărită. *Istoria literaturii române vechi.* Ed. didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1968. Cursuri universitare ținute la Facultatea de filologie din Iaşi.

Piru, AL, *Istoria literaturii române de la origini pînă la 1830.* Ed. Ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1977, p. 5—411: „Epoca veche". Ediţii anterioare în 1961, 1962, 1970, voi. I „Perioada veche". Bibliografie sistematică după fiecare capitol.

Şiadbei, Ion, *Istoria literaturii române vechi.* Ed. Albatros, Bucureşti, 1975. Lucrarea a fost întocmită mult timp înainte de data tipăririi, astfel că în multe probleme nu este la curent cu informația.

2. Chiț im ia, I. C, Simonescu, Dan, *Cărțile populare în literatura românească,* Bucureşti, 1963, 2 volume. Antologie de texte, unele inedite, cu studii introductive la fiecare text şi un studiu introductiv general.

Mihăi'lâ G., Zamfirescu Dan, *Literatura română veche (1402—1647).* Intro-ducere, ediție îngrijită şi note de... Ed. Tineretului, 1969, 2 volume. Antologie şi texte comentate. Fiecare text este precedat de un studiu bine informat şi orientat spre concepții înnoitoare de a privi literatura noastră veche.

3. Densusianu, Ovid, *Istoria lim bii române.* Ediție îngrijită de prof. univ. J. Byck-Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1961, 2 volume. Volumul al II-lea, „Secolul al XVI-lea". Versiunea franceză redactată în colecția Densusianu Ovid, *Opere,* voi. II, p. 371 — 875, 835—879 (note), 972—1038 (indice de Ion Coteama).

Densusianu, Ovid, *Opere,* III. *Limba română în secolul al XVII-lea. Evoluția estetică a limbii române.* Ediție critică şi comentarii de Valeriu Rusu. Ed. Min erva, Bucureşti, 1977. Pentru literatura veche interesează p. 199 — 306, care se termină cu studiul predicelor luiAntim Ivireanu. Scriitorii studiați sînt clasicii literaturii noastre în ordinea următoare: cronicarii moldoveni (exclude pe N. Costin, scriitor „de o erudiție confuză"), literatura religioasă, cronicarii munteni, cărțile populare şi literatura juridică.

Gheție, Ion, *Baza dialectală a românei literare,* Ed. Academiei R.S.R., Bucureşti, 1975.

Mihăilă, G., *Dicționar al limbii române vechi* (sfîrşitul sec. X—începutul sec. XVI). Ed. enciclopedică română, Bucureşti, 1974. „Dicționarul" ocupă p. 69— 178. El este însă precedat (p. 8—68) şi urmat (p. 179—220) de studii utile studioşilor literaturii noastre vechi şi de anexe (p. 22 Ir-33 1), modele de editare a textelor vechislave şi române. *Rdsumd* (p. 333 — *346, ir.,* rusă).

Acad. R o s e 11 i, Al., *Istoria limbii române de la origini pînă în secolul al XVII-lea,* Ed. pentru literatură, Bucureşti, 1968, p. 465—584: „Secolul al XVI-lea"; p. 585—701 cuprind 32 articole şi discuții—uneori polemice—privitoare la textele vechi şi limba lor. Ed. a Ii-a, 1978.

Rosetti Al., Cazacu B., Liviu Onu, *Istoria limbii române literare. Voi. I. De la origini ptnă la începutul secolului al XlX-lea,* Ediția a doua, revăzută şi adăugită. Ed. Minerva, Bucureşti, 1971, p. 19 — *438.* Studii ample, antologie de texte reprezentative comentate. Indicații bibliografice generale (p. 9— 11) şi altele exhaustive după fiecare prezentare monografică. Operă fundamentală pentru studiul artei literare a scriitorilor noştri.

SINTEZE

Barbu, Eugen, *Caietele Principelui. Jurnalul unor romane.* Ed. Eminescu, Bucureşti,

1973, vpl. al 2-lea, p, 266 — 313: „Mijloacele literaturii". Subliniază meritele literare ale stilului vremii lui Miron Costin, Dosoftei, Antim Ivireanul, cronicarilor moldoveni în limba slavă. Gr. Ureche, Miron Costin, Ga vrii Protul, Neagoe Basarab *(învățături), Foletul novei; ibidem,*

1974, voi. al 4-lea, p. 88—100: Moxa, Cronica Buzeştilor.J alte opere ale lui Miron Costin, Nicolae Costin.

Duțu, Alexandru, *Coordonate ale culturii româneşti în secolul XVIII* (1700— 1821). Studii şi texte. Ed. pentru literatură, Bucureşti, 1968. — Duțu, Alexandru, *Les livres de sagesse dans la culture roumaine.* Introduction a l'histoire des mentalites sud-est europeennes, Bucarest, 1971. Acelaşi, *Cărțile de înțelepciune în cultura română.* Ed. Acad. R. S. România, Bucureşti, 1972. Bibliografie (p. 163— 165). — Duțu, Alexandru, *Sinteză şi originalitate in cultura romană.* Ed. enciclopedică română, Bucureşti, 1972. — Acelaşi, *Cultura română în civilizația europeană modernă.* Ed. Minerva, Bucureşti, 1978. — Duțu, Alexandru, *Romanian humanists and european culture, a contribution to comparative cultural history.* Editura Academiei, Bucureşti, 1978 (Colecția „Biblioteca historica Romaniae").

Gâldi, Ladislau, *Introducere în istoria versului românesc.* Bucureşti, 1971. Paginile 65 — 112 se referă la texte literare vechi; p. 397—402, notele bibliografice respective,

Gheție, Ion, *începuturile scrisului în limba română.* Ed, Acad. R. S. România, 1974. Contribuții filologice cu privire la textele secolului al XVI-lea.

Gheție Ion, M a r e ş Al., *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea.* Ed, Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1974. Bibliografie, p. 9—26. Autorii urmăresc tradiția literară (— scrisă) a „dialectelor" limbii noastre vechi. Interpretări noi, favorabile graiului din regiunea Banatului şi Hunedoarei. Pag. 9—26, bibliografie sistematică.

Ivănescu, Gh., *Problemele capitale ale vechii române literare.* Iaşi, 1947. Negriei, *Expresivitatea,* p. 44 — 66: „Poeme din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea". Versurile lui Dosoftei, Miron Costin şi aşa-numitele „cronici rimate".

Onu, Liviu, *Critica textuală şi editarea literaturii române vechi, cu aplicații la cro' nicarii Moldovei.* Ed, Minerva, Bucureşti, 1973.

Panaitescu, P.P., *începuturile şi biruința scrisului în limba română.* Ed. Acad. R.P.R,, Bucureşti, 1965. începuturile sînt din sec. al XV-lea şi biruința se termină în sec. al XVII-lea, odată cu „sfîrşitul slavonismului cultural în țările române".

Rotar u. Ion, *Valori expresive.* Prima încercare reuşită de a integra operele cronicarilor în evoluția prozei literare româneşti.

Stănescu, Eugen, *Valoarea istorică şi literară a cronicilor muntene,* în Gregorian, *Cron. munt.,* p. V-CXXVI.

Ursu, G. G., *Memorialistica în opera cronicarilor.* Ed. Minerva, Bucureşti, 1972. Bibliografie, p. 265-270. R6sume, p. 271—275.

ORIENTUL BIZANTIN ŞI NEOGRECESC ÎN CULTURA ROMANEASCĂ.

Bar nea I., Nicolescu Corina, Iliescu Octavian, *Cultura bizantină in România. La culture byzantine en Roumanie.* Bucureşti, 1971 (Comitetul de Stat pentru

cultură şi artă). Studii introductive. Catalog de expoziție, descriptiv, pentru 470 exponate. Numeroase ilustrații. Bibliografie (p. 201—221).

Camariano-Cioran, Ariadna, *Academiile domneşti din Bucureşti şi Iaşi.* Acad. R. S. România, Bucureşti, 1971. Versiunea franceză a aceleiaşi lucrări a apărut mult mai dezvoltată: *Les academies princieres de Bucarest et de Iassy et Iturs professeurs.* Institute for Balkans studies, 1974.

XIV[e] Congres international des etudes byzantines Bucarest 6—12 Septembre 1971. *Rapports IV.* în special I. R. Mirt ea, *Relations litte'raires entre Byzance et hs Pays Rcumains.* Editions de l'Academie de la Rtp. Soc. de Roumanie. Cinci comunicări pe tema *„Byzance et la Itoumanie".*

D im ar as, C. Th., *Isteria literaturii neogreceşti.* în româneşte *c'e* Mihai Vasiliu. E'J. pentru literatură universală, 1968.

E 1 i a n, Al., *Les rapports byzantinc-roumains. Phases principalei et traits caracteristiques,* jn *Byzantinoslavica,* IX, 1958, 2, p. 212—225. — Acelaşi, *Byzance et les Roumains a la fin du Moyen-Age,* în *The Proceedings OF THE XIII[th] International Congress oj Byzantine Studies,* Oxford, 1967, p. 195-203.

Gillou, A n d r *6, La civilisation byzantine.* Arthaud, Paris, 1974. (Les grandescivi-lisations. Collection dirigee par Raymond Bloch). în special, cap. VI „La culture", p. 317 — **397.**

K n 6 s, B *6* r g e, *L'histoire de la litte'rature neogrecque. La periede jusqu'en 1821.* Stockholm, 1962 (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia graeca upsaliensia I).

Kordatos, Janis, *Histoire de la litte'rature neo-grecque de 1453 ă 1961.* Pr6face de Costas Varnalis. Athenes, 1961.

Nicolae Iorga, *Bizanț după Bizanț.* Ed. enciclopedică română, Bucureşti, 1972. Traducerea cărții *Byzance apres Byzance,* de Liliana Iorga-Pippidi. Bine informată este şi .Postfața" lui Virgil Cândea (p. 253-272).

Papacostea, V., *Originele învățămîntului superior în Țara Românească,* în *Studii,* **XIV,** 1961, nr. 5, p. 1139-1167.

Simonescu, Dan, *Le livre grec imprimi en Roumanie* (1642—1830), în culegerea *Symposium l'epcque phanariote 21 — 25 0ctobre 1970.* Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1974, p. 127- 134.

Cleobule, Tsourkas, *Les ddbuts de l'enseignemenlphilcsophique et de la libre pense e dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de The'opkile [Corydale'e (1570—1646).* Deuxicme eVlilion. Institute for Balkan Studies, Thessalonique, 1967. Coridaleu, profesor la Academia Patriarhiei ecumenice din Constantinopol (între 1622— 1636), a dirijat indirect renaşterea culturei greceşti şi in țările române.

Zamfîrescu, Dan, *Probleme interesînd istoria literaturii remăne in dezbaterea celtti de al XlV-lea Congres internațional de studii bizantine,* în *Ateneu,* VIII (Bacău, oct. 1971), p. 7.

INFLUENȚA SLAVA

Balotă, Anton, *La lilterature slavo-rcumaine a l'epcque d'fcticnm le Grand,* în *RS, I (1958),* p. 210-256.

Bogdan, D a m i a n P., *„Letopisețul de la Bistrița", la phis viețile des chrcniques roumaines. Sa langue,* RESEE., VI, no. 3 (1968), p. 499-524.

Bogdan, I o a n, *Scrieri alese.* Cu o prefață de Emil Petrovici. Ediție îngrijită, studiu introductiv şi note de G. Mihăilă. Ed. Acad. R.S.R., 1968. — Acelaşi, *Die slavische Manassis-*

Chronik: Nach der Ausgabe von loan Bogdan. Introduction by Johann Schropfer, Wilhelm Fink Verlag, Miinich, 1966.

B o l d u r, A. V., *Cronica slavo-moldovenească din cuprinsul letopisei* (sic !) *ruse Voskre-senshi,* în *Studii. Revistă de istorie,* XVI (1963), nr. 5, p. 1099— 1121.

Chiți mia, *Probleme,* p. 13—27: „Ştefan cel Mare, ctitor în domeniul istoriografiei"; p. 29—89: „Cronica lui Ştefan cel Mare".

Constantinescu, Radu, *Nichita din Heraclaea.* Comentarii la cele 16 cuvîntări ale lui Grigore din Nazianz. Fragmente. Ediție, traducere şi comentariu de..., Bucureşti, 1977 (Direcția generală a Arhivelor Statului). în mai multe biblioteci ale României şi U.R.S.S. autorul a găsit manuscrise slave scrise pe teritoriul Moldovei (unele chiar de Gavril Uricul) între HI 1— 1448 şi Țării Româneşti, cu cele 16 cuvîntări clasice ale lui Grigore de Nazianz (328—390), însoțite de 233 comentarii şi glose ale eruditului Niketas, episcop al Heracleei (sec. XI), dar traduse din greceşte în slavoneşte (sec. XIV). Acestea cuprind date foarte importante despre civilizația antică greacă şi a popoarelor din Orient (Asia). Este prima sursă de pătrundere a clasicismului de tip antic la noi.

I u f u, I., *Despre prototipurile literaturii slavo-române din secolul al XV-lea,* în *Mitropolia Olteniei, XV (1963),* nr. 7—8, p. 511 — 535. — Acelaşi, *Mănăstirea Moldovița: Centru cultural important din perioada culturii române in limba slavă-sec. XV-XVIII,* în *Mitropolia Moldovei şi Sucevei, 30* (1963), — Acelaşi, *Manuscrise slave în bibliotecile din Transilvania şi Banat,* în RS, VIII (1963), p. 526-529.

Mihăilă, G., *Contrib. ist. cult. şi Ut. rcm. vechi.* Intre altele cuprinde: despre frații Chirii şi Metodiu, lexicografia slavo-română, corespondența lui Ştefan cel Mare cu Veneția. — Acelaşi, *Ibidem,* p. 104— 163 „Istoriografia românească veche... în raport cu istoriografia bizantină şi slavă". Studiu profund care identifică ştirile cronicarilor români, sec. XV—XVII, în cronicile slave, acestea inspirate (=au traduse) din cele bizantine. —Acelaşi, *Ibidem,* p. 26 1 — 306: „Sintagma (pravila) lui Matei Vlastaris şi începuturile lexicografici româneşti (secolele XV— XVII)". Date importante despre Macarie, cronicarul moldovean al lui Petru Rareş şi despre insemnările lui Udrişte Năsturel.

Mircea, I o n-R a d u, *„Les vies des rois et archeveques serbes" et leur circulation en Moldavie. Une copie inconnue de 1567în* RESEE, IV (1966), 3 —4, p. 393 — 412. Opera menționată a fost scrisă de mitropolitul Danilo (1270—1330) şi de continuatorii lui, pe la 1313—1314. Copia, datată 1567, este atribuită cronicarului moldovean Azarie. Titlul copiei „Viața şi ființa şi istoria faptelor plăcute lui Dumnezeu a prea pioşilor regi ai țărilor Serbiei *şi a altora din jur"* (sublin. D.S.)

Panaitescu, P. P., *Les chrcniques slaves de Mcldavie au XV-e liecle,* în RS, I (1958), p. 146— 168. —Acelaşi, *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan.* Ediție revăzută şi completată de... Ed. Acad. R.P.R., 1959. —Acelaşi, *Trăsăturile specifice ale literaturii slavo-române,* în RS, IX (1963), p. 267—290.

Simonescu, Dan, *Tradiția istorică şi folclorică în problema, „întemeierii" Moldovei,* în *Studii de folclor şi literatură.* Ed. pentru literatură, Bucureşti, 1967, p. 27—50, analiza letopisețului slavo-moldovenesc Voskresenski.

Turdeanu, Emil a publicat următoarele studii: *La litterature bulgare du XlV-e siecle et sa diffusion dans les pays roumiins,* Paris, 1947; *Opera patriarhului Eftimie al Tărnavei (1375—1393) în literatura slavo-romînă,* Bucureşti, 1946; Gregoire *Camblah: faux argumerits d'une biographie,* în *Revue des etudes slaves,* 22 (1946), p, 46 — 81; corectează pe A.I. Jacimirski, editorul unor mistificări istorice, dovedite anacronice; *Les lettres slaves en Moldavie: le moine*

Gabriel du monastere de Neamțu (1424— 1447), *Ibidem,* 27 (1951), p. 267 — 278 *(Melanges AndrS Mazon)*; *Les premiers ecrivains religieux en Valachie: l'hegoumene Nicodeme de Tismana et le moine Philothee,* în *Revue des etudes roumaines,* II (1954), p. 114 —144. Caracterul isihast al vieții şi activității lui Nicodim (1365—1406). Titlul de „polieleu" este impropriu, este verba de un „Repertoire d'hymnes religieux", care a avut largă răspîndire în țările ortodoxe fiind imprimat de Bozidar Vukovic la Veneția, în 1536. Polieleul lui Filoteu este, deci, prima operă scrisă de un român, tipărită în străinătate. Vezi şi Tit Simedrea, *Filctheu monahul de la Cozia,* în *Mitropolia Olteniei,* 1955, jir. 10—12, p. 526 — 541. — Turdeanu Emil, *L'activite litteraire en Moldavie ă l'ipoque d'£tienne le Grand* (1457— 1504), în *Revue des etudes roumaines,* V—VI, (1960), p. 21 — 66 + 2 planşe; acelaşi, *L'activite" litteraire en Moldavie de 1504 ă 1552, Ibidem,* IX—X (1965), p. 97—142 + 2 pi.; acelaşi, *Un manuscris religios din timpul lui Mircea cel Bătrîn,* în *Ființa românească,* 7, 1968, p. 57 — 68. Un *Hexaimeron* slav al lui Ioan Exarhul, datat 23 febr. 1411, scris „în zilele lui Mircea voievod şi ale fiului său Mihail voievod".

ÎNVĂȚĂTURILE LUI NEAGOE BASARAB

Chihaia, Pavel, *De la „Negru Vodă" la Neagoe Basarab,* Ed. Acad. R.S.R., Bucureşti, 1976, p. 173 — 251: „Problema structurării *învățăturilor".* Resume, p. 252 — 255.

Chiț im ia, *Probleme,* p. 109—144: „învățăturile lui Neagoe Basarab".

Mihăilă, G., *Contribuții,* p. 327—383: „Date noi despre originalul slavon al *învățăturilor lui Neagoe Basarab şi critica unei ipoteze neîntemeiate".* „Ipoteza neîntemeiată" este a lui L. Vranoussis care susține că învățăturile sînt scrise de Manuil din Corint.

Zamf ir^escu, Dan, *Studii;* p. 69—183: „învățăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticității". Problema, în ansamblul ei, a fost examinată şi rezolvată în favoarea lui Neagoe de Dan Zamfirescu *Neagoe Basarab şi învățăturile către fiul său Theodosie. Probleme controversate.* Ed. Minerva, 1973. L. Vranoussis, *Les „Conseils" atribues au prince Neagoe (1512—* ***1521)*** *et le\manuscrit autogrăphe de leur auteur grec,* Athenes, 1978. Aici este importantă referirea la descoperirea|unui ms. grec la Univ. din Illinois (U.S.A.), scris de Manuil din Corint, în care acesta răspunde, la cererea lui Neagoe Basarab, asupra „ereziilor" ce despart pe catolici de ortodocşi.

Ediție. învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul .«<« Theodnsip..* Text ales şi stabilit de Florica Moisil şi Dan Zamfirescu. Cu o nouă traducere a originalului slavon de Gh. Mihăiiă. Studiu introductiv şi note de Dan Zamfirescu. Ed. Minerva, bucureşti, 1970.

ZORILE LITERATURII ROMÂNEŞTI. MANUSCRISELE SECOLULUI AL XVI-LEA

Descoperirea multor manuscrise din secolul al XV-lea şi editarea unora dintre ele au generat studii lingvistice şi filologice, aducîndu-se şi puncte de vedere noi, cum de ex., prioritatea graiului din Banat (Ion Gheție, Al. Mareş) şi începuturile limbii noastre literare.

C a z a c u, Matei, *Sur la date de la lettre de Neacşu de Câmpulung* (1521), în *Jf£SEE,* VI (1968), no. 3, p. 525—528. Reconstituie evenimentele istorice care pledează pentru data 29—30 iunie 1521.

Chiți m|i a, *Ptobleme,* p. 91— 108; „Implicațiile culturale ale mişcării husite în Polonia şi în Moldova".

Chivu, Gh., *Copiştii Codicelui Sturdzan,* în *Limba română,* XXVII (1978), nr. 1, p. 59 —71. Popa Grigore a copiat numai 6 texte, alți 5 copişti restul textelor.

Dan, M. şi Fii ip o iu, O., *Contribuții la istoria legăturilor culturale dintre Moldova şi Transilvania în orînduirea feudală. Un manuscris slav transilvănean,* în *Mitropolia Moldovei şi Sucevei,* XXXIX (1963), 1, ian. — febr., p. 55—64. Despre Evangheliarul din 1511, scris de Popa Mihail din Bîrgău, din şcoala pisarilor din Feldru, sat lîngă Năsăud.

Deletant, Dennis, The Ieud manuscript: a textual analysys. Doctoral thesis. London university, 16 november, 1976 (Studiu istorico-literar, inedit). Un rezumat al tezei a publicat autorul, cu titlul *The Sunday legeni,* RESEE, XV (1977), no. 3, p. 431—451.

Gheție, Ion, *Psaltirea Hurmuzachi şi filiația psaltirilor româneşti din secolele* ***al XVI-lea*** *şi al* ***XVII-lea,*** **în** ***Limba*** *romană,* **XXVII** (1978), nr. **1,** p. **51-57.**

M a r e ş, **Al.,** *Un Octoih românesc din secolul al XVI-lea?, in Limba română,* XVIII (1959), nr. 3, p. 239—251. Filigranologic, manuscrisul zis al „diacului Oprea" datează după 1596, iar epilogul este un fals de pe la 1840.

M i h ă i 1 ă, G., *Observații asupra manuscrisului slavo-român al popii Brațul* {1559 — 1560), în *Studii de limbă literară şi filologie,* voi. II, Bucureşti, 1972, p. 301—345 (şi extras). Copistul face parte din şcoala traducătorilor din Şcheii Braşovului. Textul cel mai întins este *Apostolul* (p. 1—407); restul, mici fragmente apocrif-folclorice.

M i h ă ii ă, G., *Cult. şi Iii. rom. veche,* p. 21—61: „Noi mărturii privind latinitatea limbii române: primele glose şi glosare româno-latine şi româno-italiene (1451—1718)".

Mihăilă, G., *Contribuții,* p. 250—260: „Fragmentul de Apostol slavo-român din colecția N. Iorga".

O 11 e a n u, P., *Aux origines de la culture slave dans Transylvanie du Nord et la Maramureş,* în RS, I (1958), p. 169— 197. Textele rotacizante s-au. tradus din slava carpatică folosită în Moravia şi Slovacia.

O 11 e a n u, P., *Considerații filologico-lingvistice despre postilele husito-reformate de interpretare a decalogului,* în culegerea *Studii de slavistică,* voi. I, Bucureşti, Editura Acad. R. S. România, 1969, p. 45—64. Deşi este vorba de postile slavice din sec. al XVII-lea (Cazania de Tekovo) şi din sec, al XVIII-lea (Cazania de Neagovo, 1758), totuşi autorul remarcă interpretări similare în texte româneşti ca: omiliile coresiene (1564—67), *Floarea darurilor, învățăturile lui Neagoe,* pravile.

Papacostea, Serba n, *Ştiri noi cu privire la istoria kusitismului în Moldova în timpul lui Alexandru cel Bun,* în *Studii şi cercetări istorice,* Acad. R.P.R., Filiala Iaşi, XIII (1962), fasc. 2, p. 253-258.

Rădulescu, Măria, *Manuscrise româneşti în Biblioteca națională „Chirii şi Melodie" din Sofia,* în RS (Filologie), XII (1965), p. 253—257 (cinci manuscrise).

R i z e s c u, I., *Pravila ritorului Lucaci.* Text stabilit, studiu introductiv, şi indice de..., Ed. Acad. R. S. România, Bucureşti, 1971, Este cel mai vechi (1581) manuscris juridic românesc, cunoscut şi sub numele *Pravila de la Putna.*

Teodorescu Mirela şi Ion Gheție, *Manuscrisul de la Ieud.* Text stabilit, studiu filologic, studiu de limbă şi indice, de... Ed. Acad. R.S.R., Bucureşti, 1977. Ediție facsimilată şi transcriere. Copie dintre anii 1610— 1640 („în jurul anului 1630"). Texte: Legenda duminicii, învățătură la Paşti, învățătură la cuminecătură.

Turdeanu, Emil, *Oammi şi cărți de altădată: Manuscrisele vistiernicului Mateiaş,* în *Buletinul Bibliotecii române,* Freiburg i. Br., I (1953), p. 59 — 62. Tetravanghel 1519 şi altul prin 1533, ambele în Bulgaria.

Zdrenghea, Măria, *Slavona „Legendei du...unicii" în Codicele de la Ieud,* în *Cercetări de lingvistică,* III (1958), p. 109— 117 şi *„Legenda Duminicii" din Codicele de la Ieud. Ibidem,* VII (1962), p. 93-96.

ARTA MINIATURISTICĂ]

Lăzărescu, Emil, *Nicodim de la Tismzna şi rolul său în cultura veche române." z - x (pînă la 1385),* în RS, Istorie, XI (1965), p. 237-285.

M i r c e a, Io n-R adu, *Cel mai vechi manuscris miniat din Țara Românească,* în RS, XIV (1966), p. 203—211. Evangheliarul lui Nicodim de la Tismana. — Mircea, Io n-R adu, *Contribution ă la vie et ă l'oeuvre de Gavriil Uric,* RESEE, VI (1968), no. 4, p. 573 — 594.

Popescu-Vîlcea, G., *Şcoala miniaturi stică de la Dragcmirna,* în BOR, 86 (1968), nr. 3-5, p. 455-468, nr. 7-8, p. 959-972, nr. 9- 10, p. 1186- 1211, nr. 11- 12, p. 1343 — 1359; *Ibidem,* 87 (1969), nr. 1—2, p. 197 — 209. Acelaşi, *Anastasie Crimca.* Ed. Meridiane, Bucureşti, 1972. Studiu asupra miniaturilor lui Crimca, 40 stampe policrome. Acelaşi, *Slujebnicul mitropolitului Ştefan al Ungrovlahiei (1648—1668).* Ed. Meridiane, Bucureşti, 1974. Studiu urmat de 40 planşe policrome. — Acelaşi, *Erotocritul logofătuluiPetrache.* Ed. Meridiane, Bucureşti, 1977. Manuscrisul Academiei nr. 3514, ilustrat în anul 1787, 40 planşe policrome.

. Turdeanu,- Emil, *The oldest illuminated Moldavian MS.,* în *The slavonie and Esat European Revieiv,* 29 (1951), nr. 73, p. 452 — 470. Postilele greceşti din ms. nr. 122 gr. din Biblioteca Bodleyana din Oxford sînt posterioare anului 1429. în acest an, Gavril Uricovici de la M-rea Neamț a scris numai versiunea slavă. — Turdeanu, Emil, *Le mitropolite Anastase Crimca et son oeuvre litteraire et artistique (1608—1629),* în *Revue des itudes slaves, 29,* (1952), p. 54 — 70. — Turdeanu Emile, *La reliure roumaine ancienne,* în *Revue des etudes roumaines* (1953), p. 201—221, şi 8 planşe.

U 1 e a, Sorin, *Gavriil Vrie, primul artist remăn cunoscut,* în *Studii şi cercetări de istoria artei,* XI (1964), 2, p. 258-261.

IMPRIMATELE LUI MACARIE ŞI LIUBAVICI (1508-1547)

Liturghierul lui Macarie. Cu un studiu de P. P. Panaitescu şi un indice de Angela şi Alexandru Duțu. Ed. Academiei R. P. Române, 1961. Reproducere facsimilată. Indicele bibliografic cuprinde literatura referitoare la începuturile tiparului în Țara Românească (p. LXIX— LXXV).

Bembea, Ioan, N., şiBembea, Nicolae, N., *Apostolul tipărit în 15471a Tîrgovişte de Dimitrie Liubavici,* în BOR, 78 (1960), nr. 5—6, p. 510—536. Exemplarunic în România, acum în fondul Bibliotecii centrale de stat, Bucureşti.

Deletant, Dennis, *A Survey of Rumanian Presses and Printing in the Sixteentk Century,* în *The slavonie and East European Revieiv,* LIII (nr. 131, April 1975), p. 161—174. La p. 172— 173, tabloul imprimatelor slave şi române între anii 1508— 1587.

Demeny, L a j o s, *Ouvrages imprimes en caracteres cyrilliques en Transylvanie au XVIe siecle et conserves dans Ies bibliotheques et musees de Moscou et de Leningrad,* în *Armarium. Studia e.x'historia scripturae, librorum et ephemeridum,* I (Budapesta, 1976), p. 95— 125. Foarte important studiu pentru răspîndirea cărților româneşti din sec. XVI (inclusiv coresienele) în țările din estul şi sudul României.

Simonescu, Dan şi Molin, Virgil, *Tipăriturile ieromonahului Macarie pentru Țara Românească, la 450 ani de la imprimarea Liturghierului,* în *BOR,* 76 (1958), nr. 10 — 11, p. 1005-1034+ 14 planşe.

IMPRIMATELE DE LA SIBIU: FILIP MOLDOVEANU (PICTOR)

Cercetări noi au dovedit în ultimii ani că centrul culturii şi literaturii în limba română a fost, înaintea Braşovului, Sibiul Transilvaniei. Pe temeiul cărților *văzute,* se reconstituie activitatea culturală şi editorială a Sibiului între anii 1529— 1553. Din principalele surse informative :

Demeny, Ludovic, *Typographische Kennzeichen der Kyrillischen Druckerpresse in Hermannstadt im 16-Jahrhundert,* în *Forschungen zur Volks-und Landskunde,* 12 (Bukarest, 1969), 1, p. 25—36 + 3 planşe.

Demeny, Ludovic şi Simonescu, Dan. *Un capitol important din vechea cultură românească. (Tetravanghelul, Sibiu, 1546),* în *Studii şi cercetări de documentare şi bibliologie.* Supliment la nr. 1, 1965, p. 3 - 18 + 21 planşe.

Evangheliarul slavo-român de la Sibiu 15^51 — 1553- Studiu introductiv filologic de acad. Emil Petrovic. Studiu introductiv istoric de L. Demeny. Editura Academiei Republicii Socia-

liste România, Bucureşti, 1971. Ediție facsimilată, fără transcrierea textului. Opera este cunoscută şi sub numele de „Evanghelia slavo-română de la Petersburg".

H e r v a y, Ferenc, *L'imprimerie du maître Philippe de Nagyszeben et Ies premiers livrei en langue roumzine,* în *A Magyar konyvszem'e,* 2 (apr.—jun. 1965), p. 119—127.

Huttman, Arnold şi Binder, Pavel, *Contribuții la biografia lui Filip Moldoveanul, primul tipograf român,* în culegerea *Limbă şi literatură,* XVI (1968), p. 145— 174. Filip este numit „circumspectus magister Philippus Pictor et scriba literarum valachicarum" (chibzuitul magistru Ph. P. şi scriitor al scrisorilor româneşti). Vezi p. 172.

Jako, Sigismund, *Tipografia de la Sibiu şi locul ei în istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea,* în *Anuarul Inst. de istorie din Cluj,* VII (1964), p. 97— 115. — Jako, Sigismund, *Eiitarea cărților româneşti la Sibiu în secolul al XVI-lea. Noi rezultate în domeniul cercetărilor cu privire la prima, carte tipărită in limba română,* în *Anuarul Institutului de istorie din Cluj,* VIII (1965),p. 115—126. Filip (Maler) Moldoveanul primul tipograf în limba română.

M o g a, I., *Cine a fost Philippus Pictor?* în *Anuarul Inst. de isterie națională din Cluj,* XI (1946). îl consideră pe Filip alcătuitorul catehismului român din 1544. Popa Brațul din Răşinari şi urmaşii lui, încă din 1495, sînt primii traducători de acte româneşti pe lingă magistratul din Sibiu.

CORESI ŞI EPOCA LUI

Despre Coresi şi epoca lui (1556— 1688) s-a scris foarte mult, încît ar fi necesar un indice bibliografic al cercetărilor coresiene. Acum ne vom limita să semnalăm numai cîteva dintre numeroasele studii elaborate.

Ediții. Crăciun, I., *Catechismul românesc din 1544 urmat de celelalte catechisme româno-luterane: Bârseanu, Sturdzan şi Marțian,* Sibiu-Cluj, 1945— 1946, p. 39 — 68: *Catechismul Eârseanu tipărit în 1559 de diaconul Coresi la Braşov şi descoperit în 1921 de Andrei Bârseanu.* Fotocopie şi transcriere.

Tetravanghelul tipărit de Coresi, Braşov, 1560—1561, comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Măniceşti, 1574. Ediție alcătuită de Florica Dimitrescu. Ed. Academiei Republicii Populare Române, Bucureşti, 1963. Fotocopie şi transcriere. Studiu şi glosar.

Liturghierul lui Coresi. Text stabilit, studiu introductiv şi indice de Al. Mareş. Ed. Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1969. Fotocopie şi transcriere.

Palia de la Orăştie 1581 — 1582. Text, facsimile, indice. Ediție îngrijită de Viorica Pamfil. Ed. Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1968. Fotocopie şi Transcriere. în subsol, textul maghiar ia *Pentateucul* lui Gaspar Heltai (Cluj, 1565).

Coresi. Psaltirea slavo-română (1577) în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 şi din 1589. Text stabilit, introducere şi indice de Stela Toma. Ed. Academiei Republicii Socialiste România-Bucureşti, 1976. Fotocopie şi transcriere.

Filigranologia. Bliicher, Gebhard (15 ian. 1934 — 5 oct. 1968). *Bestimmung der Auflagehâhe von Kronstädter Drucken des 16. Jahrhunderts mit Hilfe der Wasserzeichen,* extras din *A Magyar Konyvszemle,* 4 (1968), p. 343 — 350. Filigranele hîrtiei modifică la unele cărți ale lui Coresi datele lor de apariție, astfel: *Apostolul* rom. 1567 (nu 1563), *Cazania* I şi *Molitvenici.l* 1567 (nu 1564), *Psaltirea* slavonă (1573, nu 1574), *Tetravanghel* slavon, Bucureşti 1582 (nu Braşov 1570, cf. BRV, IV, nr. 11), *Psaltirea* slavonă, 1568-1571 (BRV, I, nr. 34, nedatată). *Liturghier* slavon, 1568-1569 (nu 1588).

Bliicher, Gebhard, *Contribuții la istoria hîrtiei şi a tiparului chirilic din a doua jumătate a secolului al XVI-lea de la Braşov,* în *Studia bibliologica,* **III,** partea a Ii-a (1969), p. 429 — 458. La p. 449, tabelul tipăriturilor datate filigranologic.

Nussbâcher, Gernot, *O încercare de identificare a unei tipărituri coresiene,* în *Revista bibliotecilor,* XXIV, nr. 2, p. 114—116 *(Psaltirea slavonă,* 1568—1571).

Coresi şi contemporanii lui. Materiale de arhivă. Atanasov, Petăr, vezi mai jos, Demeny, L., *Noi contribuţii.*

Binder, Pavel şi Huttmann, Arnold, *Mediul cultural românesc al Braşovului în epoca coresiană,* în *Limba română,* XX (1971), nr. 1, p. 2 — 20. Copiştii şi diecii din Şcheii Braşovului. — Aceiaşi, *Contribuţii la cunoaşterea vieţii şi activităţii diacului Lorinţ,* în *Studii de limbă literară şi filologie* II (1973), p. 243—258.

Demeny, L., *Noi contribuţii la activitatea tipografică a lui Lavrentie,* în *Revista bibliotecilor,* XXII (1969), nr. 4, p. 219—227. Autorul a descoperit în două biblioteci sovietice exemplare dintr-un *Tetravanghel* slavon tipărit în Bucureşti, la tiparniţa din M-rea Plumbuita, în 1582, de ieromonahul Lavrentie. Existenţa unei tipografii la Bucureşti, din 1582, este confirmată şi de Petăr Atanasov, *Tetravanghelul ieromonahului Lavrentie* (în limba bulgară), Sofia, 1971 (extras), care a găsit exemplare şi în bibliotecile bulgare.

Hervay, Ferenc, *L'imprimerie cyrillique de Transylvanie au XVI-e siecle,* în *A Magyar konyvszemle,* 3 (1965), p. 201—216. Minuţioasă reconstituire a activităţii editorial-tipografice între anii 1508—1588. Tabloul cronologic al cărţilor, la p. 210—211.

Manuscrise. Direcţiunea Muzeului primei şcoli româneşti din Braşov a pus în ordine manuscrisele fostei biblioteci a Bisericii Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului, acum ale Muzeului. Studiul lor este în curs de elaborare.

Mircea, Io n-R adu, *Contribuţii la istoria culturii Şcheilor din Braşov,* în *Cumidava,* V (Braşov, 1971), p. 689-701.

Oltean, Vasile, *Descoperirea unui codice-miscelaneu în limba română,* în *România literară,* VIII (30 ian. 1975), p. 19. Alte studii ale autorului sînt în curs de elaborare şi tipărire.

Drîmba, Vladimir, *O copie din secolul al XVII-lea a „Tîlcului evangheliilor" şi „Molitvenicului" diaconului Coresi,* în *Studii şi cercetări de istorie literară şi folclor,* IV (1955), p. 533—571. Vezi şi recenzia lui Ene Branişte din *Mitropolia Olteniei,* IX (1957), nr. 5 — 6, p. 401-405.

Dr. Neamţu, Octavian, *Relaţii dintre „ Tipografia diaconului Coresi" din Şcheii Braşovului şi „Tipografia honteriană" din Cetate,* în BOR, *93* (1975), nr. 3 — 4, p. 426 — 446 şi 2 reproduceri. Argumentare obiectivă despre independenţa celor două tiparniţe.

Reforma. Tagliavini, Cari o, *Influences du Psautier Huguenot de CI. Marot et de Th. de Beze dans la UtUrature roumaine ancienne,* în *Cahiers Sextil Puşcariu,* I (Roma, 1952), fascicola 1, p. 37—48. Textele româneşti din secolul al XVII-lea scrise în Transilvania, sub influenţa reformei calvine, au fost sustrase influenţei slave şi aduc o bogăţie de expresii populare şi armonie.

Bîrsănescu, Ştefan, *Schola latina. Biblioteca de curte şi proiectul de Academie a lui Iacob Eracliăe Despotul,* Bucureşti, 1957.

Oţetea, A., *Wiitenberg et la Moldavie,* în *Renaissance und Humanismus in Mittel-unâ Osteuropa,* I, Berlin, 1962, p. 302—321. Luteranismul Ia curtea lui Despot Vodă.

V i a n u, T., *Die Rezeption der Antike in der rumănischen Lăndtr,* în aceeaşi culegere *Renaissance und Humanismus...,* I, p. 328—334. Umanism şi renaştere la români: definiţie, încadrare.

CĂRŢILE POPULARE

Ediţii ale cărţilor populare, pentru cele mai multe, integrale, avînd ca texte de bază cele mai bune versiuni manuscrise sau tipărite, au publicat I. C. Chiţimia şi Dan Simonescu, *Cărţile populare în literatura română.* Editura pentru literatură, Bucureşti, 1962, 2 volume, cu studii şi bibliografie la fiecare text.

Anghelescu, Mircea, *Literatura română şi Orientul.* Ed. Minerva, Bucureşti, 1975, p. 40 — 61: „Cărțile populare".

Cartojan, N., *Cărțile populare în literatura românească.* Ed. îngrijită de Alexandru Chiriacescu. Cuvînt înainte de Dan Zamfirescu. Postfață de Mihai Moraru. Ed. enciclopedică română, Buc, 1974, 2 voi., voi. I, p. V —XXV; Dan Zamfirescu, *Nicolae' Cartojan şi studiul cărților populare în literatura românească.* Voi. II, p. 481—519; Mihai Moraru, Cărțile populare — încercare de definire structurală.

Chiț im ia, I. C, *Probleme,* p. 351 — 363: „Problema raportului dintre cărțile populare şi folclor"; p. 417—429; „Funcția literară națională a cărților populare"; p. 431—445: „Folclorul în substanța literaturii române vechi"; p. 365 — 384: *„Esopia în circulație europeană şi românească";* p. 385 — 395: *„Alexandria în receptarea românească";* p. 397—402: *„Alexandria şi Esopia. Funcția lor literară comună";* p. 403 — 416: *„Romanul Archirie şi Anadan. Legăturile lui cu folclorul".*

Ciuchindel, C., *Povestea lui Archirie filosoful... Carte populară românească din secolul al XVII-lea.* Ed. Minerva, Bucureşti, 1976. Teză de doctorat. Bibliografia celor 45 manuscrise româneşti (p. 207 —208) şi bibliografia generală a temei (p. 209 —217).

Constantinescu, Radu, K l a u s-H e n n i n g Schroeder, *Die Rumă-nische Version der „Historia Destructionis Troiae" des Guido delle Colonne.* Kritische Edition und Kommentar. Tubingen, 1977. Transcrierea ms. Academiei nr. 2183, p. 55 — 217; variantele ms. Academiei nr. 3381, p. 218—260 şi traducerea în limba germană a textului, p. 261—412. Textul are 60 capitole. Lucrare fundamentală pentru studiul versiunei occidentale a romanului *Istoria Troadei.*

C o r t i. Măria, *Le fonti del „Fiore di Virtu" e la teoria della „nobilită" ăel Luecento,* în *Giornale storico della letteratura italiana"*, CXXXVI (Torino, 1959).

Negriei, E. *Expresivitatea,* p. *dl —11:* „Romanele pseudoistorice, religios-fantastice, moralizatoare ale medievalității tîrzii".

Noomen Willem, *Aspects of the narrative speech of the Alexandria (1620): connection of propositions,* în *International Journal of Romanian studies,* voi. 1, 1976 (Lisse-Peter de Ridder Press), p. 63-80.

Olteanu, Pândele, *„Fiore di virtu" dans Ies versions slaves traduites du roumain,.* în RS, XVI (1968), p. 273 — 304. Ms. Acad. Rom., nr. 4620 este datat filigranologic dintre anii 1596— 1605, este bilingv (slavo-român) şi versiunea slavă are „românisme" (des romanismes).

Simonescu, Dan, *Idei despre educație şi învățămînt în „Cărțile populare" româneşti,* în culegerea *Din istoria pedagogiei româneşti.* Ed. didactică şi pedagogică, Buc., 1966, voi. II, p. 44-57.

Turdeanu Emile, *Dieu crea l'homme de huit elements et tira son nom des quatre coins du monde,* în *Revue des e'tudes roumains,* XII —XIV (1974), p. 163— 194. — Acelaşi, *La legende du prophete Jeremie en roumain. Ibidem,* XV (1975), p. 145—186. — Acelaşi, *Le dit de l'empereur Nicephore II Phocas et son epouse The'ophano,* Thessalonique, 1976. Valorifică ms. 740 din Arhivele Statului din Bucureşti, miscelaneu în limba slavă.

Velculescu, Cătălina, *Probleme ridicate de cercetări recente în domeniul cărților populare,* în *Rev. de istorie şi teorie literară,* 21 (1971), nr. 4, p. 629 — 638. Comentarii asupra unor teorii emise de istorici literari occidentali.

Apocrifele. Prof. A n g e l o v, D., *Les conceptions philoscphiques des Bogomiles,* în *Izvesția Instituia za bălgarskovo istoriia,* 3 — 4 (1951), p. 112—147. Caracterul antifeudal al mişcării.

Balotă, Anton, *Bogomilismul şi cultura maselor populare din Bulgaria şi țările române,* în RS, X (1964), p. 19-71.

D i m i e r, C, *Ce que l'Ancien Testament ne dit pas,* Paris, Fayard, 1963 (Colecţia Je sais-Je crois, 71). Apocrifele V.T. în lumina descoperirilor manuscriselor de la Marea Moartă.

X u r d e a n u, E., *Apocryphes bogomiles et apocryphes pseudobogomilcs,* în *Revue de l'his-trire des religions,* 138 (1950). no. 1, p. 22-51; 139 (1950), no. 2, p. 176-178. - Acelaşi, *Roumain Sarsailă „demon",* în *Revue des ettides slaves,* XXVIII (1951), p. 151—153. Versiunea greacă *Apocalipsul lui Baruh* povesteşte că, după potop, uri sol trimes de Dumnezeu, anume îngerul *Sarasael,* autoriză pe Noe să replanteze viţa de vie. în textele slave, respectivul Sarsail > rom. = spirit rău, demon. — Acelaşi, *La vision d'Isaîe, tradition orthodoxe et tradition here'tique,* Thessaloniki, 1968, p. 291 — 318.

CRONICA LUI MIHAI VITEAZUL

Ediţii. Georgescu I. Ilie, *O copie necunoscută a Letopiseţului Cantacuzinesc,* în *Mitropolia Olteniei,* 13 (1961), nr. 7 — 8, p. 498 — 549. Transcrierea (cu greşeli) a ms. 13 din Biblioteca M-rii Neamţ.

M i h ă i 1 ă, G., Zamfirescu, Dan, *Literatura română veche* (1402— 1647), voi. II, p. 5—223. Reproducerea, cu ample comentarii, a următoarelor texte: „Interviul" lui Mihai Viteazul acordat solului polon Lubieniecki (27 iulie 1595); Memoriul către ducele de Toscana (16—20 febr. 1601, după ed. lui Aurel Decei); Scrisoare (12 sept. 1595); Scrisoare către solii din Praga (1600); zisa „cronică a Buzeştilor" în versiunea ms. Academiei nr. 2591; Cronica lui Baltasar Walther (după ed. Dan Simonescu); cronica lui Stavrinos (trad. de Rita şi Eugen Dobroiu).

Simonescu, Dan, *Cronica lui Baltasar Walther despre Mihai Viteazul în raport cu cronicile interne contemporane,* în *Studii şi materiale de istorie medie,* III, 1959, p. 7 — 99 (studiu, textul latin şi traducere).

Studii. Chiţimia, *Probleme,* p. 145—157: „Cronica lui Mihai Viteazul".

Grecu, V., *Stavrinos, Eine gar schone Erzählung liber Michael den Wojewoden-* în *Bcr-liner Byzantinischke Arbeiten,* III (Berlin, 1960), p. 180 — 206. Ediţiile dintre anii 1638 şi 1806 s-au succedat cam la 10 ani. Stavrinos s-a inspirat adesea din cărţile populare, *Istoria lui Belizarie* şi *Alexandria.*

Zamfirescu, Dan, *Studii,* p. 205—231: „Istoria lui Mihai Viteazul din <Cronica Ţării Româneşti»".

LITERATURA ÎN EPOCA LUI MATEI BASARAB ŞI VASILE LUPU. CULTURA ÎN TRANSILVANIA

Mihăescu, Gabriel şi Fruchter, Eugen, *Semnijicaţia unei aniversări şi adevăratele începuturi ale studierii logicii în România,* în *Acta Valachica,* Tîrgovişte, 1971. Caracterul filosofic al şcolii greceşti şi latineşti de Ia Tîrgovişte. în plus, identifică sediul acestei şcoli.

Papacostea, Victor, *O şcoală de limbă şi cultură slavonă la Tîrgovişte, în timpul domniei lui Matei Basarab,* în RS, Istorie, V (1962), p. 183— 194. încercare de reînviere a slavonismului.

Papacostea, Victor, *Les origines de l' enseignement superieur en Valachie,* RESEE, I (1963), 1—2, p. 7—39. Pantelimon Ligirides, Cremonini şi neoaristotelismul în epoca lui Matei Basarab, la Tîrgovişte.

Ştrempel, Gabriel, *Sprijinul acordat de Rusia tiparului romanesc în secolul al XVII-lea,* în *Studii şi cercetări de bibliologie,* I (1955), p. 15 — 42.

Mihâilă, G., *Contribuţii,* p. 183 — 228: „Două scrieri literare ale lui Petru Movilă adresate contemporanilor săi". învăţături către fratele său Moise Movilă (1631). Cuvîntare

'a căsătoria lui Ianusz Radziwil cu Măria, fiica lui Vasile Lupu; textele, respectiv în **limbile** ucraineană şi polonă, şi traducerea lor în româneşte.

Udrişte Năsturel. Cândea, Virgil, *L'humanisme d'Udrişte Năsturel et Vagonie des lettres slavonnes en Valachie,* în RESEE^VI (1968), no 2, p. 239 — 287. Comentează erudit prefaţa slavonă a lui Udrişte Năsturel, scrisă în numele Elenei, soţia lui Matei Basarab, în *Triodul-Penticostar,* Tîrgovişte, 16^9. Traducerea românească a articolului a publicat-o V. Cândea în *Raţiunea dominantă,* Ed. Dacia, 1979, p. 33 — 77; *Umanismul lui Udrişte Năsturel şi agonia slavonismului cultural in Ţara Românească.*

Mazilu, Dan Hori a, *Udrişte'N ăsturel.* Ed. Minerva, 1974. Monografie fundamentală, interpretare exhaustivă ca informaţie. Bibliografie, p. 295—312. Rezumate în limbile franceză şi rusă. — Acelaşi, *Barocul,* p. 90— 120: „Udrişte Năsturel, un posibil precursor".

Varlaam. D u d a ş, **F 1 o** r i a n, *Carte veche românească în Bihor,* Oradea, 1977, p. 27—59: circulaţia Cazaniei lui Varlaam în 29 sate din nord-vestul Transilvaniei, cu însemnări vechi ale cititorilor. Sînt semnalate şi 15 copii manuscrise ale Cazaniei, descoperite în Transilvania.

Mazilu, D., *Barocul,* p. 157—189: „Varlaam şi literatura polemică".

Mihail, Paul, *„Leastviţa" sau „Scara raiului",* în BOR, 82 (1964), nr. 11—12, p. 1069-1084. Traducere de Varlaam (1580-1657).

Onu, Liviu, *Observaţii cu privire la contribuţia Cazaniei lui Varlaam la dezvoltarea limbii române literare,* în volumul *De la Varlaam la Sadcveanu.* Ed. de Stat pentru literatură şi artă f.a., p. 35—60. — Acelaşi, *O contribuţie slavonă la dezvoltarea limbii române 'literare: Cazania lui Varlaam,* 1956, p. 273—289.

Pop, Augustin, Z.N., *Viaţa lui Varlaam al Moldovei,* în *Mitropolia Moldovei şi Sucevei,* 1957, nr. 5—6, p. 742.

Simonescu, Dan, *Varlaam..., Paraclisul Născătoarei de Dumnezeu* (Iaşi, 1645), în *Studii şi cercetări de bibliologie,* I (1955), p. 247—248. După *Paraclis* urmează versuri intitulate „Cuvinte şi jale la robie Ierusalimului..." şi povestea despre Suzana.

Schiau , O., *Cărturari şi cărţi:* p. 104— 120 şi 153— 156: „Cazania lui Varlaam. Circulaţia ei în Transilvania".

Teodorescu, Mirela, *Unde a fost tipărită lucrarea lui Varlaam „Răspunsul împotriva catihismului calvinesc?",* în *Limba română,* XXVII (1978), nr. 2, p. 153—171.

Transilvania. Păcurariu Mircea, *Legăturile Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Ţara Românească şi Moldova în secolele XVI—XVIII.* Sibiu, 1968. Deosebit de importante capitolele II şi **III**: acţiunile cultural-naţionale împotriva prozelitismului calvin şi catolic; schimburile literare între cele trei provincii româneşti.

Ţepelea, Gabriel, *„Noul Testament" de la Bălgrad* (1648), în *Studii de" istorie şi limba literară.* Ed. Minerva, Bucureşti, 1970, p. 6 — 75.

Grupaj de articole, la 300 ani de la moartea lui Varlaam, mitropolit al Moldovei, în *Mitropolia Moldovei şi Sucevei,* nr. 10— 12, oct. —dec. 1957.

DOSOFTEI

Ediţii. Dosoftei, *Psaltirea în versuri 1673.* Ediţie critică de N. A. Ursu. Cu un cuvînt înainte de înalt Prea Sfinţitul Justin Moisescu, arhiepiscop al Iaşilor şi mitropolit al Moldovei şi Sucevei. Iaşi, 1974. Ediţie facsimilată şi transcrisă. Note şi variante la p. 1067— 1140, glosar, p. 1141-1161. Notă asupra ediţiei: p. XXIII-LIX.

Dosoftei, *Opere* 1. *Versuri.* Ediţie critică de N. A. Ursu. Studiu introductiv de Al. Andriescu. Ed. Minerva, Bucureşti, 1978. Autorul studiului introductiv aduce contribuţii noi, cum de pildă, originea moldovenească („era neam de mazil"-scrie Ion Neculce), de prin

părțile Sucevei, combătînd părerea că era de origină aromână. O altă idee este cea care susține ■independența şi originalitatea traducerii *Psaltirei* (1673). Se dau exemple de cuvinte folosite în limbajul popular, chiar în cel păstoresc. Se reeditează versurile din *Paraclisul Preacuratei Născătoare* (studiate şi editate mai înainte de Mariana Costinescu în *Limba română,* XVII < 1973>, nr. 2, p. 155— 159); rugăciuni versificate din *Molitvănic dă-nțăles* (1681); numeroasele stihuri din *Viața şi petrecerea svinților* (1682— 1686). Poemul *Domnii Țării Moldovei* se publică pentru prima dată după manuscrisul autograf al lui Dosoftei, existent în Biblioteca Mănăstirii Putna (204 versuri). Foarte prețioase informații sînt în „Note şi variante" (p. 389 — 513).

Dosoftei, *Cronologia domnilor Moldovei,* în Simonescu, Dan, *Cronici şi povestiri româneşti versificate...,* p. *49 — 55,* redacțiile 1681 şi 1683. Vezi şi Mircea, Radu-Ion. *Doso/tei, un rapsod al istoriei Moldovei,* în *Manuscriptum,* VII, (1976), nr. 1, p. 37 — 46, o redacție în manuscris, cu 83 versuri în plus decît cele două tipărite.

Biblioteca centrală universitară, Bucureşti. Comisia națională a R. S. România pentru UNESCO. *Dosoftei 1624—1693. Biobibliografie,* Bucureşti, 1974.

Studii. Chițimia, I. C, *Dosoftei, primul poet român de clasă europeană,* în *Dosoftei 1624—1693. Biobibliografie,* Bucureşti, 1974, p. VII —XIX. (Aniversări UNESCO, lucrare publicată de BCU-Bucureşti şi Comisia națională a R.S. România pentru UNESCO).

Dudaş, Floria n, *Carte veche românească în Bihor,* Oradea, 1972, p. 105—107. *Circulația Psaltirei, 1673, în satele Forosig, Nuşujaleu, Hideaga, Frînceni, Cetan şi oraşul Oradea.*

E 1 i a n, Al., *Dosoftei, poet laic,* în *Contemporanul,* 26 mai 1967, p. 3. O redacție mai amplă necunoscută a poemului *Cronologia domnilor Moldovei* şi versuri din *Erofili,* tragedia poetului cretan George Chortatzis.

Lăudat, I. D., *350 ani de la naşterea lui Dosoftei, mitropolitul Moldovei.* Studii şi articole, Iaşi, 1975. Culegere de articole ale mai multor autori, în *UNESCO. Mari aniversări.*

Mazilu, D., *Barocul,* p. 283 — 324: „Dosoftei. între poezie şi rugă".

Misterski, H., *„Psaltirea în versuri" metropolity Moldawskiego Dosoftei'a a Psalterz £>awidow Jana Kochanowskiego,* Poznân, 1970.

Mitropolitul Dosoftei — 350 ani de la naştere. închinare... sub egida UNESCO, Craiova, 1974. Culegere de articole.

Simonescu, Dan şi Io van, Rodie a, *Dosoftei traducător din dramaturgia cretană,* în *Manuscriptum,* III (1972), nr. 3, p. 28 — 32. Publică prologul *Erofili.*

Şerbănescu, Niculae, *O sărbătoare a cărții româneşti: Trei sute de ani de la apariția „Psaltirii în versuri" a mitropolitului Dosoftei al Moldovei,* în BOR, XCI (1973), nr. 11-12, p. 1216-1237.

Teodorescu, Mirela, *O copie ardeleană fragmentară a „Psaltirii în versuri" a mitropolitului Dosoftei,* în *Limba română,* XVI (19), nr. 5, p. 449 — 455. Psalmii 46, 89, 91, *95, 96* şi 116 copiați în ms. Bibliotecii Academiei R.S.R. nr. 1365. Mai au psalmi copiați şi mss. nr. 1735, 3512, 3570 ale aceleiaşi Biblioteci.

Todoran, Romulus, *O copie ardeleană'a „Psaltirei în versuri" a Mitropolitului Dosoftei,* în *Studia Universitatis Babeş-Bolyai,* 1956, p. 291—297.

NICOLAE MILESCU

Ediții. Nicolae Milescu Spăta r u 1, *Jurnal de călătorie în China.* Ediție îngrijită de Corneliu Bărbulescu. Ed. de stat pentru literatură şi artă, Bucureşti, 1956. Studiu introductiv de C. Bărbulescu (39 p.). Editorul a tradus textele — trei, inclusiv descrierea rîului Amur — de pe edițiile lui J. F. Baddley (London, 1919), Iurie Arseniev (Orenburg, 1896) şi G. Sion (Bucureşti, 1889). Comentarii istorice şi literare foarte folositoare. Ediții revăzute 1958 şi 1963.

Nicolae Milescu Spătarul, *Descrierea Chinei.* Ediție îngrijită de Cornelia Bărbulescu. Ed. de Stat pentru literatură şi artă, Bucureşti, 1958. Studiu introductiv de C, Băr-bulescu. Ediție de o rară exigență textslogică. Comentarii erudite. După cele 58 capitole urmează „Descrierea marelui rîu Amur, care desparte pe coloniştii ruşi de chinezi". Editorul a tradus după. ed. rusă (Kazan, 1910).

Ciur ea, Al. I., *Mărturisirea de credință a spătarului Nicolae Milescu: „Stella Orientalis Occidentali splendens",* în revista *Ortodoxia,* X (1958), nr. 4, p. 511—538, textul latin şi traducerea românească. Primele trei articole (p. 49 1—538) din acest număr al revistei sînt închinate operei teologice a lui Nicolae Milescu.

Studii. Cioculescu, Serba n, *O figură enigmatică: spătarul N. Milescu,* în *Varietăți,* p. 20-28.

Simonescu, Dan, *Scriitorul Nicolae Milescu,* în *Glasul bisericii* 18 (1959), 1—2, p. 115i— 126. Publică, între altele, prefața ms. Acad. 4389 (sec. XVII), care atestă pe Milescu traducător al *Vechiului testament.*
;

T a p p e, E. D., *An english conlribution to the biography of Nicolae Milescu,* în *Revue des etudes Roumaines,* I, 1953, p. 152— 160. Nou: descoperă în arhivele britanice patru scrisori din secolul al XVII-lea. Primele două referă despre mutilarea **nasului** lui Milescu. Contextul confirmă pe Neculce, că Ştefăniță Lupu a poruncit pedeapsa. Ultimele două amintesc pe „Dominus Spatarus" (= Milescu? se întreabă Tappe). Dacă *da,* atunci scrisorile aduc următoarele ştiri: 1. Prin 1662 Milescu a adus daruri ambasadorului Winchelsea din partea lui Grigore Ghica (la Constantinopol). 2. Tot în 1662, a contractat un mariaj la Constantinopol, recunoscut şi din alte surse. E. Turdeanu spune că Dominus Spatarus = Baron de Spătari — Milescu (Nota în *Revue des etudes roumaines,* II, 1954, p. 252).

T u r d e a n u-C a r t o j a n, Letiția, *Une relation anglaise de Nicolas Milescu: Thomas Smith,* în *Revue des etudes roumaines,* II (1954), p. 145—152. Ms. or. 481 Oxford (Bodleyan) are mai multe pagini autografe de N. Milescu, care scrie că în timpul şederii lui la Constantinopol Milescu a avut relații de prietenie cu Thomas Smith, capelan englez şi ilustru scițiitor religies; prin 1669 Milescu a avut legături cu savanții din Occident.

CRONOSRAFELE

Cernovodeanu, Paul, *Cronografele româneşti de tipul Dorotei,* în *Studia bibliologica,* III (1969), 1, p. 133-148.

Deletant, Dennis, *Un manuscris al lui Mihail Mexa din Muzeul britanic,* în *Revista de istorie şi teorie literară,* 24 (1975), p. 255—262. Un miscelaneu cu texte religioase scris la m-rea. Bistrița din Oltenia, între 1620— 1650.

Strungaru, Diomid, *Cronografele româneşti de proveniență rusă,* în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi...,* Ed. Acad. R.P.R., 1965, p. 363 — 368 Identifică izvoru hronografului românesc din ms. Academiei nr. 1385.

M i h ă i 1 ă, G., *Cult. şi Ut. rom. veche,* p. 380—402: „începuturile istoriografiei universale în limba română: Cronica lui Mihail Moxa (1620) şi izvoarele ei".

Turdeanu, Emil, *Cronograful românesc de la Sigmaringen,* în *Roumanian Studies,* Univ. din Urbanu Illinois, II, Leida, 1973, p. 149— 177. Cronograf tip Danovici,-copiat la Braşov între 1679— 1684, are completări finale traduse, autografe, de Vasile din Grid.

IDEEA ROMANITĂȚII POPORULUI ROMAN LA CRONICARII STRĂINI ŞI MOLDOVENI. - GRIGORE URECHE

Ediții. Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei.* Ed. îngrijită, studiu introductiv, indice şi glosar de P. P. Panaitescu, Editura de stat pentru literatură şi artă, Bucureşti, 1958.

Grigore Ureche, *Letcpisețul Țării Moldovei.* Texte stabilite, studiu introductiv, note şi glosar de Liviu Onu. Ed. ştiințifică, Bucureşti, 1967.

Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei.* Prefață şi bibliografie de Mircea Scarlat. Ed. Minerva, Bucureşti, 1978 (Colecția „Arcade").

Studii. Armbruster, Adolf, *Romanitatea românilor.^Istoria unei idei. Ed.* Acad. R.S.R., 1972, rezumat în limba germană. Acelaşi, *La românite des Roumains. Histoire d'une idee.* Traduit du roumain par Ciriaşa Grecescu. Ed. Acad. R.S.R., Bucureşti, 1977. Bibliografie, p. 265—269.

Bejan, D., *Sinonime şi serii sinonimice în lexicul cronicii lui Grigore Ureche,* în *Limbă şi literatură,* 22, 1969, p. 121—128.

C h i ț i m i a I. C, *Bazele istorice şi izvoarele ideii originii latine a poporului şi a limbii române la Gr. Ureche şi M. Costin,* în *Analele Universității Bucureşti. Seria ştiințe sociale. Filologie,* XIV (1965), p. 23 — 59. Acelaşi, *Probleme,* p. 159—196: „Ideea latinității poporului şi a limbii române în istoriografia medievală şi renascentistă". Acelaşi, *Probleme,* p. 197 — 271: „Izvoarele şi paternitatea cronicii lui Grigore Ureche". Noi contribuții şi cercetări valoroase în privința izvoarelor.

Lăudat, I. *D., Bibliografia lui Grigore Ureche,* în *Limbă şi literatură,* XVIII (1968), p. 207-229.

Onu, Liviu, *Critica textuală,* p. 47—198: *„Tradiția manuscrisă şi problemele editării cronicii lui Grigore Ureche".*

Rotar u, Ion, *Valori,* p. 57— 146: „întîia realizare a limbii române în proza cultă: Cronica lui Grigore Ureche". *îbidem,* p. 275 — 304: „Dicționar stilistic şi comparat al cronicii lui Grigore Ureche". Exemplele culese din operele altor scriitori vechi, comparate cu cele din cronica Iui Ureche, scot în evidență importanța artistică a acestuia.

Veleiu, Dumitru, *Grigore Ureche.* Ed. Minerva, 1979 (colecția „Universitas"). „Anexădocumentară (1635— 1646)", hrisoavele familiei (p. 381 — 384), bibliografie (p. 385 —392), „Resume" (p. 393 — 401), indice de nume (403 — 420).

MIRON COSTIN

Ediții. Miron Costin, *Opere.* Ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice şi glosar de P. P. Panaitescu. Ed. de stat pentru literatură şi artă. Bucureşti, 1958. Studiul „Miron Costin" de P. P. Panaitescu (p. 5—32). Comentariile, variantele (p. 335-446), bibliografie (p. 517-528).

Miron Costin, *Opere.* Ediție critică îngrijită de P. P. Panaitescu. Ed. pentru literatură, Bucureşti, 1965, 2 voi. (Colecția „Scriitori români"). Poate fi considerată o nouă ediție, a doua, a celei din anul 1958.

Miron Costin, *Opere alese...* Texte stabilite, studiu introductiv, note şi glosar de Liviu Onu. Ed. ştiințifică, Bucureşti, 1967.

Studii. Almaş, Dumitru, *Miron Costin,* Ed. Meridiane, Bucureşti, 1973. Biografia romanțată a cronicarului.

Cazac u, Boris, *Influența latină asupra limbii şi stilului lui Miron Costin,* în ■ *Studii de limbă literară,* Bucureşti, 1960, p. 81— 110 .

Chițimia, *Probleme,* p. 273—297: „Personalitatea şi opera lui Miron Costin".

M a z i l u, D., *Barocul,* p. 190 —282: „Miron Costin sau neliniştea aparentului echilibru".

Onu, Liviu, *Critica textuală,* p. *199 — 305* „Tradiția manuscrisă şi problemele editării operei lui Miron Costin, *De neamul moldovenilor."*

Puiu, Enache, *Viața şi opera lui Miron Costin.* Ed. Academiei R. S. România, 1975. Monografie exhaustivă. Bibliografie, p. 301—306. Resume, p. 307—313.

Rotar u, Ion, *Analize literare şi stilistice.* Ed. revăzută, Bucureşti, 197-4, p. 259 (stilul lui Miron Costin).— Acelaşi, *Valori,* p. 147— 192: „Miron Costin şi cronica sa".

Stănescu, Eugen, *Din istoria ideilor politice în evul mediu românesc (Miron Costin şi problemele regimului boieresc),* în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi cu prilejul împlinirii a 70 de ani.* Editura Academiei Republicii Populare Române. Bucureşti, 1965, p. 309 — 316.

Velei u, Dumitru, *Miron Costin. Interpretări şi comentarii.* Ed. Minerva, Bucureşti,' 1973. — Acelaşi, *Despre Miron Costin, omul şi scriitorul,* în *Revista de istorie şi teorie literară,* 25 (1976), nr. 3, p. 441—445. Note polemice cu C. A. Stoide, care combate *ipoteza* lui Velciu privind originea munteană a familiei lui Miron Costin.

CONTINUATORII LUI MIRON COSTIN 2. NICOLAE COSTIN

1. Pe lingă continuatorii lui Miron Costin cunoscuți lui Cartojan, cercetările au mai scos la iveală şi *Izvodu Costăcheştilor,* vezi CA. Stoide, *Isvodul costăchcsc,* în *Studii şi articole de istorie,* VI (1964), p. 7 — 45. Autorul acestui izvod pare a fi Dumitru Pădure, cel care a ajutat pe Mitrofan în activitatea lui tipografică.

Cronica anonimă a Moldovei 1661—1729 (Pseudo-Amiras). Studiu şi ediție critică de Dan Simonescu. Ed. Acad. R.S.R., Bucureşti, 1975, p. 16— 17, nota 38. în legătură cu izvodul Costăcheştilor.

2. Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii pînă la 1601 si de la 1709 la 1711.* Ediție cu un studiu introductiv, note, comentarii, indice şi glosar de Const. A. Stoide şi I. Lăzărescu, cu prefață de G. Ivănescu. Ed. Junimea, Iaşi, 1976. Pag. XV—CXV1 (studiu) şi alte 348 p. cu cele două texte. Ediția concepută în 2 volume cu titlul: Nicolae Costin, *Opere,* din care a apărut numai voi. I, n-are indicele, nici glosarul amintit. Studiul se referă asupra întregei opere a ui N. Costin.

Ceasornicul domnilor de Antonio de Guevara. Traducere din limba latină de Nicolae Costin. Ediție critică şi studiu introductiv de Gabriel Ştrempel. Ed. Minerva, 1976. Studiul introductiv p. V-LIV. Glosar, p. 683-688. Ediție model.

Deboreanu Mălăescu, Elena, *Unele aspecte ale influenței polone în limba, letopisețului lui Nicolae Ccstin,* RS, Filologie, VI (1962), p. 93— 109. Exemple din „Letopisețul de la zidirea lumii—1601".

Velciu, Dumitru, *O veche controversă: paternitatea redacției în şapte capitole a. scrierii „De neamul moldovenilor",* I, II, in *Revista de istorie,* 29 (1976), nr. 9, p. 1345—1367; 30 (1977), nr. 7, p. 1275—1299. Atribuie redacția aceasta, cea dezvoltată, lui Nicolae Costin. — Acelaşi, *„De neamul Moldovenilor" în copia lui Sava Ieromonahul,* în *Manuscriptum,* VI (1975), nr. 4, p. 163— 167. Sava, copist de numeroase cronici moldovene între 1712— 1724, colaborator al lui Axinte Uricariul, ar fi autorul cronicii Moldovei 166 1—1709, atribuită greşit lui Nicolae Costin sau unui Pseudo-Costin.

ION NECULCE

Ion Neculce, *Letopisețul țării Moldovei* şi *O samă de cuvinte.* Text stabilit, glosar, indice şi studiu introductiv de Iorgu Iordan. Ed. de stat pentru lit. şi artă, Bucureşti, 1959. Ed. a Il-a revăzută. Studiu exhaustiv, p. IX—CXXVIII. Important „Cuvînt înainte", p. V-VII.

Boroianu, C, *în legătură cit datarea cronicii lui Neculce,* în *Revista de istorie şi teorie literară,* 18 (1969), nr. 4, p. 691 — 694. Spre bătrînețe: discuție polemică cu D. Velciu.

Chițimia, *Probleme,* p. 315 — 338: „Informație istorică şi artă literară în cronica lui Ion Neculce".

Cioculescu, *Ş'e* r b a n, *La bicentenarul lui Ion Neculce,* în *Varietăți,* p. 70—85; *Ion Neculce şi Cantacuzinii, Ibidem,* p. 86 — 92.

Cristea, Valeriu, *Introducere în opera lui Ion Necuce.* Ed. Minerva, Bucureşti, 1974.

Curticăpeanu, Doina, „Certitudinea amintirii", în volumul autoarei: *Orizonturile vieţii în literatura veche românească.* Ed. Minerva, 1975, p. 72— 122. Despre Ion Neculce: izvoarele *Letopisețului,* în special cronica lui Muşte; *O samă de cuvinte,* calităţile literare ale acestor opere.

Giurescu, Const. C, *Valoarea istorică a tradiţiilor consemnate de Ion Neculce,* în culegerea *Studii de folclor şi literatură.* Ed. pentru literatură, 1967, p. 439 — 495.

Iordan, Iorgu, *Studiul manuscriselor şi problema transcrierii cronicii lui Neculce,* în *Studii şi cercetări de istorie literară şi folclor,* II (1953), p. 233 — 246. Pentru prima dată se valorifică ms. Acad. 253, care cuprinde mai multe pagini şi corectări textuale, autografe ale lui Neculce.

O n u, L i v i u, *Aspecte din tradiţia manuscrisă a cronicii lui Ion Neculce,* în *Revista de istorie şi teorie literară,* 25 (1976), nr. 1, p. 83—101. Autorul consideră pe căpitanul Gavril Gherghel, copist, 1736— 1738, drept unul „dintre colaboratorii principali ai lui Neculce", în ce priveşte transmiterea operei.

Rotar u, Ion, *Valori,* p. 193—273: „Ion Neculce, cronicarul artist".

Sadoveanu, *Opere* 19, Bucureşti, 1964, p. 472 — 498: „Ion Neculce, scriitor artist", reproducere din broşura *Ion Neculce, hcriitor artist,* Focşani, 1936 (conferinţă). — Acelaşi, ■*Opere,* 19, p. 280—290. Gligoraşcu Vodă (cu prilejul apariţiei lucrării dr. Andrei Veress, *Pribegia lui Gligoraşcu Vodă prin Ungaria şi aiurea).*

Stoide, C, Ai, *Cronica lui Neculce,* în *Luceafărul de ziuă,* 1957, p. 91—108.

Veleiu, Dumitru, *Ion Neculce,* Ed. tineretului. Bucureşti, 1968.

1. EPOCA LUI ŞERBAN CANTACUZINO ŞI A LUI CONSTANTIN BRÎNCOVEANU. 2. LITERATURA PARENETICĂ. 3. BIBLIOTECI:

1. B o r o i a n u, C, *Anton Măria Del Chiaro,* în *Studia bibliologica,* III (1969), 1, p. 115— 132. Fragment din teza de doctorat a autorului.

Cândea Virgil, *Tratatul „Despre raţiunea dominantă", cea dintîi operă filozofică publicată în limba română* (1688), în *Viaţa românească,* XVI (1963), nr. 3, p. 84 — 89. „Tratatul" este un capitol din *Biblia,* 1688. — Acelaşi, *Raţiunea dominantă.* Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p. 172—214. Studiu exhaustiv şi editarea textulu' prescurtat al tratatului.

Cocor a, Gabriel, *Un mare tipograf român în circuitul european, în secolul al XVII-lea: episcopul Mitrofan al Buzăului,* în Gabriel Cocora, *Tipar şi cărturari.* Ed. Litera, Bucureşti, 1977, p. 143-179.

Gheţie, Ion, *Biblia de la Bucureşti şi procesul de unificare a limbii române literare,* în SLLF, II, *53-56.*

I o r g a, N., *Ocrotirea de către domnii români a bisericii şi a civilizaţiei bizantine,* în N. Iorga, *Bizanţ după Bizanţ,* Bucureşti, 1972, p. 154—204.

R u f f i n i, Mărio, *L'influsso italiano in Valacchia nell. epoca di Costantino-Vodă Brîncoveanu* (1688—1714), Miinchen, 1974 (colecţia „Acta historica", tomus XI, editată de Societas Academica Dacoromâna). între alte capitole interesante (14), semnalăm cap. IV, p. 77— 135: „I calendaridi GiovanniCandido Romano"; identificarea lui IonFrîncul cu G.C.R., secretarul de limbă italiană al Voievodului o face după N. Vătămanu. Studiu profund şi complex.

Simonescu, Dan, ^*Cronici versificate,* p. 55—68: „Uciderea lui Constantin Brîncoveanu (15 august 1714)". Studiu şi text.

Simonescu, Dan, *Biblia de la Bucureşti* (1688), în *Biblioteca,* 19/0, nr. 2, p. 28—29.

Stourdza, [Alexandre, A. C, *Constantin Brancovan prince de Valachie 1688— 1714. Son regne et son epoque.* Paris, Libraire Pion, 1915. Cartea a intrat în biblioteca lui N; Iorga

mult după imprimarea ei, pentru care motiv nu a fost cunoscută cercetătorilor decît după 1944, cînd biblioteca personală a lui N. Iorga a intrat în fondul public al Inst. de istorie „N. Iorga". Cuprinde traducerea franceză a 332 documente inedite, extrase din Arhivele imperiale ale Rusiei din Moscova (p. 1—302). Aceleaşi documente în limba rusă, în care au fost scrise (p. 1 — 285, altă numerotație). Cele mai multe dintre documente se referă la activitatea fraților Teodor şi David Corbea.

Serba n, Constantin, *Constantin Brîncoveanu,* Ed. tineretului, Bucureşti, 1969.

2. Simonescu, Dan, *Probleme de educație şi învățămînt în literatura parenetica,* în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi cu prilejul împlinirii a 70 ani.* Editura Academiei Republicii Populare Române, Bucureşti, 1965, p. 709 — 715.

Simonescu, Dan, *Limbajul ideilor instructiv-educative din textele româneşti vechi,* în *Educație şi limbaj.* Ed. didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1972, p. 177— 180.

La sursele literaturii parenetice bizantine traduse în limba română, adaogă m: Constantin Porfirogenetul, *Carte de învățătură pentru jiul său Romanos.* Traducere de Vasile Grecu. Ed. Acad. R.S.R., 1971.

Duțu, Alexandru, *Les livres de sagesse dans la culture roumaine. Introduction a l'histoire des mentalites sud-est europeenes,* Bucarest, 1971, p. 97— 153.

3. D i m a-D r ă g a n, Corneli u, *Biblioteca unui umanist r.omân: Constantin Cantacuzino stolnicul.* Cuvînt înainte de Virgil Cândea. Bucureşti, 1967 (Comitetul de stat pentru cultură şi artă. Consiliul Aşezămintelor culturale).

D i m a-D răgan, Corneli u, *Ex libris. Bibliologie şi bibliofilie.* Ed. Litera, Bucureşti, 1973. Multe articole se referă la bibliotecile româneşti medievale.

7) i m a-D răgan, Corneli u, *Biblioteci umaniste româneşti,* Ed. Litera, Bucureşti, 1974.-Biblioteca Cantacuzinilor a lui Const. Brîncoveanu şi a Mavrocordaților: istoricul, semnificația şi organizarea lor.

Mihăescu, Gabriel şi Fruchter, Eugen, *Localul primei biblioteci a Cantacuzinilor,* în *Călăuza bibliotecilor,* XXVI (1973), nr. 2, p. 106— 108.

Ruffini, Mărio, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino.* Traducere din limba italiană de D. D. Panaitescu şi Titus Pîrvulescu. Prefață de Virgil Cândea. Ed. Minerva, Bucureşti, 1973.

-. ANTIM IVIREANUL

Antim Ivireanul. *Opere.* Ediție critică şi studiu introductiv de Gabriel Ştrempel. Ed. Minerva, Bucureşti, 1972. Studiul introductiv, p. V—LXIII. Bibliografie, p. 463 — 469.

AT b a 1 a, Radu, *Antim Ivireanul şi vremea lui.* Bucureşti, Editura tineretului, 1962.

Chiț im ia, *Probleme,* p. 339 — 349: „Antim Ivireanu, scriitor şi om politic". ;

Negriei, Eugen, *Antim, logos şi personalitate.* Ed. Minerva, Bucureşti, 1971.

Popesc u, Mihai 1-G a b r i e 1, *Mitropolitul Ungrovlahiei Antim Ivireanul...,* în *Studii teologice,* XXI (1969), nr. 1—2, p. 1-99. Teză de doctorat.

Ruffini, Mărio, *Tehnică şi stil în cazania la Adormirea preasfintei născătoare de Dumnezeu, de Antim Ivireanul,* în *Mitropolia Banatului* XIX (1969), nr. 1—3, p. 39 — 47. Compoziție, teme, hiperbole, amplificarea, enumerarea, invocarea.

.Simonescu, Dan, ***Antim*** *Ivireanul scriitorul,* în *Analele Academiei R. S. România,* C (1966), p. 663-675. _

Ş **t** r e m p el, Gabriel, *Antim Ivireanul. La* ***250*** *de. ani de la moartea sa,* în *Analele Academiei R. S. România,* C (1966), p. 677—688.

COMPILAȚII DE CRONICI ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ - LETOPISEȚUL CANTACUZINESC

Ediții. *Istoria Țării Româneşti 1290—1690. Letopisețul Cantacuzinesc.* Ediție critică întocmită de C. Grecescu şi D. Simonescu. Ed. Academia R. P. Române, 1960. Studiu introductiv, p. V—LXII. Anexa 13: Vechile anale ale Țării Româneşti (p. 204—209). Aceste „Anale" au fost traduse în limba arabă de Macarie Zaim în jumătatea a doua a secolului al XVII-lea, cu titlul următor: „Istorii şi ştiri pe scurt despre domnii Țării Româneşti, despre petrecerea lor şi vremea şederii lor în domnie, precum am putut culege şi aduna". Manuscrisul arab a fost descoperit de Virgil Cândea, care a scris articolul *Re'tt'lnire cu voievozii români sub bolțile de la Deir eş-Şir... în Liban (Scînteia,* 11 aprilie 1970, p. *6).*

Istoriia Țării Rumâneşti de cind au descălecat pravoslavnicii creştini (Letopisețul Cantacuzinesc), în Gregorian, *Cron. munt-,* I, p. 81—224.

Grecu, Vasile, *Viața sfintului Nifon. O redacfiune grecească inedită, editată, tradusă şi însoțită cu o introducere de...* Inst. de ist. națională, Bucureşti, 1944. Textul grecesc este tradus în româneşte şi în limba germană. Lucrare fundamentală.

Studii. C h i h a i a, P a v e **1,** *De la „Negru Vodă" la Neagoe Basarab. Interferențe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc,* Ed. Acad. R.S.R., Bucureşti, 1976, p. 9—171. „Geneza şi evoluția mitului lui Negru-Vodă". Considerații asupra istoriografiei Țării Româneşti.

Cioculescu, Serba n, *în marginea întîiei cronici a Țării Româneşti,* în *Varietăți,* p. 29 — 44. înclină pentru Ludescu, autor al *Letopisețului Cantacuzinesc.*

Ionaşcu, Ion, *Date noi relativ la cronicarul Stoica Ludescu,* în *Rev. ist. română,* XV (1945), p. 123 sq. Biografia lui, între anii 1664— 1688. —Acelaşi, *Despre logofătul Stoica Ludescu şi paternitatea cronicii „Istoria Țării Româneşti"*, în *Analele Univ.* „*C. /. Parhon",* 1956, nr. 5, p. 261—299. Autorul *Letopisețului* ar putea fi diacul de cancelarie Dumitraşcu Dumbravici logofătul.

Mazilu, Dan, *Cron. munt.,* p. **11—88:** *„Letopisețul cantacuzinesc* şi *savoarea imprecației".*

Năsturel, Petre S., *Recherches sur Ies redactions greco-roumaines de la „Vie de Saint Niphon II, patriarche de Constantinople",* RESEE, V (1967), n[08] **1—2,** p. **41—75.**

Panaitescu, P. P. *începuturile istoriografiei în Țara Românească,* în *Studii şi materiale de istorie medie,* V (1962), p. 195—255, Autorii *Letopisețului Cantacuzinesc* şi al *Cronicii Bălenilor* (1688—1729) sînt anonimi. Radu Popescu continuă *Cronica Bălenilor.*

Simonescu, Dan, *Le chroniqueur Matthieu de Myre et une traduction ignoree de son „Histoire",* în RESEE, IV (1966), n[os]. 1 — 2, p. 81—114. Redacția românească a aceluiaşi studiu, în *Glasul bisericii,* 27 (1968), nr. 3 — 4, p. 436 — 456. Studiu şi textul cronicii, după ms. Academiei 2591.

Velculescu, Cătălina, *Continuitate şi salt în transmiterea variantelor „Letopisețului Cantacuzinesc",* în *Rev. de istorie şi teorie literară,* 25 (1976), 1, p. 51 — 63. Acelaşi, *Legende: reflexe în istoriografie,* în *Rev. de istorie şi teorie literară,* 27 (1978), 1, p. 23 — 33. Cronicarii au notat evenimentele, în general, sobru, dar începînd cu jumătatea a doua a sec. XVII-lea, introduc anecdota şi legenda, ca procedeu literar.

Zamfirescu, Dan, *Matei al Mirelor şi „Letopisețul cantacuzinesc",* în Dan Zamfirescu, *Studii,* p. 184—204.

RADU POPESCU

Ediții. *Istoriile domnilor Țării Româneşti de Radu Pcpescu vornicul.* Introducere şt ediție critică întocmite de Const. Grecescu. Ed. Acad. R. P. Kcmâne, Bucureşti, 1963. Studiu introductiv de Eugen Stănescu, „Cronica *Istoriile domnilor Țării Româneşti* şi locul ei în istoriografia medievală românească" (p. V-L). „Introducere" de C. Grecescu (p. LI —CVI). „Notă asupra ediției" de Dan Simonescu (p. CVII-CX).

Istoriile domnilor Țării Rumâneşti de Radu Popescu, în Gregorian, *Cron. munt.,* I, p. 225 — 577. Cuprinde cele 3 cronici atribuite lui Radu Popescu: 1290— 1688, zisă „Cronica Bălenilor", 1688— 1714 (domnia lui Constantin Brîncoveanu), 1714— 1729 (domniile lui Ştefan Cantacuzino şi Nicolae Mavrocordat).

Studii. C ă r ă u ş u, Al. şi Stan, D., *Un punct de vedere probabilist-injormațional în problema, paternității cronicii „Istoriile domnilor Țării Româneşti"*, în *Studii şi cercetări lingvistice,* XIX (1968), 1, p. 163—175. Cercetarea statistică-matematică confirmă că „aşa-numita cronică a Bălenilor aparține tot lui Radu Popescu".

Cioculescu, Serba n, *Recitind cronica lui Radu Popescu,* în *Varietăți,* p. 62 — 69.

Ionaşcu, Ion, *Mărturii relative la cronicarul Radu Popescu,* în *Revista istorică română,* XV (1945), p. 17-35.

Mazilu, Dan, *Cron. munt.,* p. 89 — 145: *„Cronica Bălenilor" sau obligativitatea replicii.*— Acelaşi, *Ibidem,* p. 281—338: „Radu Popescu sau idiosincraziile monahului Rafail". Analiza stilistică a ultimei părți din „Istoriile...", cu evenimentele de la oct. 1699— 1729.

Neamț u. Drago ş-S ebastian revine la opinia că Radu Popescu este autorul întregei cronici *Istoriile...* (1290— 1629), în două studii, unul cu argumente bazate pe analiza izvoarelor cronicii *(Paternitatea şi datarea cronicii „Istoriile domnilor Țării Româneşti"),* în *România literară,* II, 1969, 11 dec, nr. 50, p. 12 — 13; al doilea, cu argumente stilistice *(Probleme de interpretare stilistică a textelor istoriografice româneşti, cu privire specială asupra „Istoriilor" lui Radu Popescu),* în *Studia bibliologica,* voi. III, Suplementum Philologicum, partea II, Bucureşti, 1969, p. 577-638.

RADU GRECEANU

Ediții. Radu logofătul Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brîncoveanu voievod* (1688— 1714). Studiu introductiv şi ediție critică întocmite de Aurora Ilieş. Ed. Academiei R.S.R., Bucureşti, 1970. Singura ediție care explică ştiințific cele două variante ale cronicii, pentru evenimentele anilor 1699— 1707.

Radu Greceanu, *începătura istoriii vieții luminatului* (...) *domnului Țării Rumâneşti Io Costandin Brîncoveanu* (...), în Gregorian, *Cron. munt.,* II, p. 5—272.

Simonescu, Dan, *Cronici versificate,* p. 34—48: „Poveste de jale asupra uciderii postelnicului Constantin Cantacuzino (20 dec. 1663)". Autorul şi originalul grecesc nu se cunosc, dar s-a păstrat traducerea lui Radu Greceanu. Se publică elegia.

Studii. Mazilu, Dan, *Cron. munt.,* p. 147—228: „Radu Greceanu şi retorica encomionului".

ANONIMUL BRÎNCOVENESC

Ediții. *Istoria Țării Româneşti de la octomvrie 1688 pînă la martie 1717.* Ediție întocmită de Constantin Grecescu. Ed. ştiințifică, Bucureşti, 1959. Prefață de Dan Simonescu (p. V—XVI). Introducere de C. Grecescu (p. XVII —XLII).

Istoria Țării Româneşti de la octombrie 1688 pînă la martie 1717 (Cronica anonimă despre Brîncoveanu), în Gregorian, *Cron. munt.* II, p. 273 — 352.

Studii. Cioculescu, Serba n, *Vorbirea directă şi cea indirectă. Cronica anonimă brîncovenească,* în *Varietăți,* p. 45—49.

Mazilu, Dan, *Cron. munt.,* p. 229—280: „Anonimul Brîncovenesc" — sau simularea obiectivității.

CONSTANTIN CANTACUZINO

Ediţii. *Istoriia Ţării Rumâneşti de Stolnicul Constantin Cantacuzino,* în Gregorian, *Cron. munt.,* I, p. 1—79.

Stolnicul C. Cantacuzino, *însemnările de călătorie şi de studii la Constanti-nopol, Veneţia şi Paăova (1665—1669),* ediţie transliterată de Florica Dimitrescu, în *Contribuţii la istoria limbii române vechi.* Ed. didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1973, p. 106— 120, deosebit facsimilele f. 59, 112—113, 127—136 din ms. Academiei nr. 1498.

Binder, Paul, *Ein siebenbiirgischer Freund des rumänischen humanisten Constantin. Cantacuzino-Stolnicul: Arzt Martin Hermann aus Braşov,* în RESEE, XV (1977), nr. 2, p. 365 — 367. Se publică o scrisoare a lui Drăghici Cantacuzino, fratele Stolnicului (26 martie 1660), către Michael Hermann, tatăl lui Martin Hermann (1643— 1692), colegul de studii al lui CC. la Padova.

Studii. Cândea, Virgil,. *Stolnicul între contemporani,* Bucureşti, 1971.

D i m a-D răgan, Corneliu şi Bacâru, Livia, *Constantin Cantacuzino stol-nicul-călător prin Europa veacului XVII,* în *Ateneu,* V, 1968, nr. 6, p. 10. Pe baza unor surse medievale — Cornelio Magni, Antonio Lupis — se susţine că stolnicul, după terminarea studiilor la Padova, se îndrepta spre Franţa, Anglia, Olanda, Belgia şi că „probabil la începutul anului 1669" şi-a susţinut doctoratul la Louvain. Cercetările arhivei Universităţii din Louvain făcute de prof. Mărio Ruffini (comunicare epistolară) nu confirmă afirmaţia lui Antonio Lupis.

D i m a-D răgan, Corneliu şi Bacâru, Livia, *Constantin Cantacuzino stolnicul (Un umanist român).* Ed. Albatros, Bucureşti, 1970. Pentru ipoteza că Stolnicul a susţinut teza de doctorat la Louvain (p. 140-143), v. mai sus.

Rossetti, Lucia, *Constantin Cantacuzino studente romeno a Padova,* în „Istituto per la storia dell'Universitâ di Padova. Quaderni per la storia dell'Universitâ di Padova", 1, Padova, 1968, p. 147— 154. Autoarea publică matricola de înscriere a Stolnicului la Colegiul padovan: „D. Constantinus Cantacuzenus Constantino politanus pupillus die dicta (17 septem-bris 1667)", precum şi alte preţioase ştiri despre mediul universitar în care s-a format stolnicul.

SCRIITORII ARDELENI: TEODOR CORBEA ŞI GHEORGHE BRANCOVICI.

C a r d a ş, Gh., *Teodor Corbea poet şi traducător al Psaltirii, „vel pisar şi canţelar" al împăratului Petru cel Mare,* în *Mitropolia Olteniei,* XIX (1967), nr. 1—2, p. 28 — 44.

Meteş, Ştefan, *Din relaţiile noastre cu Rusia. Fraţii David şi Teodor Corbea din Braşov în slujba poporului român, ca luptători contra Unirii cu Roma, ca diplomaţi şi scriitori,* în *Mitropolia Ardealului,* V (1960), nr. 11—12, p. 836—862.

Panaitescu, P. P., *Legăturile culturale ale ţărilor române cu Rusia în epoca reformelor lui Petru I. Noi contribuţii,* în volumul aceluiaşi autor *Contribuţii la istoria culturii româneşti,* Ed. Minerva, Bucureşti, 1971, p. 596 — 611, despre Teodor Corbea, traducător al *Psaltirii.* La p. 620 — 633, Dan Zamfirescu face bibliografia operelor lui P. P. Panaitescu, atît de importante pentru literatura română veche.

Schiau, Octavian şiCurticăpeanu, Doina, *Psaltirea lui Teodor Corbea,* în *Steaua,* XVII (1967), nr. 12, p. 56—98. Vezi mai sus „Epoca" lui Const. Brâncoveanu", nota *Stourdza, Alexandre, A. C.*

D i m a-D răgan, Corneliu, *Cultural relations between the serbian chronicle Georges Brankowitch and the stolnic Constantin Cantacuzino,* extras din RESEE, II (1964), nr. 3—4.

POSTFAȚĂ

ISTORICUL LITERAR N. CARTOJAN

După aproape 40 de ani de la publicarea volumelor lui Nicolae Cartojan, Istoria literaturii române vechi *(3 voi., 1940—4944), Editura Minerva face un prețios dar istoriei literare române, cititorilor români şi străini, reeditînd această erudită operă.*

Expusă timp de mai mulți ani sub forma cursurilor ținute la Universitate, trecută de la stilul academic oral la acela al prezentării ştiințifice tipărite, materia volumelor a creat „o şcoală" în cercetarea istorico-literară română. Serii de studenți i-au asimilat cuprinsul şi l-au transmis, prelucrat pedagogic, didactic, elevilor din învățămîntul liceal sau superior. Chiar şi cercetători care nu i-au fost elevi mu folosit mai departe interesantul material din volumele lui Cartojan, spre cîştigul acelora cărora l-au transmis.

Nicolae Cartojan a venit în Capitală din provincie (Giurgiu), de la învățămîntul liceal, la cel universitar, prin 1921, ca asistent, apoi docent, conferențiar şi profesor. în acei ani, istoria literară română în domeniul literaturii vechi stagnase. De la cursul litografiat al lui Ovid Densusianu (1898), de la volumele lui N. Iorga (1901, 1904), nu se mai publicase decît aspecte monografice, mai mult de interes filologic, de către N. Drăganu. Lipseați interesul, „şcoala" pentru abordarea problemelor literaturii române vechi. N. Cartojan a luat din contemporaneitate numai aspectele creatoare, închinîndu-şi timpul, viața, studiului unui domeniu literar deloc sau prea puțin explorat. A devenit, deci, un luptător activ într-un sector pentru care avea o temeinică pregătire ştiințifică şi însuşiri temperamentale. A luptat ca să învingă indiferența multora şi să formeze o şcoală de cercetare literară.

O viață modestă şi scurtă, o activitate intensă de istoric literar şi comparatist, care trebuie cunoscute mai de aproape, pentru că ele arată, o dată mai mult, că pasiunea şi devotamentul generează lucrul bun.

în sînul familiei, profesorul N. Cartojan s-a bucurat de puternice resurse sufleteşti, ştiind să armonizeze interesele sale ştiințifice cu ale familiei. Profesorul a antrenat în preocupările şi pasiunile lui ştiințifice pe soție, pe cele două fiice (una licențiată în filozofie, la Bucureşti, alta cercetătoare în domeniul istoriei literare la Paris), care au participat, adesea, cu abnegație, dar totdeauna cu dragoste, la activitatea lui.

Cîteva orientări în acest sens sînt necesare mai înainte de a invita pe cititor la lectura operei lui N. Cartojan.

Născut la 4 decembrie 1883 în satul Călugăreni- Uzunu din judeţul Vlaşca, N. Cartojan era ultimul descendent pe linie masculină (cu numele Cartojan), al unei familii vechi româneşti de răzeşi. Studiile liceale le-a terminat în 15 02, la Liceul Sf Sava. A urmat cursurile Facultăţii de litere şi filozofie din Bucureşti, unde a atras atenţia profesorilor, dar mai ales a lui I. Bianu, N. Iorga şi Titu Maiorescu.

Titu Maiorescu a adnotat şi a distins cu bilă albă o bună lucrare de seminar a lui Cartojan, care trata despre Schopenhauer. Lucrarea, prezentată la Seminarul de Istoria filozofiei, pe care-l conducea însuşi Titu Maiorescu, prin anii 1502— 7503, se găsea printre manuscrisele rămase de la Cartojan —- ne semnalează un intim al familiei [1]. *Aceştia s-au întrecut a şi-l apropia în sfera preocupărilor lor, primul la Academia Română, al doilea ca partizan politic şi colaborator la revistele lui, al treilea, colaborator la* Convorbiri literare.

Licenţiat în 1506, ocupă, pe rînd, locul de profesor de limba şi literatura română la o şcoală comercială din Giurgiu (1507), profesor şi director la gimnaziul „Ion Maiorescu" din Giurgiu (1910), la Liceul militar Mănăstirea Dealu. Luînd concediu de la catedră aproape doi ani, adînceşte studiile de istorie literară şi de metodă la Universitatea din Berlin (1 octombrie 1912—1 septembrie 1913, 1 noiembrie 1913— 1 februarie 1914), dar nu ne-a împărtăşit din această epocă decît faptul că urma cu regularitate cursul slavistului Al. Bruckner, autorul uneia dintre cele mai bune istorii a literaturii polone.

Pe timpul ocupaţiei germane, pînă la redeschiderea şcolilor din Giurgiu, a profesat la liceele Matei Basarab şi Gheorghe Lazăr din Bucureşti (1916—1918). Seminarul Central şi Seminarul Pedagogic Universitar „Titu Maiorescu" din Bucureşti, ca şi Şcoala Superioară de Arhivistică şi Paleografie, au avut de asemenea cinstea de a-l număra printre profesorii lor (1523—1930).

în 1921 trece examenul de docenţă la specialitatea Istoria literaturii române, *pe Ungă catedra luiloan Bianu, căruia i-a fost asistent (1921) şi apoi conferenţiar (1523) ; din ianuarie 1930, ocupă ca titular catedra de* Istoria literaturii române vechi, *rezultată din scindarea catedrei lui Bianu, la Facultatea de litere şi filozofie din Bucureşti.*

Cunoscător al realităţilor noastre didactice, pentru că trecuse rînd pe rînd toate treptele învăţămîntului, N. Cartojan a primit diferite însărcinări oficiale, menite a da şcolii româneşti directive sănătoase. Astfel, a fost numit membru în comisia pentru cercetarea manualelor didactice (ianuarie 1523, reînnoit în decembrie 1925); preşedintele Comisiei pentru cercetarea manualelor de limba română (octombrie 1925); *membru în Consiliul permanent al Ministerului Educaţiei Naţionale (februarie 1931), director al învăţămîntului Superior (1 septembrie 1939) şi preşedinte al Consiliului permanent (martie 1941).*

în toate aceste însărcinări pline de răspundere, Cartojan şi-a făcut datoria cu rîvnă şi pricepere, încît Ministerul Educaţiei Naţionale i-a adresat mulţumiri în mod oficial.

[1] N. Condeescu, în *Universul literar,* 54 (1945), nr. 8, 11 mart., p. *6.*

Meritele ştiinţifice ale profesorului Cartojan au fost apreciate, mai întîi, în străinătate, pentru că studiile lui se opreaţi la opere literare care făcuseră ocolul lumii întregi, mai înainte de a ajunge în literatura noastră. Dintre instituţiile ştiinţifice din ţară, Academia Română — şi anume Ioan Bianu a fost acela care l-a încurajat mai întîi şi i-a stimulat munca de cercetări în domeniul literaturii naţionale. Funcţionar la Biblioteca Academiei Române (1906), este numit membru corespondent al secţiei literare, la propunerea lui Ioan Bianu {Academia Română, Anale, *t. 49, 1928—1929,* p. *246, şedinţa din 1 iunie 1929) şi membru activ la 26 mai 1941* (Academia Română, Anale, *t. 61, 1940—■ 1941, p. 157, 159 şi 170—174), pe baza unui amănunţit raport alcătuit de profesorul Şt. Ciobanu. Această distincţie a fost scumpă lui N. Cartojan, care a trecut cu indiferenţă peste vanităţile vieţii! Tot gîndul lui, în ultimul timp, nu era decît „de a trece peste vicisitudinile vieţii, pentru a putea continua cu puteri noi munca de cercetări pe tărîmul literaturii noastre vechi"* (Acad. Rom., Anale, *t. 50, 1929—1930, p. 19). Şi tot acest avînt, recunoaşte el singur, venea dintr-un „puternic imbold' oferit de Academie, prin recunoaşterea meritelor lui. Vorbeşte în această mărturisire conştiinţa urni elite intelectuale rar întîlnite, pentru că, într-adevăr, la Cartojan, această mărturisire n-a rămas o simplă figură oratorică; din 1929, cînd mulţumea Academiei Române pentru cinstea de a-lfi ales membru corespondent şi pînă a căzut bolnav (5 decembrie 1944), fiecare treaptă din evoluţia activităţii lui se realiza prin transportări obositoare la biblioteci diferite, cercetări minuţioase, care-i măcinau organismul.*

Activitatea lui Cartojan în sînul Academiei Române a constat, între altele, din patru monografii temeinice, publicate (vezi mai jos Bibliografia *A, nr. 12, 13, 22, 88), deci cunoscute—şi dintr-o comunicare citită la 4 februarie 1944, neterminată şi nepublicată:* Introducerea limbii române în biserică *{al cărei manuscris este la familie).*

în această comunicare, Cartojan dezvoltă un punct de vedere nou, privind înlocuirea limbii slavone cu cea română, în vechile cărţi bisericeşti. Părerea lui este că traducerea vechilor cărţi slave şi greceşti în româneşte implică o problemă şi de ordin muzical. Dacă unele părţi din aceste cărţi, destinate citirii, puteau fi traduse uşor, altele, în schimb, destinate cîntării (imnurile în genere, conda-cele, troparele, icoasele, irmoasele etc.) nu puteau fi redate în româneşte aşa de uşor, din cauza ritmului versificaţiei (în cărţile greceşti, aceste imnuri sînt în versuri) şi din cauza necesităţilor cerute de glasurile melodiei bisericeşti. De aceea, introducerea completă a limbii româneşti în biserică trebuie mutată din primele decenii ale secolului al XVIII-lea (teoria lui Ioan Bianu) ceva mai tîrziu, între anii 1776—1780, cînd mitropolitul Grigorie transpune în româneşte şi cîntările, în Mineele *tipărite de Chesarie şi Filaret, episcopii Rîmnicului. Această teorie interesantă, din nefericire numai schiţată în comunicarea neterminată a lui Cartojan, este îndreptăţită şi confirmată, după cum am arătat si cu alt prilej* [1]*, de înseşi documentele vremii.*

într-adevăr, în Psaltirea *tipărită la Tîrgovişte, în 1710, de Antim Ivireanu găsim următorul pasaj foarte elocvent: „înadinsu am pus aceşti doi psalmi [134 şi 135] sloveneşte, pentru darea îndemîna cîntării"*[2]*.*

[1] Ioan Bianu şi Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche, 1508—1830. Tomul IV. Adăugiri şi îndreptări,* Buc, 1944, p. XI.

[2] *Ibidem,* p. 37-38, nr. 46.

Viaţa şi atitudinea lui Cartojan oferă o admirabilă lecţie de modestie pentru că, afară de familie [1]*, mă întreb cine a ştiut că, mai înainte ca instituţiile similare din ţară să-i fi recunoscut meritele, Academia de studii medievale din S.U.A. l-a chemat ca membru al ei la 29 ianuarie 192i*[2]*. Profesorul N. Cartojan s-a bucurat de onorurile şi recunoaşterea competenţei ce-i venea din străinătate, chemat fiind ca membru în* Commission internaţionale d' Histoire litteraire moderne *din Paris (1934), în care calitate a colaborat la* Repertoire chronologique des litteratures modernes, *publicat sub direcţia lui Paul van Tieghem {Paris, 1935). El participa activ la diferite congrese internaţionale, la Praga, al filologilor slavi (1929), la Bucureşti, al istoricilor (1935), la Bucureşti (1936) şi la Zilrich (1938) al secţiei „d' histoire litteraire" pe Ungă Congresul <„des sciences historiques"; la toate a ţinut comunicări referitoare la cărţile populare (vezi mai jos* Bibliografia, *nr. 19, 27) şi una publicată în foi volante:* L' humanisme dans Ies pays roumains, *ţinută la Bucureşti, la Congresul internaţional al istoricilor (1935).*

Nu mai puţină satisfacţie a simţit N. Cartojan cînd a fost numit „Doctor honoris causa" al Universităţii din Padova (mai 1942) [s]*. în această alegere, Universitatea padovană a văzut, cred, în persoana lui şi pe linia tradiţiei, pe urmaşul umanistului de la sfîrşitul secolului al XVII-lea, stolnicul Const. Cantacuzino, student român la Padova. Cert este că N. Cartojan, cu un an mai tîrziu (mai 1943), fiind însărcinat de Academia Română, a depus un bust al Stolnicului în aula Universităţii din Padova* [i]*, s-a simţit obligat să evoce figura şi însemnătatea culturală, istorică şi literară a Stolnicului într-o frumoasă plachetă, scrisă în colaborare cu profesorul Ramiro Ortiz:* Un grande erudito romeno a Padova: Lo „stolnic" Cantacuzino *(Bucarest, 194.3). Această lucrare, bogată în fapte precise, nu a putut fi completată decît în zilele noastre, prin descoperirea însăşi a catalogului bibliotecii Stolnicului şi prin editarea lui, urmată de preţioase ştiri complementare* [5].

Profesorul Cartojan era convins că un universitar trebuie să-şi primenească des cunoştinţele ştiinţifice, adăpîndu-se direct din sursele cele mai autorizate şi mai recent descoperite. Pasionat de carte şi biblioteci, lucra în ultimul timp aproape în fiecare an în marile biblioteci ale Occidentuluj.. Aprecia prietenia pe care savanţii lumii i-o arătau şi întreţinea o frecventă corespondenţă cu ei — el care găsea cu atîta greutate clipele libere. De aceea, amintirile scrise de Cartojan despre bătrînul savant Moses Gaster arătau înalta consideraţie ce acorda ştiinţei, pentru împlinirea căreia cei devotaţi îşi sacrificau sănătatea [6] *sau interesele*

[1] N. Condeescu, *încă un cuvînt despre* A'. *Cartojan,* în *Universul literar,* nr. 6, din 25 februarie 1945, p. 11.

[2] „The Medieval Academy of America, T-ehman Hali, Cambridge Massachusetts" din Harvard. Cartojan primea regulat *Speculum,* revista acestei Academii, apărută întîi în 1926.

[3] *Analele Academiei Române, Dezbaterile,* Tomul 63, 1942— 1943, p. 4 — 5.

[4] *Raportul Secretarului general despre lucrările Academiei Române din 1943—1945,* Bucureşti, 1945, p. 34-35.

[5] Corneliu Dima-Drăgan, *Biblioteca unui umanist român: Constantin Cantacuzino Stolnicul,* Bucureşti, 1967, XV, 406 p. (prefaţa lui V. Cândea şi studiul lui Dima-Drăgan sînt scrise în româneşte, englezeşte, franţuzeşte şi ruseşte).

[6] în aceste amintiri, N. Cartojan face aluzii la însuşi cazul lui M. Gaster, care, la bătrîneţe şi din cauza muncii intense şi-a pierdut vederea, dar, aşa bolnav, continua să scrie despre literatura românească veche dictînd secretarului său.

personale. Dar în aceleaşi amintiri găsim exprimată şi admiraţia unui pasionat cercetător pentru înlesnirile ce ţi le aduce organizarea muncii ştiinţifice: „Mi-am ales pensiunea la Londra *în apropiere de British Museum şi îmi petreceam vremea în vasta sală rotundă a bibliotecii. Eram încîntat de confortul pentru munca ştiinţifică: băncile secţionate pe specialităţi; la capătul fiecărui rînd de bănci, o mică bibliotecă uzuală cu cărţile strict necesare specialităţii; la rîndul său, fiecare loc de cititor înzestrat cu toc şi cerneală şi cu un tampon cu sugativă, de plumb masiv, legat de bancă cu un lănţişor. Dar mai interesante pentru mine erau cataloagele mari, in folio, care îţi dădeau în litere de tipar, alături de operele scriitorilor, şi recenziile, ori polemicele pe care le iscaseră.* [1]"

N. Cartojan trăia problemele ştiinţifice, avea un mare respect pentru ştiinţă şi pentru cei care o slujeau, dar totodată era un om rezonabil, care alterna munca de birou cu orele de odihnă; era un om de relaţii şi el nu s-a izolat niciodată de societatea contemporană din care a reţinut numai lucrurile pozitive. Biroul lui de lucru a fost cald şi primitor pentru multă lume, de la savanţii încercaţi, pînă la studenţii începători în studii ştiinţifice. Profesorul N. Cartojan n-a fost însă numai un savant mare şi lucid, un profesor şi pedagog excelent, o minte clară şi bogată, el a fost un soţ şi un părinte foarte bun, un om deschis şi iubitor de societate, deosebit de atent şi prevenitor cu toată *lumea; nu un savant uscat, ci* un om în toată puterea cuvîntului, *devotat ştiinţei şi meseriei, ca şi familiei. Exprima dragostea de viaţă, ştia să aprecieze o companie plăcută şi chiar veselă, să se bucure de o glumă şi chiar să participe la bucuriile celor tineri* [2].

N. Cartojan a început a se face cunoscut ca un bun profesor, mai întîi de liceu şi apoi la Universitate. Considera catedra ca un sanctuar şi nu înţelegea a se înfăţişa aici decît ca să oficieze ceva solemn. în primii ani, fiind conferenţiar, îşi citea prelegerile, dar repede ajunsese la o perfectă oratorie academică, clară şi metodică în expunerea celor mai încurcate teorii şi lecţiile lui erau fermecătoare prin stilul natural şi colorat.

Cea mai mare parte din activitatea lui ştiinţifică a pornit de la catedră, unde împărtăşea, cu rezervă sau cu certitudine, descoperirile lui de texte vechi. Transformate, amplificate, adîncite în argumentare şi în aparatul ştiinţific necesar, aceste prelegeri universitare deveneau, rînd pe rînd, monografii temeinice, tipărite, şi, în sfîrşit, sintezele atît de frumos scrise, pe cît de adîncite — în părţile lor componente — asupra cărţilor populare şi asupra evoluţiei literaturii române vechi.

Deşi cronologiceşte ultimul lui curs are titlul Epoca fanarioţilor, *totuşi, sub acest titlu, profesorul Cartojan a tratat mai mult romanul popular răspîndit la noi în secolul al XVIII-lea şi mai puţin celelalte domenii literare, istoric şi religios. în mai multe rînduri a anunţat studenţilor un curs despre Dimitrie Cantemir, pe care însă nu l-a ţinut niciodată.*

[1] N. Cartojan, *Amintiri despre Gaster,* în volumul *Anton Pann, „Povestea vorbii",* ed. a Ii-a. Cu introducere de dr. M. Gaster, Craiova, Ed. Scrisul românesc, f.a., p. 16 (colecţia „Clasicii români comentaţi").

[2] Amintirile membrilor familiei, ale mele personale din excursiile la care participa scot în evidenţă latura umană a personalităţii lui Cartojan, atît de bine prinsă, dealtfel, şi de Ion Zamfirescu în articolul său publicat în *Ramuri,* V (15 iulie 1968), nr. 7, p. 10 şi 23.

în ultimii ani ai vieții, Cartojan a consacrat mult timp studiului vieții şi operei lui Dimitrie Cantemir. Intenționa sâ-i închine un curs de un an şcolar întreg. A început cu o serie de lucrări de seminar, dictînd studenților temele şi titlurile subiectelor. Pleca de la lectura şi analiza fundată *a operelor. Stimula pe studenți să facă eforturi spre descoperirea de idei şi teme noi*; *îi îndemna să aducă în lucrările lor contribuții personale. După lectura lucrării, discuțiile se desfăşurau dirijate cu tact de pedagog. Orice intervenție a lui Cartojan constituia o îndrumare metodică, o învățătură nouă de laborator ştiințific, un cîştig în experiența de lucru a studenților. Pentru seminarul D. Cantemir a dat lucrări de interpretare, dublate de materiale pe fişe; la lucrarea* Elemente folclorice şi etnografice în „Descrierea Moldovei" *a dat o bogată bibliografie de lucrări folclorice şi etnografice din care studenții trebuiau să rezume, pe fişe, tema, motivul sau fapta care prezenta identități, similitudini sau diferențieri, între ce era pe vremea lui Cantemir şi ce era viu şi actual încă în viața folclorică şi etnografia poporului.*

Procedeul acesta l-a aplicat cu rezultate mai fericite în lucrările de seminar dedicate cărților populare şi ecourilor lor, prin popularizare, în creația literară orală şi cultă. Un intim al familiei spune că în vara anului 1944, la Pucioasa; unde lucra în lunile toride, a recitit critic operele lui Cantemir şi literatura despre el: „Cîteva din cele mai cu autoritate îl nemulțumeau totuşi prin insuficiența informațiilor asupra formării intelectuale a viitorului domn moldovean. Simțea că mediul levantin din Istambul i-a transmis mult mai multe adieri occidentale decît se bănuieşte şi se interesa de stilul prețios *francez din secolul al X.VII-lea, în care vedem unul din modelele încîlcirilor cantemireşti.* [1]"

Pe de altă parte, ne-a comunicat, o dată că dacă ar mai putea studia în Italia (Veneția) o vară, ar putea preciza multe surse latino-italiene ale pregătirii filozofice şi literare a lui Cantemir (se referea, în special, la Logică).

Nicolae Cartojan a fost primul profesor de literatură română veche, creatorul acestei specialități, şi n-a încetat o clipă de a-i asigura o dezvoltare cît mai ştiințifică şi cît mai organică în evoluția studiilor istorico-literare române.

în urma a numeroase cercetări făcute în bibliotecile Occidentului şi în aceea a Academiei Române, profesorul Cartojan ajunsese la convingerea că au existat între-literatura română veche şi literaturile medievale ale Occidentului, mai ales ale popoarelor romanice, numeroase raporturi culturale şi literare. Minuțioasele lui cursuri şi seminarii cu studenții dezvoltau adesea acest nou punct de vedere.

Pe de altă parte, însă, dîndu-şi seama de influența bizantino-slavă exercitată asupra produselor culturale şi literare române, profesorul Cartajon îşi consolida catedra cu toate mijloacele posibile şi, în H38, obține înființarea unui lectorat de limbă neo-grecească, pe lingă catedra sa. Pregăteşte apoi asistenți pentru limba polonă, pentru limba cehă şi pentru vechea bulgară, dorind a studia literatura noastră veche în legăturile ei fireşti, impuse de vecinătatea cu popoarele slavice înconjurătoare. Pe discipolii lui mai devotați i-a trimis, pe unul (Emil Turdeanu) la Sofia şi la Paris (H33, H35), pe altul (Dan Simonescu) la Atena (1934), pe al treilea (I. C. Chițimia) la Varşovia (H37—1940) şi în Italia (1934, 1939), pe Ion Cazan la Praga (1938), ca să studieze contactele literaturii române

[1] N. Condeescu, în *Universul literar,* 54 (1954), nr. 8, p. 6.

medievale cu literaturile popoarelor vecine. Discipolii lui l-au iubit, l-au stimat şi-i-au ascultat cuvîntul. Cina, în K34, a publicat primul volum din Cercetări literare, *s-a văzut ce înseamnă un profesor bun şi un pedagog de elită. Contribuţia elevilor lui la cele 5 volume din* Cercetări literare, *statornică la unii (Emil Turdeanu), sporadică la alţii (I.C. Chiţimia, Dan Simonescu, I. Cazan, A. Camariano, Al. Ciorănescu) avea valoarea unui omagiu al elevilor adus profesorului lor.*

Dar moartea la numai 61 de ani a curmat realizarea totală a planului vast, conceput de ilustrul profesor. . .,-_,>

Noi, discipolii săi, din contactul pe care l-am avut cu. erudiţia sa, am admirat. întotdeauna concepţia sa de lucru, care, în esenţă, era aceasta: trebuinţa, de a aduce ceva nou este condiţia care justifică apariţia unui studiu; înfăţişarea metodică a subiectului; claritate şi precizie in expunerea faptelor; căldură şi frumuseţe stilistică în prezentarea analizelor literare. Ca studenţi, urmăream cu interes ecoid pe care-l trezeau studiile maestrului nostru în străinătate şi cu satisfacţie, constatam că savanţi şi specialişti ca Henri Gregoire, Mărio Roques, Giulio Bertoni, Carlo Tagliavini, Mărio Ruffini, Mihail Lascaris, N. Svoronos, Costas Kerofilas, Stylpon Kyriakidis şi alţii se uneau în a recunoaşte profesorului Cartojan titlul de comparatist şi medievist emerit sau de. autor al unor lucrări care cer sforţări supraumane (Kostas Kerofilas: „II a fallu donc un travail surhumain").

Pe atunci în universităţi nu se preda Literatura universală, *iar studiile comparatiste şi-au făcut la noi apariţia prin lecţiile lui Cartojan, în care profesorul prezenta difuzarea temelor şi motivelor din cărţile populare în literaturile lumii,, dar în special în literaturile sud-estului european. Problema, atît de. actuală.azi, a relaţiilor Est-Vest pe plan literar medievistic, Cartojan a înfăţişat-o pentru prima dată la noi,. în lumea tineretului universitar. De aceea, un fost student al lui subliniază cu satisfacţie metoda nouă de cercetare a profesorului care ataşa pe studioşi de medievistica literară: „Studiul amănunţit, amplu şi mai, ales comparativ lipseşte. Profesorul Cartojan se orientează spre. o direcţie nouă.* [1]"
■ . ■. ,_./ ,

Ca rezultat al acestor înclinaţii temperamentale, de organizator şi îndrumător, stau cele cinci volume[2] *din* Cercetări literare, *buletinul Seminarului lui, pline cu studii serioase ale elevilor îndrumaţi de el, apreciate atît de bine, nu numai în ţară, dar mai ales peste hotare* [3].

în aceeaşi categorie situăm şi colecţia: Texte de literatură veche românească, *îngrijită de el, la care a cerut concursul foştilor lui elevi {Dan Simonescu şi I.C. Chiţimia), cît şi colegilor de la Facultate (prof.Al. Rosetti). Simţind acut lipsa textelor de literatură veche românească utile învăţămîntului universitar, el a luat iniţiativa editării, în transcriere cu litere latine şi în copii fotografice, a celor mai însemnate monumente de veche limbă şi literatură românească (v.* Bibliografia, *nr. 117—120).*

[1] Ioan M. Negreanu, *Cronici literare,* Craiova, 1938, p. 180.

[2] Pornise tipărirea şi a voi. al Vl-lea, din care a apărut numai extrasul Emil Turdeanu, *Opera Patriarhului Eftimie al Tîrnovei (1375—1393) în literatura slavo-română,* Bucureşti, 1946, 29 pag. + 9 planşe.

[3] Vezi *Deutsche Literatur Zeitung,* organul Academiei din Berlin.: Heft 39/40, 29 sept. 1940, p. 902-906. . ■

Urcat pe treptele cele mai înalte ale învăţămîntului superior, Cartojan n-a stat departe nici de nevoile învăţămîntului secundar, căruia i-a închinat o bună parte din activitatea lui, lucrînd foarte bune manuale didactice, superioare multora din acea vreme, prin sistematica expunere a gramaticii, prin observaţiile literare şi explicaţiile istorice ce însoţesc bucăţile de lectură (v. Bibliografia, *nr. 8S—Q9).*

însă cel mai frumos dar făcut de Cartojan învăţămîntului de cultură generală, pentru limba şi literatura naţională, este bogata colecţie „Clasicii români comentaţi," editată de „Societatea Scrisul Românesc" din Craiova. De la vechile şi îngrijitele ediţii Minerva, *de mult epuizate, literatura clasicilor intrase pe mina cîtorva edituri care urmăreau scopuri pur comerciale. Asemenea edituri trimeteau ultima ediţie găsită în comerţ lucrătorilor tipografi pentru a o culege*; *în tipografie, corecturile se făceau de către funcţionari. Lipsa specialiştilor şi a unor îndrumători ai culturii literare şi ai lecturii particulare era evidentă. Carenţa chiar a unor principii şi criterii etice, în ce priveşte alegerea bucăţilor—toate acestea erau defecte constatate la fiecare pas în ediţiile ce se puneau în mîinile tineretului nostru şcolar. Greşelpde tipar, omisiuni de text, deformări de cuvinte se strecurau şi se adăugau de la o ediţie la alta, micşorînd din valoarea lor ştiinţifică [1], în asemenea împrejurări, N. Cartojan întemeiază, în 1930, numita colecţie, în care au fost editaţi 29 scriitori români, cu 51 opere, dintre cele mai însemnate, plus două volume cu fragmente din cronicarii şi istoricii români din Transilvania şi un volum cu poezii popidare de la românii din Valea Timocului.*

Concepute în spirit ştiinţific exigent, tu ample studii introductive, cu notiţe, comentarii şi ilustraţii artistice şi documentare, aceste ediţii, bazate pe tdtima redacţie publicată de autorul însuşi, au devenit în anii dintre cele două războaie un instrument de strictă necesitate în orientarea lecturii literare a tineretului, valoarea ştiinţifică şi educativă a colecţiei a fost recunoscută unanim. Deşi editura n-a putut răsplăti cum ar fi trebuit munca aleasă a colaboratorilor, totuşi, aceştia, cei mai mulţi profesori universitari, au nesocotit preocupările materiale şi s-au strîns cu încredere în jurul lui N. Cartojan, ajutîndu-l la marea operă. El însuşi a editat aci o parte din basmele lui P. Ispirescu, din operele literare ale lui M. Kogălniceanu şi poeziile lui Th. Şerbănescu.

Cercetătorul atent şi iniţiat al Bibliografiei *operelor lui N. Cartojan va vedea, el singur, că pasiunea pentru studiile de istorie literară a manifestat-o încă din li 07, cînd era funcţionar la secţia manuscriselor din Biblioteca Academiei Române. Acest tezaur de material inedit, referitor la istoria culturii noastre-, a trezit pasiunea de studiu în sufletele mai multor cercetători români ca, Ilarie Chendi, Vasile Pârvan, N. Zaharia, Al. T. Dumitrescu, Perpessicius ş.a. A început cu cercetări amănunţite asupra literaturii noastre moderne şi era un cunoscător fără egal al epocii 1840—1855, de care s-a ocupat pînă în ultimul moment al vieţii, cu un interes nemicşorat. Cartojan poseda în acelaşi timp darul*

[1] Vezi broşura *Scrisul românesc. Presa şi revistele literare despre Clasicii români comentaţi...* Craiova (1938) şi supărătoarele deformări de text din ediţiile operelor lui C. Negruzzi, în Costache Negruzzi, *Păcatele tinerelelor,* ed. comentată de V. Ghiacioiu, Craiova, 1937, p. I —VII.

amănuntului migălos, dar şi viziunea larg sintetică şi concluzivă. Aproape fiecare cercetare a lui este, ca metodă, întruparea acestui dublu procedeu de a privi şi trata problemele. La început l-au interesat revistele care au dat directive, care au determinat curente în renaşterea şi evoluția literaturii naționale. Sînt modele de monografii în materie studiile despre Propăşirea, România literară, *cea din 1851,* Alăuta românească *şi* Arhiva românească. *Temeinicia şi noutatea lor veneau din convingerea îndreptăţită a autorului că de un deosebit interes este să ştim ecoul pe care l-au avut marile idei în lumea contemporanilor. De aceea, două surse au început a fi folosite în istoriografia noastră literară de atunci: actele cenzurii şi corespondența dintre scriitori. Din aceleaşi preocupări au ieşit numeroasele lui articole asupra lui M. Kogălniceanu, pentru opera căruia avea multă admirație şi despre care intenționa să mai scrie 2—3 capitole, pentru a încheia şi publica, cred, cea mai bună monografie ce am fi avut în acea etapă a istoriei literaturii remâneşti moderne*[1].

în 1910, publică prima lui lucrare de literatură veche românească, Alexandria, *dar abia din 1922* (Alexandria. Noi contribuții) *interesul lui Cărtojan începe să se concentreze exclusiv asupra acestei specialități, pe care a studiat-o cu răbdare, perseverență, în sursele ei directe {manuscrisele vechi), pînă la sfîr-şitul zilelor lui. Uneori simțea nevoie să revie asupra problemelor puse. Astfel, dacă în 1910* Alexandria *a fost studiată în contextul românesc, în 1922 revine asupra acestei cărți populare, pentru a studia limba veche a textului şi pentru a stabili filiația manuscriselor româneşti, reuşind, prin această critică textuală, să precizeze versiunea sîrbească din care coboară prototipul românesc.*

Una după alta, urmează monografiile: Avgar în literatura românească, Legendele Troadei, Fiore di virtu, Rujdenița, Poema cretană, Erotocritul, *care aveau să-l facă apreciat şi bine cunoscut în lumea comparatiştilor medievişti din țară şi străinătate.*

Punctul nou de vedere al lui Cărtojan este de a arăta că românii n-au rămas, în cursul veacurilor, complet izolați de marile țări occidentale neo-latine şi că, cel puțin în domeniul literar, legendele şi povestirile care au încălzit imaginația apusenilor au ajuns, prin intermediare slave şi neogreceşti, pînă la noi, contribuind la formarea gustului nostru literar şi la formarea limbii literare române. Franța ne-a trimis romanele ei medievale Roman de Troie, Pierre de Provence et la belle Maguellone *(în româneşte* Imberie şi Margarona) *şi* Paris et Vienne *(în româneşte* Erotocritul). *Italia ne-a transmis* Fiore di virtu (Floarea darurilor), Le sottilissime astuzie di Bertoldo *şi* Le piacevoli e ridicole sempli-cita di Bertoldino. *Literatura spaniolă ajunge şi ea a ne fi cunoscută în epoca veche, prin două opere celebre:* Marco Aurelio con el Relox de Principes *(în româneşte* Ceasornicul Domnilor) *şi* El Criticon (Critil şi Andronius).

Pe de altă parte, cărțile populare fiind bunul comun şi al literaturilor slavice, al celei bizantine şi neo-greceşti, studiile lui Cărtojan cuprind bogate informații şi din cîmpul literaturilor popoarelor din Sud-Estul Europei. Aşa se explică de ce lucrările lui Cărtojan au fost bine primite în țările balcanice ; *una din ele, si anume* Erotocritul, *a fost chiar tradusă în greceşte sub titlul:*

[1] Chiar aşa, neterminată, această monografie ar merita să fie publicată într-un volum unitar, care ar cuprinde cam 22 capitole esențiale.

Ot *'â\izc£(;* Kut *'EMISOEC, itT\ysq* xou 'EpcoTOKpitou (Izvoarele directe şi indirecte ale; Erotocritului) *şi publicată în revista* To Nsov *Kpâxoq* (v. Bibliografia, *nr. 25).* . \

Stăpîn pe amănunte, putea ajunge la perspectiva largă sintetică. în H29 şi 1938 apar cele două volume Cărțile populare în literatura românească, *intrate în perioada slavonismului (voi. I) şi în perioada grecismului (voi II). Aceste volume constituiau opera de încoronare a activității de istoric literar a lui Cartojan.* -. •>

' *Greutatea cea mai mare pentru alcătuirea lor a fost faptul că nu se găseau monografii pentru toate textele populare care au circulat la noi. Multe din texte au fost descoperite şi identificate de Gartojan, printre manuscrisele Bibliotecii Academiei, pentru prima dată, cu prilejul acelor sinteze. De aceea, .contribuția lor este prea mare şi greu de arătat în cadrul unui spațiu restrîns; totuşi voi evidenția însemnătatea acestor sinteze din punctul de vedere al problemelor noi pe care le ridică.*

Aşa, de pildă, iconografia trv *arta şi meşteşugul zugrăvirii icoanelor în biserică* —■ *este pusă într-o lumină cu totul nouă. Se constată că după apariția studiilor lui Cartojan, pentru înțelegerea picturii vechi bisericeşti nu este destul să ai pregătire artistică şi cultura teologică necesară, dar trebuie să cunoşti bine legendele populare, apocrife. care au circulat în manuscrise în epoca veche a literaturii româneşti. Ele aii exercitat o mare înrîurire asupra mentalității zugravilor, din mîinile cărora au ieşit scene zugrăvite, inspirate din* Legenda lui Avgar *(voi. II, p. 13b,), din* Esopia *(voi. II, p. 266), din* Legenda Proclei şi a viței de vie *(voi. II, p- 94) sau din pseudo-evanghelia lui Nicodim (voi. II, p.'78^79) etc..(v. şi* Bibliografia, *A, nr. 8, 9, 26, 56).*

într-o vreme cînd comparatiştii îşi mărgineau subiectele studiilor lor numai la literatura cultă a marilor scriitori, Gaston Paris le-a arătat greşeala ce o făceau de a nu-şi fi extins cercetările şi în domeniul poveştilor, legendelor şi romanelor populare \. Sintezele lui Cartojan ilustrează în modul cel mai convingător teoria învățatului romanist şi medievist francez. El ne arată motive de origină veche orientală (din Sindipa *şi* Halima) *sau de origină talmudică (legendele apocrife ale Vechiului Testament), trecînd în folclorul occidental şi, în folclorul nostru.*

De cărțile populare s-au mai ocupat la noi B. P. Hasdeu (1879) şi Moses Gaster (1883). Hasdeu s-a restrîns la un număr foarte mic de texte, la acelea transmise în cunoscutul Codice Sturdzanus. *M, Gaster a mărit numărul textelor studiate, dar cele vreo 69 manuscripte* de care dispunea în 1883 erau cu totul insuficiente pentru a trage concluzii cu privire la filiația textelor şi la vechimea lor în literatura românească. Dovada au făcut-o sintezele lui Cartojan, care a descoperit pentru fiecare text în parte o versiune cu 60—120 de ani anterioară. Pe de altă parte, în timp ce prezentările lui Hasdeu şi Gaster erau studii izolate şi independente de evoluția întregii noastre literaturi, sinteza profesorului Cartojan*

[1] *Annales internationales d'histoire. Congres de Paris, 1900, 6-e* section: *Histoire comparee des Htteratures,* Paris, 1901, p. 39 —41.

[2] Dintre acestea, opt i le împrumutase poetul M. Eminescu. Vezi M. Gaster, *Literatura populară română,* Bucureşti, 1883, p. 577—579, nr, 9, 21, 40, 41, 47, 50, 51, 52. Alexandru Elian, *Eminescu şi vechiul scris românesc,* în *Studii şi cercetări de bibliologie.* I (1955), p. 129— 160.

este prima lucrare care încadrează literatura populară scrisa în dezvoltarea firească a literaturii româneşti. *Această încadrare nu o puteau face istoriile literare româneşti, decît pentru textele datate:* Alexandria *(1620) şi* Varlaam şi Ioasaf *(circa 1640).*

Pînă la Cartojan, nici o clasificare a textelor după conţinut nu. s-a făcut în mod raţional şi nici nu se putea face, pentru că el a descoperit texte şi legende noi. Apoi, alte texte se cunoşteau mai mult din titluri, căci nimeni nu descifrase conţinutul lor din multele manuscripte vechi ale Academiei Române, pentru a le identifica.

Opera de maturitate a lui Cartojan o constituie cele trei volume din Istoria literaturii române vechi, *care se reeditează acum revizuită şi completată sub raportul informaţiei bibliografice. Ele cuprind desfăşurarea literaturii noastre de la origini şi pînă la epoca lui D. Cantemir, ultimul scriitor studiat fiind stolnicul Constantin Cantacuzino.*

De la prima înfăţişare, volumele lui Cartojan ne aduc în minte marile opere asupra literaturii franceze alcătuite de învăţaţii Gustave Lanson sau Joseph Bedier şi Paul Hazard. Ca şi la acestea, formatul este in folio, puţin practic ca volum de bibliotecă, dar propriu operelor de mare întindere şi cu reproduceri fotografice de lux. Noutatea acestei sinteze nu stă în date, fireşte în bună parte cunoscute, ci în planul ei comparativ, urmărindu-se evoluţia noastră literară în comparaţie cu evoluţia literaturilor romanice, de o parte, şi cu apropierea literaturii noastre de fondul de cultură bizantino-slav de altă parte. Ca metodă, sinteza lui Cartojan se deosebeşte de celelalte similare, prin precizarea izvoarelor la operele traduse în româneşte. El a reuşit, apoi, să reîmprospăteze materialul, printr-o pătrundere directă a textelor şi prin folosirea ultimelor publicaţii de specialitate. Separă elementele de erudiţie, puse în bibliografia de la sfîrşitul fiecărui capitol, de partea de analiză literară şi istorică, pe care o face stăruind mai mult asupra însuşirilor artistice ale operelor. Pune amănuntele în cadrul unei idei generale, pentru a le da viaţă, cum, de pildă, în analiza cronicilor,. cînd vrea să dovedească spiritul părtinitor al autorilor. v.n *A*

Un merit deosebit este (după cum am arătat) acela de a fi încorporat literatura populară beletristică în evoluţia firească a literaturii româneşti. Această încorporare a fost făcută şi pînă la el, de M. Gaster, în a lui Geschichte der rumänischen Litteratur[1], *dar numii bibliografic şi descriptiv, în timp ce in. sinteza lui Cartojan ea divine o realitate vie şi organică, prin constatarea urmelor ce aceste lecturi au lăsat în sufletul cărturarilor de pe vremuri, prin constatarea a ceea ce mai trăieşte în sufletul scriitorilor moderni (cazul lui I. II. Rădulescu, Al. Macedonski, Ion Pillat, M. Sadoveanu ş.a.) şi prin adîncirea multor caractere particulare ale cărţilor populare.* ••• ■•

Prezentarea unui scriitor Cartojan o face după următorul plan metodic încredinţat de interferenţa societate-spiritualitate în materie şi de literatură, socotea că cele mai adinei sentimente şi gîndiri umane sînt determinate nu numai de natura eului însuşi, dar şi de societatea în care s-au născut autorii, de timpul în care au trăit, precum şi alte cauze neprevăzute care joacă un rol nu mai puţin important. Este o încadrare în istorie, metodă aplicată atunci în istoria literară mondială, care a precedat aplicarea concepţiei materialist-istorice şi a metodei

[1] Publicată în *Grundriss der romanischen Philologie, II,* 1898, al lui Grober.

dialectice din ştiinţa actuală a literaturii. în biografiile ce face scriitorilor, Car-tojan urmăreşte condiţiile lor ancestrale, factorii sociali şi culturali care au contribuit la dezvoltarea individualităţii scriitorului.

După biografia astfel înţeleasă, trece la analiza operei. Aceasta, niciodată n-a fost socotită de el ca aparţinînd numai trecutului, dar şi prezentului şi viitorului. Operele literare sînt veşnic vii prin formele nepieritoare ale artei cuvîntului, mereu dotate cu proprietăţi active în ce priveşte exercitarea imaginaţiei; mereu provocatoare de evocări sentimentale şi de emoţii estetice. Analizele care urmează, fie dintr-o cronică, fie dintr-o cazanie a lui Antim Ivireanu, fie dintr-un roman popular, scot în evidenţă sentimentul fundamental al scriitorului, arta unui portret, farmecul exprimării arhaice sau graţia naivă a unor legende pioase ; *într-un cuvînt, Cartojan* ajunge prin aceste analize să descopere sensul adînc omenesc al manifestărilor culturale şi literare vechi. *Dotat cu mult gust şi cu receptivitate literară, Cartojan încheie prezentarea scriitorului cu analiza elementelor de formă ale operelor, ceea ce numeşte el „limba şi stilul" scriitorului. Este, deci, un plan clasic, lansonian, în această prezentare, dar, mai mult decît în caracterizările reci ale lui Lanson, cele ale lui Cartojan încălzesc, transmit viaţa însăşi a textelor, iar simpatia cercetătorului pentru operă ne este comunicată în mod natural, într-o formă limpede şi simplă, care farmecă.*

Reluînd discuţia să amintim că un cercetător reproşa că „în marile controverse, N. Cartojan rămîne precaut şi nehotărît"[1]. *Precaut, da; nehotărît, nu ! Şi, ca să documentez părerea mea, va fi destul să dau un singur exemplu, foarte elocvent, pentru că el arată atitudinile contrare a doi cercetători, mari amîndoi, N. Iorga şi N. Cartojan, în faţa aceleiaşi probleme: originea romanică, franceză, a baladei populare la sîrbi şi la români. Mai întîi, lor ga discută problema originii baladei sîrbeşti cu prilejul venirii misiunii universitare franceze în România, în anul 1919.*

în consecinţă, într-un memoriu ocazional prezentat Academiei române[2]*, unde era primită oficial acea misiune, ajunge la concluzia că: „... balada sîr-bească apare nu, ca o creaţiune specială poporului sîrbesc, ci ca un împrumut* [...] *după balada apuseană, de provenienţă romanică, italiană şi mai ales franceză". Marile epopei occidentale medievale s-au dezagregat — continuă lor ga — s-au descompus în părţile lor componente, de cîntece vitejeşti, şi au trecut prin cruciaţi, din Franţa şi Spania, în Italia; din Italia au trecut în Peninsula Balcanică prin normanzi, care stăpîneau, în secolul al Xll-lea, sudul Italiei şi Regatul Siciliei. De la sîrbi au trecut apoi la români.*

în faţa aceleiaşi probleme şi în faţa teoriei lui Iorga, pe care nu este cazul să o discutăm aici, N. Cartojan ia următoarea atitudine: „Desigur că în sine problema este foarte interesantă şi ispititoare, dar ea presupune nu numai urmărirea baladei noastre populare în legătură cu balada populară sîrbească, ci mai ales studierea epicii populare sîrbeşti, clasarea ei în motive, compararea fiecărui motiv în parte cu toată producţia epică a Occidentului medieval, o muncă uriaşă, cu un material fluid, pentru care o viaţă de om nu ştiu dacă ar fi suficientă.

[1] Al. Procopovici, în *Dacoromania,* X, partea I, p. 91, recenzînd *Istoria literaturii române vechi,* voi. I, a lui Cartojan.

[2] N. Iorga, *Locul românilor în dezvoltarea vieţii sufleteşti a popoarelor romanice,* publicată, ultima dată, în *Istoria literaturii româneşti,* Bucureşti, 1925, voi. I, ed. a Ii-a, p. 9 — 21, citatul la pag. 14.

De aceea prefer să mă întorc pe tărîmid mai sigur al literaturii scrise (adică al cărților populare — n.n., D.S.J, *unde cercetările sînt mai rodnice, fiindcă filiațiunea textelor se poate stabili, cu mai multă siguranță, datarea lor cu mai multă precizie şi se poate urmări mai uşor drumul parcurs din literatura Occidentului."*x

Intenționat am pus față în față cele două citate, pentru a se vedea deosebirea temperamentală a celor doi savanți: N. Iorga, mîndru de descoperirea lui ingenioasă, aşa este de sigur de ipoteza enunțat ăl încît nici nu se mai gîndeşte cum ar fi posibilă, ca metodă, arătarea originii franceze a baladei sîrbo-române. Cartojan, fascinat de interesul problemei, dar cu rezerve în fața ipotezei, pînă la verificarea ei. După părerea lui, problema depăşeşte forțele unei vieți omeneşti, fără să fie sigur de succes. Apoi o părăseşte ca infructuoasă şi atacă altă problemă -— tot originea occidentală, dar nu a folclorului balcanic, ci a unor cărți populare scrise —■ pentru dezvoltarea căreia putea folosi argumente sigure.

Vedem în citatul din Cartojan un plan de lucru de amploarea celor realizate de medievista francezi Joseph Bedier şi Edmond Faral, în cunoscutele lor studii: Les fabliaux, Les legendes epiques. Les sources latines des contes et romans courtois du moyen-âge, *cărți care şedeau continuu pe masa de lucru a lui Cartojan. De la aceşti maeştri ai istoriei literare franceze şi ai criticii textuale, precum şi de la eruditul bizantinolog român D. Russo, sfătuitorul multor dintre cercetătorii de atunci, a împrumutat el metoda de lucru, pasiunea pentru informația sigură şi pentru amănuntul care luminează.*

Aşa cum Bedier spunea, satisfăcut, că a reuşit să spulbere acei idola libri *impuşi opiniei ştiințifice de un Benfey şi de un Gaston Paris, luptînd contra teoriei despre pretinsa origină indiană a legendelor europene şi contra teoriei că epopeea franceză ar fi de origină germanică, produsul unei munci colective şi anonime, aşa şi Cartojan a spulberat multe idei preconcepute, care se vînturau pe seama literaturii noastre vechi. El a documentat că pretinsa origine bogomilică a multor legende româneşti este falsă ; a evidențiat valoarea estetică a literaturii noastre vechi, pe care cercetătorii anteriori lui o interpretau numai ca material cultural biografic ; el a creat din studiul literaturii române vechi o adevărată specialitate, integrînd-o, prin problemele puse şi metoda aplicată, în contextul literaturilor occidentale medievale şi sud-est europene.*

Contribuțiile istorico-literare ale lui N. Cartojan au produs în lumea comparatiştilor străini o adevărată revelație; ei s-au grăbit a împărtăşi rezultatele cercetărilor profesorului român specialiştilor lumii şi au pus revistele ce conduceau la dispoziția, fie a studiilorlui personale (Vezi Bibliografia, *A, nr. 9,14,19,21, 24, 25, 27, 43, 44),fie a recenziilor care evidentiau înalta lor valoare ştiințifică (vezi* Bibliografia, *C, nr. 13,16,17,21,28,34,38,40,41,43,47,48,52- 62,66,37,55,59). Comparatiştii şi istoricii literari francezi contemporani lui N. Cartojani l-au socotit ca un medievist, aproape unic în specialitatea sa. Dealtfel, el a lucrat, ca şi Joseph Bedier, Edmond Faral, Paul van Tieghem ş.a. conform idei probității ştiințifice, a documentării exhaustive, singurele care permit avansarea unor constatări şi teorii noi.*

Nicolae Condeescu, învățatul profesor universitar, el însuşi un comparatist de seamă al nostru, decedat, spre paguba istoriei noastre literare, la 5 XII 1966,

N. Cartojan, *Elemente occidentale în literatura românească veche,* curs litografiat, p. 100— 101.

ne comunică asprele aprecieri critice făcute de Edmond Faral, profesor la College de France, istoricilor literari români, aflaţi alunei la Paris pentru specializare sau în ţară. O singură persoană făcea expeepţie de la critica severului profesor francez: „Singurul d-voastră istoric literar serios — sfîrşi Faral — este, după cîte cunosc, acel Cartojan care mi-a trimis mai anii trecuţi nişte studii despre Le Roman d'Alexandre, Le Roman de Troie *şi* Fiore di virtu *în literatura d-voastră. Numai la el am întrezărit, prin puţina românească ce descifrez, o tratare amplă a problemelor şi o urmărire perseverentă şi norocoasă a căilor de acces Uter ar de la noi spre Dunăre."*[1]

Cînd Cartojan a identificat izvorul romanului popular Erotocritul, *pe care cercetătorii anteriori îl credeau de origină cretană* ('EpcoTOKpitog), *în romanul medieval francez* Paris et Vienne *(1478), revista* Byzantion *din Bruxelles, prin pana, cred, a bizantinologului Henri Gregoire (nota nu e semnată), a considerat această descoperire drept „une decouverte qu'on peut, sans exageration, qualifier de sensationelle". în acelaşi an (lf>35), şi în aceeaşi revistă de bizantinologie, profesorul universitar din Salonic — Mihail Lascaris — scria cu privire la izvorul literar al* Erotocritului *că: „Le probleme des sources de poeme n-a pas beaucoup avanei vers sa solution, malgre de travaux de Pavolini, de Krappe, de Mavrogordato" şi sfîrşea prin a arăta importanţa descoperirii lui Cartojan pentru studiul literaturii nco-eline.*

Micromonografiile lui Cartojan din sinteza Cărţile populare în literatura românească *(în mod special, volumul al II-lea, închinat cărţilor de provenienţă grecească — 1938) au suscitat chiar în Grecia o înviorare a interesuluipentru medievistica literară. Costas Kerofilas, cronicarul specialist în acest domeniu de la* Le Messager d'Athenes, *anunţa apariţia volumului lui Cartojan, subliniind valoarea lui ştiinţifică pentru literatura greacă: „La question de la litterature populaire grecque a ete tres peu etudiee en Grece ..." ; de aceea Kerofilas aduce omagiul său de recunoştinţă lui Cartojan: „... le savant roumain qui reud si grands services non seulement ă la litterature de son pays, mais aussi ă la litterature grecque". Acelaşi merit recunoştea şi N. Iorga volumului al II-lea din* Cărţile populare — *anume că el „a renouvele l'etude des livres populaires non seulement chez Ies Roumains", subliniind că „le nombre des renseignements est enorme et leur presentation excellente".*

Punctul de vedere nou — şi scump lui Cartojan, pentru că îl repeta convingător de cîte ori era necesar — a fost că literatura noastră medievală are contacte remarcabile şi cu literaturile romanice italiană, franceză, spaniolă din Vestul Europei. Studiile Legendele Troadei, Fiore di virtu, Imberie şi Margarona, Ceasornicul domnilor, Critil şi Andronius *ş.a. dovedesc răspîn-direa şi cunoaşterea pe teritoriul nostru a operelor literare occidentale ale unor Benoit de Sainte Maure, Tommaso Gozzadini, scriitori anonimi provensali, Antonio de Guevara, Baltasar Grâcian. Această latură necunoscută, pentru luminarea căreia Cartojan a studiat mai multe veri în bibliotecile Occidentului, a fost apreciată elogios de alţi comparatişti, de data aceasta specialişti în studiul literaturilor neolatine. Astfel, profesorul italian Carto Tagliavini socotea că este o datorie profesională a romanistului a face cunoscute operele de medievistica literară ale lui Cartojan în cercuri ştiinţifice cît mai largi, care nu cunosc limba*

[1] N. Condeescu, în *Universul literar,* nr. fi/1945, p. 11.

română. Le-a recenzat repetînd adesea publicarea aprecierilor în revistele Archivum Romanicum, Studi rumeni, L'Europa Orientale *şi* Giornale storico della ictteratura italiana. *C. Tagliavini scoate în evidenţă cunoştinţa deplină a izvoarelor consultate, metoda precisă, stilul plăcut şi vioi („piena conoscenza delle fonti, sicurezza di metodo, vivacită di stile"). Recenzînd* Cărţile populare ... *(voi. I, 1i 29) venite prin intermediul traducerilor slave, prof. Taghavini scrie t „II Cartojan era certo la persona piu adatta per intraprendere ii faticoso tenta-tivo di una sintesi" şi continuă : „Tutti gli studioşi saranno grati al Cartojan per questa sintesi di inaprezzabile valore" („Cartojan era, desigur, persoana cea mai autorizată să întreprindă tentativa grea a unei sinteze... Toţi cercetătorii vor fi recunoscători lui Cartojan pentru această sinteză de o valoare mai mare decît orice preţ").*

Unele lucrări Cartojan le-a publicat în limbi străine; una dintre acestea, Le modele francais de l'Erotokntos, poeme cretois du XVII-eme siecle, *a fost tradusă şi publicată în greceşte. Henri Gregoire, recenzînd studiul în limba greacă, scrie, între altele, că profssorul român este un erudit cu o lectură imensă şi cu o metodă perfectă („erudit d'une lecture immense etd'une methode parfaite").*

Prin anii 1942—1943, după ce publicase şi primele două volume din Istoria literaturii române vechi, *Cartojan era socotit în lumea cercetării ştiinţifice europene cel mai strălucit istoric al literaturii române vechi, totodată unul din cei mai reprezentativi comentatori ai culturii şi civilizaţiei vechi de la hotarele Europei de est: „ii piu Mustre storico vivente della letteratura romena antica... ; Quest'opera* (Istoria literaturii române vechi — *n.n.,* D.S.), *completeră quella sulla letteratura popolare romena* (Cărţile populare ... *voi. I—II) e dară cosi la visione generale della letteratura, popolare e culta, di quella nazione che di confini dell'oriente europeo ha lottato* nei *secoli e lotta tuttora per salvare la sua e la nostra civiltă. Di questa civiltă ii Cartojan e bene uno degli nomini piu rappresentativi" (Mărio Ruffini).*

în anul 1945, Academia Română, în adunare generală, anunţă pierderea savantului ei membru, care „rămăsese singurul erudit în domeniul literaturii vechi româneşti". Secretarul general care anunţa decesul adăuga: Cartojan „şi-a creat un drept la recunoştinţa ţării pentru contribuţia preţioasă la lărgirea, peste hotare, a bunului renume al ştiinţei româneşti".

La 28 mai 1946, profesorul Iorgu Iordan ocupa locul de academician rămas liber prin moartea lui Cartojan. în discursul de recepţie, noul academician, el însuşi un savant de reputaţie mondială şi cu o impresionantă meticulozitate metodică în lucrările sale, prindea cu mare precizie nota particulară a înaintaşului: „Nicolaie Cartojan era un filolog autentic, nu numai prin obiectul şi metoda cercetărilor sale, ci şi prin acribia împinsă pînă la ultimele limite (...) *Căuta, răscolea şi revenea mereu, spre a se convinge că a spus tot ce se poate spune, şi cît mai bine cu putinţă privitor la problema în discuţie. De multe ori făcea să întîrzie apariţia chiar a unei lucrări date deja la tipar, şi aceasta, de teama că n-a epuizat subiectul subt raportul informaţiei sau al materialului."*

Prin toate aceste calităţi, care au dat o strălucire caracteristică activităţii lui bogate, N. Cartojan cîştigase locul de frunte în istoria literară românească, care îi va cinsti cu pietate memoria, dar va regreta şi mai mult pierderea lui prematură.

DAN SIMONESCU

II. BIBLIOGRAFIE A. OPERELE LUI N. CARTOJAN

Literatura veche

1 *înrîurirea Alexandriei asupra literaturii populare,* în *Convorbiri literare,* Bucureşti, XLIV (1910), p. 602-614.

2 *Alexandria in literatura românească.* Lucrare premiată de Universitatea din Bucureşti, cu premiul Hillel. Tipărită cu ajutorul Fundaţiunii Universitare Carol I, Bucureşti, Carol 36W, s-r. Ioan St. Rasidescu, 1910, în 8°, VI + 102 p.

3 *De la românii din Serbia. O culegere de literatură populară,* în *Convorbiri literare,* Bucureşti, XLVII (1913), p. 559-565.

4 *„Alexandria" (Codex Neagoeanus),* în *Anuarul liceului I. Maiorescu (din Giurgiu) pe anul şcolar 1919—1920,* Bucureşti, Cartea Românească, 1922, p. 36 — 71 (ediţia textului, nesemnat).

5 *Codex Neagoeanus,* în *Anuarul liceului I. Maiorescu din Giurgiu pe anul şcolar 1920—21,* Bucureşti, Cartea Românească, 1922, p. 33 — 53.

6 *„Alexandria" în literatura românească. Ncui contribuţii* (Studiu şi text), Bucureşti, Cartea Românească, 1922, IV + 123 p.

7 Universitatea din Bucureşti, Facultatea de litere şi filozofie, Seminarul de Istoria literaturii române. *Pagini de veche literatură românească, culese de I. Bianu şi N. Cartojan,* Bucureşti, Cartea Românească, 1921, 32 planşe.

8 *Legenda lui Avgar în literatura veche românească,* în *Convorbiri literare,* Bucureşti, 57 (1925), p. 243 — 261 (şi extras).

9 *La legende d'Abgar dans l'ancienne litte'rature roumaine,* în *Slavia,* Praga, V (1926 — 27), p. 201-202.

10 Arhivele Statului. Şcoala superioară de arhivistică şi paleografie. *Album de paleografie românească (Scrierea chirilică),* de I. Bianu şi N. Cartojan, Bucureşti, Cultiya Naţionala, 1926, IV p. + XXXI planşe.

110 *punere la punct,* în *Convorbiri literare,* Bucureşti, LX (1927), p. 397 — 398.

12 *Legendele Troadei în literatura veche românească,* Academia Română, *Memoriile secţiunii literare,* Bucureşti, s. III, t. III, (1925), p. 57 — 74 + IU P- (resume şi extras).

13 *Fiore di virtu în literatura românească,* Academia Română, Mem. secţ. lit., Bucureşti, s. III, t. IV (1928-29), p. 85-107 şi VII planşe (şi extras).

14 *„Fiore di Virtii" dans la litte'rature roumaine,* extrait de *VArchivum Romanicum,* XII (1928), (Leo S. Olschki), Geneve, in-folio mic, p. 501 — 514.

15 Arhivele Statului. Şcoala superioară de arhivistică şi paleografie. *Album de paleografie românească (Scrierea chirilică),* de I. Bianu şi N. Cartojan, ediţia a Ii-a, Bucureşti, Ed. Socec, 1929, XXXV planşe.

16 *Cărţile populare în literatură românească,* voi. I: *Epoca influenţei sud-slave,* Editura Casei Şcoalelor, Bucureşti, 1929, VIII + 271 p. + XV planşe + 3 p.

17 *Cel mai vechi zodiac românesc: Rujdeniţa Popei Ion Românul (1620),* în *Dacoromania,* Buletinul Muzeului limbii române, V (1927-1928), Cluj, 1929, p. 584-601 (şi extras).

18 *Prelegeri pedagogice. Cărţile populare şi importanţa lor pentru folclorul românesc.* Conferinţă rezumată în *Şcoala română,* Bucureşti, XXXVI (mai—iunie, 1931), p. 36 — 37.

19 *Livres populaires roumains-traduits du slave,* extras din *Sbornic, praci I. Sjezdu slcvanskych filologii v Praze 1929.* Svazek II *(Recueil des travaux du I-er congres des philologues slaves ă Praha en 1929,* tome Il-e), Praga, 1931, în 8°, 8 p.

20 *Ceasornicul Domnilor de N. Costin şi originalul spaniol al lui Guevara,* în *Revista istorică română,* Bucureşti, III (1933), p. 159— 171, 334 — 346. Sfîrşitul a urmat în *Cercetări literare;* IV. Vezi mai jos nr. 33 şi 35.

21 *Les premiers eltments occidentaux dans la litterature rcumaine,* extrait de la *Revue de litterature comparee,* annee 1934, Paris, 1934, în 8°, 20 p.

22 *Poema cretană „Erotocrit" în literatura românească şi izvorul ei necunoscut,* Academia Română, *Mem. secţ. literare,* s. III, t. VII, Bucureşti, Monit. Of. şi Imprim. Statului, 1935, în 8°, 60 p. + **XII** planşe.

22(a) *Traducerea Sf. Scripturi* în *româneşte, pînă la Biblia lui Şerban,* în *Universul,* 52 (1935), nr. 117, p. 8.

23 *O dramă populară italiană a lui Giulio Cesare Croce despre Sinan-Paşa şi vitejiile româneşti,* extras din volumul omagial *Fraţilor Alexandru şi Ion Lăpedatu,* M. O., Imprimeria Naţională, Bucureşti, 1936, în 8°, 10 p. + III planşe.

24 *Le modele francais de V' „Erotccritos". Poeme cretcis du XVII-e siccle,* extrait de la *Rtvue de litterature comparee,* avril-juin 1936, Paris, Boivin et C-ie Libr. Edit. <1936>, în 8°, 3 1 p.

25 Oi auecTEcT Kai suuxcrEt; *m\yic,* toO "EpootokpiTOOi). Publicată în revista din Atena T6 Neov Kpdxoţ, dec. 1937, p. 362-375 şi ian. 1938, p. 92- 107.

26 *Iconografie populară românească. Mîntuitcrul şi viţa de vie,* în *Artă şi tehnică grafică.* Bul. Imprim. Stat, caietul nr. 1, Bucureşti, sept. 1937, p. 13— 16 (şi extras).

27 *Les romans courtois et Ies romans d'aventures dans le Sud-Est europeen et surtcut dans la litterature rcumaine,* în *Bulletin of the internaţional ccmmittee of historical sciences* (Eighth internaţional congres of historical sciences, Zurich, 1938), Paris, voi. X (1938), p. 615—616.

28 *Cărţile populare în literatura românească,* voi. II: *Epoca influenţei greceşti,* cu 15 planşe afară din text, Bucureşti, Fundaţia pentru literatură şi artă „Regele Carol II",' 1938, în 8°, 450 p. + XV planşe.

29 *Avant-propos* <Bucureşti 1938>, în 8°, VIII p. Pentru volumul II, din *Cărţile populare,* exemplare destinate a fi trimise în străinătate.

30 *Zapisul tui Adam,* în *Artă şi tehnică grafică.* Bul. Impr. Stat., Caidul, nr. 3, Bucureşti, martie 1938, p. 9— 11 + 1 fotocopie afară din text (şi extras).

31 *Colindele cu steaua,* în *Artă şi tehnică grafică,* Bul. Impr. Stat., Bucureşti, Caietul nr. 6, dec. 1938 —martie 1939, p. 7— 11+1 pi. afară din text (şi extras).

32 Arhivele Statului, Şcoala de arhivistică, *Album de Paleografie românească (Scrierea chirilică),* ed. a IIl-a de I. Bianu şi N. Cartojan, Bucureşti, Cartea Românească, 1940, 12 p. + XLIV planşe (p. 5— 10: *Orientări în paleografia chirilică).*

33 *Ceasornicul Domnilor de N. Costin şi originalul spaniol al lui Gutvara,* în *Cercetări literare,* Bucureşti, IV (1940), p. 1-21.

34 *Istoria literaturii române vechi,* voi. I, Bucureşti, Fundaţia pentru literatură şi artă

„Rtgele Carol II",   1940, in-folio, 95 p.
540

35 *Ceasornicul Domnilor de N. Costin şi originalul spaniol al lui Guevara,* extras din *Revista istorică română,* III şi din *Cercetări literare,* IV, Bucureşti, M.O. Impr. Naţ., 1941, în 8^{a}, 1. f. (titlul) + 47 p. + 4 planşe.

36 *Pagini din literatura românească veche. O cronică anonimă despre C. Brîncoveanu,* in *Cele trei Crişuri,* Bucureşti, XXII (1941), p. 53 — 56.

37 *Istoria literaturii române vechi,* voi. II. *De la Matei Basarab şi Vasile Lupu pînă la Şerban Cantacuzino şi D. Cantemir,* Fundaţia pentru literatură şi artă, Bucureşti, 1942, in-folio, p. 89-178.

38 *Un grande erudita romcno a Padova: ho „Stolnic" Constantin Cantacuzino,* Bucureşti, 1943, în 4°, 93 p. + 10 planşe în afară de text, în colaborare cu Ramiro Ortiz (ale lui N. Cartojan: *Lo „Stolnic" Constantin Cantacuzino,* p. 7—26 şi *L'attivitâ dello „Stolnic" Constantin Cantacuzino,* p. 67 — 87).

39 *Stolnicul Constantin Cantacuzino* (viaţa şi opera), în *Stolnicul Constantin Cantacuzino, Istoriia Ţării Rumăneşti...* Ediţie de pe un manuscript necunoscut, îngrijită şi comentată deN. Cartojan şi Dan Simonescu, Edit. Scrisul Românesc, Craiova< 1944>,p. III —XXXVI,

40 *Epoca lui Brîncoveanu,* in *Revista Fundaţiilor regale,* Bucureşti, XI (oct. 1944), p. 144 - 158.

41 *Istoria literaturii române vechi,* voi. III. *Cronicarii moldoveni. Epoca lui Şerban Cantacuzino şi a lui Const. Brîncoveanu,* Fundaţia Regală, Bucureşti, 1945, in-folio, p. 175 — 273.

42 *Costin Miron. Costin Nicolae,* în *Enciclopedia italiana fondata da Giovanni Treccani,* voi. XI, p. 652.

43 <Colaborare pentru literatura românească la *Repertoire chronologique des litteratures moder-nes, publie par la commission internaţionale d'histoire litte'raire moderne,* sous la direction de Paul van Tieghem, Paris, E. Droz, 1937 >.

44 *Nuovi contributi di ricerche sul poema cretese „Erotokritos" e sulle sue fonti italiane,* în *Cultura Neolatina,* voi. IV—V (Modena, 1944— 1945), p. 122— 132. Lucrare scrisă în mai 1943, dar publicată postum de învăţatul istoric literar şi romanist italian Angelo Monteverdi (1886-10 iulie 1967).

Cursuri universitare (litografiate)

45 *Elemente occidentale în literatura veche românească.* Curs ţinut în anul 1926—1927, Editat . de dr. D. Mazilu după note luate la curs. In 4°, 1 f. titlul + 264 + 6 p. nenumerotate.

46 *Istoria literaturii române vechi. Curs predat de dl. prof. N. Cartojan anul I (preparator),* 1930 — 31. Am văzut un exemplar la prof. Ecat. Băjan (Cîmpulung Muscel).

47 Facultatea de litere şi filosofie Bucureşti. Curs de istoria literaturii române vechi. *Literatura românească în sec. al XVII-lea.* Bucureşti, 1930—1931. Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, în 4°, 516 p.

48 Facultatea de litere şi filosofie din Bucureşti. *Curs de introducere in istoria literaturii române vechi pentru anul pregătitor* (1931— 1932). Editat de Seminarul de istoria literaturii vechi, Bucureşti, în 4°, 422 p.

49 Facultatea de litere şi filosofie din Bucureşti. *Literatura română în epoca lui Constantin Brîncoveanu.* Curs ţinut în anul 1931— 1932, editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, Bucureşti, în 4°, 339 p.

50 Facultatea de litere şi filosofie din Bucureşti. *Curs de introducere în istoria literaturii române vechi pentru anul pregătitor* (1932— 1933). Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, Bucureşti, în 4°, 445 p.

51 Facultatea de litere şi filosofie din Bucureşti. *Epoca Fanarioţilor.* Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, 1932— 1933, Bucureşti, în *4°,* 463 p.

52 Facultatea de litere şi filosofie din Bucureşti. *începuturile literaturii române.* Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, 1933— 1934, în *4°,* 433 p.

53 Facultatea de litere şi filosofie din Bucureşti. *Literatura română în epoca marilor cronicari moldoveni.* Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, 1934— 1935, în 4°, 632 p.

54 Facultatea de litere şi filosofie din Bucureşti. *Epoca lui Constantin Brîncoveanu.* Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, 1936— 1937, Bucureşti, în 4°, 343 p.

55 Facultatea de litere şi filosofie din Bucureşti. *Epoca Fanarioţilor.* Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, 1937— 1938, în 4°, 408 p.

56 Facultatea de litere şi filosofie din Bucureşti. *Iconografie şi folclor.* Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, 1937—1938, în 4°, 117 p.

57 Facultatea de litere şi filosofie Bucureşti. *începuturile literaturii române.* Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, 1938— 1939, în 4°, 430 p.

58 Facultatea de litere şi filosofie din Bucureşti. *Istoria literaturii române vechi în secolul al XVII-lea.* Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, 1939— 1940, Bucureşti, în 4°, 244 p.

59 Facultatea de litere şi filosofie din Bucureşti, *Literatura română în epoca marilor cronicari moldoveni.* Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, 1940— 1941, în 4°, 432 p.

60 Istoria literaturii române vechi. *Epoca lui Şerban Cantacuzino şi a lui Constantin Brîncoveanu.* Curs predat în anul 1942—1943, în 4° (exemplarul văzut are numai 112 p.).

61 Universitatea din Bucureşti. Facultatea de litere şi filosofie. *Epoca lui Constantin Brîncoveanu,* 1942-1943, în 4°, 301 p.

Literatura modernă

62 *Soarta unei reviste literare în 1844: „Propăşirea",* în *Convorbiri literare,* Bucureşti, XLI (1907), p. 197-204, 416-429.

63 *Un episod din istoria cenzurii în Moldova,* în *Convorbiri literare,* Bucureşti, XLI (1907), p. 1211—1220. (Date privitoare la *Dacia literară* şi *Steaua Dunării.)*

64 *D. Bolintineanu, Scrisori din exil,* în *Neamul românesc literar,* Vălenii de Munte, I (1909), p. 463-471, 514-519; III (1911), p. 42-47, 61-64, 78-79, 316-320, 333-336.

65 *Un document privitor la surghiunul lui M. Kogălniceanu,* în N. *Convorbiri literare,* Bucureşti, XLV (1911), p. 1231-1232.

66 *M. Kogălniceanu. Copilăria,* în *Convorbiri literare,* Bucureşti, XLVII (1913), p. 582 — 592.

67 *M. Kogălniceanu la Luneville,* în *Convorbiri literare,* Bucureşti, XLVII (1913), p. 713 — 721.

68 *Scrisori inedite de la N. Bălcescu şi I. Ghica,* publicate şi adnotate de N. Cartojan, Bucureşti, Tip. Cooperativa, 1913, în 12, X + 61 p.

69 *O revistă literară în 1851 (România literară),* în *Drum drept,* Bucureşti, I (19 13), p. 141—146.

70 *Surghiunul lui M. Kogălniceanu la mănăstirea Rîşca,* în *Convorbiri literare,* Bucureşti, XLIX (1915), p. 40-45.

71 *Kogălniceanu şi Societatea de Arheologie şi istorie veche a Nordului,* în *Drum drept,* revistă literară săptămînală, fostă *Ramuri,* Craiova-Bucureşti, X (12 februarie 1915), p. 35—37.

72 *Pribegia lui M. Kogălniceanu în Bucovina la 1848,* în *Lui Ion Bianu amintire din partea foştilor şi actualilor funcţionari ai Academiei Române, la împlinirea a şase zeci de ani,* Bucureşti, Carol Gobl, 1916, p. 59-68.

73 *Călătoria lui Kogălniceanu în Spania,* în *Anuarul Gimnaziului „Ion Maiorcscu" din Giurgiu, pe anulşcolar 1918—19,* Bucureşti, Tip. Convorbiri Literare, 1919, p. 47 — 62; de la

p. 55 — 62 *Note asupra Spaniei,* manuscript inedit al lui M. Kogălniceanu (şi extras).

74 *Un proiect de falanster în Moldova la 1840,* în *Convorbiri literare,* Bucureşti, LI (1919), p. 722-729.

75 *Mihail Kogălniceanu la Paris în 1846,* extras din *Flamura* (Craiova), 1925, în 8°, 12 p. (Acelaşi articol din *Omagiu lui Mihail Dragomirescu,* v. nr. 81.)

76 *Breve storia della letteratura romena.* Traduzione di A. Pernice del manoscritto originale. Roma, 1926, în 8°, 33 p. (Publicazioni dell „Istituto per l'Europa orientale", Roma, Prima serie IX.)

77 *Documente noi privitoare la suprimarea „Propăşirii",* în *Revista istorică,* Vălenii-de-Munte (1926), p. 341-346.

78 *Mihail Kogălniceanu,* Bucureşti, Tipografia I. S. Văcărescu, 1926, în 12°, 39 p. (Publica-ţiunile Casei Şcoalelor, Muzeul Pedagogic. Texte pentru conferinţe cu proiecţiuni luminoase, nr. 5.)

V9 Contribuţiuni privitoare la originile liricii româneşti în Principate, extras din. *Revista filologică,* anul I (1927), Cernăuţi, *Glasul Bucovinei,* 1927, p. 189 — 206 + 1 planşă.

80 *Alăuta românească,* în *Omagiu lui I. Bianu din partea colegilor şi foştilor elevi,* Bucureşti, 1927, p. 109— 136 şi 3 fotografii afară din text.

8 1 *M. Kogălniceanu la Paris în 1846,* în *Omagiul lui Mihail Dragomirescu,* Bucureşti, Tipografiile Unite, 1928, in-folio, p. 519—526 (acelaşi articol ca în extrasul de sub nr. 75).

82 *Pensionatele franceze din Moldova în prima jumătate a veacului al XlX-lea,* în *Omagiului Ramiro Ortiz cu prilejul a douăzeci de ani de învăţămînt în România,* Bucureşti, 1929, p. 67-75.

83 *Kogălniceanu ca literat,* în Fundaţia Culturală Mihail Kogălniceanu, *Ciclul de conferinţe ţinute la Radio Bucureşti în februarie 1935* (Bucureşti), 1936, p. 15—20.

84 *M. Kogălniceanu la Luneville.* II. *M. Kogălniceanu la Berlin,* în *Arhiva românească,* editată de Fundaţia culturală Mihail Kogălniceanu, Bucureşti, Cartea românească, III (1939), p. 21 — 41 (şi extras).

85 *întoarcerea lui Kogălniceanu în ţară.* Corespondenţă inedită privitoare la copiii lui M. Sturdza şi la M. Kogălniceanu, în *Arhiva românească,* editată de [Fundaţia culturală Mihail Kogălniceanu, Bucureşti, Cartea românească, IV (1940), p. 3 — 22. La sfîrşit: „va urma" (şi extras).

86 *Operele lui Kogălniceanu în timpul studiilor la Berlin,* în *Arhiva românească,* editată de Fundaţia culturală Mihail Kogălniceanu, Bucureşti, Cartea românească, V (1940), p. 5 —23> (şi extras).

87 *Arhiva românească,* în *Arhiva românească,* editată de Fundaţia culturală Mihail Kogălniceanu, Bucureşti, Cartea românească, S.A., VI (1941), p. 7—14 (şi extras).

88 *Mihail Kogălniceanu, Activitatea literară,* în *Analele Acad. Rom., Mem. secţ. lit.,* s. III, t. XI (1941-42), p. 23-84 + VII planşe (şi extras).

S43

Didactice

89 *Carte de limba română pentru clasa I secundară de băieți şi fete.* Ediția I. Editura Națională S. Ciornei^ Bucureşti, 1929, în 8°, V + 320 + VIII p. (în colaborare cu Const. Damia-novici).

90 *Carte de limba română pentru clasa a Ii-a secundară de băieți şi fete.* Ediția I. Editura Națională S. Ciornei, Bucureşti, 1929, în 8°, 395 + X p. (in colaborare cu Const. Damia-novici).

91 *Cxrte de limba română pentru clasa a Ill-a secundară de băieți şi fete.* Ediția I. Editura Națională S. Ciornei, Bucureşti, 1929, în 8°, 447 p. (în colaborare cu Const. Damianovici).

92 *Carte de limba română pentru clasa I a şcoalelor secundare* (licee, gimnazii, scoale normale, seminarii). Editura Scrisul românesc, Craiova, 1935, în 8°, 220 p. (în colaborare cu I.A. Rădulescu-Pogoneanu).

93 *Carte de limba română pentru clasa a Ii-a a şcoalelor secundare* (licee, gimnazii, scoale normale, seminarii). Editura Scrisul românesc, Craiova, 1935, în 8°, 311 p. (în colaborare cu I. A. Rădulescu-Pogoneanu).

94 *Carte de limba română pentru clasa a Ill-a a şcoalelor secundare* (licee, gimnazii, scoale nor-
male, seminarii). Editura Scrisul românesc, Craiova, 1935, în 8°, 406 p. (în colaborare cu I. A. Rădulescu-Pogoneanu).

95 *Cxrte de limba română pentru clasa a II-a a şco%lelor secundare* (licee, gimnazii, scoale
normale, seminarii). Editura Scrisul românesc, Craiova, 1942, în 8°, 361 p. (în colaborare cu I. A. Rădulescu-Pogoneanu).

96 *Carte de limba română pentru clasa a Ill-a a şcoalelor secundare* (licee, gimnazii, scoale normale, seminarii). Editura Scrisul românesc, Craiova, 1942, în 8°, 415 p. (în colaborare cu I. A. Rădulescu-Pogoneanu).

97 *Carte de limba română pentru clasa a IV-a a şcoalelor secundare* (licee, gimnazii, scoale normale, seminarii). Editura Scrisul românesc, Craiova, 1938, în 8°, 299 p. (în colaborare cu I. A. Rădulescu-Pogoneanu). Ediția I, în 1935.

98 *Carte de limba română pentru clasa a Vl-a a şcoalelor secundare* (licee, gimnazii, scoale normale, seminarii). Editura Scrisul românesc, Craiova, 1938, în' 8°, 638 p. (în colaborare cu I. A. Rădulescu-Pogoneanu).

99 *Carte de limba română pentru clasa I a şcoalelor secundare* (licee, gimnazii, scoale normale, seminarii). Editura Scrisul românesc, Craiova, 1938, în 8°, 251 p. (în colaborare cu I. A. Rădulescu-Pogoneanu). Ed. a Ii-a.

100 *Reforma programelor de limba română,* în *Adevărul,* 24 iunie 1933. Polemică cu M. Drago-
mirescu. 10 1 *Studiul literaturii naționale în liceu,* în *Şcoala secundară,* revistă pentru progresul pedagogic
şi tehnic al cărții de şcoală. Editată de *Scrisul românesc,* Craiova, septembrie 1935, p. 14—15.

102 *Despre un Abecedar turco-român,* în *Arhiva Dobrogei,* II (1919), p. 73 — 76 (gramatica învățătorului Const. Petrescu, tipărită la Rusciuk (Ruse) în 1874).

Publicații conduse. Ediții de texte

103 Facultatea de litere din Bucureşti. Seminarul de istoria literaturii române (epoca veche). *Contribuții privitoare la istoria literaturii române,* cu o precuvîntare de N. Cartojan, Bucureşti, Cultura națională, 1928, *35* p. (Precuvîntarea la p. III —IV.)

104 P. Ispirescu, *Legende sau basmele românilor adunate din gura poporului.* Ediție comentată de N. Cartojan. „Clasicii români comentați". Editura Scrisul românesc, Craiova, 1932, în 4°, 265 p. (p. 3 — 53, introducere-studiu).

105 M. Kogălniceanu, *Opere.* Ediție comentată de N. Cartojan. „Clasicii români comentați". Editura Scrisul românesc, Craiova <1930>, în 4°, 260 p. (p. 3 — 36, introducere-studiu).

106 M. Kogălniceanu, *Scrieri şi discursuri,* comentate de N. Cartojan, profesor universitar. Ediția a Ii-a. „Clasicii români comentați". Editura Scrisul românesc, Craiova, 1936, în 4°, 261 p. (p. 3 — 40, introducere-studiu).

107 Facultatea de litere din Bucureşti, Seminarul de istoria literaturii române (epoca veche). *Cercetări literare,* publicate de N. Cartojan, M.O. Imprimeria Națională, Bucureşti, I (1934), în 8°, VIII + 176 p.; voi. II (1936), X+ 199 p.; voi. III (1939), XXI +381 p.; voi. IV (1940), XVI + 313 p.; voi. V (1943), X + 281 p.

108 Precuvîntare. *Cercetări literare,* Bucureşti, I (1934), p. V—VIII. Programul publicației.

109 Precuvîntare. *Cercetări literare,* Bucureşti, II (1936), p. V—VII. Organizarea catedrei.

110 P. Ispirescu, *Legende sau basmele românilor.* Ediția a Il-a. „Clasicii români comentați". Editura Scrisul românesc, Craiova, 1939, în 8°. (Conține în plus, față de ediția I, basmele *Voinicul cel fără de tată, Făt-Frumos cu părul de aur.)*

111 Precuvîntare. *Cercetări literare,* Bucureşti, III (1939), p. V—VII. Prezentarea colaborărilor.

112 *Cronica Cursului şi a Seminarului de istoria literaturii române vechi,* în *Cercetări literare,* Bucureşti, IV (1940), p. VII-VIII.

113 Precuvîntare în *Cercetări literare, Bucureşti,* V (1943), p. VII —VIII, Prezentarea colaborărilor.

114 *Pro Patria, în Cercetări literare,* Bucureşti, V (1943), p. IX —X. Necroloagele a patru studenți morți în război. Vezi şi nr. 136.

115 Th. Şerbănescu, *Poezii alese,* cu introducere de I. Petrovici şi N. Cartojan. „Clasicii români comentați". Editura Scrisul românesc, Craiova (fără an) <1942>, în 4°, 178 p. (p. 3 — 9, introducerea lui N. Cartojan).

116 *Poezii populare de la românii din Valea Timcculvi,* culese de C. Sandu-Timoc. „Clasicii români comentați. Editura Scrisul românesc, Craiova (fără ar.) <1943>, în 4°, 352 p. (p. 3—23: *Poezia populară a românilor din Valia Timccului,* de N. Cartojan, a apărut şi ca articol în *Timocul,* X, caietul IV, 1943, p. 59 — 65).

117 *Texte de literatură veche românească.* Colecție îrgrijită c'e prof. N. Cartojan, membru al Academiei. Nr. 1, Mitropolitul Varlaam *Răspunsul împotriva Catehismului calvinesc,* ediție pregătită de N. Cartojan (rămasă în corectură-pagini la moartea profesorului şi anunțată

cu acest titlu pe coperta de la *Legenda lui Afrodițian.* Corectura-paginilor se. află la prof. dr. Emil Turdeanu, Paris.

118 *Texte de literatură veche românească.* Nr. 2. Dan Fimonescu, *Legenda lui Afrcdițian Persul,* Bucureşti, Casa Şcoalelor, 1942 în 8°, 31 p. + XIV planşe. Cu prefață de N. Cartojan, 6, p. 3-4.

119 *Texte de literatură veche românească.* Nr. 3. Ion Const. Chițimia. *Cronica lui Ştefan cel Mare* (versiunea germană a lui Schedel), Bucureşti, Casa Şcoalelor, 1942, în 8°, 74 p. + XXIII planşe. Cu *Prefață* de N. Cartojan, la p. 5—6.

120 *Texte de literatură veche românească.* Nr. 4. Al. Rosetti, profesor la Facultatea de litere din Bucureşti, *Scrisori româneşti din Arhivele Bistriței (1592—1638).* Bucureşti, Cată Şcoalelor, 1944, în 8°, 94 p., cu 22 planşe afară din text.

121 M. Kogălniceanu, *Scrieri şi discursuri,* comentate de N. Cartojan, ediția a IlI-a definitivă, „Clasicii români comentați". Editura Scrisul românesc, Craiova (f.a.), (1944), în 8°, 273 p.

122 P. Ispirescu, *Legende sau basmele românilor adunate din gura poporului,* ediția a III-a. „Clasicii români comentați". Editura Scrisul românesc, S. A. Craiova (f.a.) <1945>, în 8°, 296 p.

Stolnicul Const. Cantacuzino, v. mai sus nr. 39.

Comemorări. Necroloage

123 *Cuvîntare. în Sărbătorirea Profesorului Ion Bianu la Universitatea din Bucureşti, în ziua de 7 ianuarie 1928.* Bucureşti, Cultura națională, 1928, p. 24—26.

124 -j-/. *Bianu,* în *Revista istorică română,* Bucureşti, IV (1934), p. 429 — 430.

125 *f Ion Bianu,* în *Cercetări literare,* Bucureşti, II (1936), p. VIII —X.

126 *Dr. M. Gaster's Activity in the Field of Roumanian Language, Literature, and Folk-Lore,* în *Occident and Orient... Gaster Anniversary vohtme,* London, 1936, in-folio, p. 15—20.

127 *Ovid Densusianu,* în *Cercetări literare,* Bucureşti, III (1939), p. IX —XIII şi o fotografie a lui O. Densusianu.

128 *Ştefan Glixelli,* în *Cercetări literare,* Bucureşti, III (1939), p. XVIII —XXI (cu portretul lui St. Glixelli).

129 *D. Russo,* în *Cercetări literare,* Bucureşti, III (1939), p. XIV—XVII şi o fotografie a lui D. Russo.

130 *Amintirea profesorilor: Ovid Densusianu, D. Russo, Ştefan Glixelli,* Bucureşti, 1939, în 8°, p. IX—XXI (extras din *Cercetări literare,* III, 1939).

131 *N. Drăganu,* în *Cercetări literare,* Bucureşti, IV (1940), p. XIII —XIV. 1-32 *N. Iorga,* în *Cercetări literare,* Bucureşti, IV (1940), p. XV—XVI.

133 *Hertvich Jarnik,* în *Cercetări literare,* Bucureşti, IV (1940), p. XI —XII.

134 *Drumuri padovane. Profesorul Ramiro Ortiz,* în *Cele trei Crişuri,* XXIV (iulie—august 1943), p. 140- 142.

135 *Amintiri despre Gaster,* în *Anton Pann, „Povestea vorbii",* ediția a Il-a, completă şi ilustrată cu o introducere de dr. M. Gaster. „Clasicii români comentați". Scrisul românesc, Craiova, f.a., < 1945>. (Amintirile, semnate de N. Cartojan, la p. 15—20.)

136 *Pro Patria,* în *Convorbiri literare,* Bucureşti, 76 (1943), p. 732 — 733: necroloage lui Miron Nedioglu, Traian Comşa, Ion Chiriuc, Niță Dumitru (v. mai sus nr. 114).

Recenzii şi rapoarte. Diverse

137 Mărio Roques, *Recherches sur Ies conjonctions conditionnelles* să, de, dacă, *en ancien roumain,* Erlangen, 1907, în *Convorbiri literare,* Bucureşti, XLII (1908), p. 94 — 95.

138 N. Drăganu, *Catehisme luterane,* Cluj, 1922, în *Anuarul Institutului de Istorie națională din Cluj,* II (1923), Bucureşti, 1924, p. 402-403.

139 Al. Rosetti, *Les Catechismes roumains du XVI-e siecle,* Paris, 1922, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj,* II (1923), Bucureşti, 1924, p. 403.

140 N. Drăganu, *Un fragment din cel mai vechi Molitvenic românesc,* Cluj, 1922, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj,* II (1923), Bucureşti, 1924, p. 401—402.

14 1 Silviu Dragomir, *Românii din Serbia în sec. XII—XV,* Bucureşti, 1922, în *Slavia,* Praga,

III (1924-1925), p. 770-771. 142 Tache Papahagi, *Antologie românească,* Bucureşti, 1922, în *Slavia,* Praga, III (1924— 1925),

p. 771.

143 Leca Morariu, *Războiul Troadei după Codicele Const. Popovici (1769),* 1923, in *Slavia,* Praga, III (1924-1925), p. 771-772.

144 Ioan Bogdan, *Cronica lui Constantin Manasses,* traducere mediobulgară făcută de pe la

1350. Text şi glosar. Publicare postumă, cu prefaţă de prof. I. Bianu, în *Slavia,* Praga, III (1924-1925), p. 172.

145 Jean Boutiere, *La vie et l'oeuvre de Ion Creangă,* Paris, 1930, în *Revista isterică română,* Bucureşti, I (1931), p. 310-312.

146 N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească,* voi. I: *Epoca influenţei sud-slave.* Bucureşti, 1929, în*ArchivumRomanicum* (Leo S. Olschki, Geneve), XVI (1932), p. 189— 192, autorul nesemnat; expunere obiectivă a cuprinsului, pe capitole, în limba franceză.

147 Iavorskii Iulian, fl, stui.Hie H iwbcTO SdKapnaTM,» BI oE:|i;fi cXeAi'fe pScKOH nHCt«eH»HTH *(Importanţa şi locul Transcarpatici în schema generală a literaturii ruseşti),* Praha, 1930, în *Revista istorică română,* Bucureşti, I (1931), p. 426 — 427. Idem, BUA p8K*nHC«uie H«X»AKH BTI OEAJCTH CT<SPHH»W K<ipnnT«pSccK«H nHCKMEH^CTH 16 —18 BK. *(Noile descoperiri de manuscripte ale vechii literaturi a Rusiei subcarpatice in veacurile XVI—XVIII-lea),* Praha, în 1931, în *Revista istorică română,* Bucureşti, I, 1931, p. 427.

148 Mathias Murko, *La poe'sie populaire e'pique en Jougoslavie au debut du XX-e siecle,* Paris, 1929, în *Revista istorică română,* Bucureşti, III (1933), p. 81—83.

149 N. N. Condeescu, *Istoria lui Alţidalis şi a Zelidiei.* Unul din primele romane franceze în limba noastră, Bucureşti, 1931, în *Revista istorică română,* Bucureşti, I (1931), p. 424 — 426.

150 Const. Solomon, *Biblia de la Bucureşti (1688),* Tecuci, 1932, raport pentru premiere, în *Analele Academiei Române, Dezbateri,* Bucureşti, t. 53 (1932—1933), p. 84 — 86.

151 Emanoil Kriaras, MeXeTK^asa nspi xag jtriyâg xoO 'EpoxOKpioxov, Atena, 1938, în *Cercetări literare,* Bucureşti, III (1939), p. 349.

152 George Baiculescu, *Activitatea folcloristică a lui Nicolae Filimon* (Bucureşti), 1941, *Raport,* în *Analele Academiei Române, Dezbateri,* Bucureşti, t. 62 (1941— 1942), p. 218 — 219.

153 < Scrisoare de mulţumire pentru alegerea sa ca membru corespondent al Academiei Române>, în *Analele Academiei Române,* tomul 50 (1929—1930), p. 19.

154 *in jurul unei recenzii,* în *Societatea de mîine,* II (1925), nr. 21 — 22, p. 379 — 381 (cu intervenţia finală a lui G. Bogdan-Duică; acesta stinge polemica dintre V. Bogrea şi N. Cartojan, referitoare la *Alexandria,* dînd dreptate acestuia din urmă).

Conferinţe rostite la Radio

155 *Ion Neculce,* 29 oct. 1932.

156 *Un elev român la Padova,* 11 febr. 1930. Publicată în *Manuscriptum,* X (1979), nr. 3, p-67-71.

157 *Scrisoarea din toiag,* 23 apr. 1933. — Despre N. Milescu.

158 *începuturile literaturii româneşti,* 21 noiembrie 1933. (Manuscrisele lucrărilor de la nr. 155—

158 se aflâ în Arhiva Radiodifuziunii române. Vezi *Manuscriptum,* X (1979), nr. 3, p. 67, nota *

Lucrări postume

159 *Cărţile populare in literatura românească.* I. *Epoca influenţei sud-slave.* II. *Epoca influenţei greceşti.* Cuvînt înainte de Dan Zamfirescu. Postfaţă de Mihai Moraru. Ediţie îngrijită de

Alexandru Chiriaceşcu. Editura enciclopedică română. Bucureşti, 1974, 2 volume. Vezi şi nr. 44 156. 160 *Discurs de recepție* <la Academia română, dar nerostit>, publicat de Gheorghe Mihăilâ în *Manuscriptum,* V (1974), nr. 2, p. 134— 145.

B. STUDII DESPRE N. CARTOJAN

Despre activitatea ştiințifică a profesorului N. Cartojan s-a scris mult, în țară şi în străinătate.

Sub „B" clasificăm studiile care privesc activitatea, concepția şi metoda lui de lucru, în general. Sub „C" înregistrăm *selectiv* recenziile despre *principalele* lui opere.

B. 1 Gh. Agavriloaiei, *N. Cartojan* < *Necrolog* >, în *Lthos,l* (Iaşi —Alba Iulia, 1944), nr. 4. 2. I. C. Chițimia, *N. Cartojan, istoric literar,* în *Luceafărul,* VII (1964), nr. 7, 28 martie 1964, p. 4.

3 I. C. Chițimia, V. *Cartojan,* în *Revista de istorie şi teorie literară,* 15 (1966), nr. 3, p. 471 — 477.

4 Şt. Ciobanu, *Propunere*—raport, pentru alegerea lui N. Cartojan ca^membru activ al Academiei Române, la Secțiunea literară, în *Analele Academiei Române, Dezbateri,* Tomul 61, 1940—1941, p. 171— 174. Raportul este semnat şi de C. Rădulescu-Motru şi de M. Sadoveanu.

5 N. Condeescu, *încă un cuvînt despre N. Cartojan,* în *Universul literar,* 54, 25 febr. 1945, nr. 6, p. 10—11. La p. 11: opiniile lui Edmond Faral despre N. Cartojan; nr. 7, 14 martie 1945, p. 6-7; nr. 8, 11 martie W45, p. 6-7.

6 I. G. Dimitriu, *Nicolae Cartojan,* în *Orbis — Rullctin internațional de Documentation linguis-tique,* XIV (Bouvain, 1965), nr. 2, p. 589-603.

7 N. Florescu, *Nicolae Cartojan, istoric literar,* în *Astra,* IV (Braşov, 1969), nr. 4, p. 12.

8 Acad. Iorgu Iordan, *Lingvistica românească,* Bucureşti, 1946, p. 7— 15. Academia Română „Discursuri de recepțiune", XXXIII.

9 I.ăpedatu, Al., *Raportul secretarului general despre lucrările Academiei* în 1943—1944, în *Analele Academiei Române, Dezbateri,* t. 63 (1942— 1943), p. 75 (numirea lui Cartojan „doctor honoris causa" al Universității din Fado va).

10 Acelaşi, *Raport despre lucrările Academiei Române din 1943—1945,* în *Analele Academiei Române, Dezbateri,* t. 64 (1943—1945), p. 248 — 249 (caracterizarea activității cu prilejul morții sale).

11 Acelaşi < *Comunicare despre proiectul de discurs de recepție şi câteva scrisori autografe ale lui N. Cartojan*>, în *Analele Academiei Române, Dezbateri,* t. 65 (1945—1946), p. 27.

12 Mihăilă Gh., Chițimia I. C. ş.a., Ojusahcicia ^haoa»™.» в sSICipeCTCKOM &sH3j>CHTtTi *(Filologia slavă în Universitatea din Bucureşti),* în *Romano slavica,* Filologie, XVI, 1965, p. 269.

13 Angelo Monteverdi <*Necrolog,* fără titlu>, în *Cultura neolatina,* voi. IV —V (Modena, 1944—1945), p. 132; la sfîrşitul unui articol postum al lui N. Cartojan (vezi mai sus, nr. 44).

14 D. Murăraşu, *Istoria literaturii române,* ed. a IV-a, Bucureşti, 1946, p. 405 — 406.

15 Ion M. Negreanu, *Nicolae Cartojan,* în *Cronici literare,* Craiova, 1938, p. 179 — 183.

16 M<ario> R<oques>, <*Necrolog,* fără titlu>, în *România,* 68 (1944), p. 513.

17 Mărio Ruffini, *Nicolae Cartojan,* extras din *La Rassegna italo-romena* (1943), nr. 4, 10 p.

18 Dan Simonescu, *N. Cartojan, evocare,* în *Gazeta literară,* nr. 42, 15 oct. 1962,

p. 7.

19 Acelaşi, *Medievistica românească şi vestul european,* în *Manuscriptum,* X (1979), nr. 3, p. 66-68-

20 Emile Turdeanu, *Problemes sud-est europeens dans l'oeuvre d'histoire litteraire du professeur N. Cartojan,* în *Buletinul Institutului român din Sofia,* I, Bucureşti, nr. 1, 1941, p. 259—271.

21 Emile Turdeanu <*Necrolog,* fără titlu>, în *Revue des e'tudes slaves,* XXII (1946), p. 309 — 311.

22 Emil Turdeanu, *Opera patriarhului Eftimie al Tîrnovei (1375—1393), în literatura slavo-română,* Bucureşti, 1946, p. 3 (despre *Cercetări literare,* voi. VI).

23 Emil Turdeanu, *Profesorul Nicolae Cartojan,* în *România* — New-York, noiembrie—decembrie 1959, p. 6 — 7 (n-am văzut articolul).

24 Ion Zamfirescu, 'JV. *Cartojan,* în *Ramuri,* V (1 iulie 1968).

Istoria literaturii române vechi

C. 25 Şerban Cioculescu, în *Revista Fundaţiilor,* VII (1940), nr. 9, p. 650—661.

26 I. Diaconescu-Tismana, în *Timpul,* 26 noiembrie 1942.

27 Alexandru Dima, *Studii de istorie a teoriei literare româneşti,* Bucureşti, E.P.L., 1962, p. 180 — 182 (problema periodizării literaturii române vechi).

28 Jindra Huskova, în *Casopis pro moderni filologii,* XXVII (1945), nr. 2, p. 212.

29 Şt. Pasca, în *Dacoromania,* XII, 1948, p. 241.

30 Al. Procopovici, în *Dacoromania,* X, partea I-a, Bucureşti (1941), p. 89 — 91.

31 Dan Simonescu, în *Arhiva românească,* V (1940), p. 345—349.

32 Acelaşi, în *Balcania,* VII, partea I-a (1944), p. 201—204 (in limba franceză).

33 Scarlat Struţeanu, în *Ramuri,* Craiova, 1943, aprilie—mai, p. 158— 164.

34 Carlo Tagliavini, în *Archivum Romanicum,* XXIV (1940), p. 324 — 329.

35 Mircea Tomescu, în *Preocupări literare,* V (1940), p. 439.

36 Dragoş Vrînceanu, în *Curentul,* 20 iunie 1940.

Cărţile populare, I, II (1929, 1938)

37 I. C. Chiţimia şi Dan Simonescu, *Cărţile populare în literatura românească,* Bucvireşti, E.P.L., 1963, voi. I, p. XI —XII (vezi şi indicele, sub voce *Cartojan, N-).*

38 Costas Kerofilas, în *Le Messager d'Athenes,* 60, nr. 5278, 18 mai 1939, p. 1 (despre voi. al II-lea).

39 Mircea Eliade, în *Revista Fundaţiilor,* VI (1939), nr. 4, p. 132— 147 (mai mult decît o recenzie: arată transformarea elementelor mitice şi religioase în elemente epice, apoi cum se despersonalizează personajele).

40 Nina Faţon, în *Archivum Romanicum,* XXIV (1940), nr. 2 — 3, p. 319 — 324.

41 Gâldi, L., în *Archivum Europae Centro-Orientalis,* VII (1941), fasc. 1 — 3, p. 345 — 350.

42 Vasile Grecu, în *Codrul Cosminului,* voi. X (1936—1939), p. 615 — 621.

43 Vasile Grecu, în *Siidost Forschungen,* V (1940), Heft 2—3, p. 695-fJ97.

44 N. Iorga, în *Revue historique du Sud-est europeen,* XVI (1939), p. 184—185.

45 Aurelian Sacerdoţeanu, în *Revista Arhivelor,* III, 2 (1939), p. 393 — 394 (recenzia voi. al II-lea).

46 Dan Smîntînescu, în *Convorbiri literare,* 72 (1939), p. 355—359.

47 N. G. Svoronos, în **тн6 veov** Kpdtog iunie 1939, p. 409 — 412.

48 Carlo Tagliavini, în *Studi rumeni,* IV (1930), p. 195— 199; repetată în *Giomale storico della letteratura italiana,* 95 (1930), p. 132—137.

49 Gh. Vrabie, în *Gîndirea,* XVIII (1939), p. 163-167 (despre voi. al II-lea).

50 Vasile Bogrea, în *Dacoromania,* I (1920-1921), p. 453-459.

51 Vasile Bogrea, *în Societatea de miine, II* (1925), p. 69 — 71 (sub titlul *Răspuns la un „răspuns").*

52 Carlo Tagliavini, în *L'Europa orientale,* III (1923), p. 844.

Pentru alte recenzii vezi *Cercetări literare,* I (1934), p. 144, nr. 223; II (1936), p. 155, nr. 195; IV (1943), p. 261, nr. 146; V (1943), p. 264, nr. 167. «Alexandria», 1910, 1922.

Poema cretană „Erotocrit", 1935

53 M. Lascaris, în *Byzantion,* X (1935), p. 717—721.

54 Acelaşi, *Deux importantes de'couvertes dans le domaine de la litterature cre'toise, II. La source franțaise de l'Erolocritos,* în *Le Messager d'Athenes,* 50 (1935), no. 4132, 14 Juillet, p. 1.

55 *Decouverte de la source de l'Erotokritos,* în *Byrantion,* X (1935), p. 392 (nesemnat).

Alte recenzii semnalate în *Cercetări literare,* III [(1939), p. 341—342, nr. 185—186.

Fiore di virtit, 1928

56 Carlo Tagliavini, în *Archivum Romznicum,* XII (1929), p. 501 — 514; în *Giornale stor'co dellaletteratura italiana,* 92 (1928) p. 361; repetată în *Studi rumeni,* III (1929), p. 176—181.

Legendele Troadei, 1925

57 Carlo Tagliavini, în *Giornale storico delta letteratura italiana,* 88 (1926), p. 159—16 1; repetată în *Studi rumeni,* III (1928), p. 173-175.

Cel mai vechi Zodiac, 1929

58 CarlD Tagliavini, în *Studi rumeni,* IV (1927- 1928), p. 132.

Pagini de veche scriere rom., 192 1

59 Carlo Tagliavini, în *VEuropa orientale,* III (1923), p. 845.

Album de paleografie, 1926, 1929, 1940

60 M<ario> R<oques>, în *România,* 60 (1931), p. 462. .

61 Carlo Tagliavini, în *Studi rumeni,* I (1927), p. 152.

Colecția „Clasicii români comentați"

62 Fritz Valjavec, în *Siidost-Forschungen,* V (1940), p. 1025.

63 N. Cartojan: *Clasicii români comentați.* Ed. Scrisul românesc, Craiova, în *Adevărul literar şi artistic,* 18 (1937), nr. 864, 27 iunie, p. 15 (despre N. Cartojan, editor, la începutul articolului; restul, despre Victoria Ghiacioiu, editoare a operei lui C. Negruzzi).

64 Lector <= Teofil Bugnariu>, în *Patria,* XII, Cluj, 4 august 1930, p. 2 (despre M. Kogăl-niceanu, *Opere).*

65 Al. Gh. Iordan, în *Epoca,* nr. 447, 30 iulie 1930, p. 2 (despre M. Kogălniceanu, *Opere).*

Cercetări literare, 1934, 1936

66 F(ritz) V(aljavec), în *Siidost-Forschungen,* V (1940), Heft 2-3, p. 707.

Alte recenzii sînt semnalate în *Cercetări literare* II (1936), p. 150, nr. 155; III '(1939), p. 336, nr. 140; IV (1940), p. 268, nr. 176.

INDICE DE NUME

A

c

TABLA DE MATERII

Lector: RODICA ROTARU si ANDREI RUSU Tehnoredactor: ION GHICA
Bun de tipar: 26.V.1980. Coli ed. 52,47. coli de tipar: 38
Tiparul executat sub comanda
nr. 432
întreprinderea poligrafică
„13 Decembrie 1918",
str. Grigore Alexandrescu nr. 89—97
jA Bucureşti,
Republica Socialistă România

